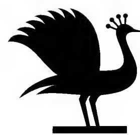
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14084

Wyszogród Memorial Book

Ṿishogrod

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE Vishogrod : sefer zikaron li-ḳedoshe Vishogrod she-nispu be-shoʻat ha-Natsim bi-shenat 1939-1945 / ha-ʼorekh, Hayim Rabin.
IMPRINT 880-04 [Tel Aviv] : Irgun yotsʻe Vishogrod be-Yiśraʻel, [1971]
DESCRIPT 316, 48 p. : ill., facsims., ports. ; 33 cm.
SUBJECT Jews -- Poland -- Wyszogród.
Wyszogród (Poland) -- Ethnic relations.
Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Wyszogród.
ADD'L NAME Rabin, H.
ADD'L TITLE Vishogrod : ba bukh - a matseyve far di ḳdoyshim fun Vishogrod vos zenen umgekumen durkh di Natsis in di yorn 1939-1945Sefer Vishogrod

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

וישוגרוד

ספר־זכרון לקדושי וישוגרוד
שנספו בשואת הנאצים בשנת 1939-1945

העורך

ח. רבין

עורך משנה: א. פלז

חברי המערכת:

נ. ל. דייטש, מ. וולפיש, ב. זאוויערוכא (גוטמן),
ח. לוין, פ. מלינק, א. פופובסקי, א. פלז

הוצא לאור על ידי ארגון יוצאי וישוגרוד בישראל
והסוסייטי של ווישוגרוד בארצות הברית
בהשתתפות ווישוגרודאים בארצות הפזורה

נדפס בדפוס „אורלי"
התשל"א

תוכן ספר וישוגרוד

בנתיבי גאולה

מתינו במדינה

לקט

ארגון יוצאי וישוגרוד בישראל

(זמן היוסדו ופעולותיו)

ביום 1947.12.12 התכנסו, ליזמתו של חנוך לוין, שרידי יהודי וישוגרוד המעונים ויגעי החיים בפונקינג־ולדשטאט כדי לערוך ערב זכרון לקדושי וישוגרוד.

שלשה־עשר היינו ועוד תינוק בזרועות אמו:

1. חנוך לוין, 2. דבורה בומברג־אלנצויג, 3. גודל קירשנבוים, 4. נתן ליב דייטש, 5. יוסקה לוין, 6. משה מיכל שוורץ, 7. אלתר רורא, 8. דוד כץ, 9. שיע יואל־סון, 10. אברהם גמאך, 11. אנדז׳ה שלדוב־לוין, 12. הילד הפעוט שלה, 13. וואפצ׳ה שלדוב, 14. גוטשה לוין־פירשטנברג.

ערכנו את האזכרה בבית הכנסת. החזן עשה „אל מלא״ ואנו אמרנו קדיש ובכינו על שברנו.

אחרי זה ערכנו סעודת מצוה. אנשים ספרו איש לרעהו עובדות מן השואה, החליפו חוויות והוחלט כי יום ו׳ טבת, יום בו הועברו שרידי וישוגרוד בגיטו נובידבור לאושויץ־בירקנאו יש לראות כיום הזכרון לקדושינו.

בו במקום התארגנו והוטל על חנוך לוין להתקשר עם יהודי וישוגרוד בארה״ב ולבקש עזרתם.

יוסקה לוין ז״ל אבין של חנוך, אשר יחד עם אחרים היה פעיל בסוסייטי, החל להפעיל את ארגונם ומיד החלו להגיע חבילות מזון.

ב־1949 התאספנו בישראל, בבית משפחת קרונ־גרד: אברהם פופובסקי, א. פלז, ח. לוין, נ. ל. דייטש, ישעיהו טאוב ופ. קרונגרד, כדי לאסוף כתובות וקראנו את אנשינו לאזכרה בבית משפחת רורא בישראל בו׳ טבת ה׳תש״כ 1949.

אותו ערב סגריר היה ומבול ניתך מן השמים. בכל זאת הופיעו כולם והאזכרה היתה מלאה. אז יסדנו את ארגוננו ונבחר הועד הראשון: א. פלז — יו״ר, ח. לוין —מזכיר, מ. מ. ז׳יכלין ז״ל, נ. ל. דייטש וא. רורא כחברי ועד.

ב־1950 התקיימה האזכרה השניה אצל שרה לאה תיק ע״ה בתל־עריש בחולון. הוחלט להקים קופת גמילות חסדים על שם שמואל בוקי ז״ל ונקבע, כי א. פלז ינהל פעולותיה. במקום נתרם סכום של 85 ל״י.

ב־1951 מתקימת עוד אזכרה בביתו הפרטי של קרונגרד. אך משנת 1952 עד 1964 התקימו כל האזכ־רות באולם הסוכנות אשר הועמד לרשותנו תודות למאמצי הח׳ פלז.

ב־1953 בקרה אצלנו גולדה גוטמן־הולנדר וב־מפגש שערכנו לה בבית א. פלז הוחלט לקרא את קופת הגמ״ח על שמו של בנה שמואל בן גוטמן הולנדר, בנוסף לשמו של שמואל בוקי ז״ל. בן זה נפל באנגליה במלחמה נגד הנאצים והשם הלם את המוסד. גולדה הבטיחה לאסוף כסף בארה״ב ואת הבטחתה קיימה. היא גם הוסיפה לסכום תרומה משלה.

ב־1954 הגיע הכסף הראשון מאמריקה שיוסקה לוין ועוד אנשי וישוגרוד אספו והחילונו במתן מלוות קונסטרוקטיביים לעולים החדשים מפולין, אשר החלו להגיע ארצה.

ב־1955 נעקר יוסקה לוין מתוכנו למרבה הצער, אבל דוד ליפמן המשיך פעלו ובמשך הזמן הצטרף לפעולת עזרה זו מנחם זילברשטיין הנמרץ במלוא תנופתו הרחבה.

ב־1958 ביקר מנחם זילברשטיין בישראל וביז־מתו הקים את המצבה לקדושי וישוגרוד במרתף השואה.

ב־1960 ביקר אותנו דוד ליפמן ואשתו וקנינו 2 חלקות ב„יער הקדושים״ לזכר קדושינו.

ב־1958 החליטה האסיפה הכללית של ארגוננו, כי מעתה, לאחר שאנשינו מארצות הברית שולחים 7—8 מאות דולר מדי שנה והקופה גדלה והולכת יש להתחיל לתת הלוואות דרך הבנק. הכסף הופקד בבנק של פועלי אגודת ישראל.

במשך הזמן עד1962 השתתפו בועד שרה אסתר קרונגרד, בלה גוטמן ויצחק שצ׳פה.

ב־1962 נבחר בועד: א. פלז, ח׳ לוין, נ. ל. דייטש, פ קרונגרד, מ. ולפיש, צ. נוימן, א. רורא.

ב־1963 התפטר א. פלז ולא נבחר ועד.

ב־1964 ערכנו את האזכרה ביער הקדושים וגלונו

את הלוט מעל המצבה — בכ״ז ניסן ה׳תשכ״ד.

ב־1964, במרץ, נתקבלה התפטרותו של פלז ונוסד ועד של:

חנוך לוין — יו״ר, נתן לייב דייטש — סגן יו״ר, אשר ינהל גם את פעולות קופת הגמ״ח, מוטל ולפיש — מזכיר, צבי נוימן ואלתר רורא כחברי הועד.

מאז התמסר פלז לספר וישוגרוד ובמשך השנים אסף חומר לספר וגם רשם רשימות בעצמו.

ב־1965, ביום 28 בדצמבר נבחרו בועד: ח. לוין, נ. ל. דייטש, מ. ולפיש, צ. נוין. מ. קופנהגן, א. וויז־בינסקי, א. פופובסקי, מהם שלושת הראשונים בתפקי־דיהם הקודמים. בועדת הבקורת נבחרו: פ. קרונגרד, ס. פלז ושמואל תיק.

ב־1968 — ועדת הספר הנוכחית בהרכב של: ב. גוטמן, נ. ל. דייטש, מ. ולפיש, ח. לוין, פ. מלינק, א. פופובסקי וא. פלז נגשה במלוא המרץ להגשים את רעיון הוצאת ספר וישוגרוד הם החלו להמריץ את אסוף החומר ובאו בקשרים עם עורכים שונים.

ב־1969 בבקורו האחרון של מנחם זילברשטיין בארץ, הוא הצהיר חגיגית, כי הוא נוטל על עצמו את האחריות הכספית לספר. הוא התקשר עם העורך ח. רבין ותודות לדחיפה שלו ובהנהלתו הנמרצת של העורך קם הספר ויהי.

כאן המקום וההזדמנות להדגיש, כי הקשר של בני עירנו לארגון הוסיף לנו עדוד בעבודתנו כועד ה־ארגון וכועדת הספר. אנשי וישוגרוד באים בכל הזדמנות למפגשים וישוגרודאיים בכל תנאי ובכל פינה במדינה ומהוים דוגמה של מסירות לכל מה שקשור בשם עיירתנו וזכרון קדושי לבנו.

תודת העורך או דבר אל האחים יוצאי ווישוגרוד

לא היתה לי הזדמנות מרובה להדבר אתכם, אך בטוחני, כי ברכתכם ליותה אותי ואת חברי במערכת לכל אורך הזמן בו הכינונו את ספר הזכרון ליקירי לבכם.

ארשה לי, אפוא, על דעתכם להודות מכאן לאחיכם חברי במערכת על חלקם הגדול ותרומתם הנכבדה לביצוע הדבר.

יודע כל אחד, כי כל המחטט בפצעי עברנו הטרגי הקרוב וצולל בנבכי השואה האיומה הזאת, גוזר על עצמו שהייה במצולה של דוי ויסורים ומוציא את עצמו לתקופה ארוכה ביותר מחיי העולם הזה של מדינתנו, שכולה דריכות של שמחה לעולם הבא לעמנו. לא רבים המסוגלים לכך ובהופעת הספר ראוי לציין תרומתם הגדולה שבלעדיה מי יודע אם היה קם הדבר.

עם הספר יודע תמיד להחזיק טובה ליוצרי הספר, ואל ייגרע גם חלקם של יוצרי ספר וישוגרוד.

נחזיק אפוא טובה ליושב ראש חנוך לוין, אשר טרח לבוא ממרחקי מקום מגוריו לישיבות והוסיף בכך משקל מיוחד לפעולת הועדה ולספר. ניתן תודה למתמיד במעשה הספר לח׳ נ.ל. דויטש, אשר נטל על עצמו טרח רב, דאג לכל דבר קטן שבקטנים ושימש עמוד התמדה למעשה ובמרצו הרב הדביק גם אלה שעמדו מן הצד.

התודות למוטיל ולפיש ולבלה היקרים, אשר תמכו ידיו ושימשו דוגמה של עושים בדבר לשמו, המבטלים כבודם למען הדבר הקדוש להם.

יבורך גם הח׳ פסח מלינק, אשר הוסיף לתבונה הקולקטיבית והשרה רוח טובה על העוסקים במעשה המצוה.

תודה לח׳ א. פופובסקי, אשר בצפייתו לספר שיבוא־וינתן־זכרון בידי שרידי וישוגרוד, מוכן היה לכל שליחות שהוטלה עליו.

כמו כן אודה לא. ויזשבינסקי, מ. קופנהגן וכל מלווי הספר בעצה ומחשבה ובראשם הירשל ניימן, אשר תוך כדי הכנת הספר נדבק לו בהתלהבות גדולה ובא במאמצים רבים לת״א בכל עת שנקרא.

אני רק סייעתי לכולם במה שנדרשתי, אך אם יש לכם ספר זכרון נכבד המכבד את זכוריו ואם יש מצבה ליקירכם והדבר נעשה בזמן שנקבע לו, הרי זה תודות לחבריכם במערכת.

כאן אל נא יישכח הח׳ א. פלז, אשר זכות ראשונים לו ברעיון הספר, אשר עסק באסוף החומר שנים מרו־בות ובפרקיו המגוונים תרם להשלמת דיוקנה של העיר, קהלתה ואישיה.

יבורך גם קהל רושמי הרשומות בספר שהוסיפו להאדרת תכנו ועניינו.

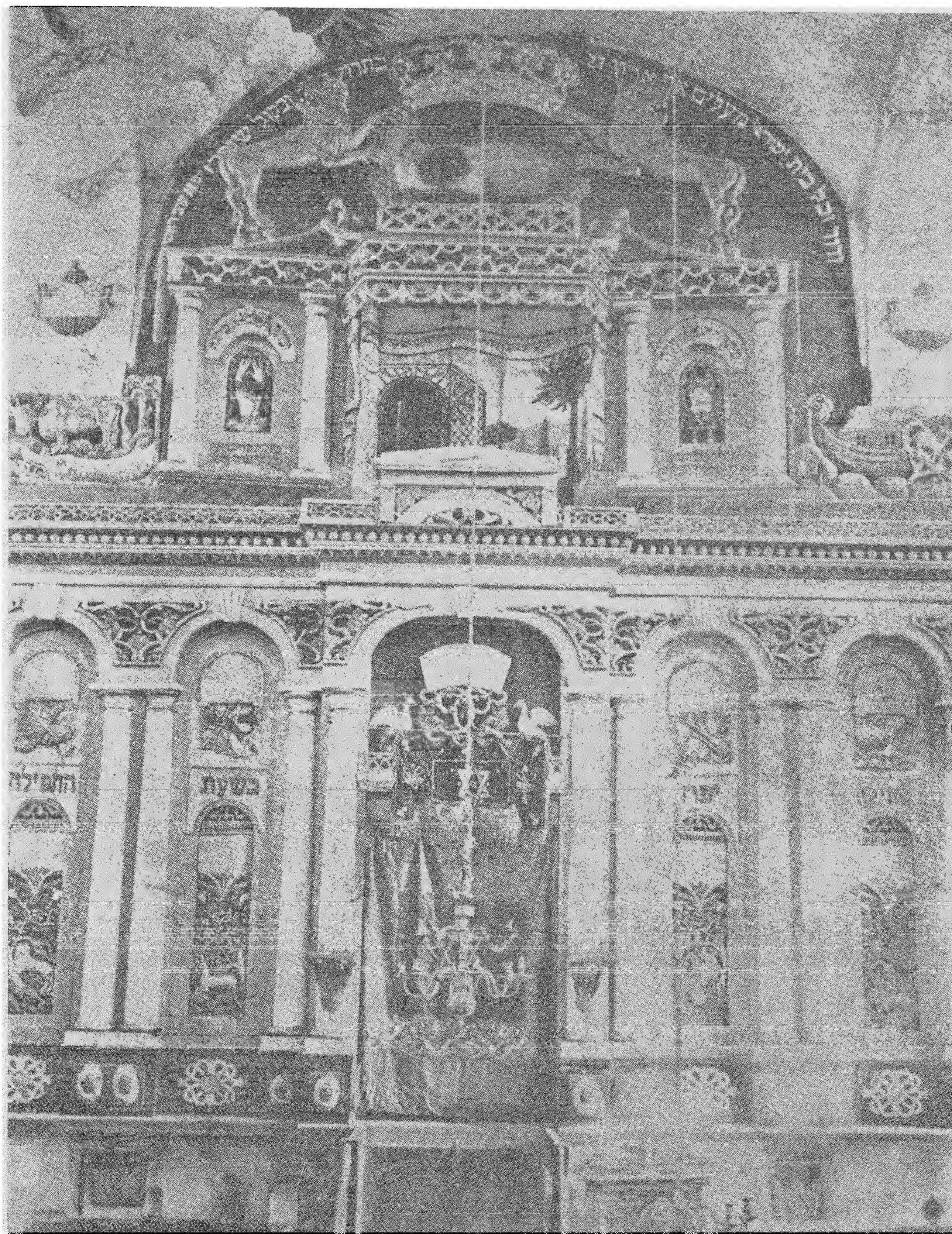
ובסוף תודתנו הלבבית ניתן לאנשי ווישאגראד באמ־ריקה דוד ליפמן, מנחם זילברשטיין, גבריאל ליכטנ־שטיין, אברהם כהן (רבקה פסליס זון), שמחה ליפ־סקר, יצחק קזמן וחיים פוטערמאן, אשר תודות לעזרתם קם הדבר והוקמה המצבה לקדושי וישוגרוד.

וישוגרוד העיר

(תולדות וערך)

הקיר המערבי של ביהכ"נ והעליה ליציעים

ארון הקדש בבית־הכנסת של וישוגרוד

ח. רבין

וישוגרוד במקורות ובספר וישוגרוד (תולדות ונתונים)

הערות מבוא

במחקרנו זה מענין אותנו הישוב היהודי בוישוגרוד, שנת התערותו במקום, שרשיו בעיר, צביונו הצבורי־חברתי מאז קיומו והמורפולוגיה החברתית עד החסידות, אשר היותה בו תו־תדמית ראשי לפני חדלונו בתקופת התחיה הציונית.

כבכל מחקר כזה הקשור בספר זכרון המטרה היא הצבת יד לקהלה שחדלה, אשר תעיד עה הוויה וכליונה, מפורט כאפשר ואשר תתן את ה„נולד" וה„נפטר" שלה גם יחד. וזאת, כדי למנוע את ה„פה נטמן" וכדי שהיא תיכון לעד בלבות שרידיה ובדפי הרשומות של העם כולו.

לצורך זה היה עלינו להשתמש במקורות החקורים המ־בססים חקרם על תעודות ובתעודות עצמן במדה שהן נמצאו לנו. השתדלנו להעזר בספרי ההיסטוריה בפרטים הנוגעים לנו בהנחה, כי מחברי ספרים אלה שפעלו עוד בפולין החפשית, גישתם לתעודות היתה נוחה להם.

דלינו אפוא את כל מה שניתן והיה ידוע לנו, נזקקנו אל הפרופסורים דובנוב, שיפר מאהלר ואברהם לוינסון ואחרים, בהם גם פנקס דד"א ועשינו זאת מתוך אחריות כדי שנהיה נעזרים באשלי רברבי אף על פי שידענו כי גם מקורות מחקריהם היו ונשארו המקורות אותם צטטנו בראשית מסקרנו זה.

ברור הוא, כי וישוגרוד שהיתה „עיר חפשית", בלתי תלויה במלכויות המתחלפות בפולין ושנהנתה משתי חוקות עצמאיות (המגדבורגית והיהודית) אין לחפש מזכרות עליה לא ב„תעודות מלכים" ולא ב„פנקסי ערכאות", המהוים כידוע יסודות לחוקרים ואנציקלופדיסטים, ממילא הכל כאן מקוטע ותלוי בחסד ההקש ועדויות העקיפין, אולם גם הם כוחם יפה לגבי היסטוריונים ואין לזלזל בהם, ביחוד כששני פרטים בדוקים הם: א. עתיקותה של העיר — כלומר ראשית זיכורה בתעודות. ב. חשיבותה כעיר מבצר ותחבורה, כעיר מעוצמת בכלכלתה וכתחום שפוט נוח.

למלוא דיוקנה של העיר בתקופות של לפני כלותה ישמש לנו „ספר יזכור" זה, אשר מהוה פנקס חותם לקיום קהלת וישוגרוד.

המערכת שהתחיבה לכלל בספר גופי דברים על העיר וחברתה ולהסתיע ברישומים אישיים, המהוים אמנם תיעוד שלאחר זמן, אך תיעוד יחיד אפשרי ולבדוק כל החויות, הזכרונות ופרוט מעשי האישים בדיקה של ענין בישיבות הועדה שלה, כדי שהאמונציונליות של הדברים לא תפגם בעובדות, באמיתותן ובמציאותן התחיבה ממילא להוציא מתחת ידה ספר שהוא מסד מחקרי לתקופות שתבואנה בו.

יש אפוא לראות מסקרנו זה בצרוף עם הספר כמסקר המשלים את מצבת וישוגרוד מראשית היותה ועד היספותה.

ראשיתו של הישוב היהודי בוישוגרוד

ווישוגרוד מופיעה ב„תעודות המלכים" בפעם הראשונה בשנת 1231 (סלובניק גיאוגרפיצ'ני) אולם באנציקלופדיה פובשכנה נזכרה וו. בשנת 1095 שנת הכנת מסע הצלב הראשון שהוכן ותוכנן בגרמניה וכבר אז היא מופיעה כעיר, ש„ממנה הקציב בולסלב האמיץ הכנסות מסוימות" למסדר הבנדיקטים (שם, שם), משום שכבר אז היתה עיר זו משופעת בהכנסות ממסי הבלו והארנונות, שהכניסו התעשיינים לממשלה ומהאנ־גריה, שכידוע היתה נגרמת על ידי התעשיה במקומות בהם היתה התעשיה קימת.

ר' פתחיה מרגנשבורג (שנים 1170—1180) בספרו סיבוב העולם עמוד 3—7 מתאר את השנה הזאת כשנה „שהניעה את המוני הנוצרים מגרמניה, צרפת ופרג לארץ הקודש ואת המוני היהודים מארצות אלה לפולין ורוסיה" וביחוד ל„פולין השקטה שלא נוגעה בשנאת ישראל ומדות העשק של נוסעי הצלב".

סוחרים יהודים מפרנקפורט־אודר וברלין דעתה שהיו משיטים סחורותיהם מגרמניה לפולין בדרך הים הבלטי אל הויסלה לקרקוב ולובלין ומביאים משם אוצרות תבואה ומעשי יער מפולין, לא יכלו מבלי להתעכב בדרכם בווישוגרוד בעלת המזח הטבעי על הויסלה וי"ש להניח שיהודים אלה, אשר היו היסוד המפתח של קרקוב, ורשה ופלוצק והוזמנו על ידי המלכים של פולין או נסיכיה לשבת בהן קבע היוו גם היסוד המפתח ומעשיר את ווישוגרוד עיר המזח והמבצר, עיר החוקה החפשית, אשר נהנתה מחוקי גרמניה „ולא ידעה הגבלות התישבות ליהודים" מדורות. (ייברייסקאיה אנציקלופדיה)

דובנוב (סעיף 55 — ד) קובע כמעט במפורש „...השירות הראשונות של פליטי גרמניה שנתכנסו לאחר מוראות 1096 בפראג בדרכם לפולין נתעכבו ע"י הנסיך הבוהמי ברטיסלב ורכושם נבוז, אולם כל אלה לא יכלו לעכב את תנועת היציאה של היהודים מגרמניה דרך בוהמיה לפולין השקטה".

„...יציאה זו [נהפכה] לבריחה המונית ובשנות מנוחה נמשכה מתוך נמוקים כלכליים".

„...במחצית השניה של המאה ה־12 נכרות תוצאות כניסת היהודים לפולין... נסיכי פולין מוכרחים להגן על היהודים מפני התנפלויות ההמון ומכאן ראיה שבקצת מקומות היו קיימות קהלות יהודיות או לפחות ישובים חשובים" (שם, שם).

בפרק „קהלה שפיטא וארגון" אנו מבליטים את אופי ההגנה שניתנה ליהודים, אשר לפי המקורות הגיעה לחקיקות מיוחדות ואשרורי חוקים קודמים במאה ה־12 וה־14.

אין ספק שווישוגרוד שייכת לקהלות הקדומות ביותר של פולין ושנותיה כשנות ורשה שכנתה הגדולה בערך, היתה זו קהלה יהודית שהורתה בבריחת יהודים ממסע צלב גרמני ולידתה בתועלת שרצו נסיכי פולין להפיק ממנה למען נסיכו־יותיהם ובעקיפין — למען פולין.

עם השמדת קהלת וישוגרוד הכחידו מטורפי הנאציזם ישוב יהודי שהיה קיים 900 שנה בקרוב ובזה שללו מעצמם את זכותם לגרמניה שהיא מולדתם פחות שנים. והפולנים שסייעו להם בטבח הנורא הוכיחו פעם נוספת, כי תודעתם ותועדתם הלאומית לוקות בקצר ראיה כאשר איבתם לעמים אחרים מעבירה אותם על דעתם. מסקנתנו היהודית כי חסד לאומים לא יוטב עם רבות מאות השנים.

עסוק וכלכלה:

כאן אין מקום לספקות בנוגע לתעסוקת היהודים, היא ודאי היתה מסחר, תעשיה ושאר עסקי „צרורות".

דובנוב (ד', סעיף 31) קובע:

„..מיצ'יסלב הראשון (מישקו) קבל את הנצרות בנוסח רומי (966) ...מכאן ואילך התחילו יהודי גרמניה להתישב בפולין. „...עוד לפני המאה העשירית היו היהודים ודאי באים מזמן לזמן לארצות הסלביות שבין הויסלה והורטה" ובהמשך מיד „..הסוחרים היהודים שהשתמשו לנסיעותיהם בדרך המסחר הגדולה ...לא היו פוסחים על פולניה".

„...בסוף המאה התשיעית באה מלאכות יהודית מגרמניה אל לישק דוכס פולניה לבקש ממנו רשות לאחיהם להתישב בארצו והדוכס הסכים.. מיד באו המוני יהודים מגרמניה לפולניה ושם נתנו להם אגרות חסות".

להלן במאה ה־12 קובע דובנוב: (סעיף 55)

„...מיצ'יסלב שהיה זקוק להכנסות השתמש בחריצות היהודים בכל המקצועות".

„...היהודים נושבו בימים ההם (בשנת 1173—1209) בפולין הגדולה והקטנה במזוביה וקויביה".

במאה החמש עשרה נפתחה שוב דרך אחרת של מסחר כאשר יהודים „...היו מביאים אפר זפת ותבואה (מרייסן ח.ר.) שהיו משלחים אותם לדנציג דרך וולין ומאזוביה" (שיפר 517) מכאן ניתן ללמוד, כי היהודים באו בעיקר מסבות כלכליות להתישב בפולין — מאזוביה, כלומר בשל רדיפות וקנאת עכו"ם, אך גם בשל שווק קומבינטיבי לסחורות, שהיה תמיד תופעה קבועה בתולדות הכלכלה היהודית והמתבטא בכך, שבדרך לשוק רחוק היו בינתים משוקים סחורה העומדת להתקלקל או שמחיריה עומדים להשתבש בשל פורענויות מזג האויר, שבושי דרכים וטרופו של ים או נהר ולאט לאט גם מקימים דוכנים קבועים לשווק, או אפילו סדנאות ייצור בדרך. כך נוצר קשר מסחרי־חרשתי בין שתי הארצות ויהודי גרמניה באו לבקש „מלישק רשות להתישב בארצו", ויש להניח, כתמיד, מתוך אינטרס כלכלי בדוק שלאחר מעשה ולפי הידוע הם קבלו אגרות החסות המבוקשות.

כמקובל באו ראשונים הסוחרים היהודים ואתם נספחים אומנים ושכירים שונים, שעם נדידת הסחר היהודי היו הם היחידים שנדדו אתו בעוד שהנוצרים המועסקים על ידיהם נשארו בארצות מולדתם „עוד במאה הי"א והי"ב תפשו היהודים מקום חשוב בחיה הכלכליים של פולין בהיותם נושאי הכלכלה הממונית (פיננסית — ח.ר.) בארץ זו" (שיפר א' סעיף 50).

יהודים הגיעו למאזוביה גם ממלכות הכוזארים כאשר זו נפלה בשנת 969 והישובים היהודים נערכו בפולין „מאזוביה בואכה ארץ ביהם והלאה" (שיפר שם, שם).

בעדויות על עסוקם של יהודי פולין במאות הי"א—י"ב נאמר: „...מרבית יהודי פולין עסקו בימים ההם בפרנסות מעוטות הכנסה, כגון חקלאות וגננות" (שיפר שם, שם).

אח"כ במאות המאוחרות ידוע לנו כי קזימיזש הגדול אשר פעולתו המרכזית בווישוגרוד ידועה לנו מתוך המקורות הפולניים המובאים בראש מאמרנו הוציא פקודה בשנת 1364 האומרת „...המלך נעתר לבקשת היהודים היושבים בכל ערי מלכות פולין" מפני שהוא שואף „להרבות תועלת אוצרו" ניתנת להם זכות הישיבה והתנועה „חירות המסחר והרשות להכניס ולהוציא סחורות וכן גם להלוות כסף ברבית, בעבוט ובאפותקי" (המרכאות בפנים הפסוקים צטוטי הפקודה ע"י שיפר ח.ר.).

כאמור אנו למדים על ווישוגרוד מכל המשוך על מאזוביה: 1. הואיל ווישוגרוד היתה העיר העשירה ביותר בגליל זה כפי שמעיד א. לוינסון, האומר: „בעסקי אשראי הצטיינו ביותר יהודי ווישוגרוד 1347 ...כדי לבצע עסקים אשראיים גדולים יותר היו שלחנים (בנקאים ח.ר.) יהודים קטנים מצטרפים לאגודות שתופיות עם עשירי ווישוגרוד" (תולדות יהודי ורשא — א. לוינסון); 2. ומפני שאין לחפש סמוכין מווישוגרוד עצמה, אשר כאמור נהנתה מחוקה עצמאית ושפיטה עצמית וכל היונק ממקורות „תעודות מלכים" ו„פנקסי ערכאות" לא יוכל להתקל בהם בכל הנוגע לעיר ווישוגרוד.

אך הסלובניק גיאוגרפיצ'ני הנחשב למעולה שבמקורות מעיד בפרוש כי "...תודות למיקומה הנוח של ווישוגרוד מת־פתחת העיר מאד במאות ה־15 וה־16 ומקיפה את כל הסחר והחרושת של אזור הנדוויסלה..."

פרט למסחר ועסקי ממון נודעת ווישוגרוד באומנים שבה, כמוזכר העניק זיגמונט השלישי זכויות לבעלי המלאכה, מסגרים, נפחים, נגרים וכו'". ושהכונה כאן ליהודים אנו למדים מהקונטרס „תשובת היהודים בדבר המסחר" שהופיע בשנת 1539 „...ובו קובע מחברו, כי בפולין כמעט שאין אומנים נוצרים ומספר האומנים היהודים הוא פי שלשה ממספר הנוצרים (א. לוינסון שם, שם).

יש להניח, כי פרט לזאת עסקו יהודי ווישוגרוד גם בחקלאות. ואם מדובר ביהודים „שעסקו בפולין במאזוביה בחקלאות וגננות" (שיפר) ניתן להניח, כי גם יהודי ווישוגרוד במשמע. כפי שמעידים דברי הכותבים על ווישוגרוד בספר זה נמשכו החקלאות והגננות עד ימיהם וכנראה ברציפות מתמיהה, כפי שמעידה האנציקלופדיה פובשכנה „...במאה ה־17 נתפרסמה ווישוגרוד בגניה המרהיבים ובכרמיה" ואין גנים־כרמים בימים ההם, אלא אלה, שניטעו ע"י יהודי צרפת, שגם הם במתנחלים בווישוגרוד במאה ה־14 ומביאים אתם את מעשי הכרם והגן מארצם מגרשתם.

ניתן להגיד:

לפי כל העדויות שבמישרים ובעקיפים היתה קהלת ישראל בווישוגרוד מפותחת ומגוונת בכלכלתה מאז המאות הקדומות של הספירה המקובלת. סחרה הושט דרך הנהר הגדול וויסל אל מערב אירופה, אומניה שרתו את הסביבה הגויית ואולי אף הגדילו חרשתה חרשת הידים דאז, גנניה ספקו למאזוביה ופולין־גדולה ירקות ופרות מיוחדים, ושולחניה היוו מוסד ההלוואות לסוחרים העשירים של המטרופוליות שלה.

קהלה, שפיטה וארגון

כידוע היתה כל נדידה המונית של יהודים מארץ לארץ בשל סבות דת וקנאה, הם עקרו ממקום שלא ניתן להם בו לקיים את יהדותם אל מקום שאין הם מהוים בו גורם לקנאה וקנאות דתית ושליטיו זקוקים להם לפתוחו.

על כל פנים מרבית נדודיהם היו למען חיים שיש בהם יהדות וכל אחיזתם מחדש במקום גלייתם החדש החל מארגון חיי תפלה, עבודת הבורא וקהלה.

המסחר והאומנות הפכו אמצעי חיים שיש עמו גם מן המסייע להצלת היהדות. כמעט שנגזר על היהודים בצאתם לגולה לעסוק בפרקמטיה ולרחוק מן החקלאות שיש בה משום השתרשות בארצות נכר. כך נאמר (יבמות ס"ג): הקרקע אפילו תהא נחרשת לארכה להפך בסחורה טוב ממנה. ומענין גם הפרוש בסנהדרין (נח) על „ואיש זרוע לו הארץ". והענין מרובה מדי במקורותינו וכבר העיר ר' נחום סוקולוב ז"ל, איש וישוגרוד ונעלה בדורו:

„...כל אימת שמדובר בגנותה של עבודת אדמה הכונה רק לגולה שמא תכה שרשים בנכר והתערותה זו תעבירם על דתם בעתות מסה וכך נאמר מפורשות: לעולם יהא כספו של אדם מצוי בידו שנאמר: וצרת הכסף בידך. שיהא האדם נייד ועוקר מארץ גזרה אל ארץ אחרת ויהדותו מתקימת.

מה שאין כן בארץ ישראל שכאן אדמה האחזות ונטיעה ממצוות עשה ראשונות הן לה".

כל היכן שתקעו יהודים בגולה יתדם המסחרית שם גם דאגו לקהלה שתתקיים ולעצמאותם הדתית והשפוטית שתתעצם ותמעיט זיקתם לערכאות גויים.

לכן שזורים פרקי ד"ר שיפר העוסקים ב„תולדות הכלכלה היהודית" נתונים על קהלות, חוקותיהן ותוצא ארגונם השפוטי.

„...סולידריות מסורתית (היתה שרויה) בין הישובים היהודיים בפולין שבאה כמה פעמים לידי ביטוי בפעולות משותפות כדי להשיג פריבילגיות, למנוע סכנה וכדומה" (שיפר ג/508).

„...יש להביא בחשבון את השלשלת הארוכה של ישובים יהודיים (בפולין) שעמדו בקשרים עם הקהלות בשלזיה בוהמיה גרמניה..." (שיפר ה/508)

„...וכך (לאחר מתן „המשפט המגדנבורגי") קמה בתוך פולין העיר הגרמנית הטפוסית שבה עמדה בצד האזרחות הנוצרית הקהלה הישראלית". (דובנוב ה — 30).

כאן בישובים שנהנו מהמשפט המגדנבורגי נרמזת וישו־גרוד בבירור, כשם שידוע כי ב„אגרת הזכויות" שנתן בולסלב מקליש „ליהודים שנושבו בפולין גדול" (דובנוב שם) נכללת בפרוש ווישוגרוד.

תקנות אלה (קליש) היו העתק מדויק לתקנות האוסטריות (משנת 1244 ח.ר.) „...(לפיהן) נאסרה כל פגיעה בבתי קברות ובתי כנסיות של יהודים „...עדותו של נוצרי כנגד יהודי צריכה בחינה גם על ידי עדותו של יהודי.

...בדיני עונשים הכריע לא בית הדין הכללי אלא „שופט יהודים מיוחד ...ריבות בין יהודים יכלו להשפט (כלומר, להחרץ, ח.ר.), לפני בית הדין של הקהלה היהודית" (דובנוב ה' 24/104)

קזימיזש הגדול אשר ריכז ענינו בווישוגרוד (ראה אנ־ציקלופדיה פובשכנה) „...חידש להם (ב־1334) את אגרת הזכויות שנתן בוליסליב מקליש ליהודי פולין גדול ...אחר כך הוסיף גם על אגרת בוליסלב תקנות חדשות" (דובנוב 62/264) ...וכך ביקשו גם הקהלות היהודיות להשיג שלטון אבטונומי לעצמן ...ביחוד דאגו היהודים שלא ישפטו אותם בבתי דין של שלטוני הערים וכו'... לשם הסתדרות היהודים בצורת מעמד משפטי מיוחד" (דובנוב שם, שם).

„...אסור היה לדיין המלכות לפסוק בין יהודי לחברו בלי השתתפות דייני ישראל" (שם, שם).

בתקופה עליה נאמר „כי תודות למקומה הנוח של וישו־גרוד מתפתחת העיר ומקיפה את כל הסחר והחרשת של הנדוויסלה" נאמר:

בימי קזימיזש היגילוני „...בשנת 1453 יצאה סוף סוף על פי בקשת קהלות ישראל פקודה מקימת זכויותיה".

אשר למאה ה־12 מספר שיפר: ר' אליעזר מביא צו ר' יהודה החסיד „שיהודים בפולין חייבים למסור את תפקידי הרב והשוחט והמוהל לידי מלמדים — ושיפר מוסיף — בהבדל למצב השפל של קהלות רוסיה זורמים החיים היהודיים במאזוביה ובשלזיה וצומחות כאן מדי פעם בפעם קהלות חדשות".

מכל המובאות הנ"ל המדברות על מזוביה, והכונה לווישו־גרוד עיר ראשית בכל אזור הנאדוויסלה, או גם לוישוגרוד, מובהר לנו, כי וישוגרוד ככל ערי מזוביה היתה מאורגנת בקהלה ערה ומפכה חיים מאז המאה ה־12, אשר שמרה על חייה היהודים החל מיום לידת היהודי ועד מותו ומקום קבורתו ונושאי קהלתה לחמו יחד עם כל קהלות ישראל את מלחמת העצמאות האדמיניסטרטיבית הדתית־צבורית של היהודים.

הדי יומרה אוטונומית זו ותנופתה התגלגלו והגיעו אלינו במאות האחרונות בדמות בית הכנסת המפואר ושרשרת השבועה (הקונע) שבפתחו, כשם שמעידים על כך גם רבניה המפורסמים, אשר למרות גדולתם המופלגת בתורה ושררה איוו להם למושב את העיירה הקטנה וישוגרוד, כנראה בשל עברה הקהלתי המפואר והדי גדולתה משכבר הימים.

קשה לשרטט תדמיתה השפוטית הקהלתית של וישוגרוד לתקופותיה מחוסר פנקסים ותעודות, אך מהמעט שנשאר מצטירת דמותה כדמות קהלה:

א. השומרת על יחודה ושומרת על זכויותיה כעיר מטרופולין (עיין ועד דד"א).

ב. המעמידה לרשות צרכיה היהודיים את יתרונותיה הכלכליים ומקימת רבנים משל עצמה בעלי שעור קומה (פנקס הועד כנ"ל).

ג. הנחלצת למען מאבק עצמאותה של כל קהלה יהודית (עיין א. לוינסון — על שלמה מוישוגרוד ועוד שבעה יהודים נוספים מוישוגרוד אשר סיעו בעדותם נגד הדסה הורשאית וכו').

ד. ומכל שלש אלה ניתן להסיק שהיתה זו קהלה, אשר רווחתה הכלכלית של יהודיה לא העבירה אותם על דעתם וקשריה עם העולם החיצוני לא הביא אותה לידי זחיחות הדעת שיש עמה התבוללת ובעיטה בקדשי האומה.

מקורות:

אנציקלופדיה פובשכנה (הוצאת 1867)

ווישוגרוד עיר במחוז ופלך פלוצק, 39 וויורסט מפלוצק. מונחת ליד הויסלה.

היתה זו פעם הבירה של חלק מאדמות נסיכות מזוביצק ונמצאה בבעלותם המוחלטת (הבלעדית?) של הנסיכים לבית ז'ימוביט.

בשנת 1095 כשיסד בולסלב האמיץ את מסדר הבנדיקטים הקציב להם ממנה הכנסות מסוימות.

מקדמת דנא עמד כאן מבצר עתיק מאד, בו נתן קונרד הראשון מחסה לנסיך דנילוב בברחו מפני הטטרים שפשטו על רוסיה.

קז'ימיז' הגדול, אשר רצה להגדיל את תלותם של נסיכי מזובשה בכו"' נטל מהם את כל המקומות המוגנים וכן את המבצר העתיק, אשר הוא עצמו שיקם אותו וביצרו.

בתקופת יורשו, לודויק העלה רב־נסיכים וולדיסלב את ווישוגרוד לדרגת עיר אזורית, בצרפו אליה 4 מכפריה הקרובים, הוא העניק לה גם זכויות החזויות בתחיקה הגרמנית (מגדי־בורג) וכן זכויות אחרות בשנת 1382.

בשנת 1780 גדלה העיר. בשל ההנותה מזכויות עצמיות (מגדיבורג) וחופש יתר הגיעה לפרסום רב ובשל מקומה המסחרי הטוב התפתחה והגיעה לתעשית בדים גדולה ביותר.

בשנת 1564 נרשמו שם (לפי פקודת הצ'כים) למעלה משלוש מאות בעלי מלאכה. וכן היו שם הרבה סוחרים עשירים וגדלה שם תעשית הבירה.

ב־1597 העניק זיגמונט ה־3 זכויות לבעלי המלאכה בהם: מסגרים, נפחים, דוודים, נגרים, חבתנים, עגלונים, זגגים, רצענים, ויוצרי תכשיטים.

במאה ה־17 נתפרסמה וו. בגניה המרהיבים ובכרמיה (!). כל זה נעלם בפשיטות השבדים.

בשנת 1704 הסתער מכאן אוגוסט השני וגרש את השבדים ממזובשה לכן חוגגים כאן תמיד ה־2 בספטמבר כחג גדול.

השרפות והמלחמות כילו את הכל בווישוגרוד ולא נשאר זכר לבתי החרושת לבדים.

המבצר נשאר עומד ומשקיף על הויסלה ולידו בית הכנסת (של היהודים) והשוק.

העיירה מונה (עתה) 3977 נפש, בהם 2997 יהודים. 107 בתי לבנים יש בה ו־131 בתי עץ.

בשל קרבת המקום לויסלה סוחרים בה היהודים בתבואות.

העיר ציורית מאד, מחולקת לשנים על ידי גיא עמוק, גשר מקשר את שני חלקי העיר.

סלובניק גיאוגרפיצ'ני

(קרולסטווה פולסקיגו אי אינניך קראיוב סלוביאנסקיך)

עורך: ברוניסלב חליבובסק. הוצאת גברטנר את וולף.

שנת הוצאה 1895.

יישוב עירוני על הגדה הימנית של הויסלה.

ידוע מהתעודות משנת 1231 בשם ויסגרוד או ויססגרוד. מונח על משטח גבוה המחולק לשני חצאים על ידי גיא עמוק הגולש אל הויסלה.

על הגיא נטוי גשר במרחק 65 וויורסט מורשה ו־39 וויורסט מפלוצק.

עתה בעיירה בית כנסת, הקדש לעניים, שלשה בתי ספר למתחילים בני כתה אחת (לבנים, לבנות וכללי) ומזח לעגינת ספינת קיטור.

63 בניני לבנים, 54 בנינים פרוסיים 103 בתים מעץ. 4009 תושבים, מהם 3034 יהודים.

יש כאן טחנת קמח מונעת על ידי מים, שני בתי־בד בית חרושת ללבנים ובית חרושת לחומץ.

בשנת 1827 היו כאן 279 בתים, 3305 תושבים.

בשנת 1864 — 238 בתים, 3977 תושבים, מהם 2997 יהודים.

זהו יישוב עתיק שנוסד ליד מבצר, שהיה קיים כאן מעידן ועידנים.

קזימיז' הגדול כבש את המבצר ושיקם אותו. בשנת 1398 מרחיב ינוש נסיך מזובשה ורוס את תחום שפוטה של העיר. כפרים הקרובים לעיירה שייכים אז לשפוטה (חוקת מזובשה סעיפים 126—127)

תודות למיקומה הנוח מתפתחת העיר מאד במאות ה־15 וה־16 ומקיפה את כל הסחר והחרושת של אזור הנדוויסלה, אז התפתחה תעשית הבדים המגיעה לתפוקה של 5000 גלילי אריזה, מבשלות שכר ומלאכה רבה.

בשנת 1564 היו כאן 308 בעלי מלאכה, כאן היה גם מקום אחסון סחורות ומכאן סחרו הסוחרים.

זיגמונט אוגוסט אשרר את הצך (סווג מקצועי) של חייטים ופרוונים.

בכתב הזכויות של זיגמונט ה־III נמנים: זהבים (צורפים) מסגרים, נפחים, חרשי חרבות, דוודים, נגרים, חבתנים, עג־לנים, רצענים, זגגים ויוצרי תכשיטים.

...במאה ה־17 גרמו המלחמות והשפל הכלכלי שבעקבותן לחורבן העיירה. מכל חרושת הבדים נשאר רק זכר בשם של רחוב (בו היו קיימים בתי־החרושת).

...1747 פקדה שרפה את העיר והיא נשרפה כליל.

...תחת שלטון הפרוסים נתאפשרה זרימת יהודים לווישו־

גרוד אשר הקימו בית כנסת גדול. המבצר העתיק עמד ליד בית הכנסת והשוק והתקיים במלואו, בצורתו המשוקמת ע״י קז׳ימיז׳ הגדול עד מחצית המאה ה־17.

סוינציצקי בספרו „תאורה של מזובשה" קורא לו בשם „הידוע ביפיו".

ב־1798 מכרו הפרוסים את המבצר להריסה. הוא פורק ובלבניו נבנו בתי החומה בעיר. יסודותיו (שנשארו) הגיעו לשש אמות עובי ועשר סז׳ין לעומק.

בשנת 1669 השתייכו לווישוגרוד הכפרים: קמיון פשי־צלוויצה, רמבוב, אורשימוב, גרודקוב ועוד 4 אחוזות בודדות.

ייבריסקאיה אנציקלופדיה

בעריכת ד״ר ל. קצנלסון
הוצאה בשנת 1908

עיירה השייכת למחוז פלוצק. כאן לא היו כל הגבלות התישבות ליהודים, הכלולות בגזרות „תחום המושב".
בשנת 1856 היו כאן 990 נוצרים, 2956 יהודים.
בשנת 1897 חיו כאן 4160 נפש, מהם 2735 יהודים.

ווישיגראד Wyszygrod **(וו. מאז׳)**

פנקס ועד ארבע ארצות 384/ LXX. שנת תקי״ג (1753).

„האדון אברהם בן חיים בן הברית הישנה פרנס יהודי המלכות, הנך צריך לעיין — בהראותך את הכתב הזה — בסכסוך שבין הרב מפלוצק שמואל בן ישראל והרב מוישגרוד מאי[ר] בן אייזיק. אך היות והרב מוישגרוד אינו נוכח בהתוע־דות זו (של הקונגרס הירוסלבי ח.ר.) על כן עליך למנות את הרבנים הסמוכים לשם, הנאמנים והישרים והבקיאים בדיני היהודים העתיקים, שישפטו בסכסוך שבין שני הרבנים.

ניתן בירוסלב יום 18 פברואר 1753 (יט אלול תקי״ג)
גרנובסקי ש[ר־המחוז] ר[אדום]

הערת המעתיק:

הסכסוך היה בין שני רבנים, כאמור, אך הוא נגע בכל מהות קיומו של ועד דד״א והיוה חלק מסכסוך מקיף שפרץ בין העיירות השיכות לצ׳יכנוב, אשר רצו בעצמאות משלהן ובהקף שפיטה משלהן, וניתקו זיקתן מבית הכנסת של צ׳יכנוב (הכונה: כמו „הכנסיה" „הקונגרגציה" — ח.ר.)

התעודה חתומה בידי איש גרנוב קז׳מיז׳ גרנובסקי, אשר פרט להיותו מושל מחוז רדום נתמנה ע״י המלוכה כקומיסר לעניני יהודים.

על כל פנים במפת דד״א הקרויה „בית ישראל דד׳ ארצות התכ״ז התכ״ד מסומנת ווישגרוד כקהלה העומדת ברשות עצמה 1667—1764, בעוד ורשא נחשבת כקהלה סתם ללא תחום שפוט עצמי.

לווינסון תולדות יהודי ורשא

שנת 1414 —

... במזוביה היו היהודים כפופים ל„חוק־הנוהג" (Cons-tuetudo) הנקרא גם בשם „החוק היהודי" המבוסס על הפריבילגיה המיוחדת של היהודים.

...יהודי מזוביה נהנו מהנהלה עצמית.

...בעסקי אשראי הצטינו ביותר יהודי ווישוגרוד.

... 1347, כדי לבצע עסקים אשראיים גדולים יותר, היו שולחנים יהודים קטנים מצטרפים לאגודות שתופיות עם עשירי ווישוגרוד.

... חלקם של יהודי מאזוביה בעסקי נשך ורבית לא היה מרובה. לעומת זאת עסקו גם הנוצרים בעסקי רבית ... בין המלוים ברבית היו גם אנשי הכמורה.

... ראיה נוספת לקיום המלאכה היהודית משמש הקונטרס הלטיני „תשובת היהודים בדבר המסחר" שהופיע ב־1539 ובו קבע מחברו האנונימי כי בפולין כמעט שאין אומנים נוצרים — ומספר האומנים היהודים הוא פי שלשה ממספר הנוצרים.

(תעודה משפטית י. שיפר)

ב־1428 הגישה היהודיה הדסה הורשאית קובלנה נגד היהודי יעקב... לזכותו העידו חמשה עדים... ושלמה מוישוגרוד על האשמותיה הנוספות... בין העדים הנוספים של יעקב היו... ושבעה יהודים מוישוגרוד.

נ. סוקולוב

וישוגרוד עיר בתי המדרש

(מתוך ,,נפוליאון בגיטו״)

„העיר העתיקה ווישוגרוד (פרוש השם: כרך גבוה) על חוף הוויסל הימני, על רוחב נישא מעט מעל פני נהר, המלחך את קצוות גבנוני החול, המגבילים אותה מפעת גדותיו, על אם הדרך — 65 ויורסט מווארשה, 39 מפלוצק, 8 מצ׳רוינסק, עם המול פנים שלה; הכפר קאמין על החוף השמאלי, עם מספר הנפשות, שכבר עלה בשנת 1827 לארבעת אלפים, ומהם שלשת אלפים נפש מישראל, לפי ערך הימים ההם עיר חשובה וקהילה נכבדה״.

„ואמנם לפנים היתה עיר זו מעין כרך בפולין, כרך לא קיקיוני, לא שפוץ ומטולא בחפזון, לא מקרץ ומדבק בין־לילה, מעשה מכונה אך כרך שבצבץ וצמח־צמח־צמח, וגם נכמש וחזר וצמח; כרך שיש לו דברי־ימים, וגם מה שהוא יותר בלתי־נהרס מכל בנין ומכל אנדרטה; הגדות. לא נודע בדיוק מתי נבנתה העיר; אבל ברור הדבר, שבמאה הי״א לתאריך הנוצרים, כלומר לפני אלף שנים, כבר עמדה עיר זו על תלה, וביתר דיוק, כבר עמד על תלו איזה ארמון על גבנון, הריהו עתה מושפל ונחות דרגה, לרגל הרוחות המנשבות ושטף הנהר הנקרא עד היום: הר־הארמון. כבר בשנת 1065 השליט בולסלב הנלבב (Chrobry) מלך פולין, את הכמרים הבנדיקטנים ממוהילינה על מעשרות התבואות. משמע, שהיתה שם עיר עם תושבים רבים, וכבר זרעו וקצרו, וכבר כדאי היה לכמרי מוהילינה, שהיא רחוקה מרחק רב מווישוגרוד, לחזר שם על הגרנות. בלי ספק היה זה קרן בן־שמן.״

„ובשנת 1240, כשעלו המונגולים כפרץ מים רחב על מחוזות ריסן (או רוס) בפולין, וכשבאה העיר האליטש (עיר הקראים) הקרובה ללבוב, במצור ומצוק, נמלט הנסיך דניאלו משם על נפשו, וימצא מקלט בארמון ווישוגרוד הבנוי כמו רמים ונכון בראש ההר, אשר שמה אספו קונרד הראשון, נסיך מאזוביה.״

„בימים ההם היה ארמון ההוא ארמון של עץ, אולם העובדה ששימש מקלט לנסיך דניאלו מוכיחה שהיה בנוי באיתן כעין מבצר, ובכן עפל ובחן היו ערשה של עיר זו.״

„ובא קאז׳ימירז׳ הגדול מלך פולין — אשר בימיו עלתה הארץ למדרגה גבוהה, וליהודים היתה מידה מרובה של חופש בערך למצבם בארצות אחרות — ויבן את הארמון הזה חומת אבנים גבוהה אשר אותה ראה עוד המשורר הפולני קלונוביץ, שחי במאה הי״ז לספירתם, וישר עליה: „מקום שם מימין — מבצר מאד נעלה — שחקים קרע — ויהי זה ארמון נסיכי מאזוביה ומסביב צמחו אז (האקלים היה רך יותר, ובודאי היו שם גם מקומות מכוסים מעין חממות) כרמי גפן שהספיקו יין רב, אך בימי שלטון הפרוסים בפולין בתחילת המאה שעברה, כבר היה הארמון חרב, ובשנת 1798 מכרו הפרוסים את שרידי החרבות, לפי ההגדה קנו אז היהודים מאבני המקום ויכוננו במקצתם את בית־הכנסת היפה העומד עד היום בעיר — גלגול אבניו של קאז׳ימירז׳ הגדול אוהב היהודים לבית־הכנסת של יהודים — אותו בית־כנסת עם הגזוזטראות בעד הילדים, שנפשו של אייזיק הרצען היתה קשורה בו, העומד מול בית־המדרש, ששם היה ר׳ מיכאל ביז׳ונסקי שונה את פרקו, אותו בית־הכנסת שהאגדה מספרת עליו, כמו על כמה בתי־כנסת אחרים, שהאדריכל שבנה אותו ברגע גמרו את מלאכת הבנין — נפל ומת, לבל יוכל לגלות את סוד הבנין ההוא — בית־הכנסת (כמור) קמור כיפה, ובראשו באמצע, נפנפת מראה את נטות הרוח, וממולו הר־הארמון, והעומד שם רואה את הוויסל עם שרטונותיה וביניהם שרטון הקושרים ששם התחבאו הקונפדרטים של מחוזות מאזוביה בזמן התגרות והסכסוכים בעיר באר; והוא הרואה גם את הנהר הקטן בזורה (הרבה פעמים נזכר שמו בהידיעות מהמלחמה האחרונה) במימיו השקופים־הכחולים, המשתפכים אל הוויסל והנבדלים ממנה בצבע אי־מתמזג, מושך עין כל אורח ומעורר תמהון מסתורי בנפש כל ילד, שאביו מראה לו את הפלא הזה, ומוצא המים מאצל הכפר קאמין, ששם היתה לפנים מלחיה מוליצ׳קא והרבה יהודים ממשפחות אמידות ועשירות נקראו בשם הכפר הזה, ויובילוהו לכל תפוצות ישראל.״

„בימות הגשמים והשלגים אותו „הר־הארמון״ תפס מקום בדמיונם של המאחרים לשבת בלילות בבית־המדרש אשר ממולו, בדברי הימים אין זכר למלחמות נסיכי מאזוביה או מימי קאז׳ימירז׳ הגדול. אך הדמיון בית־המדרשי אהב לראות את „הר־הארמון״ כראות שדה מלחמה ישן, ובאמת היו מוצאים שם במעבה האדמה ובין שכבות החול והעפר חדי חצים וטבעות, סירות, קערות, סכינים, קרדומות, לוחות־ברזל בעד מגיני העיר — מקלות עם בתי־יד של נחושת, כלי־רתמה ורכובות, כלי־ציד ודיגה, סרטים של עורות חיות, קומקומים, בדים של אהלים פחי־בדיל מרקעים, שברי עמודים של שחם ועוד. היו מספרים שכל מיני שדים ורוחות משחקים מתלבטים שם בלילה ובאפלה עמוקה, והם דקים ואווריים כל כך עד שהיו סמוים מן העין אף ביום, אבל מי שנדזמן לו במקרה להיות שם סמוך מאד שמע את קול נהמתם״.

(על מעופפן של הציפורים מסביב לבית־הכנסת אומר:)

„ויהי באזני ליב׳קה כמין זמר של מקהלות חזנים־תינוקות־פלא, עוד רגע וירא כנופיות גדולות של ציפורים עולות כנשמות לבנות אל תכלת־הרקיע ובעופפן במרום, כמו נתלהבו ועשו תנועות מלאות סלודים כקהל חסידים של הרבי ר׳ בונים מפשיסכה, שהתחילו אז לייסד אגדות אגדות בווישוגרוד ובכל הערים מסביב.״

„ליב׳קה הצליף מבטו בסקירה מופנית כלפי בית־המדרש, אם היה בית־הכנסת מעין אב מכובד, נקדש, ולפעמים גם נורא

וקר, היה בית־המדרש מעין אם רחמניה וחובבת תמיד. אם אולי לגבי בית־הכנסת היה איזה פתחון פה (ובאמת רק פתחון פה) לאותה המעטה הדמות שהיהודים המתבוללים החזיקו בה, בדור שאחרי הימים ההם, „שהיהודים אך בני הארץ כדת משה" ולא יותר. לגבי בית־המדרש היה בטול יש כזה שקר מנקר את העינים, יען כי בית־המדרש היה לא רק מקום פולחן, אך גם מקום לימוד ושיחה, בית ועד ואכסניה, פרלמנט וקלוב של עם חי ונלחם לקיומו פתוח יומם ולילה, פתוח־לכל, מוסד עממי שאין דוגמתו ושהיה שקול כנגד כל המוסדות האחרים בכוחו ובהשפעתו להחזיק את העם. היהודים המת־בוללים שבתקופה המאוחרת מזו יכלו להשאר וגם זאת בקושי גדול, יהודים מתפללים אבל לא יכלו להשאר יהודים לומדים. יהודים סחים זה עם זה, לוקחים עמהם אורח לביתם."

„בית־המדרש לא יכול להתקיים ובית־הכנסת נשאר עוד יותר סגור ויותר קר, טכסי ורשמי מאשר היה קודם."

„הקו המסומן שנתבלט ביותר בקלסתר בית־המדרש ההוא היה ערך מעלת הלמדנים, היו מראים באצבע! זה בעל תנ"ך גדול, זהו מומחה לאבן עזרא, זהו בקי בש"ס, והגדולים כאלה היו כמו נקודות שלגן־עדן במרחב אין־סוף של הישימון עם־ארצי (ששימש לנו רק כמו ציור ערכי בלתי מוחלט, יען כי באמת היו שם עמי־הארצות מועטים מאד)."

„מבית־המדרש הזה שפעה עדנת חיים ומתיקות ההרמוניה של המשפחה, שם היו שעורי הסתכלות בעד הילדים (שאנו מתאמצים להמציא איזה דבר במקומם ועדיין לא מצאנו). שם היו שרשי הקהל היהודי, לא קהל בני־אדם מן השוק שהתלקטו במקרה, או שקובעים גוף קבוצי אחד מפני שהם מתפרנסים זה מזה ותלויים זה בזה לרגל צרכי הקבה, אלא זרם חי מלא רגש ורוממות והכרה עמוקה מכוון ונהוג על־ידי ממשלה פקחית מלכיאלית, שאורה עם צלליה היו גנוזים בתוך ספרים ומשם הובלו ע"י צינורות וכלים שונים לכל ענפי המעשה, מן המצע הנפשי של הטיפוסים השונים זאת היתה המשתלה."

שאיפה נפשית לזכוך החיים, לאצילות המחשבה ולנדיבות הרוח, וזה היה תוכן עבודת ר' מיכאל — להרים את המון העם למדרגה גבוהה על־ידי השפעת לא תורה סתם אך המאור שבתורה, ועל כן מדי עבר ליב'קה לפני בית־המדרש היה לו הרושם כאילו עבר לפני ביתו שלו, כי בבית־המדרש היה ר' מיכאל שונה את פרקיו באזני בעלי המלאכות בשבתות ובימים טובים, פה היה שורש נשמתו של החייט."

„המסחר הראשי של העיר היה מסחר תבואות בימים כשהמסחר הזה השתער וגלגליו הסתובבו על ציריהם — היה כל העולם שרוי בנחת, נתרבו הדרישות בחנויות ובעבודות ובבתי־המלאכה מפני שבנ"א רצו ליהנות — לאכול ולשתות וללבוש יפה־יפה, לעומת זה כשהיה מסחר זה לקוי ופגום נתמעטו הכנסותיהם של כל בני־העיר, אף של אותם העוסקים במקצועות אחרים, וחלף אודם ארגמן על לחיי החנוני על פנקסו וחובש בית־המדרש על ספסלו והרב אב"ד על כסא רבנותו, ואף נגוני החזן דמתא נעשו יותר נכאים ושקעו בנבכי תהומות. היתה כאן ערבות ענקית בלתי ניכרת אבל עמוקה מאד בין היהודים והנוצרים, בין העניים והעשירים, הפועלים ובטלנים, בין יושבי השדה ובין העירוניים."

„קרוא קראו אז לעיירה זו „דנציג הקטנה", כמו על יסוד שיטת היחסיות לגבי פולין הוויסל היתה מעין ים וחוף הוויסל היה מעין חוף־הים ומווישוגרוד היו מטעינים את הספינות ואת הסירות ואת הארובות ה„ברליניות" בתבואות השדה. ושמה שטו הארחות האלה בהפסקות ידועות ועל פי משטר מסוים, לדנציג, מקום שפך הוויסל לתוך הים. והיו ספנים (שיפרים) אשכנזים בריאי־בשר, שזופי פנים עולים מן החוף על העיר מציצים לתוך הממגרות ושבים ויורדים על החוף ומציצים ב„ברליניותיהם" העוגנות שם, שעל גבי גגותיהן השטוחות היתה ה„פרוי" כובסת וסוחטת כלי־לבן תמיד, והנגידים היהודים היו מתהלכים בהדר כבוד מסביב להאסמים, וכל מיני פועלים ונושאי כלים וכתפים נחפזים ומתרוצצים ובימי הטעינה התפרצו המוח והכוח היהודי כמין לבה שהיתה קפואה בימי המנוחה, ואחרי כן התבקעה, ושבריה נפוצו נפוזו לכל עבר."

„וזאת היתה המכונה הכלכלית של עיר זו וכל הערים מסביב לה, כדי להבין את טיבם של הפרצופים השונים ושאיפותיהם ונגודיהם ופשרותיהם עם כל השרברבים והחוליות — צריך להעסיק, להכיר מכונה זו עם גלגליה ופרקיה, אשר עמהם היו היהודים מארגנים ומשרזים."

א. פלז

סקירה היסטורית

ידיעות על העיר וישוגרוד כלולות בתוך ידיעות כלליות על מחוז מזובשה, המופיעות באנציקלופדיות שונות, ראשיתן בתחילת האלף השני למספרם.

מקורות על יהודים בווישוגרוד נמצאים רק מתחילת המאה ה־15, (עשרות שנים לפני גירוש־ספרד כשהתיישבו שם באשורם של הנסיכים יאנוש I מורשא וזמוביט ה־IV מפלוצק, שאחרי מלחמות רייסן ליטא וגרמניה, היו מעוניינים בהחייאת חבל ארץ זה.

בתעודות בתי־המשפט מ־1422 אנו מוצאים יהודים בוו׳ (מטריק נסיכי מזוביה מס׳ או 1422,90) באותה שנה העניק הנסיך יאנוש I, כרם־ענבים ליהודי מאי תמורת תשלום שנתי של 4 שאק גראשן לשנה.

כן תעודה מ־1422, פריבילגיה מטעם הנסיך זמוביט, הנותנת ליהודי וו׳ רשות לעסוק במסחר ובמלאכה, לבנות בית־כנסת, בית־מרחץ, בית־שחיטה ולייסד בתי־ספר, (דבידו־ביץ, כרונולוגיה).

ספרי המסים, מונים 8 משפחות יהודיות בוו׳ כמשלמי מסים בשנת 1423, בשנים 1423/28 נתוספו 3 משפחות, ויש להניח שבוו׳ חיו אז כ־100 נפשות יהודים, בעשרת השנים של 1479/89 מוצאים בספרי בתי־המשפט 14 משפחות, והיות שלא כל משפחה נזקקה לבית־המשפט, ולא כולם עסקו במקצועות שעליהן חל פקוח משפטי, יש להניח שהיו אז כ־200 נפשות ויותר יהודים בוו׳, וזאת עד סוף מאה ה־15.

ב־1483 היה בורשא גירוש זמני, אבל בערך ב־1493 גורשו 2 הקהילות הגדולות ביחד, גירוש כללי. מאז גירוש זה אין למצוא תעודה על קיום יהודים בשתי הערים עד 1640, כ־150 שנה נשארו דף ריק.

מתעודות בתי־המשפט נראה שרבים מהיהודים בוו׳ התפרנסו מעסקי כספים, הלוואה בריבית ובנקאות. הבנקאי הגדול ביותר בכל הסביבה היה היהודי הוו׳ מאי, שהמחזור השנתי שלו הגיע ל־250—200 שאק גראשן, ידוע גם חתנו אסמן (או יוסלמן) ו־2 בניו שלמה ויוסף, אם כי מסחרם היה בהיקף קטן יותר. כמובן שעסקי ממון הם גורמים להזדקקות לבתי־משפט, ומכאן אנו לומדים על המצב המשפטי של יהודי וו׳, בכל מזוביה לא היה המצב המשפטי זהה, מקום־מקום וזכויותיו שהצליח להשיג מנסיך זה או אחר. בהתדיינותם עם נוצרים הסתמכו פעם להגנתם על חוקי קאליש מ־1382, חוקים גרמניים שהוענקו לקבוצת ערים ובתוכם וו׳ ב־1382, ופעם הסתמכו על חוקי מאה ה־15, ובמקרים רבים קיבלו השופטים את ציוני החוקים כאסמכתא. מקרה מסויים מובא ב־1479 (3 P. 338—9) מוויש׳ בדבר שבועה שנתנה על יד השלשלת ע״י שער בית הכנסת (הקונע בפלוש), והערה שהשבועה קוימה „לפי החוקים שלהם והמנהג״. ומקרה אחר, (1435, 17, נומר 21, וויש׳) נאמר שהשבועה נערכה על יד ספר־התורה, כדין יהודי הכתר. וב־2,4430 Akta grate נאמר שבשנת 1487 פסק בית־דין של בוררים פריצים וישוגרודאים, בסכסוך בין היהודי מאי מוו׳ ואשתו גלאקכן (או גיקכן) מפלוצק על חלוקת רכושם. ב־1600 (480, 105, וו׳ ג, פ) נאמר, באשמת קניית כלי קדש (האסטיא) שנגנבו על ידי אשה אחת בזקרוצים, הואשם ב־1600 היהודי יעקב מוו׳, הפרנס פליקס ברמן מפ־לוצק לימד עליו סניגוריה, הפסק־דין אינו ידוע. בהרבה מקרים של נאשמים יהודים הסתמכו על „חוקים שלנו״ „החוק״ „חוק יהודי״ „דיני התלמוד״ או „פריבילגיות יהודיות״, ואף שהיו לפעמים סתירות בין החוקי משהושגו בזמנים שונים, הנה קבלו בתי המשפט אסמכתאות אלו במרבית המקרים.

מקורות בודדים מלמדים על חיי הקהילה ועל רב (או דוקטור) (בספר וויש׳ מס׳ 3, 9—338, 1479) בדבר השבועה ע״י הקונע שנשבע המלווה בריבית אברהם, וכנראה שהרב קיבל שבועה זו, אבל אין הוכחה מבוססת לכך, כי לפי הצוו מהנסיך קונראד מ־1469 עבור יהודי ורשא, הבית״ד האוטונומי התנהל ע״י מושל המחוז בהשתתפות יהודים, וכשבי״ד זה לא בא לידי סיכום, העביר הנסיך את המשפט לשופט שנקבע על ידו ולא מוזכר שם רב, היו גם יהודים שהתדיינו בפני בי״ד מחוזי ולא בפני בי״ד האוטונומי או רב.

בלונטשיץ היה אז רב ראשי בשם קימך (קמחי) שכל הקהילות היו פונות אליו בשאלותיהן, כאינסטנציה הגבוהה ביותר במזוביה.

ב־1753, צוה המושל הירוסלבי ל.ס. גרנובסקי, על פרנס המלכות אברהם בן חיים, לעיין בסכסוך שבין הרב מפלוצק שמואל בן ישראל והרב מויש׳ מאיר בן איזיק, והיות והרב מוו׳ אינו נוכח בהתועדות זו, על כן עליך למנות את הרבנים הסמוכים לשם, הנאמנים והישרים והבקיאים בדיני היהודים העתיקים שיטפלו בסכסוכים שבין שני הרבנים.

רפאל מאהלר, „יידן אין אמאליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן״ מביא בעמוד 21, השבועה בערך ב־1764, נתנה במלבושים מיוחדים על באלעמער וכו׳ כנהוג בוויש׳ ובצ׳יכנוב, עמוד 4—152, מונה בין המקצועות אצל יהודי וו׳, 4 קבצנים, 2 נערות שענקערינס, מלבדן 2 אלמנות שענקערינס.

טבלה 41. 156 ראשי משפחות, ביניהם בעלי מקצוע, 1 ארענדאר, 2 שענקערס, 1 כובען, 2 שמוקלערס, 1 צורף, 1 רופא, 1 שמש, 8 קבצנים בס״ה 17.

טבלה 64. מצב הדיור, 684 נפשות גרות ב־54 בתים, בהם 53 יהודים, 1 מהמושל המחוז, 52 משפחות גרות ב־52 בתים רכושם הפרטי, 1 לאקאטור, 103 קאמארניקעס.

ע. נ. פרענק. בהתקופה י״ד—ט״ו, טבת—סיון תרפ״ב, עמוד 383, קנין נחלאות, „בחלקם נמכרו בתים לפי רשיונות

ובדפרטמנט הפלוצקי נמכרו ב־1808, 373 בתים „בלי רשיו־נות", בין 33 ערים נמכרו בווישוגרוד י"ב (12 בתים).

בתעודה מס' 1113 ממוזיאון המלכותי בפולין, מדובר על כינוס בורשא, שהתאספו מכל שלשת הארצות, במטרה לבחור 10 נציגים מפולין הגדולה ביחד עם נציגים מפולין הקטנה וליטא, שיציגו אותם בארמון המלך ונסיכים, ורשות לצוות ולגדור ולהודות לטובת כל היהודים מארצות ההן, בין העשרת הנבחרים נבחר מוואיאוודע מאזאויעצקי, הרבני הנגיד מ' הניך כ"ץ מוישיגרוד.

אנו רושמים דברינו אלו בידענו שמקורות משלנו לא קיימים, גם במקורות יש פער גדול כ־100—150 שנה בין ידיעה לידיעה. פנקס הקהילה אבד יחד עם שאר נכסי הקהילה ויהודי הקהילה. רישום של בתי הקברות העתיק והחדש היו מספרים לנו על יהודי העיר יותר מהמקורות הזרים, אבל... יתומים נשארנו מכל וכל. גם על בנין בית־הכנסת המפואר שאנו ראינו בגדלו ותפארתו, יש חלוקי מקורות. יש הסוברים שנבנה ב־1767, ויש סוברים שהושלם ב־1798, ולנו אין מקור לאשר או להתנגד לתאריך זה או אחר.

בשנת 1765 מנתה הקהילה כולל ישובי הגליל 980 נפש. בשנת 1856 מנתה 2956 נפש. בשנת 1864, 2997 נפש. בשנת 1893 מנתה 3034 נפש. מספרים אלו מהווים כ־75% מתוך האוכלוסיה הכללית. כנראה שרבוי האוכלוסיה היהודית באה כתוצאה משגשוג כלכלי בתקופה ההיא, כמו שבזמננו לא רבתה האוכלוסיה בגלל מצבה הכלכלי הקשה.

בית־הכנסת בווישיגרוד

(מספרו של ד. דווידוביץ „בתי־כנסת בפולין וחורבנם")

בית־הכנסת בווישוגרוד נבנה במחציתה של המאה ה־18 על־ידי האדריכל, הבונה, הפסל, הצייר דוד פרידלנדר, ומשמש דוגמא ראשונה לבית־כנסת פולני הבנוי אבן, אשר נבנה וקושט בידי אמן יהודי.

נחום סוקולוב איש וישוגרוד, מקדיש לבית־הכנסת הזה מילים אחדות בספרו „נפוליאון בגטו": „לפי האגדה קנו היהודים מאבני המקום (הכוונה לשרידי ארמון נסיכי מאזוביה החרב, שהפרוסים מכרו ליהודי וישוגרוד בשנת 1798 — ד. ד.) ויכוננו במקצתם את בית־הכנסת היפה העומד בעיר גלגול אבניו של קאז'ימירז' הגדול אוהב־היהודים לבית־הכנסת של היהודים — אותו בית־הכנסת עם הגזוזטראות בעד הילדים... (הכוונה לאותו רהיט המיועד לילדים ושפיאר את פנים הבית לצד הקיר המערבי שלו — ד. ד) אותו בית־הכנסת שהאגדה מספרת עליו, כמו על כמה בתי־כנסת אחרים שהאדריכל שבנה אותו, ברגע גמרו את המלאכה מלאכת הבנין נפל ומת, לבל יוכל לגלות את סוד הבנין ההוא — בית־הכנסת קמור כיפה ובראשו, באמצע, נפנפת מראה את נטות הרוח".

אם כי מבחינה כרונולוגית שייך הבית לטיפוס בתי־הכנסת הריבועיים, בעלי ארבעת עמודי התווך, מהאחרונים כמעט בפולין, הרי מבחינת מבנהו הפנימי, הוא כמעט קלאסי לקבוצת בתי־הכנסת המצטיינים בחלוקת שטח האולם לתשעה ריבועים, מהם הריבוע המרכזי תפוס על־ידי הבימה שבין ארבע האומנות־התמיכות. ואם אין להטיל ספק בכך שבונהו היהודי לא וויתר בנקל על „האלמנט היהודי" של העמודים, כלומר על המשכת המסורת של הדגשת הבימה כמרכז בית־התפילה אף בבית־הכנסת „המאוחר" הזה, הרי מאידך לא יכול היה לבנותו בלי עמודי התווך גם בגלל שטח אולמו רחב־הידיים, היינו בשל מפתח הבנין הגדול לערך.

ואכן בבית־הכנסת הווישוגרודי הודגש במיוחד ערך האומנות הזו גם מבחינה סטאטית, בטחונית, אלה „ארבע האומנות הכבדות, אשר המרחק ביניהן ובין הקירות שווה, המחוברות זו עם זו על־ידי קשתות חצי־מעוגלות, והמחלקות את הקמרון לתשעה שדות. כמעט כל החלל שביניהן תופשת הבימה רחבת־הידיים והאמנות עצמן תופשות אף הן מקום רב למדי". „שדה הקמרון המרכזי, כלומר מעל לבימה מפרשי, יתר השדות צלביים."

הכניסה לבית־הכנסת מצד מערב, סמוך לה, אך מבפנים מדרגות־עץ המובילות ליציע „מקהלת הילדים" הקשור לקיר הכניסה. מבנה מעניין זה, העשוי עץ, הידוע במספר בתי־כנסת בפולין (זאמושץ', קראסנוברוד, פינצ'וב, גומבין, היינו בעיקר בפולין הקונגרסאית, וכן בבית־הכנסת דחוץ־לעיר בלבוב). משערים אנו שנועד למקהלת ילדים העוזרים לחזן.

פאר בית־הכנסת בווישוגרוד היה ללא ספק ארון־הקודש הפרידלנדרי, אשר כיסה כמעט את כל רוחב הקיר המזרחי. ה„ארון" היה מחולק על־ידי אפריז אופקי אז'ורי לשתי קונדיגנאציות, אשר כל אחת מהן היתה שוב מחולקת על־ידי עמודים צחורים (זוגות עמודים או בודדים) לשקעים (נישות), בקצות הקונדיגנאציה העליונה נמצאו פסלים זעירים, נאים שתוכנם תנ"כי או אגדי, כגון: עולם החי הנכנס לתיבת־נח, עץ־הדעת, סימן לגן עדן, ושור הבר והלויתן, ומעליה, במרכז וסמוך לתקרה, שני אריות המחזיקים כתר מלכות. כתר תורה וכתר כהונה, קבועים כל אחד לחוד בין שני עמודים של קונדיגנאציה זו. בקונדיגנאציה התחתונה, בשקעיה החצי־

מעוגלים (חמישה במספר), נקבעו על רקע צמחיה פאנטאסטית, פסלי ארבע החיות המסמלות את תכונת האדם היהודי: האריה, הצבי, הנשר והנמר, ומעליהם כלי הנגינה של הלוויים מהנזכרים בתהילים, בליווי ציטאטות מתאימות (תהילים, קן) וחפצי קדושה מהנזכרים בבית־המקדש. כן נמצאו בחלקו העליון של הארון ציור המתאר את משה רבנו על־יד הסנה הבוער ועל ידו הכתובת: „של נעליך מעל רגליך" וכו' (אגב, זה מקרה נדיר של קישוט פיגוראלי בארונות־קודש בפולין) ושורת כתובות כגון: „ודוד וכל בית ישראל מעלים את ארון ד' בתרועה ובקול שופר". על כתר התורה: „תורת ד' תמימ(ה) משיבת נפש". ועל־יד כתר הכהונה „כה תברכו את בית־ישראל" ו„יפה השתיקה בשעת התפילה". בשקע המרכזי, הרחב, שבקונדיגנאציה התחתונה נמצאת דלת ה„ארון" ומעליה הסופרפורטס העשוי קומפוזיציה הראלדית יפה בצורת צפרים (דוכיפת) שמעליה שלט עם כתובת: „ועשית כרובים מזהב מקשה". כל בנין ה„ארון" רחב־הידיים העשוי בסגנון הרוקוקו היה מהמפוארים ביותר בפולין ו„עשה רושם של שעון עתיק־יומין בעל עמודי שיש".

בדברו על ערכם האמנותי של בתי־הכנסת הבנויים עץ או אבן בפולין, ועל בית־הכנסת הווישוגרודי ביחוד בתולדות האמנות הפולנית, מדגיש שישקו־בוהוש: „...בתי־הכנסת שלנו הבנויים אבן מתקופת הברוק, הם אוצר שאין להעריכו ממש ובמיוחד יש לציין את זאת, הואיל ועל־יד המצבות המרובות של האדריכלות הכנסייתית הנוצרית, אין האדריכלות החילונית יכולה להתפאר במספר מונומנטים הראויים לתשומת־לב.

„בתי־הכנסת האלה, הבנינים החילוניים למחצה, ממלאים במידה רבה את החלל הריק הזה". בית־הכנסת הזה נחרב ופורק ב־1939 על־ידי הגרמנים ולא נשאר ממנו כיום כל זכר.
עמוד 63:

„...בית־הכנסת בווישוגרוד (שתואר לעיל) תוכנית בניינו הזכירה את הטיפוס של בית־הכנסת המבצרי. הבנין היה ריבועי ושוה צלעות ואם כי לבתי־הכנסת לא הצטיין באותם הקשוטים האדריכליים האופיניים לבתי־הכנסת המבצריים, הרי הפנים שלו, על כיפת הקמרון הנשענת על ארבעה עמודים הנמצאים במרחק שוה ביניהם ובין הקירות, יצר רושם של בנייה מונומנטלית. גם כאן נבנה ה„ארון" בידי פרידלנדר, אם כי הפעם בסגנון הרוקוקו. בארון־קודש זה, מעשירי הקישוטים שבארונות בתי־הכנסת הפולניים הכניס האמן לא רק פסלים נהדרים, המתארים סצינות שלמות או כלי נגינה מקראיים, אלא גם דמויות בני־אדם, את משה ואהרון, דבר שהיווה צעד מהפכני במסורת הקישוט הדתי־יהודי בפולין".

יהודים הולכים לבית הכנסת

נ.י. דייטש

רבנים בוישוגרוד

הרב מו"ה ר' דודל בורשטיין

עם מותו של ר' יחזקאל בידרמן בשנת 1906 בקירוב, והוא אברך בן 32, נתקבל כרב בעיירתנו. כבר בצעירותו היה מפורסם מאד, פרט להיותו נכדו של ה„אבני נזר" האדמור מסוכצ'ב, היה גם למדן גדול. הוא המשיך בפעלו של קודמו והגביר מעשיו. בימיו הפך בית המדרש לבית למוד תורה מפורסם, אליו נמשכו בחורים מערים סמוכות, מפלונסק, זקרוצ'ים ואחרות. הוא מינה את ר' דוד ויטלזון לגבאי הישיבה ואת ר' אשר מיינוולד (קנפלמכר) ור' משה הודסיס כמגידי שעורים בה.

את וישוגרוד, לאחר מכן נתמנה לאדמורם של חסידי סוכצ'וב וישב בפביאניץ.

הוא נספה בשואה בוורשה.

בוורשה

נפתלי שפיווק — שימש כעוזרו של ר' משה כאשר כהו עיניו מזוקן וכמו"צ העיר, עוד בחייו של ר' משה יחזקאל ניהל את הכשרות והמשיך בתפקידיו אלה במשך ימי כהונתו של ר' דודל. משהלך ר' דודל, הוכתר כרב במקומו ב־1925.

ר' נפתלי זכה זכיה טראגית, להיות רבה האחרון של קהילת וישוגרוד. 28 שנה שרת את קהילתו כמו"צ ועמד בראשה 17 שנים נוספות, ואתה יחד נספה בסלופי־נובה, ביום 6.3.1941. הי"ד.

ר' נפתלי היה מיסדה של אגודת ישראל בעיר.

כעוזרו של ר' נפתלי שימש שנתיים בקירוב איש גר, שהתגורר בחצרו של ר' הניך שוירץ. לאחר פרישתו נתמנה כמו"ץ העיר ר' דוד צבי לובין. משנת 1927 שרת את העיר ונספה יחד עם רבי ר' נפתלי ביום 3.3.41 הי"ד.

תפקיד הרבנים בעירנו היה לדאוג לכל כלי הקודש, לשחיטה, למקוה, לחינוך ולכשרות וליצג את העיר בקהילה ובממשלה.

עד 1914 היה גם הרב קובע את מי לבחור לקהילה. משנת 1918 עד 1925 נבחרה הקהילה בבחירות דימוקרטיות עם 4 חברים והרב כמכריע.

משנת 1926 נבחרו בה 8 נציגים והרב כמכריע.

הקהילה

דאגה לשכרם של הרבנים, השוחטים, החזנים השמשים והקברנים. היא החזיקה את ח' הכנסת — האורחים והמקוה, לינת הצדק והתלמוד תורה, בית הקברות ובתי התפילה ודאגה למקרים סוציאליים וערוב שבת. בפסח היתה הקהילה אוספת מעות חטין ומחלקתן.

הכנסות הקהילה היו מתשלומי השחיטה, מהאטט המאושר ע"י השלטונות, מקרקעות־קבורה וממצבות.

הכנסות הרבנים היו, פרט לשכר שקיבלו מהקהילה גם רח"ש, הגעלת תנורים לפסח ודיני תורה.

כלי קודש

שמשים היו שבעה:

1. שמש ראשי של בית־הכנסת ששימש גם שמש בית־הדין הוא גם קרא לעליה לתורה.
2. השני היה סגנו לכל.
3. שמש בית־המדרש, היה גם שמשו של הרב בחורף, כאשר הרב היה מתפלל כמנהגו בבית־המדרש.
4. סגנו לכל.
5. שמש החברה־קדישא.
6. שמש־קברן.
7. שמש הדפיקה, תפקידו היה לדפוק, לקרוא לתפילה בערבי שבתות.

הכנסת השמשים היתה משכרם הקבוע של 50 ז'ל לשנה, מחלוקת הזמנות לחתונות ובריתות והכנסות המי־שברך. כאשר היה החזן מברך ברכה זו, היה השמש צועק „יישר כוח" וקיבל בעד זה מספר אגורות לו ולחזנים.

הם היו בעד זה צריכים גם להביא שולחנות וספסלים לבית השמחה מבית־המדרש.

כל ראש חודש היו גם מחזרים על הפתחים לקבץ דמי ראש חודש.

לכן נאלצו השמשים להיזקק לפרנסות נוספות בחיטות, סבלות ועוד.

שוחטים — קיבלו 250 זל' לחודש ממכירת פתקי שחיטה ע"י משרד מיוחד לכך ע"י הקהילה

הרבנים היו מקבלים משכורת דומה לשל ראש העיר.

חברה קדישא — חבריה נבחרו על ידי הרב. הם היו תמיד מטובי העיר, שומרי שבת ומסורת ותלמידי חכמים.

הרב מוהר"ר דוד. (בידרמן א. פ.)

הרב מו"ה ר' אשר קמץ
(מליקוטי א. פלז)

מן הרבנים המפורסמים בעולם התורני, היה רב בטיקטין ומטעמים שהיו ידועים רק לו העתיק מקומו לוישוגרוד. הוא

הביא לפירסומה בעולם היהדות, בהיותו מקובל על רבנים שהיו פונים אליו בשאלות קשות ומסובכות.

הרב מה״ה ר׳ יעקב דוד בידרמן

נחשב לגדול בעולם הרבנות. היה תלמידו של הרבי מקוצק, עבר ממזיריץ׳ לוישוגרוד מקום שם כיהן כאב בית הדין, חבר את הספר „הגהות מהרי״ד לתורת כוהנים״, כיהן שנים רבות כרב ראשי בעיר, נסתלק בשנת 1863.

בנו בכורו היה רב בליויץ ומחותנו של ה„שפת אמת״, נכדו של בנו בכורו נלקח כחתן של „שפת אמת״ וגיסו של האדמור מגור.

הרב מו״ה ר׳ יחזקאל בידרמן

עלה על כסא רבנות וישוגרוד אחרי מות אביו. הנהיג את העיר בדרך של כבוד התורה ומסר את זמנו הפנוי להרבצת תורה, בהשגחתו למדו בחורים בקביעות בבית המדרש והוא דאג לכלכלתם וצרכיהם, סידר לכל אח דמהם „ימים״.

שמו נישא בפי כל ואישיותו היתה נערצת, נאמר עליו כי היה מ„בעלי המופתים״.

הרב מוה״ר יעקב דוד בידרמן א. פ.

הרב הגאון הצדיק המפורסם בדורנו אב״ דק״ק מעזריטש מקוז׳ניץ נין ונכד להגאון רכשב״ה בעל פ״י ז״ל, היה תלמיד קוז׳ניץ נין ונכד להגאון רכשב״ה געל פ״י ז״ל, היה תלמיד הרב הגדול חסידא קדישא מה׳ שלמה יהודה לייב מלנטשנא, והשאיר אחריו כתבים רבים ומלבד זה כל הספרים שהיו לו מלאים על כל גדותם מכתיבת ידו ז״ל.

גם היה לו יד בקבלה וזה זמן לא כביר אשר הוכה במ־חלה ובא לכאן ווארשא לדרוש ברופאים להמציא לו מזור ותרופה, ושבק לנו חיים ועלה לשמים בשנה דאשתקד תרכ״ג ופה מנוחתו כבוד תנצב״ה:

שם הגדולים החדש מר׳ אהרן ולדן ווארשא 1864 (רכ״״ד־ה) (מערכת הגדולים)

הגאות מהרי״ד

ציונים והגהות וקצת חידושים על הספרא תורת כהנים להגאון החסיד מו״ה יעקב דוד ז״ל אבד״ק וווישעגראד.

נדפסו בורשא סביב התו״כ עם פרוש הר״ש משנץ, אשר גם הפרוש הזה היה סמון בכ״י אצל הגאון הנ״ל:

שם הגדולים החדש מערכת הספרים

הר הגאון הק׳ ר׳ יעקוב דוד ז״ל, רב בקוזניץ ובוישאגראד, מחברן של הגהות מהרי״ד ל״תורת כהנים„ מחסידיו של הרהק״ק איש אלקים ר׳ שלמה לייב מלנטשנא, אחר כך מחסידי קוצק וגור, ידוע כגדול בכל סביבות החסידים.

בבית מדרשו היו תוקעים בשופר בהושענא־רבה.

נפטר תרכ״ג (1853) ומנוחתו כבוד בבית העלמין בורשא

בנו הרה״ג יחזקאל בידערמן, כיהן כרב בוישוגרוד בערך עד השנים 1906־1907, אבל לא יכולתי לברר מתי שעלה על כסא הרבנות בוישוגרוד.

„עין־בעין״, מס׳ 61 מי״ט אדר א׳ תשי״ס, ירושלים

לאחר פטירתו (של האבני נזר) בתר״ע מלך בנו רבי שמואל בעל „השם משמואל״! ואחר נכדו ר׳ דוד, שהיה ידוע בשם „הרב מווישוגרוד״

עם מות הקדושים של רבי דוד הוכתר ב„כתר־האדמו״ר״ אחיו הצעיר ר׳ חנוך מירושלים!

(ליקט **א. פלז**)

בסופות שואה

(עדויות נצולים)

רשימת הנפטרים לפני השואה שמסרו קרובים

א

אייזענבערג יחזקאל
אייזענבערג שרה ביינע
אַש נחמיה
אַש חיה רחל
אקאוויעץ משה

ב

בוכנער יעקב דוד
בוכנער חנה
בילגאַריי חנן
בילגאַריי דוד
בלושטיין עקיבא
בלושטיין ליבע
בערלינער לייביש
בערלינער פייגע
ברעסלער חיים אהרון

ג

גאָלדמאַן מענדל געצל
גאָלדמאַן אסתר הינדע
גאָלדמאַן שרהל
גורפינקעל משה יעקב־וואָלפס
גורפינקעל איטשע
גורפינקעל שמחה
גוטפאַרב יצחק מאיר
גילארי שמואל לייב
גערשט שמואל
גראָסמאַן חיים
גראָסמאַן אבא
גראָסמאַן יהודית

ד

דייטש שמואל
דייטש טוביה
דייטש ביינע מאַכלע
דייטש גרינע רבקה

ה

האָלענדער ישראל זעליג

ו

וואָלמאַן פייוול
וויעזבינסקי חיה פריידע
וואָלפיש אברהם

ז

זאַוויערוכאַ יוקל
זיסערמאַן יצחק הערש
זיסערמאַן מלכה איטע
זלאָטניק מאיר מאַכל
זילבערבוים פייגע
זאַנאַבענד יאַנקל
זילבער מאַכל

ט

טאַוב מנשה
טאַוב יענקל מרדכי

י

יעביץ הענעך

כ

כהן לייבל
כהן חנה מלכה

ל

ליפּמאַן שמואל משה

מ

מלינעק משה (עלי) אליהו
מלינעק חוה
מלינעק יהושע משה
מלינעק מאיר

ס

סאַפּערשטיין רחל
סעגאַל שמואל זיינוול
סעגאַל מרים רבקה

ע

עפּשטיין אברהם, שוחט

פ

פערשט חיים אהרון
פערשט יעקב אייזיק

צ

ציאַפּניק אברהם יענקל

ק

קאָהן איטשע מאיר
קאדעצקי יעקב שלום
קליינמאַן יעקב
קליינמאַן משה
קליינמאַן הינדע ליבע
קליינבאַרד חיים מאיר
קליינבאַרד מאַטל
קראָנגראַד פישל
קרוק שמואל לייב

ר

ראָזנפעלד יעקב
ראָזנפעלד שמואל
רזנפעלד ישראל
ראָזנפעלד חיים גדליה
ראָזנפעלד צירל חנה
ראָזנפעלד פערל
רעמבאָווסקי חיים
רעמבאָווסקי איטע

ש

שווירץ חיים יצחק
שווירץ כאַשקע
שוואַרצבערג רודע
שינבוים בנימין
שיינמאַן יעקב דוד
שיינבלום בינע
שעהר יעקב דוד
שעהר יאָסל
שעהר פערל
איר מאַן וואָלף
שפּיוואַק שיינע צירל רבנית
שפּיוואַק יאָסל
שפּיוואַק בצלאל
שפּיוואַק שמחה

נ. ל. דייטש

וישוגרודאים בגיטאות

יום ו', 1.9.1939 שעה 6 בבוקר

כשהייתי בגננו בכפר סטריבודי החלו הגרמנים להפציץ את ערי הסביבה שלנו. כשהופיע האוירון הראשון אמרו כולם „נאשי" (שלנו), אך לצערנו הודיע הרדיו בשעה 8, כי היטלר פתח במלחמה על פולין והפציץ כבר הרבה ערים במדינה.

הנוער היהודי כולו החליט להתנדב לצבא הפולני, כדי להלחם בנאצים ימח שמם.

אנחנו היינו ארבעה אחים, כותב שורות אלה, יצחק, יעקב, שמואל ומיכאל. כולנו היינו עסוקים בגננו 10 ק"מ מוישוגרוד. עזבנו את הכל ונסענו העירה להרשם לצבא. העיר היתה כבר מלאה צבא ושרר בה תוהו ובוהו מלא, אך אותו יום שום דבר מיוחד לא קרה עדיין. דובר על כך, שהגרמנים ילחמו הפעם מלחמת גז. לא ידענו לדאבון לבנו, כי בגז הם אמנם ישתמשו אולם רק לרצח עמנו בלבד. החילונו לסתום את החרכים והסדקים בבתים, שלא יחדור דרכם הגז. המשטרה ציותה להאפיל החלונות. דיירי הבתים הרופפים עברו אל בתי החומה שבעיר ואל המרתפים.

בשבת קראו את פרשת „כי־תבוא" וכעבור 8 ימים היה כבר ביתנו מדויר רוצחים גרמנים וכל התוכחה מפרשת שבוע זו (פרק כ"ח) ניתכה עלינו „שורך טבוח לעיניך ולא תאכל ממנו, חמורך גזול מלפניך ולא ישוב לך, צאנך נתונות לאויביך ואין לך מושיע... גוי עז פנים, אשר לא ישא פנים לזקן ונער, לא יחון" ונתקיימו בנו כל חלי וכל מכה שגם אינם כתובים בתורה כולל „והתמכרתם שם לאויביך לעבדים ולשפחות ואין קונה".

רכושנו נבוז, בתינו נהרסו כליל. בחורף, בקרה החזקה נשארנו ללא גזיר עץ להסקה. ראינו חפצינו ניתנים לשכנינו העוינים ולא יכלנו למנוע זאת. בא עלינו עם אכזר, אשר לא נשא פני זקן ולא חמל על נשים הרות ויונקי שדים, פחדנו מאור היום ומחשכת הלילה, התחננו להמכר לעבדים ולא היה קונה לנו.

בשבת 2.9/39 החלה נהירת פליטים אזרחים מגבול צפון דרך גשר הויסלה של וישוגרוד, ברחו יהודים מדזיאלדוב, מלאווה, פלונסק וצ'כנוב. הם האיצו גם בנו:

— יהודים נוסו על נפשכם. הגרמנים בבואם טובחים יהודים ומשמידים הכל עד אין זכר להם.

כל הדרכים השחירו מאדם והפחד מילא לב כולם, אך מוישוגרוד לא זזו אנשים.

ביום א' בשעה 2 בערך אחה"צ הופיעו מטוסים גרמניים והטילו פצצות למים בסמוך לגשר, האוכלוסיה החלה לחפש מפלט מן העיר. אז קמה מהומה גדולה וברחו אז כששים שבעים אחוז, דרך הויסלה נסו אל ורשה, אל ינושב, חלק ברח אל שלדובה. אותו יום ישבו מספר יהודים בגניהם בשלדובה וקרה האסון הראשון עם יהודי וישוגרוד שהיו שם. אנחנו רצנו אל גננו יחד עם דודנו זכריה.

יום ב', 4.9.39

העיר נעזבה מכל פרנסיה, ראשה ואנשי המשטרה שלה, הגשר נהרס בחלקו ונשרף והעיר וישוגרוד הופקרה.

לייביש גמאך סגן ראש העיר נטל יזמה ואירגן משטרת עזר מקומית, אשר יחד עם הכבאים ישמרו על הסדר בעיר העזובה.

בינתים היה שקט, אם כי מרחוק נשמעו הדי יריות. ברחוב הויסלה נחפרה תעלה רחבה, מגבעת המבצר עד גבעת בית הכנסת, כדי לחסום את הדרך לגרמנים ולטנקים שלהם.

יום ד' 6.9.39

קרה מקרה זה. דיג בשם קיכלר העביר דרך הויסלה שני קצינים פולניים ואמר להם, כי בוישוגרוד מסתובב הפולקסדויטש רוסל חפשי ברחובות, ואז כידוע נאסרו כל הפולקסדויטשים. האיש היה מורה בבית־הספר, קנטור בכניסתם ונציגם בעיריה. הקצינים תפשוהו ואמרו לרצחו. הוא התחנן לפניהם והוכיח, כי הוא אזרח פולני טוב, עשה רבות למען ציבור התושבים, הוא ביקש לשאל את פי לייביש גמאך עליו ויווכחו. לייביש אישר את דבריו, האיש נשאר בחיים וכשנכנסו הגרמנים מונה רוסל לראש העיר. למקרה זה היו אחר כך תוצאות רבות ערך.

שבת 9.9.39 נכבשה וישוגרוד על־ידי הגרמנים. בהפצצתם הכבדה נמחו כל הבתים שממול לכנסית הפולנים, רחוב ברוברנה קמינסקי מבית מגורם של שפרה מאלי, נחמן דיאמנט, דוד מאיר נשלסקי ומנדל פרשט ועד הפורוה בכוון ד"ר זואצקי ומחסני מנדל פרשט. לפי מה שנשמר בזכרוני נהרג אז ונפל הקרבן הראשון של וישוגרוד, בנו של מנשה גרוסדורף, אחריו נפל בלכתו ברחוב ברוך מרדכי פיטרמן (קובלניקר) ובנו של יהושע פלמס שהלך וגרמני רדף אחריו עד דלת הבית של דודו משה פוקס והרגו.

אביו נשא אחר־כך על כתפיו את בנו המת עד ביתו.

יום ו' 8.9.39

החלטנו לברוח לוורשה. לקחנו מצרכים וכולנו ברחנו, אבינו, בניו שמואל ומיכאל, בתו, אני עם אשתי ושלשת ילדינו, דודנו זכריה ואשתו ליבה ושבעת ילדיהם, אחי יצחק יעקב ואשתו. מכל עשרים ושתים הנפשות שלנו הושמדו כולם, פרט לרושם הדברים ושמואל משה קופנהגן, החיים שניהם בארץ.

בבואנו לסוכצ'וב הופיעו מטוסים גרמנים, שהחלו בהפצצות וסיימו ביריות מקלעים על עוברים ושבים. אנשים

נפלו כזבובים. במהומה הגדולה נאבד לנו אחינו והוא רץ ברגל עד ורשה.

בסוכצ׳וב פגשנו בבנו של מיכאל רורס. הוא אמר בואו אתי לכפר ונהיה יחד, אל תסעו לורשה, אין כל אפשרות להכנס שמה. בסוכצ׳וב היה ההרס גדול, העיר חרבה ממש, לא נראה יהודי ברחוב, כולם ברחו לורשה. הפולנים ניצלו את ההזדמנות ופרצו את חנויות היהודים ושדדו הכל.

בבואם לסוכצ׳וב נכנסו הגרמנים לכפרו של בן מיכאל רורס ורצחוהו במקום יחד עם עוד מספר יהודים.

אנו נסענו לויסקיט שם היתה לנו בת־דוד, אחותו של פסח יילובר, בדרך ספגנו מספר התקפות מטוסים, בלילה הגענו לויסקיט. קשה לתאר מה גדול היה מספר האנשים שנתכנסו שם, מלודז ברחו לכאן, כעדשים ביורה רותחת רתח כאן הכל. רצינו לנסוע לז׳ירדוב אך הדרכים היו חסומות. הגרמנים כבשו כבר את לודז׳ והתקדמו לז׳ירדוב, חזרנו על עקבנו ונסענו לכפר שם היה הגן שלנו. שמענו כל הזמן יריות ופצצות ובשבת נכבשה וישוגרוד.

יום ה׳ היה יום א׳ דראה״ש, הגברים הלכו להתפלל למלודז׳ישון, נזדמננו שם כשני מנינים יהודים, היה שם כבר קו־חזית ראשון, החיילים הפולנים היו נטולי כל עוז לחימה, נמצאנו מול האש הראשונה. ביום ב׳ דראש השנה לא התפללנו כבר. עסקנו בחפירת תעלות הגנה, ביום א׳ היתה ההפצצה מלאה. כל 15 דקות הופיעו 24 מטוסים וערבבו ארץ ושמים בהפצצותיהם. לפנות ערב הטילו פצצות אש וכל הסביבה היתה לתבערה.

ביום ב׳ השתלטו הגרמנים על החצר שלנו. אותנו כינסו בתוך הבית ואסרו עלינו לזוז מכאן, עד אשר תבוא פקודה מה לעשות בנו. בשעה 7 בערב נכנסו 4 תלינים ושאלו, מה ליהודים בכאן? גזזו לאבא את זקנו וערכו חיפוש למצוא נשק. שדדו מספר זוגות מגפים וציוו עלינו להסתלק מכאן לוישוגרוד מחר בבוקר בשעה 7. ביום ג׳ הגענו לוישוגרוד. את 13 הקילומטרים עשינו במשך יום תמים. הדרכים היו משובשות, נסחבנו עד ינושב. שטנו ב„באוט״ גדול דרך הויסלה ולפנות ערב הגענו הביתה. את ביתי מצאתי והוא פרוץ, הדלתות והחלונות מנופצים והכל נשדד. בבית אבא לא חסר דבר. המטה נמצא בסמוך לביתו, בבית לבנדובסקי והפולנים פחדו לפרוץ שמה.

ביום ד׳ לקחו אותנו מיד לעבודה. תקננו את הגשר והכשרנוהו למעבר. את כל החומר לתיקונו לקחנו ממחסנו של חיים וירניק, אז ראיתי עד כמה גדל עשרו של איש צנוע זה. סחבו אותנו לכל מיני עבודות מלוכלכות, הגרמנים המטירו עלינו מלקות בגלביהם ואנו נאלצנו לעבוד ולנקות את הזוהמה במו ידינו. כלים לא ניתנו לנו.

בשובי לעירנו לקחתי לביתי למשמרת את ספר התורה של צעירי אגודת ישראל וקיימנו מנין בביתי. התפללו אתנו חותני שמואל גרוסמן, ישראל גדליה דויטש, אבא וילדיו, שאול רוזנפלד, ראובן חיים לבנדצקי, שלמה יהודה לבנדצקי, משה אלבוים, יוסיל ברשזינסקי, דוד הירש רוזנפלד, נחמן דייטש (קאפ), ישראל מרדכי דזידזיץ, יונה ויצמן, רפאל קלמן גרוסמן, אברהם יצחק דייטש, משה מלך רוזנפלד, ויואל זמל. היו אלה שכני ביתי.

ערב יום־הכפורים

ניתן רשות ללייביש גמאך להתפלל בבית־הכנסת בשעות היום (בערב היה עוצר). רב היהודים חשש לבוא להתפלל בבית־הכנסת. הם קיימו מנינים בבתי שכנים, רק חלק קטן בא לבית־הכנסת. עד שעה 10 היה בסדר. אך אז נתחלפו המשמרות ואנשי גסטפו באו להשליט סדרים והגיעו לבית־הכנסת. הם המטירו מיד מכות נמרצות במתפללים, אחדים הוצאו החוצה והושמו ללעג, מיד הודיעו על כך לרוסל, הוא בא והסביר להם, כי ניתן לנו רשיון להתפלל ואנו בסדר. המכות פסקו, אך התפלה גם היא הופסקה. המתפללים נלקחו רובם לעבודת כפיה והנותרים התפזרו לבתיהם.

היתה זו התפלה האחרונה של יהודי וישוגרוד בבית כנסתנו המפואר והקדוש.

יום א׳ למחרת יוה״כ

לידנו גר מנהל הויסלה שפיטולסקי. כשבאו הגרמנים מינוהו לסגן והפקידו עליו מנהל גרמני. אותו יום אבד לו אווז מלולו, הלך שפיטולסקי והלשין בפני הגרמנים, כי היהודים גנבו את האווז. כנופיה של גרמנים ערכה מיד חיפוש מדוקדק בשכנותו. את האווז לא מצאו, אך מה שמצאו שדדו לעצמם. בסוף הוציאו עשרה יהודים, העמידום בשורה והכריזו, כי אם לא ימצא ויוחזר האווז יומתו כל עשרת היהודים.

היו אלה רפאל מרדכי דזידזיץ, בנו, אני ושני אחי, טוביה, שאול ומשה מלך רוזנפלד, אהרון לוזר דייטש ועוד אחד שאת שמו לא אזכור. הגענו לרגעינו האחרונים והם היו ספורים, כי היכן נקח את האווז? למזלנו בא פתאום במרוצה מבעיר המנורות הזקן שעל המים ובידו האווז שתפש במי הויסלה.

הנס קרה. לא נורינו.

*

בכפר שלדוב 6 ק״מ מוישוגרוד קרה מקרה מזעזע. באחד המרתפים הסתתרו מספר אנשים, נשים וטף מפני הפצצות, באו הרוצחים הנאצים מצאום ופקדו עליהם לצאת, את הגברים העמידו בצד והודיעו, כי בדעתם להרוג את הגברים. ביניהם היה אהרון הוזמן הוא עבר לצד הגברים כששני ילדיו הפעוטים על זרועותיו. הוא חשב, כי בזכות הפעוטות גם הוא ינצל ולא יופקרו התינוקות במותו. לדאבוננו הם הרגו אותו ואת תינוקותיו.

אז נורו יהודי וישוגרוד אלה: מטוס שיינבלום, פנחס שיינבלום, וולף זלוטניק (בן מאיר מיכל), משה מנדל שלוסברג, יוסל הולנדר ואותו אהרון הוזמן ופעוטותיו השנים. 8 נפשות יהודים טהורות. כעבור שעות מספר הרגיש פנחס שיינבלום, כי הוא חי עדיין, הלך וחמק מבין ההרוגים והגיע בחשכת הלילה לוישוגרוד. זמן ממושך טפלנו בו והוא נשאר בחיים. לצערנו הוא נספה אחר כך באושויץ.

סוכות 1939

חג סוכות ראשון אצל הגרמנים היה חג ללא סוכות וללא ברכת אתרוג ושמחת התורה נשללה מילדינו. הם הסתובבו

עצובים מבלי לדעת מה קרה ומדוע הושבתה שמחתם. אנחנו בני הדור המבוגר הסכננו לרדיפות, שמענו על אינקויזיציות של ספרד, קראנו עליהן רבות וחלק מאתנו קיים מנין בחשאי, וסוכה בהסתר, גם קדשנו על היין. הפקדנו שומרים על המחתרת שלנו כמו באינקויזיציה וחשבנו כך להמשיך את החג, אלא שכבר ביום הראשון של סוכות באו גרמנים תפשו אותי ואחרים ומשכו אותי לעבודה. כשהביאוני עד הקושצויל, עמדו כבר שם יהודים מספר. עמדתי ליד יואל נשלסקי ובנו של מנדל פרשט, הם נתנו לידינו אתים ונאלצנו לקבור שני פגרי סוסים. בעבודה ספגנו מכות רצח. הגענו הביתה כל עוד נשמותינו בקרבנו.

בחול המועד ערכו חיפושים, החרימו הסחורות שנשארו לנו והוסיפו עוד מכות. במחסני מנדל פרשט שנשרפו מההפצצות מצאו אז מלאי של חטה חרוכה, הם האשימוהו שהוא הסתיר את החטה מבלי שהודיע על כך. הוא נאסר אז ונשלח לדאכאו. לא הועילו כל ההשתדלויות. כעבור מספר ימים הביאו לאשתו את אפר גופו בארגז ותבעו ממנה כמה מאות מרקים תמורתו.

פחד גדול נפל אז על העיירה. חלק מסוים מעשירי העיר ברח לורשה וחלק מהנוער ברח לרוסיה.

*

אחרי הסוכות נתחייבו היהודים לשאת טלאי צהוב על בגדיהם, ולהסיר כובעם בכבוד בפני כל גרמני. כל העסקים היהודיים חוסלו, חלק מבעלי המלאכה עבד במקצת, חלק מהיהודים עסק בהברחות לורשה וכל היתר נאלץ למכור חפצי צריכתם ולהחיות נפשם הרעבה.

נובמבר 1939

הגרמנים הנפיקו תעודות מעבר ליהודים ונאסר המעבר ממקום למקום.

כל המוסדות הציבוריים נסגרו. עם כל יום נוסף קשה המעבר לורשה. ורשה היתה שייכת לממשל הכיבוש בעוד שוישוגרוד השתייכה לרייך השלישי והמעבר מתחום לתחום היה כמעבר מגבול לגבול. החלה אז הברחה דו־סטרית עם כל הכרוך בה, בעלי המלאכה גם הם נאלצו לקחת מחירים מופקעים בעד תוצר מלאכתם, כי בעד הגלם אותו צריכים היו אחר כך לקנות לעצמם, היו צריכים לשלם מחיר יקר כבעד דברים מוברחים שסכנת חיים כרוכה בהברחתם.

קרה פעם מקרה קשה ביותר, ארבעת היהודים שמעוז ואשר זאיאנץ, משה ליפסקי ויעקב שטרן, שהיו מספקים מגפים לחצר גרוטקובה, עתה כשנמלטו הפולנים והושיבו קומיסרים גרמנים במקום, התאוננו פועלי החצר, כי יהודים אלה לקחו מהם מחיר מופרז בעד המגפים.

מיד נקראה הגיסטפו וארבעת היהודים נלקחו ונשלחו למקום בלתי ידוע למגינת נפש משפחותיהם. רק כאשר חוסל גיטו נובידבור פגשתים בדרך לאושויץ.

חורף 1939
(הישיבה האחרונה עם הרב של וישוגרוד)

התכנסנו לישיבה כדי לדון על הכספים שהגיעו אז מאמריקה לחלוקה בין נצרכים, השתתפו בישיבה הרב האהוב ר׳ נפתלי שפיבק זצ״ל, מורה הצדק ר׳ דוד צבי ליבין זצ״ל ובעלי הבתים פנחס גרבז׳, אברהם גריבצ׳, ישעיהו סוקולוב, אהרון זליג הולנדר, ישראל גדליהו דייטש, משה ליפסקי, פנחס קוסטאס, מלך גמאך, ברוך מרדכי סקשידלה, פייוויל מאיר ליכטנשטיין, יוסף דימנט ואני שאיר החיים היחיד ביניהם הי״ד. היתה זו הפעם האחרונה שהגיעו כספים מארה״ב ובפעם האחרונה שישבנו עם רבנו ר׳ נפתלי שפיבק זצ״ל. דבריו האחרונים של הרב לא במהרה ימחו מזכרוני ואני נותנם כאן לזכרון מלה במלה, כפי שניתנו מפיו הקדוש ודמעות זולגות פלגים מעיניו.

הוא אמר:

— רבותי, אחים, אינני יודע ברור אם עוד נפגש פעם ואם בקרוב, אך דבר אחד זכרו נא תמיד שתי נקודות שהן במאונך בצורה זו .. פרושן אלוקים, אך אם שתי נקודות אלה מסתדרות במאוזן אחת על גבי השניה בצורה זו: הן כבר אז סוף פסוק. דעו נא אחי היקרים אנשי וישוגרוד, אנו נתונים בצרה גדולה ודבר אחד יכול במקצת להקל על לבנו, אם יהודי אחד לא ירהב בשני ואם האחד יעזור לרעהו, רק זה עלול להקל על מצבנו במקצת.

דברי קדש אלה שיצאו מפי רבנו הקדוש השפיעו על אנשי עירנו והם נהגו לפיהם. וגאותנו על בני קהלתנו מותר להם לומר „ידנו לא שפכה את הדם" (פ׳ שופטים פרק כ״א) אף איש מאנשי וישוגרוד לא נגואלו ידיו בדם.

כשנדרש היודנראט הראשון להגיש רשימת יהודים להשלח למחנה החינוך שבבלסק הוא סרב, לא ציית לפקודה ולא הכין את הרשימה הנדרשת. הוא הראשון נלקח על כן ונעקר ראשון מן העיר. היו הם החזן ר׳ אברהם יזרלביץ, ר׳ מאיר שוחט ומאיר גורפינקל. בפעם השניה נלקחו שאר „פני העיר" יחד עם יושב ראש היודנראט שלא רצו גם הם לשתף פעולה עם הגסטפו.

כ׳ כסלו תרצ״ט

החריבו את בית תפלתנו הקדוש, זה בית תפארת עירנו מדורי דורות. גברים רבים הוצאו מבתיהם והוכנסו לתוך בית־הכנסת, שם נצטוו להרוס את מקום קדשם במו ידיהם ונאמר להם, כי מי שלא יישמע לצו יירה במקום. תחת מטר צליפות מגלבים כשידיהם נטפו דם וגופיהם הכחילו ממכות עקרו היהודים את קישוטי הכותל המזרחי, אלה גילופי העץ מעשי ידי אמנים גדולים מן הנדירים בעולם. הוסרו שני האריות שמעל לארון, תיבת נוח, שור הבר והלויתן, הכרובים וכלי הנגינה שבבית־המקדש. על שני האריות סופר כי היו הם מוכניים וכאשר עלו להוציא את ספרי התורה מארון הקדש היו הם מגישים את הספרים לאדם שעל ידם. והדבר נמשך תקופות ויובלות ופעם, כך סופר, בא לעירנו אדם זר שלא ידע את הדבר וכאשר כבדוהו בהוצאת הספרים והאריות הוציאו את הספרים והגישום לו הוא נבהל כל כך עד שהתעלף והיתה סכנה נשקפת לחייו, העלו אז האנשים את האריות למעלה ותפקידם ניטל מהם.

כשראו יהודים את מעשי ידיהם ואת ההרס שעשו לבית

כנסתם הקדוש געו בבכי גדול, קרעו „קריעה" ואבלו אבל גדול כאבל חורבן בית־המקדש.

משהחריבו הכל מבפנים החלו לעקור דלתות וחלונות, ניתצו את הבימה היפה מגולפת העץ היקרה והחלו להרוס את הבית עד היסוד, ביחד עם בית־המדרש.

ימים מספר לפני פסח הרסו את המקוה, סתמו את המעין והחריבו את בית אופה הכעכים שעל יד המקוה היכן שגרו יעקב בר דימנט, שלמה יוסיל פפיר, חיים יוסף בנזוים, יוקיל בנזוים ובני וולף זלוטניק.

ח' אייר 1940 מכינים את הגיטו

ביום זה הרסו את הבית שלנו, היה זה יום הזכרון של אמנו ע"ה. בבית אבא התקיים אז מנין, התפללנו יום יום השכם בבוקר לפני העבודה אמרנו קדיש, כשרק כלינו תפלתנו באו ניקל וטובר ימח שמם וזכרם והביאו אתם 100 פועלים יהודים, הם נתנו פקודה תוך 50 דקות להוציא הכל מהבית ומה שישאר בפנים יוחרם. אותו יום גורשו מבתיהם יהודי הרובע שממול לבית־הכנסת ורחוב וישלנה, הר המבצר, כל הבתים היהודיים מבית הנפח היהודי ראובן חיים לבנצקי עד מאיר ינטס. כ־50 משפחות יהודים עברו לדור בחנויות שנתרוקנו, לא היו מטבחים לבשל התקינו באבקים (כירים פרימיטיביים) הזוהמה רבתה ועכברושים שרצו בהמוניהם, ראינו אז את המות המתקרב, אני נכנסתי לחנותו של פנחס חניה, ואבא עם הילדים אל החנות של אברהם שמחה רייכמן הסחורה הוחרמה מאז החלו הגרמנים לבוז מה שניתן, אנחנו שתקנו והודינו לאלהים שאין מכים אותנו. את ספר התורה הוצאתי והכנסתי אל גיסי שלמה יהודה לבנצקי שגר במפחת אביו ושם התפללנו יום יום בסכנת נפשות עד יום 6.3/1941 יום הגרוש לסלופיה־נובה.

ביום שגורשתי לראשונה מביתי הלכתי לקחת עצי הסקה מהמחסן שלי, תפשו אותי הגרמנים והכוני מכות רצח. „שורך טבוח לעיניך וכו' ".

אחרי זה הרסו את בתי היהודים מרחוב הסנדלרים עד בית הקברות, כל צד האטליזים, אז גם החריבו את בית העלמין הישן, תחילה עקרו את המצבות של הקדושים והטהורים ואח"כ עקרו את הכל. פתחו קברים וחיללו גופות, אני וישראל הולנדר ושמואל מיכאל טויב עבדנו בסמוך וראינו במו עינינו את בזיון המתים. כשזרקו את עצמות המתים מההר אל הנהר התאבלנו כעל חורבן המקדש, השתדלנו בהחבא ללקוט את העצמות למקום אחד וכשחזרנו מהעבודה הלכנו אל היודנראט, שישית עצה ויקבור אותן. מיד נאספו כספים ושיחדו את ניקל וטובר הנאצים שניצחו על המלאכה, כל אחד קיבל פרוה וזוג מגפים והם הרשו לאסוף את העצמות. במשך היום אספו אותן ולעת ערב, באו אנשי החברה קדישא וקברון בבית העלמין החדש.

ט' באב 1940

נפתח מחנה החינוך וההכשרה בבלסק שבין דרובנין ופלאצק. שלש הערים מהמחוז וישוגרוד, בודזנוב ודרובנין היו צריכות לספק 120 איש, כל אחת 40 איש. לפי הנאמר היו האנשים צריכים להישאר 8 שבועות במחנה ללמוד לעבוד. היודנרט שנצטוה לסמן את האנשים התקשה מאד, כאילו הוציא גזר דין לאנשים, לחיים ולמות. הוא הסתלק מזה. תפשו הגרמנים את האנשים מכל הבא ביד ושלחום לבלסק. שבוע לפני ראש־השנה דרשו עוד 25 איש נוספים, כדי להחליף את החולים, אז נאלץ היודנרט לערוך את הרשימה ממשפחות מרובות בנים. גורל היה זה, שאחי מיכאל נכלל בין היוצאים. הוא היה תלמיד ישיבת פיאסצ'נה וקיבל היתר הוראה, חסנו עליו והאח השני שמואל התנדב להחליפו. היו אנשים שלא נשמעו להוראות היודנרט ולא יצאו ושוב תפשו הגרמנים את כל מי שנתפש להם. נתפשתי גם אני וברוך מרדכי סקשידלה ועזרא גרוסדורף.

ביום ב' דראה"ש הביאו מכסה חדשה של עובדים־מתחנכים לעבודה בבלסק, בין אלה שנתפשו במקום המתחמקים לצאת היה גם יושב ראש היודנרט וחבריו שמואל יוסיל ליכטנשטיין והניך כהן. להם צורפו מכתבים ה„ממליצים" לרשום אותם „כמיטב". אחר כך ראינו מה פרושו של רישום זה. הם נלקחו למפקדה שממול למחנה, שם הושכבו על ספסל רחב, כפותי ידים וראש ועקודי רגלים, כשעליהם עומדים נאצים ומצליפים מלקות מגלבים. ראשון למצוה זו היה המפקד עצמו פריץ ימח זכרו ואחריו עוזריו. כשהאחד התעיף מלהלקות החליף אותו השני. צעקות המוכים בקעו שחקים. זה קרה לאחדים מאתנו. להם, לאנשי היודנרט הוסיפו הערה במכתב הלואי, כי „הם אינם משרתים נאמנה את הנאצים" והוסיפו להם תוספת הלקאות, כך שכאשר חזרו מטיפול זה למחנה אי אפשר היה להכיר אותם.

סמוך לבואם שחררו הגרמנים את כל יהודי דירובנין מהמחנה. כנראה הצליחו לשחד את הנאצים ומחנה בלסק נשאר כולו וישוגרודאי. אחרי ימים מספר שוחררו שלשת יהודי היודנרט. שוב בגלל שוחד.

יצחק בול, בנו של יידל בול נתמנה זקן היהודים בגיטו ומזכירו נתמנה משה לייב דימנט. ורוחות חדשות נתנשבו בגיטו וישוגרוד.

לשם המחשת המצב אתאר את בלסק.

השטח היה מגודר בתיל ואנו נמצאנו בו. ממול בחצר בית־הספר, מול המפקדה, המטבח היה בבית קטן, שוכננו בשני אולמות גדולים למטה. ישננו על הרצפה על קש. כל המחנה התקיים 6 שבועות בס"ה כשאני באתי. היה שם לכלוך איום. את הכנים אפשר היה לחפן בידים. העבודה היתה קשה והעיפות יותר ממנה וכשנשכבנו לישון נרדמנו מיד, לא רצינו ממש לקום. היתה שם באר מים, השרותים היו מסודרים בצורה איומה. ישובים היינו לצרכינו על מוט מוגבה מעל לבור חפור. חשמל לא היה. שכבנו לישון עם חושך וקמנו משנתנו בחשכה. בבואנו למחנה היו שני יהודים מוישוגרוד במטבח. מאיר גורפינקל בן שלמה גורפינקל ולייביש דוד פרייזינגר. כשהייתי כבר שבעה שבועות במחנה הוכנסתי לעבוד במטבח יחד עם עזרא גרוסדורף. הטבחים עמלו קשות. את הבישול עשו בעצי הסקה לחים שהבאנו מהנהר. גזעים וגדעים הבאנום משם והיינו חוטבים אותם לגזירים בדי עמל. כשרצו שהקפה יהיה מוכן לבוקר היו צריכים להתחיל בהסקת

הכיריים בשעה 2 בלילה. קיימנו תור להסקה והתחלפנו, משמרות, משמרות.

ערב יום כפורים, 1940

לעבודה היו הולכים מרחק של 7 קילומטר הלוך וכמספר הזה קילומטרים חזור. אנו תעלנו נהר כדי לכוון אפיקו. עמדנו עד הברכים במים. מעלינו עמדו נוגשים אנשי אס־אס, לבושי שחורים. כל היום היו אלה עומדים ומצליפים עלינו במגלביהם. היינו חוזרים הביתה מוכים ותשושים, יגעים ופצועים. כל יום נתקיים מסדר, האחד בבוקר בצאתנו לעבודה ואחד לפני שכבנו לישון. מפקד המחנה העריץ פריץ היה מתאנה לנו, שם אותנו ללעג ומתעלל בנו. לפני השינה היה מצוה עלינו לשיר. הוא היה פולקסדויטשה שגדל בין יהודים וידע יידיש לדבר יותר טוב מגרמנית. תמיד תמיד היה מאלץ אותנו לשיר את השיר „ווען ווען זינגעט א ייד וכו׳״ (מתי שר היהודי כאשר הרעב מציק לו וכו׳) ואחרי כל מלה שניה היה מוסיף ביידיש:

— אצלנו תקיאו את כל התרנגולות והברווזים שנתפטמתם בהם כל ימי חייכם.

פעם בעת מסדר, והוא ידע — לא אדע מנין — כי ערב יום כפור הוא הערב הוא ציוה על משה זיידל, חתנו של הרשל שווירץ שהיה זמר נהדר, כי ישיר לו „כל נדרי״. בדיעבד שמענו תפלתנו הקדושה, נזכרנו בימים הנוראים ופלגי דמעות זרמו מעינינו. אחרי זה נאלצנו לשיר לפי פקודתו המפורשת את השיר היהודי היידי המפורסם „מטרת האדם אינה מושגת במשחק ילדים״ שתוכנו בערך זה: האדם אינו צריך לבקש על חיים ארוכים, כי בהזדקנו נמאס עליו חלדו והוא מתמותת אט לאט וכו׳. השיר מסתיים בפסוק „אל תשליכנו לעת זקנה ככלות כוחנו אל תעזבנו״.

כך נסתיים ליל כל נדרי שלנו של שנת 1940 במחנה בלסק. בדמעות בעינים נרדמנו.

אחרי שלשה שבועות עבודה בנהר שפשפתי לי חבורות ברגלי ולא הייתי מסוגל ללכת לעבודה. אנשים ייעצו לי לא לספר על מחלתי, כי יכוני עד מות, אך כוחי לא עמד לי, לא היתה לי ברירה, התיצבתי במסדר והודעתי על אי יכולתי לצאת לעבודה, פלא, אך השאירו אותי במחנה ללא תגובה. עד הצהרים היתה לי עבודה טובה חפרתי סלק, אחר הצהרים הציבוני לעבודה כעוזר לצבע שעבד שם.

במפקדה היה נער מדרובנין בשם חיים צודיק שהיה שרת אישי אצל המפקד, הוא סחב אותי לחטוב עצים ולעבודות אחרות, כך שלא יכלתי לעזור לסייד, אחר כך שלח אותי הסייד לרחוב להביא לו קצת סיד. וכשחזרתי חכו לי 4 מלאכי חבלה שהחלו לטלטל אותי כמו כדור מאחד אל השני. אחרי זה הכניסוני לחדר המיוחד השכיבוני עקוד על הספסל והצליפו לי במקלון 50 מכות על הגב ועוד 50 מלקות על אחורי, אז הורידוני מהספסל והמשיכו להכות על ראשי. היתה לי סבלנות לספור את המכות. עד 18 ספרתי, אחר כך פסקתי, כי התעלפתי. הם לא הרפו ממני, הם התיזו עלי מים, דלי מלא שפכו עלי ואחרי שעור זה נאלצתי מיד לנקות את החדרים. הוצאתי 300 לבנים החוצה. הכל במצעד של ריצה.

לימים כשעבדתי במחנה בונא ועבדתי יחד עם פרופסור שליוינסקי בנקוי מחראות ספרתי לו על המקרה והוא הסביר לי, כי מזלי היה זה שאחרי המכות עבדתי כה קשה ולא נשכבתי לנוח, זה הציל אותי. לו הייתי שוכב אחרי זה הייתי ודאי מת, גופי השחיר כולו ועמד בשחירותו ימים מרובים.

18 שבועות שהיתי במחנה זה ואז חזרתי לוישוגרוד בינואר 1941.

החורף היה אז קשה מנשא. קרה ושלגים לא הפסיקו, גרתי בחורבה אצל פנחס לוין בחנות. חששנו שמא יקפאו הילדים וחממנו אותם בגופינו.

יום 6.3.1941

הגיעו העירה הרבה מאד אנשי גסטפו עם משאיות, הם גרשו את כל היהודים אל השוק וריכזום לגירוש.

כשמונה מאות יהודים הודחסו לתוך משאיות, תוך מכות ודחיפות כשהם חותכים את כתפות הצקלונים ומפילים אותם ארצה בתואנה, כי אין מקום להם במכוניות. זעקות הנישולים, המוכים הנעקרים ממקום חייהם בכוח הגיע עד לב השמים. עם יהודים מגרושים אלה נלקחו גם הרב, המו״צ, חותני שמואל גרוסמן, שלמה יהודה לבנצקי, הם נשלחו דרך דזילדוב לסלופיה־נובה שליד קילץ. על גיטו סלופיה־נובה לא אוכל לכתוב, אני שם לא הייתי אך ממכתבים שהגיעוני משם, המצב היה איום. רבים חזרו משם ערומים ויחפים, מאלה שנשארו בחיים אחרי גלגולים רבים היו הירשל נוימן ושלום פיש החי בארצות הברית, משמש חזן מקצועי ועורך כל שנה אזכרה לוישוגרוד וקדושיה בארגון יוצאי עירנו.

הגיטו בוישוגרוד

הגיטו בעירנו היה פתוח והקיף את הבתים שברחובות הכנסיה. מבית קובילנסקי עד יוסצ׳ק דימנט, כל בתי רח׳ פלוצק, אוגרודובה, קרוטקה, שוק החזירים הישן עד הפורוה וממול לביתה של בלומה חיימ׳ס. המגרש שבין רבי בנימין וביתו של משה חמיל היה גיטו.

נדחסנו 11—10 נפשות בחנות או בחדר והחיים היו גיהנום.

במחסן של נשלסקי היו שני תאים, באחד נכנס ישראל גדליה דייטש ובשני הכנסתי את ספר התורה של צעירי אגודת ישראל וקיימנו שם מנין לתפלה. היינו מתפללים כל יום עם שחר ולעת ערב. בין המתפללים היו אבא, ישראל גדליה, החזן אברהם יזרעאלביץ, הירש בוכנר, פסח רוזנפלד (ילבר), אברהם רוזנפלד, הירש טוביה דייטש, עזריאל הלרמן, ישראל הלרמן, שלשת אחי, יעקב קופנהגן, אברהם חיים ליכטנשטיין, רפאל יונה ליכטנשטיין. היה עוד מנין אצל הירשל דרקסלר. התפלות נערכו בסכנת נפשות וההליכה לתפלה וממנה היו מסוכנות ביותר.

ביוני 1941 כאשר פרצה המלחמה בין הידידות רוסיה וגרמניה הנאצית הוציאו את כולנו מהבתים. הביאו גם את

אנשי מחנה בלסק והכניסונו במחסן שבגנו של המורה נברוצקי. המקום הוקף אנשי אס־אס הוחזקנו כך יום תמים ולילה נוסף ובינתים שדדו שם מבתינו את כל מה שנותר לנו וכל מה שנראה להם. רק אז אמרו לנו לשוב למאורותינו.

כעבור מספר ימים נלקחנו כולנו מהבתים והובלנו למקום מרוכז לשם פליית־הכנים. קבוצות של מאה מאה הובאנו אל קרבת תחנת החשמל, שם היתה ברכת מים בגנו של דוקטור זבדסקי. הועמדנו כולנו אנשים ונשים, זקנים וטף ונוער ערומים אחד מול השני. אחר כך נצטוינו לרוץ מרחק של 100 מטר כשאנו ערומים כביום היולדנו. מסביב עמדו שכנינו הגויים ומלאו שחוק פיהם. לבנו שתת דם בראותנו השפלת נשותינו ובנותינו והם נתמלאו לעג.

כך זה נמשך מספר ימים. למבצע זה הביאו באופן מיוחד רופא מפלוצק, שיהיה אחראי לטיהור המחנה ולביעור הכינה. אנשי האס־אס הפעילו עלינו מגלביהם. גופינו הערומים היוו למענם מטרה נוחה להצלפות. מי יודע אם היינו יכולים לעמוד בענויי חרפה אלה לולא ר׳ יצחק בול יושב ראש היודנרט, ששיחד את הרופא והגזרה נקרעה באמצע ביצועה.

אותו קיץ של שנת 1941 עבדנו בעבודות כפיה שונות, שפכנו דייק ליד שאפריק וינושב, כשבעים איש הועבדנו בכך. אנשים עבדו גם בכבישים, בהוצאת סלק, אחדים עבדו בחצרותיהם של גרוטקובה וקובלניק.

מפעם לפעם ערכו אנשי הגסטפו מצוד על הגיטו והכונו מכות רצח. בינתים חזרו אנשינו מסלופיה־נובה ערומים ויחפים, אחדים חזרו גם מורשה, כי בורשה שרר אז רעב גדול ולא נתנו לאנשי חוץ כרטיסי מזון.

באחד הימים אספו הגרמנים את כל אלה שחזרו מן החוץ ריכזו אותם בככר השוק כשש מאות נפש בערך; „הטעינו" על 4 משאיות כבושים כדגים מלוחים, 180 איש ואין יודע היכן נעלמו, וולאן הובלו עד היום. הי"ד את יתר המרוכזים הבהילו אל היסל הושיבום על רפסודות תוך מכות ומהלומות והעבירום אל ורשה בחזרה. אחדים הופלו לתוך מצולות הנהר ושם מצאו את מותם.

ט׳ באב 1941

אספו את כל הגברים שנותרו בגיטו, הוציאו מהם מאה ועשרים איש והוליכום למחנה בלסק.

את הגיטו בעיר הקיפו אז בגדר חוטי תיל וסגרוהו. השוטרים הכריזו אז, כי הגיטו סגור מהיום ומי שימצא מחוץ לגיטו יירה.

בראש השנה ויום הכפורים התפללו המנינים כבתחלה. ביום כפורים זה השתדל היודנרט והרשו לנו להתפלל במחסן של חלב. היה זה מחסן גדול הכנסנו ספר תורה והתפללו בו רבים. החזן ר׳ אברהם יזרעאלביץ התפלל כל נדרי ומוסף, ונעילה התפלל ר׳ מאיר שוחט ושחרית מסרו לי להתפלל.

בשבת קדש פרשת ויצא שנת 1941 טוהרה וישוגרוד מיהודיה לחלוטין.

ביום ה׳ שלפניה הביאו לפתע את כל יהודינו ממחנה בלסק. חשנו, כי משהו כאן לא כשורה. ביום זו פרצה השמועה, כי גויסו כל הפולקסדויטשן ונאמר להם להיות מוכנים לצו, עם עגלותיהם ורתמותיהם ליום שבת. הצפיה, התעלומה וההתלחשויות שברו את רוחנו, אנשים שקעו במבוכה, קמה בהלה גדולה, אנשים בכו, ספקו כפים והתעלפו. היודנרט ידע כי עליו לערוך רשימה מבלי לדעת למה. כך נרשמו שש מאות איש לשילוח לצ׳רוינסק וכאלף מאתים לנויבדבור, כל אחד הכין לו בערב ילקוטים והתכונן לדרך.

בערב שבת זה הספקנו עוד לקיים תפלה במנין, בחצר מגורנו אצל ר׳ שמשון זילברבוים. לרחוק יותר לא העזנו. אף לרגע לא רצינו להיות רחוקים מהבית. קבלת שבת התפלל ר׳ יודל שינבוים המלמד. לעולם לא אשכח את זה הניגון, בו אמר יודל את „לכה דודי", התלהבותו היתה למעלה מהישג הלב והתבונה.

כל הלילה לא עצמנו עין. ישובים היינו יחד וצקלונינו על גבינו, מוכנים לפורענות.

בשעת חצות, ב־12 בדיוק הוקף הגיטו אנשי אס־אס ופולקסדויטשן, ובבוקרו של שבת, בשעה 6 בדיוק כשהעולם היה עטוף כפור לבן קליל גורשנו בכוון ככר השוק. היהודים שנועדו לצ׳רוינסק הועלו על עגלות סוסים, אלה נשלחו ראשונים לדרך, היהודים שנועדו לשילוח לנובידבור הוטענו על משאיות כשמומטרים עליהם מטרות מגלבים והסכינים חותכים את צקלוניהם כדי לפנות מקומם לאנשים. למעלה מ־60 אחוז המגורשים נשארו ללא „רכושם" האחרון רחמנא לצלן ללא בגד ומזון.

בשעה 1 אותה שבת הגענו לנובידבור לגיטו. הושיבו אותנו בגיטו הקטן, מופרדים מהאחרים, בכל חדר מחמשה־עשר עד עשרים איש. אבי ובניו, בתו ואני ואשתי ושלשת ילדינו, אחי יצחק הנשוי ואשתו ועוד שני דודנים, יתומים מגרודזינסק ושמואל זמבקובסקי (היטלמכר) הספר של חסידי העיר, ביחד שמונה־עשרה נפשות, הצטופפנו כולנו בחדר אחד.

הערב רד. הכפור גבר ואנו עייפים ורצוצים, מוכים ופצועים ממגלבי הגסטפו ושפלי רוח שכבנו לישון על הארץ המרופדת שכבת קש דקה. מי שהיה לו אוכל אכל משהו, אך הרוב נשכב רעב ונרדם.

הגיטו שלנו בנובידבור

בראש היודנרט עמד יוסף גרשון סטודנט לשעבר איש בעל השכלה גבוהה, משנתמנה יושב ראש, סיפרו אנשי נובידבור, היה אדם מצוין, עשה רבות למען יושבי הגיטו, הקים גם בית חולים במקום ודאג לכולם, אך פעם הוצאו הגברים מהבתים והוחזקו מספר ימים בנפרד וכשחזר מצא את אמו וכל משפחתו מבותרים לבתרים בתרים, כשרגליהם וידיהם קצוצות. מאז נטרפה ממש דעתו ונולדה בו נטיה לאכזריות נקם, בטרופו לא הבחין בין אדם לאדם והיהודים פחדו מפניו כמפני איש הגסטפו. מזכיר הגיטו היה הרמן אברמוביץ שלא זז אף צעד ללא מקח שוחד, ראש הפרובינץ היה ישראל טישלר, פושע מנעוריו שהגרמנים מינוהו במתכוון

ראש לישראל, נחמן רייכמן היה איש נוח, אך חסר יזמה. מפקד הגיטו היה יעקיל ברנק ענק קומה שהטיל מוראו על כולם. עזרו לידו חיים יאצק ושלמה מורדה.

ביום א', למחרת בואנו, באנו במשלחת אל היודנרט. יוסיל אש, אני, שמעון רוטברט ויצחק לייב טויב, ודרשנו בשם יהודי וישוגרוד להכניס גם נציגים שלנו לועד. הם הסכימו. ערכנו אספה ובחרנו ביואל ליפא קרוי, לייזר רוטברט, ויואל בוים. הם רשמו את כולנו וקיבלנו כרטיסי מזון ומזון להחיות נפשותינו. למשטרת הגיטו נכנסו מאתנו יעקב וולף גורפינקל, אלחנן קנאסטר ואשר ליכטנשטיין.

על המשטרה הוטל לשמור על שערי הגיטו, שלא יצאו יהודים לרחוב ושלא יעברו מהגיטו הקטן לגדול ולא יטילו שלא בשעות המותרות. היו שעות מוגבלות, רק בהן מותר היה לצאת לגיטו הגדול לקנות מצרכים. הגיטו הקטן היה ממש בית־סוהר בסדריו. אלה שיצאו מהגיטו הקטן לגדול נבדקו על־ידי השוטרים, לראות אם לא מבריחים דברים למכירה בגדול. המשטרה היתה ממונה גם על משלוח האנשים לעבודה. שלש מאות איש היינו נשלחים יום יום לסטוצ'נה שבמבצר. את העבודה הקשה בסטוצ'נה אפשר להשוות לסיביר ואולי קשה היתה ומפרכת ממנה. פקעות חוטי התיל שנזרקו ככדורים פצעו אותנו ושרטו גופנו. המפקחים על העבודה היו חיילי חזית נכים שצעקו כל הזמן, היהודים אשמים במלחמות והם אחראים לפגעינו ויש לנקום בהם בכל האכזריות.

היינו חוזרים הביתה פצועים וזבי דם. למזלנו היו המפקחים היהודים שני בחורים טובים, סגל מנובידבור ולייזרוביץ מזקרוצ'ים. הם היו עוזרים לנו כאחים לעתים תוך סיכון נפשותיהם. אחים לצרה היו לנו השנים ויחד אתנו ספגו את מכות נוגשינו.

את כל תפקידי האספקה מסרו לאנשי נובידבור, מתפרה היתה שם בשלושה בתים והועסקו בה בעלי מלאכה והפול־קסדויטשן והגרמנים שהיו באים להזמין לעצמם דברים היו מביאים מצרכי מזון להם. האחראי למתפרות היה נובידבוראי אחד שאת שמו שכחתי. נמוך קומה צהבהב הוא היה מקובל על הגסטפו, יהודי טוב לב, שדאג לנו מאד. הוא מנע מאתנו קשיים וסבל. מהוישוגרודאים עבדו שם רק שני יהודים בשל קרבתם לנובידבור. היה זה אבי שהיתה לו בנובידבור בת אחות בריינה בת השוחט מפוניכוב ומאיר קירשנבוים שאשתו היתה בת נובידבור.

ארגננו בית־מטבח והטבח היה הירשל פוקס — יהודי מוישוגרוד חתנה של חנה איטה. היו מבשלים קצת גריסים ותפוחי־אדמה לא מקולפים. התבשיל היה מתחלק לפי כרטיסי מזון ובתור ארוך ומיגע.

היינו מקבלים ככר לחם אחד לאדם לשבוע ו־120 גרם בשר סוס. לזה הוסיפו עוד קילוגרם אחד קמח שחור לחודש.

בעד העבודה לא קיבלנו שום תמורה, היינו מקבלים 250 גרם לחם בצאתנו לעבודה אך לא כסף. אנשים עסקו בהברחת דברים מפלונסק ומצ'רוינסק לגיטו ששם היו המצרכים יותר זולים. היו גם כאלה שהוציאו מהגיטו מצרכים והבריחום ללגיאנובה. הברחות אלה היו כרוכות בסכנת מות ממש. פעמים אחדות נתפשו יהודים בהברחתם ונורו למות. פעם לכדו שבעה אנשים, ביניהם בנו של וולף לוין מוישוגרוד, עלם בן 16 היה וכולם נתלו „למען יראו וייראו".

רוב אנשי הגיטו רעבו ללחם וכך, מרעב ומצפיפות פרצה בהם מגפת הטיפוס ואנשים מתו לעשרות. מול משכננו גר אבא גרינדואלד מוישוגרוד, הוא חלה ותוך יומיים מת. כך גם ר' איצ'ה מאיר מלמד. משנתרבו מקרי המות יסדנו חברה קדישא בת שלשה יהודים, כולם אנשי וישוגרוד, יצחק לייב טאוב, שמשון זילברבוים ואברהם גז'יבצ'.

כל יום היו שנים שלשה מתים לקבור. היה בית־חולים כביכול, ובו חובש בשם ציטרין מלגיונוב, אך מה יכל היה לעשות, כל הריפוי היה על־ידי זריקות. 90 אחוז מחובשי המטות שבאושפיזה זו מתו במגפה. בשבוע אחד מתו שמוליק הוכבוים, ברוך דוד ויזנברג ואשתו, יצחק דימנט וחיה רוזנפלד. נתחוללה בהלה, אנשים בחרו לשכב בביתם בהחבא והחובש היה בא הביתה ועוזר במסירות נפש גדולה.

בחורף, בקרה הגדולה היו תופשים אנשים לעבודת נקוי שלגים וזה בנוסף לאלה שעבדו בסטוצ'נה. הגסטפו היתה מתפרצת לגיטו ומכה בכל אחד שנמצא לה. פעם לקחו עשרה יהודים לעבודה בחצר הגסטפו והם ראו שם איך נתלו 5 כמרים מהם אחד מוישוגרוד, לפני התליה, כפתו קודם ידיהם בתיל דוקרני וכשהורדו מן התליה אמרו ליהודים לקבור אותם. בין הקוברים היה גם אחי.

מיד אחרי שבועות הביאו חמשה יהודים מצ'כנוב אל גיטו נובידבור תלו אותם בככר המרכזית והשאירום 24 שעות על עצי התליה וכל היהודים הוכרחו לעמוד ולראות במעשה. את כל דרי הגיטו הוציאו בכוח למקום התליה. גם אני ראיתי את הברבריות הגרמנית הזאת. בפעמים הקודמות הייתי חולה, הפעם ישבתי יחד עם כולם כפי שהושיבו אותנו, שורה מעל גבי שורה, הראשונים שכובים, השניים ישובים, השלישים כרועים וכך הלאה, כדי שלא יסתיר האחד לרעהו חס וחלילה את המחזה המרהיב. הרוצחים הגרמנים ערכו את ההצגה בדיקנות ושלוה אכזרית ולא היתה לנו עצה.

היו מקרים שהנתלים נשלו נעליהם מעל רגליהם וזרקום מבמת התליה אל קרוביהם שיוכלו להחיות נפשם במכירתן.

בגיטו בנובידבור היה הרב מליאונצ'ין שהיה מקיים תפלה במנין בביתו במסירות הנפש, השתתפו בה לרוב רק אנשי וישוגרוד. היה גם מנין תפלה אצל ישראל שיעה שוחט מזקרוצ'ים ובמשכנו של ר' שמשון זילברבוים.

משהגיע הפסח טכסנו עצה איך לקיים המצוה של אכילת מצות, הרב פסק, כי אפשר לאפות המצות מכל הקמחים המצויים. אברהם גז'יבצ' ואני שידענו את המלאכה אפינו את המצות, ערכנו אש במטבחים. בכל תנור אפיה רחב השארנו מקום בצד למצה שתוכל לקבל גם אש תתאית ואש עלאית והכל כדי שיהיה כזית מצות לפסח, לסדר.

בהתיעצות בענין ארבע כוסות חשבנו לצאת ידינו בתה ממותק, אך ר' מאיר השוחט פסק, כי בעולם אמור על חמיצת סלק, שהיא טעימה כיין, ניתן אפוא לחשוב שגם לגבי ארבע כוסות יפה כוחה של אמרה זו. עמדנו והחלטנו להכין בורשטש

אדום תוך סיכון נפשות, כדי לערוך סדר פסח כהלכתו בתנאים הנתונים. כיום אחרי שלש עשרות שנים כמעט אני תמה על עצמנו מניין לקחנו כוח נפש זה לדון, לדאג, להחליט לקיים בדרכים מסוכנות מצוות שנצטווינו עליהן מילדות, שהסכננו להן מבית.

קיץ 1942

הגיעונו שמועות רעות על גיטו ורשה, אמור היה, כי מוציאים את כל היהודים משם לטרבלינקה לחסל אותם בגז.

בימים הנוראים ערכנו מניני תפלה במקומות המנויים לעיל. הרב התפלל מוספים, ר׳ מאיר שוחט ואברהם גז׳יבצ׳ שימשו בעלי תקיעה. אצל השוחט התפלל יהודי מנשלסק מוסף ואני — שחרית. היה לנו שופר אחד שאברהם גז׳יבצ׳ הביא אתו מוישוגרוד והם הלכו אתו ממנין למנין.

ביום שמיני עצרת הוציאו את כל יהודי יאבלאנאוו והעבירום לטרבלינקה, כמאה איש מהם ערקו והגיעו לגיטו נובידבור, אך המשטרה היהודית עצמה נאלצה לצוד אותם ולהחזירם להסגירם לידי הגסטפו. שלשים ושמונה יהודים מהם נלכדו והוסגרו, אז הביאו אנשי הגסטפו עגלות סוסים הוציאו אותם ליער שליד הגבול ושם ירו בהם והרגום.

כעבור כמה שעות הביאו בגדיהם המוכתמים בדם עצמם אל הגיטו ועוד באותו שבוע ראינו אנשי תפקידים יהודים בגיטו לובשים אותם מכובסים ומגוהצים. היה זה איום ונורא בשבילנו. לראות יהודים נהנים מירושת אחיהם המומתים.

יום שלישי 26.10.1942

הגיטו מוקף מכל עבריו, אנשי אס־אס מזוינים, המתפרה מחוסלת, השערים נעולים, ברור לנו, כי מחסלים את הגיטו. הגירוש מתחיל, הבהלה שתקפה גוברת והולכת מרגע לרגע, רצים להפרד אחד ממשנהו, מהמשפחות ומהידידים. ילדים מתיפחים, נשים מיבבות ומתעלפות. עוברות שעות. והבהלה בעינה עומדת. אז מבהירה המשטרה הגרמנית, כי בינתים אין מבצעים את הגירוש, אלא שלפי פקודת השלטונות הממונים עליה יש לנעול מעתה את שערי הגיטות ברחבי הרייך השלישי ואסור ליהודי לעזוב את שטח הגיטו.

הביאו לגיטו את כל היהודים שעבדו אצל גויים מחוץ לגיטו, כאן רוכזו גם כל היהודים מגיטו צ׳רוינסק ביניהם גם אנשי וישוגרוד, הצפיפות הוכפלה, נדחסו חמש שש משפחות בחדר אחד, החיים היו ללא נשא.

פעמים בשבוע ראינו רכבות עוברות וקרונותיהן מלאות יהודים. ידענו, כי אלה יהודי מלאווה.

ב־20 לנובמבר 1942 היה שילוח ראשון. הוציאו מהגיטו את כל הזקנים והחולים. היה זה לפי האמור סילוק „היסודות הבלתי פוריים". למעשה בקצת שוחד ניתן היה להקרא פרודוקטיבי באמצעות היודנרט הנובידבורי ולהשאר במקום.

הגיטו נשאר סגור ומשומר. מספר מועט של אנשי גסטפו ניצחו על המלאכה ושלטונות הגיטו היהודיים ביצעוה.

באחד הימים נצטווינו על ידי היודנרט לצאת ולהתרכז בככר הידועה והוטל עלינו למסור את כל העדיים, הזהב והכסף הנמצאים ברשותנו לידי היודנרט ואם יבדק ויימצאו אצל מישהו דברים כנ"ל שלא נמסרו מות יומת האיש.

יהודים החלו מביאים חפצי ערך. במו עיני ראיתי את ר׳ מאיר שוחט מביא ומוסר שרשרת זהב גדולה אשר כל הזמן שמר עליה כדבר יקר לו ויחיד בחייו. עתה מי שאפיו גבר לא הביא את הנדרש ומי שחשש הביא שארית רכושו ואמצעי מחיתו האחרון ולמחרתו לא היה לו במה לקנות את לחם החלוקה להחיות נפשו.

במשך הזמן מאז השילוח הראשון לא רצו אנשים לצאת לעבודה משני טעמים: א. המכות בעבודה גברו והקשיים יותר מהן, אנשים עבדו תחת מטר של מכות ודחיפות, ב. אנשים שיצאו לעבודה לא מצאו עוד בשובם את נשותיהם, ילדיהם, הוריהם וקרובי נפשם. וקרה ששלמה דרקסלר חזר מהעבודה ומצא שאביו ואחיותיו הוצאו אל מגרש הריכוז, הלך והצטרף אליהם מרצונו החפשי כדי לגמור את חייו יחד אתם. כדבר הזה קרה ללייביל קופנהגן ולדודי זכריה נתן. היו על כן האנשים מסתתרים ולא יוצאים לעבודה, חסרו 40 איש למכסה, באו חיילים ותפשו אנשים מכל מקום, ומשתפשו תפשו למעלה מהמכסה וראש היודנרט יוסיל גרשון וראש המשטרה היהודית נאלצו לתת הסכמתם לכל מה שייעשה בהם. הוציאו הגרמנים את היהודים הלכודים אל הסטוצ׳ניה, הביאום למקום מיוחד, העבידו אותם בעבודה מפרכת ועינום קשות. חלק מהיהודים התחמק וברח אך העשרים ותשעה שנותרו נאלצו לכרות לעצמם קבר אחים, תחילה קרעו מהם גוזרים חיים אחר כך ירו בהם וזרקו אותם לבור. בין קרבנות אלה היה כזכור לי משה פוטרמן, גיסו של שמיל יוסיל ושלמה בוכ־נער חתנה של נאכעלע די הייוינס. כולם נקברו שם. רק לייבל ויזנברג ניצל בנס ובלילה חזר אל הגיטו המום וחצי ערום. קל לשער מה עבר עלינו אותו ערב. הצווחות והיללות קרעו שחקים. נשים, הורים, ילדים כולם רצו אל היודנרט ותבעו להחזיר להם את הוריהם, בעליהן וילדיהן אך היה זה לשוא, כי אלה היו כבר מתים שלא יקומו לתחיה, קדושים שלא זכו לקבר ישראל.

יום ה׳, 9.12.1942

אותו יום נשלח שוב טרנספורט של אנשים. ידענו לאן הם הולכים. אברהם גז׳יבצ׳ שהיה בין המשולחים למות עבר דרך פתחי ואמר:

— להתראות בארץ ישראל, אני לוקח אתי את השופר.

לדאבון לבי לא נשאר מהם זכר. איש מהוישוגרודאים לא חזר. נשארה רק גולדה זלצברג והיא חיה בישראל.

שבת, 11.12.42

באו אל הגיטו גסטאפו לחפש ולתפוש לעבודה הבן של שמחה מאיר הקצב מווישוגרוד. הוא ברח אל עלית הגג של שטולצמן. הם לכדוהו והרגו אותו שם. הוא נשאר מת על הגג ולא הובא לקבר ישראל.

יום א׳, 12.12.1942

באה הפקודה שכל היהודים ללא יוצא מן הכלל יוצאו מן הגיטו. הגרמנים הלכו במגרש וסלים בידיהם, הם אספו כל דברי הערך וחפצי הזהב והכסף. בכל מקום עשו חיפוש מדוקדק ואם נחשד עליהם אדם לקחוהו ופשטוהו ערום, כדי לראות אם אין הוא מסתיר דבר. גם נשים הופשטו ללא כל שמץ של התחשבות ובושה.

מכאן הריצו אותנו ברגל אל תחנת הרכבת. ביום זה עמד עולם בזיוו והשמש האירה פניה, אך לא לעם היהודים. ילדינו הלכו כפופי ראש וקודרים וראו ילדי פולנים עומדים ומשחקים.

בתחנה עמדו מספר קרונות. שלושה היו קרונות מטען סגורים. אני ומשפחתי נדחפנו לתוך קרון מטען. 80 איש בקרון. בדרך הוסיפו לתוך קרוננו 43 אסירים מכלא פלוצק.

לא היתה אפשרות אלא לעמוד, לא היתה כל אפשרות לנשום ולחיות. נס קרה לנו שהחובש הטוב באדם ציטרין היה אתנו בקרון והוא הביא אתו טיפות ולריינה. כך שלפחות השבנו רוחנו מפעם לפעם, אחרת היו מתים רבים מאתנו במחנק.

יום ב׳, 13.12.42

הגענו אחר הצהרים לבירקנהו.

קרוננו היה מפוקח מאד, כי היו בו אסירים יהודיים. בין האסירים היו משה ליפסקי, שמעון זאיאנץ, בנו אשר זאיאנץ עלם צעיר היה, יעקב שטרן. ארבעת וישוגרודאים אלה נאסרו בשנת 1940 ולא נודע דבר על גורלם. עתה התברר, כי כל הזמן שהו בפלוצק, בכלא, שם עבדו כסנדלרים.

פתחו את הקרון שלנו רק אחרי שהוציאו את „האסירים". כך שאנו נחלצנו האחרונים מהמחנק. אני החזקתי לידי את ילדתי בת השש בריינה מאכלה, את הילד יצחק בן ה־9 והילד גרשון בן השנתים וחצי החזיקה אשתי שרה בת שמואל גרוסמן ואחותי צירל־חנה.

במקום הובלו הגברים לחוד והנשים והילדים לחוד, רצה אחד להוציא מידי את ילדתי הקטנה ולהעביר אותה לצד הנשים והרביץ לי מכות רצח. ואני לא רציתי להפרד מפעוטתי היקרה, בא אז שני רוצח יותר גדול הלם בראשי בקת של רובהו, נפלתי והתעלפתי.

כשהתעוררתי לא היו עוד ילדי, לא היתה אשתי, לא אחותי ולא גיסתי שיינה פייגה בת יעקב קופנהגן. יותר לא ראיתים עוד.

כשהתעוררתי מעלפוני הובילוני שני אחי בזרועותי. כל הגברים נערכו בחמישות. עמד אבי וארבעת בניו בשורה אחת. צעיר בניו מיכאל נלקח והועבר לצד הצעירים, אח"כ עברו אליו שני אחי הצעירים. בריצה עברו. ואני נשארתי עם אבי בין הזקנים. הייתי שבור מאד, המום ותקוף טרוף, אבא כנראה התמצא בנעשה יותר ממני והוא ביקשני לעזבו ולעבור לצד הצעירים. אך אני לא רציתי להפרד ממנו אמרתי:

— אבא יקיר, מה שיקרה לך יקרה גם לי.

משראה, כי אני עומד בסרובי פנה אלי ואמר:

— אני גוזר עליך בפקודת „כבוד אב" שתעזוב אותי ותעבור לצד הצעירים.

נפרדתי ממנו. בפעם האחרונה ראיתי הפנים של אבי היקר. עברתי אל אחי. בדרך עצר אותי איש אס־אס ושאל אותי מדוע אני עובר למקום אחר, עניתי לו, כי אני הלכתי להפרד מאבי, אך מקומי באמת בצד השני. הוא נתן לי מספר סטירות וזרק לעומתי:

— אתה גבר מטופש.

הוא כנראה ידע לשם מה באה החלוקה הזאת. ומה היה קורה לי לו נשארתי ליד הזקנים.

למחר נודע לנו, כי כל הזקנים נספו שעות מספר אחרי פרידתנו.

מתוך הצעירים נבחרו אז 600 בחורים בריאים הראויים לעבודה, אינני זוכר אם הלכנו מהתחנה למחנה ברגל או שנסענו. את הנשים, הילדים והזקנים הסיעו במשאיות לבית המרחץ כביכול ושם החניקו אותם בגז למות. היה זה ו׳ טבת, אור ליום 13.12/42.

להבות המשרפות השתרגו ועלו השמימה וזיקים נתעופפו בחשכת הלילה והגיעו אל כסא הכבוד. ואפר קדושינו דישן את השדות. אפרם של נשים, ילדים, נערים וזקנים מעירות וישוגרוד, נובידבור, זקרוצ׳ים, נשלסק, צ׳רווינסק ולמנטשין.

גם לאלה שנשארו עוד בחיים לא נצפה עתיד אחר וכמעט כולם נספו בגז, בעבודה ובמכות.

בדרך לתאי המוות

יום ב׳, 13.12.42

בבירקנהאו רוכזנו כל 600 הבחורים במגרש מגודר. תגובתנו הראשונה היתה משונה: תלשנו את מצחיות כובענו. ואינני יודע עד היום מדוע עשינו זאת. הכניסו אותנו לצריף ארוך בדחיפות וגערות כגרש עדר לדוברו. נאלצנו להתפשט לגמרי, להסתדר במגרש המגודר, קצת רחוק מהבגדים. נשארנו רק במגפנו על רגלינו. רציתי לקחת את התפילין, אך לא נתנו לי. נצטווינו לפעור פיותינו והם עשו חיפוש מדוקדק במערת הפה, שמא הסתרנו דברי ערך. חיפשו בכל מקומות הסתר שבגוף, למצוא דברים מוברחים כביכול.

משם הוכנסנו לחדר מיוחד, עשרה־עשרה בכל פעם וגזזו לנו את שיער גופנו במכשירים קהים. תלשו אותו ממש עם בתרי בשר תוך גרימת כאבים איומים. כל אחד קיבל כתונת, מכנסיים ומקטורן. לבנים לא קיבלנו.

הבגדים היו במידות הפוכות. הגדול קיבל קטנים והקטן — גדולים, ואם רצינו להתחלף, ספגנו מכות איומות. למראה אחד אל השני נעשינו מדוכאים, רצוצים ומבוזים. קנאנו במתים. במצב זה הוכנס כל עדר האנשים לצריף שני, שהיה מחולק לתיבות תיבות. כמין כלובים מטונפים אחד מעל לשני. היינו רעבים וצמאים.

בשעת 5 בבוקר הובילו אותנו לעשות את צרכינו. צמאנו למים עד מוות. מעבר למחראות אלה היו בורות בהם שרפו את גופות המוגזים בתאי הגזים של בז׳ז׳ינקי. ריח הגופות החרוכות נישא באויר עד לבחילה ועשן הבערה, וזיקי האש של קדושינו השרופים נתעופפו גיצים גיצים באויר.

בצריפים מצאנו יהודים ממשלוחים אחרים, קודמים, של נובידבור. הם סיפרו לנו על קרובי נפשנו שאינם בחיים עוד והוסיפו:

— אך אל תעצבו עליהם. להם כבר יותר טוב מאשר לנו ולכם.

לשתיה נערכנו בחמישיות וכל חמישיה שתתה קפה מקערה אחת לפי התור, ללא נטלה או ספל. כל אחד השתדל לא ללגום לגימה יתרה, שמא לא ישאר לבא אחריו.

אחרי ארוחת הבוקר הובילונו להתקעקע. מספרי הקעקע נעשו בצפורן פשוטה על זרועות הידים. קרה שררה בחוץ ואנו הועמדנו ערומים בתור. חיכינו כשאנו קופאים ושינינו נוקשות מקור. כל דקירה שדקרו בצפורן השרטנית הקפיצה את האדם. אני ושלושת אחי קיבלנו מספרים אלה: אני — 83059, יצחק יעקב — 83060, שמואל — 83057 ומיכאל הצעיר שלנו — 83058.

משלוח מלאווה קיבל מספרים מ־76000, והגרודנאים — 79000.

לצהרים קיבלנו 2 תפודים בקליפות.

יום ד׳, 15.12.42

ערכו רישום של 300 איש. ניתנו לנו מקטרונים מפוספסים וכפות פסים לראשינו. נשלחנו למחנה עבודה בבונה (מונוביץ), הפליטים הקודמים קינאו בנו על שקיבלנו מחנה „טוב".

ערכו אותנו בקבוצות של 100 איש בכלקבוצה, פקדו עלינו לשלב ידיים, איש ביד רעהו חמישה חמישה משולבים יחד כילדי גן, ונאמר לנו, כי אם יעזוב האחד, יומתו כל ארבעת הנותרים. כך הובילונו ובמשמר כבד של אנשי אס־אס.

באושוויץ התעכבנו. רחצו אותנו. בשעה 11 בלילה הגענו לבונא ברגל. הוכנסנו לבית הרחיצה והירשו לנו לשתות מים כפי שרצינו. אחרי ארבעה ימי צמאון היה זה ממש אושר, שלא כל איש מסוגל להעריכו כמונו.

כאן חולקנו לגושים שבמבני החטוי. סודרנו כאן לשלושה שבועות עד שנתחיל לעבוד, כביכול. כדי לראות אם לא מדובקים אנו במחלות מסוכנות. היה עלינו לעבוד אחר כך יחד עם אזרחים גרמנים וכל אמצעי הזהירות ננקטו למענם.

אנו פגשנו שם אנשי מלאווה והם אמרו לנו, כי הקאפו לוקחים את המגפים מכל אחד. אנו שהחבאנו במגפינו את הכסף שלנו, נקטנו זהירות. עם לילה הוצאנו את הכסף והתפרנו אותם בחגורות המכנסיים. הבחין בכך יהודי מצ׳רווינסק בשם חצקיל ברוורמן, שהיה ראש המשטרה היהודית בגיטו צ׳רווינסק, הלך והסגיר אותנו.

אותו יום הלכו אחי לעבוד מרצון בגינון שטח המחנה. שם ידעו וגילו בעת החפירה שורשים שאפשר יהיה לאוכלם. אני שנשארתי במחנה, נקראתי אל הטגסרום. שם היו כבר מפקד המחנה, מפקד הגוש, שרתי־הבית, וחצקיל הנ״ל. לרא־שונה כיבדוני במכות נאמנות תוך כדי הטפת מוסר:

— כלב מתועב, מדוע לא מסרת את הכסף.

עניתי כי אין לי כסף. עמדו והפשיטוני ערום וחיפשו בכיפים, תלשו את עקבי המגפים, ולא מצאו דבר. אז ניגש חצקיל ברוורמן זה ואמר:

אני אראה לכם, היכן הוא הסתיר את כספו.

כשנתקרב אלי אמרתי לו בעברית אשכנזית:

— יהודי, מה אתה עושה?

על זה הוא ענה לי בסטירת לחי שהנציצה כוכבים בראשי והראה להם, כי הכסף תפור בחגורה.

הם הוציאו את הכסף והחלו להתעלל בי ולבעוט בגופי המעורטל. אחר כך ציוו עלי להתלבש. השכיבוני על שולחן ההלקאה וספרו לי 25 מלקות באחורי.

האחים מסרו את כספם מיד בשובם והניחו להם, ואותי קראו יום יום לאולם, הרביצו לי ודרשו ממני לגלות היכן החבאתי את התכשיטים. כך המשיכו להרביץ בי ללא הרף. ביום 19.12/42 הוציאו את כל דרי הגוש למגרש ואני יחד עם אחי נאלצנו לערוך התעמלות־עונש במשך שעה תמימה. לרוץ, ליפול, להרים ברכיים, לטלטל מתניים, לקפץ ואיש האס־אס זומר, הידוע, עמד ופיקח כל הזמן. משנגמר העונש הזה, החזירונו לצריף הגוש שלנו, שגגו עץ ומעזובותיו שעונות על גבי קורות. בצריף מצאנו כבר עניבות תליה משתלשלות כלפי מטה ומתחתן שולחן. המפקד העמיד את כל אנשי הגוש שכולם

יראו וישמעו. אותי ואת אחי העמידו ליד הקיר ופנינו אליו. אז נשא מפקד הגוש נאום, בו הודיע, כי האחים דויטש עומדים להתלות בעוון אי־מסירת תכשיטים וחפצי ערך ומי שלא ימסור מיד את מה שהוא מסתיר, ככה ייעשה גם לו.

אלי הוא פנה ואמר:

אתה, שבכור אתה באחים, מן הדין שתתלה ראשון.

נכנסתי למשרד, אמרו לי לחלוץ את המגפים. לא הזדרזתי. קודם אמרתי תפלת וידוי, טפחתי על לוח לבי והתלין עומד וצורח, מה אתה ממלמל שם כלב בן כלבה.

אני הייתי אדיש. כשיצאתי, העפתי מבט באחי ובמכרי. עליתי על השולחן, אמרתי שמע ישראל והם כפתו את ידי כלפי גבי כשהעניבה מטלטלת לנגד עיני, אלא שבמקום לשים את העניבה על צווארי, שם אותה התלין על ידי הכפותות והסיט את השולחן מתחתי, כשאני נשאר תלוי ומתנדנד על ידי המופנות לאחורי כלפי מעלה.

תלוני כך כרבע שעה ויסורי — המוות יותר קל מהם. כעבור רבע שעה אמר ראש הגוש:

— עתה מובטח לי, כי לאחים דייטש אין כסף.

בכך נגמר הדבר. נס קרה לי ולאחי. אך רגעי תליה אלה אינם נמחים מזכרוני עד היום ועם זוכרי אותם, מרטיטים עצבי ברטט שלא מכאן.

מחנה בונא

המחנה נמצא כחמישה קילומטר מרחק מאושוויץ, ובצד ימין שלה אם הולכים מאושוויץ ונמצא ממול למפעלי־בונא. 2 קילומטר לפני המחנה נמצא מחנה של שבויים אנגלים.

בבונא רוכזו מרותקים לרוב, יותר מבכל המחנות. כ־12 אלף איש במספר ושם יצא לו כמחנה הטוב ביותר. אך הוא עלה לנו בדם יהודים לרוב ובקרבנות אין ספור. שם בילית מיום 15.12/42 עד 18.1/1945. שם כילו חייהם שלושת אחי הצעירים. זה שהגרמנים אנשי „א.א.ג. פרבן" שילמו למחנאים אלה פיצויים מוגברים בסכום של עשרות מיליונים, מוכיח על האכזריות המיוחדת ששררה שם. תעודות שנמצאו עם השחרור, מעידות על הסכם שהיה בין הגיסטפו והחברה הזאת, כי החברה מתחייבת על ידי עבודת פרך והזנה רעה לסייע להשמדת היהודים שיועסקו בבונא.

במרץ 1943 נשאר המחנה כמעט ריק מעצורים. הקרה גברה בחודש זה, האוכל הורע והעבודה קשתה ועם כל יום ניספו מאות יהודים. אנו היינו בהסגר של המחנה 12000 יהודים מ־6 גושים ונשארנו שם 3 שבועות. יהודי וישוגרוד היו כ־100 בערך. הם העבירו שלושה גושים למחנה העבודה, אולם אחרי יום כאשר פרצה מגפת הטיפוס, עמדו והחזירו את האנשים שנותרו לבירקנהאו, למחנה ההשמדה.

שוב בירקנהאו

אותנו, את האחים דייטש הושיבו בגוש מס. 7. בראשו עמד אנטעק הידוע. השכם בשעה 5.30 היתה הקימה. הלכו להתרחץ, עד המתנים ערומים עמדנו בקור של 20 מעלות מתחת לאפס. אוכל קיבלנו, 350 גרם לחם ליום ועוד תוספת של רבע כיכר כזה שלוש פעמים בשבוע. חמש פעמים בשבוע הוסיפו לנו קצת ריבה, או מרגרינה, או חתיכונת נקניק שהיתה צפה בליטר מרק. היה זה דבר של מזל אם האחד קיבל מרק סמיך והשני מרק שכולו משרת מים ללא „תוכן". בעת עמידתנו בתור לקבלת האוכל היה עלינו לעמוד מתוחים כמיתר ולא לזוז ולא לנוע. כשלא מצא דבר מה חן בעיני הגושני, היו עוזריו מכים עד מוות.

מפעם לפעם היו מופיעים אנשי אס־אס במחנה וכדי ליהנות בחיים היו מכים יהודים עד עלפון.

נעשינו הפקר. משספגנו את המוקצב לנו, הובילונו לפליה. היו פושטים את הכותונת, ניגשים אתה לחדרנית. אתה ישבו מספר אנשים ובדקו את הכותונת ואם מצאו עליה כינה, היה האדם יוצא חי מידיהם בנס. אחרי המכות היה צריך להתפלות מחדש ולמסור את בגדיו לאדוי.

משעה 7 עד 9 חובה היתה לשבת במיטה ולחפש כנים וראש הגוש עמד ופיקח, שהמלאכה תיעשה כהלכה ואם נמצאה הכינה היו מקבלים קערת מרק כמתנה. אחר כך היו הולכים לחיטוי עד 12 בלילה.

מי ששיחק לו מזלו והוא מצא שתי כנים, היה מסתיר אחת למחר, כדי לקבל מתנת האוכל גם למחר.

בשעה 9 היו שוכבים לישון. כל לילה היו מעירים למסדר־רגלים של לילה. בשעה 12 בחצות, היינו מוערים, עייפים ומצווים להושיט את הרגלים ואיש הגוש היה קובע אם הן נקיות. זה לקח לו זמן, לבדוק, וכשעלה הרצון לפניו, היה שולח את כל הגוש יחד לבית הרחיצה. בלילות חורף קרים הורצנו ערומים ויחפים, כדי לרחוץ רגלים ותוך כדי כך, היו מוחצים כמה יהודים ומרוצצים עצמותיהם.

זהו צביונו ומהותו של מחנה הריכוז, אם מישהו שכח או לא ידע זאת.

*

פלוגת העבודה הראשונה שלי היתה פלוגה 6. פלוגת הפחמים, שעסקה בפריקה וטעינה של פחם לקרונות. הפריקה היתה חצי צרה. כשהיו צריכים לדחוף החוצה את הקרונות הריקים והפסים היו מכוסים וערמות כסום, היה הקאפו הורג מספר יהודים במכותיו ואנו סחבנום על כתפינו למחנה, לעתים מתים ולעתים גוססים. למחרת היו מעבירים אותם למשרפות. כל יום נשלחו ממאה עד 150 איש להשרף מאותם האנשים שכבר לא הסכינו לעבודה. קראו להם „מוסלמים". חצי ערומים סודרו בטורים וכך הובילום לדרכם האחרונה.

8 ימים לפני פורים באו אנשי אס־אס ובראשם המפקד שוורץ. הם עשו סלקציה והפרישו אנשים למות. הם עשו זאת כלאחר יד, תוך כדי יציאה לעבודה. שמונה מאות יהודים הוצאו אז למוות וביניהם אחי שמואל.

הטעינו אותם על אוטו־משא והובילום למשרפות של ברקנהאו.

פורים 1943

סחבו והביאו מהפלוגה את אחי הצעיר מיכאל ושלחוהו למשרפות.

בראשית שנת 1943 לא היה סידור וחלוקה לפלוגות. אחר כך היו צמודים לפלוגות ומי שנפל לפלוגה רעה נשאר בה עד הסוף.

אני בחרתי לי את פלוגת הכבלים, כי בה לא צריך היה לרוץ ולא לשאת משאות. צריך היה לחפור תעלות ולשים בהן את הכבלים. לזה הסכנתי מאד והצלחתי בדבר. שיטת העבודה היתה איומה אז. למשל, לכל פלוגה של 25 איש היו מסונפים 2—3 אס־אסים, קאפו אחד, פועל מנחה, אומן אחד ועל כל אחד מאתנו שמו עין. כך שעבדנו עד כלות הכוחות. החורף היה קשה מאד, היו ימים לא מעטים שאנשים קפאו למוות בפלוגות.

בפלוגה שלי עבדנו גם בימי א׳. ביום א׳ האחרון, כשבאתי לפלוגה, מצאתי שם פנים חדשות ומשולשים אדומים לבגדיהם. היו אלה פולנים ממחנה החינוך של עצורים. אנו סומננו במגן דוד והפולנים בזויות משולש אדומות או צהובות.

אחרי שעתיים של עבודה עברנו למקום אחר. כעבור דקות מספר הופיע איש האס־אס ושאל אם יש כאן יהודים. אתי היה עוד יהודי אחד עצור ברלינאי. חדש מקרוב הובא. הוא הוציא את שנינו הצדה וציווה עלינו להרביץ אחד לשני. הברלינאי היה עוד חדש, גבוה ורענן, כל סטירה שלו הבזיקה כוכבים בעיני ואני הייתי „מוסלמי". בקושי עמדתי על רגלי ובקושי יכלתי להרים יד, גם לא רציתי לסטור ליהודי. אחרי המכות נצטווינו להתאגרף. כל מכה משלו הפילה אותי לארץ. זכרתי רק להתגונן במרפקי, שלא ינחית מכותיו על לבי. הפולנים עמדו ומחאו כפיים וצחקו עם כל מכה שנחתה עלי ועם כל נפילה שנפלתי. אחרי הקרבות אמר האס־אס לברלינאי:

— אתה עשית זאת נהדר — ואלי — אך אתה כלב, חיבלת במשחק. נלמדך איפוא איך צריך להכות.

עמדו והשכיבוני על קורה בחצר ובחתיכת כבל עופרת הלקוני כך, שבקושי יצאתי חי מתחת ידיהם. איך הגעתי למחנה לא אדע גם כיום.

אחרי המסדר הלכתי להתרחץ, ראה הגושאי כתמי כחול על גבי, חשב שזה לכלוך ושאל אותי איך קרה הדבר. ספרתי לו הכל. הוא היה מפורסם כאנטישמי ומרבה געָרה, אך אחר כך הוברר, כי הוא היה דוקא איש מחתרת שנשתל כאן והוציאוהו להורג. עתה נכמרו רחמיו עלי ואמר:

— מחר אתה בא לפלוגת המחנה למנקי בתי הכסא.

פלוגת המחראות

בפלוגה זו עבדו 10 יהודים הולנדיים וגרמניים. פועל ראשי היה יהודי אוסטרי. לרשותנו עמדו שתי עגלות, האחת ובה חבית גדולה אליה שאבנו את הצואה הדלילה של המחראות, השניה נועדה לחומר יותר סמיך ולאשפה. העבודה היתה קשה ומזוהמת. אנשים חשבו את הפלוגה הזאת כמיוחסת וטובה. היו לנו „הזדמנויות" טובות בעבודה זו, בעת איסוף האשפה היינו מוצאים תמיד שיירי אוכל למלא קיבתנו הריקה. כשהוצאנו את הזבל והובלנוהו לשדה, בו גדלו פעם לפתים, היינו מוציאים תמיד לפת או שתים והבאנו הביתה ואפשר היה לעזור לידיד. שלישית — וזה החשוב, היתה לנו גישה למטבח. שם אספנו נפולת של פמפיות וקלופים כתוספת מזון לנו ושכנינו לגוש. פלוגה זו לא עמד עליה איש אס־אס, הם לא יכלו לעמוד בצחנה וזה היה טוב מאד.

אז העבירו אותי לגוש 14. ראש הגוש היה אריק רשקה ימח שמו לעד. יום לא עבר אצלו ללא קרבן. הוא היה אסיר עולם לפני המלחמה ופושע רשמי וכאן נתמנה לפתע שליט על בני אדם, אחרי 15 שנות ישיבה בכלא.

יש להסביר, למעשה כל אנשי הקאפו וראשי הגושים היו אסירים פליליים ממוצא גרמני (ס׳פור וב׳פור). היו גם אסירים פוליטיים ואלה היו פחות מסוכנים, אך הם היו נדירים. רוב ה„שליטים" האלה היו פליליים, אכזריים וצמאי דם. כזה אם היכה לא נתקררה דעתו עד שהמית קרבנו ולעתים גם מספר קרבנות. לא היה יום ללא קרבן מכות. אחרי העבודה נערך מסדר כללי של כל הגושים. אנשים רצו מהר לצריף, התפשטו ורצו לרחיצה. אני ראיתי רצים, לא הכרתי עדיין את חברי למחנה, פרט לכך הייתי „מוסלמי", כאמור, בקושי שרכתי רגלים. כשהגעתי לגוש מגורי עמד כבר הגושאי על המדרגה וחיכה לקרבן. תחילה בעט בעיטת מוות אל לוח לבי, נס ששם החזקתי תמיד את פנכת הפח שלי, והיא נתכופפה במקום הבעיטה והצילה את לבי. אך אני קרסתי בכל זאת. אז התנפלו עלי כל שרתי הגוש והמטירו עלי מבול של מכות. איך עמדתי בזה לא אוכל להבין, לא אוכל להסביר, אלא אם כן עמלו על כך מלאכי שמים.

בין השרתים היה אחד בשם אריק קולהגן, יהודי מגרמניה. גם הוא היה בין המכים. אז לא העזתי לדבר אתו, אך כשעברתי לעבוד בסנדלריה והייתי מיוחס שאלתיו למה כולם מתנפלים על נפש עלובה אחת להכותה. והוא ענה:

— זה חוק ה„קצטים" אם אחד מתחיל להכות, חייב השני להוכיח שהוא מכה יותר טוב.

עבדתי בפלוגה זו זמן מועט והחלמתי. אותו זמן נשלח מוטיל קירשנבוים לאושוויץ. היו לו שני סווטרים, את האחד העניק לי ותמיד זכרתיו בתודות.

בסוף פברואר 1943 בא משלוח חדש של פולנים נוצרים מוורשה. אקדמאים, רופאים ומהנדסים. הקאפו של המחנה היה בולק, מהנדס מוורשה, ובחסדו נלקחו אלה לעבוד בפלוגת המחראות ואת כל היהודים סילקו ממנה. הפועל הראשי היהודי, גוטליב, שידע, כי ידיהם עדינות מדי ולא יהיה לו עם מי לעבוד, אמר לי, בבוקר תיגש, תקח את העגלה ותמשיך לעבוד.

אחרי המסדר היו צועדים החוצה כל הפלוגות. ליד השער היה עומד מוסיקאי אמן ונגן והם ספרו את האנשים שצעדו לפי הקצב. מי שנשאר ללא פלוגה נחשב מיותר ונשלח לבירקנהאו. והנה קרה ואחרי הספירה חסר להם עצור אחד. הם לא יכלו לתפוש את הדבר. במסדר היה מספר מסוים ובספירה חסר אחד. כך זה נמשך אתי מספר ימים, עד שערכו בקרה של כל פלוגה לחוד. משהגיעו לפלוגה שלי היו 11 איש במקום 10. נתפשתי. להגיד, כי גוטליב אמר לי להשאר לא רציתי. לקחו אותי מיד למחסן ל„עמוד" ההלקאות. התקיימה התיעצות מלאה כדת מה לעשות לפושע הזה. נס שמפקד ה„שטורם" נטל דיבור ואמר:

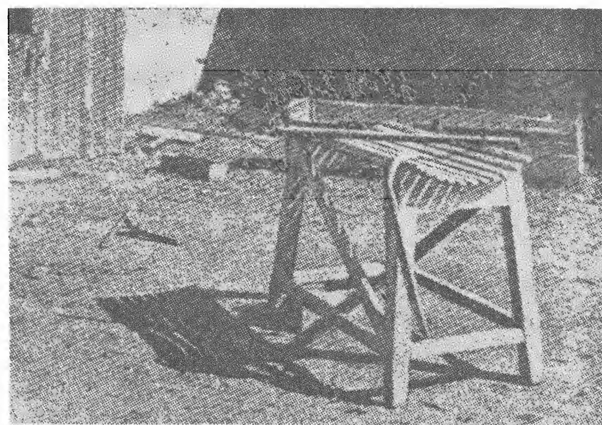
— מה רוצים ממנו, הרי הוא עבד. הצליפו לו 25 מלקות

על הישבן ומחר שישאר ללא פלוגה ועונשו זה יספיק ללמדהו לקח להבא.

עמוד ההלקאה היה כעין שולחן עליו שם המולקה ראשו ומכסה היה לו שהיה יורד עליו ומרתקו לשולחן. הרגלים נתחבו למקום מיוחד בו נעקדו, כך שהגוף יהיה מרותק ללא זיע והישבן מתוח ומגולה בנוחות למצליפים.

במלקות כיבדו את המכובדים, ב־10 הראשונות כיבדו את מפקד המחנה, בעשר הבאות כיבדו את הקאפו של המחנה, את 5 הנותרות העניקו כיבוד לפועל הראשי. משנתמלאה סאת מלקותי שחררוני ושלחו אותי חזרה לגוש. גוטליב זכר לי נאמנותי לו ושלח אותי לפלוגה 12, לבעלי המקצוע. בגוש הפקידוני למשמרת לילה. בעד 3 שעות לילה קיבלתי קערית נוספת של אוכל.

פלוגה 12 נתחלקה לשלוש, הראשונה של מסגרים, השניה — עובדי בנין והשלישית עובדי מנוף, משאות ומשלוח. בפלוגת המשלוח שעבדתי היו 17 איש ועוד מנחה בשם ינקלי מוולין.

עמוד ההלקאה

בכל מחלקה היו 2 אנשי אס־אס, אך במחלקות אלה עבדו אזרחים גרמנים כאחראים.

עם האזרחים סחרנו. הבאנו בגדים מהמחנה וקיבלנו בתמורה לחם ומרגרינה וסיגריות. במסחר פעלו שלושה סוגים אחד שניהל המו״מ עם האזרחים, אחרים היו ה„מעבירים" שהיו לוקחים את הבגדים מהמחסן ולובשים אותם על עצמם וכך מעבירים את הסחורה מהמחנה פלוגה, הם עשו זאת בשעת עשיית ה„צרכים" כביכול, בעד זה היו מקבלים קערית אוכל מה„סוחר" שהיה משופע באוכל. הסוג השלישי היו בו הספקים, עובדי מחסן ההלבשה. שלושתם היו נתונים בסכנה מתמדת להשלח לפלוגת העונשין או ישר לתליה.

פעם נתפש משה בלום הפלונסקאי, נכד וישוגרודאי, בן בתו של חצקיל בוקיס (סמאטאז') וכיבדו אותו במאה מלקות ואחריהן תרגילי עונשין של שעה. יש להדגיש, שלא היה אף מקרה של הלשנה או הסגרת חברים, מי שנתפש נתפש. אך על חברו היה שומר מכל משמר.

המנחה שלי ינקלי סחר עם האזרחים. כשהוא היה צריך להיות לשם זה בבנין הוא אימן אותי לעבוד במנוף. פעם נתמנה ינקלי כקאפו ואותי מינה למנחה. עד הצהרים עבדנו במנופים הכבדים. היה טוב. לצהרים קיבלנו פנכת מרק סמיכה, תוספת למנה הרגילה. לפי שיטת המחנה מגיע אוכל למרבית רק לאלה שאינם עובדים.

אחר הצהרים הורע מצבנו. הוטל עלינו להעביר 8 אדנים של פסי רכבת על הכתף עד תחנת הרכבת. היה זה מרחק של 150 מטר בערך. האנשים היו תשושים מדי, ניגשתי להטות להם שכמי. ינקלי שראה זאת, ניגש וסטר לי שתי סטירות והטיף לי מוסר לא לעשות זאת עוד. כך לא נוהג פועל ראשי, תפקידו רק לדרבן ולעתים גם במכות. שבעה־עשר היהודים שלי היו מנובידבור ומלאווה. ביקשתי אותם להתאמץ, לעבוד טוב, שלא אצטרך ל„דרבן".

כך עבר עלי יום של פועל ראשי.

בערב פניתי לקאפו של פלוגה 11 ביקשתיו שיצרפני לפלוגתו. ניצלתי מתפקיד מנחה.

ביולי 1943 נכללתי בפלוגת הסנדלרים. פלוגה 29. היינו עשרים יהודים. אכלנו טוב. עבדנו ליד המטבח של 1000 איש, קיבלנו את כל השיירים מיום אתמול, לעתים היה זה אוכל מחמיץ אך הוא ערב לחכנו. אנו תקננו לטבחים נעליהם והם גמלו לנו באוכל. לכל אחד מאתנו היתה קערית של כ־3 ליטר ויותר, היינו מביאים טרף זה למחנה ומאכילים ידידים רעבים.

כאן אזכיר את שיע (יהושע) ליכטנשטיין מוישוגרוד, אשר קיים את מצות „יתנו לאחרים". הוא היה קומוניסט. אך במחנה בצבצה ועלתה בו ה„נקודה היהודית". כאחים חיינו במחנה. פעם הובאו לפלוגת הנגרים, שם הוא עבד, עשרה נערים בני 15 מהונגריה. ביניהם היה אחד בן רב, נער צנוע וחסר אונים. בא שיע ליכטנשטין אלי והכריח אותי לקחתו אלי וכמה שהסברתי לו, כי הדבר מסכן את חיי, הוא לא שעה להסברי. נאלצתי לקחת את הנער תחת חסותי וכל ערב נתתי לו פנכת אוכל.

בשעת השחרור פגשתי את הנער בטריזינשטט. הילד בילה את השואה וחי. לדאבוני שיע ליכטנשטין — לא זכה לזאת. ביום 18.1/45 כשחיסלו את המחנה ברח שיע יחד עם יצחק פסטרנק ועוד יהודים מהמשלוח. הוא נתפש ונורה, יצחק הספיק לחיות בארה״ב ושם מת מוות טבעי.

ביחידת הסנדלרים התחלתי לחפש את אחי. נמסר לי מפורשות, כי מהמשלוח האחרון של גיטו נובידבור לא נשארה אף אשה בחיים. זכריה בלגוריי אמר כי אחי יצחק־יעקב הובא יחד עם 1400 יהודים ביום 14.8/43 למשרפות. הבינותי. השברתי מאד מידיעה זו, רוחי שפלה מאד מאד וביקשתי עלי את המוות. אך הירשל נוימן הוסיף לי עידוד.

בכל תקופת היותנו במחנות חייתי יחד עם הירשל נוימן שלנו. כאחים היינו, ועודדנו אחד את משנהו להתאמץ, להחזיק מעמד ולהגיע ולזכות ולראות בנפול אויבנו ההיטלריזם. ועוד דבר עודדני, היה לנו חוג דתי וכשאחד קיים יארצייט חטפנו יחד מנחה ומעריב ואמרנו קדיש. במחנה היתה פלוגת חשמל ובה אחד אברך בשם רדזיק שהיה לו זוג תפילין. הייתי בא אליו מפעם לפעם ואומר שמע ישראל. ב„ימים הנוראים" ערכנו מנין לפני העבודה יחד עם הקאפו שלנו פדר ז״ל, יהודי מסטניסלבוב שלמד בגרמניה והיה במחנה בוכנוולד משנת 1938. השתתף במנין גם רב מבלגיה, הוא התפלל מוסף ואני —

שחרית. הענקנו לממונה על המרחץ בקבוק י"ש והכל היה בסדר. בחנוכה הדלקנו גם נרות ושרנו „מעוז צור".

לפני הפסח חיפשנו דרכים לאפות מצות. לי היו קשרים עם הפועל הראשי במטבח וקיבלתי ממנו קמח והיה במחננו אפרים בוכנר, בחור וישוגרודאי (עתה בארה"ב) שהיה משרתו של איש המסדרים ראקאס ולרשותו, היה צריף, בו בישל ארוחותיו של המפקד. כשסיפרתי לאפרים על חפצנו והוא לא היה דתי קיצוני בכל זאת הסתכן ועשה לקידוש המצוה ואפה לנו מצות ממספר הקילוגרמים קמח שנתננו לו. כל חיי אני אסיר תודה לו על כך ומאחל לו ולב"ב אריכות ימים.

יזכר לטוב גם ברנרד שטראוס, יהודי צ'כי ראש הגוש, אשר הירשה לערוך את ה„סדר" בצריף שלו. ואין זה דבר פעוט! בשנת 1944, במשטר הנאצים, כשקיום היהדות כמוה כמוות, לערוך סדר למאתים יהודים, זוהי הסתכנות בבחינת „בכל מאדך זו הנפש". ואני גאה שהדבר נעשה ביזמתי. אני גם קראתי — הגדתי את ההגדה ודמעות זלגו מעינינו. כאשר אמרנו „השתא עבדא לשנה הבאה בני חורין" ושרנו את „והיא שעמדה" הנצחית נזדעזעה נפשנו ודמעות קלחו בפלגים.

השתדלתי להשיג תפודים בקליפות ורדניק ואני חיינו רק על תפודים כל שמונת הימים, כדי לא להכשל באכילת חמץ.

שלושה קדושים סיפקו לנו את התפודים במסירות נפש. יעקב גרוספלד מקרקאו, נתן וייסמן מלודז וליאון דימאנד מברלין. הם היו בפלוגת הבניה וניהלו מטבח משלהם. כל יום היו מבשלים לי קערת תפודים. שלושתם נספו. הם תיכננו לברוח ע"י ניקבה שעשו מתחת לגדר ולקחו להם לשותף שגץ אחד שרצה לברוח יחד אתם והוא ימח שמו הסגיר אותם בלילה האחרון כשהכל הושלם לבריחה. שלושת הקדושים הטהורים נתלו לעיני כל בכיכר המחנה. כשהונחה העניבה על צווארו של נתן וייסמן הוא פרץ בצעקה בגרמנית:

יהודים הרימו ראש, המלחמה נגמרת והול...
ולא יסף. נפתח המכסה והוא נחנק.

אכזרים גם בגסיסתם

יום 18.1.1945

גורש המחנה לגליויץ ויהודים רבים נורו בדרך. הובלנו כצאן ומי שלא יכול היה לרוץ נורה במקום. אז מת גם לפי עדותו של יצחק לייזר זלצברג, זכריה רק בן שלמה דוד מוישוגרוד. הוא נחנק בתוך מחבוא הבונקר כשהוא היה על סף הגאולה.

לגליוויץ הגענו אלפי יהודים מכל קצות מחנה אושויץ. היה זה ביום 19.1.45 והקרה גברה, אותו יום לנו רבים בחוץ מחוסר מקום בצריפים והחלו להעביר אנשים לבוכנוולד. גם צבי נוימן ואני הופנינו לבוכנוולד. הוטענו בקרונות משא, 120 איש בקרון, והובילו אותנו.

הקרונות היו פתוחים והקור גבר. רבים מתו מקור, מרעב, מצמא ומדוחק. משלוח אחד של אלפיים יהודים הוכנס לתוך יער ורובם נורה למות. פלוצקאי אחד הירשל טאוב החי כיום בישראל נורה ברגלו ונצל.

בבוכנוולד היה גיהינום אמתי, הפשיטו אותנו ערומים, לקחו את בגדינו והכניסו אותנו למרחץ מוזר. גזזו שערנו והטבילו אותנו בבריכה קטנה מלאת ויטריול והוא שרף את בשרנו אחרי „התספורת" והכאיב עד דמעות.

אני קבלתי מכנסים קרועים וזוג נעלים חצאיות. שכנו אותנו בצריפים של המחנה הקטן, אותי בבלוק מספר 61. הם דיחסו כך שבע מאות יהודים, 50 איש בקיטון אחד. הגושאים היו שבויים רוסיים. אוכל נתנו רבע לחם ומרק עשבים. הגרוע מכל היו המסדרים. 3—4 שעות היינו נאלצים לעמוד בקור עד שהוא נסתיים. כל מסדר היה נס שנשארנו בחיים.

אחרי שבועים העבירו את צבי נוימן אתי לגרוינקל. כאן היה מחנה רכוז אמתי. כאן הרעיבו יהודים במתכוון עד מות. המחנה שוכן ביער, ישנו מתחת לפני האדמה, במערות תת קרקעיות. מהקירות נזלו מים והטחב חדר לעצמות. כל לילה בשעה 4 כשהקרה בעצומה העירונו למסדר.

העבודה חולקה לשלש פלוגות: 1. העמסת מלט בקרונות; 2. מנסרת עצים; 3. חפירת מנהרות בהרים הגבוהים.

אנו שנינו עבדנו במנסרה. עם תום חדשיים העבירו אותי למחנה האהלים. שם פגשתי את משה קופרמן מוישוגרוד. מפקד המחנה לא היה זז ללא כלביו, אשר כל יום היו פוגעים במספר יהודים. היינו עובדים בשלש משמרות. משכבים לא היו מספיקים, בכל פעם ישן אדם במיטתו של אחר. הגרוע מכל היה למשמרת של שעות 4—12 חצות, הם היו חוזרים הביתה בלילה, בעת הפצצות האמריקאיות, שהלכו ורבו בלילות, למחנה היו מגיעים עם אור בוקר ולישון לא היה להם מקום. יותר מ־8 ימים לא החזיק איש מעמד במשמרת זו. יהודים אלה נפלו כזבובים. כל יום היו מביאים יהודים חדשים במקום אלה שכרעו והובלו לבוכנוולד.

את כל זה זכרו לעשות כשהם כבר ידעו ברור, כי הקץ שלהם בטוח וקרב.

יום לפני שביעי של פסח שנת 1945 בשעה 4 אחר הצהרים, חיסלו את המחנה הזה וגרשו את כל יהודי המחנות שבאזור זה חזרה לבוכנוולד.

הריצו אותנו לילות במצעד ריצה. 30% מאתנו נרצחו בדרך, על כי פגרו ללכת מרוב תשישות.

עם בוקר הגענו ליער אחד, 8 ק״מ מווימר, שם ניתן לנו להפסיק מריצתנו, לנוח קמעה עד שאנשי האס־אס כילו סעודתם ושוב הריצו אותנו במצעד. פתאם קמה בהלה, כנראה הבחין מישהו במטוסים אמריקאיים. הראשונים שהסתלקו היו אנשי האס־אס. משנרגעו הרוחות הם חזרו. הלילה החשיך והם החנו אותנו במגרש רחב, ציוו עלינו להשתרע על הארץ והקיפו אותנו במכונות יריה מסביב. אני הייתי כבר רצוץ לגמרי. רוחי נפלה, גופי תשש, ואני בודד וגלמוד. חיי נמאסו עלי, לא פעם במצעד זה בקשתי עלי את המות, אך הפעם חפרתי לי גומא בעזרת קערית האוכל שלי, כדי שלא אפגע מכדוריהם ואמשיך לחיות.

ליל פחדים היה זה. מכונות היריה בישרו קץ בטוח. בא הבוקר נפגשתי שוב עם צבי נוימן, שנינו שמחנו לפגישה. שוב יחד, זה טוב.

הריצו אותנו שוב לבוכנוולד דרך ווימר, כאן כבר הייתי מיוגע לגמרי. רציתי פשוט למות, אך צבי, חברי לצרה הירשל נוימן הודות לו נשארתי בחיים. הוא נטלני תחת זרועי תמך בי ועודדני:

עתה — נזף בי — בבוא קיצם אתה רוצה להתאבד? עליך להתגבר ולהמשיך.

בשארית כוחותי הגעתי למחנה בוכנוולד. כאן שרר עתה תוהו ובוהו. אנשים התגוללו על הרצפות, בחלוקת האוכל כמעט שהרגו אחד את משנהו. הדודים נשפכו לארץ, הנאצים המטירו מכות רצח. יהודים גהרו לארץ ללקק את התבשיל שנשפך, כדי להחיות נפשם הגוועת.

כך עברו עלינו במחנה בוכנוולד 2—3 ימים. הפסוק „טובים חללי חרב מחללי רעב״ הובהר לנו שם לעומקו.

ביום 10.4.1945 יום לפני שחרור בוכנוולד, הוציאו אותנו לתחנת ווימר ברגל. הטעינו אותנו לקרונות המשא 120 איש בקרון והובילונו. כאן פגשנו שני יהודים מווישוגרוד את שמחה אפשטיין שהיה כבר חצי מת ואת לייביש דוד פרייזינגר, אשר נראה כישיש מופלג בשנים.

בדרך הפציצו אותנו קשות. היינו יוצאים מהקרונות ומתפזרים בשדות לחפש מחסה. באחד הגנים מצאנו קני־סוכר, החילונו לזלול ולהשקיט רעבוננו ותוך כדי כך, תוך כדי ההפצצות מלאנו גם כיסינו בשברי קנים לשם מלאי ולשם סחר חליפין, קנים תמורת סיגריות. פעם גם קפצנו בהפצצה לתוך שדה זרוע תפוחי אדמה צעירים, נברנו בזרעים ואכלנו את התפודים על קליפתם. בכל יום היו 20—30 מתים בקרונות, היו מוציאים אותם לשדה. הצפיפות קטנה. קוינו לפחות לרווחה בצפיפות, אך פושעים מטומטמים אלה לא שכחו גם בימי גסיסתם הודאית להדחיס מחדש את קרונותינו ולמרר לנו את החיים.

המשכנו. הגענו פעם למגרש מלא קורות וקרשים, היה זה ליד נחל מים העמדנו דודים, ערכנו מדורות ובישלנו. השבויים הרוסיים נעשו בעלי בתים על חיינו, בשלו תפודים בקליפתם, כל יהודי קיבל מרק בו צפו שתי חתיכות תפודים והרוסים הרביצו מכות בשעת האוכל. יהודים רבים מתו תחת ידיהם, מסתבר, כי האנטישמיות הרוסית אינה נופלת מהגר־מנית הנאצית.

יהודים מתו כאן מרעב ותשישות. יהודי שאב לו ספלון מים הגישו לפיו ללגום ומת תוך כדי לגימתו לעיני ולעיני הירשל נוימן.

אני נשאתי את המתים לקבורה יחד עם עוד שלשה יהודים, פעם כשנשאנו את המתים כ־180 מטר ועמדנו לפוש, ניגש שבוי רוסי אל אחד המתים חתך לו נתח מגופו ואכל את בשרו לעינינו. כמעט שיצאתי מדעתי למראה הזה.

כשחזרתי החלטנו לברוח מכאן יחד עם צבי נוימן, אולם בינתים הגיעו אנשי האס־אס, הפרידו את היהודים לחוד מהאריים, כדי להעבירם לטריזינשטט. הקאפו שלי בעל מראה אריי עבר לצד האריים יחד עם מזכירתו, כשניתקנו ללכת עברו, מפציצים אמריקאיים, המטירו מספר פצצות ורוב האריים נהרגו, ביניהם גם הקאפו שלי, פעדער, יהודי טהור ונקי כפיים, חבל.

30.4.1945. הגענו לטריזינשטט לקסרקט האמבורגי. היה זה גיטו עצום־ממדים ליהודי כל התפוצות, שמועה הילכה, כי כאן תוקמנה משרפות אדם כדי לחסל במהירות את שארית הפליטה. לא ידוע אם אמנם נכונות היו השמועות. הרעב כאן היה גדול, מחסני המזון היו גדושי מצרכים, אלא שטשסקין, היהודי הצ׳כי, מנהל הגיטו נתן לנו לגווע ברעב והשאיר לעצמו את המלאי. אני וצבי גלינו ערמת קליפות תפודים, וזללנו אותן והחזקנו מעמד. למעשה היה בפנים הגיטו חופש תנועה גמור, לא היו כאן לא קאפוס ולא אנשי גסטפו. רק ליד גדר התיל הגבוהה עמדו שוטרים צ׳כיים מזוינים במקלות שלא נפרוץ לצאת, אך בפנים לא מנע איש לחפש ולחטט. היינו מבשלים את קליפות התפודים ואוכלים.

בכל זאת נמשך הרעב. התארגננו ושלחנו נציגות למנהל המחנה שיתן לנו אוכל, אך הוא שיחד אותם במשרות עבודה במשרדו ושוב נשארנו רעבים. ובמחנה פרצה מגפת הטיפוס, יהודים מתו לעשרות והיו שנטו למות. החלטנו אפוא לשלוח משלחת גדולה לפרוץ את השער ולדרוש מהצלב האדום שיעזור לנו. מישהו מסר זאת למנהל, והוא התפרץ בגערות, מה זה — הוא צעק — קשר נגד המשטר, אתם מסתכנים בעונש מות, מה אתם עושים, אלא שזה היה כבר ביום 7.5.45 והוא ידע, כי קצו קרב והוא הפנה אותנו אל היודנרט, כי לפי דבריו הוא אינו אלא עושה דברם. הלכנו אל היודנרט חמשה נבחרים בתוכם גם אני. 4 שעות התמקחנו אתם עד שהם הואילו להקציב לנו ולשחרר החל ממחר 400 גרם לחם, פיסת גבינה ונתחון נקניק ליום לאדם וכן שיפתחו לנו בית חולים לבדוד החולים.

אותו זמן קרה ומספר רוסיים עברו דרך גדר המחנה, ראו את השוטרים הצ׳כיים במקלות ושאלום מה המקום הזה, משנודע להם מהו, הם הטיחו קללה רוסית וציוו לפתוח את השערים. יהודים החלו מתחבקים עם החיילים הרוסיים ורוק־דים סביבם בשארית כוחותיהם. תוך כדי כך כולם הסתערו על מחסני האוכל פרצום בשארית אונם ובזזו מכל מה שהיה שם.

כל זה קרה כשאנו ישבנו במקום עם היודנרט. משיצאנו היו כבר המחסנים ריקים. הצלחתי לסחוב רק שק תפוחי אדמה. משום מה ציוו הרוסים גם הם לסגור עלינו את הגיטו,

אולי מחשש המגפה שהשתוללה ביתר שאת, עתה יותר מאשר קודם והם חששו מפניה, המתים התגוללו ברחובות ואנו פסענו עליהם.

עלי נמאסו השערים הנעולים והחלטתי בעצה עם צבי לברוח.

בלילה חמקנו דרך החלון וביום 20 מאי 1945 הגענו לורשה. יהודים שם הזהירו אותנו לברוח, כי הפולנים עורכים טבח ביהודים השרידים וזורקים אותם חיים דרך חלונות רכבת במרוצתה.

ברחנו ברגל לוישוגרוד, בדרך בסוכצ׳וב סופר לנו, כי הפולנים רצחו לאור היום את חתנו של יעקב שלאסבערג. הגענו לוישוגרוד ביום 23.5.45. מצאנו כאן את יוסקה לוין ואשתו מרישה, את יצחק פסטרניאק, אפרים בוכנר וישראל שוורצברד.

5 חדשים שהינו בעיירה, שם גם התחתנתי עם אשתי שתחיה. כל יום הייתי נוהג ללכת אל יסוד בית הכנסת שחרב לבכות. כל יום שני הייתי מקיף את בית הקברות מבקש מחילה מהמתים ואומר קדיש לעילוי נשמת הקדושים.

בבית העלמין לא היה זכר למצבה ולהמוני קברים. העיירה היתה חרבה ושוממת, ואין רואים יהודי ברחוב. עוד בהיותנו ליד הויסלה לפני כניסתנו לעיר עמדו גויים והצטלבו, הם לא פיללו לראות יהודים חיים, וכששאלנום אם שרדו יהודים בעיר, הם ענו בחיוב, אך האמת היא שרק גויים ישבו בה.

היתה וישוגרוד ואיננה עוד. נשאר רק בית קברות של זכרונות נעורים, שנות ילדות ותקוות שנגוזו. האשליה של חיים אפשריים בגולה נקברו שם ולנצח.

*

את רשימותי הקדשתי לזכר ימים, למען יזכרו דורות יבואו מה שאירע לדורות עברו. למען לא יישכחו הזוועות וייאמן כאשר ייאמר — הגויים מסוגלים לכך, למדרון כזה בכוחם להדרדר. השתדלתי איפוא לא להבליט את מה שנוגע לי כפרט, הופעתי בספור רק כמדיום של העובדות הואיל והם קרו אתי והיו נפגמות בלעדי, לכן הזכרתי עצמי בהן.

יורשה לי, איפוא, בסוף רשימותי, מספר משפטים גם עלי כפרט, וגם בזה בשל הסמל והלקח שבדבר.

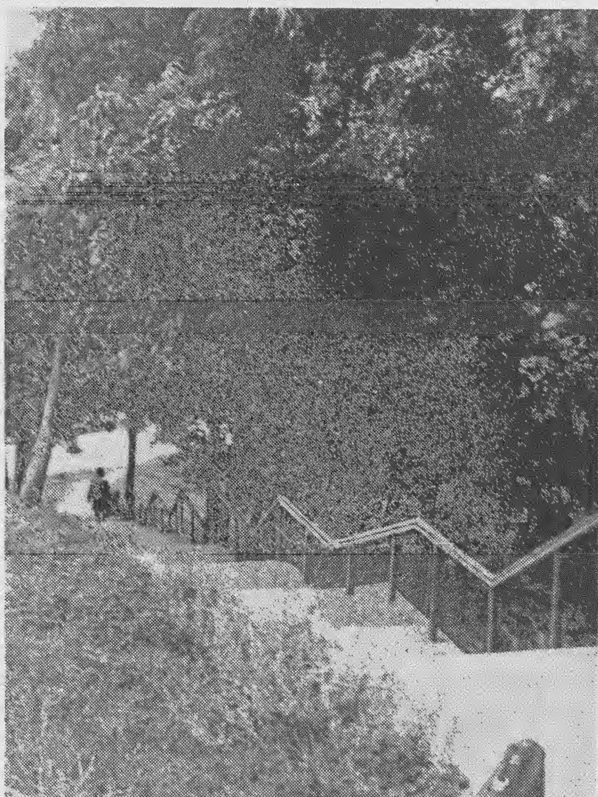
בנובמבר 1945 נסעתי מוישוגרוד לגרמניה כדי לעלות ארצה, ב־1949 הגעתי ארצה מספר ימים לפני חגיגית יום העצמאות של מדינתנו ואני רואה לי זאת כסמל מסוים לקורות חיי וחיי הדור שלנו.

המסומל בזה איננו מקרי גם, מסתבר, כי נס קרה ונודה על כך ליושב בשמים, כי ההתנערות מסיוט הנאציות והמעבר המהיר לשמחה שבמדינה היו מהירים וכשם שנמחה זכר העמלקים נמחו גם עקבות זוועותיהם וכולנו הגענו למאורע תקומתנו שלמים בלב ותמימים בנפשנו. חרף גופנו החביל, הפצוע והדוי.

עוד בהיותנו באשווגה במחנה העקורים כשסימן ההיכר המשותף לכולנו היה השכול הגדול, התנערתי כרבים כמוני ושקעתי את כל מרצי ושקידתי הציבורית בפעולה למען המדינה ועשיית נפשות לה, עשיתי זאת במסגרת אגודת ישראל — תנועתי, אך בשם כלל ישראל ולמענו. וזכות גדולה עמדה לי, כאשר נתבשרנו באמצע מאי 1948 את בשורת המדינה ואורגן מצעד של אלפי יהודים לבטא את התלהבותינו, בחרה בי הנהלת המחנה למפקד המצעד, וכשהרעמתי פקודותי הצב־איות הייתי כאיש שעברתו הקוממיות והוא שליט לגורלו ועצמאי.

ואני תפלה:

רבונו של עולם, נצרנו נא מזוועות, תן שלום למדינתנו ועוז לעמך! מספיק עמדנו במסות! תן ולא ידעו ילדינו גולה מהי ולמדינות זרות בל יבואו. יהא נא סבלנו כופר וכפרה גם להם. ושלום על ישראל לדורי דורות.

— — — — יסוד בית־הכנסת שחרב

נ. ל. דייטש

זכור, איש וישוגרוד

זכור, ה־1 בספטמבר 1939 — ט״ז אלול ה׳תרצ״ט, יום בו התחיל האשמדי הנאצי בהשמדת יהודי אירופה וששה מיליון במספר הוכחדו בידיו הטמאות ימ״ש.

זכור, בדצמבר 1939 — כסלו ה׳ת״ש, החלו הנאצים להחריב את בית־כנסתנו המפואר, זה מקדש־המעט של וישוגרוד, גאות עיירתנו ולב קהלתה.

זכור, ששה במרץ 1941 — אדר ה׳תש״א יום בו גורשו שבע מאות יהודי וישוגרוד לסלופיה־נובה, בהם רבנו האחרון הרה״ג ר׳ נפתלי שפיבק ז״ל והמו״ץ שלנו הרב ר׳ דוד צבי לובין ז״ל.

זכור, כי מכל אלה נצלו רק שלשה ארבעה יהודים — יתרם כולו נספה שם.

זכור, כי באותו יום הקימו פראי האדם הנאצים את הגיטו הפתוח בוישוגרוד ודחסו את כל יהודיה לתוך חצי הרחוב הפלוצקאי, פנת קרוטקה ואוגרודובה ופנת רחוב הכנישתא, ארבע משפחות בחדר אחד.

זכור, בט׳ באב ה׳תש״א, סגרו הרוצחים את הגיטו בגדרי תיל ושללו מיהודינו את שארית תקותם וחופשתם.

זכור, ביולי 1941, דחסו הרוצחים הנאצים בארבע משאיות מאות גברים ונשים, טף וזקן — יהודים שחזרו מסלופיה־נובה וורשה ושילחו אותם למות. מאז אבד זכרם ולא ידע איש מקום השמדם. הי״ד.

זכור, כי אותו יום הם גם העבירו חמש מאות יהודים בדרך הוייסל לורשה ומאז הם לא שבו עוד.

זכור, בשבת פרשת ויצא 1941 ה׳תש״ב, חיסלו הנאצים ועוזריהם המקומיים את גיטו וישו־גרוד ואת כל יהודיה שילחו לנובידבור וצ׳רווינסק. מאז הם את וישוגרוד לא ראו עוד.

זכור, ו׳ טבת ה׳תש״ג 13 בדצמבר 1942, יום־החרדות, בו שרפו הנאצים ועזריהם את שרידי יהודי וישוגרוד והחניקו בתאי הגזים את קדושינו, נשים, גברים וילדים יחד בבירקנאו ואושויץ.

זכור, גם את יהודי נובידבור, זאקרוצ׳ים, ליאונצ׳ין, צ׳רווינסק ונשלסק, אשר היו יחד עם יקירינו בגיטו נובידבור ויחד אתם ידעו את סופם המר והנמהר.

זכור, אחא, איש וישוגרוד! זכור ואל תשכח!

אברהם יצחק פופובסקי
(חנה איטע קנעפעלמאכערינ'ס אייניקל)

נער קטן בימי האימה

עמדתי למרגלות השלוסברג והתבוננתי בנוף המרהיב בגשר הארוך במים הזורמים. פתאם שמעתי אזעקה. ילד הייתי ולא ידעתי מה זאת. ציפורי הפלדה המבהיקים משכו

אברהם פופובסקי

מבטי, עקבתי אחרי כל תנועה מתנועותיהן היה זה מראה מקסים. לפתע הרעים רעם, נשמעה התפוצצות אדירה ועשן סמיך התאבך מעברים.

היה זה בשעה 2 אחר־הצהרים יום א' 3.9/39. הם התרחקו ושוב התקרבו. רצתי הביתה. אבא היה מודאג מאד, חרד אלי ושאל היכן הייתי. כולם דאגו לשלומי.

הבית היה מלא. כל בני המשפחה שלנו הענפה התאספו אצלנו. ברחוב ראינו זרם של קהל. מהסביבה שטפו ועברו מי ברגל ומי ברכב, ובפיהם בשורות רעות על זוועות הגרמנים.

עם בואי הושלמו ההכנות לעזוב את וישוגרוד, הלכנו. אני עמסתי צרור בגדים, אבא — את אחינו התינוק ויצאנו לדרך. עברנו ברגל את הגשר, שהיה ממוקש על ידי הפולנים ומוכן לפיצוץ.

הגענו למלודושין. שם גרו מספר משפחות יהודיות. בכפר זה השתהינו עד חצות. בן דודי שלמה יואל רוזנבלום הי"ד שהיה בעל משאיות הבטיח לקחתנו לורשה ברכבו. אבא ז"ל אמר לי לגדול בילדים לעלות ראשון במשאית. אחר כך החל להעלות את הילדים הנותרים. הם עמדו לעלות אחרינו.

המשאית היתה עמוסה סחורות ואני עליהן. הוא הספיק להעלות את שלשת ילדיו ואת הבנות הקטנות של דודי הירשל מאירסדורף הי"ד וכשהגיש לי את אחי התינוק, אחרון העולים בילדים החל האוטו לזוז, אבא הספיק עוד להחזירו אליו, אך אנו הילדים ניתקנו מהם.

הילדים הקטנים החלו לבכות, צריחותיהם המזוועות דיכאו אותי, אך פתאם נהייתי אפוטרופוס על שני אחי הצעירים ועל שתי בנותיו של הדוד מאירסדורף. נסיתי להרגיע אותם, כשאני עצמי נחנק מבכי המתפרץ לצאת. הבדידות דיכאה אותי אך החזקתי מעמד.

הילדים שוב געו בבכי מחריד ואני הרגעתי אותם שוב. היו לי מספר זלוטים בכיס, הן עודדו אותי. האמנתי, כי בזכותן אוכל לחזור להתאחד עם משפחותינו. הלילה נמשך אינסופית. טלטולי המכונית הרדימו אותנו.

לפנות בוקר הגענו לסוכצ'וב.

לא הלך לבי אחרי דברים רבים. רציתי להיות שוב במשפחתי. לא ידעתי מה לעשות ואיך אסתדר כשהילדים כרוכים אחרי.

רציתי ללכת לחפש את ההורים, האמנתי כי הם הגיעו אחרינו. נסיתי לשדל בכך את הקטנים שיאותו להשאר לבד. הילדים הסכימו לכך בקושי, אך משהבטחתי להם להביא אוכל הסכימו. הלכתי ולא ידעתי לאן. לא הססתי בהחלטתי, פשוט לא ידעתי לאן לפנות. פניתי בעקבות המבוגרים, חיפשתי את משפחת שלוסברג. היה זה שם יחיד שידעתיו בעיר הזרה הזאת. השלוסברגים היו יוצאי וישוגרוד והנחתי, כי הורי אם יבואו לכאן יהיו אצלם. שערתי גם, כי הם ישהו כאן עד שאבוא. בריצה ושטוטי תהיה מדכאים הגעתי לבית שלוסברג.

הבית היה מלא פליטים, אך הורי לא היו ביניהם. הגישו לכולם תה מהביל, שתיתי בצמאון רב, מראה התה המעלה הבל החזירני לבית הורי. הנה אני בביתנו, הנה הכל כמו שהיה, הנה קל פתאום ירדה המועקה. לרגע חשבתי, כי כלום לא קרה, אך למשנהו ראיתי עצמי מוקף כל כך הרבה אנשים מבוגרים נבוכים מדוכדכים, זרים. נחנקתי מדמעות. זה פתאם הזכיר לי מה קרה, היכן אני נמצא. שוב ירדה אבן כבדה על לבי נתפכחתי. ידעתי מה התרחש בינתים ועוררני מההלם הגדול.

עזבתי את התה, פרצתי החוצה רצתי ללא כיוון. עד הערב שוטטתי לחפש את הורי וההפצצות הגיעו בינתיים גם הנה. רצתי בכל פעם אל הילדים להרגיעם, אך הבדידות העיקה ויותר מזה דאגתי למצב רוח הילדים.

עם חשכה הגיעו ההורים.

נסענו לורשה אל הדוד פנחס פופובסקי. ורשה היתה משותקת ודהומה ללא מים וחשמל, ללא לחם ותנועה. ימים ספורים, אך קשים היו ימי ורשה אלה. באחד הלילות התלקחה פצצת תבערה במורנוב 16, הבהלה גדלה, ברחנו. אינסטינקטי־בית תפשתי את שק הבגדים שצררנו לשעת צורך, סחבתי אותו אתי, רצנו לרחוב דז'יקה והתבערות והפצצות אחרינו. תוך כדי ריצה נשמט לי השק, רציתי להעמיסו על שכמי, העמדתיו על אדן החלונות, השק נלחץ בין המעקה והחלון לא

יכולתי לחלצו משם, נאבקתי ולשוא. החלטתי לשכב עד עבור הפורענות הזאת ופחדתי. בסוף הוצאתיו והמשכתי לרוץ. הייתי לבד והחושך כבד ומסביבי אנקות פצועים קורעות לבבות, קולות נפץ ומטר שמשות מתעופפות. ואני ילד!

והיכן הורי? זנקתי ורצתי לחפש את ההורים שבינתים נותקו ממני. מצאתי אותם לפי כיוון ריצתם, הם היו פצועים מנתזי הזכוכית, זבי דם והלומים.

הגיע יום הכפורים, בערוב יום זה נזכרנו בסעודה המפסקת, נזכרנו במה שהיה לנו ואיננו, נזכרנו כי אין מה לאכול ואין סיכויים למזון, נזכרנו... בוישוגרוד, סבא וסבתא נשארו שם. החלטנו לשוב לעירנו. היה זה אחרי 3 שבועות של סבל ומצוקה. יצאנו לדרך.

שוב בוישוגרוד

80 קילומטר הלכנו ברגל. ימים ולילות הלכנו, רדופי אימה ובדידות, עיפים, פצועים ומורעבים.

על הנהר לא היה עוד גשר, עברנו אותו עם „בוט" (דוברה). סבא חיכה לנו. מתוך תחושה משפחתית. הוא עוד זכה לראותנו בסוף שעותיו, הוא מת בהושענא רבה.

בשלשת השבועות האלה שונתה עיירתי ללא היכר. וישוגרוד היתה עזובה ואבלה. רבים נטשוה. רבים נרצחו בה. על הכל השתלטו הפולקסדויטשן הם החרימו הכל, אנו שעשירים היינו, שידענו שובע ולעתים גם מותרות ותמיד נוחיות ורווחה כבעלי בית-חרושת לכפתורים נשארנו בחוסר כל. נתלשנו פתאם מקרקע חיינו, ראינו והנה אנו בעירנו אך נטולי כל. את בית-החרושת פרקו, את המכונות עקרו מיסודותיהן, פרדו אותן לחלקים, העמיסו על מכונות והעבירו, אמרו, לגרמניה.

גם בציבור היינו כמעט מדולדלים כמי שבא מחדש והמסגרת קיימת כבר, היהדות היתה כבר נשלטת, ממושטרת. היה כבר תחום מוגדר ליהודים בעירים, היתה כבר משטרה יהודית והיה כבר יודנרט והוא... שלח אנשים לעבודה. גם אני יצאתי לעזור לאבא, שעבד בחציבת אבנים. בתחילה קבלנו תשלום זעום, אחר־כך עבדנו ללא תמורה. עבודת כפיה ממש, מלווה מכות ונגישה אכזרית.

באחד הימים טיילתי ברחוב, ראיתי את מפקד המשטרה הגרמני קורא ליהודי ומרביץ בו, על שלא הסיר כובעו בפניו. ברגע שני הרביץ ליהודי אחר, אשר ראה את קודמו המוכה והזדרז להסיר כובעו. אותו היכה על שכן הסיר כובעו וגער בו על שהוא מעז בכלל לראותו. היהודים נאלצו להרוס במו ידיהם את בתי התפלה שלהם, למיין את החומרים הראויים לבנייה ולהובילם בעגלות אל מגרש העיריה כשהם רתומים לעגלות כסוסי משיכה. הגרמנים פתחו שם שוק למכירת החומרים ואת העצים להסקה. הגויים צבאו על מגרש מכירה זה ונהנו מהרס מקדשינו.

אבא היה בריא, איש עבודה מנעוריו והצטיין בעבודה. הוא השלים מכסות חסרות וראש המושכים בנטלן היה. מנהל העבודה היהודי איש אדוק מחסידי גור, ראה אותו הסייע לאנשים חלשים ומשלים מכסותיהם והרי זה כאילו הצילם ממוות, הוא העריך מאד את אבא, המליץ להענות לבקשתו, ושיחררו מעבודה בשבת, גם היודנראט העריכו ושיחררו מעבודות בשבת.

*

מתחילה העדו לנו טלאי צהוב מפנים תפור על הבגד על לוח החזה בגודל הנראה מרחוק וכזה בגדלו מאחור אל מול החזה, אחר־כך הוסיפו מגן דוד על טלאי החזה, אז גם נופקו הדרכונים הגרמנים עם הסימון „יודה" שהבליט את בעלי התעודה.

בט' באב 1940 הקימו הגרמנים מחנה עבודה וקראוהו בשם „מחנה חינוכי". כלומר, חינוך לעבודת כפיים. היודנראט נדרש לספק אנשים למחנה וכל פעם נשלחו מכסות מכסות. באחד הלילות באו לקחת את אבא, הוא היה מוסתר אז במרתפו של משה ספירשטין והם ניצלו אז שניהם. הידיעות שהיו וסיפרו, כי ביום מן הימים יצאו היהודים לעבודה ולא ישובו, כי כך מנהגם של הגרמנים.

ביום 6.3.41 העבירונו לסלופיה-נובה. יום לפניו גברה השמועה על גרושנו. ידענו כי יהודי פלוצק כבר גורשו, אם כי לא הודיעו על כך. אמא ישבה כל הלילה ותפרה תרמילים לכולם. היא התווכחה עם אבא מה לקחת. היה זה דיון מדכא. אני שמעתיו, היה זה מין שיקול של אין־אונים. הם שקלו, ממה לחשוש ועל מה בכל זאת להסתכן. אני הילד, הייתי שותף לפחדיהם. כל הלילה ישבו שני הורי היקרים והתאמצו לדעת במה לקדם את פני העתיד האיום. אני הבינותי רק, כי אנו עוקרים מכאן, כי המדובר בנדודים אל האימה ולא עצמתי עין. עם שחר הצצתי דרך החלון, הרחוב רדם. עיר מתה. נפש חיה לא נראתה ברחובה. אחד רק היה שהילך בו מבית לבית הלך, הכרתיו. היה זה פקיד היודנראט משה לייב דימנט שחיזר על הפתחים. אינו משתהה הרבה זמן אלא תוחב ראשו בפתח, זורק הברה וקרא ליהודים לצאת לכיכר העיר. בפקודת היודנרט שקיבל את הצו מהגרמנים „השתדלו למלא הפקודה".

אנו, שגרנו קרוב לכיכר זו, הגענו ראשונים. הגרמנים ומשרתיהם כבר היו שם ומילאו את נפשנו פחד. הם דחפונו תוך גערות ומכות. מרחוק ראיתי את הרב נפתלי שפיוואק הנערץ, עומד בראש תור הנאספים. ראיתי גרמני שהתקרב אליו והמטיר עליו הצלפות שוט. הוא כיסה בהן את ראשו, את פניו, את כל גופו והוא עמד זקוף, תקוע על עמדו מבלי זיע, שנים ליווה אותי מחזה זה הלקוח מעולמו של ר' עקיבא ותלמידיו. היה לי רבנו סמל של עמידה באמונה, פשוטה כמשמעה. הוא עמד באמונתו ממש, אחרת איך יכול היה לעמוד כך.

בכיכר עמדו כבר משאיות. לכל 60 איש יועדה משאית אחת. כך עמדו לעקור את תושבי וישוגרוד היהודית מבית הורתם. הגרמנים האיצו ביהודים לעלות במכונית, הם בעטו בנו, טילטלו אותנו, העמיסונו ודחפונו בגערות ומכות. משנתמלאה המשאית ולא נתמלאה מכסתה, החלו לדחוס את הנשארים כשהם חותכים ומנתקים ילקוטיהם מעל גבם וזורקים

אותם לארץ. ובילקוטים שארית חיתם ותקוות עמידתם באימי הימים.

טילטולי הדרך היו קשים מנשוא. עמדנו צפופים, אחד נשען על השני וכולנו גוש של עייפות. חומר אחד של גופים לאים. והרעב הציק גם הוא.

כשעברנו את צ׳כנוב ואת מלאווה עמדו יהודים בדרכים וזרקו לנו צרורות מזונות לדרך, לתלאה. הם עשו זאת בסכנת נפשות, כי הגרמנים גרשו אותם במכות ורדפו אחריהם. יהודי לבוב, איך הם ידעו לבטא דאגתם־הזדהותם אתנו, איך הבינו, כי מעט המזון הזה יבשר לנו תקוות־מה ויעודד אותנו. ילד הייתי ולא אוכל לשכוח גלויים אלה של אחינו בענ͏ותם.

בדזיאלדוב נעצרנו. העבירו אותנו למחנה שליד קסרקט פולני. עברנו בין 2 גדרות תיל ושני טורי אדם עומדים מהצדדים לקבל את הבאים. הם עמדו מוכנים להכות. האלות הכבדות שבידיהם הונפו והורדו עלינו ותחת מטר ניתך של מכות עברנו את המעבר הזה. סבתא לא יכלה לרדת מהמשאית מהר כדרוש והיא נסחבה באונקל כהסחב כלב בידי ציידי כלבים ונזרקה לארץ מרום המשאית.

נכנסנו לצריף בודד באמצע הכיכר ואחרינו נדחקו ובאו כחיות המתנפלות על טרפן קבוצות קבוצות גרמנים מזוינים באקדחים שדרשו את כספנו האחרון ועדיינו. הם אלצונו לשיר ולרקד לפניהם וכשעייפונו באלה, הכריחונו לאסוף בידיים ליכלוך מהמגרש הנקי למשעי. היינו צריכים לחפש בשבע עיניים את הליכלוך, לגרדו ולהביאו. זו היתה התעללות „גאונית״. מי שלא נוסה בכך לא יבין זאת.

היו יהודים שהתנחמו, כי במגרש לא ימצאו אצלם דברי ערך, אז הם ישוחררו ויוחזרו לצריפים. הלכו והוציאו כל מה שהיה להם והסתירום בצריף. אך הם לא הוחזרו לצריף. במשטרה אילצו אותם באיומי אקדח להכנס לצריף ולהוציא את כל הדרוש, אותי תפש גרמני אחד. התבונן ביצור הנפחד והכניסני אל המחנה השני, הוכנסתי לשורת היהודים שכבר נעשה בהם חיפוש, כך פסחתי על הכניסה למשרד ונצלתי מעינוי נוסף. אחרי החיפוש הוכנסנו לאורווה ריקה. באורווה זו שאוכסננו לא היו שרותים וכולם עשו צרכיהם בבור שנכרה בחצר. איש ואשה יחד. אחד לעיני רעותו. אבא התנגד לכך והנהיג תור שמור לנשים לחוד ולגברים לחוד. ההרגלים ומסורת הצניעות לא הרפו ממנו. הוא ויתר על צרכי גוף, אך לא הסכין לוותר על מוסר וטהרה. אנשים מדוכאים כפי שהיו נשמעו לו ושמרו לקיים מצוה זו שהזכיר להם.

אבא גם לא נגע באוכל שניתן לנו, מחשש מאכל גויים. לנו הוא התיר ללגום את המרק הדליל אך גם אנו לא אכלנו את יתר המאכלים. היתה זו מין סלידה של תודעה יהודית שהיתה מושרשת בנו.

בתום השבוע העמיסו אותנו ברכבת. נאמר לנו, כי מעבירים אותנו לקלץ. כשעברנו את ורשה, עמד הצלב האדום הפולני והגיש לנו לחם וריבה. אח״כ משהוברר להם כי חשבונו בטעות לפולנים הפסיקו. נשארו רבים שלא הגיעו לחסדי הצלב האדום הזה. הגענו לקלץ רעבים ועייפים, ומיואשים.

קהילת קלץ קיבלה אותנו בקפה חם, גיטו לא היה שם עדיין. משם עברנו בפורים 1941 לסלופיה־נובה. העיירה הקטנטנה רצתה להכניסנו כאחים לצרה. הם לא רצו שנופקר לרחוב. לבתי ציבור עזובים עמדו וצרפו אותנו משפחות משפחות אל משפחות בני עירם. הטיפול היה נוגע ללב. הרגשנו עצמנו לא כפליטים אלא כאורחים בבתיהם הספורים והקטנים. אנו חולקנו בין 2 משפחות. ישננו על הרצפה בצפיפות, וללא כל תקוה לשיפור. אבא הביא אתו כפתורים וחוטים ואת מעט „הסחורה״ הזאת רצה להפוך לצרכי נפש. מכרנו אותם לגויים ואכלנו. החיינו מעט את נפשנו המורעבת במעט הקמח ותפוחי־האדמה שנתנו לו הגויים.

החורף עמד בעיצומו. הוצאנו בכפור ובשלג לעבודת כפיה נקינו דרכים וחצבנו במחצבות הסיד הקפואות. יהודי המקום הקימו מטבח זול ופעם ביום אכלנו תבשיל, רבים חזרו לוישוגרוד אחדים גם לורשה. אנחנו נשארנו. נשארו אתנו הדוד אברהמל השדכן יחד עם משפחתו, דודהביילה ליפמן וחותנה משה ספירשטיין וילדיו, בת דודה בלומה לאה גולדמן ובעלה וילדתם, הדוד פנחס גרבז׳ (שהיה עובר לפני התיבה בימים הנוראים והיה מגיד שעור הדף היומי ב„שטיבל״ של חסידי גור) הוא ומשפחתו, חנוך הלמר ומשפחתו, הדס נגו בת פייויש יוסקה עם בעלה, יחיאל זלמן ואשתו. בינתים קיבלנו מכתב מהדודה בצ׳רווינסק, כי שם טוב עדיין, כי יש שם אוכל, וטוב נעשה אם נבוא לצ׳רווינסק. אם לא כולנו שתבוא בינתים אמא והתינוק. היא אף שלחה לנו כסף להוצאות הדרך. אמא היתה חלשה מדי ולא יכלה ללכת ברגל. לפנינו עמדה כברת דרך של 300 קילומטרים, בין עיירות שנתרוקנו מיהודיהם ולא היו סיכויים להשיג אמצעי תעבורה אחר. בי נולד החשק ללכת מכאן. הורי התנגדו, אך משעמדתי על דעתי הסכימו. לקחתי את אליהו אחי ויצאנו. לא קל היה הדבר להורים להפרד מאתנו, אך יהודים הלכו והלכנו.

נלוינו על מורה אחת, בתו של שמואל דוד ווגה והורינו שמחו לכך שיש אתנו אדם מבוגר.

אבא ואמא ליוונו עד הכפר הסמוך. בכינו כולנו. ביחוד הגדילו לבכות הורינו היקרים. הם לא יכלו להרגע, עיניהם תקעו בנו והדמעות שפעו. הלב המסכן, הרגיש, ניבא שלא נתראה יותר.

בדרך המשכנו לבכות, אך המורה התרתה בנו, שלא נבכה. היא הסבירה לנו כי זה מסוכן מאד, שמא יסגיר אותנו הדבר. התאפקנו.

עברנו עיירות שוממות. אימי מוות הילכו מסביב. הבתים הריקים, השממון, הפחידו אותנו ודיכאונו, אך על אף כל פגעי הדרך שמרובים היו לא ביקשנו את המוות. הלכנו כהולכים אל מטרה אשר בה יינתנו לנו החיים. ועמדנו בכל.

כך הגענו לרדום. היודנרט כיבד אותנו במרק חם. זה היה בזמן שרעבים מדי היינו. פרט לזאת, זה נסך בנו חום.

המשכנו. בדרך נפגשנו עם אנשי וישוגרוד, מהם ארבעה שהלכו לצ׳רווינסק. הצטרפנו אליהם.

באחד הכפרים שבדרך נאלצנו לנוח. עם כל הסכנה שבדבר נכנסנו לראש הכפר. הוא הבין למצבנו ואיפשר לנו ללון בכפר. חילקו אותנו למתבנים ללינה. אנו שני הילדים,

לא רצינו להפרד מהמבוגרים. נצמדנו אליהם. חששנו שמא יעזבו אותנו. אך הם לא בגדו בנו ולקחו אותנו אתם.

היו לי 300 זלוטי שאבא נתן לנו להציל נפשנו בדרך. לא השתמשנו בהם, אך יום אחד נזקקנו להם מאד והם הצילו אותנו.

כשהגענו אל ערבות קמפינובסקי הבלתי עבירות, רצופות הביצות והמים, שילמנו באחרית כספנו זה ל„מעביר" מועד והוא העבירנו, כשאנו מבוססים עד צואר במים, אל הרייך הגרמני, אל צ׳רווינסק. לפנות בוקר הגענו לסוף יער, שם עזב אותנו „מיטיבנו" לאנחות.

באותו יער שלא ידענו שביליו נאלצנו לפלס לנו דרך הצלה לבדנו. ידענו כי שורצים בו גרמנים שאורבים למבריחי קמח, מה יכלנו לעשות. המשכנו ללא כיוון ונתקלנו בהם. כשהבחנו בהם קפאו דמינו. הסתתרנו בבור אחד ומשעברה הסכנה עברנו והגענו למבואות צ׳רווינסק. שם הצטיידנו בטלאים צהובים ונכנסנו העירה. הגעתי לדודה, התקלחתי, נרדמתי תוך כדי ניגוב וישנתי 24 שעות רצופות.

הדודה הטובה הפיחה בנו הרגשת משפחה. נרגענו, אך הרגשנו באווירה, כי הסכנות עדיין רוחפות.

בצ׳רווינסק

בתחילה לא הרגישו בפליטים שנוספו, אחר־כך משהורגשה מציאותם הבהילו את כל היהודים במשמרת הבוקר אל כיכר השוק. ערכו חיפושים ובדיקת ניירות וכל הנמצאים הועברו למחנה עונשים והומתו מיתות משונות. דודינו פחדו להסתירנו, כי להצילנו לא יצליחו ורק יסכנו את עצמם. קיבלנו את הדין ויצאנו שני הזאטוטים ישר אל הגרמנים עם דרכוננו. למזלנו היה אור טרם שחר קלוש מאד. המפקד בדק דרכוננו, היה כתוב בהם מחוז פלוצק. הוא קראו בטעות פלונסק שהיא עיר המחוז של צ׳רווינסק ונצלנו. חזרנו אל בית הדודה וכאן הוברר, כי הצלתנו היא רגעית ולא לאורך זמן. הדבר עמד להתגלות, כי חסרו לנו תעודות מזון. הוחלט להשאיר את אחי אצל הדודים ואני יצאתי את העיר.

שוב נשארתי בודד.

הסתתרתי אצל פולנים בסביבה, עבדתי ברעיית בקר ובעבודות חקלאיות. האוכל שניתן לי היה בצמצום. רעבתי ללחם. המשפחה ידעה כנראה מי אני וידעה, כי אעבוד גם בעד לחם צר. האם האנטישמית היתה מגלה משאלתה „לראות את כל היהודים בתעלה עמוקה", אך בניה אהבוני. ישננו יחד בעלית הגג והם נתנו לי תפוחי־עץ.

בימי א׳ בשבוע הייתי הולך לבקר את אחי הקטן, לקבל דרישת שלום מההורים היקרים וגם בגדים נקיים. ברכתי על הזמן העובר בינתים ללא שינויים מזעזעים.

פעם הלכתי לוישוגרוד לבקר את הדודים הירשל מאירסדורף וצבי פוקס ומשפחותיהם. עשיתי זאת מיזמה עצמית, משך אותי אל אנשי משפחתי. בהזדמנות זו ראיתי את עירי. היה שם גיטו ערוך, יהודים ללא אוכל, בצפיפות איומה. הדכאון היה כללי. שום ניצוץ של תקוה לא נראתה להם. השינה היתה דרגשי עץ, קומות קומות. פולנים עמדו ליד הגדר והגישו לחם ודברי מזון תמורת שארית הבגדים, שיהודים מוכנים היו לתת בעד חיי שעה וחיי רגע.

8 ימים הייתי בוישוגרוד. געגועי להורים גברו איומות. חיפשתי דרך להתקשר אתם. לבי ניבא לי רעות.

אמא ע״ה יושבת מצד שמאל

ילד תמים הייתי, כתבתי להם מכתבים נרגשים, הבעתי געגועי, ביקשתי שיענו לי מהר.

מכתבי לא נענו. פעם לפנות ערב נתקבל מברק המבשר לי, כי אמא מתה בי״א חשוון תש״א. ידעתי.

חזרתי לצ׳רווינסק. יצא גם שם צו הגיטו, שמחתי, כך אגיע לכרטיס מזון ואהיה ליגלי. והעיקר שמחתי שאהיה עם יהודים שוב. התחלתי לעבוד יחד עם כולם עבודת כפיה. היתה זו עבודה בשדות ההקדש הנוצרי, וסלילת כבישים.

פעם אספו הגרמנים מכסה לעבודה בפלונסק. עזרו לידם אנשי המשטרה היהודית מגיטו פלונסק. אסרו גם אותי. הובילו אותנו. הייתי חלש אחרי טיפוס קשה ונפלתי תוך כדי ההליכה לפלונסק והתעלפתי. הם העלוני בעגלה. עד פלונסק נסעתי. בפלונסק הופיעה בת דודתי טובה מאירסדורף ושיחררה אותי. חזרתי לגיטו צ׳רווינסק.

ביום 15.10/42 העבירונו בעגלות לגיטו נובידבור, אספו את כל היהודים שרוכזו בגיטו צ׳רווינסק. גיטו נובידבור נתמלא אנשים לאין ספור. צ׳רווינסק שהיתה שטח הרייך

ועוד עיירות בקרבתה היו צריכות להשאר יודן־ריין, והגרמנים ערכו אקציה לטיהור השטח מיהודים. באקציה זו הם קיבצו את כל היהודים מן הגיטאות אל גיטו זה, אשר סומן כמקום ריכוז לפני ההשמדה.

היה זה גיהנום עלי אדמות. קשה לי פשוט לתאר בלהותיו. קשה לי גם להזכר איך המשיכו לחיות בתנאי סדום אלה, במגפות הקשות, ברעב, בצפיפות. אז מת דודי הרשיל מאירסדורף מטיפוס יחד עם עוד יהודים.

כאן פגשתי את קלמן פלז. הוא נתן לי את כלי אכלו. היה פה מאיר טייטלבוים ואחרים. העבודה היתה קשה ומלווה מכות מוות והרצות.

הקשר שלי עם אבא נפסק כליל. התנחמתי שאחי הקטן והדודים נמצאים אתי. אל הקשיים הכלליים נוסף עלי קושי הבדידות שהוא קשה מכל.

פעם חסרה המכסה היומית לעבודה והגרמנים באו לגיטו לדרוש עוד יהודים למלא החסר. המשטרה היהודית ערכה חיפושים בדירות והביאו את היהודים שהוצאו ממחבואיהם אל השער. דודתי טובה פוקס באה הביתה ואמרה לי, כי מחפשים יהודים לעבודה, חמקתי והתחבאתי מתחת לעמודי הבית. כמו מתוך צו פנימי, באותו רגע ממש נכנס שוטר יהודי מבוהל ומתוח ומקל בידו והחל בחיפושים. נס קרה והוא לא חיפש מתחת לעמודים וניצלתי. אז אספו למעלה מארבעים יהודים שהסתתרו, העמיסו עליהם שקי חול והריצו אותם סתם לשם עינוי והתעללות.

לפנות ערב בהיותם עייפים עד מוות נצטוו לחפור לעצמם קברים. אז נורו עשרים ותשעה יהודים. בהם בוכנער, ומשה שלמה פוטערמאן מוישוגרוד.

*

באחד הימים הוקף הגיטו פולקסדויטשים מזוינים, והשוטרים היהודים ההלו לשוטט בפנים המגדרת ואספו אנשים. דרשו מכסות אדם לעבודה. גרנו יחד עם מוטיל ויזשבינסקי, עם שני האחים אַש, בעלי בית־השמן המודרני בוישוגרוד ועם הבנות של חנוך יעבץ.

הלכנו יום יום לעבוד. פעם ביום ה׳ בשובי הביתה מהעבודה מצאתי והנה דירתנו ריקה. דודי ואחי נלקחו לטרנספורט ההשמדה. שוב נשארתי גלמוד. המום הייתי, ביקשתי למות. הבדידות העיקה עלי יותר מן העינויים ולו גם הגרועים ביותר.

בערב הופיעו הדודים הנותרים פוקס ומאירסדורף ניסו לעודדני. עברתי אליהם.

ביום א׳ 12.12.42 אחרי יום ה׳ האיום הוציאו את כולנו והכניסונו לקרונות־בקר; למחרת הגענו לבירקנהאו־אושויץ.

בצאתנו ללכת אל הקרונות הדחוסים עמדו הגויים ושמחו. הם ידעו את מחוז הליכתנו. הם הראו על הגרון בידיהם והחוו מחות שחיטה מן הצואר.

בירקנהאו נראתה לנו עיר מתים מבודדת ושכוחת אדם. ערפל וסגריר היה אז. הצעקות בקעו מן העלטה ופקודות ניתכו:

„להסתדר בחמישיות".

„גברים לחוד, נשים לחוד", זעקות ובכיות הנפרדים שחשו בנצח שבפרידתם בקעו שמים.

שוב בודדתי מכל שרידי היקר לי ושוב אני גלמוד ומיותם.

בירקנהאו

בחמישיות הוכנסנו למחנה בירקנהאו ומשמר אס־אס חמושים רובים מפקחים על הכניסה.

עמדנו בחוץ. חכינו לתורנו במרחץ, ערפל היה וקור של טחב. למרחץ הובלנו כדי להתנקות מזיהומי מגפות, בוססנו בבוץ מכוסה שלג ששקע תחת רגלינו. שעות עמדנו ככה משוקעים בבוץ הקר וגופנו מופקר לחצי הקור של ליל דצמבר חורפי.

בכניסה למרחץ, החלו אסירים ותיקים לטפל בנו. הם הסירו את בגדינו החמים, כשהם מכים בנו ומקללים בבליל לשונות. אחר כך גילחו כל מקום שעיר בגופנו והכלי הקהה מורט את העצבים ומכאיב עד דמעות. הם השתמשו בכלים בלתי מושחזים בכוונה ברורה להכאיב לנו ולהתעמר בנו תוך כדי כך.

אחר כך בא עינוי נוסף — החיסון, כביכול, נגד מגפות. הם העמידונו שוב אחד אחרי השני ערומים וקפואים ופצעינו צורבים ועל הגוף הפצוע הם שפכו ליזול בוער לחטוי. מהמרחץ יצאנו החוצה לבושים מדי אסירים דקים מאד ושוב עמדנו שעות עד התמלא המספר הדרוש ואז הוכנסנו לבלוק.

אחד אחד הוכנסנו. לכל אחד ניתן קודם מספר רשום על קרטון לשם קעקוע. כשקוקעו המספרים על זרועות שמאלנו, נאמר לנו, כי מעתה אנו לא בני אדם. הפכנו מספרים. רשמו גם שמותינו על כרטיסים ישנים ומחוקים. עברנו מיון. הבריאים נשלחו למחנה בונא. אני נשארתי במחנה בלוק מספר 13 יחד עם בן דודי יהושע מאירסדורף.

בתוך הבלוק שכבו אנשים על דרגשים. למרות השעה המאוחרת האנשים לא ישנו. הציצו אלינו פנים עדינים מביעי אינטלגנציה וטוב. אסור היה לנו לדבר אתם.

למחרת בבוקר התקיים המסדר. נודע לנו, כי אלה יהודים מהולנד. אחרי שבועיים נשארו ספורים מהם. הם „נעלמו".

עמדנו בתור לקבל קערת קפה שטעם בבונג לו. ביום הראשון לעבודתנו בבירקנהאו הכריז הקאפו ושאל אם יש כאן רופא דוקטור. קם אחד ההולנדים, יהודי גבה קומה, כשהוא משרך רגליו הרפויות והציג עצמו כדוקטור. הקאפו שמח וציווה עליו להתיצב לפניו אחר־כך בהגיענו למקום העבודה.

במקום העבודה מחנה צריפים גמורים וחצי גמורים. כשניגש הדוקטור אל הקאפו, הפילו זה ארצה ואמר: כעת אני הדוקטור, תראו מיד טיפול מדיציני מהו. בדברו נעץ אצבעותיו לתוך עיניו עקר אותן מחוריהן והשאירו מסומא ודומם. טומטמתי לרגע. לא תארתי לי שאפשר לבצע „ניתוח" כזה באצבעות. לבנו התפלץ, אך לא יכלנו לעשות דבר. היה

לנו הרושם, כי כאן פעל יצר הנקם של אדם שרצה ולא הגיע לרפואה.

יום ראשון עבדנו בהקמת צריפים, למחרתו הועברתי לקאפו אחר. גוי פולני, אנטישמי לתאבון. הוא הוציא מתוכנו שני יהודים, נתן להם אלות וציווה עליהם להכות אחד את השני. משלא רצו, היכה את האחד מכות רצח עד שהוא נכנע והחל להכות את רעהו. הדבר שיעשע אותו מאד.

לפי הפקודה היה על כל קאפו להרוג 40% מיהודיו בעבודה וכל קאפו לקח אתו תמיד מגררה או עגלה, כי בסוף היום היו גויות מתות או גוססים להובילם למחנה. עונש המלקות היה מעשה יום־יום בבירקנהאו. ספסל מיוחד היה שם בנוי לפי ממדי אדם ממוצע ומחושב לכל פרטיו. תבניתו שורטטה כנראה לפי תכנית מהונדסת היטב ובדייקנות גרמנית מרושעת. אדם היה מורכן עליו, ראשו נסגר במערף ורגליו משוכות כלפי פנים כשאחוריו מתוחים ובולטים החוצה — מטרה למלקות, המומטרות עליו מידי שני קאפוס במגלבים כבדים.

את המלקות הראשונות שלי זכיתי לקבל דווקא מידידי, מזכיר הבלוק יסלח לו אלהים. הלכתי לקבל תוספת מרק בשביל בן דודי ולפי בקשתו ובקשת אנשי הדרגש המורעבים, ידעתי שזה כרוך במכות, אך לא יכולתי לסרב להם. ירדתי להול. הוא היה ריק, ניגשתי לבקש קצת מרק מהדוד. המזכיר, ככלב נאמן, היה שם. הוא הסתתר היטב היטב. הוא ארב לי, רדף אחרי, תפש אותי ואחרי קללות איומות שהמטיר עלי ושכולן נושאן היה כל היקר לי ואחרי מבול של מלים גסות ספגתי מידיו את מנת המלקות הראשונות שלי כדין — מתוח ועקוד על הספסל.

קודם שאלני בן כמה אני. משאמרתי בן 17 אני, ציווה עלי לספור את הצליפות. ספרתי. מספרן היה כמספר שנות חיי היגעות. הוא היה אדיש לסבלי, אך אני כאבי גדל מעלבוני ועלבוני מכאבי. מימי לא הולקיתי ומה בעצם היה פשעי לגביו?

בינתים הגיע יום המולד הנוצרי. יומיים חופש ניתנו לנוצרים ה„סלחנים" ימח שמם, והם רצו לשמוח כיד הנצרות והמחילה הטובה עליהם, הם רצו להעמיק מושגי דתם בהם, מה עשו העמידו גויים בני לאום שונים מצוידים בכלי משחית שונים, הוציאו אותנו החוצה, ציוונו ללבוש את החולצות כשפניהן לאחור והחלו שופכים וממלאים חולצות לבושנו בזיפזיף וכל את שנשפכה ומכתה אתה, כשקי זיפזיף נצטווינו לרוץ במעגל מסביב וכל גוי מכה בנו כרצונו. בעוד שאנשי האס־אס עומדים על כן מוגבה ונהנים מהמשחק. משנצטרכו היהודים לעשות צרכיהם מרוב גרויי שילשול שנתעוררו במשחק זה הוצאו החוצה אל בור הזיפזיף שנוצר וברגע שהשתופף לצרכיו שוסה בו כלב־טרף, אשר לפי פקודה: „אדם תפוש את הכלב" התנפל על היושב ומשסע אותו ממש.

הרבה קורבנות נפלו אז. אני הרגשתי, כי כוחותי עוזבים אותי. עלה בדעתי לבקש מאחד היהודים שיעשה עצמו מת ואנו נישא אותו למחנה. כך נפטרתי מהמשך המשחק שלהם. כך ניצלתי אותו יום. אחרים רצו אל זקיפי המחנה וביקשו שירו בהם. משלא נענו לבקשתם תפשו בגדר המחושמלת ונפחו נשמתם.

מקרי התאבדות אלה שכיחים היו. אני רציתי לחיות והתאפקתי, מבלי לעשות זאת גם אני.

כאן מתו משה בוקי, אביו של שמואל שנפל במדינתנו וקרוק שהיתה לו חנות משקאות חריפים בוישוגרוד.

*

לימים החלו מתלחשים, כי מעבירים מכאן אנשים לאושוויץ. אנשים סיפרו, כי באושוויץ יותר טוב „יש מים לרחיצה". נלקחו אז רק צעירים בגילם ל„בית ספר לבניין". אני צלעתי אז והמהנדס הגרמני בבחנו את כושר האנשים אמר להם לרוץ מספר מטרים ממנו וחזרה. קשה היה לי אף ללכת. אך רצוני לעבור מכאן גבר בי. רצתי. למרות כאבי התאמצתי ורצתי. ונועדתי לבית־הספר.

שמחנו בעזבנו את הגיהנום הזה ששמו בירקנהאו.

אחרי הליכה של 3 ק"מ ברגל ללא אוכל הגענו לאושוויץ. קיבלנו שם מקלחת חמה, בגדים נקיים ודרדסי עץ עם פנתות־בד מרופט. ושוב בלי אוכל הלינו אותנו בעלית גג קרה. על הנעלים צריך היה לשמור. מי שנגנבו לו דרדסיו, עמד יחף בשלג במסדר וספג 25 מלקות. לישון נאלצנו בחלונות פתוחים אל הכפור.

בשבועיים הראשונים נוגענו בשלשולים קשים ושמונים איש מצעירי ישראל אלה מתו לנגד עיני. קנאנו בהם. החיים נמאסו.

זכור לי לילה והוא אחד מרבים שביקשתי את המוות עלי. היינו ישנים על עלית גג, על רצפת הבטון שלה, בקור של 20—30 מעלות מתחת לאפס, אי אפשר היה לישון. וכשבא הבוקר והקור קצת ירד, נעצמו העינים ואז... בדיוק אתה נקרא למסדר. וזה יום יום, אין מי שיוכל לעמוד בעינויים כאלה. וכך קרה ולילה אחד הייתי תש כל כך שרק רצון אחד היה לי למות. למות.

את הצרכים אם רצו צריך היה לרדת למטה וזה בלי נעלים, כדי לא להעיר נרדמים והקור מקפיא את האצבעות ומכאיב עד דמעות. ליד המדרגות ארב תמיד מישהו ואם חלילה ירדת בנעלים, אף אם לא הקימות רעש, מיד היו תופשים מרביצים מכות, מגלגלים אותך על הרצפה בבעיטות וקללות. מובן שהחיים לא ייקרו לך במקרים כאלה.

שעורי הבנייה שקיבלנו גם כן היו מכוונים לעינויים בלבד. אנו בנינו בקור ללא מסתור מרוח וקרה, אם כי בית־הספר נמצא תחת גג בעלית גג של בלוק 7א. לנוחיות אסור היה לרדת אלא בצהרים, באמתלה שהביקורת עדיין לא קיבלה את המקומות. „הצרכים" משהגיעה שעתם היו דוקרים ומכאיבים אברים אברים בגוף וכשלא יכל אדם להתאפק עשה את צרכיו במקום עמדו ובבגדיו שעליו. במשך הזמן מצאנו פטנט. עשינו צרכינו לתוך נעלי העץ וזורקים אותם דרך החלון. פעם שם האחראי על הבלוק לבו לכך. כי הכתמנו את השלג, מיד נקראנו למסדר ואני שהגעתי אחרון הייתי ראשון לטיפול. רוסי גבה קומה תפשני, הצמידני אל כסא המלקות והאחראי

ניגש עם ידית של מקוש והרביץ בי שעה ארוכה. משקמתי, לא יכלתי לעמוד ושבועות לא יכלתי לשרך רגלי הדואבות. אחר־כך הרגשנו את הרוסי הזה לא פעם. הוא שרת את אדוניו במסירות מופרזת, ובשנאת ישראל עצמית. אותו רוסי תפש אותנו שאנו מפרים פקודה וטועמים מן הסלק החי שהוכן לבישול. הוא מסר זאת לאדוניו מתוך נאמנות ומרצון למצא חן אצל הגרמני וזה הכריח את כולנו להתרכז באחד החדרים, שם הושיבנו שפופים על קצות בהונותינו, כשכסא כבד בידינו. ישבנו כך זמן רב, הידיים „נרדמו" מחוסר דם, הכסא החל מתמוטט. אז הופיעו הפושעים, ניסו בבעיטות בצלעותינו לאלצנו להרים ידיים שומטות ומשלא הצליחו, כי לא יכלנו כבר לשלוט על אברינו, קיבלנו מנות מלקות עד אובדן החושים ורצון החיים. כל זה בכסא ההלקאה המפורסם.

למזלנו לא יצאנו מספר ימים אחרי זה לעבודה. אנו למדנו. השעורים התקיימו בעלית הגג ואחרי הלימודים יכלנו לשכב למעצבות ולהתרפא לאט לאט מהחבורות שכיסו גופנו. יכלנו להניח לעצמותינו הרסוקות והכואבות.

באותם ימים נקראנו למסדר לראות איך הם תולים 12 איש על שניסו לברוח.

בבית־הספר כפי שהתנהלו בו ה„לימודים" היו קרבנות משלו.

מעטים נשארו מתלמידי בית־הספר לבנייה ואלה ששרדו נוצלו לעבודה קשה ומפרכת. כל התלמידים שנשארו עבדו עוד בבניינים. אני נכנסתי לעבוד בבניין אך תודות לחברי איזיק טייטלבוים נכדו של ר׳ שלמה גורפינקל, נכנסתי לעבוד במכבסה וזה הציל אותי. כך המשכנו עד סוף 1944.

בינואר 1945 הגיעו הרוסים בהפצצותיהם האדירות מבשרות המפלה הבטוחה של הנאצים. הגרמנים החליטו לפנות את אושוויץ ולטשטש עקבות פשעם הנורא על־ידי השמדת שרידי עדיו. הם הוציאונו והובילו אותנו הרחק אל מחוץ למקום הפשע.

הלכנו בקור הגדול יחפים ופצועים והם הובילו אותנו, לא ידענו אנה. הלכנו, כי מי שפיגר נורה למוות ונשאר בשדה.

בגלוויץ הושיבונו בקרונות והגענו לצ׳כוסלובקיה. הצ׳כים יצאו לקראתנו עם ככרות לחם, אך הגרמנים לא נתנו להם לגשת אלינו. עינינו יצאו מחוריהן למראה הלחם המגרה. אך הם לא רצו אפילו להטעימנו ממזונם של אחרים. אם אני נזכר במומנט זה, אני חושב, כי כאן יותר מאשר בהזדמנויות רבות, בלטה האכזריות הנאצית שפעלה ללא מטרה, אלא לשם התענוג שבדבר ההתעללות עצמה.

כך הגענו למחנה „מטהוזן" שבאלפים האוסטריים. הוצאנו מהקרונות בצעקות ומכות, נאלצנו להעפיל להר ורגלינו כושלות ושלדי גופינו מתפקקות מתשישות. בהגיע הערב הוכנסנו לצריף שעמד שם לשם מנוחת לילה.

הושבנו בצריף על הרצפה, דחוסים וחנוקים, רגלים מול רגלים, דייסת גופים דווים ונטולי חיים. כך ישבנו לילה תמים מבלי יכולת לחלץ עצמותינו לשכב קצת לנמנם כדרך בני האדם.

עם בוקר הוציאונו לעבודה במנהרות תת־קרקעיות. במנהרות אלה היו סדנאות נשק מוסוות ומוגנות. צורפנו לקבוצות לתיקון נשק. בהמשך הימים הזעיקו אותנו גם בלילות והכריחונו לעבוד. הרצון לחיות כמעט שהלך ודעך אצלנו. קשיים אלה אחרונים היו ללא נשוא. ניטל מאתנו טעם חיינו. בכל זאת הורגש באויר, כי אלה ימים אחרונים. עוד מעט נראה בתבוסת נוגשינו, עוד מעט נרגיש גם אנו את טעם הנקם. וכוחות חיינו נתחדשו כמאליהם. ראינו אנשי אס־אס והנה שחה קומתם, ורוחם נופלת. הם היו עסוקים עם עצמם, תופרים להם בגדי אזרח ועוד סימנים כאלה שהעידו, כי חיות הטרף מתכוננים לקיצם הקרב. חבר אחד שמשום מה לא היה לו מספר על ידו הלך וקעקע לו מספר במו ידיו. כשאלתיו לפשר מעשהו ענה לי:

— אנו נבלה אותם. זה הסוף ורצוני להשאיר לי מזכרת מהגיהנום.

יום לפני מפלתם המוחלטת כונסנו למגרש המסדרים. הפעם כמי שרוצים להיוועץ בהם. מפקד המחנה עלה על השולחן כמתכונן לנאום חשוב ואמר:

— ההפצצות מתרבות, כפי שהנכם רואים מתרבות הסכנות. אני מיעץ לכם לטובתכם להכנס למערות שבהר ולמצוא שם מחסה עד אשר תעבור הסכנה.

נוסח דבריו שכנע אותנו כמעט ועורר בנו אמון, אך נודע לנו קודם לכך, כי קיימת אצלם תוכנית להשמידנו במערות בקלות, במאמץ מועט, בהוצאות קטנות ובסיטונות. הבינונו, כי הפעם עומדים לבצע מזימה זו והחלטנו לא להכנס למערה. עשינו זאת במחושב. ידענו, כי השמירה במחנה הופקרה בידי אנשי מיליציה זקנים. כי הצעירים כבר ברחו או נשלחו לחזית ואלה לא יוכלו להשתלט עלינו.

כך נשארנו בחיים רגע לפני הנצחון או רגע לפני השמדתנו הכללית.

*

הסוף ידוע:

טנקים אמריקאים גואלים, נשיקות פינו על הפלדה המשחררת, הבריגדה היהודית קפריסין ושיבה סופית לנצח למדינת ישראל.

עוללות זכרון

* אחרי מסדר הערב היו האסירים הלא־יהודים נכנסים לבלוקים שלהם ללא טכסים יתרים. היהודים היו נשארים בחוץ ומאולצים להתפשט בקור ובגשם עד עירום, משנתפשטו היו נשארים לעמוד בתור ועוברים כבני מרון ליד איש האס־אס והוא הכל יכול, היה מחליט בניע אגודל מי לחיים ומי למוות, באגודלו זה היה מפנה אנשים לכווני גורל.

היו אלה סלקציות ערב של כל יום ויום.

* פעם באחת הסלקציות האלה הייתי אחרי תקיפה קשה, קיבלתי שבר מעבודה קשה בבניין, מסחיבת שקי מלט. עמדתי וכולי כאבים אך משנצטוויתי לגשת לאס־אסמן אזרתי כל כוח נפשי, ניגשתי אליו בשארית כוחותי.

הוא הסתכל בי. הוא הרגיש משהו, היסס רגע. הייתי

רזה מאד וחולשתי הציצה מכל צלע שבשלדי המעונה. פתאום הפסיק שתיקתו ושאל:

— איפה אתה עובד?

— בקבוצת בניין — עניתי.

הוא צעק:

— הו — אַפּ!

ונצלתי.

✶ כל יום גימל בשבוע קיבלנו תוספת לחם עם חתיכת נקניק. נהוג היה לגשת לאחראי על החלוקה להראות את המספר המקועקע ולקבל את המנה הנוספת.

פעם היה האחראי שגץ פולני מפוזנן, אנטישמי בדמו, שמו היה יוריק. הוא העליל עלי בפני אדוניו הגרמני, כי רמיתי אותו ולא הראתי לו את מספרי. אני קיבלתי את מנתי ויצאתי מבלי לדעת דבר. פתאום ראיתיו רץ אחרי, כשהשיג אותי החל להמטיר עלי מכותיו במקל שבידו, הוא הרביץ לי בכל חלקי גופי, הלחם נשמט מידי לא שמתי לבי אליו והוא המשיך להכותני עד אשר התעלפתי.

נשארתי בעלפוני שעה ארוכה, עם צילצול הגונג התעוררתי.

✶ ביום אלף בשבוע היו מחליפים לנו את המדים. קיבלְתי חולצה עם טלאים רבים מדי. ביקשתי את הבחור היהודי שהיה ממונה על החלפת הבגדים שיחליף לי את החולצה. הוא ענה לי, כי יוריק ציווה עליו לא לעשות חליפין. הוא בכל זאת החליף לי אותה. הוא היה חבר טוב שלי.

אותה רגע הופיע יוריק והבחין בדבר. ידעתי מה צפוי לי והוא באמת בא קרוב אלי והיכה אותי מכות רצח.

הירשל (צבי) נוימן

מכתבים ללא נמען

סטלופיה־נובה — 10.4/41

פייגלה.

אני כותב לך כפי שסכמנו, אם ינשלו אותנו, אם יפרידו בינינו, אם יעקרו אותנו שוב ויגרשו אותנו גם מכאן, או שיקרה משהו עם מישהו מאתנו בימי טרוף אלה, נשתדל להיות בקשר הדדי.

זה כבר 4 שבועות לאחר ההתרחשות, אך לא יכלתי בשום פנים להתרכז ולכתוב, קשה לתאר את זועות המאורעות. קשה גם להגיד. או לשער מה קרה, אבל זה קרה. זוהי עובדה ואני הוא שחייתי אותה.

הרבה לפני זה דובר על ה„אויסזידלונג" (הנשלה) של היהודים מאזור זה. השייך לפי גזרת השטן לרייך והרייך צריך להיות מטוהר מיהודים. באחרונה סופר אפילו כי מפלוצק המחוז והעיר יצאו משאיות גדושות יהודים ליעד לא ידוע. ואני בתור. עשינו את ההכנות לעקירה מן הבית. תפרנו תרמילי גיד לכל אחד מהמשפחה. בבגדי הילדים תפרנו תוי בד עם שמותיהם ומשפחתם שמא יאבד ילד בדרך, שנוכל לחפשו. הכינונו גם מנות מזון בתרמילים „האישיים", שנתינו נדדה. הדאגה לימי מחר מרטה מנוחתנו. ידענו, כי תכניות הנאצים לגבי יהודים הן מרחיקות, מרחיקות. מה שעדה אותנו עד היום לא בישר טובות. לכם אנשי ורשה מיותר להסביר, או לתאר זאת על בשרכם הרגשתם זאת אתם סגורים עתה בגיטו בתנאים איומים. בהיותי אצלכם ראיתי זאת במו עיני. אתאר לך את הכל לפי מועדי ההתרחשויות.

יום ה' 6.3/41.

עם שחר נשמעו טרטורי משאיות בעיר. בעד החלונות ראינו אותן, הן הוחנו בסמטאות השוק. הוברר לנו מיד, כי הכונה אלינו. ומה שיגורנו בא. סוף סוף עד עתה גרנו בדירותינו ואיכשהו שמרנו על צלם האדם, היתה צפיפות אמנם, אל תוך ביתנו הוכנסו עוד מספר משפחות מדרי בקתות העץ, שהגרמנים הרסו סמוך לבואם, אך היה רהיט, היה גג, היו שרותים. ועתה?

לבוקר הודיעו, כי בשעה 9 צריך להיות בככר השוק עם צרורות קטנים. החלו כולם לזרום דרך כל הרחובות אל הככר שגודשה יהודים, ושוטרים גרמניים. וגרמנים בני וישוגרוד רצים אחריהם וממטירים מכות רצו כל אלה שפגרו בלכתם. אין להם הזמן לפאלקדוישטן שכנינו מדורות הם נחפזו לקחת את מה שאנו נשאיר, לשדוד זאת לעצמם.

בתוך השוק סודרו היהודים בשורות שורות, ערכו את כולנו לקראת מפקד, בו נחולק, מי יודע לאיזו מטרה.

המפקד, נערך, כשהגיע עד שבע מאות יהודים, נשים, גברים וטף. נפסק המפקד ובין שבע מאות אלה הייתי אני ומשפחתי, אחותי פייגה ומשפחתה, אשתי חנה פייריל. וכן שלמה יהודה לבנסקי ואשתו וילדיו. הועלינו על משאיות כולנו, כל שבע מאות האיש, כדי לעזוב את וישוגרוד עריסת חיינו. את הנותרים פזרו, הם נשארו לחכות.

הגענו לדזיאלדובה, עיירת הגבול הגרמני־פולני, ששמשה נקודת רכוז של הצבא הפולני לשעבר כאן ירדנו מהמשאיות ונאמר לנו כי מעתה נגור במחנה זה. אל הקסרקטים האלה

כיוונו אותנו בריצה. הכניסה למחנה זה היתה בין 2 טורי גרמנים מזוינים, אשר הרביצו בנו באלותיהם בעברנו במשך כל הליכתנו בין הטורים.

הוכנסנו אל צריפי האורוות לשעבר. לא היה שם מקום לשבע מאות איש, גם לעמידה לא הספיק המקום, לא היה מקום לצרכים. המחנק גבר מרגע לרגע למרות הכפור שבחוץ. במחנק זה עשינו צרכינו בתוך הצריפים, גברים לעיני נשים ושניהם לעיני ילדיהם, הצחנה גברה וחסר האויר גבר מרגע לרגע. כך בלינו לילה ראשון וכך מספר ימים, כי היתה דזיאלדובה נקודת רכוז לעיירות שמסביב. כולנו נאלצנו למסור את שארית חסכונותינו ויקרנו גם כסף ובגדים נדרשנו למסור לכובש. השאירו לנו רק 20 זלוטים לאיש, הם אמרו „אתם יוצאים את הרייך הגרמני, אל „הפרוטקטורט" ושם הזלוט, הוא מטבע המדינה עוברת לסוחר, בה תוכלו לקנות כל מה שתרצו.

לכל חדר שנכנסנו הוכנסו שוטרים אחדים והם דרשו למסור הכל, מי שנראה בעיניהם עשיר והוא מסר להם פחות ממה שציפו ממנו, הם החלו להטפל לו ודרשו שיתן את כל מה שהעלים מהם בסוף הוסיפו להכותו מכות רצח לעיני שכניו אנו מסרנו את הכל ובלבד להנצל מענויי תפת אלה. מכות כאלה ספגו לייבל שצ׳אפקה, שלום גרינ־בוים ואחרים.

על הקירות מצאנו כתובות של יהודי פלוצק שהקדימונו כאן. הם רשמו. כי היו כאן, בימים 4, 5 6 מרץ 1941, הווי אומר רק אתמול עזבו. ולאן הלכו? פייגלה, זה כל כך מעסיק אותנו, ולאן נלך אנחנו? אתנו היו כאן גם יהודים מלודושין, עקירת היהודים התנהלה כנראה בקצב בכל האזור.

פייגלה, קשה לי לתאר לך את התנהגות העם הגרמני הנאור בני תרבות ארופה הרמה. התעללויות אלה שהם המציאו יכל להמציא רק מטרף צמא דמים. הגרועה מכל היתה עשיית הצרכים המשותפת. הם ידעו, כי יהודים האמונים על צניעות יישברו על ידי זה. ואחריה הצפיפות והמחנק.

אימת ההתעללויות תלתה מעל ראשינו. ידענו, כי אנו צפויים להן וסכנת ההתעמרויות הגופניות ריחפה מעלינו ודכדכה עד מות.

האכל שניתן לנו לא הספיק למחיה ולא נתן לנו למות, אך הדתיים שלא רצו לנגוע בו חיו רק על הלחם שהביאו מהבית. בינינו נמצא גם הרב שלנו ר׳ נפתלי שפיווק, הר׳ דוד הירש, פנחס גרבז ומשפחתו, יוסיל דיא־מנט, הרשל שווירץ, סינה מאיר קראננברג, בלומה לאה גולדמן, בעלה וילדתם, משה ספירשטיין וילדיו, ישראל הירש רוטברט ומשפחתו, יאנציה גרוסדורף ומשפחתו, אהרון וולפוש, ברוך פופובסקי ומשפחתו ועוד הרבה ממיודעי הוישוגרודאים.

אחרי מספר ימים בדזיאלדובה הועברנו בקרנותו בקר לקלץ לקבע, אשתדל לכתוב לך משם.

סלופיה נובה 12.4/41. פייגלה

פייגלה, אני חושב כי להיום מספיק המאמץ גם לכותב וגם לקורא. אכתוב בקרוב מהמתרחש. אולי באמת נגיע לקלץ לקבע, אשתדל לכתוב לך משם.

פייגלה.

זה באמת קרה. הגענו לקלץ, אך כאן חכו לנו עגלות סוסים להמשך הנדודים. הגרמנים ארגנו את העקירה ביסו־דיות. אחרי הרכבת באו עגלות עם רתמתם כדי להבילנו לסלופיה נובה.

זוהי עיירה קטנטנת, 40 ק"מ מקלץ, בה גרו שמונים משפחות יהודים, תארי לך שאל קמץ אדם זה הגיעו בבת אחת 700 איש. שמונים המשפחות לא יכלו בשום פנים לתת קורת גג לאורחי היגון שלהם. נשארו אפוא רבים בבתי הכנסת ובבתי צבור אחרים שם. וכפי שקורה תמיד נלקחו לבין הבתים האורחים ההדורים למראה, המלובשים נקי וכל העניים פוחחי הלבוש נזקקו למקומות הצבור. אני ואחותי פייגה קבלנו חדר במשפחה אחת. עתה ימי ערב פורים הם. הלילות קרים עדיין, קרים מאד ושמיכות להתכסות בהן אין. ואין במה להחם לילדים. אפרוחים אלה קופאים מקור, אנו מתכסים במלבושינו בלבד. תארי לעצמך מה קשה מצבם של עניים אלה המרוכזים בבתי הכנסת, בהם הקור מרובה ובגדיהם מועטים. הם גם סובלים מרעב יתר, להם אין כבר לימים הראשונים מה לאכל. בני העיר ארגנו מטבח חם, זה קצת עזר. לפסח נתנו גם מצות זה הקל על ההרגשה.

בכל זאת מאז השביעות שאנו פה מתו הרבה מאנשי וישוגרוד.

התענינו בקשר לאפשרויות עבודה. נודע לנו, כי לא הרחק מן העיירה ישנה מחצבת גפרית ונוכל לעבוד לא בכריית הגפרית, אלא באסוף אבנים מהסביבה. בשביל המחצב והעמסתן בקרונות. נשתכר 6 זל. ליום, סכום המספיק בקשי לקילו לחם זול, אך גם זו לטובה.

אני עובד בכל זאת, העובדה מפרכת, יש למלא „אלונקה" עם אבנים, להרימה בשנים, לעלות בה להר, לגלגל אותן מראש ההר ומשם להטעינן לקרונות רכבת. כשחוזרים מעבודה כזאת האדם שבור ורצוץ. והכל ביקר, תארי לך מכרתי מטבעת זהב של 10 רובל, אפשר לקנות בהם 100 קילו תפודים בלבד. והרי לא לכל אחד יש זהב למכירה. יש הרבה עניים מוישוגרוד, יש כאלה שהטמינו בבתיהם דברי ערך וכאן הם חסרי כל.

לא אוכל לתאר לך את קשיי הרעב שבכאן.

אנו מקבלים מכתבים מן הבית, הם אומרים, כי המצב בוישוגרוד הוטב ונרגע. מיד לעקירתנו משם נצטוו דיירי רחוב רמבובה לעזוב בתיהם תוך שעה ולעבור לסימטאות הצדדיות. הם לא בטוחים. הם מלאי פחדים, אך עם אכל שם הרבה יותר קל. אין רועבים שם. כך פייגלה אנחנו מתחילים לחשוב על שיבה הביתה. שני בחורים צעירים כבר עזבו את סלופיה. הם בדרך הביתה.

פייגלה, הרובלים אוזלים, המלחמה אינה נגמרת עדיין. מלחמת 1914 נמשכה 4 שנים מי יכל לדעת כמה תמשך

זו. בעבודה הקשה גם כן לא אוכל לעמוד לארך ימים. אין לנו מטות, אין לנו כלי מטה. את מבינה, כל זה מעלה על הדעת את המחשבה לשוב. שני הצעירים כותבים, כי שובם לא הזיק להם. יש כאן משפחות של נשים וילדים מבוגרים, הגברים חושבים אולי יוכלו לשלוח להם אחר כך דברי ערך ולבוש, לצרכיהם ולצרך מחיתם על ידי מכירתם. אנו 16 איש החלטנו לשכור עגלה, לצאת לדרך, להגיע עד ורשה ומשם נגיע איכשהו ונחדור אל בין הנשארים בוישוגרוד. הביתה. אולי זה ישמש פתרון לזמן מה. אחרת אין כל סכוי לעמוד בסבל הזה. לא נוכל שתביני פייגלה, שם יש לי גם מה למכור. יש לי עוד. טוב, אכתוב לך אם ואיך יפל דבר.

וישוגרוד יוני 1941

כפי שתראי פייגלה נמצאים אנו שוב בוישוגרוד. לא היתה זו החלטה קלה. ידענו רק אחת, כי שם לפחות נאכל לשובע.

נסענו 16 בעגלה אחת. הלכנו ונסענו חליפות. בנוסעים היו אנשים, נשים וטף. אני אשתי ושני ילדי, אחותי פייגה ובעלה שלמה יואל רוזנבלום, רויזלה בתו של עקיבא (את שם משפחתו שכחתי), היא, אמה והילד,(בעלה מנדל קלוצ־נמאכר נשאר בוישוגרוד), בתו של יהושע סוקולוב נכדתה של חנה פייגה, בת אחת של משה קנפלמאכר והבחורות שרצו לחדור לגיטו ורשה.

היה בתכניתנו להגיע לורשה. אך בדרך עברנו עיירות אחדות והזהירו אותנו לא לעשות זאת. הם אמרו. כי לעבור את גריצה מסוכן מאד. כי אנו עלולים לשלם בחיים אם יקרה והם יתפשונו. שנינו לכן כוון, ניסע, אמרנו עד הויסלה ושם בדוברות או בספינות קטור נגיע לורשה, משם יסע כבר כל אחד כיכלתו. בהיותנו על המים הלשין מישהו בפני הקפיטן, שבין הנוסעים השטים נמצאים יהודים. היתה כאן ריבה אחת יהודית מדי, בקלסתרה, לפי פניה הבינו מי הנוסעים. הם עמדו להחזירנו. היתה גם סכנה שבוישוגרוד יפקירו אותנו. נאלצנו לשחד היטב את רב־החובל, שלא יסגירנו למשטרה. הוא הסיע מספר אנשים לגיטו ורשה, כך יכל היהלהעמיד פנים כנוסע להסגירנו בורשה ונצלנו.

הגענו לוישוגרוד. נרשמתי מיד אצל היודנרט לנסוע לבלסק „למחנה ההתחנכות לעבודה".

אחרי בואנו שבו גם רבים מבין 700 הוישוגרודאים לוישוגרוד, אך זה עלה להם ביוקר. באחד הימים נלקחו 120 ראשי משפחה מביניהם, העמיסום על משאיות... ואיש אינו יודע מה עלה להם בסופם.

את בני המשפחות עצמן העבירו ברפסודות לגדה השניה של הנהר ופקדו עליהם ללכת מבלי להראות עוד את פניהם בסביבת העיר. כך נסיתם פרק סלופיה ליוצאי ווישגרוד.

(כאן נפסקו המכתבים. הדברים הבאים הם תוספת שהו־סיף הרושם לאחר זמן).

מוישוגרוד לקחו את ראשי המשפחה והנערים הראויים לעבוד אל באלסק. למעשה נרשמתי לשם מרצוני, כי כך קיוויתי אשאר ליגלי ואוכל לסייע למשפחתי.

כאן היו התנאים איומים, עבדנו קשות כשאנשי הפולק־סדויטשן מפליאים בנו מכותיהם בקר בקר וערב, ערב. לנחמתנו המצערה היה לנו האכל, גם היודנרט של באלסק הוסיף לנו ממזונותיו.

שהיתי פה עד תשעה באב, אז חוסל המחנה וחזרתי לוישוגרוד.

כעבור מספר ימים חודשה העבודה במחנה באלסק ושוב נסענו עם גיסי לעבודה במחנה, הפעם היה המצב גרוע שבעתיים, העבודה היתה מפרכת, האכל מועט והמכות נמרצות וקשות.

בספטמבר שחררוני מהמחנה, חששתי לחזור לוישוגרוד, נרשמתי לעבודה באחוזת גרוטקאוו יחד עם עוד 10 כמוני. ביניהם לייזר רוטברט, אברהם קרוי, וקעזמן.

עבדנו בכל עבודות השחור של האחוזה היינו שם עד נובמבר.

אחר כך חזרנו לוישוגרוד.

עברנו ענויי תפת בגוף ובנפש. היינו עדים לאקציות קטנות ויותר גדולות. יהודים הושמדו מכסות, מכסות. אנשים יקרים לנו עונו לעינינו. נהרגו, נרצחו לידינו. יהודי וישוגרוד התמעטו והלכו. הקמץ שנשאר שוב גורש מן העיר.

בנובמבר 1942 נפגשנו שוב קמץ שרידי וישגרוד. נפציה היגעים עד מות המעונים ועייפי האכזריות הנאצית נזדמנו יחד בנובידבור בדרך לאושויץ.

ועל אושויץ אין בכוחי לכתוב.

גולדה זלצברג (ניידט)

במחיצתו של מנגלה

ב־1933 ביקרתי לראשונה בוישוגרוד. היה זה כשאמי התאלמנה. מות אבי דיכא אותי. נסעתי לדודי לוישוגרוד להתפרק בסביבה אחרת. יפי העיר, הנוף המרהיב והגשר הזה באורך של 2000 מטר הקסימו אותי. היו שם בקתות עלובות קטנות, אך הן זהרו לי משום־מה, היה בהן משהו חגיגי ונשמה יתרה בקעה מהן.

גאלדע זאלצבערג

ב־1938 באתי לשם עוד פעם, הכרתי את בעלי לעתיד איצ'יה בר ברלינר והתארסתי. אחרי הארוסין חזרתי לזדונסקה ווליה. עם פרוץ המלחמה בסוף דצמבר 1939 באתי לדרוש לשלום ארוסי ומשפחתי. החלטנו להינשא, להיות יחד בזמנים הקשים.

כך נשארתי בוישוגרוד. התחתננו למרות העתיד המעורפל. האמנו, כי נחיה ונקים עוד משפחה.

עם הגרוש הראשון השאירו אותנו הגרמנים בעיר. בגרוש השני הם הפרידו בינינו. אני נשלחתי לגיטו נובידבור ובעלי לצרווינסק.

אחרי שהותי חדשיים בנובידבור, חיפשו היהודים אחות רפואית. אני את התעודה לא יכלתי להשיג, אך הסברתי מה חוק סיימתי והם הסתפקו בכך. הסבירו לי תפקידי, נתנו לי הוראות והתחלתי לעבוד כאחות בבית־החולים שהיהודים הקימו בגיטו לפי הוראות הגרמנים..

אחרי חדשיים הלכתי ברגל, עברתי לצ'רווינסק אל בעלי ונשארתי אתו.

שם היתה צפיפות איומה 10—15 איש בחדר ופרצה מגפת טיפוס הבהרות. אני התחלתי מיד בתפקידי ואתי חנקה, כל מי שיכל עזר לנו. ריכזנו את החולים בשני בתים ורופא יהודי היה בא אחת לשבוע מפלונסק, הוא הדריך אותנו, השאיר לנו תרופות וזריקות ועודד אותנו לעשות להצלת חיי היהודים. עבודתנו היתה קשה. הצלנו רבים, אך רוב החולים מתו, מחוסר מזון ותרופות נכונות.

לימים נקראתי לעזור לפולני נוצרי שמחוץ לגיטו. הלכתי יום יום לעשות לו עיסוי. הודות לזה־יכלתי לצאת מהגיטו וזה עזר לנו. יכלתי לקנות בהזדמנות זו חומרי חיטוי ותרופות שחסרו לרוב בגיטו.

אחרי חודשיים נעשה הדבר מסוכן, נאלצתי להפסיק. נאסר עלינו לצאת מהגיטו בכלל.

בסוף ימי הגיטו חליתי גם אני מרוב מאמץ ואז יצאתי מהעבודה ולא עבדתי עוד כאחות עד צאתנו מצ'רווינסק.

פינוי צ'רווינסק היה שלם. נשלחנו כולנו לנובידבור חודשיים—שלשה נשארנו שם עד שהוצאו משלוחי יהודים לבירקנהאו.

אני יצאתי לבירקנהאו ביום 9/12/1942.

יצאתי עם בעלי וגיסי ועוד מכירים מוישוגרוד. הירש ליפסקר ושני ילדיו, משפחת טאוב ועוד שהכרתים כוישו־גרודאים אך שמותיהם לא אדע.

מיד לבואנו כשעמדנו יחד ואני בסינור הלבן כאחות, שמעתי פתאום קוראים ברלינר, ברלינר פניתי לכוון הקריאה ראיתי עומד הירש ליפסקר ואתו איש אס־אס ענק וגמלוני בשם ד"ר רודר. אני הייתי נבוכה והירש ליפסקר אמר אליו:

— הנה זוהי!

הוא הציג אותי כאחותו וכאחות רפואית מטפלת, הוא הסביר לי כי בשמעו שמחפשים אחות מטפלת אמר שאני אחותו, כדי שיוכל לצאת מהשורות באמתלה לקרא לי. לבו ניבא לו משהו והוא אמר אלי:

— את תהיי עכשיו חשובה ודרושה להם, אנא אל תשכחי לי זאת וסייעי נא לאשתי ולילדי.

הבטחתי לו.

לצערי לא קיימתי דברי. באותו יום נשלחו כולם, כל אנשי המשלוח שלי ישר אל תנור הגאזים. הם הושמדו יחד עם עוד 4500 איש מעיירות שונות. ממלאווה, מפלונסק, נובידור וצ'רווינסק. ומכולם נשארתי רק אני ועוד ארבעה תושבי מלאווה. שתי רופאות שיניים ושתי מטפלות.

נשארתי בודדת ויחידה במחנה בירקנהאו. את הלילה בילינו בבית־מרחץ ועם בוקר הוציאונו אל המקלחות שם גלחו אותנו, הושיבונו על ספסלים וקילחו אותנו בצוננים ואחר כך החזיקונו באדים, מי שלא יכל לשאת זאת כרע ולא קם עוד.

את בגדנו לקחו ונתנו לנו רק חולצה כחולה מפוספסת וכותנת. אלה היו בגדי ההיכר של המחנה. נעלים ניתנו לי שתיהן שמאליות.

כך ישבנו מיום שבת עד יום א' ללא אוכל. בצהרים נתנו לנו כוס מרק, 200 גרם לחם, 20 גרם מרגרין, 20 גרם נקניק. היינו במבוכה, לא ידענו אם לאכול הכל, או להשאיר מלאי להשתקת הרעבון בבוא הזמן. ידענו כי נרעב עוד.

אותו ד"ר רודר הענק איש האס־אס הופיע בפתח ושאל היכן מטפלת זו ששמה ברלינר. משהראו אותי לו הצטעק:

— מה עשיתם למטפלת הזאת? איך הרהבתם?

הוא הרביץ מכות רצח לכל עובדות המרחץ שהעיזו לגלח ראשי וכל הזמן צעק: מי נתן הוראה זו לגלחה?

הוא לקח אותי, הביאני אל בלוק 27 ששימש אכסנית אישפוז ללילה אחד.

היה זה חדר לבנים ארוך 30—25 מטר ואשנביו 20 ס"מ על 25 ס"מ. רחבו היה 10 מטר והוא היה מחולק לשניים באורך על־ידי „תנור" שלא היה, אלא תעלת ביטון, שבקצה האחד שלו הסיקנוהו ובשני היה העשן עובר ו„מחמם" את הבלוק. שום סידורים לא היו בו, שיעידו על בית־מרפא. פרט לשולחן שעמד בכניסה, עליו עשו את התחבושות. החולים שכבו על דרגשי בטון שהתמשכו לאורך הקירות בצדדים. משלשי קומות היו, בקומה התחתונה שכבו ה„מוסלמים" כלומר שלדי האדם, שלא היה להם כוח לעלות יותר מזה.

חמשה חמשה שכבו על דרגש אחד ובסך הכל אושפזו שם כ־600 איש על 120 הדרגשים.

בכניסה קיבלה אותנו האשה שנבחרה להיות הממונה על הבלוק ברטה אונגר. סלובקית טובת לב מהומנה שבסלובקיה. היא ניסתה לעזור לנו בכל מה שיכלה ונחרתה בזכרוננו כחסידת אומות העולם, מין צדקת נסתרת.

ביום הרביעי להיותי שם חליתי בשפעת. טיפלה בי רופאה, בשם ד"ר רוזה מרקו. היא התעניינה בינתיים בדרגת מקצועי. לא יכלתי לציינה בתעודות, אך הבטחתי לה, כי אני מסוגלת לכל. היא שלחה אותי מיד לעשות זריקה ליולדת אחת. כך נצלתי ולא נשלחתי כיתר החולים מיד למוות. ולא זו בלבד, אלא שכל ענין הזריקה היה ענין של מחתרת. הסתבר, היולדת הורדמה ואת ילדה נטלו ממנה ומסרוהו לברטה אונגר וכל זה כדי להציל את היולדת. כי אסור היה, כידוע, ללדת. באו הן וסיכנו עצמן למען אמהות עגומה שבעגומות. בשל קדושת האדם בסמוך ללידתו.

מה גורל הילד לא ידוע. ממילא היתה נערמת שם בחצר כל יום ערמת גוויות ומשאיות של פלוגת „משאית הגוויות" היו באות ומפנות אותן כפנות את האשפה.

עבדתי שם 3 חודשים כמטפלת. הזרקתי זריקות, חבשתי תחבושות, סידרתי מיטות לאנשים, טיפלתי בהם יחד עם כולם, כטפל אדם באדם במסירות נאמנה. והלב כואב ביודענו, כי כל טיפולנו הוא ל־24 שעות שאחריהן נלקחים רוב המאושפזים למות.

הסדר היה ידוע: היה מישהו חולה ופרש מעבודתו מיד נלקח לבלוק 27, למחרת היה מופיע ד"ר רודר הענק, מביט על פרצופי המאושפזים וקובע מי נשאר ומי הולך לבלוק 25 המפורסם, שממנו נלקחו האנשים ישר למשרפות הגאזים.

מדי יום ביומו היה המוות לוקח את מנתו באנשים יקרים, חפים מפשע כשדוקטור רודר, שגריר המוות ומלאכו השטני מכהן למולך במסירות והתמדה ללא גבול.

ראוי לציין, כי את שליחויות הכליון היו פושעים אלה עושים ללא רתיעה. בכל זאת משהו העיק עליהם והיו עושים מעשיהם בחשאי, בשעת הוצאת האנשים מבלוק 25 למשרפות הוטל עוצר על יתר הבלוקים, עד פינוי כל הקרבנות.

צוענים!

אחרי שלשה חודשי עבודה במחנה היהודי הועברתי לעבוד ל„מחנה הצוענים". קשה לי לשכוח את הצוענים האלה. הם היו חסונים, זקופי־קומה, אנשי מראה, יפה־תואר ועדיני הליכות. נשיהם יפהפיות וילדיהם פסלי נוי. נקיונם הדהים ותלבושתם העשירה ותכשיטיהם היקרים התנצנצו למרחוק, הליכותיהם היו כהד רחוק מחיים שנעלמו. מטבעות הזהב העידו על עושר לאין גבול. הם הפריכו בישותם את כל מה שהיה ידוע על הצוענים הטפילים, הגנבים, המלוכלכים וכו'.

הם גם היו טובים מאד ואדיבים. כל בקשתם היתה שאעזור להם להסביר מצבם וכל הזמן הרבו לתהות ולהתפלא: — מה רוצים מהם? למי הם מזיקים? מדוע רואים אותם כ„עם עוין" והרי אין הם עם, מדוע רואים אותם כארץ אויבת כשאין להם ארץ, מדוע בכלל סיבכו אותם בכל משחק הדמים הזה כשאין הם עוסקים בפוליטיקה. ובכלל, למה נטפלו אליהם?

זה ממש הכאיב להם והגדיל יסוריהם.

טיפלתי בילדיהם חולי החצבת, טיפלתי במבוגרים שהצטננו, או סבלו מיחושי בטן או נדידת שנה מרוב ספק. הם לא עבדו עבודת כפיה, סידרו להם חיים נוחים להפליא, התיחסו אליהם כאל פנסיונרים, איפשרו להם לקנות ב„שקם". הם היו חיים חיי דרור מסויג. אך עננת עצב רבצה על כל מצבם, הם לא יכלו להשתחרר מהספק המנקר. זה הספק למטרת ריכוזם העיב על חייהם.

בבוקר אחד קיבלנו הוראה לא לצאת יותר למחנה הצוענים.

נודע לנו, כי בן־לילה חוסלו כולם. הרגו אותם ביריות, קבוצות, קבוצות, משפחות משפחות העבירום למשרפות הגאזים.

חזרתי לבלוק 27. עבדתי שם עד סוף 1943 ועברנו לבלוק 6 המיוחד לחבישות ומיון חולים אשר עברו לאישפוז, כביכול, לבלוקים 7, 8, 9.

בעברנו נאמר לנו, כי ה„רביר" בלוק 27 מתחסל. בבלוק זה היו התחבושות מנייר והמשחות רך ממרגרינה וכדורים פרונטוזל אומנדינה, אורוטרופין, סליציל, אספירין וחינין.

כל זה הוכיח כמה מטומטמים היו הנאצים שפחדו ממגפות ורצו לבודד ולרפא את החולים, כמה אכזריים היו שאחר כך רצחו אותם וכמה מתוסבכים היו שברפואות כאלה הביעו את זלזולם בחיי אדם.

המפלצת ד"ר מנגלה

כאן החל להופיע בין הרופאים עם ד"ר רודר ד"ר מנגלה לבקר את עבודתנו. מפלצת־אדם זה, אני ראיתיו ימים על גבי ימים והוא אורח סיוטי הלילה שלי עד היום.

ד״ר מנגלה היה גבר יפה תואר, רחב כתפים וגבה־קומה, שערותיו בלונד כהה היו, יפות ועיניים חייכניות ויפות היו לו להפליא. איש לא ראה אותו רוגז או מתמרמר.

בעד שד״ר רודר היה ממונה על מחנה הנשים ועזרה על ידו ד״ר אנה, יהודיה מסלובקיה, היה ד״ר מנגלה הרופא הראשי על כל המחנה. כשעוזריו מרובים לאין ספור. לעתים נדמה היה, כי מפלצות אלה מינו עצמם רופאים ללא כל הכשרה רפואית, אך בשיחות עם ממוני נתגלה לי, כי הם רופאים ממש ואולי אפילו רופאים טובים. קשה לי להבין עד היום איך זה לומד אדם רפואה ומשקיע לימודו, שעלה לו בשנים ארוכות, להתאכזרות על אדם.

באחד הימים נכנסו ד״ר מנגלה וד״ר רודר אל הבלוק שלי בשקט, כמשחקים את משחק בית־החולים באמת, הם ניגשו קרוב קרוב אל שולחני והתבוננו סביבם. לבי ניתר ועמד לפרוץ מסגורו. עמדתי וחבשתי פצעי חולים. שאל ד״ר מנגלה:

— מה את עושה כאן?

עניתי — תחבושות. אני עובדת כאן כאחות וחובשת.

הוא שאל:

— ומי עוד עובד אתך?

אמרתי: ד״ר רוזה, ד״ר אָנני, ד״ר בימקו וד״ר לוניה.

הוא שאל:

— לאן הם הלכו כולם?

עניתי: לא אדע, לא אמרו לי.

הם היו בחדר הסמוך, אך לא רציתי להסגירם. הם היו עסוקים בהצלת יהודים מוכים עד מוות וחבשו פצעיהם.

הוא יצא, את מספרי רשם לפניו ואמר:

— מחר במפקד תפני אלי.

פניתי אליו למחרת אחרי המפקד. הוא שלח אותי למשרד הרישום. אמר לי ללכת שמה מיד, לפנות אל האחראי לעניני הרישום ולהסביר, כי נשלחתי על ידיו.

במשרד היתה יהודיה סלובקית בשם אדית, כששמעה כי נשלחתי על ידי מנגלה, היא פרצה בהיסטריה ממש. היא החניקה צריחותיה שהתמלטו מחזיה, היא רחשה רחשי אימים, מלוות מריטות שערות והתחננה כהתחנן אם לפני בתה ברצותה להצילה מסכנה הנראית רק לה ואין אחרים הנתונים בסכנה מסוגלים להבחין בה. היא אמרה:

— הסתלקי מכאן, אל תשהי כאן אף לרגע. צאי לפני שנרשמת אצלי. חזרי לאן שתחזרי, אך לא תשארי כאן. אל תגידי לאיש, כי היית כאן אני את הדבר אסדר, שלא תסבלי. אל תפחדי.

היא ידעה לשם מה נשלחתי הנה וזה הילך עליה אימים.

באותו יום עשה מנגלה את ניסויי העיקור שלו על הנשים.

היתה זו אשה יהודיה ממש, דתית ואדוקה בדתה. מעולם לא הילכה ללא כיסוי ראש, כל ערב שבת היתה מדליקה נרות שבת. כל ימי היותה במחנה לא טעמה טעם בשר הטרפות והסתפקה בתה ולחם. היתה צמה כל התעניות הנהוגות ביהדות. היא ידעה מועדיהן ושמרה עליהן בדיקנות מופרזת.

בפסח היתה עורכת סדר בבלוק שלנו, בו היתה ישנה. הסדר נערך פעמים בזמני ובשתי הפעמים הייתי רק עדת ראיה. הכל הכינה אדית בלהט שמימי ובסכנת נפשות שאין לתארם כיום, את נפשה היתה מוסרת על הצלת כל נפש שיכלה. ובעד יהודים היתה עושה למעלה מן המשוער. היה בה משהו העומד מעל לזוועה וסכנה.

כך גם צילי, הצדקת השניה, גם היא סלובקית. שתי נשים אלה הפיחו בכולם תקוה ואמונה ללא אומר ודברים, כי עצם היותן כאלה עודד אנשים לחיות.

אדית הצילה את חיי. אני ברחתי מיד חזרה אל הבלוק שלי כפי שדרשה אדית. הואיל ואף איש לא רשם מספרי, לא שם איש לב אלי. אדית טשטשה הכל והענין נשכח.

*

בהתחלת 1944 נשלחנו לבזשז׳ינקי. מקום מסונף לאושוויץ ולכל תפקידי התופת שמילאה עיר זו. המקום היה רחוק כחצי שעה נסיעה מבירקנאהו. היה זה מחנה עבודה שאנשיו הועסקו במיון החפצים שנלקחו מהיהודים אחרי שנוצלו בעבודות שונות ונשלחו אל תאי הגאזים. אך עיקר תפקיד המקום היה לשרוף את היהודים שרוכזו במחנות ובגיטאות והובאו הנה. כאן שרפו את האנשים בתנורי הגזים.

ראוי לזכור שם זה פרושו „לבנים” עצי לבנה, חורשות לבנה ומה היו לנו.

לשם הובאו אז כלואי גיטו לודז׳, ורשה והונגריה.

אני ראיתי אותם את היהודים האלה לאלפיהם כשהם הובאו מסכנים. כמו ילדים, בעיניים בוהות חסרי רצון ותקוה. שלדים שנשמתם תלויה בהם בשערה בנימין בלתי נראות.

היו שם ארבעה תנורים גדולים, בהם נשרפו האנשים שהומתו בתאי הגזים. שניים היו בבירקנאהו, אחד בשדה בין בירקנאהו לבזשז׳ינקי ועוד אחד, הרביעי, בבזשז׳ינקי עצמה.

איך נשרפו יהודים

לצערי הגדול עלה בגורלי לראות במו עיני את כל תהליכי השרפה.

כשהובאו היהודים סגופי העינויים הנאציים ממקומותיהם היה מופיע ד״ר מנגלה ואתו ד״ר רודר לראות את היבוא. ד״ר מנגלה לא הוציא הגה מפיו. אף פעם לא שמעו ממנו הערה, פקודה או גערה. הוא היה מהלך בין האנשים, מציץ בכל אחד ואחד, מצלם אותם בזכרונו. שותק ומעיף הוראות לד״ר רודר בעל־פה ובכתב.

הייתי מסתכלת בפרצופו ונראה לי, כי האדם היה מסובך מדי לא רק לאחרים אלא לעצמו הוא. יש ובפניו היה משתפך מין חיוך אוילי של סיפוק עצמי, כאשר ראה יהודי גווע, שנשמתו נמצאת על סף פרדתה ובכל זאת אינה ממהרת לפרש ולצאת אז היה מתעכב, מחליק מבטו על פני האיש המכווץ המצומק, משהה אותו הרבה זמן, כמי שחושב:

— נראה מי ינצח? אני למדתי את חכמת הגוף ובידע שלי אאלץ אותך נשמה עלובה לפרוח מכאן.

אוי ואבוי למדע הזה.

היה גם שד״ר מנגלה היה מסיט מבטו בשאט נפש מגופה חצי־גוססת, מקדיר גביניו וחולף מהר ממנה כמתלבט:

— מה לעשות? להחיש גסיסתה או ליהנות מהשתהותה הממושכת ולהמשיכנה בכוח המדע הרפואי שלו.

ושוב המדע לרשות המפלצתיות.

ביום בואו של מנגלה למחנה נאסר על כל שוכניו לצאת מהבלוקים. האנשים היו מתחלחלים לשמע הידיעה על בואו. לא נאמר בפירוש, שהוא בא, לאיש לא נגלה דבר בואו, אך תמיד הוטל עוצר פנימי בכל השטח וידע אז כל איש, כי המוות מהלך במחנה.

חג סיוטים היה זה לרוצחים. איך היו מעמיקים בטכס קבלת הפנים לרב טבחים זה. איך היו מתמוגגים מה„תענוג" המתקרב. ד"ר מנגלה היה בשבילם מין דוגמא אישית של אי־רתיעה־מרצח ואכזריות, מהמתת רשע של אנשים תשושים, חסרי כוח ונטולי אונים. הבוז העצמי שלהם שהיה אולי מתעורר אצל עצמם לגבי עצמם, קיבל עתה מעין נזיפה והוא היה מסתלק ומקומו תפש שוב הבטחון העצמי של אנשי־דם. לא סתם רוצח היה מנגלה אלא מעמיד שורי־שורות של רוצחים לשם רצח.

לעולם לא ישכחו הנשארים בחיים את ימי טכס הזוועות שהיו עורכים המטומטמים האלה לרבם ומורם לרצח.

לעולם לא אשכח אני את פגישותי אתם במסיבתו של ד"ר מנגלה. הוא שינה אצל כולם את הלך המחשבות, הוא הוכיח, כי יש בחיים בני אדם, אשר ההשכלה והתרבות שספגו מתפוגגת מהר, כאשר על פתחי נפשם מתדפקת השט־ניות, על הכל יוותרו מרצון אם רק תאפשר להם לטעום את טעם ההתעללות באדם חסר הישע, ביצורי אנוש הכלים ביסורי מוות איטי.

מי שמדבר על מנגלה כעל רופא, כעל עוסק בעיסוקי מדע, יכול עוד לחשוב, כי כאן היה איש מדע, אשר למען קידומו של המדע הקריב את האדם או שהוא ניצל הזדמנות שניתנה לו מידי המקרה למען האנושות. אך אנו ראינו, כי אין עיסוקו מדע ומחקר, כי שום רישום לא נעשה ל„ניסויים" שלו.

ספק בכלל אם מנגלה היה רופא. יש לבדוק זאת. ספק בכלל אם היה שפוי. נראה לי, כי הוא היה אדם אומלל, אשר השכיח אומללותו במעשי הזוועה ובכאבי הזולת — שכך כאביו ומיחושי הנפש שלו.

כזה היה ד"ר מנגלה המפלצת.

ועוד משהו לדמותו של מנגלה:

במחנה בשז'ינקי היה מפקד המחנה איש אס־אס אכזר ככולם, בשם וונש ולו אהובה, נערה יהודיה יפהפיה נדירה, שחרחורת ושערה שער עורב, שחור כפחם. עיניה — לפידים דולקים, וגזרת גופה מחוטבת כפסל. משהופיעה הבחורה הזאת שותק האכזר ויכולנו לעשות מה שלבנו חפץ. לא עבדנו אז, לא עשינו דבר, והוא לא עשה דבר. כחומר ביד היוצר היה הוא בידיה.

היא היתה אומרת:

— כשאני מופיעה עם וונש יכולים אתם לנוח מכל עמלכם, אך משמופיע מנגלה, השתדלו לעבוד כפליים, השתדלו לא לראות את פניו.

פעם שמעה, כי בא טראנספורט מבודפשט יהודים כאו־בים, שנועדו אל המשרפות וביניהם אחותה שלה. הטראנס־פורטים עברו דרכנו. ראינו את כולם ראיה אחרונה להם. היא התרגשה מאד בזכרה שאחותה תישרף והיא תישאר עם הגוי ששרף אותה. היא זינקה ממקומה ואמרה לוונש, כי אם לא יציל את אחותה, היא תלך אחריה. משהיסס, החלה לרוץ בכיוון לרכבת, כמי שמתכוננת להצטרף לשיירת המוות. הוא נבהל, רץ אחריה והבטיח לה לעשות כבקשתה. ראיתיה בשעה שהיא רצה כמטורפת, ואחר כך, גם כשהיא הושבה על ידיו. הוא התחנן, הוא נישק אותה, הוא גיפף אותה שתישאר בחיים. הוא יעשה הכל למענה. מחלוני ראיתי כל זאת.

למחרת הלך והוציא את אחותה מתוך המשרפה כשהיא ערומה לגמרי. כאשר הופשטה מבגדיה והיא הועמדה כבר בתור לתנור. משם נאלץ־על־ידי־אהבתו, הסתכן הצורר והציל את אחותה.

וזהו הסיפור שסופר על ידי הבחורה עצמה:

וונש ניגש למסיק התנורים כשזה הכניס את האנשים לתא ההגזה ולפני שסגר את הדלת עצר אותו ואמר לו הוצא לי אלי את האשה הזאת.

הפקודה ניתנה בהחלטיות כזאת, שהאיש ידע כי עליו לעשות זאת — — והוציא אותה, אך משום שהיתה ערומה אמרו לה שניהם לשבת. והיא, כלומר אחותה המספרת, הלכה להביא לה בגדים. בינתיים התאושש התלין ולא רצה לקיים פקודתו. קמה מהומה למראה הוויכוח בין שני האס־אסים. הגרמנים חשבו כי פרצה התקוממות והודיעו על כך למפקדה. מיד גויסו אנשים לדיכוי המהומה והופיע מנגלה בראש האנשים המזוינים. משנודע להם הדבר שאל מנגלה את וונש מדוע עשית זאת, ענה לו:

— זוהי אשתי וזו אחותה!

מנגלה שתק, אסף את אנשיו והלך. לפני שהלך פנה אליה ואמר לה: תבואי אלי למשרד ותספרי לי את הכל, את כל האמת.

במשרדו אמר לה לא לשקר דבר.

היא אמרה לו:

— לא הוא ביקש את הצלתה, אלא אני, אני שאיימתי, כי אם לא יוציאנה אלך אתה ואשרף. והוא הוציא אותה והצילה.

מנגלה שתק — כך סיפרה — לא הגיב בשום תגובה, כמובן עמד ובהה לפניו כל הזמן שדיברה, אך משסיימה סיפורה עמד רגע ללא ניע. פתאום פרץ ממקומו התנפל עליה, תפש אותה בשערותיה ביד אחת ובשניה המטיר עליה מכות איומות, ושוב ללא שינוי הבעה בפניו. אחר כך הפסיק מכותיו, עמד הרף עין והצטעק:

— יהודיה ארורה, צאי מכאן ומהר.

בקושי התרוממה מן הארץ, כולה כואבת ובוכה יצאה את חדרו.

אותו רגע הגיע וונש, שחשש לשלומה מתוך אינסטינקט הלך לקראתה. הוא פגש אותה גונחת ומתיפחת. לתמהונו אמרה לו, כי היא בוכה מרוב אושר על שניצלה אחותה.

*

מרד יהודי בירקנהאו — אושוויץ

ביולי 1944 חוסלו תנורי בירקנהאו. קודם נותץ מספר 1 ומספר 2, כעבור מספר ימים חוסל גם מספר 3, נשאר רק מספר 4 והוא היה פעיל מאד. כל 24 השעות ביממה הוא שרף יהודים למאות, לאלפים ויותר.

הבינונו, כי נתמעטו המועמדים לשרפה. הבינונו כי הולך ומושלם חיסול יהודי פולין וארצות שכנותיה.

בספטמבר אותה שנה ראינו עורכים את היהודים העובדים במשרפה בחמשיות ומובילים אותם. הם הוצאו מתחום הקרמטוריום, הם הוצאו מחדריהם. אחדים לא רצו לצאת ונשארו בתוך חדריהם. הם ידעו, כי יש „חילופי משמרות" ופירושם מוות. פירושם, כי הגיע תורם להשרף, כדי לטשטש את עקבות הפשע על־ידי חיסול העדים למעשה הרצח הממושך. לא עזר להם. הם נסחבו החוצה, הוכנסו בכוח אל הטורים החמושים והובלו אל מחוץ למחנה השרפה.

אותו יום גברו השמועות שפשטו מזמן, כי האוירונים האמריקאיים מתקרבים. ויש שראו אותם טסים מדי פעם בפעם. אנשי המשרפה היו יותר חופשיים ומעורבים בין גרמנים ורוח המרד הופחה בהם. הם גם היו במצב גופני די טוב, להם נתנו אוכל לא רע. עמד להם כוחם והם החליטו להתקומם.

הנשים היהודיות שעבדו בסידור התחמושת לסוגיה, הביאו עם ראשית השמועות תחמושת ונשק אל היהודים, במטרה להצטרף אל האמריקאים מבפנים, לפוצץ את הקרמטוריום, להציל על־ידי זה את היהודים שנשארו לשרפה ולהכביד על הנאצים את המלאכה של החיסול ההמוני.

תוכנית זו עובדה מזמן ואנו לא ידענו. אחר כך הוברר לנו הדבר.

והאוירונים אמנם הופיעו.

בליל יום הגרוש ו„חילופי המשמרות" פוצצו היהודים את הקרמטוריום, פרצו את הגדר והסתערו לברוח. אלא שמישהו כנראה הלשין עליהם ומשנסתלקו האוירונים מצאו את עצמם מוקפים גרמנים.

הם נתפשו במרחק מה מהמשרפה ונורו למוות. בין המומתים האלה היה יהודה ליב גוטפרב ומשה ליב דימאנט מוישוגרוד.

פעולת הרג זו ביצע מנגלה במו ידיו.

בלילה כששככו ה„מהומות" הופיע מנגלה במחנה הנשים והחל לחקור אותנו, לבדוק ולשאול מה מתרחש במחנה.

כשנכנס לחדרנו היינו שכובות במיטותינו, אני, ד"ר רוזה וד"ר בימקו. הוא פקד עלינו לקום ולעמוד. קמנו כשאנו חצי ערומות ועמדנו. צפייתנו היתה ממושכת ומנגלה השתהה ולא בא. עמדנו כך עד שעה 4 בבוקר.

היתה זו שעת הביקורת של ההשכמה, נכנס איש אס־אס, מצא אותנו עומדות ולא זזות. הוא התפלא למראה עמידתנו המקופאה. רגע נבוך ובהה, אחר כך ניגש אלינו כולו תמיהה. הוא שאל אותנו מה קרה שאין אנו מתלבשות. סיפרנו לו את המקרה והוא התפרץ:

— מה אתו, חזיז ורעם. מה יש לו לעשות כאן לעזאזל.

*

ב־16 בינואר 1945 אספו את כל נשי המחנה. ערכו אותנו בשורות ופקדו עלינו ללכת אחרי המובילים הגרמניים.

היינו אלפים אחדים במספר. הובלנו כעדר, הלכנו שמונה ימים מבזשז׳ינקי עד לסלאו שבגרמניה. ישננו באורוות, אוכל לא ניתן לנו בכלל. הקור הקפיא את שארית הדם שבעורקנו והכאיב את גופנו בדקירותיו עד דמעות. הרעב שהציק לנו הכאיבנו יותר מן הקור והקור יותר מהרעב. ומסביב לא היתה אף נפש חיה, לא אדם ובהמה, לא בית ומבנה, רק ערבת שלג, מבלי אפשרות למצוא משהו להחיות את נפשנו.

בשעות המנוחה ליקקנו את השלג להפיג מעט את הרעב והצמא.

ללסלאו הגענו תשושות ומיוגעות. לא יכלנו עוד לשרך רגלים. הם נאלצו להושיבנו בקרונות ולהובילנו בהם למחוז הידוע רק להם. הצטופפנו בקרונות אלה, שהיו מיועדים למשא עשרות על גבי עשרות מבלי יכולת לזוז. כך הגענו עד רוונסברוק. שם שהינו שבועיים והוסענו שוב לנוישטט לגלייוויץ. בגלייוויץ נשארנו עד ה־5 במרץ 1945.

רוכזנו בצריפים עלובים ובלתי מוסקים, באיזה מחנה עזוב של צריפים. בפנים היו מיטות־דרגש, עשויות עץ ומזרונים ספוגי ריח זיעה ועובש. נתנו לנו גם שמיכות.

התברר כי אין זה אלא מחנה דיור לאנשי כפייה שהיו כאן ואינם. מכאן נשלחנו לעבודות שונות.

הדבר נמשך כחודשיים. עבודה, התעללות, רעב ושינה. עד שביום 2.5/45 לא נקראנו לעבודה. פתאום ולפתע נפרץ הסדר הגרמני המדוקדק. הפושעים החלו להתגמד ולהתכווץ. לא הפליטו עוד פקודות וגערות, שקטים נעשו כטליות. הרגשנו שינוי באווירה. כל הגאווה הגרמנית נגוזה. הם גם חדלו לבשל לנו אוכל, לא הוציאונו לשטח. משהו התרגש לבוא. הרגשנו זאת בקומתם המושפלת, באנדרלמוסיה שהשתררה בכל. הלב ניבא טובות, אך חשש לרעות.

ביום 3.5/45 באו אנשי אס־אס רבים, הקיפו את הצריפים הגיפו את הדלתות והסריגו את החלונות בחוטי תיל. היינו לכודות, סגורות כבמלכודת.

בערב, לפתע, נפתחו הדלתות, הופיעו הגרמנים שקטים, שקטים. פתאום נגוזה רעשנותם הרודנית. הם התהלכו כנועים ורועדים, בגדיהם היו מרושלים וכל מראם עלוב.

הם הביאו לנו דוד גדול עם קפה, אך שכחו להביא כלים לשתית הקפה וליציקתו. מרוב תדהמה ודיכאון שכחו את הספלים והתרודים במטבח.

השארנו את הקפה עד שהתקרר ואז ניגש כל אחד ולגם מה שלגם ישר מן הדוד. משנתרוקן הדוד הפכנו אותו לגרף, רעי משותף. כל אחד היה עולה מתישב עליו ועושה את צרכיו הגדולים והקטנים

ושוב נשתרר יום ממושך של צפיה ללא מטרה. ושוב לא ניתן לנו אוכל ושוב הותקפנו מיחושי רעב, שתחילתם בולמוס ורעבתנות, כשנדמה לך שהנך מסוגל לבלוע כל מה שיימצא לך בדרכך, ואחר כך — אדישות עצלה, כשאתה בטוח שגם אם יימצא האוכל בקרבתך, בסמוך לגופך לא תושיט ידך לקחתו ולא תפתח פיך ללעוס אותו.

ביום 4 לחודש מאי 1945 ראינו, כי לא הופיעו המשמרות ליד השער והמחנה לא נשמר, חשנו, כי תמורה נכבדה התחוללה.

בכל זאת נשארנו אדישות לכל. היתה זו אדישות מטשטשת הדעת ומטמטמת החושים. לא היה לנו כוח אף לא כוח תגובה. שכבנו שרועות ועינינו בוהות לחלל, אשה אל פני רעותה. מבלי כל רצון, אף לא רצון לחיות.

יום לפני זה באו הגרמנים ונטלו מאתנו את בגדינו. את שארית לבושנו. רובנו נשארנו חצי ערומות. עמדנו לקום והתחושה של העירום העירה בנו את הפעילות והתגובה מחדש. נעשינו עצבניות כמי שרוצה לקום, צריכה לקום ואין לה בגד ואיך תקום.

העצבנות הזאת היתה לנו כאות מבשר טובה. אני נשארתי עם מעיל חורף ישן. ארזתי שארית מרצי, פרמתי את הבטנה ולבשתיה כשמלה.

ביום ה־5 לחודש מאי 1945 התעוררנו לשמע המולה וטירטור. הצצנו בעד האשנבים וראינו, כי הטנקים הרוסיים מתקרבים.

כעבור דקות ספורות פתחו חיילים סובייטיים את הצריפים ומישהו מהם הודיע:

אתם חופשיים!

זכריה פרוסק

נער בר־מצוה לוחם על קיומו

ביום ו' 1.9.1939 בשעה 6 היו כבר האוירונים הגרמניים במלוא פעולתם. הפולנים חשבו כי אלה אוירוניהם, אך תוך שעה קלה הוברה הטעות לכולם. העולם חשך עלינו. כל גל של אוירונים שעבר מעל ראשינו זרע קדרות בלב ורעמי הפצצות זעזעו את עצבינו. ביום א' 3.9.39 החלו יהודים לברוח ממלאוה, צ'כנוב ופלונסק בכוון לורשה, האויר היה מלא בהלה.

בשעה 2 הטילו הגרמנים פצצות לנהר הוויסל, ממול לתחנת הכבאים, המהומה בעיר גברה ואנשים החלו נוהרים ויוצאים את וישוגרוד. הם הלכו למצוא מקלט בכפרי הסביבה ינושוב ושלאדוב וגם לורשה נמשכו רבים. הם האמינו בהגנת העיר הגדולה ובכוח מסתוריה הרבים.

ביום 4.9.39 נסוג הצבא הפולני מהחזית. אחי ישעיה, חיל אז, בא הביתה והכריז: — יהודים הימלטו לנפשכם, הגרמנים עורכים טבח ביהודים מיד לבואם והם רוצחים ללא הבחנה.

אחי שהה שעה קלה בעיר ואח"כ יצא והמשיך עם גדודו ואנחנו רתמנו סוס בעגלה וברחנו לורשה. הדרך היתה קשה, בשל הדחס של הפליטים נסענו אט־אט ובצפיפות מסוכנת. הגרמנים הנמיכו טיסתם והפציצו אותנו, או פזרו כדורי מות ממקלעיהם. כפתותי ברד, אנשים נפלו כזבובים. הכבישים נסתמו בגויות אדם. הגענו לורשה עייפים ומדוכאים. אחרי שעות מרובות של זחילה הגענו לרח' קרוכמלנה 26. הסתופפנו בחצר הרחוב. נכנסנו כהיכנס אל מקום עזוב ו„הסתדרנו" אכלנו על הארץ וישננו תחת כיפת השמים 3 שבועות על העגלות.

היו אתנו מוישוגרוד עוד מספר אנשים. ביניהם ראובן נשלסקי, עגלון מרחוב קרוטקה עם משפחתו, ארבע בנותיו ובנו אפרים. הגרמנים הבחינו בנו ושלחו בנו פצצותיהם. שתים מבנות נשלסקי נפצעו בהיותן חבויות במרתף אחד הבתים, הוציאו אותן בקשיים, כשהן פצועות וכוויות פרצוף. היו שם גם דודי שמואל פרוסק ואשתו יהודית, דודי איצ'ה פרוסק, אשתו רבקה וילדיו, הדודה רחל־לאה אשת יעקב בילגורייו וילדיה, בעלה נעלם במלחמה, אבא שלום ואמי פייגה ואחי השנים יעקב ויוסף ואחותי דבורה.

קשה היה לנו ללא מים ללא אוכל, אי אפשר היה גם לקנות אוכל ולו אף בכסף מלא. הרעב פגע בכולנו, נואשנו מתקוה ומשנוי מהיר. אבי התמוטט, הוא שכב בעגלה ולא יכלנו אלא לצפות לגרוע ביותר במצבו, אני הייתי אז בן 16, תפשתי סוסנו ותחת מטר הפצצות רצתי לנהר. למעשה רציתי להביא מים, אלא שבדרך ראיתי מחסני מזון שנפרצו בהפצצות, סיכנתי עצמי, נכנסתי למחסנים, נברתי בין השברים וההריסות ומלאתי כלי ככל שיכלתי מצרכי מזון. חזרתי הביתה כגואל לכל המשפחה. במזון הזה יכלנו להתקיים שלשה שבועות.

היה זה מקרה שהציל את אבא מגסיסה ואת כולנו מרעב.

בחול המועד סוכות חזרנו לוישוגרוד. את ביתנו מצאנו מרוקן לגמרי, השמשות מנופצות, העיר נהרסה ללא הכר, החנויות מוגפות־התריסים והדלתות נפרצו ובנוזו כולן. היהודים נלקחו כבר אז לעבודות כפיה, כל כלי הרכב של העיר הוחרמו, ממשאיות ועד עגלות סוסים. אנשים נשארו ללא פרנסה, ללא אמצעי פרנסה, כך נפגענו גם אנו ונשארנו ללא פרנסה. התחברתי עם ברוך רוזנפלד ואברהם הולנדר נכדה של היני־שובאית והחילונו לברוח ממקום למקום, נערים היינו, הבינונו שלא ישימו לב אלינו; התחלנו להבריח עצים להסקה דרך הנהר וגם מצ'יצקובה. הגרמנים תפשו אותנו פעם והיכו אותנו קשות. עזבנו את רתמותינו וברחנו כל עוד נפשנו בנו. חזרנו הביתה וחכינו להזדמנות יותר מוצלחת. המכות הרתיעו אותנו מאד לתקופה מסוימת. בוישוגרוד נלקחתי עם כולם לעבודת כפיה, העסיקו אותנו בהריסת העיר. מה יכלנו לעשות? הרסנו את בית הכנסת, את בית המדרש, את כל רחוב הסנדלרים מצד ההר, מקום שם גרו יהודים ולאורך הלנגוויגס, שממול

לבית הכנסת. עבדנו תוך פחד, תשלום לא קבלנו, רק מכות רצח. מפקחי העבודה היו 2 גרמנים ניקל וטאובר. הם היו מתעללים בנו ומכים אותנו בכל הזדמנות, בעבודה, בתחילתה ובסיומה.

סלופי נובה

ביום 6.3.41 גורשו כשמונה מאות יהודים מוישוגרד לסלופי־נובה והתקינו שם גיטו שנמשך מרחוב הכנסיה הנוצ־רית, רחוב פלוצק עד הקלויסטער גאס.

כאן היו שני גרמנים הניג ואוגוסט, שנהלו מסחר עם פלוצק והם קבלו אותי לעבודה אצלם. קניתי להם מצרכים שונים למכירה והבראה והייתי קונה גם לי שק גריסין, שק קמח ואבא היה מחכה לי בחצרו של אחד הגויים עם עגלת־יד, מכניס מזון יקר זה לגיטו ומתפרנס ומפרנס משפחתו הענפה. פעם תפש אותו שוטר גרמני החרים לו את העגלה עם הסחורה, הרביץ בו מכות דם וכלא אותו בבית הסוהר בפלוצק. מאז לא זכינו לראותו עוד. היה זה יום אבודו של אבא ז״ל.

בט׳ באב 1941 נלקחתי למחנה העבודה בבלסק. עבדתי בהנחת כבלי דואר. עבדתי קשות וקבלתי מכות וגערות המק־פיאות את הדם. ישננו רבוצים על הארץ הקרה, בחושך, ללא אוכל והכנים אכלו בשרנו בכל פה.

ענין הכנים היה מקור לסבל כפול, שעות רבות עסקנו במצוד אחריהם, חפנים מלאים חפננו מהם והם התרבו והלכו. עצבינו התרופפו ועורנו שתת דם, אך כל זה ניתן להסבל. הרע היה שבתואנת הכנים הוטלו עלינו „מסדרי זנב״ (שואנץ פאראדה) מדי פעם וזה דיכא מאד, המפקד הגרמני היה מופיע עם משמרותיו, מאלץ אותנו להסיר את המכנסים, השוטרים האירו ערוותנו בפנסי חשמל ולעגו לנו. כך נראה מסדר הזנב או „מסדר־היהודים״ כפי שהיו אומרים. בשעת המסדר היו מתעמרים ומתקלסים בנו בצחוק ומכות.

שוב וישוגרוד

בנובמבר 1941 שבנו לוישוגרוד. אותו שבוע בשבת, הקיפו את משכנות היהודים, לכדו מהם מאות לאחר שרכזו אותם בככר בעיר חולקו כל היהודים. חלק נשלח לצ׳רווינסק וכאלף מאתים יהוזים נשלחו לנובידבור. בעגלות גדושות ובמשאיות הועברו היהודים מעירם. הפעם נותקו יהודי וישו־גרוד ממקום חיותם, נעקרו ולנצח. בעליה על המשאיות ספגנו מכות רצח מידי הגרמנים ועוזריהם, את התרמילים מעשה ידינו שלקחנו אתנו ובהם שארית מזוננו ולבושנו, תלשו בסכי־נים מכתפינו, בתואנה כי זה תופש מקום מיותר במשאית. עם כריתת הילקוטים מכתפותינו נכרתה שארית תוחלתנו; נשדדה פת לחמנו האחרונה ופרוטתנו הספורה, אשר בה חשבנו פעם לפדות נפשנו, או להשיג לנו לחם להחיות הנפש.

בנובידבור

הגענו לכאן בשבת אחר הצהרים. הנאצים הכניסו אותנו לתוך גיטו צר וצפוף, שהוקם בנפרד מן הגיטו הגדול. משפחה משלנו היתה לנו בנובידבור והיא אספה אותנו ואת הדודה רחל־לאה לביתה שבגיטו הגדול. המצב היה רע מאד. בלי אבינו הדואג לנו, ללא פרוטה לפורטה רעבנו ללחם, העבודה כאן היתה קשה ביותר וללא תמורה. אחי ישעיה ניטלה ממנו היזמה, יאושו גבר עליו וכל נטל הדאגה נפל עלי.

הברירה היתה למות ברעב או להסתכן ולהמשיך בהברחה. בחרתי בחיים ובסכון. התקשרתי עם חבורת נובודבוראים, שעסקו בהברחות ללגיונובה והתחלתי „לעבוד״. אני שצעיר הייתי לא חלה עלי חובת עבודה — והסתכנתי.

דרך ההברחה ללגיונובה עברה ביער של סקרדה, שבסופו היה הגבול. משמר גבול גרמני צפוף שמר על הגבול כשבידיהם כלבי שמירה מאולפים, כל הזמן היינו שומעים יריות. מלבדינו היו שם כנראה עוד מבריחים. הדרך היתה בפקוח רצוף ומדוקדק ומה שלא עשו הכדורים עשו הכלבים. אנשים שנפגעו ופגרו, נטרפו על ידי כלבי הענק הגרמנים, ששסעו אותם לגזרים.

פעם נלכדו על ידי הכלבים ונפלו בידי הנאצים שבעה יהודים חיים, ביניהם נער בן 16, בנו של וולף לוין מוישוגרוד. אני במקרה נצלתי אז. את כל השבעה הביאו למחנה ותלו אותם לאור היום, לעיני כל דרי הגיטו, אשר חויבו לצאת, לראות במו עיניהם איך נתלים אחיהם. אחרי התליה נאלצנו להשאר עוד קצת והלכנו. כל אחד ולבו הכבד חזר למאורתו.

הגופות תלו במחנה 24 שעות והיוו אות לנותרים. אמא אמרה אז: מוטב בני שנמות ברעב ואל אראה אותך מסתכן בכך.

בכל זאת נאלצתי שוב להסתכן ולהבריח, כי הרעב הציק ביותר.

התחלתי להבריח מזון מוישוגרוד לצ׳רוינסק לגיטו. הרוחים כאן היו אפסיים, אך הסכון קטן, היה חורף. את המצרכים הובלתי במגררה קטנה, בלילות. אני הסבל ואני הסוס ואני ילד כמעט בודד בלילה.

בסוף תפשו אותי. הובלתי למשטרה, שם התיחסו אלי כאל כלבלב מצורע, הרוצחים הגרמנים הושיבו אותי במרתף לכל הלילה. בבוקר לקח אותי שוטר אחד, אכזר ומטיל אימים, רוצח בדם קר השש לרצח. הוא הכניס אותי לבית השמוש ונעל עלי את הדלת ואמר:

— כלב קטן, אתה נשאר כאן, עד אשר תקפא ותיהפך לנציב קרח!

בחוץ שרר כפור גדול. כעבור חצי שעה הרגשתי, כי לא אעמוד בקרה הזאת, נכנסתי לתוך בור הצואה, נסיתי לחפש לי מסתור מקור ומוצא. לא הצלחתי. למזלי עבר שם ידיד מידידי, הוא סיכן עצמו, פתח לי פתח קטן ויצאתי.

ברחתי לגיטו צ׳רוינסק.

למחרת באו לחפשני בגיטו נובודבור. הצלחתי.

בנובמבר לקחו הנאצים ארבעים וכמה יהודים לסטוצ׳ניה, שם העבידו אותם בפרך. אחדים מהם לא יכלו לעמוד בקשיים האיומים וחמקו וברחו. אז לקחו הגרמנים עשרים ותשעה יהודים, בתרו אותם בתרים בתרים בעודם בחיים, אחר כך חפרו בור וקברום בעוד מרביתם נשמתם בהם.

הפנוי האחרון

ביום 12 דצמבר 1942 היה הפנוי האחרון. הגעתי עם המשלוח האחרון למחנה המות שליד אושויץ. היה זה מחנה המכין קרבנותיו לאושויץ — בירקנאהו, בית משרפות האדם ותאי הגזים.

ביום ב׳ אחר הצהרים בוו בטבת לקחו אותי ואת אחי יהושע לעבודה. הפרידונו מיתר אנשי המשפחה, העמידונו בצד. ואז נלקחו מאתנו יקירינו. הפרידו בינינו וידענו בלבנו כי הפעם — לנצח. אמי, אחי יעקב, אחותי דבורה ואחינו הפעוט יוסף נשרפו באותו יום לאחר שעברו את תהליך ההגזה. דבר זה נודע לנו מפי אנשים שהועסקו בשרפת יהודים על ידי הגרמנים. באותו יום קעקעו לנו מספרים על זרועותינו, לי מספר 83333, לאחי — 83335. פשטו בגדינו והעמידונו ערומים. אחר כך גילחו את כל המקומות השעירים בגופנו ומגולחים הובאנו לבונין והוכנסנו להסגר של 21 יום. עמדנו להשלח למחרת לעבודה, אלא שרבים חלו בטיפוס הבהרות והחזירו את

שמחה ליפסקי הנצול ובתו

כולם לבירקנאהו. כאן הופיעו רופאים ובחרו את הבריאים שבתוכנו, מעטים נבחרו צעירים מכולם ומחוסנים מכולם. אותם השאירו, והנותרים הוגזו ונשרפו.

אני ואחי נשארנו.

אז נשרפו דוד פרוסק בנו של איצ׳ה הדיג (או פישר), הרשיל לוין בנו של מאניע לוין, אשר ליכטנשטיין בן אברהם חיים פרציס, פסח פרוסק (שימבר) חתנו של שלמה דוד, ישראל גולדמן, נכדו של שלמה לומפ.

עבדנו בכבישים ושוב תוך קללות, גערות ומכות איומות. פגשתי שם את הירש יוסקה בן פויגיל ואת אבא רוק, כזכור היו הם אנשי כוח גברתנים, מקצועם כעגלונים וסבלים מגיל צעיר חישל אותם והקשיח גופם, בכל זאת קרסו תחת כובד התנאים וקשיי העבודה ונפלו.

לימים בחרו את כל בני ה־18 ושלחום למחנה עבודה ל„בית הספר לבנות של המפקדה״. מוישוגרוד היה גם אברהם פופוב־סקי, איזיק פרוסק, שני נכדיו של שלמה גורפינקל הנמצאים בלונדון, שמחה ליפסקי וחנן ליפסקי הנמצאים בארצות הברית. אחי שנספה באחד המשלוחים, שמוליק בוקי שבילה את כל מדורי הגיהינום של המחנה, הגיע לישראל ונפל במלחמת השחרור, אברהם שינקמן בן משה שינקמן נפל בעבודה בבית הספר. בארץ נשארתי אני ואברהם פופובסקי.

שלשה חדשים שהינו בבית הספר ואז הוטל עלינו לבנות בתים. עבדנו עם אזרחים חפשיים, הם עשו אתנו חליפין, הם לקחו מאתנו גופיות וסוודרים ונתנו לנו תמורתם לחם.

בינתיים הועברתי ליחידת הובלה של המטבח. תפקידי היה לקבל מתבשילי המטבח ולהעביר את דודי האוכל לפלוגות השונות. כאן במטבח „ארגנתי״ בכל פעם דוד אוכל בשביל היהודים, גנבתיו פשוט בסכון נפשי והעברתיו למחנה, שם חיכו אנשי עירנו וידידים רעבים ונכספים למזון מה וקבלו את מתנתי כבשורת חיים ואריכות ימים.

כך החזקנו מעמד עד אמצע ינואר 1945.

ב־18 לחודש זה הועברנו לגליוויץ בקרונות משא פתוחים מודחסים וצפופים, בכל קרון נדחקו מאתים ועשרים איש. משם הובילונו למטהאוזן. הנסיעה נמשכה הרבה. נסענו מספר ימים, מספר רב של יהודים מתו בדרך. הגעתי למטהאוזן יחד עם שמחה וחנן ליפסקי ואחי. שהיתי כאן מספר ימים והועברתי לאבנזי. כאן אוכסנו בצריפים, ארבע חמישה אנשים במטה אחת, שכבנו ללא זיע כל הלילה ראש לרגל רגל לראש, מספריים חיים של אדם.

בשעה 5 עם שחר עוררונו לעבודה. חפרנו מנהרות בהרים, הריצו אותנו לעלות הרים גבוהים. אנשים מעדו בהע־פילם, נפלו וירדו תהומה.

נשארתי שם עד הששי במאי 1945 ושוחררתי על ידי הצבא האמריקני.

ביום שחרורי היה משקלי 39 קילוגרם.

ז. בילגוריי

מטהאוזן - אושוויץ - ברלין

בגיטו וישוגרוד הייתי עד הסוף, עד הגירוש הכללי של כל יהודי העיירה. יום לפני הגירוש יצאתי את ווישוגרוד. לא עם כולם.

בלילה בא גרמני מתושבי המקום, מכיר שלי ואמר:

— יש לך משפחה בצ׳רווינסק, ברח, כי מחר יגרשו את כל היהודים ומי יודע מה יקרה להם בדרך.

בו בלילה לקחתי את אמא, שלש אחיותי, אשתי ואחי. ארזנו צרורות ויצאנו לצ׳רוינסק.

לילה ראשון היה זה לי מחוץ לעיירתי, מאז ילדותי לא יצאתיה אף פעם. כאשר קמתי בבוקר כבר היה חלק מיהודי וישוגרוד בצ׳רוינסק. מוכים ועלובים היו. חלק סחב צרורותיו בידיו וחלק שהעמיס את מה שניתן להציל מרכושו הדל בעגלות אכרים שכורות.

כעבור 3 חדשים הגיעו אלי אנשי הגסטפו ואסרו אותי בעד משפט שהיה לי בגיטו וישוגרוד, מפני שסחרתי ביי״ש שהיה מביא לי גוי ואני מכרתיו בגיטו לגויים. למעשה תפשו אותי כאשר הוצאתי בקבוקים ריקים לגוי, אך הגסטפו הריחו הבקבוקים והגישו נגדי משפט.

ישבתי 6 חדשים במקום חודש, בכלא פלוצק. נשפטתי רק לחודש מאסר וקנס כספי ולא היה לי כסף לשלם הקנס.

משם נלקחתי עם עוד יהודים למחנה מטהוזן שבאוסטריה. הובילו אותנו יחד עם אסירים פוליטיים גרמניים ברגל ללא אוכל ומנוחה, משלשים וחמש יהודים שהובלו למחנה נשארתי אני בלבד, את כולם רצחו במחנה. רצחו אותם אנשי אס־אס ואסירים גרמנים פליליים. לי שיחק מזלי. עבדתי יחד עם אסירים גרמניים פוליטיים שנשפטו בעוונות שונים של עצמאות רעיונית, התנגדות לאכזריות ועוד. הם נדונו לעשרות שנים, הם אשר הצילו אותי בכל מיני דרכים, יחסם ליהודים היה יחס של הבנה לגורל. גם הם סבלו מאחיהם הנוגשים.

פעם אחרי 4 חדשים יצאתי מהמחנה לעבודה כמנהגי יום־יום. ניגש איש, לבוש מדים הדורים אל הקבוצה שלנו, לפי מדיו הכרתי כי הוא איש האס־אס. הוא אמר לקאפו שלא יחזיר אותי למחנה אלא יהרוג אותי, אך הקאפו קפץ אליו ואמר: — אותו לא נהרוג הוא פועל מועיל וחזק. משום מה הוא לא התוכח אתו ויתר, אך ציוה בשובו לא לתת לי להכנס לבלוק שלי ולהשאירני ליד השער. לזה לא יכל הקאפו להתנגד. הוא הכניס את כולם. אני נשארתי בחוץ. הייתי בטוח, כי הפעם יגמרו אתי אנשי אס־אס בעצמם.

כשנגשתי לשער עמד איש האס אס וציוה על כולם להכנס להסגר בבלוק. לי אמר לרוץ לשער השני שנמצא במרחק של 100 מטר. חשבתי כי הוא ישלח אלי כדור בערפי. רצתי בכל כוחי. כשהגעתי לשער השני צעק אלי לשוב בריצה חזרה לשער הראשון.

רצתי מהר, עמדתי מולו מתוח ומצדיע כחייל, אז הוא מדד אותי מכף רגל ועד ראש. פנה אלי ואמר לי לרדת למכבסה ולא לשוב עוד לבלוק. את החשבון עם הגרמנים הפוליטים רצה לסדר ללא עדות יהודית. ואני לא הבינותי.

לפנות ערב לא נתנו לי לשוב לבלוק שלי, אמרו לי לשכב במכבסה, הביאו לי מזרון, שתי שמיכות, לחם וקפה. פרשתי את המזרון על הארץ השתטחתי עליו וישנתי.

למחרת הביאו לי ככר שלם ובגדי אזרח, לא שלי. התלבשתי וחכיתי. כעבור מספר דקות בא איש גסטפו ולקח אותי.

האיש לא דבר אלי כמובן, רק לפי תנועותיו פניתי לאן שרצה מבלי לדעת לאן. הלכתי אתו רחוק. נסענו ברכבת 3 ימים, הגענו למחנה צריפים ותאים ומשרפות. המחנה היה גדול כעיר בנויה. התברר שהגעתי לאושוונצ׳ים. שם קעקעו לי מספר על הזרוע, הלבישוני לבוש הפסים המיוחדים ליהודים והקצו לי מקום בבלוק.

ראש הקבוצה שלי מאנשי העבודה, גרמני אחד, קישח ואכזר כשראה אותי אמר:

— אם הגעת הנה חי ממטהוזן אתה כבר תשאר אצלי בחיים.

הוא הכניס אותי לקבוצה שעבדה בעבודה של טעינת לבנים וציוה על הקאפו שלא להרביץ לי, הואיל ובאתי ממחנה מטהאוזן.

לאחר 3 חדשי שהייה באושוונצ׳ים נלקחתי אל מחנה בירקנהאו. כל בלוק הפריש עשרים איש למשלוח ואני בתוכם.

שבוע ימים החזיקו אותנו במרתף באושוויץ מובדלים מיתר האנשים. לא נאמר לנו מה ייעשה בנו, אנשים בכו והגיעו לידי היסטריה. הם היו בטוחים, כי הם מובלים למות. אני החזקתי את עצמי והשתדלתי להתגבר על עצבי המתוחים, אך הספק ניקר בלב.

עם תום השבוע אספו אותנו. שלש מאות איש היינו, הוליכו אותנו לבירקנהאו.

במחנה זה מצאתי אנשי וישוגרוד ספורים, הם סיפרו לי, כי כל משפחתי נשרפה בתאי הגזים.

נשארתי לבדי והמצב היה ברור.

כשנתים עבדתי בבירקנהאו בקבוצה שמיינה בגדים וחפצים אחרים. היו אלה דברים של יהודים שנשרפו בתאי בירקנהאו. הם מיינו אותם כדי לשלחם לגרמניה, אז ראיתי, כי אין זה רצח סתם, נוכחתי, כי הפושעים הנאציים רוצחים יהודים לשם שוד וביזה.

בעת המיון מצאנו בבגדים כסף וזהב העברנו חלק זה ליהודי המחנה. אולי יצליחו אי־פעם לפדות את נפשם בדברי ערך אלה.

משם הועברתי לבונא, שם דובר כבר על בוא הרוסים. הגרמנים הזדרזו והוציאו אותנו מהמחנה והובילו אותנו רחוק

מכאן. ברגל הוליכונו למקום בלתי ידוע. היינו רעבים ועיפים וכך הלכנו ברגל מספר שבועות. לא ידענו לאן אנו מובלים. בדרך הם רצחו כשלשת אלפים איש, שפיגרו מחוסר אוכל. נשארנו בחיים רק 180 איש. בדרך הוברר לנו, כי בכונתם לחסל אותנו, כדי לטשטש את העדויות העלולות להתעורר נגדם.

בינתיים החלו לבוא תלונות מהצבא הגרמני שהחללים מונחים משני צדי הדרכים, גופותיהם מתפוררות ונרקבות והאויר מצחין. קשה לצבא לנוע בתנאי אויר כאלה. מראה החללים מזעזעם, הסביבה מורעלת מריחות המות הנישא מסביב. הם נבהלו, הצבא חשש למגפות ואיים באמצעים נגדם. לא היה להם פנאי לקבור את המתים והם הפסיקו את ההרג. הם הכניסו אותנו אל אורוה של גרמני אחד ושם האכילו אותנו והעסיקונו בחפירת תעלות וחפירות הגנה.

היתה זו כנראה דרישה של הצבא והם דחו את הרצח וטשטוש העקבות של פשעם למועד אחר. הם היו בטוחים, כי לא נוכל לברוח.

כחודש ימים עבדנו שם. באחד הימים חיפשנו את נוגשינו, כל אחד רץ לחפירתו כנהוג. משלא באו להעיר אותנו, חשש כל אחד שמא לא שמע את קול הגונג, וזה הרי חמור מאד. היה זה מחריד. כל אחד רץ מפחד, שמא איחר, שמא מחכה לו עונש חמור ליד פתח העבודה, אך כשהגענו לחפירות מצאנו בתוכן רוסים.

מסתבר, כי בלילה באו והודיעו לגרמנים, כי עליהם להסתלק ובמנוסתם המבוהלת לא הספיקו לחסל אותנו.

אז גם נודע לנו, כי אנו נמצאים 10 ק״מ מברלין, ההתקדמות הרוסית נמשכת אל תוך גרמניה והחזית עוברת אל אדמת הפושעים.

כך נשארתי בחיים תודות לשלשלת מקרים. כשנגמרה המלחמה לא היה לי אל מי לפנות, אל מי ללכת, את מי לחפש.

חזרתי לוישוגרוד. היא היתה שוממת.

השלטון היה בידי הפולנים. ראש העיר נתן לי בית לגור בו ונשארתי שם חמש שנים.

* * *

בן 5 הייתי כשמת עלינו אבא והשאיר אלמנה עם חמשה ילדים. הייתי נאלץ לעבוד מגיל ילדות. לא היה לי פנאי ללמוד, לא הייתי מעורה בחיי העיירה, לא נמשכתי אחרי פעולות פוליטיות צבוריות. לא הכרתי הרבה אנשים, אך העיירה יקרה לי, רציתי להשאר בה, אלא שכל רחוב הזכיר לי דברים מזעזעים. לנגד עיני עברו תמונות מזויעות מחיינו בתקופת הנאצים. התעללויותיהם ביהודים שהיו מדכאות ומיאשות. במו עיני הרי ראיתי איך כאן, ברחוב זה נורו יהודים פשוטים תמימים שוחרי שקט ושלום, סתם ירו בהם הפושעים, בדם קר ולשם שעשוע. כאן ברחוב השני צצו לעיני פתאום דמויות, אשר הוכו על ידי הנאצים באמצע הרחוב, בלכתם תשושים, חולים ומשרכי רגלים, התנפל עליהם בריון גברתן וניסה אגרופיו בהם או בעט בבטניהם. ריסק אבריהם והשאירם מפרפרים בכאביהם על מדרכת הרחוב. גם לי הרי קרו בוישו־גרוד מקרים דומים.

נזכרתי בסבל שלי, במלקות שקבלתי פעם עד מות ממש, במכות, בסטירות ובבעיטות. ראיתי שגם הפולנים אינם נופלים מהגרמנים בשנאתם לנו ובאכזריותם המטומטמת וצמאונם לדם. החלטתי לצאת מכאן.

קמתי סתם והלכתי. לא היה לי ממי וממה להפרד בעיירתי.

וישוגרוד זו, שהיתה לי עיירת חיים וקרובים ויקירים, התרוקנה לי מתוכן ונעשתה זרה לי.

הלכתי ממנה. לעולמי עד לא אראה אותה. מה שעשו בה הפולנים אינו נופל ממעשי הנאצים. אם אני זוכר את וישוגרוד שלי אני זוכרה, כשהיא היתה יהודית ושלי. עתה היא נקודה שאין לי ולנו כל יחס אליה.

ארון איסר בילגוריי (פאַריז)

עם וישוגרודאים בנדודים

כשנכנסו הגרמנים אלינו ברחנו ללישנה, אך גם שמה הם הגיעו ובערב הראשון אספו את כל אלה, שאינם מבני המקום ורכזו בכנסיה הקטולית של העיר. גם אני נקלעתי ביניהם. את הגברים החזיקו בכנסיה כל הלילה.

בבוקר הוציאו אותנו לשדה ליד מחנה צריפים, ולפנינו הופיע קצין אס־אס, רכוב על ג׳יפ ומקלע תחת ידו, פניו הפיקו רצח וצמאון לדם. הוא פנה אלינו והסביר כי אנו „חלאת הגזע האנושי״, כי אנו אשמים בכל הזעזועים הפוקדים את העולם. בסוף הודיע כי עומדים להרגנו ועלינו להודות, שאכן אשמים אנו בכל.

24 השעות של מריטת עצבים ששהינו שם נתמשכו והפכו לשנים בעינינו, אך למחרת באו במשאיות והעבירו אותנו לרווה רוסקה ומשם בקרונות סוסים לכוון ברלין.

בברלין לא נתנו לנו להכנס. ברלין חייבת להיות מטוהרת־יהודים. החזירו אותנו לרוה רוסקה, אמרו לנו ללכת. „אתם חופשיים״. וכשהתרחקנו קמעה ירו אחרינו. בנס לא פגעו בנו ואיני יודע מדוע ואיך.

בינתים עברו 48 שעות ואוכל לא בא אל פינו. עיפים ומדוכאים נעזבנו ללא אמצעי תחבורה. החלטתי לשוב לוישו־גרוד ויהי־מה.

תצלום פרדה מבאום בצאתו לצבא
אברהם במרכז

אתי היו עוד כעשרה אנשי וישוגרוד, מהם זכורים לי לצערי רק הרשקה קרוננברג, חנא קנסתר, איצ׳ה קרפ ואחיו. כולם הצטרפו אלי. חזרנו לוישוגרוד. היתה זו עיר נצורה. נפש חיה לא נראתה ברחובות. רכושנו נבוז. אמא ניסתה להכנס לחנות להציל משהו. ירו אחריה להפחידה. היא חזרה הביתה ואמרה לנו:

— כאן אין ערך לחיים. תברחו מכאן, לכו לרוסיה. שמענו בקולה. עוד באותו לילה הכינונו הכל למסע והלכנו בכוון לרוסיה. אמא ואחותי עם שני פעוטותיה נשארו, חששו מתלאות הדרך ונספו.

הגענו לביאליסטוק. עבדנו בצ׳רנוביץ׳ כשנה וחצי ומש־פרצה מלחמת רוסיה—גרמניה יצאנו עם כל הנסוגים אל „אמא רוסיה״. בדרך גיסו אותנו לצבא האדום. מוישוגרוד היינו ארבעה בחורים, אני, אחי חיים, פוטרמן חיים, ואברהם בוים.

הדרך היתה קשה, מלווה התקפות והתחמקויות מהפצצות. ביער בטמבוב נעצרנו למנוחה, היו שם מרוכזים פליטים רבים. מצאנו ביניהם את יוסקה כבשנה ויצחק שצ׳פה.

שם „שחררו״ אותנו מהצבא. סטלין לא נתן אמונו ב„מע־רביים״, שכולם „שונאי רוסיה״ ושילחו אותנו למחנה עבודה באסיה התיכונית, בעיר לנינובט שבטג׳יקיסטן (מקודם חדזנט שם העיר).

במקרה נודע לשמואל פרוסק (קוטער) שהיה זמר אצל החזן, כי אנו נמצאים כאן והוא היה בא לבקרנו ממקום עבודתו, ממרחק 30 קילומטר. אתו היו גם טוסיה ואלתר רורה.

במחנה זה מת עלי אחי חיים. הוא היה תשוש מאד מ„ההכשרה״ שקדמה לגלותנו ולא עמד בפגעי הנדודים.

אברהם בוים עבד בתשלבת של תעשית משי. הוא נתפש בעבירה קטנה, הושב בבית הסוהר וחיכה למשפטו. בקרתי אצלו, מצאתיו מיודד מאד עם הסוהר הראשי, מתהלך חפשי ועוזר לו בבנית חוילתו כצבע. משמצאנו „מהלכים״ אל אחד הקצינים הצענו לאברהם שנביא לו בגדי אזרח נלבשנו והוא יברח. גם כסף לקצין הכינותי. אברהם היה בטוח בצדקתו והאמין, כי יזוכה במשפט. הוא רצה לצאת זכאי מבלי לשהות במחתרת כעריק. הוא נשפט לשנתים בית סוהר, שם הדביקה אותו מגפת הטיפוס והוא מת בכלאו.

פעם יצאתי לבזר לתקניות ראיתי לפני אדם פוחח, פרוע שער ומוזנח, הכרתי בו את יצחק שצ׳פה. הבאתיו לביתי,

...ומצבה הקימותי על קברו

התברר כי הוא ערק ממחנהו ועתה הוא חי כחיה נרדפת בשטוטי מחתרת.

הוא הגיע אח״כ עם אשתו לסמרקנד והגיע לחיים סדירים.

משמת אחי הבאתיו לקבר ישראל ומצבה הקימותי על קברו.

היה אתנו יהודי ממוסקוה, איש מענין, היה מתפלל יום יום, באותו זמן מתה עליו אשתו ונקברה בטעות בקבר, שנכרה לגויה שמתה יחד אתה. הסתכננו שנינו ופתחנו בלילה את הקברים והחלפנו את הגויות. ערכו של קבר ישראל יקר לי אז מאד.

ב־1946 יצאתי לורוצלב, עזבתי את רוסיה. ידעתי, כי עלי לעזוב את פולניה. כי היא לא בשבילי ולא בשביל יהודים והחלטתי לבקר בוישוגרוד לפני עזבי אותה.

מצאתי בוישוגרוד חמשה אנשי עיר שחזרו מגיהינום הקצטים, פרייזינגר לייבוש דוד, הירשל נוימן, הירשל פוקס, זכריה בילגוריי ואיצ׳יה לייזר זלצברג. רציתי לבקר את קבר אבי, הם אמרו לי: מבית הקברות לא נשאר זכר. הלכתי בכל זאת. המקום היה חרוש ונטוע עצים. לאן נעלמו המצבות, תמהתי. בדרך נגלה לי הדבר. בחצר ביתו של רודזינסקה ראיתי את מצבתו של משה גמח ז״ל משמשת כמרצפת מדרכה.

יום אחד בלבד נשארתי בעירי ההרוסה חסרת היהודים ועזבתיה לנצח.

העיר נהרסה ללא הכר. רח׳ הסנדלרים הרוס פרט לשני בתים שנשארו בו (אהרון הולצנדורף ושל יעקב דוד שיינמן), שכונת הפוקוסקיס נחרשה עד היסוד, רחוב לנגווגס הרוס פרט לארבעה בתים. כל בתי הפורווס נהרסו ושמשו מלוי לסתימת הפורווס.

משום מה נשאר רחוב רמבובה שלם.

מפי א. פלז

גם למתים אין נותנים מנוח

בבית החיים של וישוגרוד שכלתה ישנו משטח של ד׳ אמות ועליו לוח אבן דמוי מצבה־עלי־קבר וחרותות עליו המלים בשפה הפולנית:

„גם למתים לא נתנו מנוח״.

היה זה בשנת 1948 כאשר שרידי וישוגרוד החלו להתלקט ולחפש להם מקום אחיזה בעולמם שחרב. הם באו לוישוגרוד לראות שמא בכל זאת יימצא להם מישהו מקרוביהם, שמא ימצאו בית משלהם לחסות בו ולהתחיל חייהם מחדש בעירם, בעיירת מולדתם עיר קברות אבותיהם.

העיר היתה ריקה מיהודים, אסונם בלט כאן במלא אימתו והם ידעו, כי עליהם לנדוד מכאן ולחפש עתידם במקום אחר. רחובות היו כאן מרוצפים באבני מצבות, בחצרות פרטיות שכובות היו אבני זכרון עם ידי כהנים פרושות מפושקות־אצבע בברכת כהנים, כדי שמן ופתוחי זכרון אחרים המלוים את „פה נטמן״ המסורתי שעל גבי מצבות לדורותינו. המדרכות שזורות היו חריתי אות עברית ושמות אנשים זכורים להם מאד וכל בתי היהודים שעמדו על תלם תפושים היו על ידי גויים ושכנים „טובים״ משכבר.

לפני שנפרדו מעירם לנצח הצליחו לקבל רשותו של ראש העיר דומברובסקי, לעקור מספר מצבות מהמדרכות ולהחזירן לבית־החיים, שם שיקעו אותן חצין באדמה ועל חלקן הבולט יצקו מלט לגובה של 80 ס״מ עליו הניחו מצבה ובה חרתו את הכתובת המתריעה, הזועקת לשמים את זעקת האדם שכבודו חולל, את זעקת העם היהודי שגם במותו אין לו מנוחה. אדריכלי מבצע זה היו צבי נוימן, פרייזונג לייבוש דוד, ה. פוקס, י.ל. זלצברג ואשתו וזכריה בילגוריי.

לדבריהם הם הקיפו את המצבה בשרשרת ברזל לתיחום קדושת המקום, אך ילדי בית הספר הפולניים היו באים מפעם לפעם ומנתקים את השרשרת לשם חלול המצבה. לא הועילו פניותיהם למנהל בית הספר. הדבר לא הפריע לו ואולי נעשה גם על דעתו דעת מחנך הדור הצעיר של אזרחי וישוגרוד החדשים.

המצבה והכתובת בפולנית

א. פלז

מהימים הראשונים (מפי נטע פוטרמן)

הוא ואמו גרו בוורשא בעת שפרצה המלחמה, ברחוב טברדה 6, בין אנשי העדה היהודית היה בית זה מפורסם מאד, כי בחצרו עמד בית־הכנסת היפה „נוזיק'ס־שול", בבית זה בקומה השלישית היתה גם האמבולטוריה של הקהילה, באותו חצר היתה גם מסעדה כשרה לשרות הבאים הרבים למקום.

לאחר שגם בבית זה נפל פגז והרס חלק גדול מהבנין, נדדו נטע ואמו עד לרחוב לשנו, מרחק של לא יותר מאשר כשני קילומטרים. אולם הם הגיעו לשם אחרי תקופה של כשבוע־ימים, בכל מקום בדרכם מצאו בתים מתמוטטים לעי־ניהם, או עיי מפולת שלאחר התמוטטות, באחד המקרים ראו בית שמדרגותיו נהרסו, ומלמעלה עמדה אשה שכרעה ללדת וצעקה לעזרה ולא היה מושיע לה. לא היתה כל אפשרות הצלה ולאחר רגעים מספר התמוטט הבית כולו ואתו נעלמה צעקת היולדת וסיכויי הצלתה.

עם השלמת הכיבוש, חזרו לטברדה 6. יהודים ניקו בינ־תיים את מרתפי בית־הכנסת, והכשירו אותם זמנית כמקום אכסון בשביל הפליטים שנוספו מדי יום ביומו, במסעדה השתמשו להרתחת מי־שתיה ומים לניקוי פצעיהם של הפצו־עים, אשר אוכסנו באותם מרתפי בית־הכנסת זמנית עד שיהיו מסוגלים בכוחות־עצמם למצוא להם מקלט טוב יותר.

ביום־הכיפורים, בטעם עברו לרחוב לשנו היה בית־הכנסת מלא מפה־לפה מתפללים, כשבסביבה הפצצות ובערות, ואין כל אפשרות להוציא הראש חוצה. הצום נגמר ואין במה לסעוד הלב. אז באה אמו של נטע, שעבדה במסעדה באותו בית ובידה המפתחות, פתחה ונכנסו למסעדה, חיפשו ומצאו כמה קופסאות עם מלפפונים חמוצים, הביאום לבית־הכנסת וחילקו מלפפון אחד לכל מתפלל, נטע מציין: שלא היה יהודי אחד מבין כולם שיושיט היד לקחת מלפפון בטרם שהוגש לו.

בין המתפללים נמצא יהודי בעל מאפיה שמעבר לרחוב במספר 3, והוא שם נפשו בכפו, ומתוך סכנה גדולה, חצה את הרחוב, ואפה מעט לחם, הביאם לבית־הכנסת, והאנשים השקיטו רעבונם בפרוסת־הלחם.

בין פליטים אלו נמצאו מבני עירנו: משה קופרמן ובן הגעלער שטריק־מאכער מפלוצקער־גאס, ובן הלאטע־מאכער בשם מוטל, משה ומוטל חזרו לווישוגרוד מיד כשנוצרו תנאים כאלו, ויותר מאוחר מוטל היה בגיטו נובידבור.

רחל לאה פוטרמן — אחות נטע

אברהם שלוסברג — בעלה

אישים בוישוגו

י. גרינבוים

דרך חייו של נחום סוקולוב

(קטעי מאמר)

הקדמת המערכת:

סוקולוב העלוי, גדל עתונאי דורותינו ומנהיג היהדות בשנות הלבטים הגדולים של ה„מדינה בדרך" בהיותה בדרך האחרונה למדינה, היה כידוע יליד וישוגרוד ופרי אוירת יהדותה. אנו גאים בבנה הגדול של אומתנו שהיה יליד עיירתנו ונותנים כאן את מאמרו של י. גרינבוים המפרט את שלבי גדולו ותחנות צמיחתו המנהיגית.

כידוע הביא סוקולוב לציונות את הסינטזה העמוקה בינה לבין החסידות ומנע בכך פורענות־פילוג בעם בפרוס גאולתו. י. גרינבוים מבליט זאת כאות של גדולת רוח בסוקולוב ונראה לנו, כי את הסינטזה הזאת ינק סוקולוב בעיירת מולדתו וישוגרוד, שהיתה מפולגת בדעותיה ומאוחדת בפילוגיה, ואין זה מקרה שבגלגולי מעמדו זכר סוקולוב תמיד את ר' חיים אהרון פרשט, רבו המובהק והאהוב איש וישוגרוד, שעיצב דמות ילדותו. בהכללת פרקי סוקולוב בספר זכרונה — מובלטת גם זכותה של וישוגרוד.

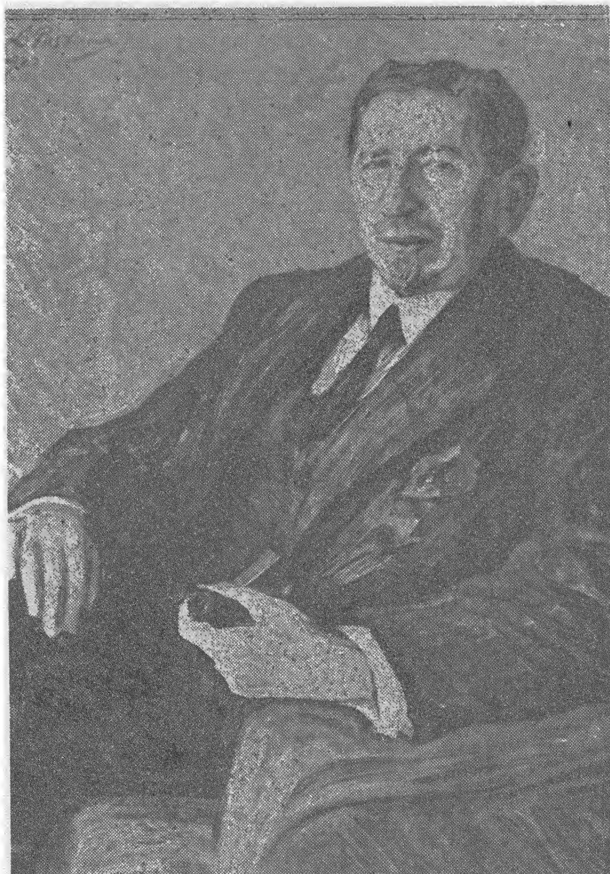
בשנות השבעים של המאה שעברה היתה ווארשא, בירתה של פולין המשועבדת לרוסיה, מרכזה של ההשכלה ושל ההתבוללות היהודית. זכרונות ההתקוממות של שנת 1863, שבה נלחמו משכילי היהודים שכם אחד עם אצילי פולין נגד רוסיה, שבה השתתף רבה של ווארשה בהפגנות־דמים יחד עם כוהני דת קתוליים ונדמה היה שבין הפולנים והיהודים הגיע לידי ברית־שלום ואחוה לעולמי עד — עדיין היו חיים בלבו של כל משכיל יהודי ואילו העם עדיין נתון היה לשלטונה של החסידות וצדיקיה.

בתקופה זו התחיל נחום סוקולוב את עבודתו הספרותית.

צעיר בן י"ח הגיע מפלוצק, שבה נתפרסם שמו כעילוי, לווארשה, ונכנס לעולמם של המשכילים, נעשה עוזר לסלונימסקי שהוציא את „הצפירה" העברית ולפלטין שהוציא את ה„איזראליטה" הפולנית. לא ארכו הימים והוא קיבל עליו את עריכת „הצפירה" וב„איזראליטה" היה ראש המדברים, הוא למד הרבה והכניס את עצמו לפני ולפנים של העולם הפולני והאירופי, ואילו את עולמם של היהודים לא עזב, והורה להם ולמד אותם דעת ויהדות.

„הצפירה" לא היתה עתון שנלחם לדעותיו מתוך סערת התקפות של העולם הישן, על הבערות והחסידות. דרכי „השחר" ואפילו דרכי „המליץ" לא היו דרכיה. הקורא של „הצפירה" לא היה הבחור שמרד ותעה בדרכי החיים, הבחור שעמד על חורבן עולמו וחיפש את הדרך לעולם חדש, אף לא המשכיל מבני הדור החדש שעלו בו נצני המחשבה הלאומית והציונית.

רוב קוראיה של „הצפירה" היה מעולמם של החסידים וצעיריהם, ששום לשון אחרת מלבד העברית לא היתה מובנת להם. והללו לא מרדו ולא החריבו עולמות ולא תעו ולא הציצו בעין אחת, ומעט מעט ולאט לאט אבד להם עולמם.

סוקולוב סיגל לו את דרך ההסברה הזאת, את השיטה הזאת לדבר אל הלבבות, לקרב ולא להרחיק. במשך הזמן נעשה אמן בהסברה זו, וכל ימיו נשאר נאמן לה. „הצפירה" נתחבבה על קהל קוראיה וחנכה דור שלם, דור יוצאי העולם החסידי בפולין. דבריה הרכים פעלו את פעולתם לאט לאט: מתוך הסברה מתמדת היו נכנסים ללבותיהם של הקוראים ומשנים את דעותיהם ואת יחסם לעולמם הם ולעולם הסובב אותם.

כל הימים הראשונים האלה של חיבת־ציון עמד מן הצד, התבונן וביקר, ולפעמים גם לעג לחלומות ולהשליות וביחוד ליום־קטנות שנשתלט בתנועת חיבת־ציון. אולי בלא־יודעין התגעגע למעשה רב, למעוף, לתכנית רחבה ומקפת החודרת

עד תהום. לפיכך נמשך לבו אחרי תכניתו של הברון הירש, אותה התכנית הראשונה שהבטיחה יציאה המונית לארץ חדשה. ומובן מאליו שהשתדל להשלים בינה ובין חיבת־ציון ולהוכיח שאין בין שתי שיטות האלה שום סתירה.

ובינתיים והתנועה האנטישמית גדלה והתרחבה. שקעה שמשה של הפוזיטיביות. מיום ליום רפתה ברית־השלום והאח־ווה שנכרתה בימי המרד של שנת 1863 ולאחריה.

על האנטישמיות השתצנית נוספה האנטיציונות מתוך נימוקים לאומיים וסוקולוב נעשה מטרה לחיציהם, סוקולוב הכותב עברית, עורכה של „הצפירה".

אז הופיעה מחברתו של הרצל בשורת מדינת היהודים — זו התכנית הגדולה והנועזת שאליה כמהה נפשו של סוקולוב. אבל הדברים שנדפסו לא משכו את לבו. מאחוריהם לא ראה את האיש ואת המעשה שהוא מוכשר לעשות. ביקר, פיקפק, אף לעג קצת.

והנה המעשה הראשון: הקונגרס שנקרא לבזל. מעשה רב וגדול שלא היה כמותו. סוקולוב עודנו מפקפק אבל בלבו זע איזה דבר. שמא זהו המעשה שציפה לו? הלך לבזל. שמע, התבונן, חדר לעומקם של הדברים, בא במגע־ומשא עם הרצל — ונמשך אחריו. הספקן שלא העריך את מעשי ההעפלה של חיבת־ציון, שלעג לקטנותם, שלא ראה את הגרעין העלול לצמוח ולגדול, נהפך למאמין כשראה את הרצל, כששמע את דבריו, כשהציץ לעמקי תכניותיו. האמין בהרצל, בציונות המדינית, בהסתדרות זו שנוסדה בקונגרס הציוני הראשון, דבק בהרצל ובהסתדרות הציונית וקשר את גורל חייו אל גורלם.

אחד העם יצא מן הקונגרס הראשון מאוכזב ומר־נפש. סוקולוב — מאמין ומתלהב כחסיד שזה עתה מצא את רבו, לאחר שכבר התיאש למצוא לו מנהיג ומדריך בין כל הצדיקים שהכירם ולמד את דרכיהם בתורה ובמעשה. ולא רק את הרבי שלו — אם נשתמש בלשון חסידים — מצא סוקולוב בהרצל, אלא גם את המדינה שלו בהסתדרות הציונית, את האפשרות לחיות חיים מדיניים, לפתח ולשכלל את כשרונותיו המדיניים, את כוחו ויכולתו לעורר, לארגן אותם, להוליכם לקראת פעולות ומעשים, להיות המנהיג שלהם. סוקולוב שידע עד אז לדבר מעל עמודי „הצפירה" אל קוראיו מדי יום ביומו על הליכות העולם והמדינות, על שאלות החיים הפעוטים של הקהלות, על מלחמה עם אנטישמיות המסרסת ומעלילה, על מעשה צדקה והצלה — סוקולוב התחיל מופיע לפני קהל שומעים מכל חוגי העם, התחיל מבשר להם את בשורת הציונות.

הודות לציונות הלך סוקולוב אל העם. הודות לציונות נתרחבו אפקיו, נתן טעם לפעולתו הפובליציסטית. סגנונו ואופן הסברתו נשתנו: נעשו בהירים ורעננים, אירופיים. כשרונו הפובליציסטי פרח, והוא נעשה העתונאי העברי בה' הידיעה. אולם הוא לא שכח את קוראיו המובהקים, את קהל־החסידים והחרדים שנשארו נאמנים לו ול„הצפירה". הרצל חפש דרכים לחלק זה של האומה ותלה תקוות מרובות בהצטר־פותו אל ההסתדרות. סוקולוב פונה אל החסידים והחרדים, אל מרנן ורבנן, בשורה של מאמרים שיצאו אחרי כן בספר מיוחד. הוא מנתח בהם את הסיבות להתנגדותם, את שאיפותיה של ההסתדרות הציונית, את פעולותיה ותכניותיה. והכל בדרך ההסברה המיוחדת לו. בדרך ישור העקמומיות שבלב. מתוך מתינות וזהירות רבה הריהו הולך ומבאר למרנן ורבנן, שכל התנגדותם לציונות ולדרכיה בטעות יסודה, שלפעמים אין זה אלא פחד מפני הסדר והדעת והיופי שבחיים

כשהתעורר הפולמוס בענין אוגודה, התיצב סוקולוב בראש אלה שדאגו קודם כל לשלמותה של ההסתדרות ולאח־דותה. הוא לא רצה להיכנס בעובי הקורה הזאת והתרחק מכל פולמוס חריף, מכל מלחמה שהתנהלה בימיו האחרונים של הרצל ואף גם אחרי מותו. בדבריו המתונים והקרים היה כאילו שופך עביטים של מים צוננים על ראשינו הלוהטים ועל כל אלה דרש לשמור על ההסתדרות, אחדותה ושלמותה.

יכולות להשתנות הפעולות, התכניות, אבל ההסתדרות צריכה לעמוד לעולם, להיות נושא הפעולות והתכניות. ארגונו של העם קודם לתכנית ופעולה. העם יכול לתעות בדרכיו, אך אם הארגון כאן — הכל כאן.

המהפכה הרוסית הראשונה, שהחריבה את העתונות העברית, הביאה את סוקולוב לידי עקירת דירתו מוארשה. „הצפירה" חדלה להופיע. היא לא יכלה לעמוד בפני התחרותם של העתו־נים הגדולים ביידיש. גם קהל החרדים והחסידים פנה עורף לעתון זה.

סוקולוב עבר לקלן וקיבל עליו את עבודת המזכיר הכללי של ההנהלה על ידו של וולפסון. בקלן יסד את „העולם" ששימש לו מעין תמורה ל„הצפירה", אבל לא תפס את מקומה לא בחייו של סוקולוב ולא ביצירתו הספרותית. הסופר והעתו־נאי שהיה משמיע יום יום את דבריו לפני קהל הקוראים, נדחה מפני העסקן המדיני, מפני מנהיגה של ההסתדרות. סוקולוב עזר לו לוולפסון בעבודה מדינית, שנתחדשה עם נצחונה של המהפכה התורכית ועליתם של התורכים הצעירים לשלטון. הוא הלך אתו לקושטא, ושם השתתף במשא־ומתן עם שליטי תורכיה החדשים ונשא את בשורת הציונות לצבור הספרדי. אולם לא ארכו הימים וסוקולוב עזב את משרתו.

הוא עבר לברלין ונעשה אחד מראשי האופוזיציה הציונית. הפעם הראשונה וגם בפעם האחרונה בימי חייו נעשה סוקולוב חבר לאופוזיציה, ונלחם את מלחמתה. אולם גם בימים קשים אלה לא אבדה לו מתינותו וזהירותו. בכל זמן שהיה לו קשה מנשוא, לא יצא מגדרו. אותה הג'נטלמניות — או ביתר דיוק פנסקושצ', האדנות הפוליטית — לא עזבה אותו אף ברגעים הקשים לו ביותר, כשהרגיש את עצמו נעלב עד מות. האופו־זיציה נצחה. וולפסון נסתלק מהמנהיגות ברצונו הטוב. סוקולוב נבחר להנהלה, לאותו הועד הפועל המצומצם בברלין שכתב את הדף היפה בהיסטוריה של התנועה הציונית, את השלטת הלשון העברית בבתי־הספר של הישוב העברי בא"י. מהזמן הזה לא יצא סוקולוב מההנהלה הציונית עד ימי הקונגרס בלוצרן. ותחנות התנועה הציונית בהתפתחותה והתקדמותה הריהן תחנות חייו של סוקולוב.

המלחמה העולמית פרצה, ובלבותיהם של מנהיגי התנועה והמוניה נתעוררו תקוות גדולות, שנתחזקו כשתורכיה נצטרפה למלחמה והוטל גורלה של א"י. בכל רחבי התנועה, ביחוד בחוגי ההנהלה הורגש שקרב הולך היום הגדול, שנוצרה

והולכת הזדמנות הנפלאה שאין להחמיצה — להשיג את המטרה שהתרחקה והלכה בשנים שלפני המלחמה, אחרי כמה נסיונות שלא הצליחו בקושטא. סוקולוב עובר ללונדון, ויחד עם וויצמן ועם צ'לנוב הריהו מתחיל בפעולת ההסברה והכשרת הלבבות של אנשי הממשלה הבריטית, של בעלי ההשפעה מתוך היהודים, לשם יצירת התנאים הדרושים לכך.

סוקולוב השתתף בכל אלה השתתפות כבירה. הוא נוסע לבירות אירופה המערבית ואמריקה הצפונית, לפריס, לרומא, לוושינגטון וניו־יורק, נושא ונותן עם הממשלות, מקבל מהן הצהרות הסכמות ליצירת הבית הלאומי, למנדט וסעיפיו המבטחים יצירה זו. אחרי כן הוא מכתת את רגליו והולך למסעיו בארצות אירופה, אמריקה ואפריקה, כדי לרכוש נפשות לציונות ואמצעים להגשמתה. הוא נעשה בן־בית בכל קיבוצי היהודים בעולם כולו, אושפיז העם היהודי בכל תפוצותיו. בכל פעם שהתרגשות והתרגזות בפולמוס של דברים עוברות את הגבול, משמיע סוקולוב את דבריו השקטים כאילו ממרומי נסיון של דורות, דבריו מהולים בלעג אבהי קולע ורוח של ספקנות אצילית מרחפת עליהם. למרות כל אלה איזה בטחון עז היה נובע מדבריו, בטחון בנצחונה האחרון של האמת הציונית.

כל אותם הימים איש לא הרגיש בו בסוקולוב שהוא הולך ומזקין.

צעיר היה ורענן ומלא מרץ ונכונות לעבודה. בשנים האחרונות חזר לעבודתו העתונאית, את עבודתו הספרותית לא הפסיק אף לרגע. התחיל שוב משמיע את דבריו מעל עמודי העתונים, במאמריו הורגש כאילו נתחדשו ימי הפריחה של עבודתו העתונאית בוורשה לפני היסגר „הצפירה". אותה הבהירות והרעננות, אותו הברק של ההסברה.

סוקולוב נלקח מתוך העבודה, כמצביא זה שלא פסק להורות ולהדריך, וכדור האויב פילח את לבו בשעת מתן הוראותיו. הוא התכונן לנסוע לאמריקה הדרומית, הכין את עצמו לעבודות ספרותיות ועמל לגמור את עבודת חייו, את המלון הגדול של הלשון העברית החיה. והנה בא המוות וגזל אותו מתוכנו.

תאריכים בתולדות נ. סוקולוב

(מתוך הרשימה של ב. שוחטמן)

1858 — נולד בוישוגרוד פלך פלוצק
1861 — נכנס ללמוד בחידר והוא בן 3
1874 — נדפס מאמרו הראשון בשם „לתורה ולתעודה" בה„מגיד" והוא בן 16
1879 — נעשה עוזר קבוע ב„הצפירה" והוא בן 21
1897 — נסע לקונגרס הציוני הראשון כעורך „הצפירה"
1898 — השתתף באופן פעיל בועידת ציוני רוסיה
1936 (כ"ה אייר תרצ"ו) — מת סוקולוב בשבתו ליד שולחן עבודתו בשעה שקיבל ידיעות מחרידות על מאורעות הדמים בארץ.

ח. לוין

ר׳ פנחס לוין סבי ז״ל

בן דורו של נחום סוקולוב היה ר׳ פנחס לוין וחברו לאורך שנים ותקופות, אלא שציונותו קדמה לזו של נ. סוקולוב. באותה תקופה שחברו הגדול עסק במעשה עתונות, ערך את „הצפירה" והטיף לתרבות סתם והשכלה סתם, ידע כבר ר׳ פנחס כי גם ההשכלה, אינה אלא ממדוחי ההלכה הגואלת. גאולות שאינן במציאות וסופו של חברו לחזור בו. ומשחזר הנ־ס ונתן מחילו לציונות נתחבב עליו חיבת משנה וכבודו הרב עלה וגדל בעיניו עוד יותר.

ציונותו של ר׳ פנחס לוין היתה למעשה ציונות של תחושה, אינטואיציה בלע״ז, משהו שהוא בדם, שהוא חלק אורגני מחייו, מישותו, מעצם היותו, מבלי שתהיה נבדקת בדיקות של פרוגרמה ותוכנית, ביצוע וגאולה, אלא שעצם תחושתו ומניעי נפשה החזקים מספיקים היו לו שיקדיש לציונות את כל חייו, את מעמדו, את פרנסתו מבלי לחשוש לתוצאות הקשות והמכבידות בשבילו.

ר׳ פנחס לוין זנח את פרנסתו, מסר את משיכת החיונה וגדול הבנים לאשתו ובעצמו עסק במעשי ציון ועשיית נפשות לרעיון. לדידו היתה הציונות נתפשת בשלושה: בעיון ומעמק, בהקדשת האדם לרעיונה לאלתר ובכל מאדך, ובטיפוח הילדים והנוער כעתודת העם ותקוות פדותו. לשלושה אלה העמיד עצמו ר׳ פנחס מועמד שבשלמות. ימים ולילות היה יושב וקורא ומעיין בספרי הגות ועיון, כדי לבסס את הציונות על אדני הפילוסופיה, שלא תהא נפסדת חלילה במבחן המחשבה החברתית המודרנית וכדי שצידוקה יהא צידוק אקדמי ומעשי גם יחד. לצורך זה היה בשבילו עמנואל קנט גדול הוגי דורו ודור קודמו מעין „ניתי ספר" ואם קנט כאן הכל כאן. כך הפך בקיא במסכת תורתו ומיטוד מחשבתו. ושני לו, רלבנטי יותר לנושאו — ר׳ נחום סוקולוב. את כל מאמריו היה קורא ומכיר ודברו היה לו כאישור סופי למה שהוא היה מגיע בכוחות עצמו בהגיונו הוא. סוקולוב שעמד עמו בקשרי מכתב כנהוג בין חברים היה שולח לו את כל ספריו, ספר ספר סמוך להופעתו, בצרוף הערות של בינו לבינו וגלויים שיש בהם להאיר כל סתום וטעון עיון ברמזי שורותיו.

את קריאתו זו היה מלווה בקריאה יותר קלה, לרוות צמאונו הספרותי הפשוט לסמי חיים ותאורי חיים מלאים של עם, אשר צריך לחדול להיות עם־בעיה ולהתחיל להיות עם־עובדה, עם ככל העמים שאנשיו הם בני אדם כפשוטם וכטבעם.

לילות היה הוא ישוב לאור עששית הנפט ואהיל חשמלי שהצמיד במו ידיו מרכז את אורה ומאפשר לו להרבות בקריאה ולא ליגע. העיר וישוגרוד שידעה קובעי לילות לתורה ידעה להעריך את זה האיש פנחס, העושה לילותיו ענין לעיון אחר וכבודו בעיניה לא נפל מכבוד אחרים מכובדיה מאד.

אולי כאן יהיה לציין תמיהה שאומרת זכות לעיירתנו. לכאורה, היה נבדק האדם ומעמדו לפי הישגיו ומעשי ידיו בפרנסה ואוי לו לזה שאשתו מפרנסתו. אולם לגבי ר׳ פנחס לוין שונה קנה המידה והערך ועם כל היותו אדם שלא מעלמא הדין, נתקבל הוא על דעתם כאדם שלא לפי השגתם, שיש לדקדק בכבודו ולהתהדר בו.

ר׳ פנחס לוין קיים גם במו מעשיו את מה שנקבע לו ככלל שני בתפישתו הציונית. הוא היה עוזב את ביתו מפקידה לפקידה ונוסע ומשוטט ומחזר על העיירות וקורא את היהודים להתעוררות. כנואם מהזמנת עצמו היה מופיע בבתי כנסתותיהם, מעכב הקריאה, עולה על הדוכן ונואם ומלהיב המונים, לעשות עצמם דור מעבר לגאולה מיד ולאלתר ודבריו, שנאמרו מעומק

ושלא „על מנת" נתקבלו תמיד ברצינות וזרעם נטמן בלבבות לעת מצוא. מבחינה זו היה הוא גם נביא בעירו וממטיר נאומיו מעל במות וישוגרוד כדרכו בערים אחרות. וישוגרוד אהבה אותו גם בנאומיו ומקרים שהיה נעדר מרשימת נואמים בהזדמנות מסוימת והיו מבקשים ממנו ומזמינים אותו לשאת דברו, גם בשעה שלא נראתה לו. היה לו מין דחף טורד ומאיץ עירוץ לעשות נפשות, לזעזע, לעורר ולהמריץ לגאולה עצמית ולא היה יום פנוי מדחף זה. פתאום בפשוטו של יום היו רואים אותו והנה הוא בצרורו ופניו לעיר סמוכה, לשלהב בה גחלים

לוחשות שלא תדעכנה ושלא יועם חומן הלאומי ואורן האנושי הנגאל.

אך יותר מכל, היה נתון ר' פנחס לילד ולנער היהודי. עם הילדים היה יכול ר' פנחס לבלות שעות, כמי שמבלה עם בני שוויונו. בהם הוא ראה את נושאי חזונו הרציניים והשלמים ביותר ויחסו אליהם היה יחס שברצינות וכובד ראש. בכל שעה ובכל פינת רחוב היה יכול לכנס סביבו נערים מכל גיל ומרתקם אליו, לשיחתו לעיונו ולחזון עתידו. והם גם הם היו נזקקים לו, מכבדים אותו לפי ערכו ולמעלה מזה. וגם זה תמוה היה שגילים שובבניים אלה לצנים שלא מרצון, היו נוקטים מנהג של דרך ארץ במחיצתו וגם הם מדדו אישיותו במידה מיוחדת שכולה ערך וחשיבות.

את תנועות הנוער שקמו בווישוגרוד והתקיימו בה היה מעריך ערך שווה ולא רצה לרדת לעמקי השוני שהיו מיחסים לעצמן. לגביו היו הן כולן נבטי זריעתו ומגשימי חלום חייו.

זכורני, כאשר התקיים הטכס הזכור של הנפת דגל בית"ר בעיר, הוזמן ר' פנחס סבי האהוב לבמת הנשיאות כשעיניו שותות בצמא את מראות הראווה והגוון של הנוער הממושטר ודמעות חמות, דמעות אושר יורדות על לחייו ללא הפוגות.

שלום אש טבע פעם מטבע מושג של „כשרון לארץ ישראל" בסיפורו על שם זה. לגבי ר' פנחס לוין ניתן להגיד, כי הוא נתברך ב„כשרון לציונות". הוא כמעט נולד למען הציונות כמושג של „עשיית עם", של סיגול תכונות ושינוי ערכים בדור של עם אשר עליו הוטל להכשיר עצמו לדרך ארוכה ומתמשכת אל מדינה שאינה קיימת עדיין למדינה שבחזון. כל חייו חי במתח של הסכנה הזאת שמא תשמט מאתנו ההזדמנות להפוך את החזון לממש אם נתרשל בשינוי מהותנו. לכן דלק באש המתמדת של עשיה למען השתלת כישורים אלה בעם, בכל יהודי ויהודי ולא היתה שעתו פנויה לדברים שבהווה, בחומר, בפרנסה וכו'.

לכאורה, נראה היה כאיש שאין הוא יודע צורת מטבע וצרופי פרוטה לפרוטה. אך משנגע הענין לציונות, נתגלה ר' פנחס כאיש כספים מובהק, היודע איך לעשותם יש מאין. מכאן התמסרותו המתמדת למען הקרן הקימת לישראל. בין נאום לנאום, בין הטפה להטפה היה עושה ומעשה להכנסות ותרומות למען הקק"ל.

ד. האט [illegible] איז וואס [illegible] בין געווען
אין [illegible] [illegible] [illegible] דאס
„מפעל" בנין הבית אשר נוסד ע"י [illegible] הילדים
והבנים": לגדלם [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
תרבות [illegible] [illegible] [illegible] בירושלים
[illegible] [illegible] [illegible]
דאס האט איז דער ירושה [illegible]
די ברודער מאיר ואהרן
[illegible]
2/5 1938

איש לא מינה אותו לכך, מעצמו עלה על הדרך הזאת ובזכותו היתה הקרן הקימת ישות מתמדת, אם היה ועד או לא היה הועד הארצי של הקק"ל ידע, כי בווישוגרוד הקרן פועלת. מדי פעם בפעם היה נוסע לוורשה למסור דו"ח על הכנסות ופעולות. ביקוריו אלה היו שם דבר בוורשה וראשי הקק"ל ראוהו מורשה מטעמם לכל דבר ודיבורו היה מקובל עליהם וראוי לתשומת לב. ב„קרנינו" עתונם, הוזכר ר' פנחס כאיש שהקרן מזוהה אתו ומגולמת בו.

' למען הכנסות לקרן זו לא בחל בשום אמצעי וידוע היה, כי למען זה מסוגל היה גם לאסוף עצים מכל מקום לבנות מהם דוכנים במו ידיו כדי להשכירם בירידים לתגרים שונים וכך להעשיר את הקרן הלאומית.

אל בנו התפר היו באים גויים להזמין נעלים. היה הוא מעמיד פני קדוש ועושה להם „מי שברך" והם היו משלמים לו בעד זה כסף למען הקק"ל.

מאהבתו הרבה לציונות סלד מכל התנועות אשר עיוותו את דמותה וכשם שהיה בעצמו שומר מסורת קופד לא יכל היה לסלוח לאנשים כערכו שהטיפו נגד הציונות וכל שומר דת, אשר ניסה לראות בהסתדרות הלאומית דחיקת קץ היה חשוד עליו באפיקורסות כאדם המגלה פנים בדת שלא כהלכה. הוא היה משנה תפילתו ומצרף „ציונים" ל„צדיקים" בכל מקום שאלה האחרונים נזכרו.

כך גם שנא את הקומוניסטים היהודים, אשר דחו את גאולת ישראל מפני גאולתם של עמים אחרים ובגללם שנא את הרוסים, אשר ניצלו תמימות עמים צמאי גאולה למען ביצור ממלכתם בולעת העממים ותרבויותיהם.

כשהגיעה השואה לווישוגרוד והחלטתי לחמוק לרוסיה, הוא נזדעזע מהחלטתי. לגביו היו הגרמנים פגע חולף שאכזריותו קשה אך חליפה, מה שאין כן הרוסים שהם לנפש לרוח מתנכלים ומעמידים כלים לשמד.

קשה היה עליו השמד הרוחני יותר מן ההשמד הגופני. הוא אהב את העם היהודי נושא הדת היהודית. הוא אהב את דתו וממנה נמשכה אהבתו אל הלשון בה נבקטה דתנו ולא יכל היה לסלוח לאף אחד את הנסיון לפגוע בערכי התרבות היהודית, הדת והלשון העברית. הוא היה מדבר עברית בהברה הספרדית וכותב בה כדרך שכותבים בשפה חיה. כשהיה שומע צליליה בוקעים מתוך הרדיו ונשלחת „משם" ההפטרה ופרשת השבוע ופרקו של יום בגלי האתר היה מתמוגג מנחת. אל יונצ'ה בנו, שהיה לו רדיו פיליפס טוב, היה הולך לשמוע את שידורי קול ירושלים, היו דמעות גיל שוטפות וזולגות על פניו הקורנים. ובפעם הראשונה כששמע זאת עמד וברך ברכת „שהחינו".

כזה היה ר' פנחס לוין נושא אבוקת ההתחדשות הלאומית ואש התמיד של תחושת היוויה. אשר יקד ביקוד הגאולה ועשה עצמו אסקופה נדרסת לה. תמהוני גדול אשר בשוניו נבחן הדור שנצטווה על השינוי הלאומי הגדול ולפי נכונותו לשינוי עלה על דרך הפדות או ההשמדה.

לדאבון לב כולנו נספה גם הוא והושמד בשואה הגדולה ולא זכה לראות בגאולה הגדולה שאת ניצניה הוא טפח ובליח נשמתו ריווה שורשיה.

נפש גדולה התהלכה בתוכנו ורק כאן נודעה גדולתה.

נ. ב. רחים

ר׳ חיים אהרון פערשט

שנים מרובות ודורות כשלושה ידעה וישוגרוד את ר׳ חיים אהרון הקוצקאי. היה הוא חלק מנופה האנושי ממעצבי חברתה. עד גיל 92 האריך וכל שנה משנותיו היתה תרומה של שאר־רוח, ורוח בדוחה ורצויה בשביל תושבי עירנו. ממנו שאבו ספורי מוסר, בדיחות ורוממות הרוח ומוסרי־השכל במצבי חברה שונים.

חסיד קוצקאי זה שפזל לצד גוּר רק מפני „אחרי רבים להטות", היה מהלך תמיד כשמקטרתו הארוכה מאד בין שניו, או משמשת בידיו כחלק מכלי מעוגיו, ממנה היה מוצץ את תמצית חכמתו שתבלה ספוריו הדשנים ובה היה מטלטל ידיו לצדדים בעת דבורו. למדן גדול היה ופוסק בדברים, בהם נתקשו אפילו הממונים על דבר הלכה.

היו משפחות, אשר במכוון היו פונות אליו בדברי כשרות ובשר וחלב, כי בפסקי הלכות שלו נתנו אמונם.

הרבה על חייו הפרטיים לא ידעו, אך את האיש עצמו הכיר כל אחד ובדמותו התעניין כל אחד ודבק בה לאהבה.

שנים על גבי שנים היה ר׳ חיים אהרון קוצקאי מרעיף לקחיו של „חיי אדם" ערב ערב בפני בעלי־מלאכות ושאר צמאים לדבר ד׳. הוא אהב את קהל שומעיו והם, גם הם אהבוהו. כשם שרצה לשבת בין חסידים, כך אהב עוד יותר לשהות ערבים תמימים בין אנשי עמל אלה, אשר אהבו את המלאכה ושנאו את הרבנות. כאן מצא סדן לפטישו. אנשים אלה לאחר שכילו מלאכתם בין מנחה למעריב בבתיהם, היו ממהרים לבית־המדרש ליהנות מפרפראות התורה של ר׳ חיים אהרון, וכשם שהיה מחמיר ומדקדק בקלה כבחמורה, כך היה כאן בין „עמך" זה האהוב עליו מקל על לבם, מעודד רוחם ומוציאם מרשות הפרנסה הקשה ומכניסם אל רשות היחיד של בורא העולם ומקרב אל שכלם את כל סברי הדברים שבענייני שמים.

ר׳ חיים אהרון היה ידוע כמספר בחסד עליון, וכל ספור שלו על רביים וצדיקים היה מרתק את שומעיו, להיותם עוקבים בדבקות אחר דבריו. משמיעט ביציאה מהבית מרוב זקנה ותשישות, היה קהל שומעיו צובא על דלתו ונהנה מהחלוחיותו של ספור ומעסיסיותה של לשון, שהיה ר׳ חיים אהרון מעניק להם בשפעי שפעים ועד סוף חייו לא פסקה הבדיחה מפיו.

היו בו בר׳ חיים אהרון שני דברים, שהבליטו דמותו והעמידוהו מופרש מכולם לרום, לעממיות וללבביות. מצד אחד שחם בים התלמוד ונבכי הגפ"ת, נאבק בגליהם החומריים במין רצינות של „ובמושב לצים לא ישב". וראה בכובד הראש ובהקפדה על חוקי חיים הלכתיים את סוד קיומה של היהדות והתקיימותה עד בוא הגואל.

ומאידך היה יודע את סוד החיוך והלבביות, הדרושים לכל יהודי בתנאי חייו החמורים כסם־חיים ליחיד ולפרט. הכלל ככלל לא יתקיים לפי דעתו זו, אלא אם כן ידקדק במצוות ויפשפש במעשי יחודיו, אולם הפרט כפרט, אשר צריך לשאת בנטל של חומרה זו לא יעמוד במשימה, אלא אם כן ירוה מטללי השנינה, המשל, הבדיחה והספור.

וישוגרוד אשר התקיימה ברובה על מלאכה וכולה כרובה אנשי עבודה ועולם הזה, התרוממה יחד אתו אל מרומי הזיו והחיוך, החסד והחן. וחיי העמל שלה קבלו פתאום סבר של תוכן של „כדאי להיות יהודי", אפילו יהודי עמל.

בכתבנו את דברי וישוגרוד וקורותיה עלי ספר, מופיעה דמותו של ר׳ חיים אהרון פרשט כדמות אשר אצלה מחנה ורוחה על העיר וחברתה ושתיהן התבשמו מרוחו הגדולה והתיחדו בה.

כאן נוסיף, כי זכה ר׳ חיים אהרון פרשט להיות מלמדו של נחום סוקולוב ומאשר ראשית דרכו ביהדות.

ילוה נא אותנו זכרו של ר׳ חיים אהרון פירשט לדורות.

ח. רבין

ר' משה גורפינקל

(ר' משה יעקב וולף'ס)

כבן עשרים היה ר' משה בבואו לוישוגרוד עם נשואיו לבת עירנו, וכבר בבואו בלט האברך ונתיחד לו מקום בעדת יושבי וישוגרוד, כאחד האישים, שתורה וסחורה, כבוד וענוה, עצה וחכמה הם מסימני ההכר שלו.

ברחוב רמבובה היה גר וקיים עצמו בכבוד ורוחה מחנות הבדים, אשר ניהל אותה בכשרון מסחרי רב, אולם אף פעם לא ראה עצמו נתוק מעניי עירך שברחובות אחרים והיה קשוב לכל פרט על חייהם של שוכני סימטאות נידחות ואף פעם לא ראוהו שטוף בעסקי פרקמטיה עד כדי שכחת העיקר, שהוא תלמוד התורה וחסידות. בהיותו למדן מופלג, בקי ו„מ־עודכן" בהלכות כאחד הפוסקים, לא נטל שררה לעצמו ולא ניסה מעודו להנמיך קומת רבנים ודיינים, תוך נסיון להאפיל עליהם בלמדנותו, אם כי הרבנים עצמם הכירו בגדולתו ולא נפגעו אם מישהו רצה דוקא בפסיקתו בעניני הלכה.

את שעותיו הפנויות היה מקדיש להרבצת תורה והמשך קיומה כדומיננטית גם בחיי הנוער, זה דור ההמשך, אשר החל להגרף בנחשול הרוחות החדשות וזרמי הרעיון שהציפו את יהודי פולין.

ר' משה גורפינקל היה מהמעטים בעיר, אשר למען קיום בית הספר „בית יעקב" וחדר יסודי תורה היה יכול לנעול חנותו בשעות הפדיון והשפע ולהתמסר לפתרון בעיותיהם הכספיות או האדמיניסטרטיביות.

זכור לאנשי עירנו ולטובה החרמתו את טליתות המת־פללים, כדי לאלצם לקיים נדריהם הכספיים לקיום בית ספר. היה בשיטה זו מן הסיכון האישי שלו, אך יותר מכל העיד הדבר על אמונתו ביהודי, שלמען החזרת טליתו יתגבר גם על מעצורים נפשיים וכספיים. תקופה קצרה לאחר בואו לעירנו, החלו פונים אליו אנשים בענינים שונים וידעו, כי ממנו יושעו, הוא יאזין לצרתך וינסה להקל עליך בשיחה, בהסבר, בנחמה המתקבלת על הלב ומגהה מזור לנפש, הוא ישעה לעניני מצוקתך הכספית ויפתור אותה בכספו, או בהפעלת כספי אחים לדעה ותושיה. אך בעיקר נתפרסם ר' משה יעקב וולפ'ס כאיש הרודף שלום ומחזירו על כנו במריבות אחים, מדני אישות וסכסוכי שכנות. תוך זמן קצר ביותר הפך ר' משה תלפיות לבקשת שלום והוא היה משיגו משני הצדדים במנעמי שיחו, בהגיונו הבריא וביפי רוחו שהשפיע השפעה שבמגע, השפעה שבקסם האישיות. לא מעטים הזוגות, אשר ביתם עמד לפני התמוטטות ור' משה הביא את השלום עליו. ומשפחות שידעו שלום־בית עד סוף חייהם אחרי אי הבנות תהומיות בין דריו, והם ידעוהו רק הודות להתערבותו של ר' משה גורפינקל ז"ל.

ר' משה פתח שיטה משלו של גמילת חסד וקיים אותה עד קצה גבול יכלתו, הוא לא חיכה שיבואו לבקש חסדיו. ממקור לא ידוע ינק מידע על נצרכים שונים והיה דואג להם מכספו במתוכנן ונטיתו תמיד להלוואות, שבזמנינו אנו מכנים אותן בשם קונסטרוקטיביות.

הכנסת כלה והקמת בית בישראל באלה שיקע עצמו עד אבוד החשבון וגבול האפשר.

חנונים מרובים היו נהנים מהלוואות שלו מדי שבוע בשבוע, כשלעתים הוא עצמו מביאן אליהם ומרגיע את הנזקק לו, שלא תחלש דעתו חס וחלילה ושלא יאלץ לסלקה אם לא יוכל, קורה, קורה מה לעשות וכך היה ר' משה אומר:

מימי לא נשאר לי יהודי חיב כסף. תמיד הם פורעים לי גמחים שלי. יש רק כאלה שעדין אינם במצב של פרעון, אך יפרעו יפרעו, אין דאגות. זוהי רק שאלה של זמן.

ומדתו זו היתה מדה לשמה, שלא על מנת להתפרסם או להגדיל שמו. מתנו היה בסתר, אלא שכל כך מרובות היו מתותיו עד שפרסומן בקע מאליו ושלא לרצונו.

ומעשה שבאה אליו אשה לבקש ממנו 50 זלוטי, היא צריכה להציל את בעלה ולמסרו לידי מומחי רפואה בורשה ואין ידה מגעת ומי יודע, אם לא מאוחר כבר.

ר' משה היה אז מוגבל בכספים. עסקיו החלו יורדים, אך הבעיה בעיה היא ואין להתעלם. הוא יעץ לה להכנס אל מי שתכנס בשמו, תבקש ממנו, מבעל היכולת 25 זלוטי והוא ישלים לה משלו.

ההוא לא יכול היה לסרב, אם היא פנתה לפי בקשת ר' משה, אך הוא דרש ממנה שטרות ומשכון של פנתות העורות האחרונים שהיו ברשותה.

האיש חזר מורשה בריא והאשה באה אל ר' משה כעבור זמן לא ארוך לשלם לו בתודה את מלוותו, ר' משה תימה וניסה להניאה מכך, כי הרי לא זכור לו בכלל, שהיא לקחה ממנו כסף, כי הרי הוא זוכר שהוא הפנה אותה אל מן־דהו וכו'. אז ספרה לו הנצרכת איך ובאילה תנאים קבלה ממנו חסדו, ר' משה ענה לה:

— אם כך, לכי אליו קודם וגאלי משכונך ולי, אני מאמין לך אם את אומרת שאת חיבת לי, אך לי תסלקי חובך לכשתוכלי. לא בוער.

יחיד ומיוחד היה ר' משה גורפינקל בהתנהגותו וכל מדותיו מדות אמת, שכולן עולות והוות לחטיבה אחת של אהבת ישראל, אשר קיומו בגולה תלוי בחסד של אמת ובחסד של אהבה, הלא היא אהבת ישראל. את תורת חייו זו שאב ר' משה מן החסידות, בה ראה מקלט רוח ורוחה לנפש ישראל, מחברו־תתה ינקה כוח לשאת במעמסת הדורות של קיום היהדות וממנה מן ה„חסידות" ינק את החסידות ששרשה גזור מחסד. את השטיבל היה מטפח בהתלהבות רבה והאמין שקיום תפלה בשטיבל יש בה מן ההתיחדות האמיתית עם צרת ישראל

ופתרונה גם יחד, משל הקדוש ברוך הוא רואה יהודים בשטיבל רואה הוא, כי האחוה והאחדות שוררות בתוכם ומוכן להענות לתפלתם, יותר מאשר במקום תפלה כללי, שהוא אולי אכסניה לזעקת העם, אך אינו סימן לכבודם. אמת, בבית הכנסת כל אחד לעצמו מתפלל ולתועלתו, אם כי נדמה לו אולי כי תפלת צבור הוא מקיים.

לכן היתה תפלתו זעקה ודבקות, כמי שיש לו הכל ואין הוא מתפלל לעצמו, אלא למען אחרים נזקקים ואם כך מותר לו לזעוק היכן שאחרים מכה רוחם ואין להם אומץ להרים קולם כלפי שמיא.

וכך היה גם במותו. אם מישהו מת בדממה, לא כן ר׳ משה. הוא מת וזעקה בוקעת שחקים שכולה דבקות ואמונה מתמלטת משפתיו ועולה לשמים.

בנוף הדמויות של וישוגרוד היה ר׳ משה גורפינקל אילן רב גזע ופארות. דמותו לא במהרה תישכח.

יהי זכר צדיק במעשיו לברכה.

א. פלז

ר׳ פנחס הודס׳ס

ר׳ פנחס גארבארז היה גבוה, תמיר כארז, רזה וישר ללא כפוף שהוא, זקנו השחור היה יורד לו על מדותיו, פניו מוארכים מעט, דמותו אצילית, הלוכו אטי מאופק ולבושו ללא רבב, כיאה לתלמיד־חכם שכמותו.

גם לו כמו לכל יהודי העיר היה כנוי, אשר בלעדיו אין לזהות יהודי בעיירה, הוא היה ידוע בשם פנחס הודס׳ס, על שם חמותו הודס. (או יהודית).

ר׳ פנחס היה בעל פרנסה, אולם עיקר עסקו היה לימוד־התורה. הוא למד בביתו עם עצמו, עם תלמידים והגיד שעורים בדף היומי ואחרים בבית החסידים דגור, בהם השתתפו הרבה מהמתפללים: ר׳ משה יעקב וואלפ׳ס, ר׳ מנדל בנו, ר׳ אלעזר קראמארז, ר׳ גבריאל בוימגולד, ר׳ יחזקאל פרידמן, ר׳ מנדל בוים, ר׳ זיינביל סגל, ר׳ יוסף טויב, ר׳ יעקב דוד זנד, ר׳ יעקב יהודה פעלס, ר׳ עזריאל פופובסקי, ר׳ יחיאל זלמן, ר׳ לייזר זילברשטין, ר׳ משה פוקס, ר׳ אורן פייביש טאבנפעלד, ר׳ הניך גאדלמן, ר׳ יהושע סוקולוב, ר׳ משה (חסיד) גולדברג, ר׳ יעקב גרינר, ר׳ הניך רוזנברג, ר׳ אברהם פרידלנד, ר׳ יוסף לומסל׳ס, ר׳ הניך שבירץ, ר׳ דוד שבירץ, ר׳ דוד לייב גיפס, ר׳ יצחק מאיר כהן, ר׳ דוד מאיר נאשלסקי, ר׳ מאיר גורפינקל, ועוד הרבה שאיני זוכרם, או אחרים שהשתתפו רק לסירוגין.

ר׳ פנחס הקדיש שיעור מיוחד למען בנו הערשל, וזכיתי אני להיות לו כצוותא. הודות לשיעור זה קבלתי מושג, מה זה לימוד דף או שורה של גמרא. לימד הוא גמרא עם רש״י, אבל ב„מקום״. כל המפרשים שעיינתי בהם לצורך השיעור, לא עזרו לי לשאול קושיא, שר׳ פנחס יצטרך לעמול לפרכה. לימודו במקום יישר כל עקלקלותי והכל היה מוחוור. הפסקות־הפרעות בעת הלימוד באו לנו ממקום־אחר, הבת הגדולה ריבה, הריחה אז את ריח הקלויסטער־גאס עם ה„פרץ־ביב־ליטעק״ והשאר, ובעיני ר׳ פנחס היה הדבר הזה כצנינים, ולצאת ולחפש אחריה, לא היה לפי טיבו ולא לפי כבודו, לכן נרתמנו הערשל ואנוכי לרגל אחריה ולהשיבה הביתה, היה הדין ודברים במשפחה ללא שתופי, לי היה חבל על רגעי השיעור שהפסדנו.

לר׳ פנחס היה קול נעים, ומבין בעלי־התפילה המובהקים, נחשב הוא הבעל תפילה בהא הידיעה. בזמני בימים הנוראים, היה בעל־מוסף. ממי שירש את המוסף איני זוכר, אבל כל נדרי, ונעילה, ירש מר׳ חיים אהרן קאצקער. (שחרית הוריש ר׳ ח.א. לר׳ גבריאל בוימגולד). בשלוש־סעודות, שר הוא את ה„יצווה צור חסדו״ ושאר המזמורים כמו תפילות. בכל שבתות השנה עברו לפני התיבה ר׳ גבריאל, ר׳ יהושע סוקולוב, ר׳ זיינביל סגל ואחרים, כשר׳ פנחס לקח הטלית להתעטף בה לתפילת „לכו נרננה״ של ערב שבת נשמע רחש מ„בין המקילים בעול״ „יוטרא שוועטא״, זאת אומרת הוכחה שלמחרת בשחרית מברכין החדש, או במוצש״ק אומרין סליחות ראשונות, אם לא באיזה חג או ערב חג לא קרב לפני התיבה להתפלל. מלבד זה שהיה לו קול ערב, ידע גם להרגיל את ה„כאר״ לצעוד בעקבו־תיו, ויחד עם ה„כאר״ המתיק התענית לצמים. לחג היתה משמעות חגיגית ע״י תפילותיו. מלאכת תרגילי ה„כאר״ נעשה בעיקר ע״י בנו הערשל, הוא עצמו עמד מעבר לדברים קטנים כאלה, זוכרני שעם גומרו תפילת מוסף עם שירת ה„תתקבל״ היה לגמרי סחוט, ונאלץ מיד לשבת ולנוח, ומישהו אחר סיים מ„אין כאלוקינו״ עד גמירא.

בחנות, עסקה אשתו ובעיקר הרשיל, הוא רק עזר בימי השוק והירידים, כשגם הבנות ריבה ויוכבד עזרו בכך, עיקר עבודתו היה עבודה שבלב, וקצת עסקנות. פעיל היה ב„אגודת־ישראל״ ב„בית־יעקב״, ב„חדר־יסודי־התורה״, ופרק זמן שמש כיו״ר הנהלת הקהילה. בענינים שהזמן גרמם, עשה יחד עם ר׳ יצחק מאיר כהן, ר׳ ליפא ווירזבינסקי, ר׳ דוד צבי לובין המו״ץ, ר׳ מאיר שו״ב, ר׳ א. קראמארז, ר׳ ג. בוימגאלד, ר׳ מ. י. זילברבוים, ר׳ שמואל קרוק, ר׳ מ. פוקס, ר׳ דוד ויטלזון, ר׳ ה. שבירץ, ואחרים.

עיסוק נוסף היה לר׳ פנחס, להכין יין לקדוש. יינו זה היה משופרא דשופרא, בכל ימות השנה עמד כלי מיוחד ומעליו מטלית מלאה אפר והיין שבמטלית סונן לתוך הכלי, וסנונו היה לעילא ולעילא, פעולה זו נעשתה בחדרון אפל, שבין חדר המגורים לבין החנות, כדי שעין זר לא תשורנו כנראה, או מסיבה פשוטה שלא היה מקום אחר בדירה שלא היתה תפוסה ע״י מטה, שלחן, כסא וכד׳.

א. פלז

ר׳ משה יעקב וואלפ׳ס

ר׳ משה נולד בנשלסק, עם נישואיו עבר לוישוגרוד, ואף שבוישוגרוד חי ופעל למעלה מחמשים שנה, ובנשלסק רק פחות מעשרים שנות חייו הראשונות, בהם ימי הילדות, בכל זאת לא הפסיקו אנשי נשלסק את הקשר עם משה והיו מרגישים מין קורת־רוח וגאוה נסתרת, בשמעם את השמש בגור קורא לייך את ר׳ משה נשלסקר.

חייו היו מלאים תוכן, רגש, אמונה, התלהבות דתית, ישרות, צדקות, חסידות, תמימות, וכל המעלות והמדות הטובות, אשר מנו חכמינו ביהודי ששימש בכתר־תורה, כתר לוי׳ וכתר שם־טוב נמנו בו. אני רק שנים מעטות הכרתיו וידי רועדות מחרדה, שמא אחטא בעניי לדמות הגדולה הזאת, אם אמעיטנה חס וחלילה ויודעני, כי את כולה לא אצליח להקיף. אציין לפחות אילה קוים בודדים מדמותו של ענק־רוח זה, אשר חי בתוך עמו, ומעולם לא גבה לבו, להתנשאות על יהודי „של שאר ימות השנה״, אדרבא, תמיד היה מוכן להיות מרמס כף רגל יהודי, אם היה זה למען היהדות והאדרתה. בחגי ישראל ומועדיו, בהתאסף ראשי עם וכל החסידים מתפללי השטיבל בדירתו, לשמוח בשמחת יום־טוב, היתה הדירה למרמס והאוכל ומשקאות הפקר לכל דכפין, ור׳ משה לא הקדיר אורו ואף בהשבר כסא, שלחן וכד׳, לא השתנה מאור פניו, ולא ניכר בו זיק של כעס או תרעומת.

בהלקח ממנו בנו התמים, הצדיק ר׳ איטשע ז״ל, חפשתי בפניו הבעה של צער, ולא מצאתי בו צער, יגון ורגון, אלא הבעה של יסורי אהבה, כמי שעומד במקדש ומקריב מן היקר לו עולה לד׳. כל רגע מוכן ומזומן היה למסור את דם תמציתו, את עצמו, קרבן לד׳ כולו ללא שיור.

בעבודת הקודש שלו בתפילה בתורה, או בהתנהגותו בחדרי־חדרים, אין לאיש כמוני השגה, אני רק למד על אישיותו ממעשיו יום־יום, ומהליכותיו עם אנשים ומחלק מהם, אנסה להעלות אי אלה קוים.

א. יהודי שנזקק לגמ״ח ופנה לר׳ משה, מעולם לא הושבו פניו ריקם. ב. אבי ז״ל סיפר לי, שבערבים עם תום ימי־השוק, הלך ר׳ משה מאיש למשנהו להחליף את פרוטות פדיון יומו לשטרות כסף של נייר (רובלים), וזאת על מנת להקל על הלווים, שלא יכביד עליהם לשאת שקיות פרט מנחושת, ופעם כאשר עלה בגורל אבי לקחת ממנו חלק מההלוואה באגורות הופיע ר׳ משה בדירתנו לאחר זמן והודיע בשמחה רבה, כי בכל זאת עלה בידו להשיג כסף בשטרות והוא רוצה להחליפם. כך טרח ר׳ משה לחסוך מזולתו טרחת מה. ג. מרגלא היה בפומה של ר׳ משה לומר, שמעודו לא נתקל ביהודי שיקח אצלו גמ״ח ולא יפרע, אלא מאי, עדיין לא פרע, הסיבה ברורה, אין לו כעת לשלם, אבל יחזיר, לבטח לכשירחיב. ד. אחרת נהג ר׳ משה בעת הצורך להגיש עזרה לחולה וכד׳, אפילו כשהמדובר היה בעני לשעה, אז לא האמין, אלא לקח את הטליתות כערבון. זוכרני מקרה, היתה שאלה של סכנת נפש, ובעיצומה של שבת בבית התפילה, לאחר ההתעוררות, הביא קהל המתפללים באותה שעה את הכסף ומסרו לידי ר׳ משה, היו בין המתפללים שלקחו אתם ילדים קטנים לשם הבאת הכסף אך ר׳ משה האיץ בהם להביאו בעצמם כי כל רגע היה מכריע, והיתה זו הוראת שעה. ה. בעסקי בעניני „חדר יסוד התורה״ פניתי פעם ביום ששי לפני הדלקת הנרות לחנותו, בעת שעמד לסגרה, ומסרתי לו שבדעתי לפרוש מעניני החדר, משום שלא הספיק לי הכסף לתשלום משכורות למורים של למודי־חול, והשתמע מכך שביום ראשון הם לא יבואו ללמד. נאלצתי לעשות זאת מחומרת המצב. אולם מיד הצטערתי על כל הענין בראותי, פנינת דמעה מתגלגלת ויורדת על לחיו ועל זקנו המכסיף. רציתי לחזור על עקבי, לברוח כלעומת שבאתי, והנה ר׳ משה משכני אליו בשתי ידיו באהבה, ודבר על לבי, לא להתיאש, להחזיק מעמד, והבטיח לי שבעזרת השם הכל על מקומו יבוא בשלום. ואכן, כך היה. בהפסקה שלאחר קבלת השבת, בבית המדרש התנפל ר׳ משה על ה„שלחן״ בדפיקה, וכדרכו בקדש, התחיל ופתח תמיד ב„דער שפת אמת הקדש זאגט״ בתוספת מאמר זהר, ובהתלהבותו הקדושה והאמונה התמימה בגדולי ישראל וקדושיו העלה את מדת החום שבקדושה אצל המתפ־ללים ותיכף במוצאי שבת קדש הביאו איש איש את תרומתו, כך הציל ר׳ משה מצבים כאלה ואחרים. ו. לעיתים היה משמיע ר׳ משה בתפילתו זעקה כשאגת־ארי, אם בפרשת הקרבנות בוידבר ד׳ אל משה לאמור, אם בשמע ישראל, או ברוך הוא וברוך שמו. מי שהקשיב ורצה לשמוע, שמע אז את זעקת הדוי של עם ישראל הנענה לאלוקיו מפיו של ר׳ משה. ז. ביום הראשון למחלתו, היה א׳ דסליחות, לא ידענו עוד עד היכן הדברים מגיעים, קווינו שבקרוב יחלים ובעמדנו ליד מטתו שח לנו בנו מנדיל, שלפני שבוע ספר לו אביו, כי כשנכנס למצוות הביאו אביו ר׳ יעקב וואלף לפני ה„שפת־אמת״ זצ״ל, ומברכתו שהאציל לו, דייק שלשה דברים, א. שעד שנתו השבעים לא יזדקק לאיש, ב. שעד אז לא יחלה, ג. (אני מצטער שהדבר השלישי נשמט מזכרוני), והנה היום מלאו לו 70 שנה, והוא מתחיל דואג, עד כאן ספורו של ר׳ משה, ור׳ מנדיל הוסיף „ברכתו זי״ע נתקיימה במלואה עד ה־70, ומה הלאה, רק שבוע ימים עברו והנה... ירחם השם!״

אזכיר לטובה את כלתו, אשה צנועה זו, חיה, שנתאלמנה מבעלה איטשע במיטב שנותיה, איני מוצא מלים לתאר את מסירותה הנאמנה לחותנה החולה, בלילה כביום סעדה ותמכה את ערשו, רחצה ונקתה את פצעיו, שמה רטיות, מרחה אותו בספירט, משחתו במיץ לימון, האכילתו, השקאתו, החליפה את משכבו עשר פעמים ביום ובלילה, כל העבודות אשר מעייף ומיגע גבר בגוברין, עשתה חיה מבלי להתרעם, מבלי להוציא הגה אשר יוכל להתפרש, כמתאוננת על מר גורלה. נוסף על כל אלה, היתה מוטלת עליה הדאגה לשלשת ילדיה החלשים,

והיתומים מאב, ובחנות האצטבאות פעם מלאות היו ועתה ריקות, וההוצאות בבית עצומות, כלכלת החולה מונעת מבני הבית אוכל אלמנטרי, ועיני חיה הולכות וכלות, אך היא אינה מתרעמת, העולם העריץ את ז'אן ד'ארק שמסרה את נפשה פעם אחת, חיה מסרה את נפשה יום־יום, שעה־שעה, וחושבני שהיא עצמה, בדיוק כמו שלא חשה במציאות ידה או רגלה, כך לא הרגישה ולא ידעה את גודל לבה, את מעלותיה היא, כי גם מדותיה היוו חלק מישותה, ופשוטה ותמימותה ואהבת הזולת, היו למעלה מכח אנוש. ישמשו דברים אלה, ציון לזכר נשמה גדולה, נשמת חיה גורפינקל. ח. ביום א' דרה"ש, לפני תפילת שחרית, ר' משה שכב אז על ערש דוי, ממנה לא ירד עוד, כל מתפללי השטיבל עברו לפניו לברכו ולהתברך בברכת שנה טובה, ביניהם כמובן, בעל השחרית ר' גבריאל בוימגולד, הבעל מוסף ר' פנחס גרברז' והתוקע ר' ליביל מאירסדורף, פנה ר' משה לר' גבריאל בבקשה להגביה מעט את קולו בברכות הראשונות של „שמע" כי נפשו יוצאת לקבל עול מלכות שמים יחד עם קהל הקדוש שבשטיבל וכשאך הגיע ר' גבריאל להבוחר בעמו ישראל באהבה גזדעזענו כולנו מעצמת הצעקה שהגיעה מפי ר' משה „שמע ישראל"!!! וזאת לדעת, שבין החזן לבין ר' משה הבדילו 5 קירות וכן דירת הנגר ר' אהרון זיפמן ומרחק של כ־30 מטרים, ולפלא הדבר, מניין לקח יהודי זה בן ה־70, משותק במחצית גופו, שהרופאים התיאשו ממנו, כח עצום כזה לצעקת ה„שמע ישראל" שלו?! ואין לי על כך כל תשובה אחרת, אלא שקבלת מלכות שמים אצל ר' משה ביעקב ואלף'ס שאני. ט. לפני נשואי ועלותי ארצה, ידע ר' משה על כך, וגם אצל לי את ברכתו, והיה זה במוצש"ק. עמדנו אז במשמרת לילה, ר' פנחס קרונגרד ואנוכי, בערך בחצות, לאחר שמצץ את פלח התפו"ז חכינו שירדם קמעה, השגחנו בו וראינו שפתותיו מדובבות וכאילו על ידי כח משיכה נמשכנו אליו קרוב קרוב, עד שהתכופפנו מעליו לשמוע את דבובו ומוצא פיו, ושמענו שפתיו מפיקות מלים מקוטעות ללא קשר ביניהן, והוא אמר וחזר מספר פעמים משהו על הפסוק בשיר־השירים „מלך אסור ברהטים", „מלך זה משה", „ברהטים של יעקב", „אסור ארץ ישראל", בהסתכלו עלי, העולה לארץ ישראל, חשב גם הוא על ארץ ישראל, וגעגועיו תכפו לארצנו, ואולי גם התקשר בעיני רוחו עם ארצנו, ולכן רצה להקל על עצמו את יסורי הגעגועים, עם ביאור המדרש, על פסוק זה „מלך אסיר ברהטים" כך: „מלך זה משה" „ברהטים של יעקב" (משה יעקב) „אסור" ל„משה", ובכן הקב"ה אסר הכניסה לארץ ישראל, ומי הוא כי יתלונן.

מאנשי נשלסק שמעתי פעם ספור זה: מעשה שהיה בליל שבועות, בגור, לאחר סעודת החג, טיילו ר' משה עם חסידי נשלסק בחצר ביהמ"ד ושוחחו חסידות כהקדמה לתקון ולימוד, בטיילם כך, הבחינו בבן האדמו"ר (אז עוד צעיר לימים וגדול בתורה, וכעת מגדולי האדמו"רים ומנהיג העדה השוכן כבוד בירושלים עיה"ק, ה"ה הרב הצדיק אדמו"ר ר' ישראל שליט"א), המתקרב ובא לעבר ר' משה, מיד התפרדה החבורה, ושניהם נמצאו מתהלכים ומשוחחים ביניהם, חבורת הנשלסק־אים עז היה רצונם לשמוע לפחות איזה מלה או רמז משיחת השנים, רובם התקרב עד כמה שמידת הנימוסין ודרך־הארץ מרשה זאת, וכשניסה בכ"ז מישהו להתקרב יותר, הוביל ר' י. את ר' מ. לעבר אחד החדרים ושם המשיכו המשוחחים להתיחד. החבורה נשארה להאזין מבעד לדלת, וחור המנעול עבר לפי התור מעין לעין. על מה נסבה השיחה, ומה היה תוכנה, לא ספרו, אבל ספרו מה שראו ואשר שמעו בתום השיחה לפנות בקר.

וכך ספרו: בתום השיחה קם רבי ישראל, נגש לארון, הוציא יין וכוס, מזג הכוס ואמר „הרוצה לנסך יין על המזבח ימלא גרונם של תלמידי חכמים יין", „ר' משה טרינקט! לחיים, ר' משה", ור' משה בענותנותו הרבה, השיב בתמימות ובתמיהה, „רבי ישראל איר מאכט ליצנות?!" אבל רבי ישראל הזדעזע ממש ופנה לר' משה ואמר, „סאיז שבועות ביינאכט ר' משה! מיר האבן צוזאמן מקבל געווען די תורה! ווי פאלט אייך איין, חלילה ליצנות, ח"ו".

למחר, יעצו גדולי החבורה לר' משה שיפייס את ר' ישראל, ואמנם רבי ישראל קבלו בסבר פנים, וקבל את פיוסו ברצון.

פסח מלינק

אברהם מאיר קרוננגרד

אברהם מאיר נולד במשפחה דתית וגדל באוירה חסידית ספוגת אהבת ישראל וארץ־ישראל.

מגיל ילדות בלט בחברה. הוא היוה מרכז. סביבו ובצלו הסתופפו חברים וראש המדברים היה בחבורה. תפישתו את החיים ואת מצבו של עם ישראל היתה תפישה עצמאית ואנו חיינו מפיו כבר אז.

משגדל אברהם מאיר ניכר בו כי הוא נועד למעשי צבור גדולים ושמור לו מקום בגלריה המפוארת של אישי התקופה. בצעירותו החל מארגן יוזם ומבצע בין יוזמותיו המקומיים המוקדמים בלטו במיוחד יסוד הבנק לגמילות חסדים והקמת בית הספר בית יעקב שהיוה אתגר לבנות דתיות ושבירת שיגרה של דורות.

הוא היה יפה תואר ממוצע קומה ושופע קסם אישי, מרוב צניעותו לא הפריז להשתמש בו וזה הגדיל את כוח משיכתו יותר. ניכר היה, כי הוא קולע אל יסוד הדברים ולא לנסיבות צדדיות שתסיענה לו בהסברותיו או בפעולותיו לכן בלט גם כאחד הנדירים בחבורת פעילי המפלגות.

עם התבססות הסתדרות צעירי אגודת ישראל בוישוגרוד הופיע אברהם מאיר כנואם משכנע ונעים. הוא היה מדבר ענינית קולע לעיקר ומקים וכוחיו עם יריבים בהגינות. וכוחיו היו חותרים לאמת ולא מכוונים להשמצת היריב ולהתקפתו. לגביו היה הענין הנדון עיקר ולא מי שמיצגו.

'יכול היה אברהם מאיר לקיים יחסים יפים ביותר עם מתנגדיו לדעה ולא לותר להם כמלוא הנימה מהשקפותיו. א.מ. קרונגרד לא זז מעקרונותיו וניסה להקנותם לאחרים, אך משלא הצליח שוב לא שמר טינה לאוביקט האפשרי של השפעתו.

למרות דתיותו העמוקה לא הדיר עצמו מספרות חלונית והיה שטוף ממש בקריאת ספרות קלסית. ספריתו הפרטית היתה מן הגדולות שבעיר, והכילה ספורת רוסית מתורגמת

מימין משמאל: (עומדים) א. פלז, ה. גרבז', פ. מלינק, ש. ל. קרונגרד, י. הולנדר, א. מ. זאיונץ, י. ויז'בינסקי, י. יעקובוביץ
(יושבים) ש. מ. טאוב, ב. קרונגרד, מ. בז'זינה, א. מ. קרונגרד, ש. לבנצקי, פ. קרונגרד, מ. זגד.

כדוסטויבסקי, טולסטוי וגורקי ופולנית כגון עליזה אוז׳שקו. א.מ. שקד על אינציקלופדיות שונות והוא עצמו היה אינציקלו־פדיה ספרותית חיה. לכן ידע כל אחד, כי בהרצאתו של קרונגרד אפשר ללמוד משהו קלסי כללי לאדם לעמים ולזמנים.

פעילותו בעיר הביאתו לידי קשרים שונים בתנועה ופר־סומו עלה אל מעבר לחומות ווישוגרוד.

בתנועתו היה א.מ. קרונגרד איש האתגר המתנגד למ־קובלות ולשגרה. רבים היו המנהיגים, אשר ראוהו כמכביד עליהם בעליונותו, בארודיציה ובכוח המחשבה אך את הערכתם אותו לא יכלו לכלוא.

שנים התהלך א.מ. בתוכנו מובדל מאתנו ואחוז אלינו, מרום מענינינו ונתון להם גבוה בקומתו המחשבתית ורכון אלינו בשרותו ובהעמדת כשרונותיו לצרכינו.

גם בהיותו אישיות ארצית שמר אברהם מאיר על צניעותו ולא חטא אף פעם בענותנות מלאכותית או בהתנשאות לצורך. תמיד הילך בקטנות ועשה גדולות, תמיד דיבר בנחת וחולל התלהבות נרגשת לבעיות שייצג.

עמקותו וגישתו המקורית לדברים הפכוהו לצור מחשבתי איתן שאין לנפצו או לכובשו. אנשי העיר שניסו בתחלת הופעתו לזלזל בו כבנביא בעירו נאלצו לקבלו עליהם מרצון ולהזקק למרותו הרעיונית ללא כל אמצעי כפיה או שגרה.

אנשים הרגישו, כי לצדו אין השאננות מצויה ואתה עלול להטלטל טלטלת מחשבה ובקרת וראיה חדשה ונפוץ אשליה, אך בד בבד עם אי נוחות זו הרגשת כי תוך כדי נפוץ השגרה המפתה המרדימה וזעזוע אשיות השקט יוביל אותך א.מ. אל חתחתי הדרך המוליכים למנוחה האמיתית. לכן כה האמינו לו ונאמנו אליו.

לימים נקרא לכהן כמזכיר כללי של צעירי אגודת ישראל בפולין וכשרונותיו המרובים באו לידי בטוי. הוא היה עורך את „אורטודוקסישע יוגנט בלעטער״ שהופיע בוורשה וכותב בו את המאמרים הראשיים. הוא הוציא עתון פולני לאקדמאיים דתיים בשם „מוריה״.

העורך היה אמנם מגיסטר פריווס, אך הרוח החיה בו והיוזם פעולות ההסברה שלו היה אברהם מאיר.

בהסתדרות שלו היה מקובל מאד ונערץ על ידי רבים, בכל זאת לא רוה הרבה נחת מצד מנהיגי התנועה. נטיותיו ה„ציוניות״ ונהייתו המתמדת לעליה ומעשים בישראל העמידו אותו במצב עדין ביותר וגרמו לו גם סבל אישי.

צעיר לימים היה בהספותו ולא כל מה שגילם בו בא על התפתחותו וחבל וכואב הלב.

העם היהודי אבד מנהיג ומורה דרך מבטיח ואנחנו אנשי וישוגרוד חבר דגול ונאמן.

יהי זכרו שמור בלבנו.

טובה קרימקה (קרונגרד)

אבי ז״ל, בזכרונותי ומשהו על אחי

אבא סוחר עצים היה מחסידי אמשינוב ונאמניה. שמו ר׳ פישל קרונגרד נשמע בסביבה. בשל מסחרו היה עושה הרבה בדרכים. הכיר גויים רבים ומקומות הרבה בסביבה והיה מקובל עליהם כאיש טוב. בהיותו גברא רבה, איש גוף וקומת גוף עורר אצלם הערצה ודמותו זו ביניהם סייעה לו במבחנים שונים, כאשר חיי יהודים עמדו בסכנות פרעות ואחרות.

במגרש העצים עבדו אצלנו גויים מהסביבה וביניהם פבישק, אשר התעשר בעזרת אבא ולא שכח לו זאת.

פעם היה מקרה וגוי אחד גנב זוג מכנסים מחנותו של חיט יהודי. הגוי ברח ובברחו שבר מפרקתו. השמועה עברה מיד בין הגויים, כי יהודי רצח את אחיהם והם התכוננו לערוך פוגרום בעיר. היהודים נסגרו בבתיהם. הפחד פקד את כולם, כולם ידעו, כי בכל רגע עלול האסון להתרחש ולא יהיה מי שיושיע. אבא שחזק היה ואמיץ לא יכול היה להמשיך במצב מביש זה של ציפיה פסיבית לאסון מתרגש, והוא שלח אותי ילדתו הפעוטה לצאת לראות מה הולך שם.

ראיתי כי רחוב רמבוב מלא גויים משולהבים וביניהם גם פבישק, סיפרתי לו והוא יצא. פבישק היה אז בעל בעמיו ועל פניו ישקו דברים בקהלתו, בכל זאת הנמיך קומתו למראה אבא מטיבו. הוא ניגש ונשק ידי אבי, ביקש סליחתו ופיזר את הפורעים.

הוא היה מתעניין מאד בחבריו לחסידות ומסייע להם בעצה, בכסף ובגיוס עזרת אחרים. פעם שאל את ר׳ אברהם ליכטנשטיין מדוע אין הוא משיא את בתו שהגיעה לפרקה, והוא ענה לו כי חסרים לו 800 רובל לנדוניה. אבא ניגש מיד אל הירש שווירץ ושניהם נתנו לו ערבות על שטרות לבנק בפלוצק בתנאי שימשכן את המחסן שלו.

הבת נישאה אז ליוסל דוד ונגולה חרפה מראשה.

ר׳ אברהם סילק את חובו בתודות, אך את המחסן לא מיהר לשחרר ולהעבירו על שמו כי רבצו עליו מסים גדולים.

במלחמת העולם הראשונה נהרסה המקוה של עירנו והקהל לא היה בידו לשקמה. עמד ר׳ דוד ויטלזון והכריז, כי יקחו חמרי בנין במגרשו של אבא, וישקמו את המקוה והוא ישלם את ההוצאה. הסוף היה שאבא הקים את המקוה בחמריו הוא ועל חשבונו.

אבא נוהג היה לקיים ידידות גם עם שאינו שוה מעמד לו, ומוקיר פשוטי עם אם רק ישירי לב המה.

פעם, במלחמת העולם הראשונה החל הצבא הנסוג מחרים עגלות לעבודת כפיה או להעברת צבא. עמד עגלון יהודי, איש בודז׳ינוב, כולו חרדה לכלי־רתמתו ופרנסתו שמא יקפחם הגייס, עמד והתחנן:

— אדון שוירץ הסתירני נא ותציל משפחה בישראל. לקח אותו אבא והסתירו בקפלי חצרו. עבר הלילה הצבא יצא, רצה העגלון לנסוע הביתה, לעירו, לביתו וגוי אחד ממכיריו, שידלו לנסוע אתו והוא יהיה למחסה לו. בדרך הלשין הגוי, כי מצאו עומד וזומם לנתק את הטלפון ושוב טרח אבא והצילו ממשפט ריגול חמור ביותר.

כעבור ימים מספר נצטוו יהודי וישוגרוד לעזוב את העיר, כי החזית מתקרבת ונאמנות היהודים מפוקפקת. נסעו רבים לאן שנסעו ואבא נסע במקרה לבודז׳ינוב, מצא את העגלון הנ״ל בשער העיר עומד ומחכה לו. שבועיים התגוררנו בחדרו האחד ואין קץ לידידות השנים. ושוב נאלצנו לעזוב גם את בודז׳ינוב שגם היא עיירת גבול ועברנו לווארשה. כאן עברו עלינו שבועיים והגיעה השמועה, כי גם יהודי בודז׳ינוב בעצמם נאלצים לעזוב, ועמדנו אנו וחכינו לעגלון זה וגמלנו לו כגמולו.

ידידות זו בין השנים נמשכה שנים רבות.

כידוע, היתה בעירנו ישיבה וכל יהודי התחייב להחזיק בחור ישיבה ולאצול לו „ימים״. אצלנו הסתופף אחד מחריפי המוח, איש תלמוד ונעים הליכות. הוא התחבב עלינו והיה כבן משפחה לנו. ביני לבינו היתה הידידות חזקה מאוד. שנים רבות לא פגשנוהו ושכחנו על קיומו. ופעם פגשנוהו.

היה זה כשהיינו בווארשה. אנשי העולם התחתון נטפלו אל יהודי אחד ובשל תואנה הידועה רק להם הטילו עליו כופר נפש בסכום מרובה מיכלתו. היהודי היה אומלל. הדברים הגיעו לאזני בעלי והוא הסכים להשתדל לפני „הרשעים״ „הרוצחים״ שירפו מן האיש.

הלכנו אתו, הפנו אותנו אל אחת הפינות האפלות שבווארשה רבת הנבכים. שם נאמר לנו, כי הכל תלוי ברצונו של הרב, כלומר, רבם של אנשי הפשע. משנכנסנו, הכרתיו מיד. היה זה הבחור דנן אוכל לחם חסדנו ואיש משפחה לנו אז. הוא לא הכיר אותי, אך אני פניתי אליו בשמו ובשם אביו, הזכרתי לו ימי חן אצלנו ליד שולחננו. הוא נבוך וקרע את הגזרה.

עם כל היותו איש חסיד ושלם עם נוהגם, דרש מבניו ללכת לבית־הספר וללמוד למודי נכר ומורגל היה בפיו לומר להם:

— מי יודע כמה שהיות נשהה עוד בארץ זו, מי יודע מה אוכל לתת לכם לעתידכם. מוטב תלמדו לשונם של בעלי הארץ, תעבדו בה, תעזרו לעצמכם ותעזרו לאחרים.

כשנלקחו באותה מלחמה אנשי וישוגרוד לצבא עמד אבא ושיתף עצמו למעשה לעזרת הנשים שנשארו ללא מפרנסים. כשבא יחד עם שוירץ לקחת גם תרומה מחזקל איזנברג לא רצה זה משום מה לתת חלקו, לא אמר לו אבא מלה ויצא, אך למחרת כשנפגשו בכניסה לבית־הכנסת לא ענה לו אבא לשלום וזה השפיע. הוא התחנן שיקבל ממנו תרומתו ונתרצה.

ידוע היה כי חזקל איזנברג עשיר גדול היה ונדיב וכפי שיודע זאת גם אדון נ. ל. דויטש נחשב הוא, מנדל שאטן והניך ליכטנשטיין בווישוגרוד ככלבי שבועי (עי׳ כלבא שבוע), דאג שיהא לו תמיד 10 אורחים לפסח, הניך ליכטנשטיין הקים התנורים בבית־המדרש ודאג להסקתם.

מנדל שאטן עשה רבות בעת איסוף מעות חטין בתרומתו האישית.

אבא לא הגביל עצמו, אך מוכן היה תמיד לעזור לכל נצרך, בין אם הוא מבני־ברית ובין שאינו מבני־ברית.

ועל אחי א. מ. קרונגרד.

בצעירותו נרתם אחי לפעילות צעירי אגודת ישראל בעיר ואחר כך גם בסביבה והיה מפורסם בסביבותינו וגם במקומות המרכזיים של מפלגה זו. הוא היה נואם וכותב מאמרים, מנהל תעמולה, מארגן ומשמש דבר נאמן של הנוער החרדי.

לימים החל רעיון העליה מנקר במוחו. הוא האמין כי גם תנועתו חייבת להעלות יהודים ולחכות למשיח בישראל, מאז החלה דרך היסורים שלו, מנהיגי תנועתו הותיקים מנעו ממנו בכוח את עלייתו ולא עוד אלא שהתנכלו להקטין השפעתו בתנועה. כך נשאר אחי בפולין וגורלו נחרץ.

אברהם וויז׳ביסקי

אבי ובית סבי ז״ל

נולדתי בז׳יכלין ב־1925, לאחר חצי שנה חזרה המשפחה שלנו לוישוגרוד מקום מולדת אבי ז״ל. הייתי הבכור בבית, ועוד 5 ילדים נולדו כבר בוישוגרוד. גרנו בבית סבי ר׳ ליפא ז״ל. אבי שמואל ז״ל עבד בתחילה עם סבא ולאחר הדליקה הגדולה במשיריה, שקם יחד עם אחיו מוטל את הספקת החשמל על ידי שכלולים ותוספת כוח־סוס. ב־1934 נלקח הרשיון ונמסר לערלים, סבא עם בנו הצעיר ירחמיאל עברו לדוברין ואבי פתח חנות מכלת. ב־1936 הגרנו לולוצלבק, שם גרנו עד פרוץ המלחמה, ברחנו לז׳יכלין ושם נלכדנו בגיטו.

סבי ז״ל נולד בנובידבור לאביו ר׳ ברוך וירזבינסקי, נשא לאשה את חיה־פריידה בתם של ר׳ חיים יצחק וחשקע שבירץ, כך עבר לוישוגרוד והתפרנס ממשוריה שהקים והרחיבה עד כדי כך שבשנת 1920 ספק חשמל לכל תושבי העיר. דליקה שפרצה השמידה חלק גדול מערימות הקרשים שנמצאו אז

במגרש רחב־ידים והושתקה גם הספקת החשמל, לאחר זמן הצליח לשקם הכל מחדש והוסיף גם טחנת קמח קטנה לטחינת חטה למצה שמורה, אבל זה לא החזיק מעמד הרבה זמן. בשנים ההם נפטרה עליו בדמי ימיה בתו הבכורה חנצ׳ה ז״ל, ובשנת 1930 נפטרה סבתא חיה פריידה ז״ל.

סבי ז״ל חונך על טהרת החסידות, נחן בפה מפיק מרגליות וקול ערב חודר לבבות בעברו לפני התיבה הביא את המתפללים לבכיות מתוך התרגשות, עוד בצעירותו התחיל לחזן בפקודת הרב רבי דודל בורנשטין. למרות היותו צעיר נעתר להתפלל שחרית בימים הנוראים בבית־הכנסת, אחר־כך הוסיף ביום־הקדוש גם תפילת נעילה, גם לאחר שעבר לגור לדוברין שמר על פקודת הרב ומדי שנה בשנה בא במיוחד לוישוגרוד להתפלל אותן התפילות לפני התיבה, להנות בהן את מתפללי בית־הכנסת.

בתקופה בה גזרה הממשלה על לימודי חול כלליים, החליטו החרדים לייסד מין בית־ספר בשם חדר־יסודי־התורה בה רוכזו כל המלמדים ותלמידיהם מבני 7 ומעלה, בחצר הסבא היה בנין־עץ ארוך שהכיל הרבה חדרים והוא מסרו לגבאים ללא כל תמורה כספית, וספק קרשים להכנת הריהוט. בית ספר זה מלא תפקידו כמה שנים, שם למדו תורה ולמודים כלליים, ר׳ אברהם מאיר קרונגרד לימד ללא תמורה שירה ובעיקר שירים ישראליים, ולאחר שהרב ר׳ דודל עזב את העיר שכרה ה„אגודה״ 2 חדרים מתוך דירת הרב הגדולה, ושם למדו 2 הכתות הגדולות אצל המלמדים ר׳ שמואל ליב גילארי, ר׳ משה עלבוים וזמן קצר ר׳ דודל ווינטרויב.

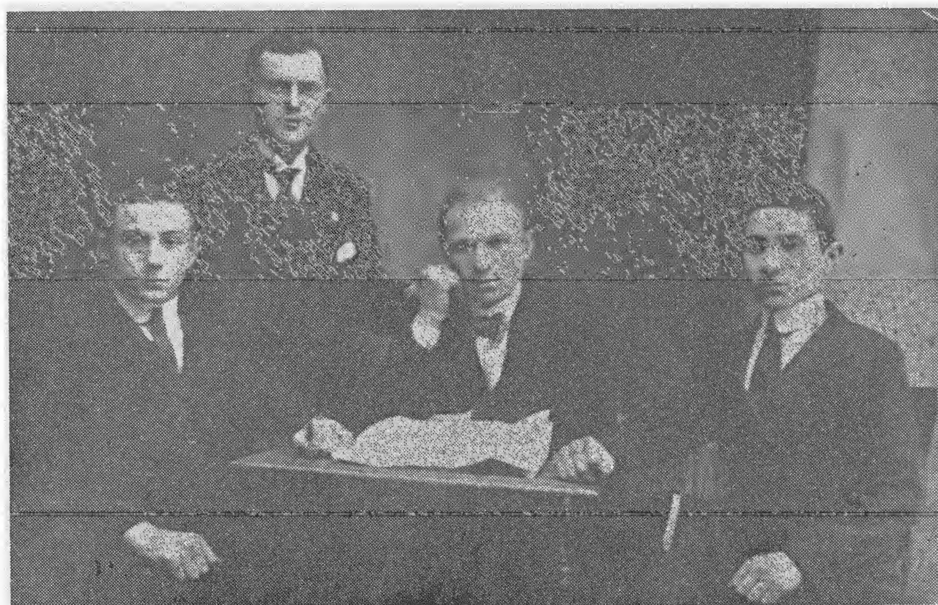
מאוחר יותר נמסרו שני חדרים אלו ל„בית־יעקב״ שנועדה ללימודי יהדות לבנות. וגם זו לזכותו של הסבא ר׳ ליפא, עם בקורו ונאומו בבית־הכנסת, של ר׳ יהודה ליב אורליאן בלוית הגב׳ שיקרקה מגומבין, הוחלט על יסוד ה„בית־יעקב״ ולבקש את הגב׳ שיקרקה לפעול גם כמורה וגם כמדריכה את שמואל שהיה גם מלחין. זכור עוד המזמור שיר חנוכת הבית שהלחין וגם נצח על מקהלה בתחילת כתיבת ספר־התורה על ידי „צעירי־אגודת־ישראל״ שהתקיים בבית־המדרש בהשתתפות העיר כולה. שולחן זה היה עליו תורה, שירה וגדולה במקום אחד.

ה„בנות״, הגב׳ הנ״ל בעצמה בת עשירים מגומבין הסכימה רק בתנאים מיוחדים אשר הועד הנבחר לא יכול לעמוד בהם, וכאן בא ר׳ ליפא לעזרה בהבטיחו אש״ל אצלו בבית וגם כסוי חלק מהתקציב ובכך נתאפשר קיום בית הספר עד שבגלל סבה ידועה הופסקו פעולת ה„בית־יעקב״ לתקופה מסוימת, וצעירי־אגודת־ישראל ירשו את המקום, הקימו שם ספריה תורנית וכללית, וקיימו שם את פעולותיהם.

לאחר כשנה בקר בעירנו ר׳ אליעזר גרשון פרידנזון עורך „בית־יעקב״, ואת הנאום שלו נשא לא בבית־הכנסת כקודמו ר׳ י.ל. אורליאן, אלא בחדר גדול כעין אולם בבית הישן של ר׳ ליפא, התעוררות זו הביאה לארגון מחדש של ה„בית־יעקב״, אבל רק עם מורה אחת, מורות התחלפו בכל שנות קיום הבית־ספר, מורה אחת היתה אחות של הסופר הדגול מזכיר כללי של „צ.א.י.״ בפולין ר׳ נטע ירוחם ברלינר יוצרו של המנון „צ.א.י.״ „הקבצו אחים״. משך השנתיים שלימדה הגב׳ ברלינר זכו אנשי העיר ובפרט חברי „צ.א.י.״ ליהנות מאחיה האינטלקט הנדיר ר׳ נטע ירוחם, מהרצאות מעניינות ופעולות יעילות רבות. אחריהן באה הגב׳ שרה זימנובודה בת השו״ב ר׳ הירש מוולוצלבק, היא החזיקה מעמד שנים רבות ומלאה את תפקידה בנאמנות, בהוציאה מתחת ידה תלמידות לתפארת העיר והעם. לכאבנו הגדול הוליך אותן הצורר עם המורות לכבשני האש, ת.נ.צ.ב.ה.

אני חוזר לבית סבא, מי שנוכח פעם ליד שלחנו שמסביבו ישבו כל הבנים, הבנות ואורחים, כשהזמירות נשמעו למרחקים, כי בעלי קול נעים במיוחד היו כל הבנים ובפרט לאבי ז״ל

בימים הנוראים היה תענוג להסתכל איך שר׳ ליפא וארבע בניו עברו רחובות העיר בדרך לבית־הכנסת, שניים־שניים

יושבים מימין: יוסיל וויערזבינסקי אחיו של ר׳ ליפה שמואל וויערזבינסקי.
עומד: הערשל גוטשטאט.

מכל צד צעדו, כל פסיעה היתה בה משום הדרת־כבוד, בבית־הכנסת צפו בכליון־עיניים להופעת קבוצת ווירזבינסקי שהנ־עימה בתפילותיה, ולא אשה אחת אחלה לעצמה בנים ונכדים כמוהם.

עם גמר התפילה בדרכו למעונו, למרות אפיסת כוחו לאחר המאמץ אף פעם לא נשכח ממנו לבקר בדירת חמותו חשקע ז״ל לשם איחולים לשנה החדשה. בהבדלה של מוצאי שבת־קדש, בשירת המבדיל בהשתתפות כל הילדים התבלט במיוחד הבן שמואל עם הכנור, כנור זה שמש לו גם בימות חול בכל עת פנויה מהלחנת נגונים משלו. כך נהג בוישוגרוד וכן בולוצלבק שם גרנו מ־36 עד המלחמה.

עם יסוד הגיטו בז׳יכלין נשלחנו גם אנו שם עד שחטפו יהודים למשלוחים למחנות עבודה, אז נשלחתי עם אבא למחנה־עבודה האַרט ליד פוזנן, האם והילדים נשארו בגיטו ולפי השמועה נשלחו לבסוף למחנה־השמדה בחלמנו, מהארט נשלחנו לפלנפלד ומשם לרויטש זעער (סטרזל בפולנית) ומשם לבירקנהו, שם סללנו כביש אספלט. ומשם לפניבה, אחוזה בשם זה, ליד העיר ליסא (לשנו) ומשם נשלחנו ב־1943 לסניף של אושביץ בשם גישה ליד בנדין. גם כאן היינו ביחד כשנה ומעלה, ב־28.2.44 נסע אבי לאושביץ לשם נתוח טחורים, בבית־חולים מצא רופא מכר מפלוצק, והלז נתן לו להסתובב כמה חדשים מבלי לנתחו, ואחר כך הוצא לעבודה באושביץ, — כפי שמסר לי מר קלעמפנר — אחרי השחרור במינכן — חי אבא עד לפני השחרור ואז מרצונו הצטרף לאיזה קומנדו שיצאו ולא חזרו עוד.

חייתי בתקוה למצוא עוד מישהו ממשפחתי הענפה בחיים ולצערי הגדול גם בזה התאכזבתי, לא נשאר אחד

יהי זכרם לברכה.

פ. מלינק

ר׳ איכל גרשט

ר׳ איכל (יחיאל) היה למדן ויודע ספר ומדקדק היה בקלה כבחמורה, את ביתו ניהל ברוח המסורת היהודית ודייק בהליכות ביתו שתהיינה מן היפות.

בעיר הכירוהו כמנהל בנק מוכשר היודע פרק בנהול מוסד, מכיר את כל ענפי עבודתו, בקי בפיננסים ומנהל חשבונות מחונן וכך גם היה פרסומו בסביבה. את סגולותיו האדמיניס־טרטיביות העמיד לרשות המוסד החיוני היחיד בעיר אנשים העריכוהו והתגאו בו, אך קפדנותו בעניני פורמליות הקנו לו גם מתנגדים לא מעטים. בכל זאת כאשר הלך לכהן ראש בנק בעיר אחרת הצטערו גם הם והודו בכך כי לעתים מזומנות היה איכל המחמיר בדרכי נוהל גם מקל בסייגי עצמו, כאשר מדובר היה בעזרה לנצך, אשר אינו יכל לעמוד בדקדוקי ערבויות והתחייבויות פרעון.

מעטים ידעו כי פרט לאיכל איש הממסד היה גם איכל איש הגמישות הציבורית, עסקן מסור ואיש האידיות, מעורה בצבור ונכון לשרותו גם בשטחים שלא על־מנת.

במנין שקימה תנועת המזרחי היה הוא הגבאי וקובע הליכות בעת התפילה. היה ממגידי שיעור בתלמוד וקובע עתים לתורה לעצמו ולאחרים. הוא גרם להקמת בית־הספר „יבנה״, ראה בו מוסד חיוני בחינוך ליהדות טובה, ודאג לקיומו. בעסקנותו התנועתית בלט איכל גירשט כאיש במה מובהק, נואם לוהט ובעל כוח שכנוע בלתי רגיל. הוא הבריק ממש בתפישתו המהירה של דברים העומדים ברומה של ההשקפה והמחשבה. בפולמוסיו עם יריבים היה חריף ומוחץ, אך שמר תמיד על תרבות הוכוח ויפי הצורה בדבור. לעתים נראה כי אין הוא מתוכח עם בעל דבבו, אלה מלבן בעיה עד היותו נהירה לו ולרעהו ועל כן היה קשוב לדברי מתנגדו ומנסה ללמוד מחדושי יריבו.

ברשמנו את זכר הקדושים של עירינו ירשם שמו של ר׳ איכל גרשט כאיש התרבות היהודית והכללית והעסקן בעל התוכן הרעיוני שלא מן הרגילים.

מינדל גמך וחברותיה

בנותיו של משה כמיעל

גן ילדים

בנתיבי גאולה

משמאל — אמו של אבי ויז'בינסקי

בנות ליפא ויז'בינסקי

חנה טאוב וחברותיה

משפחת כץ

חנוך לוין

ביתר ותנועות הנוער בוישוגרוד

סקירתי זו תתיחס רק אל שנות השלשים של מאה זו, שהן שנות התעוררות ציונית גדולה, אשר נסתימה בשואה גדולה.

בראשית שנות סקירתי זו כזכור חלה הפסקה בפעילות הציונית. התנועה הציונית על כל גוניה חלה בה ירידה וכמעט נדמה היה שכל הרעיון החלוצי התנועתי עבר את נקודת הגובה שלו שאחריה ירידה תלולה ותהום. היה חשש שמא אין זה אלא התלהבות, שההתלהבות הגדולה פגה לפני שנוצלה והקץ לרעיון הגדול.

והנה אז פרץ משבר בציונות ודוקא זה הביא לשנוי מה.

כונתי לראשית שנות השלשים כאשר נוסד הצה״ר בהנ־הגתם של ז. ז׳בוטינסקי ומאיר גרוסמן.

גם בווישוגרוד חלה תסיסה, תנועת הצה״ר התפתחה בה ואתה נוער בית״ר וברית החיל. התעוררות זו משכה אליה נוער משכבות שונות, ביחוד נמשכו אליה בני הנוער הציוני־כללי, אשר צמאונם לפעולה הביאם אל הבית״ר תוך ותור על גוני עקרון ומצע.

אותן שנים נתרכז רוב הנוער העירוני בתנועת הבית״ר והציונים בעיר ראו זאת בחיוב והעמידו לרשותו את אולמם הגדול והספריה שנוצרה על־ידיהם.

בראש תנועה זו עמדו משה ליב דימנט ומנדל גרינבוים ופעולתם רבת התנופה נכרה בכל.

היתה זו פעולה חנוכית יסודית המקיפה שטחי רעיון שונים. הקן חולק לקבוצות גיליות מבני 14—18, נוהלו שיחות, התקימו אספות ובשבתות נשמעו הדים מפעולת התנועה העול־מית באספת קן כללית. הרוח החיה באספות אלה היה משה ליב דימנט, אשר דרך הרצאתו ואופני הסבריו כבשו את לב כולנו.

פרט לפעולה התנועתית הישירה החיו אנשי ביתר בעיר

נוער בוישוגרוד

את הספריה, קימו ערבי שאלות ותשובות לכל מי שבא ושאל והחוג הדרמטי של ביתר היה היחיד בעיר, אשר הצגותיו והמחזות שנבחרו להצגה היו כולן ברוח הגבורה היהודית המתחדשת בארץ ישראל. בהצגות אלה נעלמו הנושאים הגלותיים וגבוריהם ועל במת ווישוגרוד החלו מופיעים גבורי התקופה והתקומה שלאורם כדאי להתחנך, הלא הם טרומפלדור, מנדלי פורטוגלי, יחזקאל נסנוב, אלכסנדר זייד, הורוויץ נחום, מאירקה חזנוביץ ואחרים.

במשך הזמן נמצאו בכל זאת אחדים, אשר מסגרתה הכללית של בית״ר לא נראתה להם. מסבות רעיוניות פועליות וגם מנמוקים אחרים, הם פרשו והקימו את החלוץ.

היתה זו מעין הכרזה על הסתייגות מפעולה מדינית חנוכית והגבלה עצמית לפעולה של עליה והגשמה, בעוד שאת הפעולה התנועתית השוטפת ראו כפעולה מעכבת כביכול ומפזרת פעלתנותו של הנוער לשטחים רבים מדי.

הרוח החיה של החלוץ היה משה מיכל ז׳יכלין (מן) וואוציה שלדוב החי כיום באוסטרליה.

חלק אחר שוב פרש לתנועת גרוסמן בהנהגת יהודה (יידע) לוזר קליין, אברהם וולמן וחנניה לוין..

לימים פרשו גם הציונים הכלליים וייסדו להם את הסתדרות הנוער הציוני ובראשה אברהם רוטברט. נוער זה נולד עם פטרונט של טובי הציונים בעיר, אשר ציונותם הותנתה ב„כללות״ שלה. בראש הנוער עמדו מנחם זילברשטיין, פיוול מאיר ליכטנשטין, הניך כהן, אברהם ולייזר רוטברט, ביירך שפיגל ועוד פעילים מהציונים הכלליים.

באותה תקופה של התעוררות הבית״ר היתה קימת בעיר תנועה דתית ציונית בשם מזרחי. היתה זו תנועה מתונה, אשר סלדה מקנאות מעוותות ונתלכדו בתוכה אנשים, אשר לא הקדיחו תבשילם הדתי, ראו את המציאות ונטו לראות גם את התופעה הציונית כסימן של מחוה מאת ההשגחה העליונה שאין להתריס נגדה.

בראש תנועה זו עמד איכל גרשט, מנהל הבנק בעיר, חיים תיק, מאיר כהן ואחרים. היה לה גם מועדון משלהם בביתו של זלוטניק ומנין תפלה שהתקיים בהשראתם.

נראה שלא אגזים אם אומר, כי כל תנועות נוער ציוניות אלה ניהלו פעולה רבת ברכה, גם מבחינה צבורית אזרחית וגם מבחינה ציונית חנוכית, אך כולם הודו בכך, כי את התנופה לכל ההתעוררות הזאת נתנה תנועת בית״ר.

בזכותה התאושש הרחוב היהודי מהשפל הציוני והחלה יזמה ציונית כללית בשטחי חנוך וצבור שונים.

אז נוסד גם בית הספר „יבנה״ הראשון בעיר לתחית הלשון העברית המדוברת. הוא התקיים באמת במועדון של מזרחי ועדודה של התנועה גרם גם להרחבתו והדירתו לכל שכבות הנוער בעיר.

הרוח החיה ב„יבנה" היה חיים תיק והמורה הראשון מר חלב, אשר הובא אלינו מפלונסק (בתו שמשה כאן בארץ כמזכירתו של משה שרת ז"ל).

משפחת חלב ובנם משה הוסיפו נופך מיוחד לחיי הציונות בעיר, משה — בחלוץ והאב בפעולתו התרבותית הענפה מחוץ לכתלי בית הספר, אישיותו רבת ההשפעה גרמה לפיתוח ערכי התרבות העברית, החיאת לשונה וההתהנות מצלילה.

עם עליית משפחת חלב ארצה תפש מקומה המורה ניסנ־בוים מבריסק, שהמשיך בקו של קודמו וההתעוררות העברית לא פגה.

קן בית"ר בעיר נחשב לאחד היפים בפולין ונהנה מזכויות יתר בתנועה. זכורני: ילד בן 13 הייתי, כאשר רצינו, קבוצת קטינים כמוני להתקבל לתנועה ואנשי ההשפעה בה התנגדו לכך. במקרה הגיע העירה נציב בית"ר בפולין אהרון פרופס לטכס הנפת דגל הקן. עלינו, אני, מאיר באום וחיים ליכטנ־שטין על הבמה ערכנו „ערב קריאה" קטן ובקשנו להתקבל אצל פרופס. משספרנו לו על העוול שנעשה לנו הורה לקבלנו לסניף למרות היותנו מתחת לגיל המורשה, וזה בזכות שמו הטוב של בית"ר ווישוגרוד. סמכו עליו, כי הוא יוכל לעכל בתוכו גם צעירים יותר.

אותו יום משנסתיים טכס הנפת הדגל יצאו המשתתפים במצעד תנועתי ברחובות. המצעד היה כה מרהיב עד שאנשי השמאל חששו שמא ימשוך קסמו את נערי תנועתם והם ערכו הפגנת נגד ספונטנית, שנסתיימה בהתנפלות גסה על הצועדים השקטים.

*

בסוף שנות השלשים בגבור האנטישמיות הפרועה בפולניה החילונו לדבר על הכשרה גופנית מתגוננת. נקודת הכובד בפעולתנו עברה אז „לעמידה על הנפש" בפולין ונוסדה אז תנועת ה„מכבי".

היה זה מועדון שוקק פעולה ונוער. החזקנוהו בכספי חסכונותינו. לא יכלנו לצפות לשום עזרה מאחרים, אך הסיפוק היה גדול.

ב„מכבי" התרכזה הפעולה באטליטיקה קלה בעיקרה, אך היו עוד קבוצות לכדורגל, לפינגפונג ועוד.

למזלנו היה המורה איגנץ פרנקל מעמל מוצלח וקבוצת האטלטיקה התמידה בהצלחה בפעולותיה. הוא גם דאג להדרכת מעמלים מתוכנו, ביזמתו יצאתי גם אני למיקוליצ'ין לקורס מדריכים וחזרתי מדריך לבנות.

לרגע נדמה היה, כי אנו עומדים על קרקע איתנה, אך הקשיים הכספיים הלכו ורבו. הציונים הפעילו לחצים משלהם, כדי להחזיר לעצמם את הנוער שלהם. אז נמצא המוצא המענין:

הקומוניסטים ירדו למחתרת ונוצרה מין רומנטיקה מח־תרתית שרוב הנוער נתפש לה, היתה סכנה שגם אנו נאבד את הנוער שלנו, מצד שני היו הקומוניסטים להוטים אחרי „כסוי" לגלי שיאפשר להם להתקיים באצטלתו. הבאנו את שני הגורמים בחשבון, הלכנו והשתדכנו אתם, הצמדנו אלינו את חבריהם, הרחבנו בכך את מסגרות פעולותינו והבטחנו קיומן.

ביזמת הציונים בעיר נקראנו לבירור במרכז שלנו בורשא. הויכוחים נמשכו. אנו עמדנו על שלנו והגינונו על מעשינו זה במלוא התודעה, עד... שניצחנו. הדבר קיבל גושפנקה רשמית של המרכז. במסגרת זו המשכנו עד פרוץ השואה.

בין הבולטים בפעילות מסורה להשבחת הגוף של ילדי וישוגרוד ראויים לציון אלתר זאיונץ, דבורה גמאך, איציה קייזמן ז"ל ויוסקה לוין החי כעת בארצות הברית.

תנועות הנוער הציוניות בווישוגרוד נהלו פעולה רבת ברכה ופריה ניכר בצבור העיירה ובנוער שלה. אך לדעתי התנופה לפעולה זו תזקף לזכות תנועת הבית"ר, אשר ברגעי שפל ויאוש לציונות ברחובנו ידעה היא להרים את דגלה ברמה.

יהי מאמרי זה קודש לזכר כל אלה, אשר הקדישו תסיסת נעוריהם להחיאת העם ומדינתו והם לא זכו לראות בה.

זלדה גמאך בת מלך וחברותיה מבנות בית"ר

פ. מלינק

„המזרחי" בוישוגרוד

עם סיום מלחמת העולם הראשונה נוסדה תנועת „המזרחי" בעיר, אשר חרתה על דגלה את הסינטזה של גאולת ישראל בידי האדם וב„עזרת המקום" ועיצוב חברת ישראל במדינתה לפי מסורת ישראל ותורתה.

בין מיסדי המזרחי בוישוגרוד היו איכל גרשט, חיים תיק, פ. מ. ליכטנשטיין, יחיאל משה כהן, קרוק שלמה, משה שורצהר, איצ'יה יעקב ז'יכלין, אברהם שנקמן, יונה שפיגל, מנדל פירשט, הירשל מאירסדורף, מאיר כהן, שלום גרינבוים, הירשל פרידמן, ישראל הירש רוטברט.

פעילותה של תנועה זו התפרשה על פני שטחים שונים. שכולם כוונו לגבוש קבוצות לעליה, להשראת רוח ה„קומו ונעלה" בעיר, לחנוך צעירים במגמת הגשמה וכן גם להכנת קרן לעזרה לעולים ולמוסדות בישראל.

המוסדות שהקים המזרחי היו מודרניים ונוהלו ברוח של קפידה וסדר כשהדגש הוא ארץ ישראל.

בלטו בכולם בנק האשראי ובית הספר „יבנה". בית ספר זה היה ראשון בעיר אשר הנהיג את שיטת הלמוד של „עברית בעברית". היה זה בית ספר הומני במגמתו. במקצועות שנלמדו בו הוטל הדגש על החינוך הלאומי־התורני, העמקת הידע בהיסטוריה היהודית וטיפוח הקשר עם הישוב בארץ. בשטח זה האחרון היה המזרחי מפלס נתיב וראשון, דבר הישוב והמתרחש בו הפכו נושא יומיומי, וענין קונקרטי לענות בו. אך החידוש המהפכני ה„בראשיתי" היה בהכללת נושא זה בתכנית הלימודים לילדים.

רבים היו פעילי החינוך של „המזרחי" וכולם הוסיפו מיכלתם להאדרת המוסד. כולם גילו כשרון חנוכי ואינטואיציה עמוקה בגורם החינוך.

בלט ביניהם חיים תיק. בהתמסרותו הרבה למוסד, לילדים, למורים ולצרכים הקטנים ביותר של בית־הספר.

השכלתו התורנית והכללית עמדה לו והוא הטביע חותמו על כל מה שנעשה בתחומי בית־הספר, הוא אשר דאג לשיבוץ מורים הראויים לתפקידיהם, שמר על קיום רמה נאותה בו ועשה להבטחת קיומו של בית־הספר בכללו.

לא מעטים תלמידי אולפנה זו, אשר נתקרבו על ידיה לרעיון העליה המגשימה והחיאת הלשון העברית. וזכותו של ה„מזרחי" בוישוגרוד בהצעדת נוער לעליה אינה ניתנת לשיעור.

הבנק לאשראי שנוסד ביזמת „המזרחי" היה מוסד מפוקח על־ידי מוסדות השלטון והתנהל בצורה מודרנית בנקאית.

פעולת ה„מזרחי" רבת התנופה הורגשה בשטחי ציבור שונים. אנשי התנועה הזאת פעלו רבות שנכרה בשכבות העם השונות בוישוגרוד כולל נוצרים אשר נזקקו לו ונתנו בו אמונם.

מנהל הבנק איכל גרשט שהיה במיסדיו, הוא אשר לזכותו נזקפה על־ידי רבים התפתחותו וקיומו העתיר. במרצו הרב וחתירתו למודרניזציה הביא את המוסד לדרגה מכובדת ביותר.

עזרו לו בכך פעילי התנועה בעיר, אשר שימשו מנהלים בבנק, כל אחד לפי תורו ולפי בחירה חוקית, כפי דרישת ברית הפיקוח הממשלתית.

„המזרחי" לא היוה מסגרת מקובלת בוישוגרוד, אוירת החסידות שבעיר הפכה את העליה לארץ־ישראל כדבר החורג מן המקובל, בבחינת לא „הגיעה שעתו" לא „איכשרא דרא" ומי אשר ניסה לעשות פעולה ארגונית או הסברתית להפעלת אנשים לעליה העמיד את עצמו באוירה של חריגה מן המוסכמות ומשך על עצמו יחס של זרות הגובלת עם איבה.

תנועת „המזרחי" סבלה מחוסר עתודה של צעירים ממשיכי דרכה, אולי בגלל אי־הפופולריות שלה בציבור החרדים המבוגרים. הנוער חניכי בית־הספר יבנה מצאו עצמם במצב בלתי־נוח כאשר התבגרו ועמדו להצטרף ל„מזרחי". לבטיה הציבוריים וקשייה שנבעו משני הגורמים חוסר פופולריות וחוסר נוער הכבידו ביותר על התפתחות התנועה וסיכנו ממש את המשכה.

בכל זאת ניכרה השפעת „המזרחי" בעיר ונציגיה במוסדות העיר, בעיריה, בקהלה ובגורמי ציבור אחרים היו מן המקובלים מאד בשכבות נרחבות של וישוגרוד.

להיות חבר בתנועת המזרחי באוירה זו של וישוגרוד לא היה קל ומי שהצטרף אליה העמיד עצמו במבחן אישי קשה ונסיון רעיוני מובהק. על כן נוצרה ממילא סלקטיביות מסוימת, אשר הביאה לה חסידים וחברים בעלי משקל ועצמאות אישית. אפשר היה להיות חבר באגודה כמו כולם אך להיות חבר „מזרחי" צריך היה להיות לא ככולם.

היתה זו תנועה מעוטת כמות, אך בולטת באיכות אישיה ולזכותה יירשם הזווג הנועז אז של עליה ותורה, דת והגשמה. עליה והגשמה שהיו אז בחזקת „טרפה" בעיר קיבלו „הכשרן" על־ידי ה„מזרחי", ולגליזציה זו שניתנה על־ידי מספר נועזים בעיר הקלה על אנשים דתיים בעלי „שכל־הישר" לבטא את עצמם. להסתייג מן האסור שהטילו מנהיגיהם ולחשוב על הליכה לארץ־ישראל. מי יודע כמה עולים ניתן לראות כעולים שבהשראתה ניתקו מחיי הגולה ונחלצו לעלות ולבצר לעצמם חיי דת בישראל.

מי יודע כמה נוגעו במחשבה על עליה ולא זכו להגשמה ובלבם הערכה לקומץ אנשי ה„מזרחי" שהעניקה להם אומץ מחשבה זה.

פ. מלינק

אגודת ישראל

האגודה בווישוגרוד נוסדה בשנת 1918 על־ידי הרב הר׳ נפתלי שפיבק, ר׳ ח. א. פערשט, ר׳ איצי מאיר כהן, דוד ויטלזון וליפא ויז׳בינסקי.

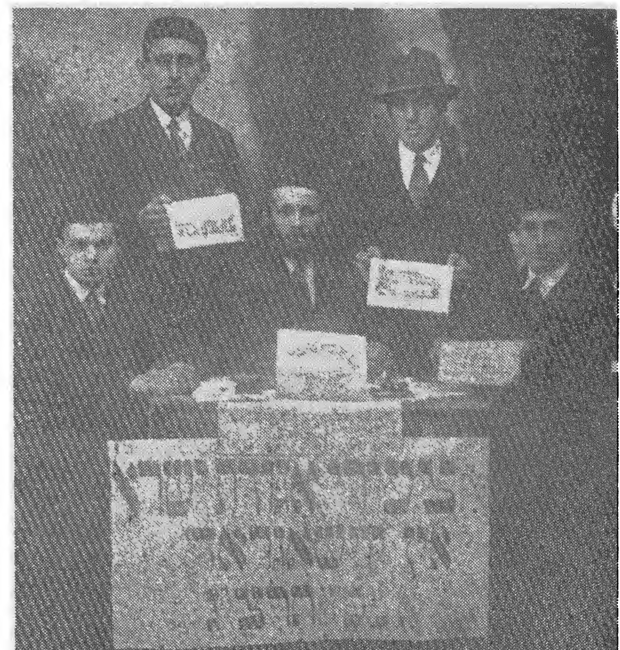
מתחילה היה שמה „אגודת אורטודוקסים״ שונה ל„שלומי אמוני ישראל״ ורק אחר כך נקראה בשם אגודת ישראל, ונפקא מינה לשמע השם מעיד, כי מישהו בעיר ראה דרך בביצור הדת על־ידי ארגון מתחייבים וגם שהדבר נעשה מיזמה פנימית ולא בהשראה מן החוץ.

עם כינונה יסדו פעיליה את ה„חדר יסודי התורה״ ואת ה„תלמוד תורה״, שהשני בהם מיועד לילדים חסרי אמצעים למען לא יצא אף ילד ממעגל החינוך התורני.

הרוח החיה בפעילות האגודה — איצי מאיר כהן, יהודי פשוט, שען ממקצועו, אך מכל החבורה המוזכרת נתברך כהן בכשרונות בולטים של עסקן. הוא היה בעל ביטוי חריף שידע להעמיד דברים על חודם ובעל העזה לחידושים בהשגת אמצעים למימוש מטרותיו.

האגודה יסדה גם „קופת גמילות חסדים״, שהדי פעולותיה הגיעו מחוץ לתחומי העיר ושימשו דחף לעיירות אחדות. מיסד הקופה היה א. מ. קרונגרד, הצעיר שבחבורה, אשר גדל אחר־כך ונתגלה כעסקן בעל ממדים ארציים, אתו פעלו אלעזר קרמזש, אברהם גזשיוואץ ויעקב וולמן.

מזכיר הקופה שימש יוסף מנחם בז׳ז׳ינה, ואחריו החתום מעלה.

עומדים (מימין): נ. ל. דייטש, יואל נשלסקי
יושבים (מימין): ש. מ. טאוב, א. פלז, א. מ. טאוב

בשמו של קרונגרד קשור גם יסוד צעירי אגודת ישראל בעיר וגם לרושם שורות אלה חלק בדבר.

בשנת 1919 נוסדה אגודת צעירים זו אך פעולתה הוכרה בשנים הבאות, בהן פעלו השנים יחד עם ישעיהו טאוב ויוסף מנחם בז׳ז׳ינה, הנמצא עתה בעפולה בתפקיד בכיר בהסתדרות. אח״כ נוספו עלינו אנשי המשמרת השניה א. פלז נ. ל. דייטש ופנחס קרונגרד. כזכור לי שימש נ. ל. דויטש יו״ר אגודת הצעירים אחרי והמזכיר אברהם מאיר טאוב שהיה המזכיר האחרון שלה.

פעילות מיוחדת גילו גם פישל רייכמן, יונה גולדמן, שמואל מיכל טאוב, ישראל הולנדר, יואל נשלסקי, יעקב מרדכי טויב, אלתר רורה ומיכאל זנד.

אגודת צעירי ישראל שנתברכה בנוער לוהט ורבַ פעלים הסתערה על שטחי פעולה נרחבים, תוך קשיים אובייקטיביים וסובייקטיביים. היא הקימה ספריה גדולה וקרבה את הנוער לספרות העברית והיידישאית. אנשים ראו בנו סוטים מהדרך המקובלת. אך נאלצו להתחשב בנימוקינו והספריה גדלה והקיפה קוראים רבים והפיצה תרבות והשכלה בשכבות הנרחבות של הנוער הדתי מבלי לסכן חו״ח את יסודות חינוכם.

אנו ארגנו גם שיעורים לתלמוד, שהתקיימו כמעט במקביל ל„דף היומי״. בשיעורים אלה שימשו מגידים גבריאל בוימגולד, יהושע סוקולוב וברוך עזריאל פופובסקי.

אגודה צעירה זו הרבתה בפגישות ומגעים תדירים בין חבריה, נערכו מניני תפילות כל שבת, והשבת בכללה הפכה ליום חברותא אחד ארוך. עם שלש־הסעודות והמלוה מלכה נוסף לנוער תוכן תרבותי חברותי עד שאין להעריכו.

המעניין בדבר שהוצאנו עתון קיר פריודי ורובו עסק בענין בנין הארץ, ובביטוי שנתבטאו בו חברים נשמעה נימה ציונית מובהקת שנבעה מאינטואיציה אישית ללא כל צו מגבוה.

כאן המקום להזכיר, כי ב־1929 כאשר הגיעונו הדי מאורעות־הדמים בארץ וטבח תלמידי ישיבת חברון ערכנו הפגנה רבת רושם בשותפות עם משה מיכל ז׳יכלין מגורדוניה והניך כהן מהציונים הכלליים. הזדהותנו עם הארץ הנבנית והנכבשת בדם בנינו והפגנת הזדהות זו בשיתוף עם גופים ציוניים היוו חריגה ממסורת התנועה הזאת והדגישה את ייחודה של התנועה בווישוגרוד. מעניין שהעיר ובתוכה קנאי האגודה הבינו לרוחנו ושיתפו אתנו פעולה, כל החנויות בעיר נסגרו ספונטנית והרב שפיבק, הצדיק דמתא, הופיע בעצרת המחאה שנערכה בבית־הכנסת הגדול.

את דבר ההפגנה הודענו למרכזנו גורדוניה והצ״ק לשלהם ואנו לשלנו.

ב־1925 נוסד ביזמת צעירי אגודת ישראל ובשיתוף האגודה בית־הספר לבנות מיסודו של „בית יעקב״, בו למדו 80% מבנות המקום והמורות שלימדו בו ברובן מן החוץ היו מן המובחר שבכוחות ההוראה בפולין.

מיסדי בית־הספר הזה והמטפלים בו היו: א. מ. כהן, ליפא וויז׳בינסקי, משה פוקס, פנחס גרבז׳, יעקב יהודה פלז ומאיר גורפינקל.

ב־1930 יכולנו לייסד את „בנות אגודת ישראל", בה שימשו בוגרות „בית יעקב" כמשמרת צעירה לתנועה, בין פעילות תנועה זו בלטו בריינדל טאוב, פרדל ושרה אסתר זילברבוים, חיה אידל כהן, איטה הולנדר ויהודית גרוסמן.

שנים עברו מאז והרבה דברים נשכחו. והרבה חברים עברו בינתים בכור התמורות הרעיוניות, אך את חסד נעוריה של תנועת צעירים זו אנו זוכרים על אף הכל.

אנו נזכור גם לחסד ולתמיד את שמות פעילי התנועה שנספו הלא הם: אברהם מאיר ושמואל מיכל ויעקב מרדכי טאוב, פישל רייכמן, יונה גולדמן, ישראל הולנדר, יואל נשלסקי, מיכאל זנד, ליבל שפיבק, שלמה ויהודה לבנסקי.

התנועה שלחה גם נציגיה לעיריה אברהם יוסף רייכמן, מנדל פרשט, יעקב משה גולדמן, הירשל שווירץ ויוסף אש. זה האחרון היה נציגנו בבית משפט השלום.

בוועד הקהלה יוצגנו על־ידי יצחק מאיר כהן, פנחס גרבוזש, משה וולף הולנדר, ליזר זילברשטיין, בנימין רורה, מאיר גורפינקל.

כואב הלב כי מכל השמות היקרים האלה, אשר השקיעו חייהם בפעילות תנועתית לחינוך ולשלום, לעיצוב חברת ערכים וצדק נספו רובם, נשארנו אנחנו מיותמים מיקירים אלה וחלקנו כה מצער, רק א. פלז, הח"מ, ישעיהו טאוב, פנחס קרונגרד, נ. ל. דייטש, אלתר רורה, טובה פלז־רורה ושרה אסתר זילברבוים.

הואיל ובשמות עסקינן וכל שם הוא עולם רגשות וזכרונות ייסלח לנו אם נשמט שם מן השמות היקרים, כי רק משכחת הזמן קרה הדבר.

נתן יהודה בן סיני

תנועת „צעירי אגודת ישראל"

זוכרני היה זה יום הסיום לדף היומי מיסודו של הגאון ר׳ מאיר שפירא ראש ישיבת חכמי לובלין.

אחרי 7 שנות לימודים יום־יום, דף־דף בגמרא, הוחלט לחוג את סיום לימודי הש"ס ברוב פאר והתלהבות יתר, כראוי ליהודים טרודים בעסקי לחם ודאגת יומיום, שעמד להם כוח הרצון להפריש משעתם, מכוחם מעצביהם למען לימוד והגות בספר חיי נצחם.

ההכנות לחגיגה הורגשו שבועות לפני הסיום והעיירה שקקה ענין.

גיסי שלמה לבנסקי לקח אותי אתו. כשהייתי בן 13 הייתי כבר שיך לפרחי אגודת ישראל, אולם דרכי עדיין לא שלמה. חיפשתי עוד את עולמי והתרתי אחרי תוכן של רעיוני וחברותי.

החגיגה התקיימה באולם „גמילות החסדים" שבבית מנדל הולנדר ברחוב קרוטקי, שהיה גם מועדון צעירי אגודת ישראל ומזכירם אז — החבר פסח מלינק.

היה זה יום גדול וחגיגה מרשימה. קהל חסידים רב, מצב רוח שכולו רוח ונפש וסעודת מצוה של ממש. כל זה תפש את כולי. למחרת נרשמתי כחבר בתנועה.

כל יום הייתי בא לשעורים שהתקיימו, התחלתי לקרא בספרות ההסברה הדתית, ביחוד ענינו אותי ספרי הרב ליימן.

השתתפתי בשיחות החברים, כתבנו יחד והוצאנו עתון־קיר ועניני בתנועה גדל.

צעירי אגודת ישראל השתתפו בכל המוסדות החברתיים והעירוניים. ניהלו פעולת הסברה בכיוון לחינוך התורתי המסורתי וגילו פעילות יתר בקיום בתי־הספר בית יעקב וחדר יסודי התורה. תנועתנו דאגה גם להקנות לפרחי אגודת ישראל ערכי רוח ולתת לילדים אלה, שמשום־מה לא המשיכו תלמודם בישיבה תוכן רוחני, אשר בכוחו יחיו וימשיכו לחשל את שלשלת הזהב של היהדות.

אנו ערכנו מגביות למען קרן הישוב בארץ ישראל ולמען ישיבת חכמי לובלין. חיינו חיי חברה ורעיון מלאי התלהבות ותוכן תודות לחברנו הדגול אברהם מאיר קרונגרד ז״ל, אשר יחד עם שלמה יהודה לבנסקי העמיק בנו את שורשי היהדות.

נכנסנו לחדר של שלמה יהודה. היינו אמנם מועטים במספר, אך עשירים ברוח יצירה וכמיהתנו לדעת גדלה לאין שיעור.

הנוער של וישוגרוד היה בכלל תוסס וער. צר היה לו המקום בארץ פולין. הוא הרגיש, כי הקרקע בוערת תחת רגלי היהודים שם והוא חיפש דרכים לטוב. קמו תנועות שונות. היו בהם כאלה, אשר נטו לדרך הקידמה וסרו למרבה הצער מדרך התורה, שכונתה בפיהם בשם פאנאטיזם, בעוד שאנו צעירי אגודת ישראל שאבנו מלא חפנינו ממעינות החיים של אבותינו. סיסמתנו היתה „אם אין עבר אין עתיד" וחסד לאומים חטאת, כשהדגש היה על „חסד", לאמור גם תנועות החסד שלהם שאחוה בהם וריעות כמו הסוציאליזם והקומוניזם הם „חטאת", כלומר מחטיאי מטרת היהודים. עם היותנו צועדים עם הזמן בבעיות תרבות כלליות, הנה נשארנו בתחום היהדות ובעיותיה, דבקים למקור העתיק של עמנו.

*

הנוער בווישוגרוד היה בכללו צמא דעת ונוהה למרחבי העיון וההגות. לכן היו בעיירה שתי ספריות עשירות ספר. היתה ספריית „פרץ" ושל „מרכז הציוני". ליד הראשונה התקיימה גם להקה דרמטית ונאלצנו גם אנו להחזיק רמה. יחד עם בנות אגודת ישראל קיימנו ספריה עם ספרי יידיש, פולנית ועברית, אך ספרי הקודש והעיון היוו בה רוב. ליד בית־הספר בית יעקב היתה לנו גם להקה דרמטית משלנו שהציגה בחנוכה וסוף שנת לימודים. מובן כי להקתנו העלתה רק מחזות היסטוריים דתיים כמו „חנה ושבעת בניה", שמוסר השכל היה ייהרג ואל יתבולל ואל יעבור, או „אחשורוש ואסתר" „גרף פוטוצקי — גר צדק" ועוד.

בהצגותינו ביקר כמעט כל הציבור הדתי בעיר ונוצרה אווירת אהדה והתעוררות סביב בית יעקב. הורגש כי כאן יוצאים מחזורי ילדים, שהם לאלהים ואדם והיה שכר לפעלנו בהכרתם זו ועידוד רב.

כל יום היינו לומדים בחברותא את הדף היומי בבית המדרש. אחרי התפלה היינו קונים בקבוק כוהל אצל ר' שמואל לייב קרוק ושתינו „לחיים". בשבתות אחר הצהרים קיימנו שעור משותף ויחד הלכנו לבית המדרש, להתפלל מנחה ולערוך „שלש סעודות" אצל שלמה יהודה לבנסקי. ישעיהו טאוב היה שר „בני היכלא" בטוב טעם. משעזב את וישוגרוד מסר לי ישעיהו את חזקתו זו ואני החריתי החזקתי אחריו בנגונו ובטעמו.

כשהייתי בגיטו ובמחנות הייתי מפזם לי „בני היכלא" זה של ישעיהו ומיד כל חברי צעירי אגודת ישראל היו חולפים לנגד עיני ואני רואה אותם סביבי אז בעירי שלי. עד היום משאנגן לי נגינתו זו מיד באים הם ועומדים לפני ומראות מני אז נראים לי בחלום.

בסעודות שלוש אלה היינו אומרים דברי תורה ומשיחין שיחות חולין של תלמידי חכמים וחברה. לימים, הצעתי, כי נתפלל יחד גם בבוקרי השבתות, כדי לחזק את החברותה. בפלוש של בית הכנסת הגדול היה משרד הקהלה ובשבתות היו מתפללים בו אנשי „מנין ההשכמה". החלטנו לקיים את מניננו מיד עם סיומם את תפילתם כל שבת בשעה 9.

מהצגות תלמידות בית־יעקב

עם קיום המנין „הרווחנו" עוד דבר, כל מאחרי תפלה בבית־הכנסת היו מצטרפים אלינו והנאתנו היתה כפולה: הם הגדילו הכנסתנו בתורמם כספים בעליתם לתורה וגם היו מהללים אותנו הבחורים הקובעים עתים לתפלה בענווה ודרך ארץ.

זכות עמדה לי ונבחרתי גבאי המנין ואפרים זילברשטיין גזבר. היה זה בנו הצעיר של ללייזר משה הגבאי זילבערשטיין. כל הכנסותינו הקדשנו לרכישת ספרים ומשראינו, כי יש לנו מלאי של כסף, החלטנו לכתוב ספר תורה בכוחותינו.

יושב ראש תנועתנו היה אברהם פלז ואתו כיהנו אברהם מאיר טאוב כמזכיר, אני כגזבר, ושמואל מיכל טאוב, יואל נשלסקי ולייביל שפיוואק כחברי ועד.

הוטל על הח' פלז לקנות יריעות לספר התורה בהזדמנות היותו בוורשה, ומשנקנו היריעות ועברה הרינה בעיר כי הבחורים כותבים ספר תורה תססה העיירה. היו פסימיסטים שכפרו בכוחנו, לא האמינו, כי אנו נצליח לעמוד בנטל הכספי. אך אנו המשכנו במלוא האמונה, כי נוכל למשימה.

כשעשינו את ההתחלה, באו רבים ו„קנו" אותיות. הם שילמו בעד כל אות שמילאו. הכסף החל לבוא. התרמנו גם אנשים בבתי־הכנסת והתפלה, והגענו לפרשת תזריע בכתיבת הספר.

אך כאן נתקענו ללא זוז.

בינתיים עלו א. פלז, ופ. קרונגרד. יצחק קרונגרד התחתן וכן עזב את וישוגרוד ישעיה טאוב שהתחתן. אלתר ושמואל מיכל התכוננו לעליה, גם אני חשבתי אז על עליה. בכל אלה לא הרפינו מפעילות. עברנו למועדון חדש ברח' הסנדלרים, ייסדנו קופת גמ"ח, כל חודש הוצאנו 4—5 הלוואות והעיר הרגישה בנו ופעילותנו.

אני נבחרתי אז יושב־ראש והשתדלתי להמריץ את פעילותנו. בשנת 1935 העיר שמואל מיכל טאוב, כי העליה עומדת להתגבר, החבילה שלנו תתפרד וספר התורה עלול, חלילה, להשאר בלתי גמור. הוא פנה אלי שהייתי עצמאי עם קונטה בבנק והציע לי למשוך 600 זל. מהבנק, לקנות יריעות ואח"כ לדאוג להמשך הכתיבה. לפי הצעתו נוכל בסיום הספר ובמכירת האותיות לכסות את ההוצאות וגם להחזיר לי את הכסף. התיעצתי עם אשתי המנוחה שרה בת שמואל גראסמאן והיא לא התנגדה לרעיון, עם כל הסיכון שבו לגבינו.

נסעתי עם שמואל מיכל, קנינו יריעות והטלנו על הסופר להחיש את העבודה, כדי שנוכל לקיים את הסיום בז' אדר. עם העבודה הסתבר כי כספנו אינו מספיק ויש לגייס עוד 400 זלוטי ויותר. התיאשתי כמעט, ידעתי, כי ללא מסיבת סיום כספי יאבד וכל המפעל ירד לטמיון. שמואל מיכל, אלתר ונתן מאיר רורה, אברהם מאיר טאוב וחיים רוזנברג הצטרפו כאחד לחבר אחד להגביר מאמצים ולהציל את המצב. פנינו פשוט אל הורינו והורי חברינו שילוו לנו כספים, תוך הבטחה, כי כספם יוחזר להם ראשון.

ייזכרו לטוב בנימין רורא, יצחק לייב טאוב, סיני דייטש, יידל שיינבוים, אברהם קשטשאנובסקי ומוטיל ויז'בינסקי, שמשון זילברבוים וחתנו משה, אשר הלוו לנו כל אחד 50 זלוטי ותודות להם יכלנו למעשה, אם כי הנטל הכספי העיקרי נפל אחרי זה עלי.

★

הסופר בא. החלו בתפירת היריעות. הרושם בעיר היה אדיר, מי פילל שקומץ בחורים צעירים ומספר אברכים קטן יכתבו ספר. יש לזכור, כי מאז המלחמה הראשונה לא ידעה וישוגרוד כתיבת ספר, חסרה ההעזה לכך. הפכנו לגיבורי היום, העיר נסחפה בהתלהבות הגדולה. מתפירת היריעות עצמן נכנסו למעלה מ־100 זלוטי. ב. רורא תפר את הכתונת לספר בכספו.

אז הוחל בחגיגה.

תזמורת סוחאצ'יב הוזמנה לאותו ערב, אגודות צעירים מהערים הסמוכות השתתפו בחגיגה. מוורשה בא אלכסנדר זישע פרידמן מהתנועה ולפני תפילת המנחה הובל הספר ממועדננו אל בית המדרש. כאן החלו למכור ולכתוב אותיות. כל מי שכתב אות שילם ושתה לחיים. כל העיר השתתפה בקניית אותיות. גם ד"ר ווידאווסקי קנה אות. בשעה 10 נסתיימה הכתיבה והספר הובל לבית־הכנסת בעסק גדול.

רחבת בית־הכנסת הוארה כולה בתאורה מיוחדת שביצעו מוטיל ויז'בינסקי ושמואל מנשה זילברשטיין בהתנדבות. הספר נ־שא מתחת לחופה מוארת בשני פנסים, כהולכים לחופה ממש. בבית־הכנסת הוכנס הספר לארון הקודש והקהל אמר לדוד מזמור בהתלהבות ושמחה. את הנשף פתח ר' שמחה גורפינקל שמסר את רשות הדיבור למרא דאתרא ר' נפתלי שפיבק זצ"ל ויו"ר אגודת ישראל ר' פנחס גרבוז וסיים בנאום ר' אלכסנדר זישע פרידמן. הוא העלה על נס את חשיבות אגודתנו מבלי להשמיץ ולמתוח ביקורת על אף תנועה אחרת. הערנו לו, כי כל התנועות שותפות בשמחתנו ואף איש לא החרים את הדבר.

אחרי הנאומים פרץ הקהל בשירה והלך לשטיבל של גר לסעודת המצוה.

הסעודה נסתיימה עם אור בוקר. בסיכום שנעשה למחרת כוסו כל ההוצאות.

מאז שהועמד הספר במועדון צעירי אגודת ישראל, קיימנו מנין תפילה במועדון בשבתות ובערבי שבתות. למדנו שיעור וערכנו „שלוש סעודות" ומלוה מלכה מדי שבת בשבתו.

★

כתנועה, חיינו חיים מלאי תוכן ופעולה, כיחידים וצעירים, חיינו חיי חברה מלאי סבר ועניך, עד שבא הכורת האכזרי והחריב את קהילת וישוגרוד.

ספר התורה הזה עוד ליוונו ימים רבים בתוך הגיטו ושימש לנו זרקור של תקוה ועמוד אש לאמונה שימים יבואו והם טובים יהיו.

בערב יום הכיפור השחור של פלישת הגרמנים לעירנו, לקחתי את ספר התורה אלי הביתה, כשם שהעברתי אלי לעלית הגג את ספרי הספריה ועד גרוש היהודים מוישוגרוד היינו קוראים עוד בציבור מספר התורה הזה את פרשיות היום והשבוע תוך מסירות נפש ולהט גדול.

★

אל זכויות אגודתנו של צעירי ישראל יש להוסיף את הפעלת האנשים לעליה.

תודות לצ.א.י. ובהשראתו של א. מ. קרונגרד עלו מאתנו 5 משפחות: ר' זנוויל ואשתו פסיה ואמם חוה, פנחס קרונגרד ואשתו שרה-אסתר, יהושע טאוב, אברהם פלז וסיני פלז.

כל עולי אגודתנו הקימו בתים לתפארת בישראל ובנים הממלאים תפקידים חשובים במדינה. כמו בני א. פלז המשמשים קצינים גבוהים בצה"ל, בני זנוויל סגל מורים ומגידי שיעורים בישיבה ואחרים.

אווירת החברותה שנוצרה אצלנו בצ.א.י. נתנה אותותיה בארץ ודוגמתה הבולטת היא משפחת פ. קרונגרד, אשר על אף היותה מתפרנסת מיגיע כפיה, שימש ביתה פינת חמימות לכל עולה מווישוגרוד להפיג בדידותו בראשית ימיו בארץ.

בשנים האחרונות לקיום קהילתנו, עמדו לעלות חברי אגודתנו, שמואל מיכל טאוב ומשפחתו, א. מ. טאוב, אלתר רורא ואשתו וטובה פלז שכולם עברו כבר את הכשרתם החלוצית הנדרשת וקלמן פלז, אשר למד כבר מקצוע מתאים לישראל, אחותו שיינדל ואחרים, אשר הכשירו עצמם לעליה ולא זכו.

בזכרנו את צ.א.י. בווישוגרוד, אנו זוכרים את חברינו הנלבבים, אחים לרעיון לחלום-גאולה ולאחוות ישראל וזוכרים את עיירתנו, אשר בפעולתנו הנמרצת נתברכה בעסיס נעורים מתחדשים במעש וחלום.

רשימת החברים

שפעלו בצעירי אגודת ישראל בוישוגרוד בשנות השלשים

בז'יזינה מנדל	הולנדר ישראל	לבנצקי שלמה יהודה	קרונגרד שלמה לייב
בז'יזובסקי יוסף	הולנדר משה מרדכי	מלינק פסח	קירשנבאום שמחה
בנזוים ברוך	הולנדר משה וולף	נשלסקי דניאל	רוזנברג חיים
בירנהולץ יששכר	ויז'בינסקי ירחמיאל	נשלסקי יואל	רורה אלתר
גולדמן ינה	זילברשטיין שמואל מנשה	פלז אברהם שמעון	רורה נתן מאיר
גורפינקל שמחה	זילברשטיק אפרים	פלז קלמן	רורה בצלאל
גרבז' הירשל	זיאנץ אברהם מיכל	פרידלנד ווֹפצ'ה	רייכמאן פישל
גרינבוים ישראל יצחק	זנד מיכאל	קרונגרד אברהם מאיר	שפיוואק לייביל
דייטש מיכל	טאוב אברהם מאיר	קרונגרד איצ'ה (יצחק)	שפיווק לייבל
דייטש נחמן	טאוב ישעיהו	קרונגרד מנחם	שלמה הרמן
דייטש נתן לייב	טאוב שמואל מיכל	קרונגרד פנחס	

משפחת רורא — מהפעילות בצעירי אגודת ישראל

א. פלז

אגודת ישראל

בסוף טבת תרע"ט, מוצאי שבת קדש פ' ויחי, התקיימה בוישוגרוד, אסיפה רבת־עם, כדי לשמוע מפי מורה־הצדק רבי נפתלי שפיוואק, דו"ח מהוועידה הארצית של אגודת „שלומי־אמוני־ישראל" שהתקיימה בורשא, בה השתתף כציר מטעם החרדים בוישוגרוד. המו"ץ מסר על הפרוגרמה שאושרה בוועידה והיסוד בה, שכל השאלות המתעוררות יפתרו ברוח ישראל־סבא, כשהסיסמא היא: „חבר אני לכל אשר יראוך". הוא ציין במיוחד שבפרוגרמה, מקום נכבד לעבודה לטובת הישוב בארץ־ישראל. על סמך דין וחשבון זה, התקיימה ביום ד' פרשת שמות אסיפת־יסוד, בה נרשמו החברים, וכל החוקה על כל סעיפיה השונים נתקבלה אצלנו פה אחד כמחיבת.

אסיפה זו בחרה בהנהלה בה המו"ץ ר' נ. שפיוואק, יו"ר, ר' מאיר שו"ב ור' ש. גורפינקל, סגנים, חיים יצחק שווירץ, גזבר, ר' פנחס גארבארז ור' אברהם פרידלנד, מזכירות. כחברים נבחרו: גורפינקל, א.מ. קראנגראד, ל. ווירזבינסקי, פ. קראנגראד וע. טאוב.

לוועדת ישוב־ארץ־ישראל, נבחרו: ה"ה ש.ד. וואגע, ש.מ. ליפמן, א. זילברשטין, מ. פוקס, א. קראמרז, א. ליכטנ־שטין, ור. לאבענצקי.

למועצה נבחרו: א.ש. רייכמן, ש.ז. שבירץ, י. זאנאבנד, ש.ל. גילארי, ש.ל. קרוק, ד. וויטלזון, מ גורפינקל, א. גרזיבץ', ביאלוביץ', ד.צ. לובין, א.ז. האלנדר, י. גרינבוים, ש. גולדמן ופ. קוסטאס.

ידיעה זו הופיעה בעתון יומי „דער־יוד" יומון של „אגודת־שלומי־אמוני־ישראל", ווארשע, דאנערשטיק פ' תרומה ו' אדר א' תרע"ט, 6 פברואר 1919, נומער 6, זייט 14, ומוסר הידיעה הערשענזאן היודע גם לספר, „שבאגודה מאוחדים יהודים חרדים מחברות שונות", באותה ידיעה גם נמסר על יסוד „אגודת־צעירי־אמוני־ישראל" בימים אלה".

עד היכן שאגודה זו הצליחה בימים ההם לחדור לשכבות הרחבות של יהודי וישוגרוד, אפשר ללמוד מן הפעולה הידועה שנעשתה אז למען נגועי הפרעות בפולין: בכ' בסיון תרע"ט, נאספו כספים רבים על ידי המו"ץ ר' נ. שפיבק, ר' ש. גור־פינקל, מ. בומרג השו"ב, פ. גרברז, מ. פערשט, ע. טאוב, ו. שפיגל.

יומון „דער־יוד" ווארשא, דאנערשטיק, פ' פנחס, י"ט בתמוז תרע"ט, נומער 27 (7/7/1919) הרשימה מכילה כ־270 שמות של יהודי וישוגרוד, שתרמו סכומים גדולים יותר, וכ־50 אנשים (ללא שם) לפי 1 מארק, ועשרות אנשים פחות ממרק אחד, וכ־60 נשים (ללא שם) לפי מארק 1 ועשרות נשים, תרומות קטנות יותר.

ברשימה זו מופיעים אמנם גם שמות של אוהדים, של עמך, ולא רק חברים בפועל, אולם דוקא מכאן ההוכחה, עד כמה גדולה היתה השפעתה של מפלגה חדשה זו, על צבור יהודי וישוגרוד, למרות החדוש שבה, כי הרי בימים ההם היתה ההתנגדות לחדש כללית ובדרך כלל שררה הדעה ש„חדש אסור מן התורה", ובכל זאת ההשפעה על ההמונים היתה כה חזקה, שפעולה זו הקיפה צבור כה גדול, ומותר גם להניח, שזו לא היתה הפעולה היחידה שיוזמה על ידי „שלומי־אמוני־ישראל" ושהוכתרה בהצלחה.

יוכבד גרבז', איטה הולנדר, בריינה טאוב

שרה רבקה שייער
די טאָכטער פון חיים מאיר
קליינבארט

א. רוטברט

הנוער הציוני בוישוגרוד

את תאריכה המדויק של הקמת תנועת הנוער הציוני בווישוגרוד קשה לקבוע, אם כי ידוע כי עם חיסולו של השומר הצעיר ניתנה הדחיפה לייסודה.

תנועה זו לא האריכה ימים ולא הקיפה המונים, אך פעי־לותה הקצרה והרכב פעיליה יש בהם מן המענין לגבי רישום תולדות לבטיו הלאומיים האישיים של הנוער בעירתנו, תגובותיו ופתרון בעיותיו החברתיות.

עם ביטולו של השומר־הצעיר הורגש הצורך בתנועת נוער חינוכית טהורה ולאומית טהורה. רבים מאיתנו לא יכלו להשלים עם ערוב הנוער היהודי על גיליו הרכים והמתבגרים בחיפוש פתרונות לבעיות חברה קשישה, שיש בהם מן הקיצוניות האופרטיבית הלאומית הצבאית, או מן המהפכנות הסוציאלית, שכל עיקר ממדה היה כלכלי חמרני ושניהם עוסקים במישו־רים חיצוניים ולא בגיבוש תכונות אופי של הילד וכוון הליכים נפשיים אצל הנער, הילד האדם בדרך. כלומר חוסר הממד החינוכי בתנועות הקימות הניע מספר צעירים מן הטובים בעיר להתלכד סביב הנוער הציוני, שהיה בו מן הלאומיות הצרופה ומן היסוד החינוכי־צופי בלבד.

מענין שבין אלה הצעירים היו נערים שהיו להם אחים או אחיות מבוגרים בשתי התנועות הנ״ל, ומעשה בחירתם הם את דרכם האחרת העיד על עצמאות רעיונית ואומץ אישי.

כזה היה שמחה שלדוב, נער תוסס ונמרץ, אשר הקדיש את כל כוח רוחו להעמקת הדרך התנועתית. כאלה היו חנה רוטברט, בלה מינדל, ליפסקר ביילע, שמחה פוטרמן, שמחה ברוורמן ואשר זיונץ, הם ניתקו ממקום חיותם החברתית, סטו מן המקובלות המשפחתיות והעמידו את עצמם לרשות הרעיון הבלתי פופולרי בעיר. הם היוו את שכבת הצופים הבוגרת אשר ניהלה את הקן וכוונוהו להיותו פרוזדור להגשמה ועליה. הם עצמם התכוננו להגשמה ועליה, בשנת 1939 יצאה קבוצתם הראשונה להכשרה חקלאית בצ׳נסטונין שליד גרייביץ ולדאבון לבנו לא זכו להגיע לישראל.

תנועה זו נאבקה על קיומה, בהיותה מבודדת אפילו מתנועת האם שלה ונחשבה לבת חורגת גם אצל הציונים הכללים בעיירה. בכל זאת חיפשה נתיבות בחינוך החברתי והפעילה את חבריה למבחנים חברתיים נרחבים, הוציאה אותם למושבות קיץ, למחנות ולמגעים בין־סניפיים מחוץ לתחומי ווישוגרוד, שהם ראשית דרך המוליכה מן העיירה אל מרחבי הקשר הלאומי.

אנשי הנוער הציוני התחיבו לטפח את העברית כלשון מדוברת, להתקרב אל הספרות העברית החדשה ולסגל להם ערכים ישראליים וערכי תקומה בפרט.

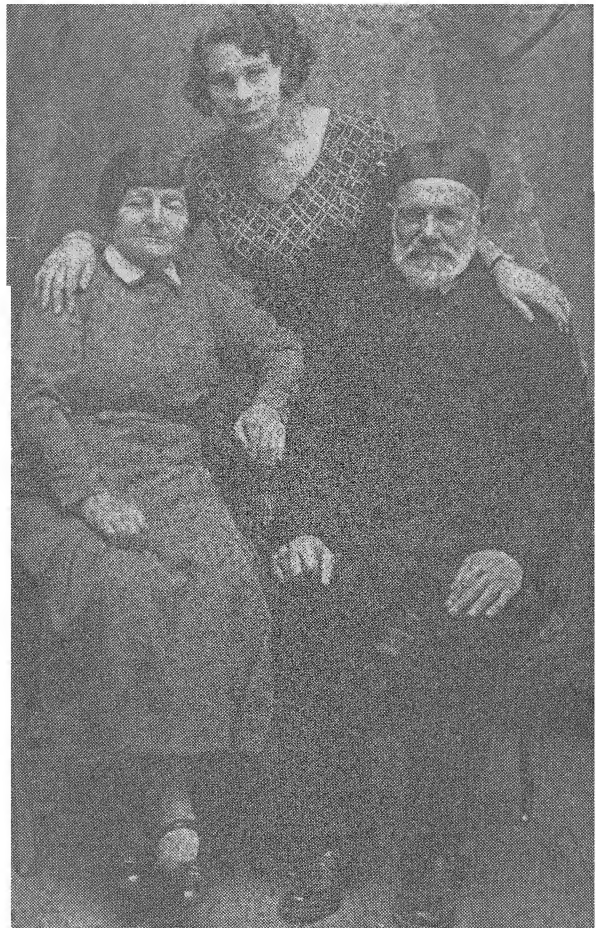
היתה זו תנועה קטנה כאמור, אך גדולה בנסויה החברתי הציוני.

לצערי היא נעלמה עם העלמה של יהדות פולין הנפשית, העסיסית רווית הערגה לתקון חיי העם, ואיתה נעלם חלק חיוני וטוב של נוער ווישוגרוד.

בני ישראל הירש רוטברט, ואלתר זאיונץ

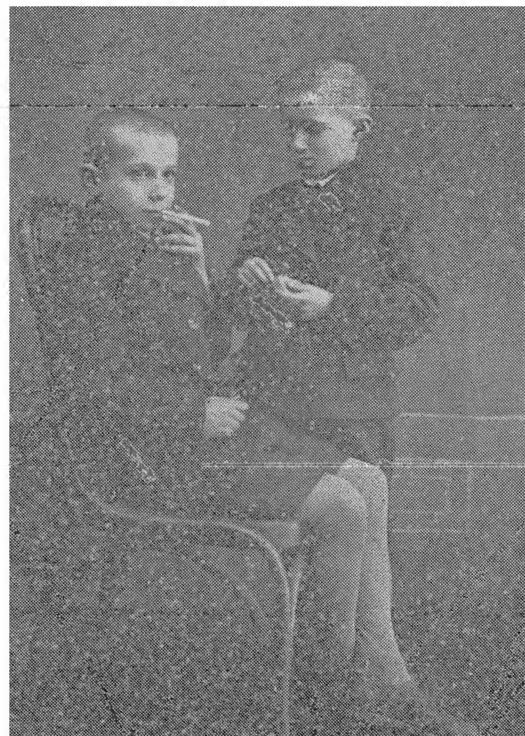
מתינו במדינה

סבו וסבתו של שמואל בוקי
ה. מ. הוכבוים ואשתו והבת דוברה

משה ורבקה בוקי — ההורים של החייל שמואל בוקי

נכדי הוכבוים — מיכל ויעקב

אהרון ויסכה גרוסמן

האחרון למשפחת בוקי

(שמואל שלא פחד מהמות)

עוד משחר ילדותו הכיר שמואל את פרצופו המכוער של המות. ראה אותו, הכיר אותו ונלחם בו, עד היותו איש, עבר את כל שבעת מדורי הגיהנום שבאירופה המנואצת. יום־יום ושעה־שעה ראה את המות לנגד עיניו, ונדמה כי מחוסן הוא, כי אין למות שליטה עליו.

שמואל בוקי ז״ל במדים

והנה קרה, כשנעצר המקלע שבידו, בעצם סערת הקרב, החליט לתקנו בכל מחיר, החליט לתקנו — ויהי מה! כי שמואל לא פחד מהמות. שמואל רצה בחיים.

אל תרים את ראשך כל כך — התרינו בו — הכדורים שורקים ואתה עלול להיפגע! אך הוא לא שם לב להתראותינו.

— היתכן שלא ניתן את החיפוי המתאים, בשעה שחברינו מסתערים לתוך עמדת האויב תוך הקרבה עצמית עילאית? — היתכן בלא חיפוי המקלע...?

ואז בא הרגע המר. בהערצה הסתכלתי אל ידיו המיומנות והזריזות שטיפלו במקלע, וראיתי בפגוע הכדור בצווארו, עת נאלץ בשעת עבודתו להרים את הראש...

וכואב הלב, וצורב הכאב, נצר אחרון למשפחה מסועפת.

נסיונות חייו המרים למדוהו להיות רציני תמיד, להימנע מכל תעלולים שבקלות ראש.

תמיד מוכן לעזור. מוכן תמיד להקדיש את מיטב כוחו ומרצו וכושר עבודתו למען בטחונם של חבריו שלחמו אתו.

עתה הלך מאתנו. הלך ללא שוב. כך דעך אור המשפחה הגדולה ללא זכר. אך דוקא משום כך — בלבנו אנו, בלב חבריו שנלחמו לידו, שהוציאו את גויתו מתוך המולת הקרב, אשר ירו את יריות הכבוד האחרונות לזכרו, בלבנו אנו יהא זכרו חרות לעד.

כבוד לזכרו, לתהילת עולמים יהא בקרבנו.

מתוך „במרחב", בטאון הגדוד 53, מס' 3, אלול תש"ח.

הערת המערכת:

להשלמת פרשת המות של שמואל בוקי אנו נותנים כאן העתקו המדוייק של מכתב משרד הבטחון בענין זה:

„משרד הבטחון / אגף כח אדם / המחלקה להנצחת החיל

הקריה, ט' אב תשי"ז — 5.8.57

לכ' גב' ייסכה
רח' ויצמן 84
תל־אביב

...לפי הרשומים שבידינו, ברשימת חללי צה"ל מופיע השם שמואל בוקי ז"ל בן משה ורבקה, יליד וישוגרוד — פולין, נולד 1926, עלה לארץ בשנת 1945, נפל בקרב עיראק־אל־מנשיה בתאריך 27.7.1948 והובא לקבורה בבית הקברות ברחובות.

כשאר בשרו הקרוב ביותר בארץ מופיע שמו של מר דב זילברמן, אשר הודיעו לנו כי המנוח היה מאומץ על ידו וחושב את עצמו כאביו־המאמץ של שמואל בוקי ז"ל.

בכבוד רב
(—) מ. אורבך — סא"ל
מנהל המחלקה

ח. לוין

שלמה בלושטיין (ראשון עולי וישוגרוד)

שלמה נולד בוישוגרוד בשנת 1893. בנערותו היה נתון לחיפושי דרך משלו. רוחו הסוערת שוחרת הדרור לא יכלה להכלא בדפוסי החיים המקובלים בעיירות פולין, נפשו נישאה למרחבים אחרים. בגיל רך מאד נתפש לרעיון הציוני, והוא על דרך ההגשמה לאלתר.

בימים ההם היתה זו הרפתקה לא מן הקלות. פנחס לוין, אשר רבות סופר עליו, היוה מעין אישיות ציונית יחידה בעיר שאין להפריד בין הויתו הוא להויה הציונית, לולא עמדתו המבוצרת בעיירה, היה ודאי זוכה לנידוי והחרמה, אך אם לא יכלו לעשות זאת לו, הנה נידו כל מי שהסתופף בצלו.

שלמה בלושטיין ז"ל במדי הגדוד העברי

נערי לוין קיימו איפוא מחתרת ציונית ובמחתרת זו שלמה בלושטיין מן הבולטים שבחבורה.

בשנת 1912 כאשר בשלה בגרותו הרעיונית ובעצה אחת עם פנחס לוין מורו ורבו הוא מחליט לעלות לארץ־ישראל. היה צעד מהפכני שנתקל בהתנגדות ההורים, אך שלמה לא שעה לאיומי הוריו ולהפצרותיהם ועלה.

עם בואו דרך נמל יפו, הסתובב ימים ספורים ביפו ומשלא מצא בה פרנסתו וסידורו, הוא עובר לחדרה. כאן בחדרה, התגלה כאיש עבודה מובהק, צנוע הליכות ובעל דרישות מצומצמות ביותר. חביב על נותני עבודתו ואהוד בין חבריו ללבטים של ראשוניות.

סמוך לנישואיו עובר שלמה לפתח־תקוה. עובד בפרדסים, מנסה כוחו בעבודת בנין וקונה לו שם של פועל רציני.

עם יצירת הגדוד העברי מתגייס שלמה בלושטיין לגדוד, מצטיין כחייל למופת ומגיע לדרגת סגן. אחרי שחרורו ושובו לפ"ת, יודע שלמה, כי מקומו בין מפלסי נתיב לפועל העברי המתנחל, העצמאי, היוצר והוא מצטרף אל מיסדי הקבוצה השיתופית עין־חי במטרה להקים יחד נקודת ישוב קומונלית קולקטיבית.

קבוצה זו בגלגולה המאוחר נקראה כפר מלל. באותו מושב סיים בלושטיין את חייו לאחר שנות חיים של עמל, יושר והתמסרות לבנין הארץ.

שלמה בלושטיין
(מתוך גנזך כפר מלל)

נולד בווישוגרוד, פולין, בשנת 1893, לאביו עקיבא, שהיה בעל סמיכות לרבנות וסוחר עצים, ולאמו ליבע. בילדותו החל לעבוד כשוליה אצל שען וצורף ורכש לעצמו את המקצוע הזה, ובגיל 17 שנה עלה ארצה, עבד בראשון־לציון ובחדרה, ואחר־כך עבר לעבוד במקוה־ישראל, ומשם גם נשלח לעבוד במחנה הצבא בסרפנד. בזמן זה, ראשית מלחמת־העולם הראשונה, נשא לאשה את לאה, שהכירה בפתח־תקוה.

בתקופת שהותו במקוה־ישראל קרה מקרה רצח אבשלום פינברג, מאנשי ניל"י, בהיותו בנגב בדרכו למצרים. בלושטיין וחבר שלו, יצאו ברגל לחדרה, להביא שמה את הידיעה.

היה מראשוני המתגייסים לגדוד העברי, בשנת 1917, ובי עלה לדרגת סרג'נט. בזמן שירותו בגדוד נולדה בתו רחל.

בשנת 1920, עם השתחררו מהגדוד, בא לפתח־תקוה ועבד עם המהנדס אבשלום גיסין במדידות בכל חלקי הארץ.

בשנת 1922, עם העליה המחודשת לעין־חי וייסודו כמושב כפר־מל"ל — הצטרף גם הוא עם משפחתו, יחד עם עוד חברים ממשוחררי הגדוד העברי. כאן נולד בנו חנוך ז"ל, וכעבור שנים — בנו השני, משה.

בנה את משקו ואת ביתו בעמל כפיו, ללא עזרה. נוסף לכך, מצא צורך ואפשרות לעבוד עבודת־חוץ, ואף־על־פי שלא היתה לו הכשרה טכנית קודמת שימש בהצלחה, משנת 1938 עד אמצע שנות הארבעים, כמכונן במחלבת „תנובה" בכפר־מל"ל, ואחר־כך — בבית־קירור שבמקום. עם זאת, היה פעיל בהגנה במקום. במלחמת העצמאות יצא עם יתר חברי הכפר לעמדות הגנה, לשמירה מול הכפרים הערביים שבסביבה.

בנו חנוך, ששירת חמש שנים בבריגדה היהודית ואחר־

כך בצה״ל, נהרג ב־1959 בעת מילוי תפקידו. קשה היה לו לשאת את האסון, אך בעבודתו במשק מצא את נחמתו. כן יזם מפעלים להנצחת הנופלים בני כפר־מל״ל.

לעת זקנה, משנוכח כי לא יוכל עוד להשתלט על המשק, הקים לו בית חדש ברמתיים (הוד־השרון) עם משק־עזר על ידו, וטיפח אותם לתפארת. מחלה קשה, שסבל ממנה בשנים האחרונות, לא מנעה אותו מעבודה, ובשנת חייו האחרונה אמר לשכנו כי הוא ימות רק בעבודה. ואמנם, כך היה.

הוא נפטר בביתו ביום כ״ט תשרי תשכ״ט, 21 באוקטובר 1968, לאחר שהשלים את עבודת־הבוקר שלו.

ח. לוין

משה מיכל ז'יכלין (מן) ז״ל

(נולד 1900, נפטר 8.10/1964, ב' חשון תשכ״ד)

משה מיכל נולד 17 שנה אחרי חתונת הוריו הירש מנדל ומרים דבורה והיה חרדת הוריו ונושא דאגתם וחלום אושרם.

ככל ילדי ווישוגרוד קיבל משה מיכל חינוך מסורתי וראשית תלמודו היה בחיידר. שם גם התבלט ונתגלה כתלמיד מעולה, מהיר תפישה ושקדן.

מ. מ. זיכלין (מן) ז״ל

בשנת 1914 עבר עם הוריו לוורשה ושם הוא המשיך ללמוד בישיבת גור, כדי להסמך כרב.

ב־1918 סמוך לסיום מלחמת העולם הראשונה נלקח לצבא הפולני. לא עזרו מאמצי הוריו ומשה מיכל עזב את הישיבה והפך חייל פולני.

כשרותו בצבא ספג לתוכו הרעיון הציוני, ההשלכות של פולין הקמה לתחיה עוררו בו מחשבות על תחיית עמו באביב העמים. תפישתו את בעיית היהדות קיבלה מימדים מודרניים. רוחו נתעתה אחרי הרעיון הציוני סוציאליסטי והוא נכנס כחבר מוצהר לתנועת „פרייהייט" השמאלית המתונה.

בשנת 1924 עלה ארצה בהשאירו את הוריו תוך תקוה להעלותם אליו. אולם הזמן נתמשך יתר על המידה, עברו כחמש שנים ותקותם לא נתמלאה. בינתיים חלה אביו, הרגיש געגועים לבנו יחידו ומשה מיכל נשמע לאזעקות הוריו וחוזר לווישוגרוד.

כאן התהלך כזר. הוא נחלץ לעזרת הוריו, אך את סיפוקו הוא יונק מפעילותו הציבורית החינוכית הענפה. הוא מקים את „החלוץ", מתמסר להפעלת עולים מן העיר ומן הסביבה לעליה בדרך חוקית ובלתי־חוקית.

ב־1938 לאחר מות הוריו מצא את עצמו תלוש ממקום היותו ומיותר בעירו. בעזרת חברים ובעצתם הוא קם מנתק עצמו משרידי שרשיו בעיר וחוזר ארצה, אך הפעם באניית מעפילים.

ברדתו מן האניה איתרע מזלו ושוטר אנגלי שעקב אחריו בוורשה הכירו ואסרו בו במקום.

אחרי שחרורו מכלא עכו עבר לקיבוץ גבת.

ב־1942 התחתן ועבר עם אשתו לגור בקרית חיים. שם החל לעבוד כפועל ב„חוטי חשמל", נתקבל על הציבור ונבחר בועד העובדים. לאחר תאונת עבודה עבר לחיפה ל„המשביר המרכזי" וגם כאן נבחר כמזכיר ועד העובדים. בעבודתו כאן, לא שבע סיפוק. דאגתו המסורה ל„איש הקטן" מעוררת עליו חמת ההנהלה. הוא מתיאש מהסוציאליזם והיושר הפועלי של מוסד זה ומחפש מקום חיים אחר. עם יסוד קרית טבעון הוא עובר עם ראשוני מתישביה. נבחר כחבר מועצתה ואף לסגן ראש המועצה בה.

עם נפילת בנו יחידו בבת־עינו ואהוב סביבתו התמוטט משה מיכל ומעגל יסוריו סגר עליו. הוא פרש מכל פעילות ציבור ומסוגר בצערו נסתיימו עליו חייו.

כשעמד ליד מיטת בנו הגוסס ואין אתו אלא אני לבדי, פנה אלי ואמר:

— אם יקרה הנס וצביקה יחיה, אשוב להאמין בד', אתפלל שחרית וערבית ויום יום אניח תפילין פעמיים ביום.

אך הנס לא קרה ונפשו כלתה אל נפש בנו.

ליום השנה החמישי למותו נכתב עליו בעתון „דבר" מיום 1.2/70:

„...דמותו האצילה זכורה לרבים. היה נעים הליכות, איש השיחה המקיפה והעמוקה. יודע ספר ועשיר ברעיונות מקוריים נערץ על כל הסובבים אותו צעירים ומבוגרים כאחד.

היה נכון להושיט עזרה לכל אדם וללא תמורה, מעודד בשעת צרה, שומע אחרים בסבלנות ומשתדל למצוא פתרונות לבעיות איש שיחו. בדמותו נסתלקה דמות יקרה".

עלי להוסיף:

עם כל פעילותו האזורית הציבורית הנרחבה, זכר משה מיכל את ארגוננו והיה פעיל כדרכו בוועדו בו היה חבר.

נזכרנו בכבוד ונתברך באחינו זה.

י. פרסמן סגן-אלוף
מפקד המשטרה הצבאית

לדמותו של חנוך בלושטיין ז״ל

(קטעים מתוך מאמר)

ידיעותיו וכושרו ההדרכתי רתקו אותו לבסיס האמונים, שם הדריך ופעל כמפקד מחלקה. תכונותיו האישיות, כושר פיקודו וידיעותיו הרבות בהלכות צבא העלוהו והעמידוהו כאיש מרכזי במחנה האימונים.

כל תפקיד שהוטל עליו קיבל ברצון ובאהבה וביצעו במלוא המסירות ועל הצד הטוב ביותר.

תמיד רצה להעלות את רמת החיים והאימונים של החניכים למען יהיו חיילים ושוטרים צבאיים מושלמים.

הופעתו היתה לדוגמה והליכותיו — למופת. מסודר, נקי ומצוחצח למשעי הופיע בוקר בוקר, על מגרש המיסדרים כדוגמה נאה לחניכים.

לא ניכרו בו סימני עיפות או רשלנות, ער ונבון ניצב בפני המחנה כחיל ותיק ורגיל.

חנוך לא דרש מזולתו דבר שלא דרש מעצמו והיה בזה משום מופת חינוכי ממדרגה ראשונה לאנשי הבסיס ולחניכים.

חנוך היה בין חניכיו כגנן בין עצי נוי, הוא הרווה אותם ממרצו ורוחו — טיפל ועשה כל מה שאפשר לשם העלאתם על דרך חייהם בצבא, כחיילים כשוטרים וכאנשים.

במותו ללא עת, איבדה המשטרה הצבאית כוח יקר וחשוב.

זכרו יהיה שמור לברכה בין בוני החייל, כאדם, כחיל וכשוטר צבאי למופת.

מ. ס. ו.

חנוך בלושטיין ז״ל

נולד התרפ״ג
נהרג בכ׳ תשרי התש״י

חנוך נולד להורים עולים, אנשי אדמה במושב כפר מל״ל, מילדותו חונך לחיי כפר, לחיי אמת ועבודה עצמית ודוגמה אישית.

חנוך בלושטיין

עם גמר למודיו בתרצ״ח נכנס בכל מאודו לעבודה במשק הוריו ולפעולת מחתרת ב„הגנה״ ובשניהם גילה חריצות אין קץ.

בכ״ב תמוז התש״ב התגייס לבריגדה העברית, בה שרת כטנקיסט ושנתים אחרי שחרורו מהבריגדה עם תחילת מלחמת העצמאות התגייס לשורות ההגנה ופעל לשחרור הגליל.

אחרי סיום המלחמה נתמנה מדריך במשטרה הצבאית והצטיין כמחנך רציני, הדורש הרבה מחניכיו אך אהוד עליהם בשל היותו נאה דורש מהם ונאה מקיים בעצמו.

אנשי ווישוגרוד הכירו את אביו שלמה בלושטיין, ראשון עולי עירנו, אשר סמוך להצהרת בלפור, השאיר הורים עשירים ומעמד של אמידות מזומנת לעצמו, והלך ליבש ביצות בארץ, לישבה להלחם לעצמאותה.

חנוך היה נינו של שמואל ליכטנשטיין מגדולי העשירים בעיירה לפני 100 שנה, אשר יחד עם עוד מספר עשירים נשא בתקציב הקהלה והוא לבדו בכספו בנה את תנורי החימום בבית המדרש והסיקם על חשבונו הוא.

במותו של חנוך בלושטיין אבד לצה״ל מחנך צבאי בעל תחושה צבאית קפדנית נדירה ולנו נין ווישוגרודאי, נצר למשפחה מפוארת אשר בניה שמשו דוגמה אישית בכל תקופה ותקופה ביהדות. הכל לפי דרישת התקופה.

יהי זכרו ברוך.

דינה

צביקה מן ז״ל

צביקה נולד ביום י״ב אלול, תש״ב (25.8.42), בחיפה העיר, להוריו משה ויפה מאן. בן יחיד היה להוריו, ומשחר ימיו ידע חיי עמל. הוא החל לילך לגנון כבר בהיותו בן שנה וחצי, מאחר שאמא יצאה לעבוד.

צביקה מן ז״ל

כבר משחר ילדותו הראה נטיה לים ולשחקים, ו„נתעסק" לו בחשאי באוירונים ובסירות.

הוא החל בפעילות בגדנ״ע אויר כבר בגיל 10, אך סמוך לסיום ביה״ס היסודי בקרית מוצקין כבר הביע תשוקתו ללמוד בביה״ס החקלאי בנהלל.

תם בית־הספר העממי, וצביקה עוקר מבית הוריו אל הפנימיה בביה״ס החקלאי בנהלל. כאן נתן לו להגשים אחד ממאוייו: הטבע — היותו שרוי בחיקו וקשור בו, בכל רמ״ח אבריו ושס״ה גידיו.

שלוש שנים הוא מבלה בין כותלי ביה״ס, ועם תום משך לימודיו, הוא מסיים קורס מזורז למורים לחקלאות, ומצפין — הגלילה.

באים ימי־חצור. אין הוא תלמיד יותר, כי סביבו תלמידיו. והנער, שבין־לילה היה לחבר בצוות המורים והמדריכים, רואה עצמה עטור אשכולות, אשכולות זאטוטים, הכמהים למוצא פיו, והוא מפשיל שרוול ונוטע עמהם עץ בין סלעי הגליל הקרחים, והרי נפתלי מביטים בהם, בדמי...

שנה שלמה שהה צביקה בחצור, בה „הרביץ" תורת הטבע, החקלאות ותרבות הגוף ומשסיים שרותו האחד עבר לשרות השני — הצבא.

כאן נתן לו להגשים מאויו השני: השחקים. וצביקה מתמנה לרכז־גדנ״ע אויר באזור הגליל, והריהו דוהר עם אופנועו צפונה, והגליל — אח לו ורע...

וביום כ׳ אדר, תשכ״א, בצאתו מביתו הגלילה, בפעם האחרונה בחייו, הוא נופל במילוי תפקידו בפתח הכביש, המוביל מזרחה, לעבר צפת, והוא בן $18\frac{1}{2}$ במותו...
תהי נשמתו צרורה בצרור החיים...

לקט (בשולי ספר)

א. פלז

חיים אהרן איינבינדר

כנראה, שחיים אהרן איינבינדער, חי חיים נורמליים. אי פעם עסק במקצועו כריכת ספרים, היה בעל־משפחה, אב לילדים נורמליים, אלא שבמשך השנים שינה את טעמו. מראהו היה מעורר בי רגש משונה של זוועה וצחוק גם יחד.

בשום פנים אין להשוות את ח.א. המשוגע לגדליה משה, ממנו פחדו גדולים כקטנים, והיה משמש למשל להפחדה בידי ההורים על ילדיהם, גם ילדים בינם לבין עצמם השתמשו בשם גדליה משה להפחדה. בשיא של משחקם, היה ילד קם מתחזה כבורח, משמיע צעקה מעושה „גדליה משה גייט!" ובין רגע החברה כולה התנדפה. „ווי דער ווייסער פעפער וואקסט". ח.א. לא הפריע לאיש, אם לא עלו לו על העצבים. הזרות בהתנהגותו היתה מכוונת כביכול, כאילו בא להתריע באורח חייו על מוסכמות. הילוכו המרושל ואי אכפתיותו, מקורה כנראה, באיזו התפרצות פנימית־רחוקה ומעשה שהיה, אשר הטביעו את חותמם עליו והפכוהו למין משוגע תמהוני, החי לעתים בעולם הגוזמאות, ולעתים מתנהג כהלכה, מדבר לענין ואף מצביע על שגיאות כאחד מאשר דרך.

ח.א. איינבינדר או דער משוגענער ח.א. היה גבוה ותמיר אף בשנות העמידה והזקנה. לבושו מסורבל ולרוב מרושל ביותר, את נעליו סחב בהילוכו ונראו כנעלי־בית מסורבלות ללא צורה, בחורף היתה אדרתו התחתונה ארוכה בהרבה מהעליונה ובקיץ מלבד „הלב הפתוח" לא שונה לבושו במאומה. ועוד הבדל היה אצלו בין קיץ לחורף וזו חיוורותו.

בדרך לבית־המדרש לתפילת־בוקר היה מחזיק התפילין וקצה טליתו בידו השמאלית, ורובה של הטלית נסרחה אחריו בשובל ארוך, וכנפותיה עם הציציות מלוכלכות מרגלו השמאלית אשר התרגלה משך שנים לדרוך עליהן, עם כל פסיעה היתה הטלית נשמטת מידו, והוא מרימה בחלקה, והיא שוב נשמטת והוא מרימה וחוזר חלילה. שעה ארוכה הסתובב בבית־המדרש עד שהחליט להתעטף בה ולהניח תפילין. בין „של יד" ל„של ראש" היה מציץ במעשהו של זה ובגמרא של לומד אחר, כאן מעיר משהו, כאן מניע עם הראש כהסכמה, וכאשר גמר להניחם, היה ממשיך להסתובב והילדים נכנסו לתמונה, זה מושך בצד ימין של הטלית וזה בצד שמאל, וח. א. אינו צועק ואינו מתרגז, עושה תפנית ימינה ושמאלה וחוזר חלילה עד שהילדים החליטו לעזבו לנפשו לאחר הטפת מוסר של מתפללים.

בביהמ"ד, ברחוב ובבתים פרטיים היה נוהג לשיר. בעמידה זקופה בנטיה אלכסונית, כמט לנפול, כשידו על האוזן וידו השניה תומכת ביד המחזיקה את האוזן, היה עומד ושר את נגוני התפילות ובעיקר „קומפוזיציות" משלו.

נאומיו התכופים היו כשל משוגע, אך קרה והוא שלב בהם אמרות־כנף הגיוניות וחריפות. יתכן שעקב עסוקו במקצועו הספיק להציץ בגליונות אותן כרך לספרים, ובזכרונו נקלטו דברים ועניינים שונים, אשר בהזדמנויות שונות השמיעם וקלעו למטרה, או שחונן בסגולת תגובה במקום הדרוש ובזמן המתאים.

כדוגמא, אזכיר חלק זעיר מאמרותיו ומהתנהגותיו. בערבי שבת של שוק בעיר כשכולם היו ממהרים לשוק, היה הוא נזכר במאכלי־שבת ומכריז „עונג קורא לשבת והשנה משובחת" וכונתו ל„קורא" תרנגולת ול„שיינע" יפהפיה.

היתה לו אהבה גדולה לאטריות „לוקשין" והיה משמיע עליה בכל הזדמנות. והגן־עדן נצטייר לו כיושב באמבטיה מלאה „לוקשין" ובלי עזרת ידיו נשפכות ה„לוקשין" ישר לתוך גרונו.

בסכסוך בין הח"ק לבין קרובי הנפטר ר' נחמיה א. לקחו חלק בטענות לכאן ולכאן הרבה מבני העיר, וגם ח.א. היה פעיל לפי דרכו. בתום הסכסוך, כשעסקו הח"ק בטהרה, פתח ח.א. את הדלת ואמר להם:

„דעם הויקער גלייכט איר נישט אויס — נאר איר קיצלט אים, איר קיצלט אים, און ער לאכט פון אייך" (את הגבנון אינכם מישרים, אתם רק מדגדגים אותו והוא צוחק מכם).

בדרך לבית־החיים היה מעיר ל„נושאים":

„טראגט נישט הויך, דער קאפ דרייט זיך אים, עס שווינדלט אים פאר די אויגן" (אתם נושאים גבוה מדי והראש מסתחרר לו ומתפלבלות לו העיניים), או שאמר:

„באַרג אַראָפּ לויפט איר? אָט פאַלט ער? און ברעכט האלדז און נאקן" (בירידה הנכם רצים? הרי יפול, ישבור המפרקת).

לא כולם היו שמים לב כשח. א. היה לפתע נעלם מהאופק. רק בנו, עוזרו בכריכת הספרים היה מרגיש בהיעדרו. אז היה מופיע במקום אחר, מבקר בכפרים, ובפרדסי־פרי, אותם חכרו יהודי העיר בסביבה. חוכרים אלו היו יוצאים עם משפחותיהם לגור בתוך הפרדס על מנת לשמור על הפרי שלא יגנב על ידי ה„שכנים", והיו שוהים בהם עד סוף הקטיף. לכן היה ח.א. יוצא לפקוד את נויהם. מבלי להודיע מראש היה מופיע על יד בקתא או צריפון בפרדס כזה ומקיש בתריס, וזאת בשעות הערב, כשהמשפחה ישנה ונחה מעמל־היום, ובלבם הפחד מפני מתנפלים־גזלנים. רק לאחר שח.א. זיהה את עצמו, היו מכניסים אותו פנימה, לישון, ועם קום המשפחה לסבלותיה באשמורת הבוקר היה ח.א. נעלם.

א, פלז

„אוסטילר־חתונה" בוישוגרוד

בעת שר׳ אברהם שמחה רייכמאן הודיע על אירושי בתו הצעירה, חיה ליבע, לאברך הוארשאי הבחור החתן ר׳ גבריאל בוימגולד, לא הכל ידעו מה רבותא בכך, אומרים: בחור למדן", נו, ומה בכך? „החסרים בחורים לומדי תורה?!" „אומרים: יחסן הוא", „אויך מיר א געשעפט יחוס!" „שמיר זיך אויס די שטיוול, מיטן גאנצן ייחוס!", „אומרים: חסיד הוא", „מה חידוש כאן חסיד!" „פעלט אודאי אין ווישאגראד חסידים?!", רק שטפון אחד שלאחר הפשרת השלגים עבר על העיר בתקופה זו שלבין האירוסין עד ליום הכלולות, עד ליום ראשון הארוך הזה, מלא החיוניות, הערנות וההתעניינות והצפיה לראות ולשמוע את המתרחש. ובלי משים הרגיש כל אחד שיום ראשון זה אחיו הוא של יום האתמול, המסרב להפרד מאחיו הגדול — יום השבת — ועדיין מחזיק הוא בכנפיו ומושך על עצמו שבת׳דיקס, יום־טוב׳דיקס, ועוטה את המש־תתפים בקבלת הפנים מעטה של שמחת שבת ושמחת כלולות של חתן־כלה, הלא הם חי׳ ליבע בת ר׳ אברהם שמחה וגבריאל בוימגולד. ביום ראשון זה, השיגו הכל את המשמעות של בחור למדן־חסיד־ויחסן, וזאת מבלי שמישהו יטרח להסביר זאת ולבטא במלים.

משעות הבוקר המוקדמות נראו אורחים נוהרים לחתונה, מהם אורחים רגילים שבאו בקולייקה הסוכאטשובאית, עברו ברגל את גשר הוויסלה והגיעו עייפים העירה ופנו מיד לאכסניות אצל קרובים ומהם שבאו ב„סטאטעק" או באומני־בוס. כל אלו, וכן אותם שהגיעו בבריטשקעס ודרושקעס בכל אלה ניכר היה שהם קרובי־משפחה או קרואים נכבדים. לבושם העיד שהם חסידים, או עשירים נשואי־פנים. הנשים הופיעו בתלבושות תצוגה. השמלות והשביסים, משכו עיני כולם. המבטים טיפו מהכא להתם, מהתם להכא וחוזר חלילה. אחד שניסה להציל מפי שכנו מה שידוע לו על „מי ומי" שהגיע, מצא עצמו לפתע מרחק של כמה בתים הלאה, שם הגיעו כרגע פנים־חדשות. ושוב אותה התשוקה לראות ולדעת מיהו־מיהו?!

מלבד הקרואים הקרובים והיחסנים, בא עוד סוג, אשר כלל לא הוזמן ולא נקרא לבוא, אלא מאי, חסידים הם מהסביבה וחוש ריח להם, והריחו שכאן וביום זה מתאספים אנשים מגדולי היחס והחסידות, וכדאי ורצוי להתבשם מריחם ולשהות במחיצתם שעה קלה, שעה של התרוממות הנפש בימי החולין ואם לזאת עוד יזכו לטעום מסעודת חתן וכלה ולברכם, ועל ידי כך להתברך גם הם מה טוב!

רבני הסביבה באו בשעות הצהרים. דאגו מראש לאכסניות בשבילם אצל שכנים קרובים, שהצטמצמו הם ובני ביתם בחדר אחד, והחדר השני, היפה נמסר בכבוד רב לאורח החשוב שזכו לארחו בביתם, מי ללינת לילה אחד, ומי עד אחרי ה„שבע־ברכות", שגם הן התקיימו ברוב עם ופנים חדשות של יחסנים וסתם יהודים, מדי יום ביומו.

הנה בריטשקה אחת דוהרת, הנאספים ברחוב רמבובסקה סביב ביתו של ר׳ אברהם שמחה זזים לשולי הכביש, על המדרכה נוצרות שתי חומות־אדם ובתווך עוברת הבריטשקה ונעצרת ליד בית ר׳ הערשיל שווירץ, ממנה יורד יהודי בלבוש חסידי, קטן־קומה ובישן שאינו מרשה לעצמו להסתכל לצדדים ולהנות מרוב־העם הנדחק לברכו ב„שלום־עליכם". ללא שהייה יתירה הוא מוסר עצמו בידי מקבלי פניו הרשמיים, וצועד לעבר אכסניותו המיועדת. שם מתקבל הוא ומלוויו בחרדת כבוד. בחוץ נמסר מיד מפה לאוזן ולכל הנאספים נודע, שהאורח הקטן־הגדול והחשוב הנו לא אחר אלא כמעט בן־עירם, הלא הוא הנכד של רבם הגדול הרב ר׳ יעקב דוד בידרמן, בעל התפארת מהרי״ד על תורת כהנים, אשר בנו הבכור כהן כרבה של לוביץ, ואורחנו הדגול הנו בנו ר׳ יעקב מאיר בידערמן אשר דודו הרב ר׳ יחזקאלי בידרמן שימש עוד עד לפני כשתי עשרות שנים כרבה של וישוגרוד, ומנוחתו כבוד בבית העלמין בעירנו, וגודל תורתם וצדקתם הלא ידוע לכל. חסידי גור שוב ראו באורח, משמעות נוספת, ובמיוחד השתעשעו בו משום היותו חתן השפת־אמת זצ״ל, וגיסו של האדמו״ר הגדול מגור.

ר׳ יונתן קליינברד דודו של א. פלז

עוד החסידים עומדים ושואפים אל קרבם מריחו של האורח היקר להם, וחבל להם לזוז מד׳ אמות של המדרכה עליה צעד האורח, עוד הם אוספים פרטים על נכד רבם הגדול, והנה כרכרה אחרת נעצרת ליד בית ר׳ חיים יצחק שבירץ (והקהל נמשך לשם) יורד ממנה כבוד ר׳ שלמהלי אלתר, היחסן הגדול והקרוב יותר לבני העיר, משום שבתו נשואה לר׳ יעקב מרדכי בנו של ר׳ ח.י. שבירץ מחותנו, ברם לא רק זה ייחודו ויחוסו של ר׳ שלמהלי קטן־הקומה המצניע־לכת, הלבוש בבגדי חסידים פשוטים עם ה„זיידן־היטל״ (החידושי־הרי״ם־היטל) כמנהג זקני חסידי ורשא—גור. מלבד ייחוס־עצמו, הרי ר׳ שלמהלי, הנו אחיו הצעיר של בעל ה„שפת־אמת״ נכד ה„חידושי־הרי״ם״ ו„התפארת־שלמה״ מרדומסק, ודודו של האדמו״ר הגדול בדורנו ר׳ אברהם מרדכי אלתר מגור. אושר ושמחה פנימית ממלאים את חסידי גור על שזכו לקבל „שלום״ מאחד מעמודי התווך של צור מחצבתם!

מכאן ואילך הגיעו מדי רגע אדמו״רים, רבנים! אורחים נשואי פנים, ועתה ידעו כבר כל המתקהלים למי כל הכבוד הזה, כל הנכבדים באו להשתתף בשמחת הכלולות של ליבע ריכמן וגבריאל שהנו נכדם של ר׳ גבריאל הגדול ור׳ איצקע בוימגולד, החסידים הגדולים, וחברם של החידושי־הרי״ם (אשר גם ליווהו במסעותיו בחצרי הרבי׳ס בגליציה ורייסין, אצל ר׳ ישראלצי ריזשנער ואחרים) והם יאה ונאה כל הכבוד והיקר הזה, ובכבודם נתכבדו כל בני העיר.

אטרקציה־מיוחדת במינה בוישוגרוד — היתה חווית ההליכה לחופה. בתופים ובמחולות צעדו עקב בצד אגודל, ראשונה החתן ושושביניו, אחריהם האורחים החשובים לבושים בגדי־חג, שטריימלין ובגדי שיראין, ואחריהם כל קהל־הקודש, מבית החתן־מאל עד לפני שערי בית־הכנסת, שם עומדת להת־קיים החופה. מחלונות הבתים צצו נרות, נר אחרי נר הודלקו בפמוטים והוחזקו מעל לראשם של המאירים, לכבוד האושפיזין להאיר להם הדרך.

ובהגיע תור הכלה ושוביניה לשים את פעמיהן המדודים והשקולים בדרך לחופה, כבר דלקו בכל החלונות נרות שהאירו דרכן, והן צעדו בנעימות וחשיבות רבה. השיראין רשרשו וקולות כלי־הנגינה של ה„כלי־זמרים״ והילדים קדמו ורצו לפני הצועדות, לקחת חלק בהשמעת קולות של שמחה וגיל.

בנים לא היו לר׳ אברהם שמחה, אלא ארבע בנות היו לו.

חתונה בוישוגרוד וכמה הוי שלא מעלמא הדין היה בה ומסביבה. עם של נפש היה בה בעיירה זו ונפש של שבת ועל הכל עלה הכורת.

דבר המערכת

ויאמר ד' אל משה, כתוב זאת זכרון בספר...
כי מחה אמחה את זכר עמלק מתחת השמים.
(שמות יז/14)

שנים על גבי שנים העיקה עלינו המחשבה כי הורינו, קרובינו, ידידינו חברינו, שכינינו, רעי־משחקינו ולימודינו השיגתם ידו של הצר ואין יד וזכר להם.

אנשי וישוגרוד הקדושים נטבחו, רוטשו, נהרגו, נורו ונקברו יחד במקום המתתם, בקברים בודדים, קבוצתיים ומשותפים ברחבי פולין הטמאה ואין מצבה על קברותיהם.

אלמונותם זו לא נתנה מנוח לנו, לכול חברי ארגוננו, לכן החלטנו על דעת הקהל שלו כולו, כי אם להציב מצבה אשר תקום לעד, אשר תהא פרושה על פני ארץ־קברות־רבה ואשר אותיות הדם שלה תעלינה תמיד לפנינו את שמותיהם הקדושים ותזכרנה לעולם מה עולל לנו עמלק הדורות, הרי אין כספר שיסודו איתן, שעומד לעד, שהוא מוצב זכר על קברו של כל אחד ואחד ועל קברות כולם יחד ומביא את זכרון יקירינו אלינו, אל בתינו ולכל מקום בעולם שבני וישוגרוד נחתים.

עתה, משנסתימה הוצאתו של ספר זכרון וישוגרוד, אנו יודעים כי את מה שהטיל עלינו מצפוננו, עשינו, וכשם שקודמינו לא פטרו עצמם בכל מצב מלהקים יד ושם לקודמיהם, כך עשינו גם אנו.

יום הופעת הספר הוא יום־מלוא־חובה לנו, יום הטהרת מצפון־של־דור־לדור והקלת יסורי כליותינו.

עתה נהיינו בנים ראויים לאבות, עתה גלונו חרפת אלמונות יקירינו ועתה נוכל לומר: השמד הושמד זכר עמלק ונמחה שמו לעולם, והם, קורבנות טרוף רצחנותו, שמם ינון לעד בספר מצבה זה.

—.—.—

מערכת זו אחרונה של ארגוננו העמידה עצמה ואת לילות מנוחת אנשיה לרשות המפעל הציבורי היקר הזה, כדי שהספר יופיע במועד שנקבע, היא עשתה שעותיה הפנויות שעות מעשה נמרץ לאסוף החומר, בדיקתו והכנתו, ושקדה על כך שהספר יהא ראוי למשימתו, שתוכנו ישקף את מה שיקר לכולם ושיהיה ענינו ענין הכלל, ללא סטיות פרטיות חס

עשינו כמיטב יכולתנו שלא תושהה הוצאת הספר אך נשמרנו מחפזון יתר, שלא יושמט שם משמות הקדושים, שלא יתקפחו ענייניו כפי שקבענום ושכל פרטי דבריו יעמדו במבחן המציאות.

כך זכינו שהמעשה אשר ניסו בו קודמים ונרתעו נעשה. ואנו תפלה שמעשינו יירצה וכל מה שפגמנו חס וחלילה יסלח לנו. כי אין אנו אלא ילדי אנוש המועדים תמיד לשגיאות ופגמים. אם פה ושם הוחסר משהו מן הפרטים, הושמט שם קדוש ועוות מעשה על־ידי ניסוח דברים, המגלה פנים שלא כמכוון, ימחל נא לנו הדבר, כי לא להרע רצינו.

—.—.—

ראינו את ספר הזכרון של ווישוגרוד כפנקס אחרון של קהלה שחדלה והשארנו זכר בו לכל מה

מימין: מ. ולפיש, ב. גוטמן, פ. מלינק, ח. לוין, נ. ל.דייטש, א. פופובסקי

שידענו, ואת כל מה שידענו בדקנו בדיקות של פרט, עובדה ואמת.

ראינו את ספר ווישוגרוד כספר הדמעות של דור אחרון אשר ידע את המוות המזוועע ביותר, את ימי האימים של ציפיה למוות הבטוח בין גדרות תיל, הסוגרות עליך את העולם, את החופש ואת החיים, אך נותנות לך לראות את המרצח מטייל לידך, משחיז מאכלתו ועוד מעט יבוא ויטבח. הבאנו על כן עדויות אדם של מרבית ניצולי עירנו, למען יראה העולם מה מטורף הוא בהתנכלו לקיום ישראל ומה עולל לנו העם התרבותי ביותר באירופה.

ראינו את הספר כמצבה ליהודי וישוגרוד, לאישיה, מיוחדיה ושומרי גחלת קהילתה הקדושה, שאינם. רשמנו בו את כל שמות קדושינו ותארנו בו את כל אלה אשר נוחדו בה כאנשי מידות, יחידי סגולה, תופשי דמות בחברתה ואישי מבחן לחברתה הטהורה.

ראינו את הספר כספר של כל חברתנו בארץ ובפזורות ועשינו הכל שירבו משתתפיו, כדי שנוכל להגיד, כי מצבת זכרון זו הוקמה ע"י הרבים ואת זכר קדושינו נושאים כולנו בלבותינו.

הספר מכיל על כן מדור המספר את תולדות אחת הקהילות העתיקות ביותר בפולין מראשיתה ההיס־טורית ועד כלותה. מדור המספר על יהודי קהילה זו כפי שזכרנום, מדור על אישים בה אשר עיצבו את דמותה הטהורה והעמיקו רישומם המוסרי־האנושי בחייה. מדור המתאר את חיי הנוער, תסיסתו וערגת נעוריו לחידוש חיי האומה ותיקון פגימות בנסיבות קיומו. ומדור המוסר את האמת המזוועת של השואה ומעיד עדות נאמנה ותמימה על כל מה שעדה להם ליהודי וישוגרוד הקדושים.

✶

בהציבנו יד לדור העגמה הגדולה היום, שלוש שנים אחרי מלחמת ששת־הימים, בשעת מבחן הקיום והעצמאות של עמנו הדוי מופיע ספרנו לפתע כתעודה של אחוות נצח בין דור לדור ובין אח לאח ואמונתנו חזקה כי בכוח זה, בהידוק החוליות של עתיד עמנו ועברו, של מרכזנו כאן ונפוצותינו בעולם, נוכל לכל הקמים עלינו, נתקיים קיום עדי עד ונמחה זכר העמלקים בעולם לעולם.

האזכרה הראשונה ביזמתו של חנוך לוין

מחנה פוקינג ולדשטט ו' טבת ה' תש"ז (1947)

עומדים (מימין): ח. לוין, די בומברג־אלנצויג, ג. קירשנבוים, ו. שלדוב, החזן, יוסקה לוין, א. רורא, א. גמאד, א. לוין־שלדוב, תינוקה בזרועותיה, ג. לוין־פירשטנברג.

יושבים (מימין): נ. ל. דויטש, מ. מ. שוורץ, ש. יואלסון.

ווישאגראד

א בוך - א מצבה
פאר די קדושים פון ווישאגראד
וואס זענען אומגעקומען דורך די
נאציס אין די יארן 1939-1945

רעדאַקטאָר:

ח. רבין

מיטרעדאַקטאָר: א. פעלז

רעדאַקציע־קאָמיסיע:

נ. ל. דייטש, מ. וואַלפיש, ב. זאַוויערוכאַ (גוטמאַן),
ח. לעווין, פ. מלינעק, א. פאָפּאָווסקי, א. פעלז

אַרויסגעגעבן דורך ארגון יוצאי ווישאָגראָד אין ישראל
מיט דער הילף פון דער ווישאָגראָדער סאָסייטי אין
אַמעריקע און ווישאָגראָדער אין אַנדערע לענדער.

געדרוקט — דפוס „אורלי"
1971

אינהאלט

ווישאַגראַד די שטאָט
(געשיכטע־אַפּשאַצונג־עקאָנאָמיע)

גרויל און אומקום
(לעבנגעבליבענע דערציילן)

פערזענלעכקייטן און מענטשן־פּאָרטרעטן

געזעלשאַפט אין ווישאַגראַד

(באַוועגונגען־אינסטיטוציעס־טאַטן)

ווישאַגראַד

(זכרונות, עפּיזאָדן, פאָלקלאָר)

פאַרוואָרט פון רעדאַקציע

און גאָט האָט געזאָגט צו משה׳ן: שרייב דאָס אויף אַלס געדעכעניש אין אַ בוך... ווייל כ׳וועל אויסמעקן עמלק׳ס נאָמען פון אונטער דעם הימל.

(שמות יז, 14)

יאָרן לאַנג האָט אונדז נישט געלאָזט צו רו דער געדאַנק, אַז אונדזערע עלטערן, ברידער־שוועסטער, פריינד, שכנים, און שול־חברים זענען פאַרשניטן געוואָרן און ס׳איז קיין זכר נישטאָ פון זיי.

אַז ווישאַגראַדער קדושים זענען אוסגעקוילעט געוואָרן, צעפליישט, געהרגעט און דערמאָרדעט געוואָרן און באַגראָבן געוואָרן אויפן פלאַץ פון זייער טויט אין איינזאַמע, בשותפותדיקע און גרופן־קברים, וואָס זענען פאַרזייט אין דער ברייט פון פיינטלעכן פוילן און קיין מצבה אויף זייערע קברים איז נישטאָ.

זייער נאָמענלאָזיקייט האָט אונדז אַלע דערדריקט און געפייניקט. האָבן מיר אין נאָמען פון אַלע אונדזערע חברים באַשלאָסן, אַז אויב אויפשטעלן אַ מצבה אויף אייביק, דאַרף עס זיין אַ בוך, ווייל אַ בוך איז אַן אייביקייט, אַ בוך איז אַ מצבה אויף יעדן איינעמס קבר באַזונדער און אויף אַלע קברים צוזאַמען, ווייל אַ בוך ברענגט דעם זכרון פון אונדזערע טייערסטע גלייך צו אונדז, אין אונדזערע היימען, אין אונדזערע געדאַנקען און אין יעדן אָרט וווּ ווישאַגראַדער געפינען זיך נאָר.

איצט, ווען דאָס בוך איז שוין פאַרענדיקט ווייסן מיר, אַז דאָס וואָס אונדזער געוויסן האָט אויף אונדז אַרויפגעלייגט האָבן מיר דערפילט. און גלייך ווי אונדזערע פעטער וואָס האָבן אויפגעשטעלט מצבות זייערע אָבות ב ייאַלע אומשטענדן אַזוי אויך מיר.

היינט מיטן דערשיינען פון בוך האָבן מיר אַ פליכט דערפילט.

היינט האָבן מיר אַ ביסל באַרואיקט אונדזער דור־לדור־געוויסן.

היינט זענען מיר געוואָרן קינדער צו אונדזערע עלטערן.

היינט האָבן מיר אָפּגעווישט די חרפה פון נאָמענלאָזיקייט פון אונדזערע קדושים און היינט קאָנען מיר זאָגן:

ס׳איז פאַרטיליקט עמלק און זיין נאָמען אויסגעמעקט, אָבער די נעמען פון זיינע קרבנות בלייבן אייביק איינגעקריצט אין דעם בוך, אין דער מצבה.

*

די לעצטע רעדאַקציע פון בוך האָט געווידמעט אַלע אירע רו־שעהן פאַר דעם וויכטיקן אויפטו, כדי דאָס ווערק זאָל דערשינען צו דער צייט און זי האָט אַריינגעלייגט מי און אַרבעט, אַז עס זאָל זיין אינהאַלט אָפּשפיגלען אַלץ וואָס איז אונדז טייער געבליבן און אַז ער זאָל חלילה נישט אָפּווייכן און אַרויף אויפן וועג פון פריוואַטער נייגונג.

אַזוי האָבן מיר אַלע זוכה געווען, אַז דאָס בוך זאָל אַרויס, און מיט אַ תפילה אין אונדזער האַרץ זאָגן מיר הלוואי זאָל אונדזער טאַט באַוויליקט ווערן, און אַלץ וואָס מיר האָבן געגרייזט זאָל אונדז פאַרגעבן ווערן, מיר זענען נישט מער ווי מענטשן וואָס מוזן גרייזן און טון פעלערן.

אויב מיר האָבן חס וחלילה דאָ און דאָרט פאַרפעלט אַ פרט, אויב מיר האָבן פאַרגעסן אַ הייליקנס נאָמען און אויב מיר זענען נכשל געוואָרן מיט נישט קיין ריכטיקן מיין, זאָל מען עס אונדז מוחל זיין, ווייל אונדזער כוונה איז נישט געווען צום שלעכטן.

*

מיר באַציען זיך צום בוך ווי צו אַ פנקס פון אַ קהלה, וואָס איז נישטאָ שוין מער — האָבן מיר אין אים פאַרשריבן אַלץ וואָס מיר האָבן געוווּסט וועגן איר און וואָס מיר האָבן געוווּסט און געדענקט האָבן מיר קאָנטראָלירט אַ קאָנטראָלע פון פאַקט און דעטייל. און ערשט דאַן דאָס פאַרשריבן.

מיר באַציען זיך צום פנקס ווישאַגראַד ווי צו דעם טרערן־בוך פון אַ דור, וואָס האָט בייגעוווינט דעם שרעקלעכסטן טויט פון אַלע, וואָס האָט דורכגעלעבט גרויל־טעג פון זיצן צווישן שטעכלדראָטן, וואָס שליסן דיך אָפּ פון דעם אַרום, פון דער פרייהייט און פון דעם לעבן, אָבער לאָזן דיך דורכקוקן דורך זיי און זען דעם מערדער, וואָס שפּאַצירט נעבן דיר, אָט אָ דאָ נאָענט, און ער שאַרפט זיין חלף און נאָך אַ מינוט וועט ער קומען און דיך שעכטן און דו קאָנסט גאָרנישט זיך העלפן!

האָבן מיר דערפאַר געבראַכט אין אים די עדות פון אַלע ווישאַגראַדער כמעט, וואָס זענען געבליבן לעבן פון היטלער־גיהנום, כדי די וועלט זאָל זען ווי וואַנזיניק זי איז ווען זי הייבט זיך אָן מיט יידן און ווי וואַנזיניק ס׳איז געוואָרן דאָס קולטורעלסטע פאָלק פון אייראָפּע. ווי נידעריק ס׳איז געוואָרן מיט זיי די מענטשהייט.

מיר באַציען זיך צוםבוך ווי צו אַ מצבה פאַר אַלע יידן פון ווישאַגראַד, פאַר אירע טיפן, וואָס האָבן זי באַפּאַרבט. האָבן מיר אין אים פאַרשריבן אַלע נעמען פון אונדזערע אומגעקומענע און געשילדערט אין אים די אַלע וואָס האָבן פאַרנומען אין ווישאַגראַד אַ באַזונדערן פלאַץ פון מענטשן־פרינציפּן, מענטשן־טיפּן און פערזענלעכקייט.

מיר באַציען זיך צום בוך ווי צו אַ קאָלעקטיווער

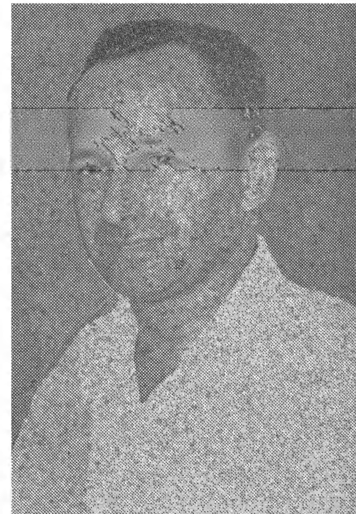
שאַפונג פון אונדזער געזעלשאַפט דאָ און אין גלות — האָבן מיר אַלץ געטון, אַז ס'זאָלן זיך אין אים באַטייליקן וואָס מער מענטשן, כדי מיר זאָלן קאָנען זאָגן :
די מצבה האָבן אַלע אויפגעשטעלט און דעם אָנדענק פון אונדזערע קדושים טראָגן מיר אַלע אין אונדזער האַרצן.

*

אויפשטעלנדיק דעם אָנדענק פון דעם טראַגישן לעצטן ווישאָגראָדער דור, דווקא היינט, דריי יאָר נאָך דער זעקסטאָגיקער מלחמה, קריגט אונדזער בוך פלוצעם אַ ציילגונגס-ווערט פון אייביקער יידישער ברודערלעכקייט צווישן דור און דור און ייד צו ייד, און מיר הייבן אָן גלייבן, אַז מיט דעם כח פון שמידן די קייט פון צוקונפט און פאַרגאַנגענהייט פון אונדזער פאָלק, מיטן כוח פון האַלטן פאַרבינדונג צווישן אונדזער צענטער דאָ און זיין פעריפעריע אין דער וועלט, וועלן מיר באַזיגן אַלע אונדזערע שונאים און זיי איבערלעבן אויף אייביק און אָפּמעקן דעם זכר פון אַלע עמלקס פון דער וועלט אויף תמיד.

א פאר ווערטער פארן רעדאקטאר

אַ יזכור בוך מוז געשריבן ווערן מיט ליטעראַרישן טאַלענט, ווייל די טעמאַטיק איז אַ טראַגישע און פון גרויסער מענטשלעכער עמפינדונג און דראַמע ; מיט טאָפּלטער שפּראַך-קענטעניש — ווייל די דראַמע האָט דורכגעלעבט דער יידיש-רעדנדיקער דור און זי דאַרף פאַראייביקט ווערן פאַר די קינפטיקע העברעיש-רעדנדיקע דורות און אויך מוז עס געמאַכט ווערן מיט זשורנאַליסטישער פעיקייט.

ח. רבין

דאָס ווערק מוז קודם כל זיין אמתדיק אין זיינע אַרויסברענגונגען ווייל זיינע פעסטשטעלונגען מוזן האָבן אַ דאָקומענטאַרן ווערט און דער וואָס רעדאַגירט אַ יזכור-בוך מוז האָבן די אייגנשאַפט פון גיבן די פאַקטן אַ ליטעראַרישע באַקליידונג, אָבער נישט אויפן חשבון פון דעטאַל-פּינקטלעכקייט און פאַקט.

נישט לייכט איז אַרויסצובאַקומען ביי די געראַטעוועטע פון אומקום דאָס, וואָס זיי האָבן צו דערציילן, ווייל נישט שטענדיק זענען אַזעלכע מענטשן געניגט נאָך אַ מאָל איבערצולעבן דעם גאַנצן שוידער אין זיין גרויזאַמען תוך. פאָדערט זיך דעריבער פון אַזאַ רעדאַקטאָר גרויס געדולד און מענטשן-מיטגעפיל ביים אויפנעמען די זכרונות פון די טראַגישע העלדן, אויסשטיין קאַפּריזן און ספּאַזמען, מיט דעם טיפן געפיל, אַז דאָ ווערט געשריבן די מאַרטיראָלאָגיע אַליין, כדי זי פאַרוואַנדלען אין אַ היסטאָרישער לעבנס-לעקציע פאַרן פאָלק.

די אַלע אייגנשאַפטן האָבן מיר מיט בטוווּנדערונג געפונען ביי אונדזער רעדאַקטאָר הער חיים רבין.

אין אונדזערע אָפטע און לאַנגע אָוונט-זיצונגען מיט אים האָבן מיר געפילט, אַז אונדזער בוך וועט זיין אַ ווערק פון ליטעראַרישן אינהאַלט און דאָקומענטאַרן ווערט, און אַלס אַזעלכעס — אַ ווערטפולע מצבה פאַר אונדזערע קדושים.

אין נאָמען פון אַלע ווישאָגראָדער זין און טעכטער און אין אונדזער נאָמען, דאַנקן מיר אונדזער רעדאַקטאָר ח. רבין פון טיפן האַרצן פאַר זיין גרויסןביישטייער צום ווישאָגראָדער יזכור בוך.

ועדת הספר

ארגון יוצאי ווישאגראד אין ישראל

(אַנטשטייונג־ און טעטיקייטס־באַריכט)

דעם 12טן דעצעמבער 1947 האָט אויף דער איניציאַטיוו פון חנוך לעווין זיך פאַרזאַמלט אין פּאַקינג־וואַלדשטאַט דאָס פאַרפּייניקטע, דערשעפּטע רעשטל ווישאַגראַדער יידן, אָפּצו־ריכטן אַן אָנדענק־אָוונט לכבוד די ווישאַגראַדער קדושים. דרייצן זענען מיר געווען און אַ פּיצל קינד אויף די הענט:

1. חנוך לעווין, 2. דבורה באמבערג־עלנצווייג, 3. גאָדל קירשנבוים, 4. נתן לייב דייטש, 5. יאָסקע לעווין, 6. משה מיכל שוואַרץ, 7. אלתר רורא, 8. דוד כץ, 9. שיע יואלסון, 10. אברהם גמאך, 11. אַנדזשע שלאַדאַוו־לעווין, 12. איר פּיצל קינד, 13. וואַפּטשע שלאַדאָוו, 14. גוטשע לעווין־פּירש־טנבערג.

מיר האָבן אָפּגעריכט די אזכרה אין דער שול.. אַ חזן האָט געזאָגט דעם „אל־מלא" און מיר דעם קדיש און זיך גוט אויסגעוויינט.

נאָכדעם האָבן מיר אָפּגעריכט אַ סעודת מצוה. מענטשן האָבן זיך דערציילט פאַקטן פון אומקום און איבערלעבענישן און ס'איז באַשטימט געוואָרן, אַז ו' טבת, ווען די לעצטע ווישאַגראַדער געבליבענע זענען איבערגעפירט געוואָרן פון נאָווידוואָרער געטאָ קיין אוישוויץ־בירקענאַו, איז דער טאָג פאַרדעם יאָרצייט פון אונדזערע קדושים.

אויפן אָרט האָט מען זיך אָרגאַניזירט און ס'איז באַשטימט געוואָרן, אַז הענעך (חנוך) לעווין זאָל זיך פאַרבינדן מיט ווישאַגראַדער אין אַמעריקע און בעטן זייער הילף.

יאָסקע לעווין ז"ל, העניעקס פאָטער, וואָס איז צוזאַמען מיט אַנדערע ווישאַגראַדער געווען טעטיק אין דער סאָסייטי, האָבן אָנגעהויבן אַקטיוויזירן די סאָסייטי און באַלד זענען אָנגעקומען שפּייז־פּעקלעך.

אין 1949 האָבן מיר זיך פאַרזאַמלט אין ישראל ביי דער משפחה קראָנגראַד: אברהם פּאַפּאָווסקי, א. פלז, ח. לעווין, נתן לייב דייטש און ישעיה טאוב מיט פּ. קראָגראַד, צוזאַמענ־געקליבן אַדרעסן און גערופן די ערשטע אַזכרה ביי דער משפחה רורא אין ישראל — ו' טבת תש"ב (1949).

דעם אָוונט איז געווען אַ מבול אַ רעגן, דאָך זענען אַלע געקומען און די אזכרה איז געווען אַ פולע. דאַן האָבן מיר געגרינדעט דעם ארגון און אויסגעוויילט דעם ערשטן ועד פון 5: א. פעלז — פרעזעס, ח. לעווין — סעקרעטאַר, מ. מ. זשיכלין ז"ל, דייטש און רורא — פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער.

אין יאָר 1950 איז פאָרגעקומען די צווייטע אַזכרה ביי שרה־לאה תיק ע"ה אין תל־עריש, חולון. מ'האָט באַשלאָסן צו שאַפן אַ ליי־קאַסע אויפן נאָמען פון שמואל בוקי ז"ל מיט א. פעלז אַלס אָנפירער פון איר טעטיקייט. אויפן אָרט איז געשפּענדעט געוואָרן 85 ל"י:

אין יאָר 1951 קומט נאָך פאַר די אַזכרה אין הויז פון קרנגראַד, אָבער פון 1952 ביז 1964 זענען אַלע אזכרות פאַר־געקומען אין לאָקאַל פון סוכנות, אַ דאַנק דעם חבר פעלזס באַמיאונגען.

אין יאָר 1953 האָט אונדז באַזוכט גאָלדע גוטמאַן־האַלענ־דער און אויפן צוזאַמענטרעף ביי פעלזן אין שטוב איז באַשלאָ־סן געוואָרן די ליי־קאַסע אָנרופן אויך אויף איר זונס נאָמען שמואל בן גוטמאַן האַלענדער, צוזאַמען מיט שמואל בוקי.

דער ועד הארגון

שטייען פון רעכטס: פּ. קראָנגראַד, מ. קאַפּנהאַגן, ה. נוימאַן.
זיצן פון רעכטס: א. וויעזש־בינסקי, נ. ל. דייטש, ח. לע־ווין, מ. וואַלפּיש.

דער זון איז געפאַלן אין ענגלאַנד אין קאַמף קעגן די נאַציס און דער נאָמען האָט געפאַסט. זי האָט צוגעזאָגט צו שאַפן געלט אין אַמעריקע און איר צוזאָג דערפילט. זי האָט אויך געגעבן איר אייגענע שפענדונג.

אין 1954 איז געקומען ס׳ערשטע געלט פון אַמעריקע, וואָס יאָסקע לעווין מיט אַנדערע ווישאָגראַדער האָבן געשאַפן, און מ׳האָט אָנגעהויבן געבן קאָנסטרוקטיווע הלוואות פאַר די נייע פוילישע עולים, וואָס האָבן אָנגעהויבן דאָן צו קומען.

אין 1955 איז ליידער יאָסקע לעווין אַוועקגעריסן געוואָרן פון אונדז, אָבער דוד ליפּמאַן האָט ווייטער געצויגן די אַר־בעט און שפּעטער האָט זיך אויך געשטעלט צו דער הילפס־טעטיקייט דער ענערגישער מנחם זילבערשטיין מיט זיין ברייטן פאַרנעם.

אין 1958 האָט מנחם זילבערשטיין באַזוכט ישראל און אויף זיין איניציאַטיוו געשטעלט די מצבה פאַר די ווישאָגראַ־דער קדושים אין מרתף השואה...

אין 1960 האָט אונדז באַזוכט אונדזער דוד און עטאַ ליפּמאַן און מיר האָבן געקויפט 2 חלקות אין „יער הקדושים״.

אין 1958 האָט די פאַרזאַמלונג אונדזערע באַשלאָסן, אַז איצט, ווען אַמעריקע שיקט יעדעס יאָר 7—8 הונדערט דאָלאַר און די קאַסע וואַקסט, זאָל מען געבן הלוואות דורך דער באַנק. דאָס געלט האָט מען אַריינגעטראָגן אין דער באַנק פועלי אגודת ישראל.

אין צווישנצייט, ביז 1962, האָבן אָנטייל גענומען אין ועד שרה אסתר קראַגראַד, ביילע גוטמאַן און יצחק שטשאַפּע.

אין יאָר 1962 ווערט געוויילט אַ ועד פון: אברהם פעלז, חנוך לעווין, נתן לייב דייטש, פנחס קרנגראַד, מאָטל וואַל־פיש, צבי נוימאַן, אלתר רורא.

1963 — האָט פעלז דעמיסיאָנירט און מ׳האָט קיין ועד נישט געוויילט.

1964 — האָבן מיר אָפּגעהאַלטן די —אַזכרה אין יער הקדושים און אַנטהילט די מצבה — כ״ז ניסן תשכ״ד.

1964 — אין מערץ, נאָכן אָננעמען די דעמיסיע פון א. פעלז, האָט זיך קאָנסטיטואירט אַ ועד פון:

ח. לעווין — פאָרזיצער;

נ. ל. דייטש — וויצער־פאָרזיצער;, וואָס זאָל אויך אָנפירן מיט דער טעטיקייט פון דער גמ״ח־קאַסע;

מ. וואַלפיש — סעקרעטאַר;

צבי נוימאַן, אלתר רורא — פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער.

דאָן האָט א. פעלז זיך מער געווידמעט דעם בוך און יאָרנלאַנג געזאַמלט זאָרגפעליק און געשריבן מאַטעריאַל פאַרן בוך.

1965 — דעם 28סטן דעצעמבער, איז אויסגעוויילט גע־וואָרן דער ועד פון: חנוך לעווין, נתן לייב דייטש, מאָטל וואַלפיש, צבי נוימאַן, מאיר קאָפּענהאַגען, אברהם וויערזש־בינסקי, אברהם פּאַפּאָווסקי. דאָס פּרעזידיום אין זעלבן באַ־שטאַנד פון 1964. און די רעוויזיאָנס־קאָמיסיע פון: פ. קראַנ־גראַד, סיני פעלז און שמואל תיק.

1968 — האָט די איצטיקע בוך־קאָמיסיע פון: ב. גוטמאַן, נ. ל. דייטש, מ. וואַלפיש, ח. לעווין, פ. מלינעק, א. פּאַפּאָווסקי און א. פעלז, זיך גענומען ענערגיש צום פאַרווירקלעכן דעם באַשלוס וועגן אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך. זיי האָבן געזאַמלט מאַטעריאַלן און אויך זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט רעדאַקטאָרן.

1969 — ביים לעצטן באַזוך פון מנחם זילבערשטיין, האָט ער פייערלעך דערקלערט, אַז ער נעמט אויף זיך פּערזענלעך די געלט־פאַראַנטוואָרטלעכקייט. ער האָט זיך אויך פאַרבינדן מיטן רעדאַקטאָר ח. רבין און דורך מנחמס שטויס און אונ־טער דער ענערגישער אָנפירונג פון רעדאַקטאָר איז דאָס בוך געוואָרן אַ געשעענער פאַקט.

מיר דריקן אויס אונדזער טיפן דאַנק אַלע ווישאָגראַדער אין אַמעריקע, וואָס האָבן זיך געשטעלט צום רוף פון ד. ליפּ־מאַן און מ. זילבערשטיין און אַ דאַנק זייער איבערגעגעבענער אַרבעט איז די מצבה אויפגעשטעלט געוואָרן. באַצייכנס ווערט זענען די חברים משה נאַפּמאַן און ח. א. גראַסדאָרף, וואָס האָבן יאָרנלאַנג בייגעשטייערט זייער מי און טאַט ביים אָרגאַ־ניזירן די יזכור־אַוונטן.

דאָ איז די געלעגנהייט אונטערצושטרייכן, אַז די צוגע־בונדנקייט פון אונדזערע לאַנדסלייט צום ארגון האָט אונדז צוגעגעבן מוט צו אונדזער אַרבעט אַלס ועד הארגון און אַלס בוך־קאָמיסיע. ווישאָגראַדער לאַנדסלייט קומען צו יע־דער געלעגנהייט פון שטאָטישע צוזאַמענרופן ביי אַלע באַדינגונגען און פון אַלע ווינקעלעך פון לאַנד און זענען אַ מוסטער פון איבערגעגעבנקייט צו אַלעם וואָס האָט צו טון מיטן נאָמען פון ווישאָגראַד און מיטן זכרון פון אירע קדושים.

...ווען דאס בוך איז געוואָרן

(פראַגמענטן פון מ. זילבערשטיין „פאַדי" 1969)

1969.4.24 — מנחם זילבערשטיין דערקלערט:
— איך נעם אויף זיך די פאַראַנטוואָרטלעכקייט.

פּרעזעס חנוך לעווין, אין נאָמען פון ארגון באַשענקט אים מיט אַ קרן־קיימת־צייגעניש

נ. ל. דויטש פּראָקלאַמירט דעם באַשלוס פון דער בוך־קאָמיסיע.
מ. וואָלפיש פּראָטאָקאָלירט — פאַר־אייביקט דעם מאָמענט

געלט־באַריכט פון ועד

(אָנגעגעבן דורך נ. ל. דײַטש און באַשטעטיקט פון רעוו. קאָמיסיע)

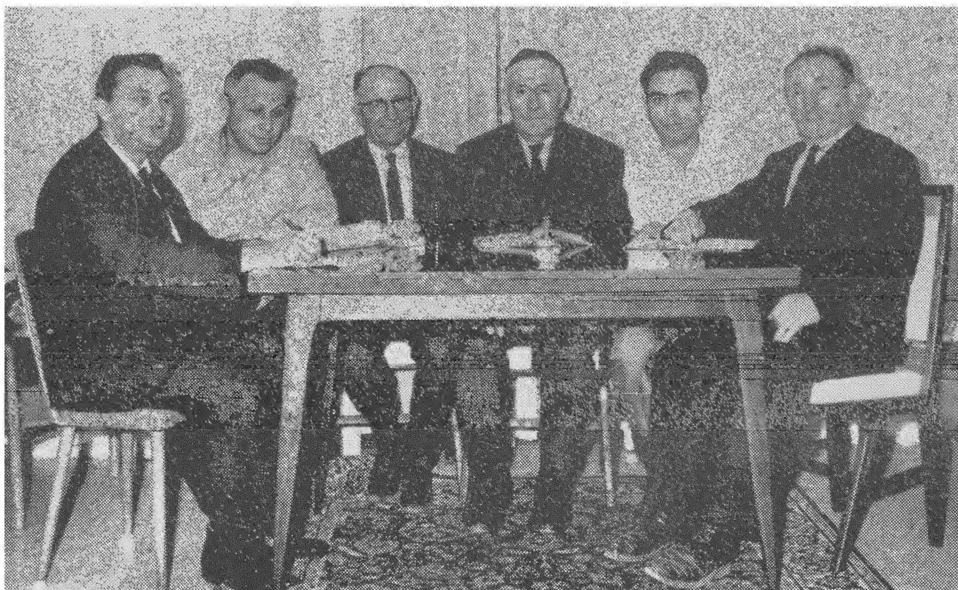
א. דער ועד האָט איבערגענומען פון פריערדיקן ועד אַ סומע פון 12,189.51 ל״י, פון זיי 7,289.51 ל״י מזומן און באַנק און 4,900 ל״י הלוואות ביים חברים.

ב. אַלטע חובות אויסער דער באַנק.
דער ועד האָט אײַנקאַסירט אַרום 90% פון די חובות.

ג. אין לויף פון די 6 יאָר האָט דער ועד געגעבן 139 הלוואות חברים אין אַ סומע פון —.70,150 ל״י.

ד. דאָס געלט פון אַמעריקע אין דאָלאַרן האָבן מיר געהאַלטן אין בל״ל גבעתים און זיי אויסגעביטן ווען ס׳האָט פאַר־פעלט געלט פאַר הלוואות.

אין יאר	איינגעפלאסן שפענדונגען	געלט פון אמעריקא ל״י	געלט פון אמעריקא דאלאר	חובות אויסער דער באַנק	ארויסגעגעבן חברים	הלוואות סומעס (ל״י)
1964	—	2,400.—	—	960.—	17	7,750.—
1965	30.—	2,393.75	—	1,574.42	20	9,700.—
1966	235.53		820	1,565.—	28	13,850.—
1967	409.50		820	280.—	26	12,900.—
1968	324.55		1,000	454.—	20	10,800.—
1969	2,564.—		1,000	142.50	28	14,950.—
	3,653.58	4,793.57	3,640	4,975.92	139	70,150.—

דער ועד און די רעוויזיאָנס־קאָמיסיע ביי דער אַרבעט

מ. וואַלפיש, ש. תיק, נ. ל. דייטש, ס. פלז, א. וויעזשבינסקי, א. פּאָפּאָווסקי

ח. רבין

א דאנק דער רעדאקציע

(אדער א ווארט צו ווישאגראדער ברידער)

צווי מאָל האָב איך זיך מיט אייך געטראָפן, כ׳האָב געזען, ווי גיריק איר זענט געווען צו זען דאָס ווישאָגראָדער בוך פאַרטיק און כ׳בין זיכער, אַז אייער ברכה האָט באַגלייט די גאַנצע רעדאַקציע־קאָלעגיע אין איר טעטיקייט.

דערלויב איך מיר דערפאַר אין אייער נאָמען באַדאַנקען אייערע־ברידער־מיינע־חברים און דער רעדאַקציע פאַר זייער גרויסן ביישטייער צום דערפאָלג פון דער זאַך.

ס׳איז קלאָר, אַז ווער עס גריבלט זיך אין דער אָנגעווייטיקטער, נאָענטער פאַרגאַנגענהייט פון אומקום און גרויל, נעמט אויף זיך צו טויכן אין פינצטערן אָפּגרונט פון וויי און יסורים, בשעת מיר אין דער מדינה געניסן פון דער גרויסער פרייד פון איר וווקס און פאַרברייטערונג, פון איר פאַרפעסטיקן דעם יסוד פאַר דער צוקונפט פון פאָלק.

ווייניקע זענען געניגט צו אַזאַ קרבן. דאָס יידישע עם הספר שטעלט דאַנק־מצבות לענג־אויס פון זיין היסטאָריע פאַר די בוך־שעפער פון זיין מאַרטיראָלאָגיע און יידישקייט, דער זעלבער דאַנק קומט אויך אייערע חברים אין דער רעדאַקציע פון דעם בוך

לאָמיר זשע דאַנקען דעם פּרעזעס חנוך לעווין, וואָס האָט זיך באַטייליקט אָפּט אין די זיצונגען, געקומען פון ווייטנס און צוגעגעבן דערמיט אַ באַזונדער געוויכט צו דער אַרבעט פון דער קאָמיסיע און צום בוך גופא.

אַ גרויסן דאַנק קומט דעם ח׳ נתן לייב דייטש דער נר־התמיד פון בוך, וועלכער האָט גענומען אויף זיך די לאַסט פון שאַפן דאָס בוך, געזאָרגט פאַר יעדער קלייניקייט און מיט זיין טיפן גלויבן אין דער הייליקייט פון טאַט, באַגייסטערט אויך די, וואָס זענען געווען גלייכגילטיק צו דער זאַך.

ס׳איז נישט צום פאַרגעסן אונדזערע טייערע בעלאַ גוטמאַן־זאַוויערוכאַ און מאָטל וואַלפּיש, וועלכע האָבן ביידע גלייכצייטיק און גלייכמעסיק געוויזן אַ מוסטער פון זעלבסטפאַרציכטונג ווען עס האָט זיך געהאַנדלט אין גונסט און ווערט פון בוך. אַ גרויסע מדרגה פון ליטעראַרישן ברען צום הויך־טיפן טעמאַט.

באַדאַנקט זאָל זיין ח׳ פסח מלינעק, וואָס האָט פאַרלייכטערט די אָנגעשטרענגסטע מאָמענטן פון דער קאָלעגיע מיט זיין מילדער גוט־גייסטיקייט און געשטעלט צו זיין פאַרפיגונג זיין מי און פאַרנונפט.

אַ דאַנק דעם ח׳ א. פּאַפּאָווסקי וואָס צוליב דעם בוך־מצבה איז ער גרייט געווען צו יעדער אויפגאַבע.

כ׳מוז אויך באַדאַנקען די חברים א. וויעזשבינסקי, מ. קאָפּענהאַגען און הערשל נוימאַן, וואָס האָבן באַגלייט די אַרבעט און צום לעצט, אויך מיט אַ באַזונדערער גינסטיקער התלהבות.

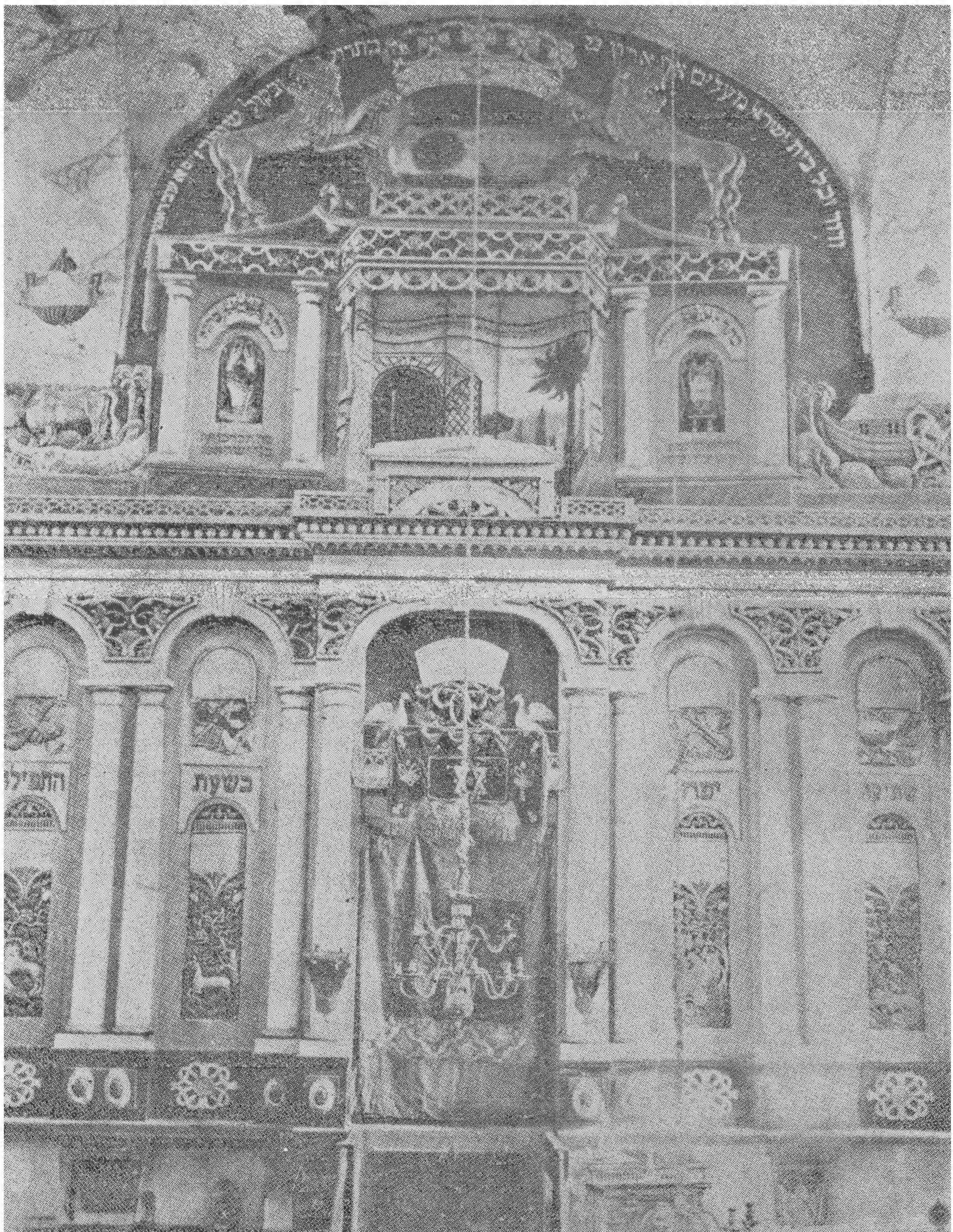
דערביי זאָל אויך נישט פאַרגעסן ווערן זייער אָלעמענס וויכטיק־שרייבערישער ביישטייער צום בוך, וואָס האָט געדינט אַלס יסוד פאַר אים און גיט אים צו אינהאַלט און באַפאַרבונג.

איך האָב זיי נאָר צוגעהאָלפן מיט וואָס דער רבונו של עולם האָט מיך באַשאָנקען, אָבער אויב איר האָט אַ בכבודיק בוך, וואָס באַערט זיינע דערמאָנטע און באַוויינטע, אויב איר האָט אַ מצבה פאַר אייערע טייערסטע און די זאַך איז געמאַכט געוואָרן אָן פאַרשפעטיקונג איז עס נאָר אַ דאַנק זיי.

ס׳זאָל דאָ דערמאָנט ווערן א. פעלז, וואָס האָט דעם געדאַנק פון בוך אויפגעבראַכט דער ערשטער, געטון פאַר אים פיל און מיט זיינע פאַרבנרייכע נאָטיצן באַרייכערט דאָס בוך און דערגענצט דאָס אָפּבילד פון ווישאָגראָד און אירע יידן.

אַ דאַנק אויך די אַלע, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין בוך און מיט זייערע נאָטיצן צוגעגעבן אַ קאָלעקטיוון ווערט צום ווערק.

צום סוף וועלן מיר האַרציק באַדאַנקען די ווישאָגראָדער ברידער אין אַמעריקע: דוד ליפמאַן, מנחם זילבערשטיין, גבריאל ליכטנשטיין, אברהם כהן (רבקה פעסעלעס זון), שמחה ליפסקער, יצחק קעיזמאַן און חיים פוטערמאַן. אַ דאַנק זייער הילף איז די זאַך צושטאַנד געקומען אַ דאַנק זיי האָבן איצט ווישאָגראָדער קדושים אַ מצבה און אַן אייביקן געדענק־בוך.

ארון הקדש בבית־הכנסת של וישוגרוד

ווישאגראד די שטאט

(געשיכטע - אפשאצונג - עקאנאמיע)

חיים רבין

ייִדיש ווישאָגראָד

(לויט היסטאָרישע קוועלן)

פאָרוואָרט

אין אונדזער איצטיקער פאָרשונג אינטערעסירט אונדז דער ייִדישער ישוב אין ווישאָגראָד, זײַן אַנטשטייונג, זײַנע וואָרצלען דאָרט, דער געזעלשאַפטלעכער אימאַזש זײַנער פון זײַן אָנפאַנג אָן, און זײַן מאָרפאָלאָגיע ביז אָננעמען דעם חסידיזם אַלס הויפּט-געשטאַלט, אויך אין דער אויפלעבונגס-עפּאָכע פון פאַרן אומקום.

ווי יעדע אַזעלכע פאָרשונג, וואָס איז פאַרבונדן מיט אַ יזכור-בוך, איז דער ציל — אַ מצבה פאַר דער אומגעקומע-נער קהילה, וואָס זאָל שילדערן אַלץ גענויער איר אַנטשטייונג און אונטערגאַנג, וואָס זאָל געבן דעם „נולד" און „נפטר", אָבער נישט דעם „נקבר" אָדער „נטמן". ווייל מיטן יזכור-בוך וועט ווישאָגראָד עקזיסטירן אייביק אַלס גייסטיקע קאַטעגאָריע און קיינער וועט נישט וואַגן אָנווייזן איר קבורה-פּלאַץ.

צו דעם צוועק האָבן מיר זיך געמוזט באַנוצן מיט די פאָרש-קוועלן וואָס באַזירן זיך אויף דאָקומענטן, אויף וויפל זיי זענען פאַראַן, אָדער זיך אַרויסהעלפן מיט היסטאָרישע ביכער און היסטאָריקער, וואָס האָבן געהאַט אַ צוטריט צו די דאָקומענטן און דאַטעס וואָס פעלן אונדז.

מיר האָבן זיך אַלזאָ אַרויסגעהאָלפן אויך מיט די פּראָ-פעסאָרן דובנאָוו און שיפּער, און הער לעווינסאָן וויסנדיק, אַז אויך זייערע פאָרשונגס-קוועלן זענען נישט רייכער פון אונדזערע אויבן דערמאָנטע. מיר האָבן אויך דערמאָנט דעם פּראָפ. מאַהלער, הגם ער איז נישט מער ווי עקלעקט, נאָר דערפאַר, ווייל ער איז קאָנצענטרירט אויף פּוילן.

און ס'מוז פאַרצייכנט ווערן פון פאָרויס, אַז לגבי ווישאָ-גראָד מוז און וועט בלייבן עפּעס נישט דערגענצטס. ווייל ווישאָגראָד אַלס פריי-שטאָט און נישט אָפּהענגיקע פון קע-ניגן, וואָס האָט זיך פּריווילעגירט מיט צווי זעלבשטענדיקייט-אַקטן (דער „מאַגדעבורגער" און די „ייִדישע", שפּעטער אויך דער „קאַלישער") האָט נישט איבערגעלאָזט נאָך זיך קיין „קעניגס אַקטן" און „געריכט-פּראָטאָקאָלן", וואָס זענען די הויפּט-מקורות פון אַלע היסטאָריאָגראַפן און ענציקלאָפּע-דיסטן, געניוי ווי וואַרשע! ווייל „מאַזאָוויע איז אין גאַנצן מיטלאַלטער געווען אַ גענצלעך פּולשטענדיק פּרינצנטום" (שיפּער — פּאַר. 118).

אַלץ וואָס ווערט געגעבן וועגן ווישאָגראָד איז מיטלבאַרע אַרויסברענגונגען און אַנאַלאָגיע-ציִיגונגען, אָבער וואָס גיט אונדז צווי זיכערע אָנהאַלט-פּונקטן:

1. איר אַלטקייט ד"ה, איר ווייטער אָנהייב דערמאָנט אין צייגענישן.

2. איר ספּעציעלע וויכטיקייט, אַלס פעסטונג-שטאָט און גוטער קאָמוניקאַציע, אַלס שטאָט פון פעסטער עקאָנאָמיע און געזעלשאַפטלעכן פריי-רעזשים.

ווער ס'ווייסט וואָס הייסט ייִדישע קהילה-אָנפאַנג, פאַר-שטייט וואָס דער צווייטער פּונקט מיינט פאַר אונדזער פאָר-שונג.

די לעצטע עפּאָכע ווי ווישאָגראָד וועלן מיר מוזן אָפּ-לערנען און שילדערן לויט דעם יזכור-בוך, וואָס איז „לעצט-פּנקס" פון דער קהילה.

די רעדאַקציע האָט זיך באמת פאַרפליכטעט צוליב דעם, אָנגעבן אין בוך נאָר דאָס מאַסגעבנדע פאַרן שילדערן די שטאָט: פאַקטן, זכרונות, כאַראַקטערן ערלייבנישן און אַנ-דערע, וואָס האָבן אַ געזעלשאַפט-צייגונגס ווערט. כדי דאָס בוך זאָל קאָנען דינען אַלס פאָרש-יסוד פאַר די תקופות וואָס דאָס באַהאַנדלט, אַזוי וועלן מיר קאָנען זאָגן, אַז מיר האָבן אויסגענוצט אַלעס מעגלעכע, כדי צו דערגענצן די מצבה פון אונדזער ווישאָגראָד פון איר „נולד" ביז איר „נפטר".

דער אָנהייב פון אַ ייִדישן ישוב אין ווישאָגראָד

די שטאָט דערשיינט ס'ערשטע מאָל אין די „קעניגס-אַקטן" אין יאָר 1231 (זע „סלאָוואָניק געאָגראַפיטשני") אָבער אין דער „ענציקלאָפּעדיאַ פּאָווסעכנאַ" ווערט זי דערמאָנט שוין אין יאָר 1095, דאָס באַוווסטע יאָר פון ערשטן קרייצצוג און ייִדישער אויסוואַנדערונג פון דייטשלאַנד. שוין דאָרט דערשיינט זי אַלס שטאָט וואָס „פון איר האָט באָלעסלאַוו דער דרייסטער אַקצעפּטירט געוויסע איינקונפטן" פאַר די בענעדיקטינער (דאָרט), וואָס ס'מיינט תמיד „פון אירע ייִדן", ווייל שוין דאַן איז זי געווען רייך אין שטייערן און אַקציז און אַרבעטס-אומזאַץ, וואָס איז נאָר דאָ אין דער אינדוסטריע און האַנטווערק — וואָס מיינט ייִדישע אָנוועזנהייט.

ר' פּתחיה פון רעגענסבורג (1160—1180) אין זײַן בוך „אַרום דער וועלט" (זייט 3—7) שילדערט דאָס יאָר 1095/6 ווי דאָס יאָר „...וואָס האָט באַוויגן קריסטן-מאַסן פון דייטש-לאַנד... אין הייליקן לאַנד און ייִדן פון דאָרט קיין פּוילן און רוסלאַנד" און ספּעציעל צו דער רויקער פּוילן, וואָס איז נאָך נישט אָנגעשטעקט מיט שנאת ישראל און רויב-גיריקייט פון די קרייצציגלער (ייִדיש ח.ר.).

מיר ווייסן, אַז אין רויקע צייטן האָבן ייִדישע סוחרים

פון אודער־פראַנקפורט און בערלין געלאָזט שיפלען זייערע סחורות דורכן באַלטישן ים און דער ווייסל, קיין קראָקע און לובלין, און געבראַכט צוריקוועגס פעלד־ און וואַלד־פּראָדוקטן פון פוילן און ס'איז נישט אַנגעמבאַר, אַז זיי האָבן זיך נישט פאַר־האַלטן אין וויש. מיט איר נאַטורעלער ברעג־דאַמבע אויפן ווייסל. ס'איז זיכער, אַז די זעלבע יידן וואָס זענען געווען דער אַנטוויקלונגס־פאַקטאָר פון קראָקע, וואַרשע און פּלאָצק, זענען אויך געווען דער גורם פון אַנטוויקלונג און רייכטום פון וויש., וועלכע האָט געהאַט אַזאַ צוציאונגס־קראַפט פאַר סוחרים און וועלכע „האָט נישט געוווסט פון זיך־פאַרבאַט פאַר יידן" אין משך פון דורות (זע „יעווריעיסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ").

אין יאָר 1096, ווען די ערשטע קרייצציגלער האָבן גע־מאַכט דעם שרעקלעכן מאַסן־מאָרד אויף די יידן פון ריין־געביט (זע קונטרס תתנ"ו פון ר' אליעזר נתן ממגנצה) שרייבט דובנאָוו (פאַר. 55/ד) „די אויסוואַנדערונג האָט זיך פאַר־וואַנדלט אין אַ מאַסן־אַנלויף און דינבורג גיט צו (ישראל בגולה) „מיר האָבן נישט קיין איינצלנע ידיעות איבער דעם אַנטלויף און זיינע דימענסיעס, אָבער פון פאַרשידענע רבני־שע און אַנדערע פאַרצייכענונגען פון יענעם דור ווייסן מיר, אַז די „יידישע סוחרים פון דייטשלאַנד און פראַנקרייך האָבן באַזוכט פוילן און רוסלאַנד און האָבן באַצייטנס זיך איינגע־וואָרצלט אין די פּלעצער, וואָס זיי האָבן באַזוכט". דאָס הייסט, זיי האָבן זיך געבויט דאָרט הייזער און אין אַן עת צרה פאַרוואַנדלט זייערע צייטווייליקע הייזער אין סטאַ־בילע וווין־פּלעצער.

דאָס איז באַשטימט געשען אויך אין ווישאַגראַד. פּראָפ. מאַהלער שטעלט פעסט דייטלעך, „... טראָץ דעם, וואָס יידן אַלס סטאַבילע בירגער פון פוילן האָבן זיך באַזעצט אין צוועלפטן יאָרהונדערט, זענען דאָ פילע באַווייזן, אַז יידן האָבן זיך באַזעצט אין פוילן מיט צוויי הונדערט יאָר פריער און אפשר נאָך פאַר דעם".

און וואָס שייך גרויס־פוילן וואָס האָט דאַן אַרומגענומען אויך מאַזאָוושע גיט צו מאַהלער „... קאַדלובעק (ווינצענט, דער פוילישער היסטאָריקער ה.ר.) דערציילט, אַז פּרינץ מיעשקאָ דער דריטער, הערשער פון גרויס־פוילן אין 1773—1202 האָט באַשטראָפט מיט דעם „זיבעציקטל" פאַר יידן־מאָרד (די זעלבע שטראָף, וואָס מ'האָט געקריגן פאַר קעניג־לעסטע־רונג).

„... אין גרויס־פוילן זענען פאַרשריבן אין 12טן יאָר־הונדערט דריי דערפער מיטן נאָמען „זשידאָווא" (מאַהלער, דאָרט).

דובנאָוו (ד' פאַר. 31) שרייבט בפירוש: „... פון דאַן (966 — ה. ר.) האָבן דייטשישע יידן אָנגעהויבן זיך באַזעצן אין פוילן — נאָך פאַר דעם צענטן יאָרהונדערט פלעגן יידן קו־מען פון צייט צו צייט אין די סלאַווישע פּלעצער צווישן דער ווייסל און וואַרשע".

און וועגן 12טן יאָרהונדערט זאָגט דובנאָוו דייטלעך: „... יידן האָבן זיך באַזעצט אין יענער צייט (1173—1209) אין דער גרויסער און קליינער פוילן אין מאַזאָוושע און קויאַווי".

יידן זענען אויך געקומען קיין מאַזאָוושע פון כאַזאַריע, ווען די מדינה איז זיך צעפאַלן אין יאָר 969 און די יידישע זידלונגען האָבן זיך אויסגעשפּרייט „אין פוילן, מאַזאָוושע און ווייטער" (שיפּער — „געשיכטע פון יידישער עקאָנאָמיע", א' פאַר. 50). מיר קאָנען אַלזאָ אָננעמען מיט זיכערקייט דאָס יאָר 1095/6, ס'יאָר פון גרויסן יידישן אַנטלויף פון דייטש־לאַנד און בעהמען, אַלס ערשטע יאָר פון יידישער איינזיד־לונג פון ווישאַגראַד און אַנדערע שטעט אין מאַזאָוושע, און אפשר גאָר דאָס יאָר 966.

מיטן פאַרניכטן די יידישע קהילה אין ווישאַגראַד האָבן די היטלער־וואַנדאַלן פאַרניכטעט איינע פון די עלטסטע יידי־שע קהילות אין מזרח־אייראָפּע, וואָס האָט עקזיסטירט איבער נישט 1000 יאָר (מאַהלער) אין לפחות 900 יאָר (מאַהלער, דובנאָוו און אַנדערע).

עקאָנאָמיע און באַרוף

דאָ איז שוין קיין צווייפל נישט, אַז די הויפּט־באַשעפטי־קונג איז געווען מסחר, אינדוסטריע און מלאכה. וועגן 966 שרייבט דובנאָוו: „— יידישע סוחרים וואָס האָבן באַנוצט דעם גרויסן האַנדלס־שליאַך (באַלטישער ים און ווייסל ה. ר.) האָבן נישט אויסגעמיטן פוילן".

וועגן 12טן יאָרהונדערט שטעלט פעסט דובנאָוו (פאַר. 55): „... מיעטשיסלאַוו, וואָס האָט זיך געניטיקט אין הכנסות האָט זיך באַנוצט מיט דער יידישער פלייסיקייט אין אַלע באַרופן".

אין 15טן יאָרהונדערט, שרייבט שיפּער („געשיכטע פון יידישער עקאָנאָמיע", 517), האָט זיך ווידער געעפנט דער וועג פון מסחר פאַר יידן „— האָבן געבראַכט אַש, פעך, תבואות (פון רייסן ה. ר.) און זיי געשיפט קיין דאַנציג דורך וואָלין און מאַזאָוושע".

ס'איז אַנצונעמען, אַלזאָ, אַז יידן זענען געקומען קיין פוילן־מאַזאָוושע צוליב עקאָנאָמישע סיבות, וואָס זענען פאַר־אורזאַכט געוואָרן דורך רעליגיע־ און קנאה־פאַרפאָלגונגען, אָבער אויך צוליב קאָמבינאַטיווע אַפּזאַץ־סיבות. ווען אין ווייטע אַפּזאַץ־וועגן מוזן סוחרים אָפּזעצן סחורות, וואָס קאָנען קאַליע ווערן אָדער אָנווערן די פּרייזן, צוליב וועג־הינדערונ־גען אין צייטווייליקע און צופעליקע מאַרקן און אויפשטעלן לאַדנס און געוועלבער אויף זייער דורכפאַר־וועג, און אפילו וואַרשטאַטן צום פאַרריכטן פאַרשידענע אויסאַרבעטונגען און פּראָדוקטן.

אַזוי האָט זיך געשאַפן אַ פאַרבינדונג פון דייטשישע יידן צו די פוילישע פּלעצער (ספּעציעל מאַזאָוושע ה. ר.), און „... שוין אין 11טן און 12טן יאָרהונדערט האָבן יידן פאַרנומען אַ וויכטיקן פּלאַץ אין עקאָנאָמישן לעבן פון פוילן, זייענדיק דער פאַקטאָר פון פינאַנסיעלער עקאָנאָמיע אין דעם לאַנד" שיפּער א' פאַר. 55). „... און פילע יידן אין פוילן האָבן זיך באַשעפטיקט מיט קליין־איינקונפט פרנסות ווי ערד־אַרבעט און גערטנעריי" (שיפּער, דאָרט).

אין יאָר 1364 האָט קאַזימיעזש דער גרויסער פאַרעפנטלעכט אַ דעקרעט וואָס זאָגט: „... דער קעניג האָט באַוויליקט די ביטע פון די יידן וואָס זיצן אין אַלע שטעט פון פוילן — וועלנדיק פאַרגרעסערן זיין מלוכה־שאַץ און אירע נוצן" ווערט זיי געגעבן: „... מסחר־פרייהייט, די רעכט צו אימפּאָרטירן און עקספּאָרטירן סחורות און אויך לייען געלט אויף פּראָצענט, משכון און היפּאָטעק.

ווי געזאָגט, לערנען מיר אַרויס ווישאָגראַד ווו נאָר ס'רעדט זיך וועגן מאַזאָווּשע, ערשטנס, ווייל ווישאָגראַד איז געווען די רייכסטע שטאָט אינעם גאַנצן באַצירק ווי א. לעווינסאָן זאָגט: „... אין קרעדיט־געשעפטן האָבן זיך אויסגעצייכנט ווישאָגראַדער יידן" (1347 ח. ר.).

„... כדי אויסצופירן גרויסע קרעדיט־אָפּעראַציעס האָבן יידישע קליינע באַנקירן (פון וואַרשע ח. ר.) זיך פאַראייניקט אין קאָאָפּעראַטיוון מיט די ווישאָגראַדער גבירים" („געשיכטע פון יידן אין וואַרשע"). צווייטנס, ווייל ווישאָגראַד האָט זיך פּריווילעגירט פון אַן אומאָפּהענגיקייטס־סטאַטוס און די אַלע וואָס דאָקומענטירן זייערע פאָרשונגען מיט „קעניגס־פאַקטן" וועלן זיך נישט אָנטרעפן אויף ווישאָגראַד.

אויסער מסחר, פינאַנסן און אַגריקולטור איז ווישאָגראַד באַקאַנט געווען מיט אירע האַנטווערקער. שוין אין 16טן יאָרהונדערט„...האָט זיגמונט דער דריטער אָפּראָבירט די צעכן פון שטאָט אַאַז"וו", און אַז מ'מיינט דערמיט יידן, לערנען מיר פון דעם פאַמפלעט, וואָס אַן אַנאָנימער אויטאָר האָט פאַרעפנטלעכט אין 1539 „... און דאָרט שטעלט ער פעסט, אַז אין פוילן זענען כמעט נישטאָ קיין קריסטלעכע האַנטווערקער און די יידישע האַנטווערקער זענען דרייפאַכיק מער ווי די קריסטן" (א. לעווינסאָן, דאָרט). ווען שיפּער רעדט וועגן „יידישע גערטנער און ערד־אַרבעטער" איז אָנצונעמען, אַז אויך ווישאָגראַדער יידן ווערן דאָ געמיינט. ווי ס'ציינן די שריפטן פון די, וואָס באַטייליקן זיך אין דעם יזכור־בוך האָט זיך די גערטנעריי געצויגן ביז זייערע צייטן, און, ווייזט אויס, אומאויפהערלעך „... אין 17טן יאָרהונדערט איז ווישאָגראַד געווען באַרימט מיט אירע פּרעכטיקע סעדער און ווייַנגאָרטנס (ענציקלאָפּעדיאַ פּאָושעכנאַ).

מ'קאָן אַלזאָ אויספירן: לויט אַלע דאָקומענטן און שריפטן, דירעקטע און אומדירעקטע, איז די יידישע קהילה אין ווישאָגראַד געווען אַנטוויקלט און פילפאַרביק אין איר עקאָנאָמיע, נאָך פון די פריסטע יאָרהונדערטער און ספּעציעל פון 10טן יאָרהונדערט, ווען פוילן האָט אָנגענומען דאָס קריסטנטום און געווען ענג פאַרבונדן מיט דייטשלאַנד.

קהילה, געריכט, אָרגאַניזאַציע

יידן האָבן, ווי באַוווּסט, געוואַנדערט פון לאַנד צו לאַנד מערסטנס צוליב גייסטיקע און רעליגיעזע סיבות. ווען מען האָט געפאָדערט פון אַ ייד ער זאָל ווערן אויס־ייד, האָט ער געפּאַקט ס'פּעקל און אַוועק זוכן אַ לאַנד, ווו ער זאָל קאָנען זיך אויסלעבן אַלס ייד. זעלטן ווען יידן אַלס מאַסע האָבן פאַרלאָזט אַ לאַנד כדי זיך אויסבעסערן די עקאָנאָמישע לאַגע.

פון דעם וועלן מיר פאַרשטיין צוויי זאַכן:

1. דאָרט ווו יידן זענען געקומען האָבן זיי קודם־כל געזוכט צו אָרגאַניזירן זייער רעליגיעז לעבן, כדי צו עקזיסטירן אַלס איינהייט און דערצו זיין געשיצט און פאַרזיכערט געזעלשאַפטלעך אינערלעך און אויך כלפּי אויסן.

2. אין יעדן לאַנד האָבן זיך יידן געקלאַמערט אין מסחר און געלט־געשעפטן, כדי צו קאָנען זיין לייכט־וואַנדעריק, אויב מ'וועט זיי צווינגען מוותר צו זיין אויף זייער יידישקייט.

מסחר און האַנטווערק זענען געוואָרן אין גלות־לענדער אַ מיטל צום לעבן און אויסלעבן זיך אַלס ייד.

ס'איז באַוווּסט, אַז ס'איז כמעט פאַרבאָטן געוואָרן פאַר יידן צו ווערן גוטבאַזיצער און ערד־אַרבעטער אין די גלות־לענערד. אויפן פּסוק „ואיש זרוע, לו הארץ" זאָגט ר' אלעזר: דער באָדן איז נאָר פאַר די מאַכט־האָבנדיקע (סנהדרין נ"ח), אָדער „באָדן אַפילו מ'דאַרף אים נאָר באַאַרבעטן לייכט איז בעסער פון אים זיך אָפּגעבן מיט מסחר" (דאָרט). דאָס אַלץ, כדי דער ייד זאָל זיך נישט איינוואָרצלען אין פרעמדן לאַנד. און נ. סאָקאָלאָוו דער ווישאָגראַדער, האָט דערויף געזאָגט: די גמרא איז פול מיט לויב־געזאַנג פאַר דער ערד־אַרבעט און פאַרקערט. פון וואַנען נעמט זיך די קעגנזעצלעכקייט? איז עס פּשוט: ווען ס'רעדט זיך וועגן פעלד מיינט מען דעם גלות, דער ייד זאָל נישט פאַרטיפן זיינע וואָרצלען אין אים, און דערנאָך וועט אים שווער זיין זיך צו אַנטשליסן וואָס איבערצולאָזן — דאָס פעלד אָדער דאָס יידישקייט. ווייל ס'ווערט געזאָגט „לעולם יהא כספו של אדם מצוי בידו, שנאמר: „וצרת הכסף בידך" (יבמות מ"ב) ד"ה, תמיד זאָל זיין ביי דיר גרייט געלט. איז עס געמיינט, אַז דער ייד זאָל תמיד זיין גרייט צום אויסוואַנדערן און אָפּהיטן יידישקייט אין אַן אַנדער לאַנד. דאַקעגן אָבער אין ארץ־ישראל איז די ערד־אַרבעט איינע פון די גרעסטע מצוות".

פאַרשטענדלעך, ווו נאָר יידן האָבן זיך באַזעצט האָבן זיי באַלד געזאָרגט זיי זאָלן האָבן זייער אינערלעך לעבן אָרגאַניזירט און אויסערלעך, זיי זאָלן נישט אַריינפאַלן אין גוישע געזעץ־הענט. היסטאָריקער רעדן וועגן מסחר און רעליגיעז־געזעלשאַפטלעכע אויטאָנאָמיע ווי וועגן איין זאַך.

ווען שיפּער שרייבט זיין בוך וועגן יידישער עקאָנאָמיע, שרייבט ער, מוז ער שרייבן, וועגן קהילות מנהגים, דינים און וועגן זייער אינערלעכער יוריסדיקציע ווי וועגן איין און דער זעלבער זאַך. „...טראַדיציאָנעלע סאָלידאַריטעט האָט געהערשט צווישן יידישע ישובים אין פוילן, וועלכע איז געקומען צום אויסדרוק אין אָפטע בשותפותדיקע אַקציעס, כדי אַרויסבאַקומען ספּעציעלע פּריווילעגיעס, כדי צו פאַרמיידן סכנות א.א.וו." (שיפּער ג/508).

„...ס'איז אויך צום באַמערקן די לאַנגע קייט פון יידישע ישובים אין פוילן, וואָס זענען געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט די קהילות אין שלעזיע, באָהעמיע און דייטשלאַנד" (שיפּער ח/508). אויך דובנאָוו, נאָך דעם ווי ער שטעלט פעסט, אַז דייטשישע יידן זענען אַוועק קיין פוילן, מאַזאָוויען א"אַנד, דערציילט ער, אַז אין 1264 האָט דער פּרינץ באָלעס־

לאָוו דער קאַלישער געגעבן אַ רעכטס־קאַרטע (דעקרעט) די יידן וואָס האָבן זיך באַזעצט אין פוילן (דובנאָוו ה/30) און דאָרט רעדט זיך שוין וועגן „...פאַרבאָטן יעדע פאַרלעצונג פון יידישע בתי־קברות און שולן... אַ קריסטלעכער עדות קעגן אַ יידן דאַרף האָבן אַ שטיצע פון אַ יידישן עדות... שטרייטן צווישן יידן קענען געלייזט ווערן דורך אַ בית־דין פון אַ יידי־שע קהילה" (דובנאָוו ה/24/104).

קאַזימיעזש דער גרויסער, וועלכער האָט געווידמעט ווישעגראַד זיין ספעציעלע אויפמערקזאַמקייט (ענציק. פאָוו.) „...האָט אין 1334 באַנייט די „פריווילעגיע־קאַרטע", וואָס באָלעסלאַוו פון קאַליש האָט געגעבן די יידן פון גרויס־פוילן. נאָכדעם האָט ער אויך צוגעגעבן נייע פריווילעגיעס (דובנאָוו 62/264) „...און אַזוי האָבן יידישע קהילות אין פוילן געוואָלט באַקומען אַן אויטאָנאָמע מאַכט פאַר זיך ספעציעל, האָבן זיי געזאָרגט, אַז יידן זאָלן נישט געמשפּט ווערן אין די אָפי־ציעלע געריכטן..." (דובנאָוו, דאָרט).

און אין 1453 „... ווען אַ דאַנק איר געאָגראַפיש־באַ־קוועמער לאַגע אַנטוויקלט זיך ווישאַגראַד און נעמט אַרום די גאַנצע אינדוסטריע און האַנדל פון דער ווייסל־געגנט (סלאָוו. געאָגר.) האָט קאַזימיעזש יאַגעלאַנסקי „אַרויסגעגעבן לויט דער ביטע פון די יידישע קהילות אַ דעקרעט, וואָס באַ־שטעטיקט זייערע רעכט אַזוי".

וועגן 12טן יאָרהונדערט שרייבט — ווי ס'ברענגט שי־פער (50/223־51) — ר' אליעזר מביהם צו ר' יהודה החסיד „אַז יידן אין פוילן מוזן איבערגעבן פשוטע מלמדים די פונקציעס פון רב, שוחט ומוהל".

און מ'זעט, אַז ס'רעדט זיך וועגן קהילות וואָס אין קאַמף פאַר די רעכט פון בירגער און פאַמיליע־שפּיזער האָבן זיי אויך אין 12טן יאָרהונדערט געהאַט זאָרגן פון מילה, שחיטה, כשרות, רבנות. און שיפער גיט צו „...דאַקעגן (דער נידער־לאַגע פון די רוסישע קהילות די פון טאַטאַרן אָנגעגריפענע ח. ר.) צירקולירט שטאַרק דאָס יידישע לעבן אין פוילן, מאַ־זאָוויע און שלעזיע. דאָ וואַקס אויס פון מאָל צו מאָל נייע קהילות..."

פון די אַלע ציטאַטן, וואָס האָבן אַ שייכות צו מאַזאָוויע, געמיינט ווישאַגראַד די „הויפטשטאָט אין דער ווייסל־געגנט", אָדער געמיינט אויך ווישאַגראַד, ווערט קלאָר, אַז פון 12טן יאָרהונדערט איז ווישאַגראַד, ווי אַלע מאַזאָוויער קהילות, געווען אַן אָרגאַניזירטע קהילה, וואָס האָט אויסגעהאַלטן אירע בתי־קברות און בתי־כנסת און געהיט דערמיט דאָס יידישקייט פון די יידן דאָרט, און האָט געקעמפט צוזאַמען מיט אַלע קהילות פאַר אַן אויטאָנאָמיע און אירע געריכטלעכע און בירגערלעכע אָנגעלעגנהייטן.

שלוס־וואָרט

ס'איז שווער צו שילדערן דעם גענויעם געריכטלעך־אַדמיניסטראַטיוון אימאַזש אין יעדער עפּאָכע באַזונדער, צוליב מאַנגל אין דאָקומענטן. אָבער פון די ווייניקע, וואָס זענען פאַראַן, ווי מיר האָבן דאָס געבראַכט אין אונדזער איצטיקער פאָרשונג, שאַפט זיך אַ בילד פון אַ שטאָלצער זעלבסטבאַוווסטער קהילה:

1. וואָס האָט שטאַרק באַשיצט אירע אויטאָנאָמע דעראָ־בערונגען און זיי אויך געבראַכט אַלס ציל און געהייליקט פאַר אַנדערע, ווי עס באַווייזט דער „געריכטס־פראָטאָקאָל", געברענגט דורך א. לעווינסאָן אין נאָמען פון פראָפ. שיפער. דאָרט ווערט דערציילט וועגן אַ וואַרשעווער יידענע, הדסה, וואָס האָט אין יאָר 1428 אָנגעקלאָגט אַ ייד פאַרן גוייִשן גע־ריכט, און ווישאַגראַד איז אַרויס קעגן איר און „שלמה פון ווישאַגראַד מיט נאָך אַנדערע 7 יידן פון ווישאַגראַד האָבן עדות געזאָגט קעגן איר" אין אַ ריין וואַרשעווער ענין! פירושים זענען איבעריק.

2. וואָס איז באַשטאַנען אויף אירע רעכט אַלס זעלבשטענ־דיקע מעטראָפאָליע אויך קעגן יידישע אינסטיטוציעס ווי דער „ועד ארבע הארצות" (זע ביילאַגע ועד דד"א).

און וואָס פליסט אַרויס פון די ביידע (1, 2):

3. וואָס איר גוטע עקאָנאָמישע לאַגע האָט זי נישט אַראָפגעפירט פון איר יידישקייט, און אירע פאַרבינדונגען מיט דער אויסערלעכער נישט־יידישער וועלט, האָט זי נישט דערבראַכט צו אַסימילאַציע און ברידער־פאַרראַט.

אייגנטלעך זענען די אַלע דריי מעלות פאַרבליבן אויף תמיד אין ווישאַגראַד, ווי עס דערציילן די זכרונות און שריפטן פון די שרייבער פון דעם בוך.

ביילאגעס צו דער ווישאגראדער היסטאריאגראפיע

ביילאַגע נומער 1

ענציקלאָפעדיאַ פאָווסעכנאַ, 1867

ווישאַגראַד, אַ שטאָט אין פלאָצקער פאָוויאַט, 29 וויאָרסט פון פלאָצק, ליגט אויף דער ווייסל.

זי איז געווען די קרוינשטאָט פון אַ טייל פון מאַזאָווישער פרינצנטום און איז דאָס אויסשליסלעכע אייגנטום פון דער פרינצן־דינאַסטיע זשעמאָוויט.

...אין יאָר 1095, ווען באָלעסלאַוו דער דרייסטער האָט געגרינדעט דעם בענעדיקטינער אָרדן, האָט ער אַסיגנירט פון ווישאַגראַדער בודזשעט געוויסע הכנסות פאַר זיי.

...פון אור־אַלטע צייטן שטייט דאָ אַ פעסטונג, וווּ קאָנראַד דער ערשטער האָט געגעבן אַזיל דעם פרינץ דאַנילאָוו ווען ער איז אַנטלאָפן פון די טאַטאַרן וואָס האָבן באַפאַלן רוס־לאַנד.

...קאַזימיעזש דער גרויסער, ווען ער האָט געוואָלט פאַר־גרעסערן די אָפהענגיקייט פון די פרינצן פון דער קרוין, האָט ער צוגענומען ביי זיי אַלע באַשיצטע ערטער און אויך די

אוראַלטע פעסטונג, וואָס ער אַליין האָט זי רעסטאַווירט און פֿאַרפֿעסטיקט.

...אין דער צייט פון לודוויק זיין יורש, האָט דער גרויס־פרינץ וולאַדיסלאַוו דערבראַכט ווישאַגראַד צו אַ סטאַטוס פון אַ ראַיאָן־שטאָט, צוקאָאָפּטירנדיק צו איר 4 גרויסע דערפער. ער האָט איר אויך געשענקט די רעכט פון דער דייטשישער קאָנסטיטוציע, די מאַגדעבורגער און אַנדערע פּריווילעגיעס אין יאָר 1382.

...אין יאָר 1780 איז די שטאָט שטאַרק געוואַקסן. צוליב איר געניסן פון אויטאָנאָמע רעכט (מאַגדעבורג) און מערערע פרייע זעלבשטענדיקייט, איז ווישאַגראַד געוואָרן זייער פּאָפּולער און אַ דאַנק איר געאָגראַפֿישער און גוטער מסחר־לאַגע האָט זי זיך אַנטוויקלט און דערגאַנגען צו אַ ריזיקער טעקסטיל־אינדוסטריע.

...אין 1564 זענען אין ווישאַגראַד רעגיסטרירט געוואָרן העכער 330 האַנטווערקער; ס׳זענען אויך געווען אַ סך רייכע סוחרים און ס׳האָט זיך צעוואַקסן אַ ביר־ברויעריי.

...אין יאָר 1597 האָט זיגמונט דער דריטער באַשטעטיקט רעכט פֿאַר די בעלי־מלאכות, צווישן זיי: שלאָסערס, שמידן, סטאָליערס, בעדנערס, גלעזערס, רימערס און גאָלד־שמידן.

...אין 17טן יאָרהונדערט איז ווישאַגראַד באַרימט געוואָרן מיט אירע פּרעכטיקע סעדער און ווייַנגערטנער. דאָס אַלץ איז פֿאַרשוויאַדן בעת די טאַטאַרן־אָנפֿאַלן.

...די שרפות און מלחמות האָבן אַלץ פֿאַרניכטעט אין ווישאַגראַד און קיין זכר איז נישט געבליבן פון די טעקסטיל־פֿאַבריקן.

...איצט (1876) ציילט די שטאָט 3977 נפשות, פון זיי 2997 יידן. 107 הייזער און 131 האַלצשטיבער.

צוליב איר נאָענטקייט צו דער ווייסל האַנדלען דאָרט די יידן מיט תבואה.

די שטאָט איז זייער מאַלעריש, זי איז פֿאַרטיילט אין צוויי טיילן דורך אַ טיפֿן טאָל. אַ בריק פֿאַרבינדט ביידע טיילן שטאָט.

ביילאַגע נומער 2

סלאָווניק געאָגראַפֿיטשני. פֿאַרלאַג געבעטנער, 1895.
רעדאַגירט: פּ. סאַליוואַרסקי, ב. כלעבאָווסקי און וו. וואַלעווסקי.

ווישאַגראַד, אַ שטאָט אויפֿן רעכטן ברעג פון ווייסל.

באַוווסט פון די דאָקומענטן פון יאָר 1231 אונטערן נאָמען וויסעגראַד״, אָדער וויססעגראַד. ליגט אויף אַ הויכער פּלאַך, וואָס איז צעטיילט אין צווייען דורך אַ טיפֿן טאָל, וואָס לאָזט זיך אַראָפּ צו דער ווייסל.

אין שטאָט איז פֿאַראַן אַ שול, אַ הקדש פֿאַר אָרעמעלייט, דריי אָנפֿאַנג־שולן פון איין קלאַס (פֿאַר ייִנגלעך, פֿאַר מיידלעך און אַן אַלגעמיינע) און אַ ברעג־דאַמבע פֿאַר דאַמף־שיפֿן.

63 מויערן, 54 דייטשישע געביידעס, 103 האַלצשטיבלעך, 4009 איינוווינער פון זיי 3034 יידן.

ס׳איז דאָ אַ וואַסערמיל, צוויי אַלעיאַרניעס, אַ ציגל־פֿאַבריק און אַ פֿאַבריק פון עסיג.

ביילאַגע נומער 3

יעווריעיסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ. רעדאַגירט: ד״ר א. הרכבי און ד״ר ל. קאַצענעלסאָן 1908—1913.

ווישאַגראַד. אַ שטעטל, וואָס געהערט צו פּלאָצקער גובערניע. דאָ זענען נישט געווען קיין באַגרענעצונגען פֿאַר יידן זיך צו באַזעצן, אַזעלכע וואָס זענען פֿאַרויסגעזען אין די גזירות פון „תחום־המושב״.

אין יאָר 1856 זענען דאָ געווען 990 קריסטן און 2956 יידן.

אין יאָר 1897 — 4160 נפשות, פון זיי 2735 יידן.

אין יאָר 1827 זענען דאָ געווען 279 שטיבער, 3005 איינוווינער.

אין יאָר 1864 — 238 שטיבער, 3977 איינוווינער, צווישן זיי 2997 יידן.

דאָס איז אַן אַלטער ישוב, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן נעבן אַ פעסטונג, וועלכער האָט דאָ עקזיסטירט פון דורות־לאַנג.

...קאַזימיעזש דער גרויסער האָט איינגענומען די פעסטונג און זי פֿאַרשטאַרקט. אין יאָר 1398 האָט יאַנוש, דער פּרינץ פון מאַזאָוויע און רוס, פֿאַרברייטערט אירע מוניציפּאַלע גרענעצן. די נאָענטע דערפֿער געהערן דאַן צו איר (מאַזאָווער געזעץ 126, 127).

...אַ דאַנק איר באַקוועמער געאָגראַפֿישער לאַגע אַנטוויקלט זיך די שטאָט אין דעם 15טן און 16טן יאָרהונדערט און נעמט אַרום דעם גאַנצן האַנדל און אינדוסטריע פון דער ווייסל־אומגעבונג. דאַן אַנטוויקלט זיך די טעקסטיל־אינדוסטריע, וואָס דערגרייט צו 5000 באַלן. אויך ביר־ברויערייען און אַ גרויסע האַנטווערקעריי.

זיגמונט אויגוסט האָט אַפּראָבירט די צעכן פון שניידער און קירזשנער.

אין דעם פּריווילעגיע־אַקט פון זיגמונט דעם דריטן זענען פֿאַרצייכנט: גאָלדשמידן, שלאָסערס, שמידן, סטאָליערס, בעדנערס, פעסל־מאַכערס, רימערס, שמוק־מאַכערס, גלעזערס.

...אין 17טן יאָרהונדערט האָבן די מלחמות און עקאָנאָמישע דורכפֿאַלן געבראַכט די שטאָט צו אַ רואין. פון דער גאַנצער טעקסטיל־אינדוסטריע איז געבליבן בלויז אַ גאַס מיט אַזאַ נאָמען.

...אין יאָר 1747 איז אויסגעבראָכן אַ שריפה און די שטאָט איז פולשטענדיק פֿאַרברענט געוואָרן.

...אונטער דעם פּרייסישן רעזשים האָט זיך פֿאַרגרעסערט די איינוואַנדערונג פון יידן קיין ווישאַגראַד. זיי האָבן אויסגעבויט אַ גרויסע שול. די אַלטע פעסטונג איז געשטאַנען נעבן דער שול אין מאַרק און האָט עקזיסטירט דורך קאַזימיעזשס רעסטאַווירטער פֿאָרעם ביז אין דער העלפֿט פון 17טן יאָרהונדערט.

שוויענציצקי אין בוך „די שילדערונג פון מאַזאָוויע״ רופֿט אָן די פעסטונג „די באַוווסטע מיט איר שיינקייט״.

דוד ליפּמאַן

וואס כ'געדענק פון ווישאגראד

באַקאַנט אין דער געגנט מיט זײַנע הויכע בערג, די געשיכטע האָט אויף איין באַרג אַרויפגעזעצט אַ שלאָס און אין שלאָס אַרײַנגעזעצט אַ פּוילישן קעניג און דעריבער האַלט די לעגענדע, רופט מען אים „שלאָס־באַרג" און אָנקוקנדיק ווי די ווייסל וואַשט אים די פיס, זעט מען, אַז ער האָט זיך פאַרדינט כשר דעם נאָמען, אויך אין דער לעגענדע.

שיין ווישאָגראָד

ווישאָגראָד האָט אויך געשמט מיט איר אַלטער שול. די שול איז געווען באַרימט מיט אירע קונסט־מאָלערייען און די שיינע מזרח־וואַנט, געשניצט פון האָלץ, האָט געשילדערט היסטאָרישע פּאַסירונגען פון ששת ימי בראשית און אויסגעמאָלט נחס תיבה מיט אַלע קלימפּערלעך די רייכע לאַנדשאַפט און די שיינע אומגעבונג האָבן באַהויכט די גייסטער און פאַרברייטערט די מענטשלעכע האָריזאָנטן. דערפאַר אפשר האָט דאָס שטעטל אַרויסגעגעבן גרויסע מענטשן ווי נחום סאָקאָלאָוו און אַ פאַמיליע פון ד"ר חיים ווייצמאַן און אַנדערע.

די איינוווינער פון ווישאָגראָד זענען געווען יידן, וואָס האָבן געציילט אַ 500 פאַמיליעס, מערסטנס הענדלער, קרעמערס און לופט־סוחרים, מענטשן וואָס זענען אַרומגעגאַנגען אויפן מאַרק מיט אַ שטרוי אין מויל און געזוכט אַ אַפּרדינסטל, אָפּקויפן ביי די פויערים אין מאַרק־טעג, די תבואות אוׅן אַנדערע פּראָדוקטן. ווישאָגראָד האָט געלעבט פון סעדער און געווען באַוווּסט מיט אירע „סאַדאָווניקעס", וואָס פלעגן דינגען ביי די פויערים די סעדער גרינערהייט און וואַרטן מיט אומגעדולד אויף אַ גערעטעניש. דער בלינדער מזל זאָל דאָסמאָל נישט פאַרפירן. עס זענען געווען אויך יידישע בעלי מלאכות, שוסטערס, שניידערס, סטאָלאַרעס, ווי אויך אַ פּאָר פאַבריקן פון העמדער־קנעפלעך, געמאַכט פון לייוונט אָדער פעדעם געוויקלט אויף דרעטלעך און באַשטריקט און באַנייט אויף היטל־מאַשינען.

די יידן זענען געווען צעטיילט אויף חסידים און מתנגדים. די חסידים האָבן געדאַוונט יעדער אין זיין שטיבל מיט זיין נוסח און געפאָרן צו די רביים פון גער, אַלעקסאַנדער, וואָרקע און סאָכאַטשעוו. דאַקעגן האָבן די מתנגדים אויסגעלעבט זיך אין שטעטל און געדאַוונט אין שול און אין בית המדרש מיט זייער נוסח אשכנז.

די יוגנט האָט אַ טייל באַלאַנגט צום פּראָפ. פאַריין און נאָך'פון צאַרס צייטן געווען רעוואָלוציאָנער געשטימט. אַנדערע טיילן יוגנט זענען געווען גאולה־טרוימער, חלומדיקע ציוניסטן. די אָנפירער פון די באַוועגונגען פלעגן צושטעלן ביכער צום לייענען „בגניבה", ווייל נישט די צאַרסקע מלוכה האָט פריי דערלויבט לייענען ביכער און נישט אונדזערע עלטערן, וואָס האָבן נישט גערירט זיך פון דער תורה, און ביי זיי איז ביכער געווען טריף־פּסול.

די דייטשישע אָקופּאַציע האָט אַ ביסל אָפּגעפרישט די מוחות. די איינוווינער האָבן פאַרזוכט דעם טעם פון אָרדענונג און נייקייט. די יוגנט ספּעציעל האָט זיך גענומען פּילן פרייער אין זייערע קולטורעלע פאַריינען. ס'האָבן זיך געגרינדעט פאַרשידענע קולטורעלע און נאַציאָנאַלע אָרגאַניזאַציעס. יעדע אָרגאַניזאַציע מיט איר לאָקאַל. די יוגנט האָט פאַרבראַכט אין די לאָקאַלן, געחלומט וועגן אַ ניי בעסער לעבן און געהאָפט. מען האָט געשאַפן אַ ביבליאָטעק פון יידישע העברעאישע און פוילישע ביכער, אַ ביסל צוזאַמענגעקליבן פון די „אויסגעלייענטע" און אַ ביסל געקויפט אין וואַרשע. דער פאַרלאַנג פון די לייענער איז אָבער געווען מער ווי די מעגלעכקייטן און געלט איז נישט געווען. האָט מען געגרינדעט אַ „דראַמאַטישע סעקציע" מיט „אייגן־געמאַכטע" טאַלאַנטן. דער רעזשיסער און בינע־מייסטער, וואָס האָט זיך גענומען די טיטל־ראָלן, ווי אַבשלום, שולמית, און בר־כוכבא איז אַליין געווען אַ סטאָלאַר פון לאָדזש, וועלכער האָט געאַרבעט ביים בויען אַ בריק איבער דער ווייסל. די זעלבע סטאָלאַרעס האָבן אויך געבויט די בינע און אַליין מיטגעשפּילט אין דער דראַמאַטישער סעקציע. די דעקאָראַציע האָט געמאָלט דעם חזנס זון (שמחה־גאָדלס), וועלכער האָט געקענט גוט דאָס פאַך. דער פאָרהאַנג פון דער בינע — געמאַכט פון גראָבע לייוונט — איז נאָך אַריינגעזאַפּן אין זיך הונדערט קילאָ פאַרב געווען באַצירט מיט שיינע מאָלערייען. צוליב דער שווערקייט זענען צוויי מענטשן געווען באַשעפטיקט מיט אים און אים געמוזט אַרויפציען אויף אַ דראָנג, וואָס האָט זיך געדרייט אויף צוויי אייזערנע שטאַנגען, דערפאַר אָבער אַראָפּ איז ער אַליין אַרונטער שנעל מיט אַ קנאַק, ביים סוף פון יעדן אַקט. זיינע דעקאָראַ־

ציעס זענען געווען נאַטוראַליסטישע, כ׳געדענק, למשל, פאַר „שולמית״ האָט ער אויסגעמאָלט אַ „קאַץ״ ממש אַ לעבעדיקע. דעם זעלבן חזנס זון איז געווען די ערשטע פידל פון אַ גרופּע פון פינף מוזיקער מיט אַ דיריגענט (שמואליק האָכבאַס), וואָס האָט אויך געקענט שפּילן פידל, אָבער האָט נישט געקענט קיין נאָטן און געשפּילט אַלס פון געהער. ער האָט עס זוכה געווען צו זיין דער דיריגענט. כ׳ווייס נישט מיט וואָס פאַר אַ זכות איז ער געשטאַנען תמיד פאַר די מוזיקאַנטן, דיריגירט מיט די הענט אַרויף, אַראָפּ, אין די זייטן און געדרייט מיטן שטעקעלע לויט זיי האָבן געשפּילט.

אין צוזאַמענהאַנג מ׳ט די פאָרשטעלונגען דערמאָן איך מיך אַן עפּיזאָד, וואָס ס׳איז געמישט אין איר דער חול און דער קודש און אין דער שטרעקע פון צענדליקער יאָרן באַגרייפט זי מיין מוח. ווי אַ זעלטן יידיש ספּעציפישע מסירת נפש דערשיינונג פון נאַאיווע, ערנסטע אידעאַליסטן.

צו „בר־כוכבא״ האָט די סצענע געדאַרפט זיין מיט אַן ארון־קודש. די אָנפירער האָבן זיך אויסגעבאָרגט ביים שמש דעם ווייסן פּרוכת, וואָס ווערט גענוצט בלויז פאַר יום־טוב און הושענא רבה און אַזוי ווי די ערשטע פאָרשטעלונג איז פאָרגעקומען דעם ערשטן טאָג חול המועד סוכות און דער שמש האָט פאַרגעסן אָפּצונעמען דעם פּרוכת און בעלי־בתים האָבן הושענא רבה דעם פּרוכת נישט געטראָפן הענגען אויפן ארון הקודש, האָט מען נאָר געקענט זיך פאָרשטעלן. אַז מ׳האָט אים געגנבעט פון שול. דאָס שטעטל איז געגאַנגען כאָדאָרעם. די בעלי בתים האָבן באַשלאָסן אויף מאָרגן שמיני עצרת מבטל זיין אַלע מנינים און אַלע זאָלן קומען אין שול דאַווענען און נישט לאָזן פריער די פּרשה לייענען ביז מ׳וועט נישט אויסגעפונען די זינדיקע.

די יוגנט האָט זיך דערפון דערוווסט פון זעלבן שמש און האָט באַשלאָסן נישט דערלאָזן די אסיפה זאָל צושטאַנד קומען.

אַזוי אַרום איז דער שמש געראַטעוועט געוואָרן פון אַן אומגליק.

ס׳איז ווישאָגראָד געווען אַ קליין שטעטעלע, אָבער ווען מ׳קוקט דערויף פון ווייטנס פילט זיך, אַז ס׳איז געווען דאָך אַ קוואַל פון שאַפונג און זיינע איינוווינער, אַ געזונדל פון מענטשן, וואָס האָבן זייער אינהאַלט געזוכט און געפונען אין אַלע אומשטענדן, אָבער תמיד געלעבט מיט תוכן און אינטערעס.

יעקב ווישאָגראָד / נצרת

מיט ווישאגראדער אין הארץ

מיר, די על פי נס געראַטעוועטע, וועלן תמיד געדענקען די טראַגיש אומגעקומענע קדושים, וואָס צוזאַמען מיט זיי האָבן מיר אונדזער לעבן געבויט און פאַרבראַכט.

ווישאָגראָד איז געווען אַ קליין שטעטל מיט נידעריקע הילצערנע הייזלעך, די געסעלעך זענען געווען קליינע און שמאָלע.

דער מאַרק מיט דער הויפּט־גאַס זענען געווען אַ קאָנטראַסט צום שטעטל, דאָ זענען שוין געווען געמויערטע שטאָקיקע הייזער.

ווישאָגראָד איז געשטאַנען אויף אַ הויכן באַרג. דער רינעק האָט דינסטיק און פרייטיק געענדערט דאָס שטילקייט פון ווישאָגראָד. פון פאַרשידענע דערפער זענען פּויערים געקומען צופאָרן אין די צוויי טעג מיט גרויסע וואָגנס מכל טוב, מיט עופות, מיט פּוטער, מיט אייער און גריינס און פאַרשידענע קרייטעכצער. אויסער דעם איז איינמאָל אין חודש פאָרגעקומען אַ יאַריד.

אַרום דעם מאַרק זענען געווען פאַרשידענע געוועלבער מיט אַ דריי־שטאָקיקער מויער, וואָס האָט געהערט צו די ראָלניקעס די פייערלעשער־זאַל, צוויי שענקן — איינע שמעון זלאָטניקס, דער האַנטווערקער־פאַריין מיט זיין באַנק. אין יאַריד־טאָג זענען שוין פאַרטאָג אָנגעקומען בעלי־מלאכות פון די אַרומיקע שטעטלעך מיט זייערע טאַנדייט־סחורות און ווישאָגראָד האָט געקריגן דעם אויסזען פון אַ הויפּטשטאָט. דער מאַרק איז געווען דער טויער פון די געסלעך מיט שפּיציקע שטיינער געפּלאַסטערט. פון די געסלעך זענען טאַנדייטניקעס מיט זייערע שטעלעס געגאַנגען פאַרטאָג פאַרנעמען אַ פּלאַץ צו פאַרקויפן היטלען, שיך און שניט־סחורה. זייערע קינדערלעך זענען געלאָפן ברענגען די סחורות, נאָכדעם וואָס די טאַטעס־מאַמעס האָבן פלעצער פאַרכאַפּט.

אין זייט פון מאַרק האָט זיך דורכגעהאַקט די קלויסטער־גאַס און האָט געשאַפן אַ ראָמאַנטישן אָפּרו־אָרט, מ׳האָט דאָס גערופן די סטעגענעס (שטעקנס) ווו יידן זענען אין די הייסע זומער־טעג געקומען זיך באָדן אין דער ווייסל. די פּלאָצקער גאַס ווייטער האָט געפירט צום טאַרטאַק פון ליפּאַ ווישבינסקי, וואָס האָט געגעבן זיין עלעקטרישע ענעגיע

און באַלויכטן די שטאָט מיט אירע הייזער און גאַסן. די דריטע גרויסע גאַס האָט געפירט צו דער ווייסל סטאַטעק.

די הויפּט־גאַס אָבער איז געווען די רעמבאָווא, זי האָט זיך געצויגן פון מאַרק ביז ענדע שטאָט, גרויס און ברייט. פון ביידע אירע זייטן האָבן זיך געצויגן געוועלבער פון עסנוואַרג, שיך און שניט־סחורות, קאָנפעקציע, בעקעריי, פריזירער, פאָטאָגראַפן, אַפּטייק, דער מאַגיסטראַט, אַ מיל, לייבוש גמאכס ראָווערן־געשעפט, ווו יונגוואַרג האָבן אויסגעבאָרגט ראָווערן, כדי אַביסל פילן דעם טעם פון טעכניק און געשווינדקייט.

אַריינגייענדיק פון דער הויפּט־גאַס אין אַ שמאָל געסעלע איז געשטאַנען די שול פון שטעטל די שיין — מיט קונסט — באַפּוצטע געביידע. וואָס האָט געשמט אויף דער וועלט.

ימים נוראים איז ווישאַגראַד געוואָרן אַ יאַריד פון קדושה, מ׳האָט פאַרקויפט באַזונדערע פּראָדוקטן און קליידער פאַר די יום־טובים. מ׳האָט פאַרקויפט שטעט אין די שולן, מ׳האָט זיך געגרייט האָבן אַ פּלאַץ פון וואַנען מ׳קאָן מיט באַקוועמלעכקייט זיך ווענדן צום איבערשטן און אויסבעטן אַ ביסל אַ בעסער יאָר.

שחרית האָט געדאַווענט ליפּאַ וויעזשביצקי מיט זיינע זין, אַלע מיט שיינע קאָלאָראַטורפולע שטימען. מוסף האָט געזאָגט דער שטאָטישער חזן, דער שוחט אברהם איזאַרלע־וויטש מיט זיינע זין און צוגעקליבענעם כאָר פון קינדער און דערוואַקסענע, וואָס האָט געשמט אין גאַנצן אַרום.

די קריסטן זענען געקומען הערן דאָס געזאַנג ווי מען הערט אַ קאָנצערט.

נעבן דער שול איז געשטאַנען דאָס בית־המדרש ווו מאירל שוחט איז געווען בעל־תפילה.

ווישאַגראַד איז געווען אַרומגערינגלט מיט סעדער פון פרוכט און די ווייסל צוזאַמען מיט זיי און איר כמעט צוויי־קילאָמעטערדיקע בריק האָבן איר צוגעגעבן אַ באַזונדערן חן.

ווישאַגראַד איז באמת געווען אַ שיין יידיש שטעטל. די קריסטלעכע באַפעלקערונג איז באַשטאַנען בלויז פון מלוכה־ און שטאָטישע באַאַמטע, גלחים און זייער דינער־שאַפט און אַ פּאָר אַרבעטסלאָזע גויים, וואָס האָבן געזוכט אַרבעט אין די גערטנער און ביים האַקן האָלץ פאַר בוי און הייצונג. אָבער דריי פערטל שטאָט איז געווען יידיש.

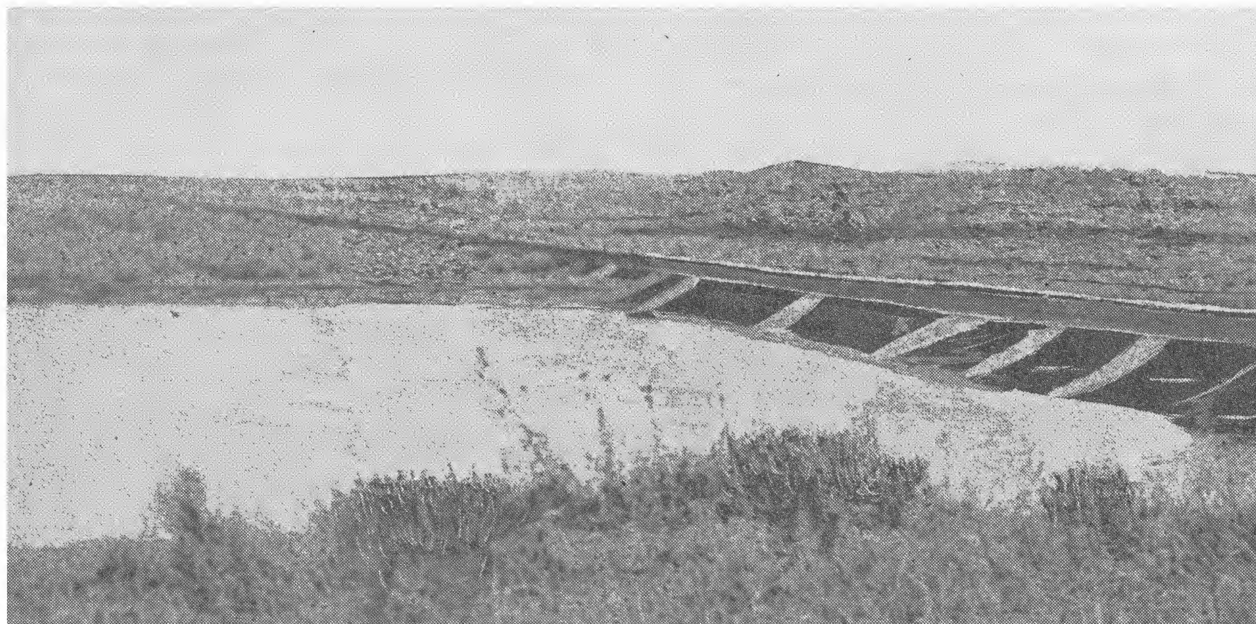
דער גרעסטער טייל יידן זענען געווען בעל־מלאכות, וואָס האָבן געאַרבעט מיט אייגענע קינדער און פרעמדע געזעלן. ס׳איבעריקע איז באַשטאַנען פון כלי־קודש, מלמדים, תבואה־סוחרים און אַנדערע קליינהענדלער, דאָרפס־גייער, קצבים, בעקערס, בעלי עגלות, אַ דאָקטאָר, אַ פעלדשער, פריזירער, קלעזמער און אַנדערע.

דאָס שטעטל האָט זיך אויסגעלעבט צוזאַמען אין צרות און אין פרייד. יידן זענען געקומען אויף דער וועלט יידיש־לעך און געגאַנגען פון איר ווי יידן. כלי־זמרים האָבן באַוויינט־באַזונגען כלות צו די חופות. עמך האָט געבענקט נאָך לאַכן און געלאַכט, זיך אויסגעלעבט קולטורעל, געשפּילט טעאַטער, געלייענט ביכער, געשטרעבט צום בעסערן און אַזוי אַנגעגאַנגען ביז 1939.

דאַן ווייסט מען וואָס איז געשען.

וועלן מיר קיינמאָל נישט פאַרגעסן, וואָס ווישאַגראַד איז געווען און ווער האָט פאַרשניטן איר יידישקייט מיט די טייערע יידן.

תנצב״ה.

די ווייסל — די בריק

מ. וואָלמאַן / פּאַריז

מיין היימשטעטל ווישאגראד

בעת דער דייטשישער אָקופּאַציע בין איך געווען אין דער אָנפירונג פון דער יידישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין בעלגיע. כ׳בין צוויי מאָל געווען אין די הענט פון דער געס־טאַפּאָ און כ׳ווייס נישט ווי־אַזוי כ׳האָב זיך געראַטעוועט.

משה וואָלמאַן

מיינע שוועסטערן ווי מיין גאַנצע אָפּשטאַם־משפחה האָבן דאָס נישט דערלעבט. אין זייער לעצטע בריוועלע שרייבן מיר מיינע טייערע שוועסטער:

„דו, משה, וועסט אפשר איבערלעבן, מיר האָבן קיין האָפענונג צוריקצוקומען...״

און ווייל איך האָב איבערגעלעבט, פיל איך אַ פליכט צו פאַראייביקן דעם ליכטיקן אָנדענק פון מיין משפחה, פון מיינע חברים און פון אַלע טייערע יידן פון מיין שטעטל ווישאָגראָד.

ס׳פעלט מיר דער פּאַעטישער־שרייבערישער טאַלענט צו באַשרייבן און באַזינגען מיט די האַרציקסטע נגונים דאָס שפּרודלדיקע, קאָלירפולע לעבן פון מיין היימשטעטל.

*

די אַמאָליקע און היינטיקע אַנטיסעמיטן און שונאי־ישראל באַהויפּטן און ווילן „וויסנשאַפטלעך״ באַווייזן, אַז יידן זענען פּאַראַזיטן, לוידיקגייער, לעבן אויפן חשבון פון אַנדערע פעלקער. ווישאָגראָד איז אַן און פאַר זיך אַ פּאַטש אין פּנים דער גאַנצער טעאָריע.

די פּראָדוקטיווע אַרבעט, וואָס ס׳האָבן געלייסטעט די גרעסטע צאָל איינוווינער פון אונדזער ווישאָגראָד באַווייזט דאָס פּאַרקערטע:

די יידישע אַרבעטער און האַנטווערקער פון פאַרשידענע פאַכן האָבן באַנייט און באַשיכט דאָס שטעטל און די אַרו־מיקע דערפער, האָבן אַרויסגעגעבן מעל, געבאַקן ברויט און זעמל, האָבן געפלאָכטן די שטריק פאַר די פורמאַנעס און פויערים. געווען מער פּראָלעטאַריש ווי אַלע גויים אַרום.

די יידישע קליינע סוחרים האָבן טיכטיק אויסגעפירט זייער ראָל פון פאַרמיטלער צווישן דאָרף און שטאָט, האָבן אויסגעקויפט די דאָרפישע פּראָדוקטן און זיי איבערגעפירט אין דער הויפּט־שטאָט. פון דער צווייטער זייט האָבן זיי צוגע־שטעלט אַלע נייטיקע פּראָדוקטן, סחורות און אויסאַרבעטונ־גען פון די גרויסע שטעט און פאַבריקן פאַר דער ווישאָגראָ־דער און דאָרפישער באַפעלקערונג.

דער גרעסטער טייל ווישאָגראָדער יידן האָט געלעבט פון אייגענער פּראַצע און האָט געפירט אַ שווערן קאַמף פאַר דער עקזיסטענץ קעגן די שטייער־לאַסטן פון די גראַבסקיס און זייער גלייכן.

ווען עס איז שווער געווען אויסצוקומען פון דער פּראָפ.־אַרבעט, דינגען אַ סך אַרבעטנדיקע יידן סעדער אין די זומער־חדשים, אַרבעטן צו ביי דיביימער און פירן אַוועק זייער אויבסט קיין וואַרשע.

שפּאַצירנדיק איבער די גאַסן פון ווישאָגראָד האָט מען געפילט דעם ריח פון עפּל, באַרנעס און פלוימען, וועלכע האָבן אַרויסגעשמעקט פון די בוידעמער און קעלערס.

*

ווי פאַרשידנאַרטיק ס׳איז געווען דאָס עקאָנאָמיש־ווירט־שאַפטלעכע לעבן פון ווישאָגראָדער יידן, אַזוי אויך איז גע־ווען פאַרבן־פול דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן זייערס, אַנ־

ר׳ יעקב און איידל וואָלמאַן, זייער טאָכטער יהודית און זייערע אייניקלעך

הייבנדיק פון די אָרטאָדאָקסישע קרייזן, ציוניסטישע אָרגאַ־ניזאַציעס, ביז די עקסטרעם־לינקע מאַסן.

עטלעכע יאָר נאָך דער ערשטער מלחמה הויבט אָן דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן זיך פאַרמירן און אָננעמען ערנסטע פאָרמען. כמעט אַלע באַוועגונגען פאַנגען אָן זייער טעטיקייט מיט קולטורעלער, ליטעראַרישער אויפקלערונגס־אַרבעט. מ׳גרינדעט ביבליאָטעקן, מ׳פאַראינטערעסירט די יוגנט מיט פּראָבלעמען, וואָס באַשעפטיקן די ליטעראַריש־דענקערישע וועלט, מ׳פירט געשפּרעכן איבער ליטעראַטור, אָבער מ׳צילט צו מער ממשותדיקס, מ׳וויל דורך דער ליטעראַטור אַריינ־דרינגען אין די פאַרשידענע לעבנס־לייזונגען פון מענטש און פאָלק, פון יידן און וועלט.

מ׳קאָן זאָגן, אַז דורך דער גרינדונג פון די ביבליאָטעקן אין שטעטל, שפּיגלט זיך אָפּ דער אייגנאַרטיקער כאַראַקטער פון ווישאַגראַדער מענטש, וואָס טראָגט זיינע קלאָרע פּאַרטיי־אישע טענדענצן, וויל ער דאָך דער מענטש זאָל געהערן צו זיין פּאַרטיי דורך אייגענער איבערציגונג און נישט פון אויס־סערלעכע סיבות און פון דעמאַגאָגיע.

צו דער קאַטעגאָריע געהערט אויך די טעאַטער־טעטי־קייט ביי אונדז.

יעדע פּאַרטיי וויל קאָנקרעטיזירן סיטואַציעס און אָנגעבן לעבנס־פראַגן אין אַ קאָנטעקסט פון פאָלק און געזעלשאַפט, מענטשן־באַציאונגען און רעזשים.

פיל האָבן באַטראַכטן די סצענעס פון ווישאַגראַדער בי־נעס, מיט דעם צוועק צו העלפן מיט אויסדרוק און עמאָציע באַזירן זייער אמת און אים איבערפלאַנצן אין אַנדערע — זיי נאָענטע — מענטשן. ספּעציעל אָנגעזען איז געווען דער באַ־גאַבטער, טאַלאַנטירטער מוזיקער קלמן אַגראַדניק, וועלכער האָט דיריגירט מיטן כאָר און אָרקעסטער און באַגלייט מיט זיין מוזיקאַלישער אינטערפּרעטאַציע אַלע טעאַטער־אונטער־נעמונגען און שטומע פילמען.

ס׳האָט זיך אויך אויסגעצייכנט שיע־אייזיק כמעל, וואָס האָט געמאָלן די דעקאָראַציעס און אַפישן און פלעגט צוזאַמען מיט ליפּמאַן ווישאַגראַדער צוזאַמענשטעלן פּראָגראַמען פון אַרויסטרעטונגען.

אין דעם געביט האָט ווישאַגראַד איבערגעוואַקסן גרע־סערע שטעט פון איר סביבה און פלעגן פאַרשטעלן אויך ביי זיי אירע גוט־רעזשיסירטע פאַרשטעלונגען מיט אירע באַגאַבטע שוישפּילער.

די פאַרשטעלונגען האָבן אויך געבראַכט יום־טוב־געפיל אין שטעטל, פאַר זיי און נאָך זיי. די ספּעקטאַקלען פלעגן זיך פאַרציען ביז שפּעט ביינאַכט, און ווען די בינע־טוער האָבן פאַרלאָזט דעם זאַל, האָט שוין אין גאַס געטאָגט... און הענער האָבן געקרייט.

*

אייניקע יאָרן האָט עקזיסטירט אַ יוגנט־ספּאָרט־קלוב, אָנגעפירט פון אינסטרוקטאָר בראַון פון פּלאָצק. דאָס האָט אַריינגעבראַכט אַן אימפּולסיווע אויפלעבונג אין שטעטל.

נאָך דער אַרבעט פלעגן זיך די יינגלעך און מיידלעך צוזאַמענקומען און אויסגלייכן זייערע ביינער אין אינטענסי־ווער גימנאַסטיק, אויף דער פרייער לופט און אַ פרייער אָנט־שפּאַנטער אַטמאָספער.

אין די פרייע טעג זענען איינגעאָרדנט געוואָרן אויספלוגן און מאַרשן ביי די קלאַנגען פון יוגנט־ און פאָלקס־לידער. שיינע ערטער ווו צו מאַכן אויספלוגן האָבן נישט געפעלט אין ווישאַגראַדער סביבה און די שפּאַצירן צו זיי זענען גע־ווען אַ פּרעכטיקע גייסט־באַרייכערונג אָן־און־פאַר־זיך.

*

אין ווישאַגראַד האָבן אויך די פראָ.־פאַראיינען געפירט אַ טעטיקייט.

ס׳וועט נישט זיין איבערטריבן צו זאָגן, אַז ווישאַגראַד איז געווען דאָס איינציקע שטעטל, וואָס אַלע אַרבעטער כמעט זענען געווען אָרגאַניזירט אין פאַראיינען און געפירט אַ וויכטיקע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט.

די פּראָפעסיאָנעלע טעטיקייט איז דאָ געווען ווייניקער וויכטיק ווי די געזעלשאַפטלעכע, ווייל ס׳איז דאָ נישט געווען קיין גרויס־קאַפּיטאַליסטן, וואָס מ׳האָט זיי געמוזט באַזיגן דורך שטרייקן. אָפּטמאָל, ווען מ׳האָט געפירט אַ קאַמף פאַר אַ בעסערן לוין, אָדער אַ קירצערן אַרבעטס־טאָג, האָט מען געהאַט קעגן זיך האַנטווערקער, וואָס האָבן אַליין נישט געהאַט קיין לייטישע עקזיסטענץ און זענען סאָציאַל־עקאָנאָמיש גע־ווען זייער נאָענט צום אַרבעטער־קלאַס, ווי צו די אַרבעטס־געבער.

די געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט אָבער האָט דאָ געטראָגן אַ ריין אָרגאַניזאַטאָרישן אויפקלערונגס־כאַראַקטער. ס׳זענען יידן דערצויגן געוואָרן צו באַערן די אַרבעט און אָפּשאַצן דעם אַרבעטער, אים דערמעגלעכן אַליין זיך פאַרטרעטן אין אַלע קאָמונאַלע אָדער מוניציפּאַלע אינסטיטוציעס און אָנ־שטאַלטן און זיין דער מייסטער פון זיין אייגענער געזעלשאַפט־ און קלאַסן־גורל.

ס׳ווילט זיך דערמאָנען ווען אין 1927 זענען אין שטאָט־ראַט אַריין דאָס ערשטע מאָל צוויי לינקע ראַטמענער, נפתלי שלאָסבערג און הירש פוטערמאַן און צו זיי צו — משה זלאָט־ניק אַלס וויצע־בירגערמייסטער. ווען האָט אַ שטאָט אין פּוילן געוווּסט פון אַרבעטער־דאַזאָרעס און פּרנסים?

ס׳איז דאָ נישט וויכטיק, וואָס די פּוילישע מאַכט איז פון הויט געשפּרונגען און אַרעסטירט מענטשן א.א.וו. וויכטיק איז, אַז דער אַרבעטער האָט געוווּסט צו ווילן זיינע מענטשן, אַרויסברענגען זיינע פאָדערונגען אַלס פאַרטרעטונגס־ווערט און נאָך וויכטיקער איז, אַז ווישאַגראַדער סתם־יידן האָבן געהאָלפן דערביי. דאָס גיט צו אַ פּראָגרעסיוון שיין אונדזער שטעטעלע.

*

אין דער פראָפ־טעטיקייט זענען אַריינגעצויגן געוואָרן אויך די טרעגערס, צווישן זיי עלטערע מענטשן, געבראָכענע פון שווערע משאות, פון לאָדן און אויסלאָדן אַלץ, וואָס מ׳האָט אין שטאָט אַריין און אַרויסגעפירט.

מיר איז אויסגעקומען זיין זייער סעקרעטאַר און כ׳האָב

געהאַט די געלעגנהייט זיי אָבסערווירן. דאָס זענען געווען פּשוטע גוטע יידן, איבערגעגעבענע ברידער, וואָס זענען געווען שטענדיק גרייט „אונטערשטעלן אַ פּלייצע". ווען די פינצטערע ענדעקישע אַנטיסעמיטן זענען אַרויס פּאָגראָמירן יידן אויף די וואַרשעווער גאַסן האָבן דאָס די טרעגערס און פורמאַנעס זיי באַגעגנט מיט דרענגער און דישלעס. דאָס יידישע געפיל האָט נישט געליטן פון זייער קלאַסן־באַוווסטזיין, זיי האָבן ליב געהאַט יידן.

*

ווען כ'דערמאָן זיך אונדזער געמיינזאַמע פאַרגאַנגענהייט אין ווישאַגראַד ווערט מיר טייער יעדער ייד פון אונדזער היים־שטעטעלע. איך פאַרדאַם די ברוינע פעסט, וואָס האָט פאַרשניטן דעם יידישן ישוב פון שטעטל. איך מאַך צו שפּאָט און צו שאַנד די היינטיקע אַנטיסעמיטישע פוילישע פירער, וועלכע פאַרפאַלגן די לעצטע רעשטלעך פון די פוילישע יידן.

כ'גיב אַ לויב פאַר ישראל, וואָס נעמט זיי אויף מיט אָפענע אָרעמס.

כ'וועל מיין היים־שטעטעלע קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

מרדכי וואָלפיש

ווישאגראד - נאטור פראכט און שעפערישקייט

אונדזער קליין שטעטל האָט פאַרמאַגט אַ 3 טויזנט יידן וואָס האָבן אין משך פון הונדערטער יאָרן געפירט אַ רואיק בעשיידן און בכבודיק לעבן, זיי האָבן ליב געהאַט די ווייסל, זי האָט אַזוי אידיליש געשטראָמט צופוסנס פון די בערג, וואָס די שטאָט איז אויף זייערע היכן געבויט געווען, זיי האָבן ליב געהאַט די צויבערונג פון די „סטעגענעס", וואָס האָבן אַזוי פּראַכטפול באַשיינט די פּאַנאָראַמע פון שטעטל, די געזונטע ריינע לופט, די מאַיאָווע רעגנס, דעם שמעקעדיקן בעז, דעם גרינעם בלישץ', וואָס האָט באַשיינט די יידישע שטיבער, די יום־טובים פון שטעטל און ספּעציעל דעם גרינעם יום־טוב שבועות, די מאַרק־טעג מיט די וועגענער, אָנגעפּילטע מיט אַלערליי פּרוכטן, גרינצייג, עופות, פּוטער, אייער און אַלץ בשפע, מיט דער פולער האַנט פון דער נאַטור.

די שבת און יום־טובדיקע שפּאַצירן פון דער יידישער יוגנט אויף די אייביק אינטערעסאַנטע און אייביק אַזוי נאָענטע וואַרשעווער און פּלאַצקער וועגן, די אין־דער־נאַכט־צעזונגענע אַליען פון „סטאַרע מיאַסטאָ", וועלכע האָבן דורות לאַנג געוועקט האָפענונג און בטחון, האָבן מיטגעווירקט נישט נאָר צום נאָרמאַלן לעבנס־גאַנג פון די יידן אין שטעטל, נאָר אויך געצויגן פיל וואַרשעווער אַרבעטער בעלי־מלאכות און קולטור־טוער צו קומען אין די זומער מאָנאַטן אויף זייער אורלויב און פערברענגען אין אַ גוטער אָנגענעמער שטימונג אין אונדזער שטעטל.

צו אונדז זענען אָפט געקומען גייסט־מענטשן: שרייבער, פּאָעטן, כדי זיך אָנזאַפּן מיט דער פּאָעטישער נאַטור־רייכקייט פון ווישאַגראַד, זי האָט פאַר זיי געדינט אַלס אָנרעגונג צו נייע דיכטערישע שאַפונגען. אַזוי איז געקומען אלתר קאַציזנע, וועלכער האָט אין אַ שמועס מיט יואל ווייצמאַן, אויסגעדריקט זיין ענטוזיאַזם פון דער וווּנדערלעכער לאַנדשאַפט פון שטעטל. אַזוי האָבן אויך באַזוכט די ליטעראַטן יואל מאַסטבוים, מיכאל וויכערט, מאָטל זאַלאַטאָוו, ד"ר רפאל מאַהלער, יאַנקל שפּאַן, משה שולשטיין א"אַ. דער לעצטער וועלכער האָט אַלס יונגער פּאָעט אָנגעהויבן שטעלן די ערשטע טריט אין דער ליטעראַטור, האָט אין אַ באַזוך אין ווישאַגראַד זיך אָוועקגעשטעלט אויף אַ באַרג אויף די סטעגענעס, אָבסערווירט דעם פּייזאַזש פון דער ווייסל מיט דער גאַנצער סביבה, און געוואָרן פאַרשיכורט פון התלהבות, ווען ער האָט געזען דאָס ווייס־זאַמדיגע־אינזל מיט זיינע פיל גרינע צווייגן. אויף די וואַסערן האָט זיך געשיפט דער גרויסער שלעפּ־דאַמפער „סמולקה" מיט די רעדער פון־הינטן און געשלעפּט אַ צענדליק „בערלינקעס" מיט סחורה פון דאַנציק קיין וואַרשע. דער שיפער טאַהב (דער געלער מענדל) מיט די בנים האָבן געשעפּט מיט אַ גרויסע לעפל זיפּזיף פון טייך־גרונט, און פישער מיט פערלייגטע נעצן האָבן פיש געשלעפּט און אָפּגעוואַרט. אַנדערע האָבן אויסגעשיט תבואות גלייך פון גרויסן מאַרק־שפּייכלער אין דער בערלינקע וועלכע איז געשטאַנען ביים ברעג פון ווייסל.

די פּאַסאַזשירן־דאַמפערס, וואָס האָבן פערקאַפּט דאָס אויג מיט זייער שיינעם עסטעטישן אויסקוק. דער פּאָעט שולשטיין (איצט אַ גרויסער שרייבער אין פּאַריז) האָט דאַן דערקלערט, אַז דאָ אונטער די הימלען פון ווישאַגראַדער נאַטור־גרויסקייט זעט ער שוין זיינע צוקונפטיגע ביכער אין פּאָעמעס, אונטער דעם איינדרוק האָט זיך צעשפּילט זיין דיכטערישע מוזע און אים געצווונגען גלייך צו שרייבן לידער, וועלכע ער האָט באַלד אין אָונט זיי געליינט אין דער פייערלעכער רעמיזע אין מאַרק.

די ווישאַגראַדער יידן האָבן ליב געהאַט די איינגעוואָרצלטקייט פונעם שטעטלע, די ריינע גאַסן, זייערע משפּחות, זייערע טייערע קינדערלעך וואָס זענען אויפגעצויגן געוואָרן אויפן ברוק פון גאַס, אין רינשטאָקן און אויף טרעפּן הייזער, ווו די מאַמעס און באָבעס זענען דורות־לאַנג געזעסן און דערציילט די שיינע מעשיות פון טייטש־חומש און „צאינה־

וראינה״, וועגן עקידת־יצחק און מכירת־יוסף און וועגן זינ־דיקער חוה, וואָס האָט זיך געלאָזט אָנרעדן פון שלאַנג און געגעסן פון עץ־הדעת, די קינדערלעך האָבן געלערנט אין חדר און תלמוד־תורה, שפּעטער אין שול, געוואָרן דערוואַקסענע, חתונה געהאַט און ווייטער געלעבט מיטן זעלבן געזונטן ריטם פון זייערע עלטערן.

מען האָט זיך צעקריגט צעווערטלט און ווייטער זיך איבערגעבעטן, איינאַנדער זיך געבעטן אויף שמחות און געפרייט זיך צוזאַמען ווי אין משפחה. נישט איינמאָל איז דער מאַרק אויפגעציטערט געוואָרן שפּעט אין אָוונט פון אַ דונער שטימע און געשריי, דאָס האָט דער דאָרפס־ייד רפאל מרדכי דזעדזיץ (דער אשמדאי) געעפנט דאָס פענצטער און אַרויסגעלאָזט אַ געשריי אויף די ייִנגלעך און מיידלעך, וואָס האָבן שפּאַצירט הינטער זיין פענצטער און אים געשטערט אין שלאָף. ער האָט זיי שוין גוט געקענט און אָנגערופן ביי די נעמען און אויך אויסגערעכנט דעם גאַנצן ייחוס: מאַניע, ליבע, פריידע, שרה, הערשל, אברהם, טאָמער וועט שוין גענוג זיין אויף היינט, אַ רוח אין אייער...

ער האָט אָנגעהויבן מיט לייכטע, פיינע זידלונגען אָבער אַז עס האָט נישט געהאָלפן, האָט ער געלאָזט אין גאַנג די שווערע אַרטילעריע, וואָס האָט שוין דעפיניטיוו געמוזט העלפן. דאָס איז געווען דער סימבאָל פון אייביקן קאַמף צווישן יונג און אַלט.

דער טייך ווייסל, וואָס איז געפלאָסן צופוסנס פון די קאַרפּאַטן־בערג דורך קראָקע, פּילאָוו, וואַרשע, מאָדלין, ווישאָגראַד, פּלאָצק, וולאָצלאַוועק, ביז דאַנציק און אַריינפאַלן אין באַלטישן ים האָט געגעבן אַ סך יידן נישט נאָר פּרנסה, נאָר אויך פאַרוויילונג און צייט פאַרטרייב, די גאַנצע יוגנט אין ווישאָגראַד האָט אויף דער שויס פון דער אוראַלטער ווייסל־נאַטור פאַרבראַכט אירע וואַרעמע זומער־חדשים און געשעפּט פולע הויפנס פאַרגעניגן פון איר שיינקייט, זיך געבאָדן און פאַרבראַכט אויף דער הייסער זאַמדיקער פּלאַזשע און אויך געגעבן נישט ווינציקע קרבנות דער רויער ווייסל־סטיכיע, געשווימען מיט לאָדקעס, חברה און געזאַנג און מאַנדאָלין־מוזיק, און מיט זעלבסטפאַרשטענדלעכער זאַרגלאָזיקייט.

אין דער אַטמאָספערע האָט געהויכט מיט לעבן, שעפערישקייט און גייסטיקן דראַנג. דאָס אַלץ האָט מיטגעווירקט, אַז פון איר אָנהויב פון סאַמע וויגעלע און ענטשטייונג פון ווישאָגראַד ביז איר טרויעריקן אומקום זאָל זיך ציען אַ גאָלדענע קייט פון אַ שעפעריש גייסטיק יידיש לעבן, און עס זאָלן פון איר אָרגאַניזם אַרויסוואַקסן גייסטיקע גאונים, עסקנים און מנהיגים פון פאַרשידענע גרופּן, אָרגאַניזאַציעס און קולטור אינסטיטוציעס, ווי דער רבי ר׳ דודל באָרנשטיין,

ווישאָגראַד — נאַטור־פּראַכט

נחום סאָקאָלאָוו, גרשון עין, יוסף עפשטיין, אברהם מאיר קראָנגראַד, חיים אהרון פערשט, נפתלי שפּיוואַק (דער לעצ־טער רב), דוד הערש לובין, איכל גערשט, העניך קאָן, יהודה אלעזר קליין, יאָסקע לעווין, מנחם זילבערשטיין, משה מיכאל זשיכלין, יעקב ליכטנשטיין, יודיס גאָלדמאַן, שיע אייזיק כמיעל, שלמה לייב בוזשניצקי, אברהם וואָלפיש, זלמן זאַלצבערג, משה וואָלמאַן, דוד ליפּמאַן, ישראל גדליה דייטש און נאָך פיל אַנדערע ערליכע געזעלשאַפט־ און קולטור־טוער, וועלכע האָבן ביי זייער אַלגעמיין יידישער טעטיקייט געדענקט זייער אָפּשטאַם שטעטל און זיך, געווידמעט מיט האַרץ און נשמה פאַר איר אויפשטייג און ענטוויקלונג.

געווידמעט מיט האַרץ און נשמה פאַרן אויפשטייג און ענטוויקלונג פון אונדזער שטעטל ווישאָגראָד. און מיט האַרץ און ווייטיק איר טראַגישן אומקום.

הרב ר׳ זכריה איילנבערג / פלאָנסק־ברוקלין־גבעתיים

ווישאגראד אין יענעמ׳ס אויגן

הגם איך בין אַ פּלאָנסקער אָבער ווי נאָר כ׳האָב געהערט, אַז מ׳גייט אַרויסגעבן אַ יזכור בוך פאַר די ווישאָגראָדער קדושים האָב איך באַשלאָסן עפּעס צוגעבן צום בוך פון מיינע זכרונות, פון דעם הייליקן שטעטל ווישאָגראָד וווּ כ׳האָב גע־האָט די זכיה צו לערנען אין ישיבה. כ׳האַלט דאָס מיר פאַר אַ גרויסער זכיה.

זער ווייניקע ווייסן וואָס פאַר אַ תלמידי־חכמים, חסידים ואנשי מעשה ס׳האָבן געלעבט דאָרט. אין תרס״ט (1909) ווען כ׳בין געוואָרן בר־מצוה בין איך געקומען לערנען אין ווי־שאָגראָדער ישיבה, וואָס איז געווען תחת פּיקוחו פון אדמו״ר ר׳ דודל באָרנשטיין, וואָס איז געווען רב פון שטאָט, און דורך אים איז דאָרט געבינדעט געוואָרן תורה מיט חסידות.

געקומען קיין ווישאָגראָד בין איך ס׳ערשטע געגאַנגען צום גבאי פון ישיבה ר׳ דוד וויטעלזאָן. ער האָט דאַן געלערנט אין גערער שטיבל. ווען כ׳האָב אים געוויזן די המלצה פון אונדזער רב ר׳ צבי יחזקאל מיכעלזאָן, האָט ער בלויז אויפ־געהויבן די אויגן אויף מיר און אַ זאָג געטאָן:

פּאות, יאַרמולקע, גאַרטל!

און מיר צוריק געגעבן די בריוו.

ס׳האָט געהייסן, אַז אַן פּאות, אַן אַ גרויסע יאַרמולקע אונטערן היטל און אַן אַ גאַרטל קאָן איך נישט אָנגענומען ווערן.

ביי אונדז אין פּלאָנסק זענען מיר אַזוי ניט געגאַנגען. נו, גיי איך אַהיימפאָרן מיט גאַרנישט. אָבער איך האָב דאָך געוואָלט לערנען דאָרט. בין איך אַוועק צום רב, אַריינגעווײנט אַביסל און בין אָנגענומען געוואָרן.

*

אינטערעסאַנט, פון פּלאָנסק ביז ווישאָגראָד איז אַ מהלך פון בלויז 4 מייל, אָבער אין לעבן איז דער מהלך געווען אַ סך אַ ווייטערער. ביי אונדז איז מען שוין געפאָרן קיין ארץ־ישראל און דאָ האָט מען גאַרנישט געטראַכט דערפון, מ׳האָט נאָר געטראַכט פון לערנען און חסידות. און אין גע־רער שטיבל האָט מען געפּראַוועט כמעט אַלע טעג חסידישע סעודה׳לעך מיט אַ ברייטן פאַרנעם. אַ יאָרצייט, אַן אורח, אַ רבי און אַנדערע געשעענישן האָט מען געפּראַוועט צוזאַמען און איך בין געווען דאָס שיק־ייִנגל צוזאַמענברענגען געטראַנק און פאַרבייסן.

כ׳האָב מצליח געווען און אָנגעהויבן עסן טעג ביי ר׳ ירמיה קאַליש, נאָכער רב אין אופּעלאַ. אַריינקומענדיק צו אים זעענדיק ווי זיינע קינדער גייען אָנגעטון האָב איך דאַן פאַר־שטאַנען ר׳ דוד וויטעלסאָן.

ס׳איז געווען אַ נחת זיי אָנצוקוקן, כ׳געדענק נאָך זייערע נעמען ר׳ ישראל יצחק, היינט אין רעננה און אַ ייִנגערער ברודער, די בעל־הבית׳טע האָט זיך מיט מיר געפירט ווי אַן אמת׳ע צדקת. אויך מיינע טעג ביי ר׳ שמואל ליכטנשטיין קאָן איך נישט פאַרגעסן. מיינע רביים זענען געווען ר׳ משה הודעסעס און ר׳ אשר קנעפּלמאַכער, ביידע גרויסע תלמידי־חכמים און חסידים. געחברט אין חברותא האָב איך זיך מיט יהושע סוקולוב אַ קרוב פון דעם נ—ס ז״ל. און אינטערע־סאַנט, אין דער צייט וואָס אין אַנדערע שטעט האָט זיך שוין גערודערט מיט די „משבת לשבת״ אַרטיקלען פון ר׳ נחום סוקולוב אין „הצפירה״ איז נאָך דאָ מיין חבר גערודפט גע־וואָרן פאַר דעם נאָמען, ווען מ׳האָט אים געוואָלט באַליידיקן איז גענוג געווען, אַז מ׳האָט אים דערמאָנט דעם פאַמיליען נאָמען סוקולוב.

*

איינמאָל אין פסח שני איז דער „אבני נזר״ זצ״ל געקומען באַזוכן זיין אייניקל, דאַן האָב איך געזען וואָס ווישאָגראָד איז, כ׳וועל דעם טאָג קיינמאָל נישט פאַרגעסן. דאָס שטעטל האָט אויסגעזען ווי פאַרפוצט מיט אינערלעכן פּוץ, וואָס האָט

אַרויס געשטראַלט אויף דרויסן. אַ התלהבות שבקדושה האָט יעדן אָנגעכאַפּט, אַלץ האָט געשטראַלט און געלויכטן. יידן האָבן פאַרמאַכט די געוועלבער און בתי־מלאכה און אַלע מענער און פרויען, קינד און אַלט, זענען אַרויס מקבל־פנים זיין דעם גאון און צדיק ביים ווייסל.

אַלע זענען אָנגעקומען אויף אַ פראַם אויפן ווייסל קיין ווישאַגראַד.

חסידים שטיבלעך מיטן גערער בראש זענען געווען אין שטאָט און אַ שול, וואָס איז געווען אַ מוסטער פון שיינקייט, כמעט אַלע שבת האָט מען געזאָגט „יוצרות" און אַ שמש איז געווען איינער אַ גאַדל וואָס זיין דאַוונען און זיין קריאה קלינגט מיר נאָך ביז היינט אין די אויערן.

ס'ווייטיקט דאָס האַרץ ווען מ'דערמאָנט זיך, אַז די חסידיש צדיקישע ווישאַגראַד איז שוין מער נישטאָ, און ס'פרעגט זיך, פאַרוואָס האָט דער נאַצישער וואַנדאַל נישט געקאָנט רוען ביז ער האָט עס אומגעבראַכט.

בן סיני דויטש

פרנסות אין ווישאגראד

פאַר דער 1914 קריג זענען געווען עטלעכע רייכע סוחרים: פסח אייזנבערג, מענדל שאַטן, הענעך ליכטנשטיין, איטע די רעמבאַוויאַטשקע, די באָבע פון גאָלדע האַלענדער, וואָס האָט געגעבן די ערשטע סובסידיע פאַר דער גמ״ח־קאַסע און די ברידער ליכטנשטיין, בעני און געייב, וואָס האָבן געגעבן גרויסע שטיצע פאַרן ווישאַגראַדער קאָמיטעט אין ישראל, חיים יצחק שווירץ, וואָס האָט צוגעשטעלט דאָס גאַנצע בוי־מאַטעריאַל פאַר דער צוקער־פאַבריק אין מאַלאַוויעש.

די אַלע סוחרים האָבן געפירט גרויסע מסחרים פון תבואה. פריצים האָבן זיי פאַרקויפט זייער תבואה אויף 2—3 יאָר פאַראויס. זיי האָבן געהאַט גרויסע שפייכלערס אויפן ראַנד פון באַרג, די לענג פון קלויסטער־גאַס. די תבואה האָט מען געשיט מיט רינוועס גלייך אין די בערלינקעס און אַוועקגעשיקט קיין דאַנציג. מ'האָט טאַקע גערופן ווישאַגראַד „קליין דאַנציג".

נעבן די גרויסע גבירים האָבן זיך געהאַלטן צענדליקער לעטניקעס, קלענערע סוחרים, וואָס האָבן אויפגעקויפט קליינע סכומים תבואה און געלעבט. ביי דעם האָבן זיך אויך מפרנס געווען פורמאַנעס, טרעגערס און שיפערס מיט אייגענע „באָטען" און געשיפט די תבואות קיין דאַנציג דורך דער ווייסל.

כ'וועל דאָ דערמאָנען נעמען, וואָס כ'געדענק לויט בראַנזשעס און באַשעפטיקונג.

שיפערס:

ישראל האַלענדער, יאָסל, מענדל יענקל און איטשע האַלענדער, הירש מאיר האָכבוים, יצחק יעקב באָום, משה מענדל שלאָסבערג, שמואל איטשע שלאָסבערג, הירש און מרדכי סאַרניאַק, פייוול דבורה דער בלינדערס פאָטער, יענקל זילבער, שייע משה און די ברייט, דער זון פייוויש מאיר.

אין יענער קריג האָבן די דייטשן רעקווירירט די באָטן און בערלינקעס און איבערגעפירט קיין מאַדלין אין פאַרט. מער האָבן די יידן זייער פאַרמעגן נישט געזען. די רוסן האָבן דאָס פאַרברענט ווען זיי האָבן די פעסטונג פאַרלאָזט. די אַלע יידן זענען איבער נאַכט געוואָרן אָרעמע־לייט. איין יענקל זילבער האָט זיך נאָך אָפגעקויפט אַ באָט און הירש סאַרניאַק אַ קליינע לאָדקע.

יענקל זילבער האָט באַוויזן צו זיין אין ארץ־ישראל און קומען לידער צוריק. זיין באָט האָט ער געהאַט פאַרקויפט זיין שטיף־זון מיכל מיט פייוול נפתלי וואַלמאַנס זון. זיי האָבן געאַרבעט גאַנץ שיין, אָבער אין יאָר 1925/8 (?) האָט מען זייער באָט געטראָפן אַליין און שפעטער האָט מען געטראָפן זייערע קערפערס שווימען אויפן וואַסער צווישן פלאָצק און ווישאַגראַד. מ'האָט געזאָגט, אַז דאָס האָט דער הויכער יאַנעק מיט זיין זון אָפגעטאָן די זאַך, אָבער ס'זענען נישט געווען קיין דייטלעכע באַווייזן. שפעטער מיט אַ יאָר איז יאַנעק דערטרונקען געוואָרן און אין צוויי יאָר אַרום זיין זון... על דאטפת אטפיך...

מיט דעם האָט זיך געענדיקט די בראַנזשע פון יידישע שיפערס.

יידן האָבן אויך געהאַט פרנסות פון קרעטשמעס אין די דערפער, שפייז־געשעפטן דאָרט, אָדער געווען אַרענדאַרן ביי פריצים. מיטן אויפשטיין פון פוילן האָבן יידן געמוזט פאַרלאָזן די דערפער און אַוועק קיין ווישאַגראַד אָן פרנסות. ס'זענען געבליבן נאָר אַ פאָר געציילטע יידן אין מלאַדזישין, יאַנושעוו און סענצאַמין.

שניט־סוחרים:

מאָטי קרוי אין מאַרק, יעקב משה גאָלדמאַן אין רעמבאָ־וועד גאַס, יואל יפע קרוי, משה גמאַך, נתן דוד, נאָך אים זיין זון ראובן, יצחק בילאָוויטש, ר׳ משה גורפינקל, משה יענטיס, פייוול מאיר מיטן שוואָגער משה.

גאַלאַנטעריע און לייוונט:

שמואל דוד וואגע, מאיר כהן, יענטע טאָטער, אין מאַרק. אויף רעמבאָווע: אהרון זעליק האַלענדער, יחיאל זעלמאַן, אפרת נוימאַן, שמואל מאיר אַגראַדניק, זיינוול סעגאַל, הערשל מאירסדאָרף, אברהם יוסף רייכמאַן, אריה לאכער, העניך כהן, פישל רייכמאַן, מענדל באָום, לומיסל שפעטער רחל גלאָטשטיין, הערשל דעם רבס אײדעם, מענדל גורפינקל, יעקב יהודה פעלז אין אייזיק זעלינערס הויז, נאָך דער שריפה ביי זיך אין הויז. נתן דודס עלטסטער זון, ישעיה סאָקאָלאָוו, מלכה יערילס אײדעם.

תבואה־סוחרים:

סיני מאיר קראַנענבערג, מנחם זילבערשטיין, מענדל פערשט, אברהם ליכטנשטיין (דער שוואַרצער אברהם), יענקל גרינבאָום, שפרה מאַלע, נחמן דימאַנט, משה לייב דימאַנט, יוסף דימאַנט, דוד מאיר נאַשעלסקי, ברוך וואָלמאַן, ביאַמאַנ־טשיק, בערל וואָלמאַן ביאַמאַנטשיק, מענדל געצל גאָלדמאַן, טוביה גאָלדמאַן, יאָסל גורפינקל, שלום גרינבאום, הירש מענדל טאָוב מיט די זין, חיים פערשט. צו זיי דאַרף מען צוגעבן די סאַדאָווניקעס, וואָס האָבן נאָך סוכות געקויפט ווייץ און נאָך פסח פאַרקויפט.

מילן:

סיני מאיר קראַנענבערג און מנחם זילבערשטיין, וואָלף זלאָטניק שטוטשקע, וואָס האָט אויפגעבויט אַ גרויסע מיל אויף וואַרשעווער שאָסיי, שלמה גורפינקל מיט די זין, מאיר איסר יעקב וואָלף.

קאַשע־מילן

נאָכעלע די קאַשע־מאַכערין, מאָטל קליינבאַרט און משה שוואַרצכאָר.

אייל־מילן:

יעקב בער דימאַנט מיטן זון יצחק, סיני מרדכי באום מיטן שוואָגער מרדכי טאוב, נחמן ראָטבאַרד, יאָסל הירש ברוכס דימאַנט, נחמיה אַש מיט די זין, יעקב דוד און יאָסל — רעמבאָווע גאַס שפּעטער אַ שיינע מעכאַנישע מיל נעבן קינע משה ליסער.

האָלץ־סקלאַדעס:

ליפּע וויזשבינסקי, האָט געהאַט אויף אַ טאַרטאַק און אַן עלעקטראָווניע, וואָס האָט באַלויכטן די גאַנצע שטאָט ביז וויטא האָט געמאַכט די עלעקטראָווניע, ליפּע האָט געטריבן טראַטוועס דורך דער וויסל פון פּאָלעסיע, קיין ווישאָגראָד.

נאָך אַ פּאָר שרפות האָט ער אויך דעם סקלאַד ליקווי־דירט, פישל קראַנגראַד בשותפות מיט אברהם חיים וויערניק, געהאַט אַ סקלאַד אויף רעמבאָווער גאַס קעגנאיבער דעם קאָשציאָל, שפּעטער האָט אברהם חיים וויערניק אַליין געמאַכט אַ סקלאַד פאַר זיך קעגנאיבער קופּערן. פישל האָט געמאַכט אַ סקלאַד אין דער שוסטער־גאַס, אָבער ער האָט געמוזט ליקווידירן דעם סקלאַד זיינעם לויטן אויפטראַג פון מאַגיס־טראַט און אויפגעבויט אַן אָפיצינע מיט אַ מאַנגל פון וועש.

בעקערייען:

שמעון ראָטבאַרט מיט זיין זון לייזער און אײדעם אלחנן קנאַסטער, ביי אברהם יוסף רייכמאַן אין הויז. נאָכהער אַ מע־כאַנישע בעקעריי אויף פלאָצקער גאַס. אין מאַרק — יונה שפּי־געל טימן אײדעם ישראל הערש ראָטבאַרד. נחמן קירשנבוים, נאָכדעם אַריבער אין לאַנג־וועגס בשותפות מיט אהרון האָל־צענדאָרף קיפיצער. בלומע חיה, שפּעטער געפירט דורך משה בוזשניצקי, חנה שפרהס זון יעקב, אריה שוואַרץ, שמואל לייזער מיטן זון און אײדעם הערשל. משה קליינמאַן, הגרס זון, ביי יהושע גלעזער אויפן הויף. אין שוסטער־גאַס — כתריאל, מיכאַל רורעס שווער. שפּעטער ליקווידירט. אין פלאָצקער גאַס — שולקע בייגל־בעקער און יהושע פראַדליעס.

קצבים:

ברכה בילגאָריי, שמואל קאַץ, איטשע כמיעל, שמחה מאיר בזשאָזאָווסקי, איטשע ליסער, מאָטעס שיינבלום, דער זון פנחס, הירש לייב פוטערמאַן, דער זונדזיבאַנאָווסקי, משה יהודה כמיעל, שפּעטער די טאָכטער לאה קאַלוואַריסקי. די שוואַרצע חנה, די ליסערס.

קנעפּלמאַכער:

יעקב דוד שיינמאַן מיט די זין אלתר און משה. חנה איטע מיטן אײדעם ברוך עזריאל פּאַפּאָווסקי, משה יוסף זילבערבוים, משה יעקב זשיכלין און אברהם ליפּמאַן, וואָס האָט זיך געפּאַרעט ביים פּאַך.

אויטאָבוסן:

יצחק דוד, שמוליק און משה בוקי, מרדכי כהן, און נאָך אַ שוואָגער מאיר.

איין פּאַסאַזשיר־אויטאָ „ווישאָגראַדיאַנקאָ" און לאַסט־אויטאָס יאַנטשע לעווין, מאַניע לעווין, בנימין רורא, יעקב אהרון קופּערמאַן, אברהם לעווין, הלל לעווין, שלמה יואל ראָזנבלום.

בעלי־עגלות (קיין וואַרשע):

לייב בוכנער, הירש בוכנער די פּאָסט, מאַניע לעווין, שלמה דוד רוק, זיין זון אבא, אברהם אלי זאַלצבערג, הירש

יאָסקע גלאָשניק, שמעון בוכנער, שמואל פרוסאַק, אברהם יחזקאל בילגאַריי, ראובן נאַשעלסקי, איטשע פּרוסאַק, שלמה בוכנער.

אין 1930 האָבן זיי פּאַרקויפט אַ העלפט פערד און וועגן און געשאַפן אַ קאָאָפּעראַטיוו מיט אַ לאַסט־אויטאָ. יידישע שאָפערן: מרדכי כהן און ישראל וורובעל.

בעלי־עגלות (נעבן שטאָט):

אברהם קושיק־פּלאָנסק, מיכל אָקאָוועץ — פון סטאָטעק און קאַלייקע, שלום פּרוסאַק — פּלאָצק, בודזאַנאָוו.

דער קאָאָפּעראַטיוו פון טרעגער־פאַראיין האָט געהאַט אַ פערד און וואָגן צוצופירן די סחורות פון אויטאָ צום סטאָטעק.

קאַמאַשנמאַכערס:

יאַנטשע לעווין, חנניה לעווין, ישראל דאַנציקער, שלמה יואל ראָזנבוים, אבא גרונוואַלד מיט די ברידער שלמה זלמן

הערשל גורמאַן, חנניה לעווין, חנוך לעווין

און דוד שבתי, שמחה קעזמאַן מיט די זין, משה וואָלף האָלענדער, יאָסל באָום, אברהם קזשעטשאַנאָווסקי, קלמן זאַק, ווייצמאַן, ברוך יואל און יאָסל שוויצקאָווסקי.

שיך־געשעפטן:

חנן בילגאַריי, משה ליפּסקי, לייב יעקב דייטש, יאַנטשע לעווין, שלמה יואל ראָזנבלום, שמואל משה קאָפּנהאַגן.

לעדער־סוחרים:

שמואל ליכטנשטיין (ביז 1914), פּיוויש יאָסקע פלידערבלום, שפּעטער דער זון שמואל, עזריאל טורמאַנד, משה גאָלדבערג, הענעך ראָזנבערג, מענדל באום, אברהם קזשעטשאַנאָווסקי, מאיר ראָזן, משה ראָזן, נתן לייב דייטש.

רויע לעדער:

משה ראובן, יחזקאל און יצחק־דוד בוקי, חיים זילבערשטיין.

פּאָדאַניע־שרייבערס:

משה הירש מיינוואַלד, יהודה לוזער קליין, אהרון האָלצנדאָרף, ריטע קליין, לאה גאָלדמאַן. ספּעציעל פאַר פּאַטענטן און שטייער־אַמט — יאָסל שמיד און ליבע זיין טאָכטער.

בלעכערס:

לייבל און מיכאל רורא, לייב בלאַכאַזש, ווימיסלאָווסקיס איידעם אין מאַרק.

פאָטאָגראַפיסטן:

שמוליק האָכבאום, יענקל וואָלמאַן.

דענטיסטן:

סלאָנימסקי, גאָרנשטיין.

מעדיצין:

ד״ר ווידאָווסקי, ראָטשטיין, דודעלע גראָסמאַן האָט געהאַקט באַנקעס און געריסן ציין, ראַשקע האָט אויסגעגלייכט צעבראָכענע קינדער און אויסגעלומטע הענטלעך.

הייבאַמס:

נאָכעלע גראָסמאַן, פייגע מירל קוואַשנע.

פריזירער:

אָרגיבאַנד, יצחק ראָטשטיין מאכל גראָסמאַן, משה יחזקאל און מאיר גראָסמאַן, אברהם שלאָסבערג יאָסל כהן, שמואל זאַמבקאָווסקי — דערנאָך פאַר עלטערע יידן און חסידים.

מויערער און מוליאַרעס:

אברהם יענקל טשאַפּניק, עלי משה שרה זאַמבס מאַן, מאיר כהן, משה שוואַרצהאָר משולם שיינמאַן — דער האָט געפאַרבט שטאָף.

גלעזער:

איטשע הירש, יהושע זיסערמאַן, מענדל גלוזער, פּנחס פריזינגער, יאָסל און לייביש דוד פרייזינגער, זכריה נתן.

שינדלמאַכער:

הערשל און יהושע יאָסלזאָן.

שייטלמאַכערין איז געווען בלויז איינע — רייזל האָלצנדאָרף.

קאָוואַליעס:

ראובן חיים לאָבענצקי מיטן זון יוסף.

סטאָליאַרעס :

אברהם און עוזר מאיר גאָלדבערג, אהרון זייפמאַן, שלמה בלושטיין, שמואל יאָסל און ישעיה ליכטנשטיין, טוביה יאַפּאָנטשיק.

ליאַדע־מאַכערס :

יענקל ליכטנשטיין, משה מאָסטאָוויצקי רודעס איידעם.

קלאָצנמאַכערס :

װײַצמאַן מרדכילע און מענדל, יהודה לייב באָום, אהרון װאָלפּיש, אברהם קושעטשאָנאָװסקי. דאָס האָלץ פאַר די קלעצער האָט געמאַכט הירש חיים.

שטייט ק. אָגראָדניק ; זיצן די ברידער װאָלפּיש

היטלמאַכערס :

שמואל לייב, ברוך און יצחק יעקב כהן, מאיר קירשנבוים מיט די זין, ראובן פעדער, שמואל זאַמבקאָװסקי, בערל גאָלדשטיין.

זייגערמאַכערס :

לייבל זייגערמאַכער, איטשע מאיר, יחיאל משה און מנחם כהן, שמחה גאָדלס און קליינבארט.

סאָדע־ און ביר־פאַבריק :

משה און אברהם שענקמאַן.

צוקערלעך־מאַכערס :

יעבץ און ישראל, מרדכיס איידעם.

שפּייז־קראָמען :

הערשל ניימאַן מיט יוסף לאַבענצקי — װײַסל־גאַס, משה פוטערמאַן, חיימל פירשט, מנחם גראָסמאַן מיטן איידעם װעלוול בירנהאָלץ, לייבל שװאַרצהאָר, יונה שפּיגל מיטן איידעם ישעיה מאַרקוס, פישל כהן, יאָסל דוד שפּיכלער, שמשון זילבערבוים, ארון פּיוויש טויבנפעלד.

דוד כהן — אַנגראָ־געשעפט פון נאַפט און זאַלץ — װאָװטשע שלאַדאָװ האָט עס אָנגעפירט, עטיע רױזיע קליין, שמחה בזשעזאָװסקי, רפאל זאַיאָנץ, נפתליס קינדער, שמעון דאָנציקער.

פלאָצקער גאַס — צװעטל מיט דער טאָכטער שרה דראָבנער, זלאָטניקס זון (יעקב אריהס איידעם), פּעסיע מאַכלס העלערמאַנס טאָכטער, ישראל מרדכי זאַיאָנצס זון (אינװאַליד פון באָלשעװיקן־קריג), ער האָט אויך געהאַט אַ קאָנצעסיע אויף טאַבאַק און ציגאַרן, שמואל מענדל ליכטנשטיין, פּנחס קראָנגראָד, שמואל װיעזבינסקי.

רעמבאָװער גאַס — מענדל פערשט, ביילע חיה טויבעס, נאַכעלע די קאַשעמאַכערין, שפּעטער איר איידעם יצחק קארב, חנהלע שלוכיס, שפּעטער איר איידעם דוד לייב גיפּס, װאָלף זלאָטניק, שפּעטער זיין ברודער יצחק קלמן, לײזער יורש, שפּעטער זיין איידעם אברהם יאַקובאָװיטש, דער געלער איטשע, גרינבוים מיטן זון פישל, שפּעטער דער איידעם דוד װײַנטרויב, הענעך שווירץ, שמואל שלאַדאָװ, אברהם שמחה רייכמאַן מיט די איידעמס לאָזער קראַמאַזש און גבריאל בוימגאָלד, לייבל כהן, אברהם פרידלאַנד, פּנחס גאַרבאַזש, יעקב דוד זאַנד, אסתר רבקה שייער, מאַטל די קאַמאַשנמאַכערינס טאָכטער.

קלויסטער־גאַס — אסתר לאה, יעקב אהרון קופּערמאַן.

שוסטער־גאַס — יוכבד מנשהס מיטן איידעם שמואל מיכל טויב, מינדל גאָטפּאַרב, האָלענדערס פרוי מיטן איידעם ישראל האָלענדער.

בראָנפן־מאָנאָפּאָל :

שמואל לייב קרוק, שפּעטער זיין זון יהושע.

רעסטאָראַנען, סאָדעװאַסער :

פייװל מאיר ליכטנשטיין, איטשע האָלענדער, שלמה קרוק, חיים טיק, שמעון זלאָטניק, רבקה זאַיער, רבקה פּעסעלעס, משה אָקאָוויץ (אַ שענק) הענעך העלמער, שפרה מאַלעס טאָכטער, אסתר גרינבוים, נתן אהרונס טאָכטער.

ראָגאַטקעס :

יצחק לייב טויב, יצחק קאַרפּ, װאָלף זלאָטניק, איטשע פּרוסאַק, פסח ראָזנפעלד, משה הויזמאַן, יענקל זילבער, פּנחס שיינבלום.

מצה־בעקערס :

אברהם גזשיװאַטש, הירש טוביה דייטש, משה װאָלמאַן, אברהם יצחק קליינמאַן, יצחק לייב טויב, שמואל מיכל טויב, סיני דייטש, שמואל הירש ליכטנשטיין, ישראל גדליה און לייב יעקב דייטש, יאָסל באָום, פסח ראָזנפעלד, נחמן קירשנבוים, ישעיה פּראָדליס, יאָסל האָלענדער, יצחק יעקב באָום, פּנחס קאַסטאַס, יענקל און לייבל קאָפּנהאַגן, יונה װײַצמאַן און דער קאָאָפּעראַטיװ פון די טרעגער. מען האָט געדונגען די אויװנס חנוכה־צייט ביי די בעקערס.

מצות האָט מען זיך געשטעלט באַקן 4 וואָכן פאַר פּסח און פּראָקויפּט אין דער גאַנצער געגנט: סאָכאַטשאָוו, בלוינע, גראָדזיסק, אָמשינאָוו, נאָווידוואָר, זאַקראָטשים, נאַשעלסק, פּלאָנסק און דאַנציג.

שמשים, חזנים בעל־קורא׳ס:

ר׳ אברהם איזראַעלעוויטש — חזן שוחט, ר׳ מאיר באַמ־בערג — שוחט, בעל מוסף אין בית־מדרש, ר׳ גאָדל — חזן אין שול, פאַר ר׳ אברהם איזראַעלעוויטש בעל־קורא, אברהם יצחק דייטש — בעל־קורא אין בית־מדרש, רפאל קלמן גראָס־מאַן — אין שול.

שמשים — מרדכי יוסף, אבא גראָסמאַן, בער גראָסמאַן, יצחק איינבינדער, רחביה באום, מאיר קרוק, אבא קאָפּנהאָגן, יעקל דינער, גדליה גמאַך, יצחק פלאם.

מוהלים — ר׳ חיים אהרון פערשט, ר׳ שמואל משה ליפּמאַן, ר׳ אברהם שמחה רייכמאַן, ר׳ מאיר שוחט, ר׳ מאיר גורפינקל. מען האָט עס געמאַכט לשם מצוה און נאָך צוגע־געבן אַ פּאָר זלאָטעס אַן אָרעמאַן צום ברית.

אָנגעשטעלטע:

יהודה לוזער קליין, איכל גערשט, לאה גאָלדמאַן, לייביש גמאַך, משה זלאָטניק, שמוליק האָכבוים, אברהם ווײַן, משה יעלין, משה מיכל זשיכלין, וואָוטשע שלאָדאָוו, פישל לעווין, יאָסל ליכטנשטיין, אברהם גזשיוואָטש, פּסח מלינעק, סאָלע ווײַנגארד, בזשעזשינאָ, מאיר כהן.

העפטשאַרקעס:

יוכבד זאָוויערוכאָ — די הויפּט־לערערין פון העפטן. זי האָט אויפגעשטעלט אַ דור פון העפטשאַרקעס, לאה ליכטנ־שטײן, מאָטיס שײנבלומס טאָכטער, שלאָסבערגס טעכטער. דאָס איז געווען מער האָבי ווי פּרנסה, אָבער אין געוויסע פאַלן, האָבן קינדער געהאָלפן דערמיט אָרעמע עלטערן.

שטריקמאַכערס:

משה אָקוביעץ, אהרון בער אקאָוויעץ, יחזקאל ווינטער, דער סאָכאַטשאָווער שטריקמאַכער.

די באַרופן: שוסטער, שניידער, סאַדאָווניקעס, סוחרים, וואָס האָבן געהאַנדלט מיט הינער, פּוטער און אייער, איז נישט מעגלעך אויסצורעכענען מיט די נעמען, ווייל דאָס איז געווען אַ גרויסער פּראָצענט אין שטאָט.

רחל גלאַטשטיין

א פראגמענט פון יידישער ווירקלעכקייט

יידן אין ווישאָגראַד האָבן געלעבט פון האַנדל און מלאכה. איך קאָן נאָר דערציילן וועגן האַנדל. ס׳איז וויכטיק צו פאַר־שרייבן דאָס לדורות, ווי ס׳האָט אויסגעזען דאָס לעבן פון יידישן קליינהענדלער אין אַ שטעטל אין פּוילן.

עלטערע מענטשן פלעגן דערציילן וועגן גוטע צייטן, ווען „מ׳האָט געכאַפּט די סחורה פון די הענט" אָבער דאָס איז גע־ווען זייער אַ קורצע צייט, פון 1921 ביז 1923, יאָרן פון דער באָלשעוויסטישער אינוואַזיע. ווען דאָס געלט איז ענטוואַרטעט געוואָרן און ס׳האָט זיך געפּילט אַ מורא פאַר זיין ווערט בכלל.

אָבער פון 1924 האָט זיך אָנגעהויבן די עפּאָכע פון „גראַבסקיס עגלות" און כ׳געדענק נישט אַ טאָג פון רואיקער פּרנסה און סטאַבילן לעבן אין אונדזערע צייטן.

ס׳איז כמעט קלאָר, אַז מ׳האָט אויך נישט געקענט וואַרטן אויף בעסערע צייטן.

די הויפּט־קונים זענען געווען די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער, וועלכע פלעגן קומען אין שטאָט אַריין דינסטיק און פרייטיק, אין די מאַרק־טעג. זיי פלעגן פאַרקויפן זייערע הינער, פּוטער, תבואה און מיטן פדיון לויפן אין די געוועלבער איינ־קויפן זייערע באַדערפענישן. דאָס איינקויפן האָט געדויערט אינגאַנצן 2 שעה. דאָס זענען געווען 2 שעה וואָס האָבן גע־קלעקט דערשיטערן די נערוון אויף אַ גאַנצע וואָך, די אָנ־שטרענגונג, דאָס יאָגעניש, דער פּחד טאָמער וועט דיין קאָנ־קורענט דיר אויסכאַפּן דעם קונה פאַר דיין שוועל האָט אַזוי פאַרמאַטערט און דערדריקט, אַז כ׳וויס נישט ווי האָט מען דאָס געקענט אויסהאַלטן יאָרן לאַנג.

איבער דער ווייסל איז געווען אַ דאָרף מיטן נאָמען קאָ־מיאָן. זענען זיינע קונים געווען טאַקע האַרט ווי שטיינער־קאַמיעניעס. איידער זיי האָבן זיך אויסגעדונגען האָבן זיי די נשמה אַרויסגענומען. און אַז זיי האָבן זיך שוין אויסגעדינגען, האָבן זיי אַרויסגענומען די נשמה דאָס צווייטע מאָל ביז זיי האָבן באַצאָלט. דאָס געוועלבל האָט אין די צוויי שעה זיך אָנגעפּילט מיט קונים וואָס האָבן מער געגנבעט ווי געקויפט, זיי זענען געלאָפן פון געוועלב צו געוועלב און האָבן געוווסט, אַ יידן קאָנקורירן צווישן זיך, ווייל מ׳לעכצט נאָך דעם גראָשן צום באַצאָלן די שווערע שטייערן און צונויפזאַמלען אַ פּאָר

זלאָטעס צום נייעם איינקויף. זיי האָבן די קאָנקורענץ גוט אויסגענוצט און דערנידעריקט דעם מענטש ביז זיי האָבן עפּעס געקויפט.

אין אַ געוויינלעכן טאָג, אַז ס'האָט זיך באַוויזן אַ קונה, זענען די סוחרים אים נאָכגעלאָפן ממש ביז צום שכן אין געוועלב אַריין ס'פלעגן אויסברעכן דאַן לאַנגע ברוגזן, וואָס נאָר ערב יום־כפור האָט געקאָנט זיי איבערייסן.

אין דער זעלבער צייט האָט די ענדעציע אָנגעהויבן צו בושעווען און גערופן צום באָיקאָט אויף יידן. מ'האָט געשטעלט פּיקעטן ביי יידישע געוועלבער און געשטערט פּוילישע קונים אַריינצוגיין.

דער באַקאַנטער ענדעק ביענקיעוויטש האָט אויסגענוצט די גינסטיקע אַטמאָספער, געעפנט אַ גאַלאַנטעריע־געוועלב, אַ גרויס שיין געשעפט, און שווער קאָנקורירט מיט אונדז. דער דייטש האַאַק האָט אין זיין אייגן הויז געמאַכט אַ מאָדערן געוועלב מיט אַ שיין שויפענצטער און באַזונדערע אָפּטיילונגען פאַר יעד אַרטיקל. דאָס האָט געגעבן אַ טויט־קלאַפּ די יידישע געוועלבלעך.

די יידישע סוחרים זענען געבענטשט געווען מיט 3 מינים שטייערן: מלוכהשע, מוניציפּאַלע און קהלישע. מ'האָט די שטייערן געריסן פון ייד מיט אַלע ברוטאַלע מיטלען. דער פלאַצקער סעקוועסטראַטאָר גראַבאָווסקי איז געוואָרן אַ שטענדיקער איינוווינער אי ווישאָגראָד און געצאַפּט דאָס בלוט פון אָרעמע יידישע הענדלער און סטראַגאַן־אייגנטימער, וועלכע האָבן קיינמאָל נישט געהאָט אויף שבת. ער פלעגט אין די מאַרק־טעג שטיין און אָפּשאַטעווען, אַז אַ ייד האָט עפּעס פאַרקויפט האָט ער זיך אַ לאָז געטאָן צו זיינע קעשענעס און צוגענומען די לעצטע פּאָר זלאָטעס זיינע.

די פּוילישע קונים, וואָס פלעגן יאָ קויפן ביי יידן זענען געווען חוצפּהדיק, געלאָזט זיך פאַרקויפן אויף באָרג. דער בוך פון חובות פלעגט ווערן גרעסער און דאָס געשעפט קלענער. סוחרים האָבן געמוזט איבערגיין קויפן אויף וועקסלען, זייער קאָנקורענץ־פעאיקייט איז געפאַלן און די לאַגע — ערגער און ערגער.

די יידישע באַנק אין ווישאָגראָד האָט גוט געוווּסט די ראַנגלענישן פון סוחר פאַר זיין פשוטער עקזיסטענץ. ס'האָט אים תמיד געפעלט טעג אין דער וואָך צו לויפן לייען גמילות־חסדים און הלוואות ביי חברים און גוטע ברידער. און ווידער פראָצענטן, ווידער פאַרטייערונג פון קויף־פּרייז און קלענערונג פון פאַרקויף־פּרייז און קאָנקורענץ־מאַנעווּרירונג.

סלוווע גלאַטשטיין, רחלס מוטער

צו דעם אַלעמען איז צוגעקומען דאָס איזדיעקעווען זיך פון דער פּוילישער פּאָליציי, וואָס האָט געמאַכט „פּראָטאָקאָלן" פאַר יעדן חטא פון עפּענע זאָדער פאַרמאַכן דאָס געשעפט נישט אין דער צייט. דאָס איז געווען פאַרבינדן מיט געלט־שטראָף פאַר פּראָטאָקאָלן אָדער כאַבאַר דער פּאָליציי.

*

צו טייער האָבן יידישע סוחרים געדאַרפט צאָלן פאַר זייער יידישקייט. צו שווער איז געווען זייער לעבן, ווער ווייסט פון וואַנען האָבן זיי דעם כוח גענומען צום ווייטערן לעבן נאָך און נאָך.

ווען מיר מאַכן אונדזער פּריוואַטן חשבון מיט מדינת ישראל, לאָמיר נישט פאַרגעסן אויך די ווירקלעכקייט אין גלות, און קאָנען אָפּשאַצן די איבערקלאַסיפיצירונג, וואָס מדינת ישראל האָט אונדז געבראַכט.

נ. ל. דייטש / גבעתיים

מאַרק און מאַרק־טעג

(לעבנס־קאַמף אין ווישאָגראָד)

ווען מ׳איז אָנגעקומען קיין ווישאָגראָד האָט זיך באַלד געוואָרפן אין די אויגן די שול אונדזערע, וואָס איז געשטאַנען אויפן שפּיץ באַרג און, להבדיל, דער מאַרק, וואָס איז געשטאַנען ממש אויפן ברעג פון דער ווייסל.

דער מאַרק איז געווען אַ פירקאַנטיקער. זיין דרומדיקע זייט אויף דער ווייסל איז געווען אַ שורה הייזער אין דער ראָלניטשע, וואָס איז דערגאַנגען ביז דער רעמיזע פון די פייערלעשער.

דער אַריינפאָר אין מאַרק אַריין איז געווען פון 4 גאַסן. מ׳האָט געקאָנט אַריינפאָרן דורך די לאַנגעוועגס פון דער ווייסל באַרג־אַרויף, דורך דער קלויסטער־גאַס פון די סטעגנעס אין דרייזואל און ראַקאָווע. מ׳האָט אויך געקענט אַריינפאָרן דורך דער פּלאָצקער און דער רעמבאָווער גאַס.

די מאַרק־טעג זענען געווען יעדן דינסטיק, וואָס נאָך דעם 15־טן פון מאָנאַט. אויב דער באַשטימטער דינסטיק איז אויסגעפאַלן אין אַ יידישן יום־טוב, האָט מען דעם יריד אָפּגעלייגט אויף דעם צווייטן דינסטיק וואָס נאָך אים.

אַזוי האָט זיך עס געצויגן ביז 1936, ווען די יידן האָבן געהאַט אַ מערהייט אין מאַגיסטראַט, און אין דער סביבה האָט זיך געפילט דער יידישער איינפלוס, וואָס האָט רעגולירט דאָס מסחר־לעבן פאַר יידן און גויים.

פון 1936 און ווייטער האָט דער אַנטיסעמיטיזם אין שטאָט געהאַט די אויבער־מאַכט און מער האָט מען קיין יריד אין ווישאָגראָד נישט אָפּגעלייגט, אַפילו ווען ער איז אויסגעפאַלן אין אַ יידישן פייערטאָג.

צו דעם איז נאָך צוגעקומען דער קאַמף פון מאַגיסטראַט, וואָס האָט געוואָלט בכלל אַריבערפירן דעם מאַרק אין דער סטאַרע־מיאַסטאָ, כדי דערמיט אים אַרויסנעמען פון יידישע הענט, דורכן אַרויסנעמען אים פון דער יידישער געגנט און יידישע געשעפטן אין וועלכע דער מאַרק האָט זיך געפונען.

אין מיטן מאַרק איז געשטאַנען אַ הויכער לאַמטערן. ביי זיין עק פון לאַנגעוועגס איז געווען די אַלטע פּלומפּ (ברונעם), און אין עק, נעבן דער פּלאָצקער, איז געשטאַנען די נייע פּלומפּ. אַזוי וועט אונדז זיין לייכטער רעסטאַווירן דעם אויסזען פון דעם יריד און זיין איינריכטונג.

קעגנאיבער דער אַלטער פּלומפּ, נעבן שמואל וואגעס הויז ביז דער ראָלניטשע, איז געווען דער פּלאַץ ווו מ׳האָט פאַרקויפט פוטער, אייער און עופות.

אין אַ ברייטן אָפּשטאַנד אין וועלכן צוויי וועגן האָבן געקאָנט דורכפאָרן, זענען געווען אויסגעשטעלט די בוידן פון די שניידערס־טאַנדייטניקעס. יעדער האָט זיך אָפּגעהיט זיין פּלאַץ און די פּלעצער זענען כמעט געווען סטאַבילע. דער ערשטער איז געשטאַנען לייבל פוטערמאַן, נאָך אים יעקב גראָסדאָרף, מאיר יענטעס, מנשה גראָסדאָרף, שלמה גאָלדמאַן מיט זיין זון משה דוד, פייוול פראַוודע, הירשל פוקס, הירש לייב אַלבערט, שמחה פוטערמאַן, יעקב יוסף אַפּלבוים, דוד הירש ראָזנפעלד מיטן זון שאול און משה מלך. נאָך זיי ערשט זענען געשטאַנען די שניידערס פון די שכנותדיקע שטעטלעך אַרום.

נאָך די שניידערס זענען געשטאַנען די היטלמאַכערס מאיר קירשנבוים, בערל גאָלדשטיין, שמואל לייב קאָהן, יצחק יעקב קאָהן, שמואל זאָמבקאָווסקי און ראובן פעדער.

פון פאָרנט זענען געשטאַנען די בעדנאַזשעס, און נאָך זיי די שוסטער פון די אַרומיקע שטעט.

אין דער דריטער און פערטער שורה זענען געשטאַנען די שוסטער־טאַנדייטערס פון שטאָט : חיים יוסף וויזנבערג מיטן זון ברוך דוד, דער גאלער טוביה, שמואל נתן לייבס, משה ליפּסקי, הירש ליפּסקי, יעקב שטערן, מענדל בוים, סיני דייטש, מאיר בראַווערמאַן יאָסל בזשאָזאָווסקי, יחיאל מאיר שלאַדאָוו, ישראל גדליה און לייב יעקב דייטש, שלמה שומאַכער, חנן פיאַנקאָ, שמעון שלאַדאָוו, אברהם ברוך פוטערמאַן, מיכאל בראַווערמאַן, לייבל שטשאַפּע.

אין דער שיך־בראַנזשע האָט ווישאָגראָד אין אירע לעצטע פּוילישע יאָרן איבערגעלעבט אַ גרויסן קריזיס. פּוילישע שוסטער פון די אַרומיקע שטעט האָבן זיך געמערט אויפן יריד און די גויים האָבן ס׳ערשט געקויפט ביי זיי נאָכדעם האָבן זיי געקויפט ביי יידן, נאָר דאָס וואָס ס׳האָט אויסגעפעלט ביי די גויים.

פון פאָרנט, קעגנאיבער דעם קאַלכמאַכער, זענען געשטאַנען די אָגראָדניקעס מיט זייער גרינצייג און פרוכטן. צווישן זיי איז געווען נאָר איין ייד — שלמה יאָסל פּאַפּיער.

נאָך די אָגראָדניקעס זענען געשטאַנען סוחרים מיט געשיר, מיכאל רוראַ, דעם סאָכאַטשעווערס איידעם, משה אברהם גילאַרי, בריינע אסתר לאהס, אברהם יצחק קליינמאַן.

נעבן זיי זענען געשטאַנען די פרעמדע גאַלאַנטעריעסוחרים. אין עק מאַרק, קעגנאיבער לייזער זילבערשטיין, זענען געשטאַנען די קלאָצנמאַכערס, אהרון וואַלפיש, קושעטשאַנאָווסקי, מענדל אָגראָדניק, יהודה לייב באַום און מענדל ווייצמאַן, מרדכי׳לעס זון.

טישלעך פון אַנדערע גאַלאַנטעריסטן זענען געשטאַנען פון פייוויש יאָסקע פלודערבלום ביז שמשון זילבערבוים. דאָ זענען געווען העניך גאָלדמאַן מיטן איידעם, יהושע סאָקאָלאָוו, משה פוקס, יעקב יהודה פעלז, אהרון זעליק האָלענדער, משה גורפינקעל, יענקל גרינער, נתן באַום און דעם געלן הענעך׳ס פרוי זעמל.

אין ווינקל מאַרק ביז קעגנאיבער עטיע־רויזיע קליין — סטאָליאַרעס: אברהם גאָלדבערג, עוזר מאיר גאָלדבערג, אהרון זייפמאַן און שלמה בלושטיין.

אַלע הייף מיט אַלע זייטיקע גאַסן צום מאַרק זענען געווען אָנגעשטאָפּט פון וואָגנס מיט פּראָדוקטן, קאַרטאָפל, תבואה, פּרוכטן און עופות, וואָס די פּויערים האָבן געבראַכט אין שטאָט אַריין.

קעגנאיבער שמואל לייב קרוק זענען געשטאַנען טישלעך מיט זעמל און געטראַנקן, בוידן מיט פּוילישן ווורשט און עטלעכע קאַטערינקעס, וואָס האָבן געשפּילט און געצויגן לאָטעריעס, און בעדנאַרעס מיט באַליעס.

אויף סטאַרע מיאַסטאָ איז געווען אַ פּלאַץ פאַר פערד־האַנדל און חזרים. דאָרט האָבן נאָר אַ פּאָר יידן געמאַכט פּרנסה פון פאַרקויפן זעמל מיט געטראַנקען. ס'זענען אויך געווען יידן, וואָס האָבן געדונגען ביים מאַגיסטראַט די טאַרגאָווויסקע און גענומען 1 זלאָט פאַר יעדן פערד און יעדער קו און אַזוי זיך געצויגן חיונה.

אין די טעג פון יריד האָט ווישאָגראַד אויסגעזען ווי אַ ריזנשטאָט. יידן האָבן פון דעם טאָג־פּדיון זיך אויסגעגלייכט הויקערס און געדעקט חובות, הגם ס'זענען אויך געווען געלי־טענע, וואָס האָבן אַפילו קיין פּאָטשאָנטעק נישט געמאַכט, אָדער וואָס מ'האָט זיי אַפילו נאָך באַגנבעט דערצו.

*

יאָרן האָבן יידן אַזוי געלעבט, אויסזיכטלאָז, געוואַרט אויף דעם גליקלעכן טאָג אין חודש, געצויגן ווי־ניט־איז פּרנסה און אויסגעגעבן אַפילו קינדער. ביז ס'איז געקומען דער וויסטער פּוילישער אַנטיסעמיטיזם און האָט אויך די קנאַפּע מעגלעכקייטן באַשרענקט מיטן דעוויז: „זשידזי דאָ פּאַלעסטיני" און נאָך אים — דער נאַצישער חורבן.

מיר דערמאָנען אַזוי אויספירלעך דעם מאַרק, כדי צו האָבן אַן אָנונג און נישט פאַרגעסן וואָס הייסט גלות, און ספּעציעל אויך אונטערשטרייכן, אַז אויב אַ ייד מיינט, אַז דאָס עקאָנאָמישע וועזן איז פאַר אַלעמען, זאָלן זיי נישט פאַרגעסן, אַז פאָלקס־עקאָנאָמיע אַן אייגענע פּאָליטישע אויטאָנאָמיע מוז אונטערגיין און ברענגען דאָס פאָלק צו אַ לאַנגזאַמען אונטערגאַנג און וועגעטאַציע.

נעמען האָבן מיר דערמאָנט ווייל מיר ווילן געדענקן און ווייל אַזוי אַרום קריגט די שילדערונג אַ מער אויטענטישן אונטערשלאַק.

ווישעגראַד: דער מאַרק. (א. קאַציזנע). THE MARKET PLACE. (A. KACYZNA)

52 • WYSZEGROD

גרויל און אומקום

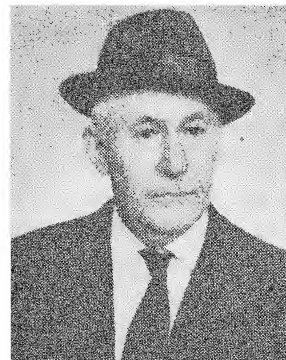
(לעבנגעבליבענע דערציילן)

נ. ל. דייטש

ווישאגראדער אין די געטאס

1 סעפטעמבער 1939, פרייטיק

6 אַזייגער פרי, ווען כ'בין געווען ביי אונדז אין סאַד, אין סטאַרע־בודי, איז דערשינען דער ערשטער דייטשישער עראָ־פּלאַן. אַלע האָבן געזאָגט „נאַשי" (אונדזערע), אָבער לײדער, 8 אַזייגער האָט דער ראַדיאָ געמאָלדן, אַז היטלער האָט געעפנט אַ מלחמה קעגן פּוילן און אַ סך פּוילישע שטעט זענען שוין באָמבאַרדירט און רואינירט געוואָרן.

די גאַנצע יידישע יוגנט האָט באַשלאָסן פּרייוויליק זיך אָנגעבן אין פּוילישן מיליטער און קעמפן מיט די נאַציס, ימח שמם.

מיר זענען געווען פיר ברידער: איך, יצחק־יעקב, שמואל און מיכל. אַלע געווען באַשעפטיקט אין סאַד, 10 ק"מ פון ווישאַגראַד. האָבן מיר פאַרלאָזט אַלץ און אַוועק אין שטאָט אַריין זיך אָנגעבן אין מיליטער.

די שטאָט איז שוין געווען פול מיט מיליטער און אַ פולער ווירוואַר האָט געהערשט איבעראַל. אָבער דעם טאָג האָט נאָך קיין ספּעציעלס נישט פּאַסירט.

מ'האָט געשמועסט, אַז די דייטשן ווילן זיך באַנוצן מיט גאַז. מיר האָבן לײדער נישט געוווּסט, אַז זיי ווילן טאַקע נוצן גאַז, אָבער שפּעטער און נאָר צום פאַרגאַזן און פאַרברענען יידן. מיר האָבן אָנגעהויבן פאַרשטאָפּן שפּאַרעס און לעכער אין טיר און פענצטער ס'זאָל נישט אַריינדרינגען דער גאַז. די פּאָליציי האָט געהייסן פאַרטונקלען די פענצטער. איינוווינער פון שוואַכע שטיבלעך זענען אַריבער אין מויערן און אין קעלערס.

שבת האָט מען געלייענט פרשת „כי תבוא" און אין אַ וואָך אַרום איז שוין אונדזער שטאָט געווען באַזעצט מיט דייטשישע רוצחים און די גאַנצע תוכחה פון דער זעלבער פרשה האָט זיך אויסגעגאָסן אויף אונדז „דיין אָקס ליגט געקוילעט פאַר דיינע אויגן און דו וועסט אים נישט עסן, דיין אייזל אַוועקגערויבט פון דיר און ער וועט נישט קומען צוריק צו דיר, דיינע שאָף אין די הענט פון דיינע שונאים און קיינער העלפט דיר נישט.... אַ פאָלק מיט חוצפּה, וואָס לייגט נישט קיין כבוד אויף קיין אַלטן און האָט נישט קיין רחמנות אויף יונגע". און ס'זענען מקוים געוואָרן ביי אונדז „די אַלע קרענק און מכות, וואָס זענען נישט געשריבן אין דער תורה אַפילו דאָס, אַז „איר וועט פאַרקויפט ווערן צו אייערע שונאים אַלס קנעכט און דינסטן, אָבער קיינער וועט אייך נישט וועלן קויפן".

אונדזער פאַרמעגן איז צערויבט געוואָרן, אונדזערע הייזער איינגעלייגט אינגאַנצן און אין די גרויסע פרעסט, ווינטער, האָט מען אונדז נישט דערלויבט צו נעמען אַ שטיקל האָלץ צום דערוואַרעמען זיך.

מיר האָבן געזען ווי מ'גיט אַוועק אונדזער פאַרמעגן אונדזערע שכנים און מיר האָבן גאָרנישט געקאָנט טאָן.

מיר האָבן געציטערט פאַר דער שיין פון טאָג און פאַר דער פינצטערניש פון נאַכט... מיר האָבן געוואָלט מ'זאָל אונדז קויפן אַלס קנעכט, אָבער ס'איז נישט געווען קיין קונה.

2טער סעפטעמבער 1939, שבת

ס'האָבן זיך אַ לאָז געטאָן פּליטים אין שטעטל אַריין יידן זענען אַנטלאָפן פון דזיאַלדאָווע, פּלאָנסק, ציעכאַנאָוו און אַנדערע שטעט. זיי האָבן געשריגן:

יידן, אַנטלויפט און ראַטעוועט זיך. די דייטשן, ווען זיי קומען, שעכטן זיי יידן און לאָזן נישט קיין זכר פון זיי.

אַלע וועגן זענען געווען שוואַרץ פון מענטשן און ס'האָט געהערשט אַ פּחד ביי יעדן, אָבער מ'האָט זיך נישט גערירט פון ווישאַגראַד.

3טער סעפטעמבער, 1939, זונטיק 2 אַ זייגער

דייטשישע עראָפּלאַנען האָבן זיך באַוויזן, אַראָפּגעוואָרפן עטלעכע באָמבעס אין וואַסער אַריין, נאָענט צו דער בריק. דאַן איז שוין געוואָרן אַ פּאַניק און די יידן האָבן אָנגעהויבן צו אַנטלויפן. אַ 60—70 פּראָצענט איז דאַן אַוועק דורך דער ווייסל קיין וואַרשע און יאַנושאָוו. אַ טייל איז אַוועק קיין שלאַדאָווע. דאַן זענען יידן געזעסן אין זייערע סעדער אין שלאַדאָווע און ס'האָט פּאַסירט דאָרט דאָס גרויסע אומגליק מיט ווישאַגראַדער יידן. מיר זענען געלאָפן צוזאַמען מיטן פעטער זכריה צו אונדז אין סאַד אַריין.

4טער סעפטעמבער 1939, מאָנטיק

אַלע אָנפירער און הערשער פון שטאָט האָבן זי פאַרלאָזט. מיטן בירגערמייסטער און מיט דער פּאָליציי בראָש. די בריק

איז טיילוויז רואינירט און פאַרברענט געוואָרן. ווישאָגראָד איז געוואָרן הפקר.

לייביש גמאַך אַלס וויצע־בירגערמייסטער האָט זיך אָנגענומען מיט איניציאַטיוו און האָט אָרגאַניזירט אַ לאָקאַלע געהילפס־מיליץ, וועלכע האָט צוזאַמען מיט די פייערלעשער באַדאַרפט היטן די אָרדענונג אין שטעטל.

דערוויל איז געווען רואיק. פון וויטנס האָט מען געהערט דעם געהילך פון שיסערייען. אין דער ווייסל־גאַס האָט מען אויסגעגראָבן אַ טיפן קאַנאַל פון שלאָס־באַרג ביז דעם שול־באַרג, כדי צו פאַרמאַכן דעם וועג פאַר די דייטשישע טאַנקען.

6טער סעפטעמבער 1939, מיטוואָך

קיכלער דער פישער האָט דורכגעפירט מט זיין שיפל צוויי פוילישע אָפיצירן און האָט זיי דערציילט, אַז אין שטאָט דרייט זיך אַרום פראַנק און פריי אין די גאַסן דער פאָלקס־דויטש, רוסעל. ער איז געווען אַ לערער און ביי זיי אין קלויסטער אַ קאַנטאָר און זייער פאַרשטייער אין מאַגיסטראַט.

די אָפיצירן האָבן אים אַרעסטירט און געוואָלט דערהרגענען. ער האָט זיך געבעטן ביי זיי און זיי איבערצייגט, אַז ער איז אַ גוטער פוילישער בירגער, אַז ער האָט פיל גוטס געטאָן פאַר די איינוווינער און געזאָגט זיי זאָלן פרעגן ביי לייביש גמאַך אויף אים.

לייביש האָט באַשטעטיקט אַלע זיינע רייד. ער איז געבליבן לעבן און ווען די דייטשן זענען אַריין האָבן זיי אים נאָמינירט אַלס בירגערמייסטער. דער עפיזאָד האָט געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג פאַר אונדז אין פאַרשידענע פאַלן.

9טער סעפטעמבער, 1939, שבת

ווישאָגראָד איז איינגענומען געוואָרן דורך די דייטשן. אין זייער שווערער באָמבאַרדירונג זענען פאַרניכטעט געוואָרן אַלע הייזער קעגנאיבער דעם פוילישן קאָשציאָל, די בראָוואַרנע גאַס פון קאַמינסקיס הויז ווו ס'האָבן געוווינט שפרה מאַלע, נחמן דימאַנד, דוד מאיר נאַשעלסקי און מענדל פערשט, ביז דער פאַרווע, און מענדל פערשטס מאַגאַזינען. ווי איך געדענק איז דאָן געפאַלן דער ערשטער ווישאָגראָדער קרבן, מנשה גראַסדאָרפס זון. נאָך אים איז געפאַלן, גייענדיק אין גאַס, ברוך מרדכי פוטערמאַן (קובעלניקער) און יהושע פלאַמס זון, וועמען אַ דייטש האָט נאָכגעיאָגט ביז זיין פעטער משה פוקס שטוב, און אים דאָרט דערשאָסן.

זיין טאַטע נעבעך האָט אים געטראָגן טויטערהייט אויף זיין פלייצע ביז צו זיך אין שטוב.

מיר זענען פרייטיק 8.9.39 אַנטלאָפן אויפן וועג קיין וואַרשע. מיר האָבן גענומען פראָדוקטן און מיר זענען אַוועק. דער טאַטע מיינער, מיינע ברידער שמואל און מיכל, איך מיט מיין פרוי און אונדזערע דריי קינדערלעך, אונדזער פאָטער זכריה מיט זיין ווייב ליבע און זיבן קינדערלעך און מיין ברודער יצחק־יעקב מיט זיין פרוי. זיינע צוויי שוואָגערס, לייבל און שמואל משה קאַפּנהאַגן, די שוועסטער צירל־חנה. 22 מענטשן זענען מיר געווען. פון אַלע בין איך און שמואל משה געבליבן.. די איבעריקע זענען אַלע אויסגעראָטן געוואָרן דורך די נאַציס, ימח שמם.

ווען מיר זענען אַריין קיין סאָכאַטשעוו האָבן זיך באַוויזן דייטשישע עראָפּלאַנען, וואָס האָבן באַשאָסן דורכגייער אין די גאַסן מיט באָמבעס און קוילן. מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן. אין דעם גרויסן טומל איז איינער פון מיינע ברידער פאַרלוירן געגאַנגען און אונדז נאָכגעלאָפן קיין וואַרשע צופוס.

אין סאָכאַטשעוו האָבן מיר געטראָפן מיכאל רורעס זון ראובן. ער האָט אונדז געזאָגט, קומט מיט מיר אין דאָרף אַריין וועלן מיר זיך צוזאַמען, פאַרט נישט קיין וואַרשע, ס'איז נישט מעגלעך אַריינצושטופן זיך דאָרט. ווי נאָר זיי זענען אַריין קיין סאָכאַטשעוו, זענען זיי אַריין אין דאָרף און אים דערהרגעט צוזאַמען מיט אַנדערע יידן.

מיר זענען געפאָרן קיין וויסקיט, דאָרט האָבן מיר געהאַט אַ קוזינע, פסח יילאַווערס שוועסטער. ביינאַכט זענען מיר אַהין אָנגעקומען. שווער זיך פאַרצושטעלן וויפל מענטשן ס'זענען זיך דאָרט צוזאַמענגעלאָפן. פון לאָדזש איז מען אויך אַהער געלאָפן. ווי אַרבעס אין אַ קעסל אַזוי האָט דאָ אַלץ געקאָכט און געראַשט. מיר האָבן געוואָלט פאָרן קיין זשיראַרדאָוו, אָבער אַלע וועגן זענען געווען פאַרשפּאַרט. די דייטשן האָבן שוין איינגענומען לאָדזש און געגאַנגען אויף זשיראַרדאָוו. האָבן מיר זיך אומגעקערט צוריק צו אונדז אין סאַד אַריין, אין דאָרף סטאַרע־בודי.

14טער סעפטעמבער 1939, דאָנערשטיק

ס'איז געווען א' דראש־השנה. די מענער זענען געגאַנגען דאַווענען קיין מלאַדזישין. מיר זענען געווען אַ צוויי מנינים. ווען מיר זענען צוריקגעקומען איז שוין דאָרט געווען ערשטע פראָנט־ליניע. די פוילישע זעלנער זענען שוין געווען מוטלאָז. מיר זענען געשטאַנען קעגנאיבער דעם ערשטן פייער.

15טער סעפטעמבער 1939, ב' דראש־השנה

דעם טאָג האָבן מיר שוין נישט געדאַוונט. מיר האָבן געגראָבן שוץ־טראַנשייען. זונטיק איז שוין דאָס באָמבאַרדירן געווען פול. יעדע 15 מינוט זענען אַרויס 24 עראָפּלאַנען און אויסגעמישט הימל און ערד מיט זייערע באָמבעס. פאַרנאַכט האָבן זיי געוואָרפן ברען־באָמבעס און אַלץ האָט געברענט.

מאָנטיק האָבן די דייטשן באַהערשט דעם הויף ווו מיר זענען געווען. אונדז האָבן זיי אַריינגעשטופט אין הויז און פאַרווערט אַרויסצוגיין, ביז ס'וועט קומען אַ באַפעל וואָס צו טאָן מיט אונדז.

7 אַ זייגער אָוונט זענען אַריין 4 מערדער און געפרעגט:

— וואָס טוען דאָ די יידן?

דעם טאַטן האָבן זיי אָפּגעשניטן די באָרד און אָנגעהויבן זוכן געווער. דערווייל האָבן זיי צוגערויבט עטלעכע פּאָר שטיוול און באַפוילן זיך אָפּטראָגן פון דאַנען, צוריק קיין ווישאַגראַד מאָרגן 7 אינדערפרי.

דינסטיק זענען מיר אָנגעקומען קיין ווישאַגראַד. די 13 קילאָמעטער האָבן מיר זיך געשלעפּט אַ גאַנצן טאָג. די וועגן זענען געווען אינגאַנצן צעשטערט. מיר זענען געקומען קיין יאַנושעוו, געשוווּמען מיט אַ באָוט דורך דער ווייסל. אַהיים זענען מיר אָנגעקומען פאַרנאַכט.

מיין שטוב האָב איך געטראָפן אויפגעריסן, די טירן און פענצטער צעשמעטערט, און אַלץ איז געווען צערויבט. אין טאַנטס הויז האָט נישט געפעלט גאָרנישט. די קאָמענדאַנטור איז געווען נאָענט אין הויז פון לעוואַנדאָווסקין און די פּאַליאַקן האָבן מורא געהאַט זיך אַריינרייסן אַהין.

מיטוואָך האָט מען אונדז שוין גענומען צו דער אַרבעט. מיר האָבן פאַרריכט די בריק. דעם מאַטעריאַל צום ריכטן האָבן מיר גענומען פון א.ח. אברהם וויערניקס מקלאַד. דאַן האָבן מיר געזען ווי רייך ס׳איז געווען דער באַשיידענער מענטש.

מ׳האָט אונדז געשלעפּט צו פאַרשידענע שמוציקע אַר־בעטן. די דייטשן האָבן אונדז געהאַלטן אין איין שלאָגן מיט זייערע נאַהייקעס, בשעת מיר האָבן געאַרבעט.

ווען כ׳בין אַהיימגעקומען האָב איך גענומען צו זיך, צום היטן, די ספר תורה פון די צעירי אגודת ישראל, מיר האָבן געמאַכט אַ מנין ביי מיר. ס׳האָבן דאָ געדאַווענט מיין שוואָער שמואל גראָסמאַן, ישראל גדליה דייטש, מיין פאָטער ע״ה מיט זיינע זין, ראובן חיים לאַבענצקי, שלמה יהודה לאַבענצקי, משה עלבוים, יאָסל בזשעזשינסקי, דוד הערש ראָזנפעלד, נחמן דייטש (קאָפּ), אבא, ליפּעס איידעס, ישראל מרדכי דזיעדזיק, יונה ווייצמאַן, רפאל קלמן גראָסמאַן, אברהם יצחק דייטש, משה מלך ראָזנפעלד און יואל זעמעל. מיינע אַלע שכנים האָבן געדאַווענט אין מנין.

23סטער סעפּטעמבער 1939, יום־כיפור (דאָס לעצטע דאַווענען אין שול)

לייביש גמאַך האָט געפועלט מ׳זאָל דאַווענען אין שול ביי טאָג (ביינאַכט איז געווען עוצר). יידן האָבן אָבער מורא געהאַט קומען דאַווענען. זיי האָבן געמאַכט מנינים ביי שכנים. נאָר אַ טייל איז געקומען אין שול אַריין. ביז 10 אַזייגער איז געווען אין אָרדענונג. דאַן אָבער האָט זיך געביטן די קאָמענדע. אין שטאָט איז געקומען געסטאַפּאָ אײנפירן אָרדענונג און זיי זענען געקומען אין שול אַריין. באַלד האָבן זיי געשלאָגן מכות רצח אַלע מתפללים. אייניקע האָבן זיי אַרויסגעשלעפּט אויף דער גאַס און אָנגעהויבן אָפּשפּעטן פון זיי. מ׳האָט באַלד צו וויסן געגעבן ראַסעלן. ער איז געקומען און זיי געגעבן צו פאַרשטיין, אַז מיר דאַווענען מיט אַ דערלויבעניש. זיי האָבן אויפגעהערט צו שלאָגן, אָבער די תפילה איז אָפּגע־שטעלט געוואָרן און מ׳האָט גענומען די מערהייט אויף צוואַנגס־אַרבעט, די איבעריקע זענען זיך צעגאַנגען אַהיים.

דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל, וואָס יידן אין ווי־שאַגראַד האָבן געדאַווענט אין אונדזער שיינער, הייליקער שול.

24טער סעפּטעמבער 1939, זונטיק

די דייטשן האָבן נאָמינירט שפּעטולסקין, דעם פּוילישן דירעקטאָר פון דער ווייסל, ימח שמו, אַלס וויצע צום דייטשן דירעקטאָר, און דעם זונטיק איז אים פאַרלוירן געגאַנגען אַ גאַנדז פון זיין שטייג, איז ער אַוועק צו די דייטשן און געמסרט אַז די יידן האָבן זי צוגעגנבעט. באַלד האָט אַ באַנדע ווילדע דייטשן געמאַכט אַ רעוויזיע ביי די יידן נעבן אים. די גאַנדז האָבן זיי נישט געפונען, אָבער וואָס זיי האָבן געפונען האָבן זיי צוגערויבט און אַרויסגענומען צען יידן בשכנות פון אים, זיי אויסגעשטעלט אין אַ שורה און געזאָגט:

— אויב די גאַנדז וועט זיך נישט אָפּגעפונען, וועלן די אַלע דערשאָסן ווערן.

די צען זענען געווען:

רפאל מרדכי דזיעדזיק, זיין זון, איך מיט מיינע צוויי ברי־דער, טוביה, שאול און משה מלך ראָזנפעלד און אהרן לוזער דייטש (דעם צענטן געדענק איך נישט ליידער).

אונדזערע לעצטע מינוטן זענען אָט אָט אויסגעגאַנגען. וואָס קאָנען מיר זיך העלפן, ווו וועט מען געפינען די גאַנדז?!

צום גליק איז די לעצטע מינוט אָנגעלאָפן דער אַלטער לאָמפּן־צינדער, וואָס אויף דער וואַסער, געבראַכט צו טראָגן די גאַנדז. ער האָט זי געכאַפּט אויף דער ווייסל און דער נס איז געשען, מ׳האָט אונדז נישט געשאָסן.

*

אין שלאַדאָוואָ, 6 ק״מ פון ווישאַגראַד, איז געשען אַ שרעקלעכע זאַך. אין אַ קעלער האָבן זיך באַהאַלטן עטלעכע יידן מיט זייערע פרויען און קינדער, געוואָלט זיך ראַטעווען פון די באָמבעס, זענען די דייטשן אַריין, זיי אַרויסגעשלעפּט פון קעלער, אויסגעשטעלט די מענער אין אַ זייט און געמאָלדן, אַז זיי גייען זיי שיסן. צווישן זיי איז אויך געווען אהרן הוזמאַן, ער איז אַריבער אין דער שורה פון די מענער מיט ביידע זיינע קליינע קינדערלעך, געמיינט, אַז אַ דאַנק די קליינע עופעלעך וועט מען אים אויך שוינען. לײדער אָבער האָבן זיי אים דערשאָסן צוזאַמען מיט זיינע צוויי פייגעלעך.

דאַן זענען דאָרט דערשאָסן געוואָרן די ווישאַגראַדער יידן: מאָטיס שיינבלום, פּנחס שיינבלום, וואָלף זלאָטניק, משה מענדל שלאָסבערג, יאָסל האַלענדער און דער זעלבער אהרון מיט זיינע צוויי עופעלעך.

אַכט טייערע, זויבערע יידישע נשמות.

אין עטלעכע שעה אַרום האָט פּנחס שיינבלום דערפילט, אַז ער לעבט נאָך, האָט ער זיך מיט די לעצטע כוחות אַרויס־געשאַרט פון אונטער די טויטע און זיך דערשלעפּט קיין ווי־שאַגראַד ביינאַכט. חדשים לאַנג האָט מען אים געהיילט ביז מ׳האָט אים דערראַטעוועט. לײדער האָבן זיי אים שפּע־טער אומגעבראַכט אין אוישוויץ.

סוכות, 1939

דאָס איז געווען אַ סוכות אָן סוכות און אתרוג און אָן דער פרייד פון שמחת־תורה פאַר די קינדערלעך. זיי האָבן זיך אַרומגעדרייט און נישט געוווּסט וואָס איז געשען. מיר על־טערע, וואָס האָבן אַמאָל געהערט וועגן שפּאַנישע אינקוויזי־ציעס, און האָבן אַ סך געלייענט וועגן רדיפות אויף יידן, האָבן מיר אָפּגעהאַלטן אַ מנין קאָנספּיראַטיוו, און אַ סוכה איז געמאַכט געוואָרן. מיר האָבן געהאַלטן וואַך, די דייטשן זאָלן נישט באַמערקן. דעם ערשטן טאָג סוכות זענען געקומען צוויי דייטשן און מיך פאַרשלעפּט צו דער אַרבעט. זיי האָבן מיך געבראַכט צום קאָשציאָל. דאָרט זענען שוין געווען עטלעכע יידן, צווישן זיי געדענק איך דוד מאיר נאַשעלסקי מיט זיין זון און מענדל פערשט. זיי האָבן אונדז געגעבן ריד־לעס און מיר האָבן אויסגעגראָבן אַ גרוב פאַר 2 טויטע פערד. אין דער אַרבעט האָבן זיי אונדז אַזוי געשלאָגן, אַז מיר זענען קוים אַהיימגעקומען לעבעדיקע.

חול־המועד האָט מען ווידער געזוכט אין די הייזער, צוגענומען סחורות און געשלאָגן.

אין מענדל פערשטס מאַגאַזינען, וואָס האָבן אָפּגעברענט פון די באָמבעס האָבן זיי געפונען אַ רעזערוו פון פאַרסמאָ־ליעטן ווייץ, האָבן זיי באַשולדיקט מענדלען, אַז ער האָט אויס־באַהאַלטן די תבואה. זיי האָבן אים פאַרשיקט קיין דאַכאַו. ס׳האָבן נישט געהאָלפן קיין שום באַמיאונגען. שפּעטער מיט עטלעכע חדשים האָבן זיי געבראַכט זיין ווייב דאָס קעסטעלע מיט אַש פון זיין פאַרברענטן קערפּער און געפאָ־דערט פון איר אַ פאַר הונדערט מאַרק מלאכה־געלט.

אַ שרעק האָט דאַן אָנגעכאַפּט יעדן. אַ טייל פון די רייכע יידן אין שטאָט איז אַוועק קיין וואַרשע, די יוגנט איז טיילווייז אַוועק קיין רוסלאַנד.

נאָך סוכות

יידן זענען געווען געצוווּנגען צו טראָגן די געלע לאַטע און אַראָפּנעמען דאָס היטל פאַרן יעדן דייטש. אַלע יידישע גע־שעפטן זענען ליקווידירט געוואָרן, אַ טייל בעל־מלאכות האָבן געאַרבעט אַ ביסל, אַ טייל יידן האָבן געשמוגלט קיין וואַרשע, אַלע איבעריקע האָבן געמוזט אויספאַרקויפן דאָס לעצטע ביסל האָב־און־גוטס און דערהאַלטן די נשמה.

אָנהייב נאָוועמבער 1939

די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן „אָפּצייכענונגס־שיינען" פּעסער. אַלע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס זענען פאַר־מאַכט געוואָרן. מיט יעדן טאָג איז געוואָרן שווערער דער דורכגאַנג קיין וואַרשע. וואַרשע האָט געהערט צום גענעראַל־גאָווערנעמענט, ווייל ווישאָגראָד האָט געהערט צום דריטן רייך. דאָס איבערגיין פון איין געביט אין צווייטן איז געווען, ווי איבערגיין גרעניצן, האָט זיך ממילא אָנגעהויבן אַ קעגנ־זייטיקער שמוגל. סחורות זענען געוואָרן טייער. מעלי־מלאכות האָבן געמוזט נעמען טייערע פּרייזן.

ס׳האָט אַמאָל פּאַסירט אַ שרעקלעכער פאַל. פיר יידן: שמעון און אשר זאַיאַנץ, משה ליפּסקי און יעקב שטערן, וואָס האָבן צוגעשטעלט דעם גראַטקאָווער הויף זיינע באַדער־פעניסן, האָבן הויף־אַרבעטער זיך באַקלאָגט אויף זיי, אַז זיי האָבן גענומען ביי זיי איבערגעטריבענע פּרייזן און מ׳האָט זיי באַלד אַוועקגענומען, קיינער האָט נישט געוווּסט וווהין.

שפּעטער, נאָך דער ליקווידירונג פון נאָוואָדוואָרער גע־טאָ האָב איך זיי באַגעגנט אויפן וועג קיין אוישוויץ.

ווינטער 1939

די לעצטע זיצונג מיטן רב זצ״ל איז געווען געווידמעט צום פאַרטיילן די געלטער, וואָס זענען אָנגעקומען פון אַמע־ריקע פאַר נויטבאַדערפטיקע. ס׳האָט זיך אין דער זיצונג באַטייליקט אונדזער רב, הרב נפתלי שפּיוואַק זצ״ל. דער מורה־צדק ר׳ דוד צבי ליבין זצ״ל און בעלי־בתים, ווי פנחס גאַרבאַזש, אברהם גזשיוואַטש, יהושע סאָקאָלאָוו, אהרון זעליג האָלענדער, ישראל גדליה דייטש, משה ליפּסקי, פנחס קוסטאַס, מלך גמאַך, ברוך מרדכי סקשידלע, פּיזול מאיר ליכטנשטיין, יוסף דימאַנט און איך. איך בין דער איינציקער, וואָס איז געבליבן לעבן פון זיי. הי״ד.

דעם רבס לעצטע ווערטער אויף דער לעצטער זיצונג וועל איך אייביק נישט פאַרגעסן. איך גיב זיי איבער וואָרט ביי וואָרט, ווי כ׳האָב זיי געהערט פון זיין הייליק מויל, ווען טייכן טרערן האָבן געפלאָסן פון זיינע אויגן:

— רבותי — האָט ער געזאָגט — ברידער, כ׳ווייס נישט צי מיר וועלן זיך נאָך אַ מאָל טרעפן און ווען, אָבער גע־דענקט איין זאַך: 2 פּינטעלעך ווען זיי שטייען אין דער ברייט זענען זיי יי דער הייליקער נאָמען גאָט, אָבער אויב שטעלן זיך די צוויי פּינטעלעך אויס איינס איבערן אַנדערן, אין דער פאָרם i זענען זיי סוף פּסוק. געדענקט, טייערע ווישאָגראָדער ברידער, מיר געפינען זיך אין אַ גרויסער צרה, מיר קאָנען איינער פאַרלייכטערן דעם צווייטן, נאָר ווען איינער וועט זיך נישט שטעלן העכער פון צווייטן. נאָר דאָס קאָן פאַרלייכטערן אַ ביסל אונדזער שרעקלעכע לאַגע.

די הייליקע רייד האָבן געווירקט אויף אונדזערע ווישאָ־גראָדער יידן. מיר קאָנען מיט שטאָלץ זאָגן „ידינו לא שפכו את הדם". קיין מענטש אין ווישאָגראָד האָט נישט פאַרשמוצט זיינע הענט מיט בלוט און קיינער האָט נישט פאַרזאָפּט בלוט זיינע ברידער.

ווען מ׳האָט געהייסן דעם ערשטן יודענראַט צוגרייטן אַ ליסטע פון יידן, וואָס זאָלן אַרויסגעשיקט ווערן קיין באַלסק, האָט ער נישט געפאָלגט, און זיינע מיטגלידער זענען געווען די ערשטע, וואָס מ׳האָט געשיקט די שענסטע יידן פון שטאָט. ס׳איז געווען דער חזן ר׳ אברהם איזראַעלעוויטש, ר׳ מאיר שוחט און ר׳ מאיר גורפינקל.

דאָס צווייטע מאָל האָט מען גענומען די איבעריקע צו־זאַמען מיטן יודענראַט עלטעסטן, ווייל אַלע האָבן זיי נישט געוואָלט מיטאַרבעטן מיט דער געסטאַפּאָ.

חנוכה 1939

חנוכה 1939 איז חרוב געוואָרן אונדזער הייליקע שול. די מערדער האָבן אַרויסגענומען מענער פון די שטיבער, זיי אַריינגעשטופּט אין שול אַריין און דאָרט זיי געצוווּנגען זיי זאָלן מיט זייערע אייגענע הענט צעברעכן די הייליקע געביידע, ווען נישט וואָלטן זיי דערשאָסן געוואָרן אויפן פּלאַץ.

אונטער אַ האָגל פון נאַהייקעס מיט צעבלוטיקטע הענט און בלויע צעשלאָגענע קערפּערס האָבן יידן אַרויסגעריסן די שיינע וואַנט־דעקאָראַציעס און האָלץ־שניצערייען, וואָס גרעסטע קינסטלערס פון זייער יאָרהונדערט האָבן זיי געמאַכט. זיי האָבן אַראָפּגעריסן די צוויי לייבן פון אָרון־קודש, נחס תיבה, דעם שור הבור און לויתן מיט אַלע גרויסע באַצירונגען פון שיינעם בית־הכנסת.

ווען די יידן האָבן דערזען, וואָס זיי אַליין האָבן געמאַכט האָבן זיי זיך שטאַרק צעוויינט און קריעה געריסן און געקלאָגט ווי אויף חורבן בית המקדש.

נאָכדעם, וואָס זיי האָבן געמאַכט אַלץ פון אינעווייניק, האָבן זיי אָנגעהויבן אַרויסרייסן טיר און פענצטער, איינגעלייגט דאָס שיינע האָלץ־געשניצטע באַלעמער און איינלייגן דאָס געבוי פון דרויסן. חרוב איז געוואָרן די שיינע שול און בית־המדרש, קיין זכר איז פון זיי נישט געבליבן.

אַ וואָך פאַר פסח, 1940

די מקוה איז איינגעלייגט געוואָרן, זיי האָבן אויך פאַרשטאָפּט דאָס וואַסער, מיט זיי צוזאַמען האָבן זיי אַרונטערגעריסן דעם בייגלמאַכערס הויז נעבן דער מקוה, ווו ס׳האָבן געוווינט יעקב בער דימאַנט שלמה יאָסל פּאַפּיר, חיים און יוסף בענזוים, יוקל בענזוים און וואָלף זלאַטניקס קינדער.

ח׳ אייר, 1940

היינט האָבן זיי איינגעלייגט אונדזער הויז.

מיר האָבן געהאַט יאָרצייט נאָך דער מאַמען ע״ה. מיר האָבן געמאַכט אַ מנין ביים טאַטן, אינדערפרי פאַר דער אַרבעט. מיר האָבן געזאָגט קדיש און ווי נאָר מיר האָבן געענדיקט דאָס דאַווענען, זענען אַריין ניקל און טאובער, ימח שמם, מיטגעבראַכט מיט זיך הונדערט יידישע אַרבעטער און באַפוילן, אין לויף פון 50 מינוט אַרויסנעמען אַלץ פון דער שטוב און וואָס ס׳וועט בלייבן וועלן זיי קאָנפיסקירן.

דעם זעלבן טאָג האָבן זיי אַרויסגעטריבן פון זייערע הייזער אַלע יידן פון דעם קוואַרטאַל, קעגנאיבער דער שול, ביים שלאָס־באַרג, און זייערע הייזער איינגעלייגט.

אַלע יידן, פון דעם קאָוואַל ראובן חיים לאַבענצקי, ביז מאיר יענטעס, אַ פופציק יידישע משפחות, האָבן געמוזט אַריבער וווינען אין די אויסגעליידיקטע געוועלבער. קיין קיכן צום קאָכן זענען נישט געווען האָט מען געמאַכט „באַבקעס״. די שמוץ איז געוואַקסן, שטשורעס האָבן אַרומגעפויזעט מאַסנוויז. מיר האָבן געזען דעם טויט פאַר די אויגן, ווי ער קומט און דערנענטערט זיך און ס׳איז אים נישט אויסצומיידן.

איך בין אַריין וווינען אין פנחס חנניהס געוועלב און דער טאַטע מיט די קינדער אין אברהם שמחהס געוועלב.

די סחורות זענען שוין געווען צערויבט, האָבן די דייטשן גענומען רויבן פון די הייזער וואָס נאָר ס׳האָט זיך געלאָזט. מיר האָבן געשוויגן, געדאַנקט גאָט, אַז מ׳שלאָגט אונדז נישט.

די ספר־תורה האָב איך אַריבערגעטראָגן צו מיין שוואָגער שלמה יהודה לאַבענצקי, וואָס האָט געוווינט אין זיין פאַטערס קוזשניע, און דאָרט האָבן מיר טאָג־איין טאָג־אויס געדאַווענט אין סכנות נפשות ביז דעם 6.3.1941, ווען מ׳האָט אונדז אַרויסגעטריבן קיין סלופּיע־נאָווע.

ווען מ׳האָט מיך אַרויסגעטריבן פון מיין שטוב, בין איך געגאַנגען נעמען אַ ביסל ברען־האָלץ פון מחסן, האָבן מיך די דייטשן געכאַפּט און מיך צעשלאָגן, צעממיתט. „שורך טבוח לעיניך א.א.וו.״

נאָכדעם האָט מען צעשטערט די הייזער פון שוסטער־גאַס ביזן בית־הקברות, דאַן האָט מען אויך חרוב געמאַכט דאָס אַלטע הייליקע אָרט. קודם האָבן זיי אַרויסגעריסן די מצבות פון די קדושים וטהורים. איך, ישראל האָלענדער און שמואל מיכל טויב האָבן מיר געאַרבעט נישט וויט פון דאָרט, האָבן מיר מיט אונדזערע אייגענע אויגן צוגעזען ווי מ׳האָט געוואָרפן די ביינער פונעם באַרג אין טייך אַריין. מיר האָבן געקלאָגט, ווי אויף חורבן בית־מקדש. מיר האָבן דערנאָך געהיימערהייט צונויפגעקליבן די ביינער אויף איין הויפן און גייענדיק פון דער אַרבעט זענען מיר אַריין אין יודענראַט, זיי זאָלן זען עפּעס טאָן און ברענגען צוריק צו קבר ישראל די פאַרוואָגלטע ביינער נעבעך.

מ׳האָט באַלד צונויפגעזאַמלט געלט, אַריינגעשטופּט אין האַנט פון ניקל און טאובע ימח שמם, יעדער פון זיי האָט געקראָגן אַ פוטער און אַ פּאָר שטיוול און זיי האָבן דערלויבט צונויפקלייבן די ביינער. פאַרנאַכט האָבן מיר גערופן די חברא קדישא און מ׳האָט זיי באַגראָבן.

תשעה באב, 1940, אין באַלסקער לאַגער

זיי האָבן געעפנט אַ דערציאונגס־לאַגער און באַלסק צווישן דראַבנין און פּלאַצק.

די שטעט ווישאָגראַד, בודזאַנאָוו און דראַבנין האָבן געדאַרפט צו שטעלן 120 מענטשן צום לאַגער. געזאָגט האָט מען, אַז די מענטשן וועלן בלייבן דאָרט 8 וואָכן און זיך לערנען אַרבעטן. דעם יודענראַט איז געווען שווער אָנצוצייכענען די מענטשן, גלייך ווי ער וואָלט באַדאַרפט אַרויסגעבן אַן אורטייל פון לעבן און טויט. האָט ער זיך אויסגעדרייט דערפון, און די דייטשן האָבן געכאַפּט וועמען ס׳האָט זיך געלאָזט און זיי אָוועקגעשיקט קיין באַלסק.

אַ וואָך פאַר ראש־השנה 1940, האָבן זיי געפאָדערט נאָך 25 מענטשן, כדי צו פאַרטרעטן די קראַנקע. דאַן האָט שוין דער יודענראַט געמוזט אויסשטעלן די ליסטע פון משפחות, ווו עס זענען געווען אַ סך קינדער.

דער גורל איז געפאַלן אויך אויף מיין ברודער מיכאל, ער זאָל אַרויסגיין. ער איז געווען אַ תלמיד פון דער פּיאַסע־

טשנער ישיבה, געהאַט סמיכות אויף רבנות, און שמואל, מיין צווייטער ברידער, האָט זיך פריווויליק אָנגעגעבן גיין אויף זיין פּלאַץ. אַנדערע יידן האָבן אָבער נישט געפּאָלגט דעם יודענראַט און נישט אַרויס. האָבן די דייטשן ווידער געכאַפּט מענטשן און איך בין אויך אַריינגעפאַלן צוזאַמען מיט ברוך מרדכי סקשידלע און עזרא גראָסדאָרף.

ב׳ דראש־השנה, 1940

אין באַלסק. מ׳האָט געבראַכט נאָך אַ צאָל יידן אין דער־ציאונגס־לאַגער. צווישן זיי אויך דער יודנעלטסטער יוסף דימאַנט, און זיינע חברים שמואל יאָסל ליכטנשטיין און הענעך כהן.

נאָך זיי האָט מען מיטגעשיקט רעקאָמענדאַציע־בריוו „מ׳זאָל גוט פאַרשרייבן". דאָס האָט געהייסן אַריבערלייגן זיי אויף אַ ברייטער, ספּעציעלער באַנק, די הענט און פיס געפּענטעט און שמייסן. די נאַציס זענען געשטאַנען מיט נאַהייקעס און געצימבלט מכות רצח. דער ערשטער צו דער „מצוה" איז געווען דער קאָמענדאַנט אַליין פּריץ ימח שמו, און נאָך אים זיינע געהילפן. ווען איינער איז מיד געוואָרן שמייסן, האָט אים דער צווייטער איבערגענומען.

די געשרייען פון די געשמיסענע זענען געגאַנגען ביזן הימל. נישט איינער פון אונדז האָט געפילט דעם טעם. אָבער די יודענראַט־מיטגלידער האָבן געקריגן אַ צוגאָב־פּאַרציע, אַזוי, אַז ווען זיי זענען צוריקגעקומען אין לאַגער האָט מען זיי קוים דערקענט.

דאַן האָט מען באַפרייט אַלע דראָבנינער יידן, ווייזט אויס, דורך כאַבאַר און דער לאַגער איז באַשטאַנען אינגאַנצן פון ווישאַגראַדער יידן.

עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען באַפרייט די יודענראַטלער און יצחק בול, יידל בולס זון איז געוואָרן יודענעלטסטער און משה לייב דימאַנט זיין סעקרעטאַר. דאַן האָבן אַנדערע ווינטן אָנגעהויבן בלאָזן אין ווישאַגראַדער געטאָ..

ס׳איז וויכטיק כ׳זאָל דאָס געבן צו פאַרשטיין.

דער לאַגער איז באַשטאַנען פון אַ פּלאַץ אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט, קעגנאיבער דער קאָמענדאַנטור. די קיך איז געווען אין אַ קליינער געביידע. מיר זענען געשלאָפן אויפן פּאָל אויף שטרוי אין צוויי גרויסע זאַלן. ווען איך בין געקומען אין לאַגער האָט ער אינגאַנצן עקזיסטירט 6 וואָכן. דאָך איז ער געווען אַזוי פאַרשמוציקט, אַז מ׳האָט די לייז געקענט אָננעמען מיט די הענט.

ס׳איז דאָרט געווען אַ ברונעם וואַסער. די באַקוועמלעכקייטן זענען געווען שרעקלעך, מ׳האָט באַדאַרפט זיצן אויף אַ דראַנג. ליכט איז נישט געווען. מיר האָבן זיך געלייגט אין דער פינצטער און אויפגעשטאַנען אין דער פינצטער. אין קיך האָבן דאַן געאַרבעט מאיר גורפינקעל און לייביש דוד פריי־זינגער פון ווישאַגראַד. נאָך 7 וואָכן זיין אין לאַגער בין איך אַריין אַרבעטן אין קיך מיט עזרא גראָסדאָרף צוזאַמען. די קוכער האָבן געאַרבעט זייער שווער. מ׳האָט געקאָכט אויף נאַס האָלץ, וואָס מיר האָבן אַליין געבראַכט פונעם טייך.

מען האָט געבראַכט קלעצער, פיענקעס און געמוזט זיי צעקלאַפּן מיט שווערער מי. אַז מיר האָבן געוואָלט די קאַפע זאָל זיין פאַרטיק צום פרישטיק, האָט מען געמוזט אונטערהייצן דעם קעסל 2 אַ זייגער ביינאַכט.

מיר האָבן געהאַלטן זמיאַנעס צום אויפשטיין הייצן ביינאַכט. צו דער אַרבעט איז מען געגאַנגען 7 קילאָמעטער אַהין און זיבן צוריק. מיר האָבן רעגולירט דעם לויף פונעם טייך, געשטאַנען אַ גאַנצן טאָג אין וואַסער, שוואַרץ געקליידעטע עס־עס־לייט זענען געשטאַנען איבער אונדז און געהאַלטן אין איין שמייסן מיט די נאַהייקעס. איבער די הענט. מיר פלעגן אַהיימקומען צעשלאָגענע און מידע. יעדן טאָג איז פאַרגעקומען אַן אַפּעל אינדערפרי און פאַרן שלאָף. דער לאַגער־קאָמענדאַנט פּריץ פלעגט זיך טשעפּען צו אונדז, אָפּשפּעטן, אָפּלאַכן און זיך איזדיעקעווען איבער אונדז. פאַרן שלאָף האָט ער אונדז געהייסן זינגען. ער איז געווען אַליין אַ פאָלקסדויטש, אויפגעוואַקסן צווישן יידן און גערעדט יידיש בעסער ווי דייטש. מיר האָבן אים געמוזט תמיד זינגען „ווען, ווען זינגט אַ ייד", און נאָך יעדן וואָרט פלעגט ער צוגעבן אויף יידיש:

— ביי מיר וועט איר אויסברעכן אַלע געגנדז און הינער, וואָס איר האָט זיך אָנגעפרעסן מיט זיי די גאַנצע צייט.

ערב יום־כיפור, 1940

פּריץ האָט געוווּסט, אַז ס׳איז ערב יום־כיפור און ער האָט געהייסן משה זיידעל, הערשל שווירצס איידעם, אַ פּרעקטיקער זינגער, ער זאָל זאָגן „כל נדרי". מיר האָבן געהערט די הייליקע תפילה, זיך דערמאָנט אין די ימים־נוראים פון אַמאָל און טייכן טרערן האָבן געפלאָסן פון די אויגן. נאָך דעם האָט ער אונדז געהייסן זינגען דאָס יידישע ליד „דעם מענטשס ציל איז נישט קיין קינדער־שפּיל". דער אינהאַלט פון אים איז אומגעפער: בעט נישט, מענטש, אויף לאַנגע יאָרן, ווייל ס׳ווערט נמאס א.א.וו. אל תשליכנו לעת זקנה.

אַזוי האָט זיך געענדיקט די כל־נדרי־נאַכט 1940 אין באַלסקער לאַגער.

מיט פאַרטרערטע אויגן זענען מיר איינגעשלאָפן.

נאָך 3 וואָכן אַרבעט אין טייך, האָב איך מיר אָנגעריבן ווונדן און בלאָטערס אויף די פיס, און נישט געקאָנט גיין צו דער אַרבעט. מענטשן האָבן מיר געראַטן כ׳זאָל נישט דערציילן, אַז כ׳בין קראַנק, ווייל מ׳וועט מיך שלאָגן צום טויט. כ׳האָב אָבער נישט געקאָנט אויסהאַלטן. אויפן אַפּעל האָב איך זיך צוגעשטעלט און דאָך געמאָלדן, אַז כ׳קען נישט גיין צו דער אַרבעט, און אַ ווונדער, מ׳האָט מיך געלאָזט אין לאַגער.

ביז מיטאָג האָב איך געהאַט אַ גוטע אַרבעט. כ׳האָב אויסגעגראָבן פעלד־ריבן, נאָך מיטאָג האָט מען מיך צוגעשטעלט אַלס געהילף צום קאַלך־מאָלער, וואָס האָט דאָרט געאַרבעט.

אין קאָמענדאַנטור האָט געאַרבעט אַ דראָבנינער יינגל אַ

געוויסער חיים צודיק, וואָס איז געווען אַ משרת ביים קאָמענ־דאַנט, האָט ער מיך אַרומגעשלעפּט צו פאַרשידענע אַרבעטן און כ׳האָב נישט געקאָנט העלפן דעם שטובנמאָלער, נאָכ־דעם האָט מיך דער מאָלער געשיקט כ׳זאָל אים ברענגען קאַלך. ווען כ׳בין צוריקגעקומען האָבן מיך שוין אָפּגעוואַרט 4 מלאכי חבלה, זיי האָבן מיך אָנגעהויבן וואַרפן פון איינעם צום צווייטן, דערנאָך האָבן זיי מיך אַריינגעשלעפּט אין אַ באַזונדער צימער, אַוועקגעלייגט מיך אַ געבונדענעם אויף דער באַוווסטער באַנק, זיי האָבן מיר אַריינגעציילט 50 שמיץ אויף דעם רוקן און 50 אויפן הינטן. דאַן האָבן זיי מיך אָפּגע־בונדן און האָבן מיך געשלאָגן אויפן קאָפּ. ביז 18 האָב איך געהאַט געדולד און געציילט. נאָך 18 האָב איך געחלשט. זיי האָבן מיך אָבער נישט אָפּגעלאָזט, זיי האָבן אויסגעגאָסן אויף מיר אַן עמער וואַסער, מיך דערמינטערט און געצוווּנגען כ׳זאָל אַרויסטראָגן ציגל פון שטוב און אויסרייניקן די צימערן. כ׳האָב דאָס אַלץ געמאַכט אין אַ לויף־מאַרש.

שפּעטער, ווען איך בין געווען אין בונאַ און געאַר־בעט מיט פּראָפעסאָר שליווינסקי ביים רייניקן באַקוועמ־לעכקייטן, האָב איך דערציילט וועגן דעם, האָט ער מיר אויפ־געקלערט, אַז דאָס איז געווען מיין גליק דאָס, וואָס נאָך די קלעפּ האָב איך געאַרבעט שווער, דאָס האָט מיך אָפּגעראַ־טעוועט. ווען כ׳וואָלט נאָך דעם זיך אַוועקגעלייגט, וואָלט איך באַשטימט געשטאָרבן. דאָך האָט מיין גאַנצער קערפּער זיך פאַרשוואַרצט, און חדשים זענען נאָך די שוואַרצע סיניאַקעס מיר געשטאַנען און געוויטיקט.

יאַנואַר 1941, צוריק אין דער היים

נאָך 18 וואָכן באַלסק בין איך צוריקגעקומען קיין ווישאַגראַד.

דער ווינטער איז געווען אַ שרעקלעך שווערער, די פרעסט און שנייען האָבן אָנגעהאַלטן. איך האָב געוווינט אין דער חורבה פון פּנחס לעווינס געוועלב. מיר האָבן מורא געהאַט די קינדער זאָלן אונדז פאַרפרירן ווערן.

6טער מערץ 1941

די שטאָט איז פול געוואָרן מיט געסטאַפּאָ און לאַסט־מאַשינען. אַלע יידן ווערן געצווינגען אַרויסגיין אויפן מאַרק־פּלאַץ. מ׳גייט אונדז אַרויסטרייבן.

ביי אַ אַכט הונדערט יידן זענען אַריינגעדריקט געוואָרן אין די לאַסט־אויטאָס, מיט קלעפּ און שטויסערייען. ביים אַרויפשטייגן האָט מען זיי מיט מעסערס אָפּגעשניטן די פּלעצאַקעס מיטן ביסל פאַרמעגן וואָס מ׳האָט מיטגענומען. דער תירוץ איז געווען, ס׳איז נישטאָ קיין פּלאַץ אין די אויטאָס פאַר פּלעצאַקעס.

די געוואַלדן פון די צעשלאָגענע יידן, וואָס זענען געוואָרן אַרויסגעריסן פון זייער לעבנס־פּלאַץ אויף גוואַלד זענען דער־גאַנגען ביז צום זיבעטן הימל. מיט די יידן איז אויך אַרויס־געטריבן געוואָרן דער רב, דער מו״צ, מיין שוער שמואל גראָסמאַן און שלמה יהודה לאַבענצקי. מ׳האָט זיי פאַרשיקט קיין סלופּיע־נאָווע נעבן קעלץ.

וועגן סלופּיע־נאָווע האָב איך געהערט פון די, וואָס זענען צוריקגעקומען בנס. דאָס איז געווען, ווי זיי האָבן דערציילט, אַ גיהנום. געבליבן פון זיי זענען הערשל גוימאַן (דאָ אין יש־ראל) און שלום פּיש. ער איז איצט אַ חזן אין אַמעריקע און מאַכט יעדעס יאָר אַן אזכרה פאַר די ווישאַגראָדער קדושים.

דאָס געטאָ אין ווישאָגראַד

מ׳האָט געמאַכט אַן אָפענעם געטאָ ביי אונדז. ער האָט זיך געצויגן פון דער קלויסטער־גאַס פון קובלינסקיס הויז ביז צו יאַסעטשעק דימאַנט, אַלע הייזער פון דער פּלאָצקער, דער אַגראַדאָווער, דער קראָטקער, דער אַלטער חזירים־מאַרק ביז דער פאַרווע און קעגנאיבער בלומע חיהס גאַס. דער פּלאַץ צווישן רבי בנימין ז״ל און משה כמיעלס הויז איז געווען גע־שלאָסן.

מ׳האָט אונדז אַריינגעשפּאַרט צו צען־עלף מענטשן אין אַ צימער אָדער געוועלב. ס׳לעבן איז געוואָרן ווי אין גיהנום.

אין דוד מאיר נאַשעלסקיס הויף זענען געווען צוויי קאַמערן, אין איינער איז אַריין ישראל גדליה דייטש און אין דער צווייטער האָב איך אַריינגענומען די ספר־תורה פון די צעירי אגודת ישראל און מיר האָבן דאָרט געדאַוונט. יעדן טאָג פאַרטאָג און אין אָוונט האָבן מיר געהאַט אַ מנין: מיין טאַטע, מיינע ברידער, חזן אברהם איזראַעלעוויטש, הירש בוכנער, פּסח ראָזנפעלד, אברהם ראָזנפעלד, הירש טוביה דייטש, עזריאל און ישראל העלערמאַן, ישראל גדליה, יעקב קאָ־פּנהאַגן, אברהם חיים ליכטנשטיין און רפאל־יונה ליכטנשטיין.

אַ צווייטער מנין איז געווען ביי הירשל דרעקסלער. דאָס דאַווענען איז געווען פאַרבונדן מיט סכנות נפשות, אַזוי אויך דאָס גיין צום דאַווענען און פון אים.

22סטער יוני 1941

ס׳איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד. מען האָט אונדז אַלע אַרויסגענומען פון די הייזער. צו אונדז האָט מען אויך צוגעבראַכט די אומ־געקערטע פון באַלסקער לאַגער און אַלע צוזאַמען אַריינגע־שפּאַרט אין דער פייערלעשער־געביידע און אויך אין גאָרטן פון דעם לערער נאַוראַצקי. מען האָט אונדז אָפּגעהאַלטן אַ טאָג מיט אַ נאַכט. דערווייל האָבן די שכנים אונדזערע אַרויס־גענומען פון אונדזערע שטיבער וואָס ס׳איז נאָך געבליבן. דערנאָך האָט מען אונדז געהייסן צוריקקערן זיך אין אונדזערע נאַרעס.

מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער האָט מען אונדז אַרויסגענומען פון די הייזער צום אַנטלויזן. צו הונדערט מענטשן האָט מען אַרויסגעפירט נעבן דער עלעקטרישער סטאַציע, ווו ס׳איז געווען אַ וואַסער־באַסיין. אין דאָקטער זאַוואַדזקיס סאָד. מיר האָבן זיך אויסגעטאָן נאַקעט אין אַ הייזקע און נאַקעטער־הייט האָבן מיר געמוזט לויפן אַ 100 מעטער — פרויען,

מענער, אַלטע און קינדער צוזאַמען. די גויים זענען געשטאַנען אַרום אונדז און אָפּגעשפּעט פון אונדז.

אַזוי האָט עס זיך געצויגן עטלעכע טעג. צו דעם אַקט האָט מען ספּעציעל געבראַכט אַ דאָקטאָר פון פּלאָצק, וואָס איז געווען אַ ספּעציאַליסט קעגן לייז און פּאַרלייזיקונג. ווער ווייסט צי וואָלטן מיר אויסגעהאַלטן די חרפה און די קלעפּ, וואָס זענען געפאַלן אויף אונדזערע קערפּער, ווען נישט דאָס, וואָס ר׳ יצחק באַל, דער פּרעזעס אונדזערער, האָט אָפּגעקויפט דעם דאָקטאָר און די גזירה איז בטל געוואָרן איידער מ׳האָט מיט אונדז געענדיקט.

דעם זומער האָבן מיר געאַרבעט ביי צוואַנגס-אַרבעטן. אַ 70 מאַן האָבן געשיט אַ שוץ-וואַל נעבן שאַפּריק און יאַנושעוו, אַנדערע האָבן געאַרבעט אויף שאָסייען, געגראָבן ריוון. אַ טייל האָט געאַרבעט אין די הייף פון גראַטקאָוואָ און קורבעלניק.

פון מאָל צו מאָל האָט די געסטאַפּאָ געמאַכט אַן אַבלאַווע אויפן געטאָ און געשלאָגן, געממיתט. דאַן זענען צוריקגעקומען די רעשטלעך פון סלופּיע-נאָוואָ און פון וואַרשע. מיטאַמאָל האָבן די מערדער צוזאַמענגענומען די אַלע, וואָס זענען צוגעקומען פון אַנדערע פּלעצער, אויפן מאַרק-פּלאַץ, ביי אַ זעקס הונדערט יידן. זיי האָבן אַרויסגענומען פון זיי 180, איינגעשפּאַרט זיי אין 4 לאַסט-מאַשינען ווי הערינג, מ׳האָט זיי אַוועקגעפירט, קיינער האָט נישט געוווּסט וווהין. די איבעריקע האָבן זיי צוגעפירט צו דער ווייסל, אויפגעלאָדן זיי אויף בויטן, געשלאָגן, געהרגעט און זיי אָפּגעשיקט קיין וואַרשע. אייניקע יידן זענען דערביי אַריינגעפאַלן אין וואַסער און נישט אַרויסגעקומען שוין מער.

תשעה באב, 1941

זיי האָבן צוזאַמענגענומען אַלע מענער, וואָס זענען געבליבן אין געטאָ, אויסגעקליבן פון זיי אַ הונדערט און צוואַנציק מאַן און זיי אַוועקגעפירט קיין באַלסק אין לאַגער. דאַן האָבן זיי אַרומגעצוימט דעם געטאָ מיט שטעכלדראָט און אויסגערופן, אַז פון היינט אָן איז דער געטאָ געשלאָסן און ווער ס׳וועט זיך געפינען אויסער אים וועט דערשאָסן ווערן.

ראש-השנה האָט מען געדאַוונט אין די מנינים ווי פריער, אויף יום-כיפור האָט דער יודענראַט זיך אויסגעסטאַרעט מ׳זאָל אונדז דערלויבן צו דאַווענען אין דעם גרויסן מאַגאַזין פון מילך. מיר האָבן אַהין אַריינגעבראַכט אַ ספר-תורה און האָבן געדאַוונט.

דער חזן ר׳ אברהם איזראַעלעוויטש האָט געדאַוונט כל-נדרי און מוסף, נעילה האָט געדאַוונט ר׳ מאיר שוחט, שחרית האָט מען מיר איבערגעגעבן צו דאַווענען.

שבת פרשת ויצא, 1941

ווישאָגראַד איז אויסגעליידיקט געוואָרן פון יידן און געוואָרן יודענריין.

דאָנערשטיק האָט מען פּלוצעם געבראַכט צו פירן אַלע מענטשן פון באַלסק. מיר האָבן באַלד דערפילט, אַז עפּעס איז דאָ נישט אין אָרדענונג. פרייטיק האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז מ׳האָט אַלע פאַלקסדויטשן מאָביליזירט צו קומען שבת מיט זייערע וועגן און פערד. ס׳האָט זיך געשאַפן אַ פּאַניק. מענטשן האָבן געוויינט, געבראָכן די הענט, ספּאַזמירט. דער יודענראַט האָט צוגעגרייט אַ ליסטע פון אַ זעקס הונדערט יידן קיין טשערווינסק, און אַ צוועלף הונדערט קיין נאָווידוואָר. יעדער האָט זיך געמאַכט אַ פּלעצאַק און זיך געגרייט אין וועג אַריין.

פרייטיקצונאַכטס האָבן מיר נאָך געהאַט אַ מנין ביי ר׳ שמשון זילבערבוים אין הויף, ווו מיר האָבן געוווינט. ווייטער גיין האָט מען נישט געוואָלט. ר׳ יידל שינבוים דער מלמד האָט געדאַוונט קבלת שבת און כ׳וועל אייביק נישט פאַרגעסן דעם ניגון מיט וועלכן ער האָט געזאָגט „לכה דודי". זיין התלהבות איז געווען ממש אַ הימלישע.

אַ גאַנצע נאַכט האָבן מיר קיין אויג נישט צוגעמאַכט. מיר זענען געזעסן מיט די פּלעצאַקעס אויף די פּלייצעס גרייט צום אומגליק.

12 ביינאַכט געגוני האָבן דעם געטאָ אַרומגערינגלט עס-עס-מענטשן און פאַלקסדויטשן, און שבת 6 אינדערפרי, געגוני, ווען די גאַנצע וועלט איז געווען איינגעהילט אין אַ ווייסן לייכטן פראָסט, האָבן זיי אונדז אַרויסגעטריבן צום מאַרק-פּלאַץ. די באַשטימטע פאַר טשערווינסק האָט מען אַוועקגעשיקט מיט פערד און וועגן, זיי זענען געווען די ערשטע. די וואָס זענען באַשטימט געוואָרן קיין נאָווידוואָר האָט מען אַרויפגעלאָדן אויף לאַסט-מאַשינען, זיי געשלאָגן און געשניטן די פּלעצאַקעס פון די אַקסלען. אַזוי איז די מערהייט געבליבן אָן זייער „פאַרמעגן", אָן ברויט, אָן קליידער.

שבת 1 אַ זייגער זענען מיר אָנגעקומען קיין נאָווידוואָר. מ׳האָט אונדז קאָנצענטרירט אין דעם קליינעם געטאָ, אָפּגעזונדערט פון אַנדערע, צו פופצן ביז צוואַנציק מענטשן אין אַ צימערל. מיין טאַטע, זיינע זין און טאָכטער, איך, מיין פרוי און אונדזערע דריי קינדערלעך, מיין ברודער יצחק מיט דער פרוי, צוויי קוזינען יתומים פון גרודזשינסק און שמואל זאַמבקאָווסקי (היטלמאַכער), דער חסידים-שערער. צוזאַמען אַכצן נפשות אין איין צימער.

די נאַכט איז צוגעפאַלן. דער פראָסט האָט זיך געשטאַרקט. צעבראָכענע, מידע, דערשלאָגענע און צעבלוטיקטע האָבן מיר זיך אַוועקגעלייגט אויפן פאָל און איינגעשלאָפן. אייניקע, וואָס האָבן געהאַט האָבן עפּעס געגעסן, די איבעריקע האָבן זיך אַוועקגעלייגט הונגעריקע.

דאָס געטאָ אין נאָווידוואָר

אין שפּיץ פון יודענראַט איז געשטאַנען יוסף גרשון, אַ סטודענט מיט הויכער בילדונג, ווען מ׳האָט אים נאָמינירט אַלס פּרעזעס. אַזוי האָבן נאָווידוואָרער דערציילט, איז ער געווען אַ טייערער מענטש, געטאָן פיל פאַר די יידן אין געטאָ, אויפגעשטעלט אַ קראַנקן-הויז און געזאָרגט פאַר יעדן. אָבער אַמאָל האָבן די דייטשן אַרויסגענומען אַלע מענער, אויך אים, און זיי אָפּגעהאַלטן עטלעכע טעג אויסערן געטאָ. און ווען ער איז צוריק געקומען האָט ער געטראָפן זיין מוטער און

זיין גאַנצע משפּחה צעשניטן אויף שטיקלעך, און די הענט און פיס אָפּגעהאַקט. פון דאַן איז ער אַראָפּ פון זינען און געקריגן אַ נייגונג צו ברוטאַליטעט. אין זיין וואַנזין האָט ער נישט אונטערשיידט צווישן מענטש און מענטש און יידן האָבן פאַר אים געציטערט, ווי פאַר דער געסטאַפּאָ.

סעקרעטאַר פון געטאָ איז געווען הערמאַן אַבראַמאָוויטש. ער האָט זיך נישט גערירט פון פּלאַץ אָן לאַפּווקע. אַלס פּראָווינץ־לייטער האָבן די דייטשן ספּעציעל נאָמינירט אַן אָפּיציעלן פאַרברעכער, ישראל טישלער. ס׳איז געווען אויך איינער אַ נחמן רייכמאַן, אַ פיינער, באַקוועמער מאַן, אָבער אָן איניציאַטיוו. ער האָט אויך קיין פונקציע נישט געהאַט. קאָמענדאַנט פון געטאָ איז געווען יאַנקל באַראַנעק, אַ יונג אַ ריז, ער האָט אָנגעוואָרפן אַ פּחד אויף מענטשן. געהאָלפן האָבן אים חיים יאַצקי און שלמה מאָרדע.

אויף צומאָרגנס, זונטיק, זענען מיר אַריין אין יודענראַט, אַ דעלעגאַציע פון יאָסל אַש, שמעון ראָטבאַרט, יצחק לייב טויב און איך. מיר האָבן געפאָדערט מ׳זאָל צוקאָפּטירן ווישאָגראָדער פאָרשטייער צום יודענראַט. זיי האָבן מסכים געווען. מיר האָבן באַלד גערופן אַ פאַרזאַמלונג און אויסגעווײלט דערצו יואל ליפּע קרוי, לייזער ראָטבאַרט און יואל בוים. די דריי האָבן באַלד רעגיסטרירט אונדזערע יידן, אַרויסגעגעבן זיי שפּייז־קאַרטן און עסן צום דערקוויקן די נשמה. אויך אין דער פּאָליציי זענען אַריין אונדזערע מענטשן: יעקב וואָלף גורפינקל, אלחנן קאָנאסטער און אָשר ליכטנשטיין.

די פּאָליציי האָט באַדאַרפט היטן די טויערן פון געטאָ, מ׳זאָל נישט אַרויס אין גאָס אַריין, מ׳זאָל נישט אַריבער פון קליינעם געטאָ אין גרויסן און נישט שפּאַצירן אין די פאַרבאָטענע שעהן. ס׳זענען געווען באַגרענעצטע שטונדן, ווען מ׳האָט געמעגט אַרויסגיין אין גרויסן געטאָ איינקויפן פּראָדוקטן. דאָס קליינע געטאָ איז געווען ווי אַ טורמע, ווער ס׳איז אַרויס פון אים האָט זיי די פּאָליציי באַזוכט, צי זיי שמוגלען נישט דורך זאַכן צום פאַרקויפן אין גרויסן געטאָ. די פּאָליציי האָט אויך אַרויסגעשיקט מענטשן צו אַרבעט.

יעדן טאָג זענען פון אונדז אַרויס דריי הונדערט יידן קיין סטוטשנע און פּעסטונג. די אַרבעט אין סטוטשנע קאָן מען פאַרגלייכן צו סיביר און אפשר נאָך שווערער.

די ראָלן שטעכלדראָט, וואָס מ׳האָט געוואָרפן ווי באַלן, האָבן אונדז פאַרוווּנדעט און צעבלוטיקט. די אויפזעער ביי דער אַרבעט זענען געווען פראָנט־אינוואַלידן, וואָס האָבן די גאַנצע צייט געשריגן:

— די יידן זענען שולדיק אין די מלחמות און אין אונדזערע ווונדן און מיר דאַרפן זיך נוקם זיין אין זיי אַכזריותדיק.

פון דער אַרבעט פלעגן מיר אַהיימקומען פאַרוווּנדעטע און צעבלוטיקטע. צו אונדזער גליק זענען די צוויי יידישע אויפזעער געווען צוויי גוטע יונגען, סעגאַל פון נאָווידוואָר און לייזעראָוויטש פון זאַקראָטשים. זיי האָבן אונדז צוגעהאָלפן ווי ברידער, אַמאָל אויך איינגעשטעלט זייער לעבן פאַר אונדז און געקריגן געשלאָגן דערפאַר.

אַלע פאַרזאָרגונגס־פּאָסטנס האָבן דערהאַלטן די יידן פון נאָווידוואָר. ס׳איז געווען אַ גרויסער ניי־אַנשטאַלט אין דריי הייזער, און די נאַציס מיט די פאָלקסדויטשן, ווען זיי האָבן עפּעס באַשטעלט צום נייען, האָבן זיי געבראַכט מיט זיך פאַרשידענע פּראָדוקטן. דער פאַראַנטוואָרטלעכער פאַר די וואַרשטאַטן איז געווען איינער אַ נאָווידוואָרער. אַ קליין געליידעלע (פאַרגעסן זיין נאָמען). די געסטאַפּאָ האָט זייער געהאַלטן פון אים, ער איז געווען אַ האַרציקער ייד און זייער געזאָרגט פאַר אונדז. ער האָט אונדז פאַרשפּאָרט אַ סך אומאָנגענעמלעכקייטן און ליידן. ווישאָגראָדער האָבן נאָר געאַרבעט דאָרטן צוויי, צוליב זייער שייכות צו נאָווידוואָר. מיין טאַטע, ווייל ער האָט געהאַט אין נאָווידוואָר אַ שוועסטער־קינד, ברײנע דעם פּאַניכאָווער שוחטס אַ טאָכטער, און מאיר קירשנבוים, ווייל זיין ווייב איז געווען פון נאָווידוואָר.

מען האָט אָרגאַניזירט אַ קיך, הירשל פוקס, חנה איטעס איידעם, איז געווען קוכער. מ׳האָט געקאָכט אַ ביסל נישט געשיילטע קאַרטאָפל מיט גריפּן און פאַרטיילט דאָס לויט שפּייז־פּראָדוקטן.

מיר האָבן געקריגן יעדע וואָך אַ ברויט אויף אַ מענטשן און 120 גראַם פערד־פלייש, צו דעם פלעגט מען צוגעבן איין קילאָ שוואַרצע מעל יעדן מאָנאַט.

פאַר דער אַרבעט האָט מען אונדז נישט געצאָלט קיין געלט, מ׳האָט נאָר געגעבן 250 גראַם ברויט ביים אַרויסגיין אַרבעטן. מענטשן האָבן אָנגעהויבן שמוגלען פון פּלאָנסק און טשערווינסק צו אונדז אין געטאָ אַריין. דאָרט זענען פּראָדוקטן געווען ביליקער ווי ביי אונדז. אייניקע האָבן אויך געשמוגלט פון אונדזער געטאָ אין לעגיאָנאָווע. דאָס שמוגלען איז געווען לעבנס־געפערלעך ממש. נישט איינמאָל האָט מען געפּאַקט יידן שמוגלען און מ׳האָט זיי דערשאָסן צום טויט. איינמאָל האָט מען געפּאַקט זיבן אַזעלכע יידן, צווישן זיי אַ ווישאָגראָדער בחור פון 16 יאָר, וואָלף לעווינס זון. האָט מען זיי אַלע אויפגעהאָנגען, כדי אָפּצושרעקן אַנדערע.

טיפוס און חברה קדישא

די מערהייט אין געטאָ האָט געהונגערט. פון הונגער און ענגשאַפט איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע און מענטשן זענען געשטאָרבן אין די צענדליקער. קעגנאיבער אונדז האָט געוווינט אבא גרינוואַלד פון ווישאָגראָד. ער איז געלעגן 2 טעג און אַוועקגעשטאָרבן, און אַזוי אויך ר׳ איטשע מאיר מלמד. ווען מיר האָבן געזען, אַז ס׳מערן זיך די טויטע, האָבן מיר געגרינדעט אַ חברה קדישא פון דריי ווישאָגראָדער יידן: יצחק לייב טויב, שמשון זילבערבוים און אברהם גזשיוואַטש.

יעדן טאָג איז געווען אַ צוויי־דריי יידן צום באַגראָבן. ס׳איז ביי אונדז געווען אַ שפּיטאָל מ׳שטיינסגעזאָגט און אַ פעלטשער, אַ לעגיאָנאָווער ייד, ציטרין, אָבער וואָס האָט ער געקאָנט טאָן, אַז די גאַנצע היילונג איז באַשטאַנען פון איינשפּריצונגען. 90 פּראָצענט פון די האָספּיטאַליזירטע דאָרט זענען געשטאָרבן פון דער עפּידעמיע. אין איין וואָך איז געשטאָרבן שמוליק האָכבוים, ברוך־דוד וויזנבערג מיט זיין פרוי, יצחק דימאַנט און חיה ראָזנפעלד. ס׳געפאַלן אַ פּחד. יידן זענען בעסער געבליבן ליגן אין די הייזער, אָבער דער

פעלטשער פלעגט קומען אויך צו זיי און יעדן געהאָלפן מיט אויסערגעוויינלעכער איבערגעגעבנקייט.

ווינטער, אין די גרויסע פרעסט און זאַווערוכעס, פלעגט מען כאַפּן יידן צום רייניקן די שנייען, און דאָס אויסער די, וואָס האָבן געאַרבעט אין סטוטשנע. די געסטאַפּאָ פלעגט זיך אַריינרייסן אין געטאָ און געשלאָגן וועמען זיי האָבן נאָר געטראָפן. איינמאָל האָט מען גענומען צען יידן צו אַן אַרבעט אין הויף פון געסטאַפּאָ, האָבן זיי צוגעזען, ווי מ'האָט אויפגעהאָנגען 5 גלחים, צווישן זיי איינער פון ווישאַגראַד. פריער האָט מען זיי געבונדן די הענט אויף הינטן מיט שטעכלדראָט, און ווען מ'האָט זיי אַראָפּגענומען טויטע פון די תליות, האָט מען געהייסן די יידן זאָלן זיי באַגראָבן. מיין ברודער איז געווען צווישן די באַגרעבער.

אין 5 וואָכן אַרום האָט מען געבראַכט פינף יידן פון טשעכאַנאָוו אין געטאָ אַריין. מ'האָט זיי אויפגעהאָנגען און איבערגעלאָזט אויף די תליות 24 שעה, און אַלע יידן האָבן געמוזט שטיין און צוקוקן.

ווען מ'האָט אויפגעהאָנגען די זיבן יידן מיט וואָלף לעווינס יינגל, האָט מען אַרויסגענומען אַלע געטאָ־איינוווינער אויף כוח און געבראַכט זיי צום אָרט ווו מ'האָט זיי געהאָנגען. דאָס מאָל האָב איך אויך צוגעזען די דייטשישע באַרבאַרישקייט. מ'האָט אונדז אויסגעזעצט שורותוויז, די ערשטע שורה ליגנדיק, די צווייטע זיצנדיק, די דריטע קניענדיק, שטייענדיק, אַזוי איינס איבערן אַנדערן, כדי מ'זאָל חלילה נישט פאַרשטעלן איינער דעם אַנדערן דאָס בילד. די וואַנדאַלן האָבן פאַרבערייט די פאַרשטעלונג מיט זייער פּינקטלעכקייט און טיראַנישער רואיקייט. מערדער.

ס'זענען געווען פאַלן ווען די געהאָנגענע האָבן אויסגעטאָן די שיך און זיי געוואָרפן צו זייערע קרובים, כדי זיי זאָלן קאָנען פאַרקויפן און קויפן עפּעס צום עסן פאַר זיי.

מניינים צום דאַווענען און סדר פסח

אין געטאָ נאָווידוואָר איז געווען דער רב פון ליאָונטשין זצ"ל, האָט ער אויסגעהאַלטן אַ מנין ביי זיך אין שטוב. מערסטנטייל דאַווענער זענען געווען ווישאַגראַדער. עס איז אויך געווען מנינים ביי ר' ישראל שיע שוחט פון זאַקראָטשים, און אין הויז פון ר' שמשון זילבערבוים.

פאַר פסח האָבן מיר זיך באַראַטן, ווי מקיים צו זיין די מצווה פון אכילת מצות. דער רב האָט געפסקנט, אַז אין דעם פאַל מעג מען באַקן מצות פון פאַרשידענע מעל. איך און אברהם גזשיוואַטש האָבן אָנגעוויזן ווי אַזוי צו באַקן מצות. מיר האָבן געמאַכט אַ פייער אין די קיכן און אַזוי קאָמבינירט, אַז אין יעדן אויוון איז געווען פלאַץ פאַר אַ מצה זי זאָל קריגן אויבער־פייער און אונטער־פייער, אַלץ כדי צו האָבן אַ כזית מצה אויף פסח, צום סדר.

אַרבע כוסות האָט מיר געמיינט יוצא צו זיין מיט זיסער טיי, אָבער ר' מאיר שוחט האָט געפסקנט:

אַזוי ווי די וועלט זאָגט אויף גוטן באַרשטש: „ער איז, ווי אַ גוטער וויין", קאָן מען אָננעמען, אַז אויך פאַר ארבע כוסות איז באַרשטש אַזוי ווי וויין.

האָבן מיר באַשלאָסן שטעלן רויטן באַרשטש, מיט לעבנס־געפאַר האָבן מיר דאָס געמאַכט, כדי דער סדר פסח זאָל געפּראַוועט ווערן כהלכתו.

איצט, נאָך 28 יאָר, פרעג איך זיך, פון וואַנען האָבן מיר געהאַט מוט און כוח, איינצושטעלן זיך דאָס לעבן, כדי מקיים צו זיין מצוות.

זומער 1942

שרעקלעכע ידיעות זענען אָנגעקומען וועגן וואַרשעווער געטאָ. מ'זאָגט, אַז מ'האָט אַרויסגעפירט פון דאָרט אַלע יידן קיין טרעבלינקע. מ'האָט זיי אָפּגענאַרט, אַז זיי פאָרן אויף אַרבעט, און מ'האָט זיי פאַרניכטעט.

ימים־נוראים 1942

מיר האָבן אָפּגעהאַלטן תפילות במנין אין אונדזערע אויבנדערמאָנטע פלעצער. ביים רב האָט געדאַוונט מוסף ר' מאיר שוחט און ר' אברהם גזשיוואַטש האָבן געבלאָזן שופר. ביים שוחט האָט אַ ייד פון נאַשעלסק געדאַוונט מוסף און איך שחרית. מיר האָבן געהאַט איין שופר, וואָס אברהם האָט געבראַכט מיט זיך פון ווישאַגראַד איז מען געגאַנגען מיט אים פון מנין צו מנין.

שמיני עצרת האָט מען אַרויסגענומען אַלע יאַבלאָנאָווער יידן און זיי אַריבערגעפירט קיין טרעבלינקע. הונדערט פון זיי זענען אַריבער בגניבה קיין נאָווידוואָר, אָבער ס'האָט זיי נישט געהאָלפן, די יידישע פּאָליציי אַליין האָט געמוזט זיי אויסגעפונען און זיי איבערגעבן אין די הענט פון געסטאַפּאָ. אַכט און דרייסיק יידן האָט מען אַזוי געכאַפּט. די געסטאַפּאָ האָט געבראַכט פערד און וועגן, זיי אַרויסגעפירט אין אַ וואַלד ביי דער גרענעץ און זיי אויסגעשאָסן ביז צו איינעם.

אין אַ פאָר שעה אַרום האָט מען געבראַכט זייערע בלוט פאַרפלעקטע קליידער אין געטאָ אַריין און שפּעטער האָבן מיוחסים זיי געטראָגן אויסגעוואַשענע און געפּרעסטע. דאָס איז געווען שרעקלעך צוצוזען.

26סטער אָקטאָבער 1942, דינסטיק

דער געטאָ איז אַרומגערינגלט געוואָרן מיט באַוואָפנטע עס־עס־מענער. דעם וואַרשטאַט האָט מען ליקווידירט, די טויערן זענען געשלאָסן. ס'ווערט קלאָר, אַז מ'ליקווידירט דעם געטאָ. מ'הייבט אָן אַרויסטרייבן יידן. די פּאַניק וואַקסט פון מינוט צו מינוט. מענטשן לויפן זיך געזעגענען איינער פון צווייטן, פון קרובים, משפחות און פריינד. קינדער וויינען, ווייבער קלאָגן און חלשן. שעהן לויפן, און די פּאַניק האַלט אָן. דאַן קומט די דייטשישע פּאָליציי און באַרואיקט, אַז דערוויילע טרייבט מען נאָך נישט, אָבער לויט דער נייער פאַראָרדענונג מוזן די טויערן פון אַלע געטאָס אין דריטן רייך זיין געשלאָסן, און ס'איז פאַרבאָטן פאַר יידן אַרויסצוגיין פון געטאָ.

מ'האָט געבראַכט אין געטאָ אַלע יידן, אַפילו די וואָס האָבן געאַרבעט ביי גויים אויסער דעם געטאָ. מ'האָט אַהער אויך געבראַכט די יידן פון טשערווינסקער געטאָ, צווישן זיי

ווישאַגראַדער יידן. דאָס ענגשאַפט האָט זיך פאַרטאָפּלט. אין יעדן צימער זענען אַריינגעשטופּט פינף־זעקס משפחות.

צוויי מאָל אין וואָך פאָרן דאָ דורך באַנצוגן, זייערע וואַגאָנען זענען פול מיט יידן. מיר ווייסן, אַז דאָס זענען מלאָוווער יידן.

20סטער נאָוועמבער 1942

היינט איז אַרויס דער ערשטער טראַנספּאָרט. מ'האָט אַרויסגענומען פון געטאָ אַלע אַלטע יידן און אַלע קראַנקע. ס'האָט געהייסן, אַז מ'באַזייטיקט אַלע אומפּראָדוקטיווע עלעמענטן.

מיט אַ ביסל כאַבאַר האָט מען געקאָנט אַנגערופן ווערן פּראָדוקטיווער און נוצלעכער, און יאָ בלייבן.

דאָס געטאָ איז פאַרשלאָסן און באַוואַכט. געסטאַפּאָווצעס האַלט די וואַך מיט דער הילף פון די יידישע געטאָ־הערשער.

איין טאָג זענען מיר אויפגעפּאַדערט געוואָרן דורך דעם יודענראַט, אַרויסצוגיין און זיך צוזאַמענצונעמען אויפן פּלאַץ און מיטברענגען און אָפּגעבן דעם יודענראַט אַלע צירונגען, גאָלד און זילבער וואָס מיר באַזיצן נאָך. און אויב מ'וועט נאָך אַ רעוויזיע געפינען ביי עמיצן איינע פון די אויבנדערמאָנטע זאַכן, וועט ער געטויט ווערן אויפן פּלאַץ.

יידן האָבן אָנגעהויבן ברענגען די טייערסטע זאַכן. כ'האָב אַליין געזען ווי ר' מאיר שוחט האָט געבראַכט אַ גרויסע גאָלדענע קייט, אַוודאי אַ טייערע ירושה־זאַך און זי אַוועקגעגעבן. ווער ס'האָט נישט מורא געהאַט האָט גאָרנישט געבראַכט, אָבער ווער ס'האָט געהאַט אַנגסט האָט אַוועקגעגעבן דאָס לעצטע, וואָס ער האָט געהאַט, זאַכן פאַר וועלכע ער וואָלט געקאָנט נאָך פאַרלענגערן זיין לעבן און אויף צומאָרגנס האָט ער נישט געהאַט פאַר עפּעס צו קויפן אַ שטיקל ברויט צום דערהאַלטן זיין נשמה.

פון דער ערשטער אַרויסשיקונג אַן האָבן מענטשן נישט געוואָלט אַרויסגיין צו דער אַרבעט צוליב צוויי סיבות: ערשטנס, ווייל מ'האָט שרעקלעך געשלאָגן ביי דער אַרבעט, צווייטנס, ווייל אויב אַ מענטש איז אַרויס צו דער אַרבעט, איז קומענדיק צוריק פלעגט ער נישט טרעפן זיין ווייב און קינדער; עס האָט פּאַסירט, אַז שלמה דרעקסלער איז געקומען פון דער אַרבעט און געטראָפן, אַז מען האָט אַרויסגעפירט זיין טאַטן מיט די שוועסטער אויפן פּלאַץ, האָט ער זיך אַנגעשלאָסן צו זיי פריוויליק, כדי צו שטאַרבן צוזאַמען מיט זיי. דאָס זעלבע האָט געטאָן מיין פעטער זכריה נאַטאַן און לייבל קאַפּנהאַגן. פלעגן זיך מענטשן אויסבאַהאַלטן און נישט אַרויסגיין צו דער אַרבעט. האָבן געפּעלט 40 מענטשן. זענען אַריין זעלנער און געכאַפּט יידן. און יאָסל גרשון, יודענראַט־פּרעזעס, און דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי האָבן צוגעהאָלפן דערצו. די דייטשן האָבן דאַן אַרויסגעפירט די יידן צו דער סטאַטשיע, אָנגעגעבן זיי שווערע אַרבעטן און זיי געמאַטערט צום טויט. אַ טייל איז אַנטלאָפן און אַוועק. אָבער די געבליבענע ניין און צוואַנציק האָט מען געצווונגען אַליין זיך אויסגראָבן אַ גרויסן גרוב. ווען זיי האָבן געענדיקט האָט מען זיי צעריסן שטיקערווייז לעבעדיקערהייט און דערנאָך דערשאָסן און אַריינגעוואָרפן אין ברודער־קבר.

צווישן די קרבנות איז געווען משה פוטערמאַן און שלמה בוכנער, נאַכעלע די הייוונס אײדעם.

לייבל וויזענבערג איז על־פּי נס ניצול געוואָרן און איז געקומען האַלב־נאַקעט ביינאַכט אין געטאָ אַריין.

ס'איז לייכט זיך פאַרצושטעלן וואָס מיר האָבן געפילט יענע נאַכט. די קלאָגעריי מיט די וויי־געשרייען זענען געגאַנגען ביזן זיבעטן הימל. פרויען, קינדער, עלטערן און ברידער זענען געלאָפן אין יודענראַט און געפּאָדערט מ'זאָל זיי אומקערן זייערע מענער און קינדער. אָבער ס'איז שוין געווען צו שפּעט. די אַלע זענען שוין געווען טויטע, וואָס קענען נישט אויפלעבן, און צו קבר ישראל נישט געקומען. הי"ד.

9טער דעצעמבער 1942, דאָנערשטיק

מ'האָט ווידער געשיקט אַ טראַנספּאָרט יידן. מיר האָבן שוין געוווסט ווהין זיי גייען. אַברהם גזשיוואַטש, וועלכער איז געווען צווישן זיי, איז דורכגעגאַנגען דורך מיר און געזאָגט:

— להתראות אין ארץ־ישראל, כ'נעם מיט זיך דעם שופר.

צום באַדויערן איז פון זיי נישט געבליבן אַ זכר. קיין איינער פון די ווישאַגראַדער האָט זיך נישט אומגעקערט. איין פרוי, גאָלדע זאַלצבערג, איז געבליבן לעבן און זי האָט וואָס צו דערציילן. זי האָט געאַרבעט אַלס קראַנקנשוועסטער ביי ד"ר מענגעלע.

11טער דעצעמבער 1942, שבת

די מערדער זענען געקומען אין געטאָ. שמחה, מאיר קצבס זון, פון ווישאַגראַד, איז אַנטלאָפן צו שטאַלצמאַנען אויפן בוידעם. זיי האָבן אים דערהרגעט אויפן בוידעם און אים איבערגעלאָזט. ער איז דאָרט פאַרבליבן אויף אייביק.

12טער דעצעמבער 1942, זונטיק

ס'איז אָנגעקומען די גזירה מ'זאָל אַרויסנעמען אַלע יידן פון געטאָ. מען האָט זיי אַרויסגעטריבן אויפן פּלאַץ. די דייטשן זענען געגאַנגען מיט קוישן אין די הענט און צוזאַמענגענומען אַלע ווערטפולע זאַכן און גאָלד מיט זילבער. זיי האָבן באַזוכט יעדן איינעם און יעדעס אָרט, אויב ווער האָט זיך זיי אויסגעזען פאַרדעכטיקט האָבן זיי אים אַרויסגענומען און אויסגעטאָן נאַקעט, כדי צו זען צי באַהאַלט ער נישט עפּעס וואָס. זיי האָבן אויסגעטאָן אויך פרויען, אָן שום בושה.

ביז דער באַן־סטאַציע האָבן זיי אונדז געיאָגט צופוס. דער טאָג האָט געשיינט, די זון האָט געלויכטן מיט פרייד אָבער פאַרן יידישן פאָלק איז די וועלט געווען פינצטער. אונדזערע קינדערלעך זענען געגאַנגען אַראָפּגעבויגן די קעפּעלעך, טריב און זאָרגפול. זיי האָבן געזען פּוילישע קינדער שטייען און שפּילן זיך.

אויף דער סטאַציע זענען שוין געשטאַנען וואַגאָנען און 3 לאַסט־וואַגאָנען, פינצטערע, געשלאָסענע. מיך מיט מיין משפּחה האָבן זיי אַריינגעשטופּט צוזאַמען מיט אַכציק יידן אין איינעם פון די לאַסט־וואַגאָנען.

צו אונדזער וואַגאָן האָט מען צוגעגעבן צוויי און פערציק אַרעסטאַנטן פון פלאָצקער טורמע. מ׳האָט שוין נישט געהאַט קיין פלאַץ אַפילו צום שטיין. מ׳האָט נישט געהאַט מיט וואָס צו אָטעמען. אַלע האָבן געהאַלטן ביים חלשן. אַ נס איז געשען, אַז דער פעלטשער ציטרין איז געווען אין אונדזער וואַגאָן און ער האָט געהאַט מיט זיך וואַלעריאַן־טראָפּן, האָט ער אונדז דערמינטערט יעדע מינוט. ווען נישט ער וואָלטן אַ סך אויסגעשטאָרבן פון דושנעקייט און דערשטיקט געוואָרן אין די וואַגאָנען.

13טער דעצעמבער 1942, מאָנטיק

נאָכמיטאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין בירקענאַו. אונדזער וואַגאָן איז געווען שטרענג באַוואַכט, ווייל ס׳זענען דאָ געווען יידישע אַרעסטירטע. צווישן זיי זענען געווען משה ליפּסקי, שמעון זאַיאָנץ, זיין זון אשר זאַיאָנץ, אַ יונגער בחור און יעקב שטערן. אַלע פיר ווישאָגראָדער. מ׳האָט זיי אַרעסטירט נאָך אין 1940. קיינער האָט נישט געוווּסט זייער גורל. לאָזט זיך אויס, אַז די גאַנצע צייט האָט מען זיי געהאַלטן אין פלאָצקער טורמע, וווּ זיי האָבן געאַרבעט אַלס שוסטערס.

אונדזער וואַגאָן האָט מען אויפגעעפנט ערשט נאָך דעם, וואָס מ׳האָט אַרויסגענומען די „אַרעסטאַנטן״. מיר זענען די לעצטע אַרויס פון דערשטיקעניש.

איך האָב געהאַלטן ביים הענטעלע מיין זעקס־יאָריק טעכטערל ברײנע מאַכלע. דאָס עלטערע ניין־יאָריקע ייִנגעלע יצחק און דאָס קלענסטע, דעם צוויי־יאָריקן גרשון האָט געהאַלטן מיין פרוי שרה בת שמואל גראָסמאַן און מיין שוועסטער צירל־חנה.

אויפן פלאַץ קומענדיק, האָט מען געפירט די מענער באַזונדער און די פרויען מיט די קינדער באַזונדער. האָט איין מערדער געוואָלט אַרויסרייסן ביי מיר דאָס טעכטערל. ער האָט מיך געשלאָגן. כ׳האָב זיך נישט געקאָנט אָפּרייסן פון מיין מיידעלע, ס׳האָט אים נישט געהאָלפן. ביז ס׳איז צוגעקומען נאָך איינער און האָט מיר דערלאַנגט מיט זיין קאָלבע פון דער ביקס איבערן קאָפּ און כ׳בין אָוועקגעפאַלן אין חלשות.

ווען מ׳האָט מיך דערמינטערט איז שוין מיין פרוי מיט מיינע קינדערלעך נישט געווען, אויך נישט מיין שוועסטער, מיך שוועגערין שיינע פייגע בת יעקב קאָפּנהאַגן. מער האָב איך זיי שוין נישט געזען אין מיין לעבן.

מיינע צוויי ברידער האָבן מיך געפירט אונטער די אָרעמס און צוגעפירט צו די מענער.

אַלע מענער האָבן זיך אויסגעשטעלט אין פינפטלעך. איז מיין טאַטע מיט זיינע פיר זין געשטאַנען אין איין פינפטל. דעם ייִנגסטן ברודער, מאַכל, האָבן זיי באַלד אָוועקגענומען צו די יונגע. נאָך אים זענען אַריבערגעלאָפן נאָך צוויי מיינע ייִנגערע ברידער. איך אַליין בין געבליבן נעבן טאַטן צווישן די אַלטע. כ׳בין געווען שטאַרק צעבראָכן פון די קלעפּ, כמעט משוגע. מיין טאַטע האָט זיך דאָ בעסער אָריענטירט און פאַרשטאַנען, וואָס ס׳קומט פאָר, האָט ער מיך געבעטן כ׳זאָל אים איבערלאָזן און אויך אַריבער צו די יונגע. כ׳האָב אָבער נישט געוואָלט זיך צעשיידן פון אים, כ׳האָב געזאָגט:

— טאַטע, וואָס ס׳וועט געשען מיט דיר זאָל געשען מיט מיר.

ווען ער האָט באַמערקט, אַז כ׳וועל אים נישט פאָלגן האָט ער זיך געווענדעט צו מיר און געזאָגט:

— כ׳בין גוזר אויף דיר מיטן כוח פון כיבוד אב, זאָלסט מיך באַלד פאַרלאָזן און אַריבער צו די יונגע.

כ׳האָב אים געמוזט פאָלגן. כ׳האָב זיך געזעגנט מיט אים. דאָס לעצטע מאָל האָב איך אַ קוק געטאָן אויף מיין טייערן פאָטער און אַריבער צו די ברידער.

אויפן וועג האָט מיך געכאַפּט אַן עס־עס־מאַן און מיך געפרעגט וואָס עפּעס גיי איך אַריבער אויף דער צווייטער זייט. האָב איך אים געענטפערט, אַז כ׳בין געגאַנגען זיך אָפּגעזעגענען פון מיין טאַטן, אָבער כ׳געהער צו דער צווייטער זייט. ער האָט מיר געגעבן אַ פּאָר פליאַסק אין די באַקן און אַ וואָרף געטאָן:

— דו ביסט אַ דומער קערל.

ער האָט באַשטימט געוווּסט צוליב וואָס מ׳האָט די פּאָרטיילונג געמאַכט און וואָס ס׳וואָלט מיר פּאַסירט ווען כ׳בלייב מיט די אַלטע.

צו מאָרגנס האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די אַלטע לייט, צוזאַמען מיט פרויען און קינדער האָט מען אויסגעמאָרדעט עטלעכע שעה נאָך אונדזער געזעגענען זיך. קיין איין מענטש פון די עלטערע, פרויען און קינדער איז נישט לעבן געבליבן פון דעם טראַנספּאָרט.

פון די יונגע האָט מען אויסגעוויילט זעקס הונדערט געזונטע, אַרבעטספּעאיקע, אין לאַגער אַריין, און כ׳געדענק נישט צי מיר זענען געגאַנגען צופוס פון דער סטאַציע אין לאַגער אַריין, אָדער געפאָרן.

די פרויען מיט די קינדער און אַלטע האָט מען אָוועקגעפירט אין לאַסט־מאַשינען אין באָד אַריין כלומרשט, און דאָרט האָט מען זיי פאַרגאַזט און פאַרברענט. הי״ד.

די פלאַמען פון די ברען־אויוונס האָבן זיך געצויגן אַרויף צום הימל, די פונקען זענען זיך צעפלויגן אין פינצטערניש פון נאַכט און אַרויף צום כסא הכבוד, און דאָס אַש פון אונדזערע טייערסטע האָט באַמיסטיקט די פעלדער.

אַש פון פרויען און קינדער, יונגע און אַלטע פון ווישאָגראָד און נאָווידוואָר, זאַקראָטשים און נאַשעלסק, טשערווינסק און לאָוועניטשין. יהי זכרם לנצח.

די אַנדערע וואָס זענען לעבן געבליבן האָט נישט דערוואָרט קיין בעסערער גורל. אַלע כמעט זענען זיי פאַרשווינדן געוואָרן ביי דער שווערער אַרבעט און פון הונגער און קלעפּ. אין די גאַז־קאַמערן אָדער אויסגעגאַנגען און דערמאָרדעט געוואָרן.

אויפן וועג צו די טויט־קאמערן

13טער דעצעמבער 1942, מאַנטיק

ווען מ׳האָט אונדז, 600 בחורים, פאַרשפאַרט אין ביר־קענאַו, אין אַ פאַרצוימטן פּלאַץ, איז אונדזער ערשטע רעאַק־ציע געווען אויסטערליש:

מיר האָבן אַלע ביז איינעם אָראָפּגעריסן די דאַשקעס פון אונדזערע היטלען.

ביז היינט ווייס איך נישט פאַרוואָס מיר האָבן דאָס גע־מאַכט. און ווי אַזוי אַלע ווי איינער האָבן דאָס געמאַכט.

שפּעטער האָט מען אונדז אַריינגעשטופּט אין אַ לאַנגן באַראַק, מיט געפּילדער און געשריי ווי אַ סטאַדע בהמות. מיר האָבן געמוזט אויסטאָן זיך אינגאַנצן און זיך אויסשטעלן אויפן פאַרצוימטן פּלאַץ, ווייטער פון די קליידער. מיר זענען גע־בליבן נאָר אין די שטיוול. כ׳האָב געוואָלט נעמען מיט זיך די תפילין, האָט מען מיך נישט געלאָזט. מ׳האָט אונדז באַ־פוילן אויפעפענען ברייט די מיילער און זיי האָבן געמאַכט אַ רעוויזיע אין מויל, טאָמער האָבן מיר חלילה עפּעס פאַר־באַהאַלטן. זיי האָבן געזוכט אין אַלע פאַרבאָרגענע פלעצער אין קערפּער, כדי צו געפינען פאַרשמוגלטע ווערטפולע זאַכן.

פון דאָרט האָט מען אונדז אַריינגענומען אין אַ ספּעציעל צימער צו 10 מענטשן אויף אַ מאָל. מ׳האָט אונדז אָפּגע־שוירן אַלע באַהאָריקטע פלעצער מיט טעמפּע כלים, וואָס האָבן געציפּט די האָר מיטן פלייש צוזאַמען און פאַרשאַפן שרעקלעכע ווייטיקן און וווּנדן.

דאַן האָט מען אונדז געגעבן יעדן אַ פּאָר הויזן מיט אַ רעקל (אונטערוועש נישט). די קליידונג איז געווען נישט לויט דער מאָס, מיט אַ פאַרדרייטער מאָס, קליינע האָבן גע־קריגן לאַנגע, גרויסע בגדים און פאַרקערט. אויב מ׳האָט געוואָלט צווישן זיך פאַרבייטן, האָט מען געקריגן קלעפּ. קוקנדיק איינס אויפן אַנדערן האָבן מיר געזען ווי חוזקדיק מ׳האָלט אונדז. דאָס האָט אונדז דערשלאָגן נאָך מער און דערדריקט. מיר האָבן מקנא געווען די טויטע.

מיט דעם אויסזען איז די סטאַדע מענטשן יידן אַריינגע־פירט געוואָרן אין אַ צווייטן באַראַק, וואָס איז געווען פאַר־טיילט אויף קעמערלעך ווי שטייגן, פאַרשמוציקטע, פאַר־פּאָשטע, איינער איבערן אַנדערן. מיר זענען געווען הונגעריק, מיד און דערנידעריקט.

5 אַ זייגער אינדערפרי האָט מען אונדז געפירט מאַכן באַדערפעענישן. מיר זענען געווען דורשטיק ביז צום טויט. פון יענער זייט קלאָזעטן זענען געווען גריבער, ווו מ׳האָט פאַרברענט די פאַרגאַזטע קערפּער פון די גאַז־קאַמערן אין בזשעזשינקי. דער געשטאַנק פון די פאַרברענטע קערפּערס האָט געשוועבט אין דער לופט ביז צום ברעכן. דער רויך פון זייער סמאַליען זיך, די פונקען פון זייערע ברענענדיקע הייליקע נשמות זענען אַרומגעפלויגן אין דער לופט.

אין די באַראַקן האָבן מיר געטראָפן יידן פון אַנדערע נאַוואָדוואָרער טראַנספּאָרטן. זיי האָבן אונדז דערציילט וועגן אונדזערע טייערסטע, וואָס זענען שוין נישטאָ. זיי האָבן צוגעגעבן:

— וויינט נישט אויף זיי, זיי איז שוין בעסער ווי אונדז.

צום טרינקען קאַפע האָבן מיר זיך ויסגעשטעלט פינפ־טלעכווייז. יעדער פינפטל האָט געזופּט פון דער שיסל לויט דער ריי. יעדער האָט זיך באַמיט נישט זופּן צופיל, ס׳זאָל בלייבן אויף פאַר אַנדערע.

נאָכן פרישטיק האָט מען אונדז געפירט טאַטואירן נומערן. זיי האָבן דאָס געמאַכט אויך אַכזריותדיק, מיט אַ געוויינלעכער פעדער האָבן זיי שטעכעדיק שפּאַצירט אויפן אָרעם. אין דרויסן איז געווען אַ פראָסט. מיר זענען געשטאַנען נאַקעט אין דער ריי. מיר האָבן געוואַרט פרירנדיק און די ציין האָבן געקנאַקט פאַר קעלט. יעדער שטאָך פון דער טעמפּער פעדער האָט אויפגעשפּרונגען דעם מענטש.

איך און מיינע דריי ברידער האָבן מיר געקריגן די נומערן: 83059 — איך, 83060 — יצחק יעקב, 83057 — שמואל און 83058 — מיכל.

דער מלאַווער טראַנספּאָרט האָט געקריגן די נומער 76000 און ווייטער און די גראַדנער — 79000 און ווייטער.

אויף מיטאָג האָבן מיר געקריגן 2 נישט־געשיילטע קאַר־טאָפל.

15טער דעצעמבער 1942, מיטוואָך

מ׳האָט אַרויסגענומען 300 מענטשן. מ׳האָט אונדז פאַר־שריבן, מ׳האָט אונדז באַקליידט מיט נייע געשטרייפטע רעק־לעך און די זעלבע יאַרמולקעס אויף די קעפּ. מיר זענען גע־שיקט געוואָרן קיין בונאַ (מאָנאָוויטש). די פריערדיקע אסירים האָבן אונדז מקנא געווען, וואָס מיר האָבן געקריגן אַזאַ „גוטן" לאַגער.

מ׳האָט אונדז פאַרטיילט אין גרופּן צו הונדערט מענטשן אין אַ גרופּע. מיר האָבן געמוזט איינפלעכטן האַנט צו האַנט צו פינף מענטשן געפלאָכטן צוזאַמען, און מ׳האָט געזאָגט, אַז אויב איינער וועט פעלן וועלן אַלע פיר איבעריקע דערשאָסן ווערן. אַזוי האָט מען אונדז געפירט און אונטער אַ שווערער וואַך פון עס־עס־באַנדיטן.

אין אוישוויץ האָט מען אונדז אַנטלויזט. 11 אַזייגער באַנאַכט זענען מיר אָנגעקומען קיין בונאַ צופוס. דאָ האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין וואַש־שטוב און אונדז דער־לויבט טרינקען וואַסער וויפל מיר ווילן.

נאָך פיר טעג דאָרשט איז דאָס געווען ממש אַ גליק, וואָס נישט יעדער קאָן דאָס פאַרשטיין.

מיר זענען פאַרטיילט געוואָרן אין קוואַראַנטין־בלאָקן. ס׳האָט געהייסן אויף בלויז 3 וואָכן ביז מיר וועלן אָנהייבן אַרבעטן און אויך, כדי צו זען אויב מיר זענען נישט אָנגע־

שטעקט מיט קרענק, ווייל מיר האָבן געדאַרפט נאָכדעם אַרבעטן צוזאַמען מיט דייטשישע בירגער.

די מלאַווער, וואָס מיר האָבן דאָרט געטראָפן האָבן דערציילט, אַז די קאַפּאָס נעמען צו ביי יידן די שטיוול. מיר האָבן געהאַט באַהאַלטן אונדזער האָב־און־גוטס אין די שטיוול. האָבן מיר באַלד באַנאַכט דאָס אַרויסגענומען און אָנגענייט אין די פּאַסקעס פון די הויזן. איין ייד פון טשערווינסק האָט עס באַמערקט, אַ פריערדיקער קאָמענדאַנט פון טשערווינסקער געטאָ־פּאָליציי, האָט ער אונדז באַלד געמסרט.

מיינע ברידער זענען פרייוויליק געגאַנגען אַרבעטן ביי גערטנעריי אין לאַגער. דאָרט האָבן זיי געפונען וואָרצלען אין דר׳ערד, וואָס מ׳האָט געקאָנט עסן און שטילן דעם הונגער. מיך האָט מען געלאָזט רופן אין טאָגעס רוים. דאָרט האָט שוין געוואַרט דער לייטער פון לאַגער, דער בלאָקעלטסטער, די הויזווירטן און דער ייד יחזקאל בראַווערמאַן. דאָס ערשטע האָט מען מיך מכבד געווען מיט ריכטיקע קלעפּ דערביי צוגעבנדיק אַ ביסל מוסר:

— שמוציקער הונט, פאַרוואָס האָסטו נישט אָפּגעגעבן דאָס געלט?

כ׳האָב געענטפערט, אַז כ׳האָב נישט קיין געלט. האָבן זיי מיך אויסגעטאָן נאַקעט און געזוכט אין די טאַשן, אָפּגעריסן די קנאַפּל פון די שטיוול און נישט געפונען גאָרנישט, איז בראַווערמאַן צוגעגאַנגען צו מיר און געזאָגט:

— איך וועל אייך ווייזן ווו ער האָט באַהאַלטן זיין געלט.

ווען ער איז צוגעקומען צו מיר נאָענט האָב איך אים געזאָגט ין עברית:

— יהודי, מה אתה עושה?

ער האָט מיר געענטפערט מיט אַ פּאַטש, אַז כ׳האָב געזען פונקען פאַר די אויגן און ער האָט זיי אָנגעוויזן ווו מיין געלט איז אָנגענייט.

זיי האָבן צוגענומען מיין געלט און אָנגעהויבן שלאָגן אויף מיין נאַקעטן קערפּער. דערנאָך האָבן זיי מיך געהייסן זיך אָנטאָן, און האָבן מיך אַריבערגעלייגט אויף דעם טיש און מיר אָפּגעציילט 25 שמיץ אין הינטן.

מיינע ברידער האָבן אָפּגעגעבן זייער געלט באַלד, ווען זיי זענען צוריקגעקומען אין לאַגער. מיך האָט מען גערופן יעדן טאָג אין זאַל אַריין כ׳זאָל זאָגן ווו כ׳האָב פאַרשטעקט מיין שמוק און מ׳האָט מיך געהאַלטן אין איין שלאָגן דערביי.

19טער דעצעמבער 1942, זונטיק

דעם גאַנצן בלאָק האָט מען אַרויסגענומען אויפן פּלאַץ, געהייסן זיי שטיין און איך מיט מיינע ברידער האָבן געמוזט מאַכן שטראָף־גימנאַסטיק אַ גאַנצע שעה. מיר זענען געלאָפן, געפאַלן, געמוזט הויך הייבן די קניען, וואַרפן מיט די פיס, שפּרינגען, און דער עס־עס זאָמער איז געשטאַנען און אַכטונג געגעבן אויף אונדז די גאַנצע צייט. ווען ס׳האָט זיך געענדיקט אונדזער שטראָף האָט מען אונדז צוריקגעפירט אין באַראַק אַריין אונטערן הילצערנעם דאַך זיינעם האָבן אַרויסגעשטעקט באַלקנס, אויף דעם באַלקן איז שוין געהאָנגען אַ שטריק — אַ תליה, אונטער אים אַ טישל. דער קאָמענדאַנט האָט אויסגעשטעלט אַלע מ׳זאָל קוקן. מיך מיט מיינע ברידער האָט ער אַוועקגעשטעלט ביי דער וואַנט. דער בלאָק־מייסטער האָט געהאַלטן אַ רעדע, ווו ער האָט מודיע געווען, אַז די ברידער דייטש ווערן באַלד געהאָנגען, אַלס שטראָף פאַר נישט אָפּגעבן שמוק און אַנדערע ווערטזאַכן. און אַלע אַנדערע וואָס וועלן נישט אָפּגעבן זאָפאָרט אַלץ, וואָס זיי האָבן פאַרשטעקט וועלן אויסשטיין די זעלבע שטראָף.

צו מיר האָט ער זיך געווענדט און געזאָגט:

— דו ביסט דער עלטסטער, וועט מען דיך הענגען דעם ערשטן.

מ׳האָט מיך אַריינגעפירט אין ביוראָ, געהייסן אויסטאָן די שטיוול, כ׳האָב זיך נישט געאיילט, פריער האָב איך געזאָגט ווידוי, זיך געשלאָגן דערביי אין ברוסט. דער מערדער איז געשטאַנען און געשריגן:

— וואָס מורמלסטו, הונט?

איך בין שוין געווען גלייכגילטיק נאָך דעם ווידוי, כ׳האָב אַ וואָרף געטאָן אַ בליק אויף מיינע ברידער, אויף באַקאַנטע. כ׳בין אַרויף אויפן טישל, געזאָגט: „שמע ישראל". זיי האָבן מיר געבונדן די הענט אויף הינטן, ון די תליה האָט זיך געבאַמבלט פאַר די אויגן, אָבער אָנשטאָט אַרויפלייגן מיר די פּעטליע אויפן האַלדז, האָט ער זי פאַרלייגט אויף די הענט און אַוועקגערוקט דעם טיש פון אונטער מיר. איך בין געבליבן הענגען און הוידען זיך אויף די הענט.

אַ פערטל שעה בין איך אַזוי געהאָנגען און מיינע יסורים זענען געווען נישט צום באַשרייבן, דער טויט איז לייכטער און בעסער פון זיי.

דאַן איז צו מיר צו דער בלאָק־מייסטער און געזאָגט:

— איצט בין איך זיכער, אַז די ברידער דייטש האָבן נישט קיין געלט.

דערמיט האָט עס זיך געענדיקט.

אַ נס איז אונדז געשען.

דער לאַגער אין בונאַ

דער לאַגער איז געווען אַ 5 ק״מ פון אוישוויץ, אין דער רעכטער זייט גייענדיק פון אוישוויץ, קעגנאיבער די בונאַ־ווערק.

2 ק״מ פאַר דעם לאַגער איז געווען אַ לאַגער פאַר ענגלישע געפאַנגענע.

אין בונאַ זענען געווען אַ 12.000 העפטלינגען. ער האָט געשמט אַלס דער בעסטער לאַגער. אונדז יידן האָט ער אָפּגעקאָסט יידישע טייכן בלוט און אומצאָליקע קרבנות.

אין דעם לאַגער האָב איך פאַרבראַכט פונעם 15.12.42 ביז 18.1.45. דאָרט זענען אומגעקומען מיינע דריי ברידער. דאָס וואָס די דייטשע „אַ.ע.ג.־פאַרבען" האָט באַצאָלט די לאַגער־מענטשן גרעסערע אָנטשעדיקונגען אין אַ סומע פון צענדליקער מיליאָנען צייגט, אַז דאָרט האָט געהערשט אַ ספּעציעלע אַכזריותדיקייט. מען האָט ביי דער באַפרייאונג געפונען אַן

אָפּמאַך צווישן דער געסטאַפּאָ און דער געזעלשאַפט אַז א.א.ג. פאַרפליכטעט זיך דורך קאַטאָרזשנע אַרבעט און שלעכטע דערנערונג צוהעלפן אויסראָטן די יידן, וואָס וועלן אַרבעטן אין בונאַ. מיר האָבן דעם אָפּמאַך אָפּגעפּילט אויף אונדזער בלוט און פלייש.

מערץ 1943

דער לאַגער איז געוואָרן כמעט ליידיק. דער פראָסט, די קעלט איז געוואַקסן. דאָס עסן — שלעכטער און די אַרבעט אַלץ שווערער. יעדן טאָג זענען אויסגעגאַנגען הונדערטער יידן. מיר זענען געווען אין קאַראַנטין 3 וואָכן, צוועלף הונדערט יידן פון 6 בלאָקן, צווישן זיי אַ הונדערט ווישאָגראָדער יידן. דריי בלאָקן האָבן זיי דערנאָך אַריבערגעפירט אין אַרבעטס־לאַגער. אויף צומאָרגנס איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידע־מיע און מ'האָט אַלע פאַרבליבענע אומגעקערט צוריק אין דעם פאַרניכטונגס־לאַגער בירקענאַו.

אונדז פיר האָט מען אַריינגעזעצט אין בלאָק 7, ווו בלאָק־עלטסטער איז געווען דער באַוווסטער קאַזשיק.

אַרום 5.30 פרי איז מען אויפגעשטאַנען און געגאַנגען זיך וואַשן, שטייענדיק האַלב־נאַקעט אין דער קעלט פון 20 גראַד אונטער זעראָ. עסן האָבן מיר געקריגן 350 גראַם ברויט אַ טאָג און אַ צודאַט פון אַ פערטל ברויט 3 מאָל אַ וואָך. 5 מאָל אין וואָך האָבן מיר געקריגן אַ צודאַט אַ ביסל מאַרמע־לאַדע, אָדער מאַרגאַרין, אָדער אַ פּיצעלע ווורשט און אַ לי־טער זופּ. אין דער ריי צום קריגן דאָס עסן, האָבן מיר גע־דאַרפט שטיין אויסגעצויגן ווי אַ סטרונע, נישט זיך רירן פון אָרט, ווען עטוואָס איז נישט געפעלן דעם בלאָקאָווע האָט מען געשלאָגן צום טויט.

פון מאָל צו מאָל פלעגן קומען עס־עסניקעס, כדי הנאה צו האָבן פון זייער לעבן, האָבן זיי געשלאָגן יידן ביז חלשות. מיר זענען געוואָרן הפקר. ווען מיר האָבן געקריגן די פּאַרציע האָט מען אונדז געפירט צום אַנטלויזן. דאָס העמד האָט מען צוגעטראָגן צו דער שטובנדיסט. עטלעכע מענטשן האָבן קאָנטראָלירט דאָס העמד און אויב מ'האָט געפונען אויף דעם אַ לויז, איז שוין דער מענטש קוים אַרויס מיטן לעבן פון זיי.

נאָך די פּעטש האָט ער זיך געדאַרפט אַנטלויזן פונדאַסניי און אָפּגעבן די קליידער צום אויסדאַמפונג.

פון 7 ביז 9 אַזייגער האָט מען געמוזט זיצן אין בעט און זוכן לייז און דער בלאָק־עלטסטער איז געשטאַנען און אַכטונג געגעבן, אַז די אַרבעט זאָל געמאַכט ווערן ווי ס'דאַרף צו זיין, און אויב מ'האָט געפונען אַ לויז, האָט מען געקריגן אַ שיסעלע זופּ אַלס אויסצייכענונג. דערנאָך איז מען גע־גאַנגען צו דעזינפעקציע ביז 12 באַנאַכט.

אַז איינער האָט מזל געהאַט און געכאַפּט 2 לייז, האָט ער איינע איבערגעלאָזט אויף מאָרגן, כדי צו קריגן אַ פּאַרציע זופּ אויך מאָרגן.

12 באַנאַכט, ווען מיר זענען מידע און דערנידריקטע טיף געשלאָפן, האָט מען אונדז אויפגעוועקט און געהייסן ווייזן די פיס און דער בלאָקאָווע האָט באַדאַרפט באַשטעטיקן צי זיי זענען ריין. דאָס האָט אים גענומען צייט און אַז ס'האָט זיך אים פאַרגלוסט האָט ער דעם גאַנצן בלאָק געשיקט זיך וואַשן. אין קאַלטע ווינטער־נעכט האָט מען אונדז געיאָגט נאַקעט און באָרוועס צו וואַשן די פיס און דערביי צעשלאָגן צע־ממית'ט יעדעס מאָל אַ פּאָר יידן.

אַזוי האָט אויסגעזען דער קאָנצענטראַציע־לאַגער. אויב ס'האָט ווער אים פאַרגעסן אָדער אינגאַנצן נישט געוווּסט פון אים, זאָל עס אים העלפן דערמאָנען, וויסן און געדענקען.

*

מיין ערשטע אַרבעטס־קאָמאַנדע איז געווען נומער 6, די קוילן־קאָמאַנדע, מיר האָבן פאַרלאָדן און אָפּגעלאָדן קוילן אין די וואַגאָנען.

דאָס אָפּלאָדן איז געווען נאָך צום דערליידן, אַז מ'האָט געדאַרפט אַרויסשטופּן ליידיקע וואַגאָנען און די ליניעס זע־נען געווען פאַרשיט, פלעג דער קאַפּאָ אַוועקהרגענען אַ פּאָר יידן און מיר האָבן זיי געמוזט אַרויסטראָגן אויף די אַקסלען טויטע און האַלב־טויטע. אויף צומאָרגנס האָט מען זיי געבראַכט אין די ברענאָוויונס צום פאַרברענען.

יעדן טאָג זענען דאָרט פאַרברענט געוואָרן פון הונדערט ביז הונדערט פופציק יידן, וואָס האָבן שוין נישט געטויגט צו דער אַרבעט. „מוזולמענער" האָט מען זיי גערופן. מיט אָפענע לאַסט־אויטאָס האָט מען זיי געפירט האַלב־נאַקעטע אויף זייער לעצטן וועג צו דער קרעמאַטאָריע.

אַ וואָך פאַר פורים 1943

ס'זענען אָנגעקומען עס־עסניקעס מיטן קאָמענדאַנט שוואַרץ. זיי האָבן געמאַכט אַ סעלעקציע ביים אַרויסגיין צו דער אַרבעט. זיי האָבן דאַן אַרויסגעשיקט אַכט הונדערט יידן צום טויט. צווישן זיי מיין ברודער שמואל. מ'האָט זיי אויפ־געלאָדן אויף לאַסט־אויטאָס און אַוועקגעפירט קיין בירקענאַו צום פאַרברענען.

פורים, 1943

מען האָט געברענגט צו שלעפן פון דער אַרבעט מיין ברודער מיכאל (ער האָט געהאַט סמיכות אויף רבנות, און אים געשיקט אין ברענאַוויון. הי"ד.

אָנפאַנג 1943 זענען נאָך נישט געווען סטאַבילע אַר־בעטס־קאָמאַנדעס. ערשט נאָכדעם זענען יידן געווען פאַר־בינדן יעדער צו זיין קאָמאַנדע.

איך האָב מיר אויסגעוויילט די קאַבעל־קאָמאַנדע. מ'האָט דאָ נישט באַדאַרפט לויפן, נישט שלעפן שווערע משאות. מ'האָט געגראָבן ראָוון און געלייגט די קאַבלען. דערצו האָב איך זיך זייער אויסגעטויגט.

דער אַרבעטס־סיסטעם איז געווען אַ שרעקלעכער. צו יעדע פאַר מענטשן זענען געווען צוגעטיילט 2־3 ס.ס.־מענער, איין קאַפּאָ, איין מייסטער און איין אַרבעטס־פירער. אויף יעדן

פון אונדז האָט מען געהאַלטן אויג. מיר האָבן געאַרבעט אי־בער די כוחות און דער ווינטער איז געווען אַ באַזונדער שווערער. ס'זענען געווען טעג, ווען מענטשן זענען אויסגע־פרוירן געוואָרן צום טויט. אין מיין קאָמאַנדע האָט מען געאַרבעט אויף זונטיק. דעם לעצטן זונטיק האָב איך גע־טראָפן אין מיין קאָמאַנדע נייע פנימער מיט רויטע דרייעקן אויף זייערע קליידער. דאָס זענען געווען פּאָליאַקן פון אַ העפטלינג דערציאונגס־לאַגער. נאָך 2 שעה זענען מיר אַוועק אויף אַ צווייטן פּלאַץ. פרעגט איין עס־עס־מאַן צי ס'זענען דאָ יידן. מיט מיר האָט געאַרבעט נאָך איין ייד אַ בערלי־נער, אַ נייע געבראַכטער, האָט ער אונדז ביידע אַוועקגענומען אין אַ זייט און אונדז געצוווּנגען מיר זאָלן שלאָגן איינער דעם צווייטן. דער בערלינער איז נאָך געווען פריש, ביי די כוחות, און אַ הויכער, און יעדער זעץ זיינער האָט מיר גע־פינקלט אין די אויגן. איך בין שוין כמעט געווען אַ „מוזול־מאַן", כ'האָב קיין כוח נישט געהאַט אויפצוהייבן אַ האַנט, כ'האָב אויך נישט געוואָלט זי הייבן קעגן אַ יידן.

דערנאָך האָט ער אונדז געצוווּנגען זיך באָקסירן. מיט יעדן זעץ האָט ער מיך אַוועקגעלייגט, כ'האָב זיך נאָר גע־שיצט כ'זאָל נישט כאַפּן אַ זעץ אין האַרצן. די פּאָליאַקן זענען געשטאַנען און געפּאַטשט בראַוואָ.

נאָך די צוויי „מעטשן" איז צו דער עס־עסניק צום בער־לינער און געזאָגט:

— דו האָסט עס געמאַכט גוט — און צו מיר — דו, הונט, האָסט סאַבאָטאַזש געמאַכט. דיך וועלן מיר לערנען ווי צו שלאָגן.

זיי האָבן מיך אַריבערגעלייגט אויף אַ בעלקע און מיט אַ בליי־קאַבעל האָבן זיי מיך אַזוי געשמיסן, אַז כ'בין קוים אַרויס אַ לעבעדיקער פון זיי. וויאַזוי איך בין פאַרגאַנגען אין לאַגער ווייס איך נישט.

נאָך דעם אַפּעל בין איך געגאַנגען זיך וואַשן. האָט דער בלאָק־עלטסטער דערזען בלויע פלעקן אויף מיין קערפּער. ער האָט געמיינט, אַז דאָס איז שמוץ און מיך געפרעגט. כ'האָב אים אַלץ דערציילט. ער איז געווען אַ פאַרביסענער אַנטיסעמיט, און געריטשעט אויף יעדער זאַך. דאָ האָט ער פּלוצים רחמנות באַקומען אויף מיר און געזאָגט:

— מאָרגן קומסטו אַרבעטן אין דער „שייס־קאָמאַנדע".

שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז ער איז געווען אַ מענטשן פון דעם אונטערגרונט. די מערדער האָבן אים טאַקע שפּעטער דערשאָסן.

די שייס־קאָמאַנדע

אין דער קאָמאַנדע האָבן געאַרבעט צען יידן פון האָלאַנד און דייטשלאַנד. דער פאָראַרבעטער איז געווען אַ ייד פון עסטרייך. מיר האָבן געהאַט 2 וואַגנס, איינער מיט אַ גרויסן פאַס. דאָ האָט מען אַריינגעפּאָמפּעט דאָס שיטערע פון די קלאָזעטן; אין צווייטן וואָגן האָבן מיר געפירט דאָס געדיכטע מיסט.

די אַרבעט איז געווען אַ שווערע און אַ שמוציקע. מענטשן האָבן אָבער זי געהאַלטן פאַר אַ מיוחסדיקע און גוטע אַרבעט. מיר האָבן געהאַט גוטע שאַנסן ביי איר. מיר פלעגן אָפט טרעפן אין מיסט רעשטלעך פון עסן פאַר אונדזער ליידיקן טאָגן. ביים אַרויספירן דאָס מיסט אין פעלד אַריין, ווו ס'האָבן אַמאָל געוואַקסן ריבן, פלעגן מיר אַמאָל געפונען אַ פאָר ריבן און געהאַט וואָס צו ברענגען אַהיים. דריטנס, האָבן מיר געהאַט אַ צוטריט צו דער קיך ווו מיר פלעגן זיך אָננע־מען אָפּפאַל. אויסער דעם האָבן מיר געאַרבעט אָן אַן אויפ־זיכט פון עס־עס. זיי האָבן נישט געקאָנט ביישטיין דעם שטינק, און דאָס איז באמת געווען דאָס בעסטע.

מ'האָט מיך איבערגעפירט אין בלאָק, ווו עריך ראַשקע, ימ"ש, איז געווען בלאָק־עלטסטער. ס'איז ביי אים נישט אַריבער איין טאָג אָן אַ קרבן. ער איז געווען אַ לעבנסלענג־לעכער פאַרמשפּטער אַרעסטאַנט און אַן אָפּיציעלער פאַר־ברעכער אין דייטשלאַנד. און דאָ פּלוצים, נאָך 15 יאָר טורמע, ווערט ער הערשער איבער מענטשן, וואָס ער האָט תמיד פיינט געהאַט. האָט ער דעם לעבנס־שאַנס זיינעם גוט אויסגענוצט.

אייגנטלעך, איז יעדער קאַפּאָ און בלאָק־עלטסטער געווען אַ דייטש מיט אַ פאַרברעכערישער פאַרגאַנגענהייט. ס'זענען אויך געווען פּאָליטישע פאַרברעכער. די זענען געווען צום דערליידן, אָבער זיי זענען געווען זעלטענע. ס'רוב זענען געווען פאַרברעכער־סאַדיסטן, בלוט־דורשטיקע הינט. ווען אַזאַ איינער האָט געשלאָגן האָט ער זיך נישט באַרויִקט ביז ער האָט דעם קרבן נישט דערהרגעט. ס'איז נישט אַוועק אַ טאָג אָן אַזעלכע יידישע קלעפּ־קרבנות.

נאָך דער אַרבעט איז געווען יעדן טאָג אַן אַלגעמיינער אַפּעל פון אַלע בלאָקן. מענטשן זענען געלאָפן שנעל אין די באַראַקן אַריין, אויסגעטאָן זיך און געלאָפן זיך וואַשן. איך האָב געזען מ'לויפט, די העפטלינגען האָב איך נישט געקענט, אויסער דעם בין איך געווען אַ „מוזולמאַן", און קוים געשלעפּט מיט די פיס. האָב איך געקלערט מ'מיינט נישט מיך. ווען כ'בין צוריק געקומען אין מיין בלאָק אַריין איז שוין געשטאַנען ראַשקע ימח שמו און געוואַרט אויף זיין קרבן. ס'ערשטע האָט ער מיר אַ קאָפּע געטאָן אין האַרץ אַריין, ווען נישט דאָס בלעכענע שיסעלע, וואָס כ'האָב דאָרט תמיד גע־האַלטן, וואָלט איך שוין מער נישט געלעבט. ס'שיסעלע האָט זיך צעבויגן. כ'בין אַוועקגעפאַלן. דאַן זענען אַלע בלאָק־דינער אַרויף אויף מיר און פאַרשיט מיך מיט טויט־קלעפּ. ווי כ'האָב דאָס אויסגעהאַלטן ווייס איך נישט, נאָר מלאכים האָבן זיך געמיט פאַר מיר.

צווישן די שטובנדינער די שלעגער איז געווען אַ דיי־טשישער ייד, עריך קולהאַגן. ווען כ'בין שפּעטער אַריבער אין שוסטעריי און געווען אַ מיוחס, האָב איך אים אַמאָל גע־פרעגט:

— ווי אַזוי פאַלט איר אָן אויף איין אומגליקלעכע נשמה און מ'שלאָגט זי אַזוי.

האָט ער געענטפערט:

— דאָס איז אַ קאַצעטן־געזעץ, אויב איינער שלאָגט דאַרף דער צווייטער וויזן, אַז ער שלאָגט בעסער.

כ'האָב צוגעאַרבעט נאָך אַ שטיקל צייט אין דער קאָ־

מאַנדע און געקומען אַ ביסל צו זיך. דאַן האָט מען אָוועקגעשיקט מאָטל קירשנבוים קיין אוישוויץ. ער האָט געהאַט 2 סוועטערס, איינעם האָט ער מיר אָוועקגעשענקט און כ׳האָב אים שטענדיק דערמאָנט צום דאַנק.

28סטער פעברואַר 1943

אַ נייער טראַנספּאָרט. פּאַליאַקן פון וואַרשע, אַקאַדעמיקער, דאָקטוירים און אינזשיניערן זענען געקומען. דער קאַפּאָ איז געווען באַלאָק, אַן אינזשיניער פון וואַרשע. אַ דאַנק אים האָט מען זיי אַריינגענומען אין דער שייס־קאָמאַנדע און אונדז יידן האָט מען אַרויסגעזעצט. דער יידישער פאָראַרבעטער, גאָטליב, האָט פאַרשטאַנען, אַז זיי האָבן צו איידעלע הענט און ער וועט נישט האָבן מיט וועמען צו אַרבעטן, האָט ער מיר געזאָגט:

— אינדערפרי קום און נעם דעם וואָגן און אַרבעט ווייטער.

נאָך דעם אַפּעל זענען אַרויס אַלע קאָמאַנדעס. ביים טויער איז געשטאַנען אַ מוזיק, וואָס האָט געשפּילט און מען האָט מאַרשירט צום טאַקט. אַן עס־עס־מאַן האָט געציילט די מענטשן. ווער ס׳איז געווען אַן אַ קאָמאַנדע האָט געהייסן אַן איבעריקער און מ׳האָט אים פאַרשיקט קיין בירקענאַו. נאָכן ציילן האָט געפעלט איינער. זיי האָבן דאָס נישט געקענט פאַרשטיין אין אַפּעל איז די צאָל געווען גענוי און איצט פעלט איינער. אַזוי האָט זיך עס געצויגן עטלעכע טעג. ביז מ׳האָט געמאַכט אַ קאָנטראָלע פון יעדע קאָמאַנדע באַזונדער. ווען מ׳האָט געציילט מיין קאָמאַנדע איז געווען 11 אַנשטאָט 10 מענטשן, מ׳האָט מיך געפּאַקט. זאָגן אַז גאָטליב האָט מיך געהייסן בלייבן האָב איך נישט געקאָנט. האָט מען מיך גענומען צום „טיש״ פון די שמיץ. זיי האָבן זיך באַראַטן, וואָס צו טאָן מיט אַזאַ פאַרברעכער. אַ נס, וואָס דער אָבערשטורמיפער האָט זיך אָנגערופן:

— וואָס ווילט איר פון אים, ער אַרבעט דאָך, גיט אים 25 שמיץ אין הינטן און מאָרגן זאָל ער בלייבן אַן אַ קאָמאַנדע.

דער „שטענדער״, ווי כ׳האָב דערמאָנט, איז געווען אַ טיש ווו דער געשמיסענער האָט אַריינגערוקט דעם קאָפּ אין אים און אַ קלאַפּע האָט אים פאַרמאַכט. די פיס זענען אַריין אין אַ ספּעציעלן פלאַץ, אויך פאַרקלעמט, אַזוי אַז דער הינטן איז געבליבן אָנגעצויגן נאָר צום שמייסן.

מיט די מלקות האָט מען מכבד געווען די פאַרנעמע מענטשן. מיט די ערשטע 10 האָט מען מכבד געווען דעם לאַגער־עלטסטער, מיט די צווייטע צען — דעם לאַגער־קאַפּאָ, מיט די לעצטע 5 האָט מען מכבד געווען דעם פאָראַרבעטער.

מ׳האָט מיך צוריקגעשיקט צום בלאָק. גאָטליב האָט מיר נישט פאַרגעסן מיין טרייקייט צו אים און ער האָט מיך געשיקט אין קאָמאַנדע נומער 12 פון די פאַכמענער. ער האָט מיך צוגעטיילט צ דערנאַכטוואַכע. מען איז ביינאַכט אויפגעווען און אויפגעפאַסט אין בלאָק. דאָס האָט געהייסן נאַכטוואַכע. פאַר דעם האָט מען באַקומען נאָך אַ שיסעלע עסן.

די 12־טע קאָמאַנדע האָט זיך געטיילט אין דריי: שלאָסערס, בויאַרבעטער און באַגער־ און טראַנספּאָרט־אַרבעטער. אין דער לעצטער אָפּטיילונג ווו איך האָב געאַרבעט זענען געווען 17 מענטשן און איין פאָראַרבעטער יאַנקעלע, פון וואָלין איז ער געווען.

אין יעדע אָפּטיילונג האָבן געהיטן כ.ס.־מענער. ס׳האָבן געאַרבעט נאָך בירגער דייטשן אַלס פאַראַנטוואָרטלעכע.

מיט די בירגער האָבן מיר פאַרפירט אַ מסחר און געהאַנדלט. מיר האָבן געבראַכט קליידער פון לאַגער און געקריגן דערפאַר ברויט, מאַרגאַרינע און סיגאַרעטן. דריי האָבן זיך באַטייליקט אין דעם מסחר. איינער, וואָס האָט געפירט די פאַרהאַנדלונג מיט די בירגער, די צווייטע — וואָס האָבן איבערגעבראַכט די קליידער „אויף זיך״ גייענדיק אין די קלאָזעטן. זיי האָבן געקריגן פון „סוחר״ אַ שיסל עסן, די דריטע זענען געווען די „צושטעלער״, וואָס האָבן געאַרבעט אין קליידער־מאַגאַזין. אַלע דריי זענען געווען איינגעשטעלט מיטן לעבן, ווען מ׳כאַפּט זיי שיקט מען זיי אין אַ שטראָף־לאַגער אָדער גלייך צו דער תליה.

איינמאָל האָבן זיי געכאַפּט דעם פלאַנסקער, משה בלום, כאַצקל בוקיס (סמאַטאַזש) טאָכטערן־זון אַן איינקל אַ ווישאָגראַדער. מ׳האָט אים מכבד געווען מיט הונדערט שמיץ און נאָך זיי אַ שעה שטראָף־איבונגען. מ׳דאַרף באַצייכענען: ס׳האָט נישט פּאַסירט אַ פאַל פון מסרן אָדער אויסגעבן חברים, וועמען מ׳האָט געכאַפּט האָט מען געכאַפּט. די איבעריקע זענען געווען זיכער, אַז מ׳וועט זיי נישט פאַרשיטן.

מיין פאָראַרבעטער, יענקל, האָט געהאַנדלט מיט די בירגער, האָט ער געדאַרפט זיין אויפן בוי און האָט מיר איבערגעגעבן ווי צו אַרבעטן מיטן באַגער. אַמאָל האָט מען יענקלען נאָמינירט אַלס קאַפּאָ און מיך אַלס פאָראַרבעטער. ביז מיטאָג האָבן מיר געאַרבעט אויף די שווערע באַגערן. ס׳איז געווען גוט, צו מיטאָג האָבן מיר געקריגן אַ טאָפּלטע פּאָרציע. לויט דעם לאַגער־סיסטעם קומט וואָס מער דעם, וואָס אַרבעט ווייניקער.

נאָכמיטאָג איז געוואָרן ערגער. מיר האָבן געדאַרפט איבערטראָגן אויף די פּלייצעס 8 באַן־שינעס ביז דער באַן־שטעלע אַ 150 מעטער גאַנג. די מענטשן זענען געווען שוואַך בין איך צו צו זיי אונטערהעלפן. ווען יענקעלע האָט עס דערזען איז ער צו און מיר אויסגעצויגן 2 פּליאַסק אין פּיסק אַריין און מיר געפּרעדיקט מאָראַל:

— זאָלסט עס מער נישט טאָן. אַ פאָראַרבעטער טוט דאָס נישט, זיין אויפגאַבע איז נאָר אונטעריאָגן מיט קלעפּ די, וואָס לאָזן אָפּ דעם אַקסל, אָדער אַרבעטן נישט ווי מ׳דאַרף.

מיינע זיבעצן יידן זענען געווען פון מלאַווע און נאָווידוואָר. האָב איך זיי געבעטן זיי זאָלן אַזוי אַרבעטן כ׳זאָל חלילה נישט דאַרפן „אונטעריאָגן״ עמיצן פון זיי.

אַזוי האָב איך געענדיקט דעם טאָג אַלס פאָראַרבעטער. צומאָרגנס האָב איך געבעטן דעם קאַפּאָ פון 11־טער קאָמאַנדאָ ער זאָל מיך נעמען צו אים אַלס פּשוטער אַרבעטער. און אָוועק פון דער קאָמאַנדאָ.

יולי 1943, און שיע ליכטנשטיין

כ׳בין אַריין אין קאָמאַנדע 29. שוסטער־קאָמאַנדע. מיר זענען געווען 20 יידן. מיר האָבן געהאַט אַ סך עסן. מיר האָבן געאַרבעט נאָענט צו אַ קיך פון 1000 מענטשן. מיר האָבן געקריגן אַלע רעשטלעך פון נעכטן. ס׳איז אָפט געווען זויער, אָבער ס׳האָט אונדז זייער געשמעקט. מיר האָבן אויך פאַרריכט די שיך פאַר די קוכערס און זיי האָבן אונדז באַצאָלט מיט עסן צודאָטן. יעדער פון אונדז האָט געהאַט אַ 3 קילאָ שיסל און געבראַכט אין איר עסן פאַר פריינד אין לאַגער.

כ׳מוז דאָ דערמאָנען אונדזער שיע ליכטנשטיין. ער האָט מקיים געווען די מצווה „יתנו לאחרים״. ער איז געווען אַ קאָמוניסט, אָבער אין לאַגער האָט זיך דערוועקט אין אים דאָס פינטעלע ייד. ווי ברידער האָבן מיר געלעבט. פאַראַמאָל האָט מען געבראַכט צו דער סטאָליער־קאָמאַנדע ווו ער האָט געאַרבעט, צען 15־יעריקע יינגלעך פון אונגאַרן, צווישן זיי אַ רב׳ס אַ קינד, אַ צאַרטער און אומבאַהאָלפענער. איז שיע צוגעקומען צו מיר און מיך געצוווּנגען צו נעמען דאָס יינגל צו מיר און אים העלפן. ס׳איז געווען אַ שווערע זאַך. אָבער ער האָט מיך נישט אָפּגעלאָזט. כ׳האָב יעדן אָוונט אים געבראַכט אַ שיסעלע עסן.

ווען מיר האָבן זיך באַפרייט האָב איך דעם בחור געטראָפן אין טערעזיענשטאָט. דאָס צאַרטע קינד האָט איבערגעלעבט היטלערן ימח שמו.

צום גרויסן באַדויערן האָט שיע דאָס נישט דערלעבט. דעם 18.1.45, ווען מ׳האָט ליקווידירט דעם לאַגער, איז שיע אַנטלאָפן צוזאַמען מיט יצחק פּאַסטערנאַק און אַנדערע יידן. האָבן זיי אים געכאַפּט און דערשאָסן.

נאָך אַ שטיקל צייט אין דער שוסטער־אָפּטיילונג האָב איך געזוכט מיינע ברידער און שוועסטער. כ׳האָב מיך דערוווּסט אַז פון דעם לעצטן נאָוווּדוואָרער טראַנספּאָרט איז קיין איין פּרוי נישט געבליבן, און זכריה בילגאָריי האָט מיר געזאָגט, אַז מיין ברודער יצחק־יעקב האָט מען דעם 14.8.43 אָפּגעפירט צוזאַמען מיט נאָך פערצן הונדערט יידן אין קרעמאַטאָריע.

די ידיעה האָט מיך צעבראָכן צום ענדע. ס׳לעבן איז מיר נמאס געוואָרן, אָבער הערשל נוימאַן האָט מיך געמונטערט צום לעבן.

די רעליגיע האָט מיך דערהאַלטן

מיט הערשלען האָב איך דורכגעמאַכט די גאַנצע צייט אין קאָנצענטראַציע־לאַגערן, פון 12טן דעצעמבער 1942 ביז מיר זענען צוריק געקומען קיין ווישאָגראָד דעם 25סטן מאַי 1945. מיר האָבן געלעבט ווי ברידער. איינער האָט געמונטערט דעם צווייטן, נאָך אויסצוהאַלטן, נאָך אויסדויערן און זען די מפּלה פון היטלעריזם. און נאָך אַ זאַך האָט מיך אויפגעהאַלטן, מיר האָבן געהאַט אַ רעליגיעזן קרייז און ווען איינער האָט געהאַט יאָרצייט האָבן מיר צוזאַמען אַריינגעכאַפּט געהיימערהייט אַ מנחה ומעריב מיט אַ קדיש. אין לאַגער איז געווען אַן עלעקטרישע אָפּטיילונג, איז דאָרט געווען אַ יונגערמאַן, ראַדזיק, וואָס האָט געהאַט אַ פּאָר תפילין. פלעג איך זיך אַריינכאַפּן צו אים, אָנטאָן די תפילין און זאָגן „שמע ישראל״.

מוניעק לעווין און משה בזשעזאַווסקי
שטובנדיסטן פון בלאָק 60. ביידע האָבן געהאָלפן מאַכן דעם „סדר״

אין די ימים־נוראים האָבן מיר געפּראַוועט אַ מנין פאַר דער אַרבעט צוזאַמען מיט אונדזער קאַפּאָ פעדער ז״ל, אַ סטאַניסלאַווער ייד, ער האָט געלערנט אין דייטשלאַנד און געווען אין בוכענוואַלד פון 1938. אין דעם מנין איז אויך געווען אַ רב פון בעלגיע. ער האָט געדאַוונט מוסף און איך שחרית. מיר האָבן דעם באַד־מייסטער געגעבן אַ פלאַש וויין און אַלץ איז געווען אין אָרדענונג. אַזוי האָבן מיר חנוכה אויך געצונדן ליכטלעך און געזונגען „מעוז צור ישועתי״.

אַ „סדר״ אין 1944

פאַר פסח האָבן מיר געזוכט מיטלען ווי צו באַקן מצות. איך האָב געהאַט פאַרבינדונגען מיט דעם קיך־פאָראַרבעטער, האָב איך פון אים באַקומען מעל און אפרים בוכנער פון ווישאָגראָד (איצט אין אַמעריקע), וואָס איז געווען משרת ביים ראַפּאָרט־פירער ראַקאַס, האָט געהאַט אַ באַראַק צו זיין פאַרפיגונג, ווו ער פלעגט קאָכן עסן פאַר זיין פירער. האָב איך אים געבעטן ער זאָל אונדז מאַכן די מצות אין זיין באַראַק. אפרים איז נישט געווען קיין שטאַרק רעליגיעזער מענטש, אָבער דאָס פינטעלע ייד האָט זיך אין אים אָפּגערופן און ער

האָט איינגעשטעלט זיין לעבן און אונדז אָפּגעבאַקן עטלעכע קילאָ מצות פון אונדזער מעל. אויף קידוש השם.

כ׳וועל דאָס אים אייביק נישט פאַרגעסן. כ׳ווינטש אים און זיין הויזגעזינט לאַנגע גליקלעכע יאָרן. כ׳ווייס אַז ער לעבט אין אַמעריקע.

לאָמיר אויך געדענקען צום גוטן בערנאַרד שטראַוס, דער טשעכישער ייד, דער בלאָק־עלטסטער, וואָס האָט אונדז דערמעגלעכט צו פּראַוווען דעם „סדר״ ביי אים אין באַראַק.

אין 1944, אין אַ נאַצישן לאַגער, פּראַוווען אַ „סדר״ פאַר צוויי הונדערט יידן און זיי לאָזן אויססוויינען דעם „לשנה הבאה בני חורין״, איז גאָר נישט קיין קלייניקייט. ער האָט זיך איינגעשטעלט זיין לעבן דערצו און מיר וועלן דאָס אים געדענקען.

כ׳מוז צוגעבן און אַלע ווייסן דאָס, אַז אַלץ איז געווען לויט מיין איניציאַטיוו און איך בין שטאָלץ דערמיט. איך האָב אויך געזאָגט די „הגדה״. כ׳האָב זי געדענקט.

מיר האָבן געבעטן ביי דעם וואָס לעבט אייביק, מיט בלוט אין האַרצן און טרערן אין די אויגן:

— מעכטיקער גאָט, נאָר דו אַליין קאָנסט מאַכן, אַז מיר זאָלן זיין: לשנה הבאה בארעא דישראל, דאָס קינפטיקע יאָר, שוין, באַלד, תיכף, זאָלן מיר זיין אין לאַנד פון ישראל. און ווען דו ווילסט, טאַטע איינציקער פון יידישן פאָלק, קאָנסטו מאַכן, אַז כאָטש „השתא עבדי״, כאָטש מיר זענען דאָס יאָר קנעכט, פאַרשקלאַפט און דערנידעריקט, פאַרפייניקט ביז טויט, זאָלן מיר ווערן „לשנה הבאה בני חורין״, שוין דאָס באַלדיקע יאָר באַפרייטע מענטשן, מענטשן פאַר זיך פריי און יידיש און די זון פון ארץ־ישראל זאָל אונדז באַלייכטן די פינצטערניש.

ס׳איז דאָס מאָל נישט געווען קיין סתם ווערטער, געלייענטע פון דרוק, נאָר ווערטער, וואָס האָבן זיך אַרויסגעריסן פון צעבראָכענע הערצער פון דערדריקטע מענטשן וואָס זענען נישט קיין שטראַל פון האָפענונג, אויב נישט ער וואָס אויפן הימל זאָל העלפן.

און ווען מיר זענען צוגעקומען צום „והיא שעמדה״, האָבן מיר אויסגעזונגען דעם פולן טעקסט און די ווערטער האָבן אַזוי פיל אונדז געזאָגט, און געווען אַזוי צוגעפּאַסט צו אונדזער געמיט. מיר האָבן ממש געזונגען מיט מוט און אויפמונטערונג. האַרץ האָט געווינקען צו האַרץ מיט אַ געהיימער קלאַפּנדיקער שטימע. איינער האָט ווי געזאָגט און פאַרטייטשט דעם צווייטן:

והיא שעמדה לאבותינו ולנו —

אָט דאָס זענען מיר בייגעשטאַנען. אונדז און אונדזערע עלטערן. ס׳איז נישט ניי. נישט איינער האָט געפּרוּווט אונדז אומברענגען, אָבער... און ס׳וועט מקוים ווערן „שבכל דור ודור״ אין יעדן דור שטייען אויף היטלערס, כדי אונדז צו פאַרטיליקן און דער רבונו של עולם לייזט אונדז שטענדיק אויס פון זייער מערדערישער בלוט־שמוציקער האַנט.

די אַלטע אויסגעדראָשענע פּסח־געזאַנגען האָבן פּלוצעם געקריגן אַן אַקטועלע באַדייטונג און האָבן צעוואַרעמט דאָס האַרץ מיט האָפענונג. מיר האָבן אָנגעהויבן צו גלייבן, אַז ס׳וועט איצט אַויך אַזוי זיין, והקדוש ברוך הוא וועט אונדז אויסלייזן פון זייערע הענט און מיר וועלן נאָך זוכה זיין צו זען זיין נקמה אין זיי.

שפוך חמותך אל הגוים. גאָטעניו, פעלקער, וואָס קענען דיך נישט און ווייסן נישט דיין גרויסקייט, דייטשן, פּאָליאַקן, אוקראַינער, אונגאַרער, וואָס האָבן דיין נאָמען קיינמאָל נישט דערמאָנט און נישט גערופן דיך ביים הייליקסטן נאָמען, זיי האָבן אויפגעפרעסן דיין זון יעקב און חרוב געמאַכט זיין היים אין זיין שטעטעלע, גאָטעניו, גיס אויס אויף זיי דיין צאָרן און זאָל דיין גרימצאָרן זיי יאָגן און דעריאָגן. יאָג זיי נאָך מיט דיין צאָרן און כעס און פאַרטיליק זיי פון אונטער דיינע הימלען, גאָטעניו.

שפוך חמתך... ס׳איז נישט גענוג צו בלייבן לעבן. מיר ווילן לעבן, כדי נוקם צו זיין זיך אין זיי.. און צוזען דיין ביטערע נקמה אין די רוצחים פון יידישן פאָלק.

איך האָב געמאַכט זאַפּאַס פון קאַרטאָפל מיט די שאָלן און איך מיט רודזיאַקן האָבן איבערגעלעבט די אַכט טעג אויף קאַרטאָפל און נישט נכשל געוואָרן מיט חמץ.

דריי קדושים האָבן אונדז געקאָכט די קאַרטאָפל מיט סכנות נפשות: יעקב גראָספעלד פון קראָקע, נתן ווייסמאַן פון לאָדזש און דער בערלינער לעאָן דיאַמאַנט. זיי האָבן אין דער בוי־אָפּטיילונג געפירט אַן אייגענע קיך, האָבן זיי אונדז יעדן טאָג געקאָכט אַ שיסל קאַרטאָפל.

ליידער זענען זיי אַלע דריי אומגעקומען פאַר אונדזערע אויגן. זיי האָבן געגראָבן אַ טונעל אונטערן פּלויט, און ווען אַלץ איז געווען פאַרטיק צום אַנטלויפן האָט זיי דער פּוילישער שייגעץ, דער שותף זייערע, פאַרראַטן.

מ׳האָט זיי אויפגעהאָנגען אין צענטער פון לאַגער פאַר אַלע אין די אויגן.

ווען מ׳האָט נתן ווייסמאַן אַרויפגעלייגט די פּעטליע אויפן האַלדז, האָט ער אַ געשריי געטאָן אויף דייטש:

— קאַמעראַדן! קאָפּ האָך, די קריג איז צו ענ...

דאָ האָט שוין די תליה אים פאַרשטיקט און ער האָט נישט פאַרענדיקט. זאָלן זייערע טייערע, הייליקע נשמות זיין פאַרבינדן אויף אייביק מיט אונדז.

זומער 1944 איז געקומען אין לאַגער אַ טראַנספּאָרט פון סטאַראַכאָוויצער לאַגער און מיט זיי שלום פיש פון ווישאָגראָד, משה עלבוימס אַ זון. ער איז דער איינציקער ווישאָגראָדער, וואָס האָט איבערגעלעבט סלופּיע־נאָוואַ און דעם גאַנצן אומקום. ער איז איצט אין אַמעריקע, דינט אַלס חזן און פּראַוועט די אזכרה אין אונדזער סאָסייטי.

18.1.1945 אין גלייוויץ

דעם גאַנצן לאַגער האָט מען אַרויסגעטריבן קיין גלייוויץ. אַ סך יידן זענען דערשאָסן געוואָרן אויפן וועג. ווער ס׳האָט נישט געהאַט קיין כוח צו גיין איז דערשאָסן געוואָרן און געבליבן אין פעלד. אַ סך יידן האָבן פּרובירט אַנטלויפן פון לאַגער, האָט מען זיי אויסגעשאָסן.

ווי ס'האָט דערציילט יצחק לייזער זאַלצבערג, איז זכריה ראָק, שלמה דודס זון, ד'ערשטיקט געוואָרן אין אַ בונ־קער אין אוישוויץ ממש אויף דער שוועל פון דערלייזונג.

קיין גלייוויץ זענען מיר אָנגעקומען דעם 19.1.1945, טויזנטער יידן פון אַלע עקן אוישוויץ. די נאַכט האָט די מער־הייט פון זיי גענעכטיקט אין גאַס, צוליב מאַנגל אין פּלאַץ אין די באַראַקן און דעם פראָסט, איז געווען שרעקלעך. מען האָט אָוועקגעשיקט טראַנספּאָרטן אין פאַרשידענע לאַגערן, טייל טראַנספּאָרטן אויפן וועג אויסגעשאָסן. מיך מיט הערשל ניי־מאַן האָט מען געשיקט קיין בוכענוואַלד.

מערדער אויך ביי זייער גסיסה

בוכענוואַלד 20.1.1945

מ'האָט אונדז איינגעפּאַקט אין אָפענע לאַסט־וואַגאָנען צו 120 מענטשן אין אַ וואַגאָן. די קעלט איז געווען אומדער־טראַגלעך. יידן זענען געשטאָרבן אין וועג פון קעלט, פון הונ־גער און דורשט. צוויי טויזנט יידן האָבן אויך די מערדער אַריינגעפירט אין אַ וואַלד און די מערהייט פון זיי אויסגעשאָסן צום טויט. איינער אַ פלאַצקער ייד, הירשל טאוב איז געווען אין דעם טראַנספּאָרט, אַ קויל האָט אים געטראָפן אין פוס אַריין און ער איז לעבן געבליבן.

דאָס רעשטל איז אָנגעקומען קיין בוכענוואַלד.

בוכענוואַלד איז געווען אַ ריכטיקער גיהנום. מען האָט אונדז אויסגעטון נאַקעט, צוגענומען אונדזערע קליידער און אונדז אַריינגענומען אין אַ משונהדיקער באָד. מ'האָט אונדז אָפּגעשוירן די האָר און איינגעטובלט אין אַ באַסיין פול מיט וויטריאָל און מ'האָט געבערענט אונדזער לייב.

איך האָב באַקומען אַ פּאָר צעריסענע הויזן און אַ פּאָר פּאַנטאָפליעס, מ'האָט מיך איינקוואַרטירט אין איינעם פון די באַראַקן אין קליינעם לאַגער, בלאָק נומער 61. זיי האָבן אַריינגעפּאַקט 700 יידן צו 50 מאַן אין אַ באָקס. די בלאָק־עלטסטע דאָ זענען געווען רוסישע געפאַנגענע, עסן איז גע־ווען אַ פּערטל ברויט און אַ ביסל זופּ פון גראָז. דאָס ערגסטע זענען געווען די אַפּעלן, מ'האָט געמוזט שטיין 3—4 שעה אויף דער קעלט. מען איז קוים אַרויס מיטן לעבן פון יעדן אַפּעל.

נאָך צוויי וואָכן האָט מען מיך צוזאַמען מיט הירשל נוימאַן אַריבערגעפירט קיין גראַוווינקל. דאָ איז געווען דער ריכטיקער קאָנצענטראַציע־לאַגער. מ'האָט געלאָזט דאָ יידן אויסגיין פון הונגער און דורשט. דער לאַגער איז געווען אין אַ וואַלד, מ'איז געשלאָפן אין טיפע בונקערס אונטער דער ערד, ס'האָט גערונען פון די ווענט. און ס'איז געווען קאַלט און פייכט. 4 אַזייגער ביינאַכט האָט מען געוועקט צום אַפּעל און אָפּגעהאַלטן 3־4 שעה אין פראָסט.

די אַרבעט איז געווען פאַרטיילט אין 3 קאָמאַנדעס:
1) טראָגן צעמענט אויפן באַנהויף. 2) אין אַ זעג־ווערק און 3) גראָבן טונעלן אין בערג. זייער הויכע בערג.

מיר ביידע האָבן געאַרבעט אין דעם זעג־ווערק. נאָך 2 חדשים האָט מען מיך אַוועקגענומען אין צעלט־לאַגער. איך האָב דאָרט געטראָפן משה קופּערמאַן פון שטעטל. דער אויבערשטורמפירער האָט זיך נישט גערירט אָן הינט, וואָס האָבן יעדן טאָג צעביסן עטלעכע מענטשן. מ'האָט געאַרבעט אין 3 שיכטן. עס זענען דאָ נישט געווען קיין צוגעטיילטע געלע־גערס. יעדעס מאָל איז מען געשלאָפן אין צווייטן פּלאַץ. אַמערגסטן איז געווען פאַר דער שיכט פון 4 ביז 12 ביינאַכט. זיי פלעגן אַהיימקומען ביינאַכט און די אַמעריקאַנישע לופט־אַנגריפן זענען געוואַקסן פון טאָג צו טאָג און אין די נעכט. זיי פלעגן אַהיימקומען הינטערן טאָג און נישט געהאַט ווו און ווען צו שלאָפן. מער ווי אַכט טעג האָבן יידן נישט אויסגע־האַלטן אין דער קאָמאַנדע. זיי זענען געפאַלן ווי פליגן. יעדן טאָג האָט מען געבראַכט פרישע יידן, נעבעך, און די פאַרמאַ־טערטע צוריקגעפירט קיין בוכענוואַלד.

דאָס אַלץ האָבן די נאַציס אין זינען געהאַט, ווען זיי האָבן שוין געוווסט, אַז זייער סוף דערנענטערט זיך.

*

אַ טאָג פאַר שביעי של פסח 1945, 4 אַזייגער נאָכמיטאָג האָט מען ליקווידירט דעם לאַגער און געטריבן אַלע יידן פון ראַאַן צוריק קיין בוכענוואַלד.

מ'האָט אונדז געטריבן אין לויפשריט. אַ גאַנצע נאַכט. דרייסיק פּראָצענט פון אונדז האָבן זיי אויסגעשאָסן, ווייל זיי זענען געבליבן הינטערשטעליק און נישט געקאָנט מיטלויפן.

אין דער פרי זענען מיר אָנגעקומען אין אַ וואַלד, אַכט קילאָמעטער פון ווײַמאַר, האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט, אָפּגע־וואַרט ביז די עס־עסניקעס האָבן אָפּגעפרישטיקט און ווידער געטריבן געוואָרן אין מאַרש. פּלוצעם האָט זיך געשאַפן אַ בהלה. ווייזט אויס, אַז אַמעריקאַנער עראָפּלאַנען־פּאַטראָלן מיט טאַנקן האָבן זיך באַוויזן. די ערשטע האָבן זיך די עס־עס חיות אָפּגעטראָגן. ווען עס איז שטיל געוואָרן, זענען זיי צוריקגעקומען. די נאַכט איז צוגעפאַלן, האָבן זיי אונדז צו־געפירט אויף אַ ברייטן פּלאַץ און געהייסן זיך אַוועקלייגן אויף דער ערד. אַרום אונדז האָבן זיי אַרומגעשטעלט מאַשין־געווער. איך בין געווען מאַראַליש צעבראָכן, קערפּערלעך —

אַ מוזולמאַן, איינזאַם און פאַרמאַטערט. דאָס לעבן נמאס. דאָך האָב איך מיר מיט דער עס־שיסל אויסגעקראַצט אַ פאַרטיפערונג אין באָדן און כדי כ'זאָל זיין געשיצט און ווייטער לעבן.

אַ נאַכט פון פחד איז עס געווען. די מאַשין־געווערן האָבן פאַרויסגעזאָגט אַ זיכערן טויט. דער פרימאָרגן איז אָנגעקומען האָב איך זיך ווידער געטראָפן מיט הירשל נוימאַן. מיר האָבן זיך זייער דערפרייט. ווידער צוזאַמען. מען האָט אונדז ווידער געטריבן קיין בוכענוואַלד דורך וויימאַר. דאָ בין איך שוין געווען גענצלעך דערשעפּט, כ'האָב געוואָלט שטאַרבן, אָבער הירשל, מיין חבר הירשל פריער גאָט דערנאָך אים אַ דאַנק בין איך געבליבן לעבן .ער האָט מיך אָנגענומען אונטערן אָרעם, מיך געמוטיקט און געטרייסט:

— איצט ביי זייער ענדע, ווילסטו באַגיין זעלבסטמאָרד? דו מוזט זיך שטאַרקן!

מיט די לעצטע כוחות האָב איך זיך צוגעשלעפּט ביז צום לאַגער בוכענוואַלד. דאָ איז איצט געווען אַ תוהו־ובוהו. מענטשן זענען געלעגן אויף די פּאַדלאָגעס. ביים טיילן דאָס עסן האָבן זיך מענטשן ממש געהרגעט. די קעסלען האָבן זיך אויסגעגאָסן. די נאַציס האָבן געשלאָגן צום טויט. יידן נעבעך האָבן זיך געוואָרפן אויף דר'ערד, אויסלעקן דאָס געקעכטס און דערקוויקן די נשמה.

אַזוי האָבן מיר מיטגעמאַכט בוכענוואַלד אַ 2־3 טעג. „טוב חללי חרב מחללי רעב". דעם פּסוק האָב איך איצט גוט פאַרשטאַנען.

דעם 10.4.1945, אַ טאָג פאַר באַפרייען בוכענוואַלד, האָט מען אונדז אַוועקגעפירט אין ווימאַרער באַנהויף צופוס, אַריינגעפּאַקט אין לאַסט־וואַגאָנען צו 120 מענטשן און געפירט. דאָ האָבן מיר באַגעגנט צוויי ווישאַגראַדער: שמחה עפּשטיין, האַלב טויט איז ער געווען און לייביש דוד פרייזינגער — ווי אַ זקן מופלג.

מ'האָט אונדז שטאַרק באָמבאַרדירט, מען איז אַראָפּ יעדעס מאָל און געלאָפן זיך באַהאַלטן אין די פעלדער. אין אַ גאָרטן האָבן מיר געטראָפן ראַבאַרבערע שטעקנס, האָבן מיר געגעסן און אויך אָנגעבראַכט אין די טאַשן אַריין און געהאַט צו טוישן פאַר סיגאַרעטן. אַ צווייט מאָל זענען מיר אַרויף אויף אַ פריש געזעצט קאַרטאָפל־פעלד, האָבן מיר אויסגערייסט די קאַרטאָפל און געגעסן מיט די שאָלן. יעדן טאָג זענען געווען 20—30 טויטע אין אַ וואַגאָן. האָבן מיר געמיינט, עס וועט גראַמער זיין. זיי האָבן אָבער אויף פאַר זייער ענדע אין זינען געהאַט צוריק אַנצושטאָפּן און אויספילן די וואַגאָנען, מיר זאָלן זיין ווידער צו 120 אין אַ וואַגאָן. די יידישע צרות זאָלן אָנגיין.

איינמאָל איז די באַן געבליבן שטיין נעבן אַ פעלד. האָבן מיר זיך אַ לאָז געטאָן, געריסן דאָס גראָז און געגעסן מיט די וואָרצלען.

מ'איז ווייטער געגאַנגען און אַוועק אויף אַ פּלאַץ פול מיט ברעטער און בעלקעס. נעבן אַ טייך, האָט מען אַוועקגעשטעלט קעסלען צום קאָכן און די רוסישע געפאַנגענע זענען געוואָרן די בעלי־בתים אויף אונדז. מ'האָט געקאָכט קאַרטאָפל אין די שאָלן, יעדער האָט געקריגן צוויי פּיצל קאַרטאָפל מיט וואַסער און די רוסן האָבן געשלאָגן צום טויט. אַ סך יידן זענען פון זייערע הענט געשטאָרבן. דער רוסישער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך אַרויסגעוויזן נישט קלענער ווי דער נאַצישער. יידן זענען געפאַלן ווי פליגן פון הונגער און דערשעפּטקייט. אַ ייד האָט זיך אָנגעשעפּט אַ טעפּעלע וואַסער, גענומען דאָס טרינקען און אַוועקגעפאַלן און געשטאָרבן פאַר מיר מיט הירשל נוימאַן אין די אויגן. איך האָב אַוועקגעטראָגן די טויטע צוזאַמען מיט נאָך דריי יידן, ווען מיר האָבן אַמאָל געטראָגן די טויטע אַ 180 מעטער און זיך אָפּגעשטעלט, איז צוגעגאַנגען אַ רוסישער געפאַנגענער, אָפּגעשניטן זיך אַ שטיקל פלייש פון אַ טויטן און פאַרנומען עסן דאָס שטיקל רוי מענטשלעך פלייש פאַר מיר אין די אויגן. כ'בין שיער נישט אַראָפּ פון זינען צוזעענדיק דאָס. אַהיימקומענדיק האָב איך מיט הירשלען באַשלאָסן ביי דער ערשטער געלעגנהייט צו אַנטלויפן. אָבער אינצווישן זענען אָנגעקומען די עס־עס, אָפּגעטיילט די יידן באַזונדער צום אַריבערפירן קיין טערעזיענשטאַט. די אַריער האָט מען אָפּגעטיילט באַזונדער, מיין קאַפּאָ האָט אויסגעזען ווי אַן אַריער. האָט ער זיך אַוועקגעשטעלט מיט זיין סעקרעטאַר אין דער אַרישער טייל, ווען מיר זענען אַוועק, האָבן אַמעריקאַנער באָמבאַרדירט דעם פּלאַץ און געהרגעט אַ סך אַריער, צווישן זיי אויך מיין קאַפּאָ, פעדער, האָט ער געהייסן, אַ גוטער זויבערער ייד געווען, אַ שאָד.

דעם 30־טן אַפּריל 1945 זענען מיר געקומען קיין טערעזיענשטאַט אין דער האַמבורגער קאַזאַרמע. דאָס איז געווען אַ גרויסער געטאָ פאַר יידן פון אַלע לאַגערן, מ'האָט געשמועסט, אַז מען וועט דאָ מאַכן גרויסע קרעמאַטאָריומס און פאַרניכטן אויף שנעל די שארית הפליטה. דער הונגער איז דאָ געווען גרויס, די מאַגאַזינען מיטן עסן זענען געווען פול, אָבער ה' סטאַשקין, דער דירעקטאָר פון געטאָ, אַ טשעכישער ייד האָט געלאָזט אונדז אויסגיין פון הונגער און אויפגעהאַלטן די זאַפּאַסן. איך מיט הירשלען האָבן מיר געגעסן קאַרטאָפל־שאָלעכטס, וואָס מיר האָבן אַנטדעקט נעבן דער קיך. אַזוי איז געווען אינעווייניק פריי. דאָ זענען נישט געווען קיין קאַפּאָס, קיין געסטאַפּאָ, נאָר ביים הויכן שטעכלדראָט־פּאַרקאַן זענען געשטאַנען טשעכישע פּאָליציאַנטן מיט שטעקנס, מ'זאָל נישט אַרויסגיין, אָבער קיינער האָט אונדז נישט געווערט אינעווייניק צו נישטערן און זוכן עסן־אָפּפאַל. האָבן מיר די קאַרטאָפל־שאָלן געקאָכט און געגעסן אָן אַ מאָס. אַזוי האָבן מיר זיך געשטעלט אויף די פיס.

דאָך איז דער הונגער אָנגעגאַנגען. מען האָט זיך אָרגאַניזירט, געשיקט אַ דעלעגאַציע צום דירעקטאָר, ער זאָל געבן עסן. האָט ער זיי „באַשטאָכן" מיט פּאַסטנס ביי זיך און מיט פרעסן און מיר זענען געבליבן ווייטער הונגעריק. עס האָט אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע. מען איז געשטאָרבן. מ'האָט געהאַלטן ביים שטאַרבן, האָט מען באַשלאָסן שיקן אַ גרויסע דעלעגאַציע, אויפרייסן דעם טויער און זיך ווענדן צום רויטן קרייץ, פאָדערן הילף. מען האָט עס אָבער באַלד איבערגעגעבן דעם דירעקטאָר, האָט ער זיך צעשריגן, אַ בונט מאַכט איר, עס קומט אייך טויט־שטראָף ,אָבער דאָס איז שוין

געוועזן דער 7־טער מאַי 1945 און ער האָט שוין געפּילט אַז ער האַלט ביים סוף, האָט ער געזאָגט אַז מיר מוזן זיך ווענדן צום יודנראַט, ווייל ער איז נאָך דער אויספּילונגס־אָרגאַן און וואָס זיי זאָגן אים טוט ער, זענען מיר אַוועק פינף יידן, צווישן זיי אויך איך, און נאָך פיר שעה דינגעונישן האָבן מיר אויסגעפּועלט 400 גראַם ברויט, אַ שטיקל קעז און אַ שטיקל ווורשט פאַר אַ מענטש יעדן טאָג און מ'זאָל באַלד עפענען אַ שפּיטאָל פאַר די קראַנקע.

אינצווישן זענען דורכגעגאַנגען עטלעכע רוסישע זעלנער און זעענדיק דעם פּלאַץ באַוואַכט מיט טשעכישער פּאָליציי, האָבן זיי געפרעגט, וואָס איז דאָ, און ווען זיי האָבן זיך דער־וווּסט, וואָס דאָס איז פאַר אַ פּלאַץ, האָבן זיי אַ זידל געטון אויפן רוסישן שטייגער און געהייסן אויפמאַכן די טויערן. יידן האָבן זיך אָנגעהויבן קושן מיט זיי. מען האָט געטאַנצט מיט די לעצטע כוחות און מען איז צו מיטן גאַנצן אימפּעט, אויפגעבראָכן די מאַגאַזינען און גענומען וואָס מ'האָט נאָר געקאָנט. דערווייל זענען מיר געזעסן אין יודנראַט און נישט געוווּסט פון גאָרנישט. ווען מיר זענען אַרויס, זענען שוין די מאַגאַזינען געווען ליידיק. כ'האָב קוים צוגעשלעפּט אַ זעקל קאַרטאָפל.

די רוסן האָבן אָבער באַלד געשלאָסן דעם געטאָ, ווייל דער טיפוס האָט געבושעוועט, מען איז געגאַנגען אויף קער־פּערס און זיי האָבן נישט געוואָלט, מען זאָל אָנשטעקן די אַרמיי.

עס זענען מיר נמאס געווען די געשלאָסענע טויערן ווי־דער און כ'האָב באַשלאָסן מיט הירשלען צו אַנטלויפן.

מיר זענען אַרויס דורך אַ פענצטער און דעם 20־סטן מאַי 1945 זענען מיר אָנגעקומען קיין וואַרשע. יידן האָבן אונדז געוואָרנט, אַז די פּאָליאַקן הרגענען יידן, וואַרפן זיי אַרויס פון די לויפנדיקע וואַגאָנען, אָדער שיסן זיי סתם אַזוי.

מיר זענען אַוועק צופוס קיין ווישאָגראָד דורך סאָכאַ־טשעוו. האָט מען אונדז דערציילט, אַז די פּאָליאַקן האָבן דערשאָסן אינמיטן טאָג יעקב שלאָסבערגס אַן איידעם, זענען מיר אַוועק פון סאָכאַטשעוו און אָנגעקומען קיין ווישאָגראָד דעם 23.5.1945.

דאָרט זענען געווען יאָסקע לעווין און זיין פרוי מאַרישע, יצחק פּאַסטערנאַק, אפרים בוכנער און ישראל שוואַרצבאַרד.

פינף חדשים זענען מיר געווען אין שטעטל און איך האָב טאַקע דאָרט חתונה געהאַט מיט מיין איצטיקער פרוי. אויפגעשטעלט אַ נייע משפּחה. יעדן טאָג זענען מיר געגאַנגען צום שול־פונדאַמענט און זיך גוט אויסגעוויינט. יעדן צווייטן טאָג — אויפן בית־הקברות געבעטן מחילה ביי די קדושים און געזאָגט קדיש. אויפן בית־עולם איז קיין זכר פון קיין מצבה נישט געבליבן. דאָס שטעטל איז פוסט און חרוב. מען זעט קיין יידן נישט. ווען מיר זענען צוגעקומען צום ווייסל, זע־נען גויים געשטאַנען און זיך געצלמט. זיי האָבן זיך נישט געריכט, אַז מיר לעבן. ווען מיר האָבן זיי געפרעגט, צי עס זענען נאָך דאָ יידן אין שטעטל, האָבן זיי געענטפערט אַז יאָ, אָבער ס'איז נאָר געווען פינף יידן. דער אמת, זענען נאָר גויים געווען.

ס'איז געווען ווישאָגראָד, ס'איז נישטאָ מער. נאָך אַ בית־הקברות פון יוגנט־זכרונות, קינדער־יאָרן און האָפענונגען איז דאָרט דאָ. דער חלום פון קאָנען לעבן אין גלות איז דאָרט באַגראָבן געוואָרן אויף אייביק.

קבוץ „חפץ חיים״, עשוועגע, דייטשלאַנד, מאַי 1948 ח' דייטש פירט אָן מיטן פּאַראַד לכבוד דעם אַנטשטיין פון מדינת ישראל

מיינע שוידער מעמוארן האָב איך געווידמעט אונדזער מאַרטירער־אַרכיוו, כדי קינפטיקע דורות זאָל וויסן וואָס זיינע פאַרגייער האָבן אויסגעשטאַנען. כדי מיר זאָלן געדענקען אַז גוים זענען פעאיק צו אַלעס. כ׳האָב דערפאַר נישט גערעט צו־פיל וועגן זיך אַלס פּרט. כ׳בין דערשינען אין די פאַרצייכנונגען אַלס מעדיום פון גרויל־פאַקטן, ווייל זיי זענען געשען מיט מיר און מ׳קאָן זיי געדענקען נאָר דורך מיר. האָב איך געמוזט דערמאָנען זיך, אָבער נישט צוליב מיין פערזענליכקייט.

זאָל זשע מיר דערלויבט זיין ביים ענדע אַ פּאָר פריוואַטע פאַרצייכנונגען. אי דאָס אויך צוליב דעם סימבאָלישן זין פון די פּרטים:

אין נאָוועמבער 1945 בין איך געפאָרן פון ווישאַגראַד קיין דייטשלאַנד כדי אנצוקומען קיין ארץ ישראל. כ׳בין אָנגעקומען קיין ישראל אַ פּאָר טעג פאַר די פייערונג פון מדינת ישראל אין 1949. איז דאָס געווען ביי מיר אַ סימבאָל פאַר מיר און פאַר אונדזער דור.

דער סימבאָל איז נישט קיין צופעליקער. ס׳ווייזט אויס, אַז איינער פון די נסים פון אונדזער דור איז דאָס, וואָס מיר האָבן אַזוי שנעל זיך אָפּגעשאָקלט פון דעם נאַצישן קאָשמאר און שנעל אַריין אין דער פרייד פון דער יידישער מדינה, אַזוי שנעל ווי ס׳איז פאַרשווינדן אונדזער עמלק, אַזוי שנעל זענען פאַרשווינדן די שפּארן פון זיינע גרול טאַטן, און מיר זענען אַלע אַריין אין טראַנס פון אונדזער ענטשטייונג מיט׳ן גאַנצן הארצן, געזונט אין גייסט און שטאַרק אין נשמה, טראָץ אונדזער אַנגעווייטיקטע פאַרפּייניקטן קערפּער.

ווען כ׳בין נאָך געווען אין עשוועגע — דייטשלאַנד, אין די־פּי לאַגער ווי דער בשותפותדיקער אָפּצייכנונגס סימן פון אונדז אַלע איז געווען דער גרויסער בראָך אונדזערער, בין איך שנעל אַריין גלייך מיט אַנדערע ווי איך, אין דער טעטיקייט פאַר אונדזער מדינה־אונטערוועגס און האָב מיין גאַנצן ברען און ענערגיע אַריינגעלייגט אין דער ציוניסטישער פראָפּאַגאַנדע פאַר עליה און מדינה. כ׳האָב דאָס געטון דורך מיין באַוועגונג אגודת ישראל אָבער פאַרן כלל ישראל. און ס׳איז מיר בייגעשטאַנען דער גרויסער זכות, אַז אין מיטן מאַי 1948 ווען מיר האָבן דערהערט די בשורה פון אונדזער זעלבשטענדיקייט און ס׳האָט זיך אָרגאַניזירט אַ דעפּילאַדע פון טויזנטער יידן אין לאַגער, צו פייערן מיטן אַ פאַנען־מאַרש דעם גרויסן יום־טוב, האָט די לאַגער־פאַרוואַלטונג מיך אויסגעוויילט צו שטיין אין דער שפּיץ פון דער דעפּילאַדע. און ווען כ׳האָב אַרויסגעשריגן די העברעאישע קאָמענדעס און די שיינענדיקע מאַסע האָט אַ ריר געטאָן, האָב איך געפילט, אַז כ׳בין פריי, זעלבשטענדיק און הערשער פון אייגענעם גורל.

און איך בעט:

רבונו של עולם היט אונדז אויס פון שוידער, ברענג שלום און רו צו דיין פאָלק און זיין מדינה! געגוג פריוון זענען מיר שוין אויסגעשטאַנען! מאַך אַז אונדזערע קינדער זאָלן שוין מער נישט וויסן וואָס הייסט גלות. זאָל דאָס וואָס מיר האָבן געליטן זיין אַ כפרה פאַר זיי. און שלום זאָל זיין אויף ישראל אויף אייביק. אמן!

נתן לייב דייטש / גבעתיים

זכור
ייד פון ווישאגראד

זכור, געדענק דעם 1טן סעפּטעמבער 1939 — ט״ז אלול התרצ״ט, ווען ס׳האָט זיך אָנגע־הויבן די אויסראָטונג פון די זעקס מיליאָן יידן אין אייראָפּע דורך די נאַציס, ימ״ש.

זכור, געדענק דעצעמבער 1939 — כסלו הת״ש, ווען די נאַצישע רוצחים האָבן אָנגעהויבן דעם חורבן פון אונדזער מקדש מעט און איינגעלייגט אונדזער שיינע שול, דער שטאָלץ פון אונדזער שטאָט און דאָס האַרץ פון אונדזער קהלה.

זכור, געדענק תשעה באב הת״ש — אויגוסט 1940, ווען מען האָט אויפגעצווונגען אויף יידן עבודת פרך און אַרויסגענומען הונדערט און צוואַנציק יידן פון ווישאָגראָד אין לאַ־גער באַלסק.

זכור, געדענק דעם 6טן מערץ 1941 — אָדר התש״א, ווען מ׳האָט אַרויסגעטריבן 700 ווישאָ־גראָדער יידן קיין סלופּיענאָוואַ, צווישן זיי אויך אונדזער לעצטן רב, הרה״ג ר׳ נפתלי שפּיוואק זצ״ל, און דעם מו״ץ הרב ר׳ דוד צבי לובין זצ״ל.

זכור, געדענק, אַז פון זיי אַלע האָבן זיך געראַטעוועט בלויז דריי־פיר יידן, — אַלע זענען דאָרט אומגעקומען.

זכור, געדענק, אַז דעם טאָג האָבן די נאַצישע מערדער געמאַכט דעם אָפענעם געטאָ אין ווי־שאָגראָד און אַריינגעפּאַקט אַלע יידן אין דעם שטח פון האַלב פלאַצקער גאַס, אין ווינקל פון קרוטקע און אָגראַדאָווע, און עק קלויסטער־גאַס צו פיר משפחות אין איין צימער.

זכור, געדענק תשעה־באב התש״א, ווען מ׳האָט דעם געטאָ אַרומגענומען מיט שטעכל־דראָט און צוגערויבט ביי די יידן דאָס לעצטע ביסל האָפענונג און פרייהייט.

זכור, געדענק יולי 1941, ווען די נאַצישע מערדער האָבן אַריינגעפּאַקט יידן אין 4 לאַסט־מאַשינען — מענער, פרויען און קינדער, וואָס זענען צוריקגעקומען קיין ווישאָגראָד פון סלופּיענאָוואַ און וואַרשע. מען האָט זיי אַוועקגעשיקט צום טויט. עס איז אַפילו נישט געבליבן קיין זכר ווו מען האָט זיי פאַרניכטעט. הי״ד.

זכור, געדענק, אַז דעם טאָג האָבן זיי אַריבערגעשיקט 500 יידן איבער דער ווייסל קיין וואַרשע און מער זענען זיי נישט צוריקגעקומען.

זכור, געדענק שבת פ׳ ויצא 1941, התש״ב האָבן די נאַצישע מערדער ליקווידירט דאָס ווי־שאָגראָדער געטאָ און אַרויסגעשיקט אַלע יידן פון ווישאָגראָד קיין נאָווידוואָר און טשערווינסק, און מער האָבן זיי ווישאָגראָד נישט געזען.

זכור, געדענק ו׳ טבת התש״ג — 13 דעצעמבער 1942, דעם שרעקלעכסטן טאָג, ווען די מער־דער מיט זייערע אונטערהעלפער האָבן פאַרגאַזט לעבעדיקערהייט און פאַרברענט אונ־דזערע לעצטע ווישאָגראָדער קדושים — מענער, פרויען און קינדער אין די גאַז־קאַמערן און קרעמאַטאָריעס פון בירקענאַו און אוישוויץ.

זכור, געדענק אויך די טייערע יידן פון נאָווידוואָר, זאַקראָטשים, לעאָנטשין, טשערווינסק און נאַשעלסק, וואָס זענען צוזאַמען מיט זיי געווען אין נאָווידוואָרער געטאָ און צו־זאַמען מיטגעמאַכט דעם גרויזאַמען סוף.

זכור, ווישאָגראָדער ברודער! געדענק און נישט פאַרגעס!

הערשל נוימאַן

בריוועלעך פון גיהנום

פייגעלע,

כ׳שרייב דיר אַזוי, ווי מיר האָבן אָפּגעשמועסט, אַז אין פאַל ס׳וועט וואָס פּאַסירן מיט וועמען פון אונדז, מ׳וועט וועמען פון אונדז אויסזידלען, אָדער חלילה, וואָס נאָר ס׳קאָן געשען אין די היינטיקע ביטערע צייטן, זאָלן מיר זיך קעגנזייטיק אינפאָרמירן.

פייגעלע, ס׳איז שוין באַלד פיר וואָכן ווי דאָס איז פאָרגעקומען, אָבער כ׳בין נישט אומשטאַנד געווען צו שרייבן, ווייל ס׳איז שווער דאָס צו שילדערן און צו גלויבן, אַז אַזעלכעס קאָן פאָרקומען ס׳איז אָבער אַ פאַקט, מיט אונדז, איז עס געשען, מיר האָבן דאָס מיטגעמאַכט.

מיט אַ צייט צוריק האָט מען שוין געשמועסט, אַז די נאַצישע היטלעריסטישע מאַכט וועט אַרויסטרייבן יידן פון דעם פלאָצקער קרייז, ווייל זיי האָבן דעם גאַנצן טייל פוילן פאַראייניקט מיט דייטשלאַנד און דערקלערט, אַז דאָס געהערט צום „דייטשישן רייך״ און ער מוז בלייבן יידן־ריין. דעם גאַנצן ווינטער האָט מען גערעדט דעריבער און לעצטנס דאָס הייסט אָנהויב מערץ האָט מען שוין איבערגעגעבן, אַז מ׳זעט אויטאָמאָבילן מיט מענטשן, וואָס פאָרן פון פלאָצק און דאָס זענען זיכער פלאָצקער יידן, וואָס ווערן אַרויסגעריסן מיטן וואָרצל. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז ס׳קומט איצט אונדזער ריי, האָט מען זיך אָנגעהויבן צוגרייטן צו דעם, וואָס ס׳וועט אוודאי פאָרקומען. מיר האָבן פאַר יעדן מאַן, פרוי און קינד אויפגענייט קליינע רוקזעק, מ׳זאָל קאָנען מיטנעמען דאָס נויטיקסטע און די קינדער האָט מען אָנגענייט זייערע אויסגענייטער אויף לייוונט נעמען און פאַמיליע־נעמען, אַז אין פאַל, ווען אַ קינד וועט פאַרלוירן גיין, זאָל מען עס קאָנען אָפּזוכן.

פאַרשטייסט דאָך פייגעלע אונדזערע נעכט, ווי מיר זענען געשלאָפן אין אַנגסט און האַרצקלאַפּעניש, ווער האָט געקאָנט שלאָפן, אַז מ׳האָט געוואַרט אויף דער שוואַרצער שעה און מ׳איז נישט געווען זיכער, וואָס דער מאָרגן וועט ברענגען. די דייטשישע פלענער, האָבן מיר געוווּסט, זענען ווייטגייענדיק ספּעציעל פאַר אונדז יידן. ווייסט דאָך, דאָס וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט ביז היינט גיט אונדז זיכער נישט קיין האָפענונג אויף גוטס פאַר דער צוקונפט. דו פייגעלע ווייסט דאָך שוין, וואָס דאָס הייסט. איר אין וואַרשע האָט דאָך גענוג אַזעלכעס איבערגעלעבט, איר געפינט זיך אין פאַרמאַכטן געטאָ אין שוידערלעכע באַדינגונגען. ווען כ׳בין געווען דאָס לעצטע מאָל אין וואַרשע האָט מיר דיין פאָטער געוויזן, ווי אַזוי ס׳לעבן יידן אויסגעזידלטע, אויסגעריסענע פון זייערע היימען אין וואַרשע.

פייגעלע, ס׳איז שלעכט.

דאָנערשטיק, 6.3.1941.

גאַנץ פרי האָט מען געהערט אין שטאָט אַ שטאַרקע באַוועגונג פון אויטאָס, וואָס האָבן זיך אויסגעשטעלט ביי די זייטיקע גאַסן פון מאַרק. ס׳איז געווען פאַר אונדז קלאָר, אַז עס קומט אָן דאָס, וואָס פאַר דעם האָבן מיר זיך געשראָקן. איצט וועט מען אונדז פאַריאָגן פון אונדזערע היימען און ווער ווייסט וווהין? ווי ווייט? וואָס הייסט דאָס? ווי ווייט גרויזאַם איז דאָס? אַלע די פראַגן האָבן מיר ערשט שפּעטער פאַרשטאַנען. די ווירקלעכקייט איז געווען אַ סך גרויזאַמער, ווי מיר האָבן זיך פאָרגעשטעלט.

ביז צו דער אויסזידלונג האָבן מיר נאָך געוווינט אין אונדזער הויז אַפילו מיט נאָך שכנים פון די אַרומיקע הייזער, וואָס די דייטשן האָבן איינגעלייגט, אָבער דאָך ביי אונדז. ווען די דייטשן זענען אַריין האָבן זיי איינגעלייגט אַלע הילצערנע הייזער, וואָס געהערן צו יידן. עס האָבן זיך געשאַפן שרעקלעכע ווינונגס־שוועריקייטן פאַר יידן, דאָך האָט מען נאָך געלעבט ווי מענטשן און וואָס וועט זיין איצט?

באַלד האָט מען צו וויסן געטאָן, אַז ביז 9 אַזייגער פרי דאַרפן אַלע יידן זיך געפונען אויפן מאַרק מיט קליינע פעקלעך. מ׳האָט אָנגעהויבן שטראָמען צום מאַרק, וואָס איז געוואָרן איבערפולט מיט יידן פון שטעטל. דער מאַרק האָט געווימלט מיט דייטשישער פאָליציי, ס.אַ.־מענטשן, און פאָלקס־דייטשן פון ווישאָגראָד און אַרום, וואָס זענען געקומען זיי העלפן און מ׳האָט געשלאָגן, געהרגעט יידן, וואָס האָבן זיך נאָך געפונען אין גאַנג צום מאַרק.

אין מאַרק אַליין האָט מען אויסגעשטעלט אונדז יידן אין רייען. מען האָט אָפּגעציילט זיבן הונדערט יידן און זיי

אַרויפגעפּאַקט אויף לאַסט־אויטאָס און אַוועקגעפירט פון שטעטל.

צווישן די זיבן הונדערט מענטשן בין איך געווען מיט מיין פאַמיליע, אַ פרוי מיט צוויי קינדער, מיין שוועסטער פייגע מיטן מאַן שלמה יואל ראָזנבלום און קינדער און חנה פּערלס ברודער שלמה יהודה לאַבענצקי מיט זיין פרוי און קינדער, רויזעלע די טאָכטער פון עקיבא מוליכער מיט איר מוטער און קינד, יהושע סוקולובס טאָכטער חנה פייגעס אייניקל און אַ טאָכטער פון דער קנעפּל־מאַכערין און די מיידלעך, וואָס האָבן געוואָלט אַריין אין וואַרשעווער געטאָ.

די איבעריקע יידן האָט מען אַהיים געטריבן פון מאַרק נאָכדעם וואָס די אויטאָס האָבן גערירט.

מיר זענען פאַרפאָרן ביז דזיאַלדאָווע, אַ שטעטל אין פּוילן נישט ווייט פון דער דייטשישער גרענעץ, ווו ס'איז געווען אַ מיליטערישער פּוילישער פּונקט. דאָרט פאַר די קאַזאַרמעס האָט מען אונדז געהייסן לויפן גיין אין לויף־שריט און אַריין אין לאַגער. דער וועג איז געווען פאַרשטעלט מיט אַ דאָפּלטן שפּאַליער פון דייטשישער פּאָליציי אין וועלכן מיר האָבן געדאַרפט דורכגיין און די פּאָליציאַנטן זענען געשטאַנען, אונדז געשלאָגן מיט שטעקנס דעם גאַנצן וועג ביז מיר זענען צו צום באַשטימטן פאַר אונדז פּלאַץ. דאָס זענען שטאַלן פון פערד פון דעם פּוילישן מיליטער, וואָס איז דאָ געווען ביז דער קריג. ס'איז נישט געווען גענוג פּלאַץ פאַר אַלע זיבן הונדערט יידן, ס'איז נישט געווען ווו זיך אַוועקצוזעצן אויף דער פּאָדלאָגע. דאַרפסט פאַרשטיין, פייגעלע, אַז אַזוי פיל מענטשן, מענער, פרויען און קינדער דאַרפן האָבן ווו אַרויסצוגיין און צווישן זיי געפינען זיך דערוואַקסענע קינדער. עס איז געווען אַזוי ענג, אַז טראָץ דעם שווערן ווינטער און עסעריקע קעלט איז דאָ געווען שרעקלעך הייס און ס'האָט פאַרפעלט לופט צוליב דער ענגשאַפט.

אַזוי האָבן מיר איבערגעלעבט — איבערגעשטאַנען די ערשטע נאַכט אין דזיאַלדאָוואַ. און דערנאָך נאָך עטלעכע טעג און נעכט. מיר זענען דאָ געווען עטלעכע טעג. דאָ איז געווען אַ זאַמלפּונקט פאַר אַ סך שטעטלעך פון דעם אַזוי גערופענעם „דריטן רייך", וועלכע מען האָט באַרויבט פון אַלעם און אויסגעוואָרצלט. די דייטשן האָבן ביי אונדז צוגענומען אַלץ, וואָס האָט נאָר געהאַט עפּעס אַ ווערט, אָנהייבנדיק פון געלט, גאָלד, זאַכן, זייגערלעך ביז קליידער און אַנדערע בעסערע זאַכן. זיי האָבן יעדן מענטש געגעבן דערפאַר 20 זלאָטעס און דערקלערט, אַז איצט פאָרן מיר אין דעם טייל פּוילן, וואָס געהער נישט צום „רייך" און וועלכעס ס'טראָגט דעם נאָמען „פּראָטעקטאָראַט". די זלאָטעס זענען שוין נישט געווען דאָ קיין געלט, ווייל דאָ איז שוין אָנגעגאַנגען אַן אַנדער וואַלוטע, אַזוי אַז דאָרט אין פּראָטעקטאָראַט וועלן מיר קאָנען קויפן פאַר די זלאָטעס אַלץ. פריער האָט מען אַריינגענומען צו עטלעכע יידן אין אַ צימער, ווו ס'האָבן זיך געפונען דייטשישע פּאָליציסטן און זיי האָבן געהייסן אָפּגעבן פינגערלעך, גאָלד און שמוק, געלט און ווערטפולע זאַכן, און אויב אַ ייד האָט זיי אויסגעזען רייך און געמיינט, אַז ער האָט נישט אָפּגעגעבן אַלץ, האָט מען אים מערדערלעך געשלאָגן פאַר אַלע אין די אויגן, אַז די איבעריקע האָט זיך שוין אָפּגעוואָלט צו פאַרבאַהאַלטן עפּעס פון זיי. מ'האָט אַלץ אָפּגעגעבן.

פייגעלע, אין די צימערן זענען געווען אויפשריפטן פון פּלאָצקער יידן, אַז זיי זענען דאָ געווען דעם 4־טן און 5־טן מערץ 1941, ד. ה., אַז זיי זענען אָפּגעפאָרן מיט אַ טאָג פריער, איידער מיר זענען אָנגעקומען. דייטשישע אָרגאַניזיר־פעאיקייט. מיט אונדז אין דזיאַלדאָווע געפינען זיך אויך יידן פון מלאָדאָשין. די אויסזידלונג גייט ראַש און נעמט אַרום ברייטע געגנטן.

פייגעלע, אין דער קורצער צייט אין דזיאַלדאָווע האָבן די פאָרשטייער פון הויכקולטורעלן דייטשישן פאָלק באַוויזן, ווי ווייט באַרבאַריש זיי זענען, ווי ווייט קולטורלאָז זיי זענען. שטעל דיר פאָר די דערנידעריקונג, אַז מענער און פרויען האָבן געמוזט מאַכן זייערע באַדערפענישן איינער אין די אויגן פון צווייטן, אין איין צייט און אויף איין פּלאַץ.

שלעכט איז אויך, פייגעלע, מיטן עסן. מיר האָבן באַקומען עסן און נישט געדאַרפט הונגערן, אָבער עס געפינען זיך שטרענג רעליגיעזע יידן פון שטעטל וואָס עסן נאָר ברויט און וואָס האָבן נאָך עפּעס־וואָס פון דער היים און אַזעלכע, וואָס האָבן נישט ממש גאָרנישט צום ברויט. ווען מ'קוקט זיך צו, זעט מען דאָ פאַרשידענע שיכטן, וואָס האָבן אַהער פאַרוואָגלט. עס זענען דאָ מענטשן פאַרמעגלעכע און אָרעמע, ווי אויך אַזעלכע, וואָס אין דער היים האָבן זיי געהאַט פּרנסה און געלעבט ווי מענטשן.

ס'געפינט זיך דאָ אויך דער ווישאָגראָדער רבֿ, ר' נפתלי שפּיוואַק, דער מורה הוראה ר' דוד הירש, ר' פּנחס גאַרבאַזש מיט זייערע פאַמיליעס, יאָסל דימאַנט, הירשל שווירץ, סיני־מאיר קראָנענבערג, בלומע לאה גאָלדמאַן מיטן מאַן, משה ספּירשטיין מיט די קינדער, ישראל הירש ראָטבאַרד מיט זיין פאַמיליע, יאַנציע גראָסדאָרף און פאַמיליע, אהרון וואַלפיש, ברוך פּאָפּאָווסקי מיט דער פאַמיליע און נאָך פיל ווישאָגראָדער באַקאַנטע.

נאָך עטלעכע טעג זענען מיר אָפּגעפאָרן פון דזיאַלדאָווע מיט אַ ספּעציעלן צוג. פון די באַן־אַרבעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז מיר פאָרן קיין קעלץ.

פייגעלע, כ'בין מיד און דערשעפּט. כ'גלויב, אַז אויף היינט וועט זיין גענוג. כ'וועל דיר שרייבן ווי נאָר כ'וועל קאָנען וועגן אַלץ, וואָס וועט מיט אונדז געשען.

סלופּיע־נאָוואַ, 18.10.41.

ס'איז פאַקטיש געווען ווי די באַן־אַרבעטער האָבן געזאָגט. מיר זענען פאַרפאָרן קיין קעלץ. דאָ האָבן שוין געוואַרט אויף אונדז פערד און וועגענער. די מערדער דייטשן האָבן אָרגאַניזירט די אויסזידלונג פּערפעקט. פּויערים פון קעלצער געגנט, פון אַלע דערפער אַרום האָבן געמוזט קומען מיט פערד און וואָגן, כדי אונדז איבערצופירן קיין סלופּיע.

דאָס איז אַ קליין שטעטל, 40 קילאָמעטער פון קעלץ, ווו ס'האָבן געלעבט אַכציק יידישע פאַמיליעס און דו קאָנסט

זיך, פייגעלע, פאַרשטעלן די לאַגע, ווען מיר זענען אָנגעקו? מען זיבן הונדערט יידן מיטאַמאָל, און די אַכציק פאַמיליעס האָבן נישט געקאָנט אונדז געבן אַ דאַך איבערן קאָפּ. פיל פון די אָנגעקומענע האָבן געמוזט בלייבן אין שול, אין דעם בית־המדרש און אַנדערע קהלישע פּלעצער. עס איז אויך געשען דאָ דאָס, וואָס געשעט תמיד די רייכע און שיין גע־קליידעטע האָבן די יידן גענומען צו זיך. אויך די קלענערע פאַמיליעס האָט מען גענומען. דאַקעגן די אָרעם געקליידעטע און די גרויסע משפחות האָט מען געלאָזט שטיין. איך מיט מיין פאַמיליע און פייגע מיין שוועסטער מיט איר פאַמיליע האָבן באַקומען אַ צימער ביי אַ פאַמיליע. שטעל זיך פאָר פייגעלע, מיר זענען אָנגעקומען אַהער פאַר פורים, די נעכט זענען נאָך זייער קאַלטע און מיר האָבן נישט קיין דעקן מיט וואָס צוצודעקן די קינדער. מיר דעקן זיך צו מיט די קליידער, וואָס מיר גייען אָנגעטון. היינט פאַרשטיי, ווי שווער דאָס האָט געטראָפן די גאַנץ אָרעמע משפחות, וואָס שלאָפן איצט אין די עפנטלעכע הייזער, אין שול און אין בית־המדרש ווו די קאַלטע ווינטן שפּאַצירן אַרום פריי, דערצו האָבן זיי שוין די ערשטע טעג נישט וואָס צו עסן.

מען האָט באַלד טאַקע געשאַפן אַ קיך, ווו מ'באַקומט אַ ביסל וואַרעם עסן און דאָס העלפט פיל. פייגעלע, ס'איז שוין נאָך פסח 1941.

מיר האָבן באַקומען מצות אויף פסח און דאָס אַ ביסל געלינדערט די לאַגע. דאָך זענען אין די עטלעכע וואָכן, וואָס מיר געפינען זיך דאָ פיל ווישאַגראַדער יידן געשטאָרבן פון הונגער.

מיר האָבן זיך אינטערעסירט מיט אַרבעט און האָבן זיך דערוווּסט, אַז נישט ווייט פון שטעטל איז פאַראַן אַ שוועבל־גרובן, ווו מיר קאָנען באַקומען אַרבעט. נישט אין די גרובן אַליין, נאָר ביי אַרבעטן נעבן זיי. מען דאַרף צו די גרובן האָבן פיל שטיינער, וועלן מיר דאַרפן אָנקלייבן פון די בערג שטיינער, זיי אויפלאָדן אויף וואַגאָנען און זיי אָפּפירן אין די גרובן. מיר קאָנען אַזוי אַרום פאַרדינען 6 זלאָטעס אַ טאָג, דאָס איז גענוג פאַר איין קילאָ געמיין ברויט.

אָבער פייגעלע, דאָס איז אויך גוט. ס'אַרבעטן דאָ פון די יידן, וואָס דו קענסט. ס. מ. קראָנענבערג, ה. שווירץ און אַנדערע, וואָס זענען געפאָרן קיין וואַרשע.

די עקאָנאָמישע לאַגע איז דאָ ערגער ווי שלעכט. עס איז אַ שווערער הונגער. צווישן די יידן פון שול און בית־מדרש זענען דאָ פיל קראַנקע און פיל זענען געשטאָרבן.

*

פייגעלע, איך אַרבעט שווער ביי די שטיינער. מיר לאָדן אויף גרויסע שווערע שטיינער אויף אַ טראַגע, צוויי מאַן דאַרפן אויפהייבן די טראַגע און אַזוי גיין מיט איר ביז צום ראַנד פון באַרג און אַראָפּוואַרפן די שטיינער פון באַרג, און דאַן אַראָפּגיין און אויפלאָדן די שטיינער אויף באַן־וואַגאָנען, ווען מען קומט פון דער אַרבעט איז מען אַזוי צעבראָכן און פאַרמאַטערט און דאָס פאַרדינסט אַזוי קליין, אַז עס ווילט זיך אָפּ דאָס לעבן. אַלץ איז דאָ טייער, נישט צום פאַרשטעלן זיך. כ'האָב פאַרקויפט אַ „חזירל" (ד. ה. אַ 10 רובל שטיק גאָלד) קאָן איך קוים קויפן דערפאַר 100 קילאָ קאַרטאָפל, און פאַרשטייסט דאָך, נישט אַלע האָבן חזירימלעך צום פאַרקויפן, ספּעציעל די, וואָס אויך אין ווישאַגראַד איז זיי שווער גע־ווען מיט פרנסה — און האָבן אַהער גאָרנישט געקאָנט ברענגען — עס זענען דאָ פאַראַן אויך מענטשן, וואָס האָבן דאָס גאָלד איבערגעלאָזט אין ווישאַגראַד מיטן געדאַנק, זיי זאָלן דאָס האָבן אויף שפּעטער און דאָ גייען זיי אויס פאַר הונגער און האָבן נישט, פאַרוואָס אַ שטיקל ברויט צו קויפן.

די לאַגע איז נישט צום באַשרייבן.

*

פייגעלע, מיר האָבן געקריגן בריוו פון דער מאַמען מיט דער שוועסטער פון ווישאַגראַד, ביי זיי איז ווייזט אויס, די לאַגע בעסער. ס'האָט זיך אויך אַ ביסל איינגעשטילט דאָס געמיט. נאָך דער אויסזידלונג האָט מען די יידן פון רעמבאָ־ווער גאַס געהייסן פאַרלאָזן זייערע הייזער אין פאַרלויף פון אַ שעה און אַריבער אין זייטיקע געסלעך. זיי זיצן נישט זי־כער, אָבער מיט עסן איז דאָרט פיל לייכטער. מען הונגערט נישט. אַזוי, אַז מ'היבט אָן צו טראַכטן פון פאָרן צוריק קיין ווישאַגראַד. צוויי יונגע בחורים האָבן שוין דאָס געטון. פאַר־שטייסט פייגעלע, ווי לאַנג וועלן מיר סטאַרטשען מיינע 10 רובל־שטיק? און ווער ווייסט ווי לאַנג די מלחמה וועט אָנ־האַלטן. די מלחמה פון יאָר 1914 האָט זיך געצויגן 4 יאָר, די איצטיקע מלחמה איז דאָך אַ סך אַ גרעסערע אין איר פאַרנעם און זי וועט באַשטימט אָנהאַלטן אַ סך מער. דאָ אין סלופּיע האָבן מיר אויך נישט קיין בעטציג, קיין בעטן צום שלאָפן, נעם דאָס אַלץ פייגעלע און באַטראַכט וועסטו צוגעבן, אַז מיר דאַרפן זיך צוריקקערן. די צוויי בחורים שרייבן, אַז מ'האָט זיי קיין שלעכטס נישט געטון ביים קומען צוריק קיין ווישאַגראַד. מיר קאָנען דאָ אָרגאַניזירן אַ 15 מענטשן, מיר וועלן דינגען אַ פויער מיט אַ שפּאַן און זיך לאָזן אין וועג, קיין וואַרשע און פון דאָרט זיך דערשלאָגן אַהיים, אפשר וועט דאָס זיין אַ לייזונג אויף אַ שטיקל צייט. דאָ מען קאָן איך שוין נישט. צופיל געהונגערט און מורא געהאַט פאַר הונגער.

ווישאַגראַד, 3.6.1941.

פייגעלע, ווי דו זעסט בין איך שוין אין ווישאַגראַד, צוריק אין דער היים. דאָס איז נישט געווען קיין לייכטע רייזע. מיר זענען געפאָרן מיט פערד און וואָגן, זעכצן מענטשן, קינדער און פרויען און איך און מיין שוואָגער שלמה יואל ראָזנבלום. דער פּלאַן אונדזערער איז געווען צו פאָרן ביז וואַרשע און פון דאָרט זיך צעטיילן און יעדער איינער וועט זיך דערשלאָגן, ווי ער וועט קאָנען. אָבער אין וועג האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט אַ ביסל אין די שטעטלעך, וואָס מיר זענען אַדורכגעפאָרן האָט מען אונדז געוואָרנט, אַז מיר דאַרפן דורכפאָרן דאָס שטעטל גריצע און דאָרט איז זייער געפער־לעך פאַר יידן, אויב מ'וועט אונדז כאַפּן, זענען מיר איינגע־

שטעלט מיטן לעבן. מיר האָבן געהאַט נאָר איין ברירה, צו פאָרן מיט אַ דאַם אויף דער ווייסל קיין וואַרשע און פון דאָרט ווידער זיך צעשיידן און פאָרן ווי איינער קאָן.

פאָרנדיק אויפן שיפל האָט אַ קריסט אַ שמוגלער דערקענט אויף חנה פייגעס אייניקל, אַז זי איז אַ יידיש קינד און ער האָט אונדז געמסר׳ט פאַר דעם קאַפּיטאַן. ס׳האָט אונדז געדראָט אַ שרעקלעך געפאַר, האָבן מיר אַלע מיט שלמה יואלן באַצאָלט דעם קאַפּיטאַן אַ פיינע סומע געלט, ער זאָל אונדז נישט איבערגעבן דער פּאָליציי. דאָס איז נישט געווען אַזוי לייכט. ער האָט אויך מורא געהאַט פאַרן לעבן, אָבער אַזוי ווי עטלעכע מענטשן האָבן באַדאַרפט גיין אין וואַרשעווער געטאָ, האָט עס געהייסן פאַר די קריסטן, אַז ער גיט אונדז אַלע איבער דער מאַכט אין וואַרשע מ׳זאָל אונדז איינשפּאַרן אין געטאָ.

פון וואַרשע זענען מיר גלייך געפאָרן ווייטער און אָנגעקומען קיין ווישאָגראָד, קומענדיק אַהער האָב איך מיך גלייך פאַרשריבן אין יודנראַט, צו פאָרן קיין באַלסק אין אַרבעטס־דערציאונגס־לאַגער. אין דער זעלבער צייט זענען אויך פיל פון די זיבן הונדערט יידן געקומען צוריק קיין ווישאָגראָד, אָבער דאָס האָט זיי זייער טייער געקאָסט. אין אַ געוויסן טאָג האָט מען געמאָלדן, אַז אַלע משפּחה־עלטסטע זאָלן קומען אין פייערלעשער־זאַל. עס זענען געקומען מער ווי הונדערט און צוואַנציק פּערזאָן. מען האָט זיי אָנגעלאָדן אויף לאַסט־אויטאָס און ווו מ׳האָט זיי אַוועקגעפירט, ווייסט קיינער נישט. די איבעריקע משפּחה־מיטגלידער האָט מען צוזאַמענגענומען און זיי געהייסן גיין און זיך נישט ווייזן מער אין באַרקעס און זיי געהייסן גיין און זיך נישט ווייזן מער אין שטעטל.

*

פייגעלע, אַזוי האָבן געענדיקט זייער לעבן, אַלע ווישאָגראָדער, וואָס מ׳האָט אַרויסגעטריבן קיין סלופּיע נאָווא.

פייגעלע, כ׳האָב נישט געקאָנט שרייבן צוליב געוויסע סיבות. איצט שרייב איך ווידער.

פון ווישאָגראָד האָט מען אונדז די משפּחות־עלטסטע מיט די דערוואַקסענע יינגלעך גענומען קיין באַלסק אין „דערציאונגס־לאַגער״. אייגנטלעך האָב איך מיך אַליין פרייוויליק פאַרשריבן קיין באַלסק צוזאַמען מיטן שוואָגער שלמה יואל, ווייל אַזוי אַרום האָב איך געהאָפט וועל איך זיך לעגאַליזירן און קאָנען אַרבעטן און אַרויסהעלפן דער משפּחה.

אין באַלסק זענען די באַדינגונגען געווען אומדערטרעגלעך. מ׳האָט זיך צו אונדז באַצויגן, ווי צו חיות אָדער בהמות. מיר האָבן געאַרבעט שווער אונטער דער אויפזיכט פון פאָלקס־דייטשן און באַקומען יעדעס מאָל געשלאָגן מכות רצח. אָבער עסן איז געווען. דער היגער יודנראַט האָט אונדז געשטיצט מיט עסן.

כ׳בין געווען דאָ ביז פאַר תשעה באב ביז דער לאַגער האָט זיך ליקווידירט און צוריקגעפאָרן קיין ווישאָגראָד.

נאָך עטלעכע טעג האָט זיך דער לאַגער באַנייט. מען האָט ווידער גענומען מיך מיטן שוואָגער קיין באַלסק און ווידער ביי דער זעלבער שרעקלעכער שווערער אַרבעט באַגלייט מיט קלעפּ און זידלערייען. מיר האָבן געאַרבעט איצט נישט נאָרמאַלע שעהן ביי רעגולירן און אויסטיפערן וואַסערקאַנאַלן. מיר האָבן אויך געאַרבעט ביי לייגן און פאַריכטן שאָסייען. די אַרבעט אַ שווערע און באַגלייט מיט קלעפּ, האָט אונדז צעבראָכן און דערנידעריקט. ס׳לעבן איז נמאס געוואָרן יעדע מינוט.

אַרום סעפּטעמבער דאָס זעלבע יאָר, האָט מען מיך באַפרייט פון לאַגער. פאַר מיר האָט עס געהייסן ווידער ווערן אומלעגאַל .אַ סלופּיער „פּליט״. ס׳האָט מיר ווידער געדראָט צו זיין אָנגעוואָרפן אויף די חסדים פון יודנראַט און פון זייער ריזיקאָ. האָב איך מיך פאַרשריבן צוזאַמען מיט נאָך צען מאַן צווישן זיי, וואָס כ׳געדענק, לייזער ראָטבאַרד, אַברהם קרוי, קעזמאַן און אַנדערע צו דער אַרבעט אין גראַטקאָווער הויף. עס זענען דאָרט געווען אויסגעפירט פאַרשיידענע אַרבעטן. אָבער כ׳האָב זיך נישט געוואָלט וואַרפן אין די אויגן בין איך געגאַנגען צו פאַרשידענע שוואַרצע ערד־אַרבעט. מיר האָבן אָפּגעאַרבעט אַזוי ביזן 1־טן נאָוועמבער. און די אַרבעט האָט זיך געענדיקט.

כ׳בין ווידער אַוועק אַ היים. אַ פּאָר חדשים בין איך געווען דאָ, געליטן פּחד און הונגער און ווען עס איז געווען די אַלגעמיינע אויסזידלונג פון ווישאָגראָדער יידן, בין איך מיט מיין גאַנצער פאַמיליע אַוועק קיין נאָווידוור.

ס׳איז געווען אַ פרייטיק אָונט. מיר האָבן געוווּסט, אַז עס גייט אַ ווישעדלעניע. כ׳האָב זיך געבעטן ביים שווער, מיר זאָלן אַרויס ביינאַכט או גיין אויף אייגנס קיין טשערווינסק. מיין געדאַנק האָט מיך געצויגן זיין נאָענט אַהיים, און וויסנדיק, אַז טשערווינסק איז נאָענט אַהיים, זיבן קילאָמעטער וועט זיין לייכטער צוריקצוקומען קיין ווישאָגראָד ווי פון נאָווידוור. אָבער מיין שווער האָט נישט געוואָלט הערן דערפון. ער האָט זיך פאַרלאָזט אויף גאָט און נישט געוואָלט זיך רירן ביינאַכט. אַזוי אַז די גאַנצע משפּחה פון אַריבער דרייסיק מענטשן זענען מיר פאַרנומען געוואָרן שבת אינדערפרי קיין נאָווידוור.

דאָ אין נאָווידוור האָבן מיר דערפילט דאָס נאַרישקייט. ס׳האָט אונדז געפייניקט דער געדאַנק פון ווייט, צו ווייט פון דער היים און אין נאָווידוור האָבן מיר באַשלאָסן גיין צוריק קיין טשערווינסק מיטן געדאַנק צו דערנעענטערן זיך קיין ווישאָגראָד. מיר האָבן זיך פאַרטיילט אויף עטלעכע טיילן און באַלד דעם ערשטן אָונט זענען מיר אַ טייל פון דער משפּחה אַוועק צוריק קיין טשערווינסק.

אין טשערווינסק האָבן מיר געטון אַלץ, כדי אַריבערצוברענגען אַהער די גאַנצע משפּחה. צוביסלעך, צוביסלעך איז אונדז די זאַך געלונגען און אין אַ קורצער צייט אַרום זענען מיר ווידער געווען צוזאַמען אין טשערווינסק.

דאָ האָבן געהערשט שרעקלעכע באַדינגונגען. דאָס שטעטלע פון זיבעציק יידישע משפּחות האָט באַדאַרפט אויפנעמען און געבן אַ דאַך איבערן קאָפּ אַזויפיל פּליטים אָרעמע, ליידנדיקע און מיטללאָזע. ספּעציעל שווער איז געווען דאָס ענגשאַפט, אַזויפיל נפשות אין איין צימער. דאָס איז געווען ממש אומדערטרעגלעך. אין קורצן האָט אויך אויסגע־

בראָכן אַ טיפוס־עפידעמיע און דאָ איז נישטאָ נישט קיין דאָקטאָר, נישט קיין רפואות און נישט קיין מעגלעכקייטן צום איזאָלירן די קראַנקע. יידן זענען געפאַלן ווי פליגן. צענדליקער ווישאָגראַדער יידן זענען אויסגעשטאָרבן פון טיפוס, צווישן זיי אויך מיין שווער און די שוויגער פון מיין שוועסטער, די גרעסטע טייל פון מיין משפחה איז קראַנק געווען אויף טיפוס.

אָנפאַנג נאָוועמבער 1942.

מיר זענען אָפגעווען אַ קנאַפ יאָר אין טשערווינסק. מען פירט אונדז אַריבער אַלע קיין נאָווידוואָר. ווי דו זעסט האָט טשערווינסק נישט געהאָלפן. מער קיין ווישאָגראַד זענען מיר נישט אָנגעקומען.

אין נאָווידוואָר וועט מען קאָנצענטרירן אַלע יידן, ווער ווייסט, אָדער אפשר ווער ווייסט דען נישט. צוליב וואָס, אַלנפאַלס מיר פאָרן. ווער ווייסט צי מיר וועלן זיך נאָך דורכשרייבן אַמאָל.

מיר גייען צום שווערסטן און אפשר צום לעצטן וועג. זיי געזונט פייגעלע, הלוואי מיר זאָלן זיך נאָך קאָנען דורכשרייבן.

שטייען פון רעכטס: ד. האָכבוים, וואָלמאַן, ל. וויינגאַרט, צ. בלאָושטיין, כהן, ב. ל. גאָלדמאַן, מ. מ. זשיכלין (מן).
זיצן פון רעכטס: ט. י. גאָלדמאַן, י. ליכטנשטיין, ר. זויער, ל. ראָטבאַרט, ח. באָום, ל. שמיט.

יעקב שלאָסבערג
(זון פון משה מענדל, ביי דער ווייסל אין ווישאָגראָד)

מיט ווישאגראדער אין דער צרה

איך בין פון מלאָדזעשין דער איינציקער ייד וואָס האָט איבערגעלעבט היטלערן און וויל איבערגעבן פון אַ טייל ווישעגראָדער יידן־קדושים, וואָס איך בין מיט זיי געווען אין דזיאַלדאָווע.

יעקב שלאָסבערג מיט זיין פרוי

די ערשטע קרבנות זענען געווען די סעדער פעכטער, וועלכע די דייטשישע מערדער האָבן דערשאָסן גלייך ווי זיי האָבן באַהערשט פוילן, באַלד אין דריטן טאָג זענען צו אונדז אָנגעקומען פליטים פון פלאָנסק, באָדזאַנאָוו און ווישאָ־גראָד. מ׳האָט געזאָגט אַז מ׳וועט אויפרייסן די בריק, זענען מענטשן געלאָפן צופוס, מיט וואָס זיי האָבן געקאָנט און האָבן איבערגעלאָזט האָב־און גוטס, נאָר מיטגענומען דעם לעבע־דיקן אינווענטאַר, וועלכער קען מיטגיין נאָכן וואָגן.

דער שאָסיי איז אַלעמאָל געוואָרן שווערער, באַלייגט מיט מענטשלעכע הרוגים און בהמות. די עראָפּלאַנען זענען געפלויגן איבער אונדזערע קעפּ, ביי יעדן אָנגריף זענען מיר אַנטלאָפן אין די פעלדער. קיין וואַרשע זענען מיר אָנגעקו־מען נאָך אַ טאָג און אַ נאַכט, זיך איינלאָקירט ביי יעקב דאַ־ווידאָוויטשעס אַ שוואָגער אויף אָגראָדאָווע גאַס, 4 פאַמיליעס אין איין וווינונג.

דאָס איז געווען בערך אַ וואָך פאַר ראש־השנה, ערב ראש־השנה האָט אונדז אַ שכן, וועמענס פרוי און קינדער זענען נאָכנישט צוריק געקומען פון זומער־וווינונג, געגעבן דעם שליסל פון זיין וווינונג. האָבן מיר זיך אַפּראַזירט, גע־מאַכט אַ וואַרעמע וואַנע און געבאַקן חלות. ביים חלות־באַקן האָט מען געהערט דעם סירענע־אַלאַרם. מיר מענער זענען אַריין אין אַ סכראָן, און די פרויען זענען געבליבן שטיין אין טויער, ווו ס׳איז אַריין אַ באָמבע און אַלע זענען פאַרשיט געוואָרן. ווען מיר זענען אַרויס פון בונקער האָבן מיר גע־טראָפן אונדזער אומגליק. נאָך אַ גאַנצע נאַכט אַרבעטן האָט מען אַרויסגענומען 18 טויטע און פאַרוווּנדעטע אָן הענט, אָן פיס, דערונטער אונדזערע פרויען. יעקב דאַווידאָוויטשעס פרוי מיט דער 17־יאָריקער טאָכטער האָבן מיר דערקענט לויט די קליידער, מיין פרוי האָט מען נישט דערקענט. מען האָט געזאָגט, אַז מ׳האָט אַוועקגעפירט עטלעכע פרויען, וווהין האָט קיינער נישט געוווּסט. מיר האָבן געזוכט אין אַלע שפּי־טאָלן און נישט געטראָפן. אינעם כאַאָס זענען קיין נעמען נישט פאַרשריבן געוואָרן. וואַרשע איז דאַן באָמבאַרדירט געוואָרן און פיל האָט מען נישט געקענט זוכן. די 18 טויטע האָט מען באַגראָבן אויפן גענשער בית־עולם אין אַ ברידער־קבר. זענען מיר געזעסן און באַקלאָגט אונדזער חורבן.

נאָך דער דריי־וואָכיקער באָמבאַרדירונג פון וואַרשע, ווו מיר האָבן געלעבט אָן עסן און אָן וואַסער, זענען מיר צוריק־געקומען קיין מלאָדזיעשין. די גאַנצע צייט האָט מען געכאַפּט יידן צו פאַרשידענע אַרבעטן, געשלאָגן, דערנידעריקט און אַלץ צוגערויבט.

אין אַ געוויסן טאָג איז אַריין אַ זשאַנדאַר צו יעדן אין שטוב און געמאָלדן, אַז מיר פאָרן אַוועק און קומען ניט מער צוריק. מיר קענען מיטנעמען אַלץ וואָס אונדז איז נייטיק. אַזוי זענען מיר אַוועק אויף הויף־וואַגנס מיט לייטערס.

מיר פאָרן און ווייסן נישט וווהין. מיר קומען אָן קיין פּלאָצק. פּלאָצק איז שוין דאַן געווען יידן־ריין. בלויז איין ייד איז דאָרט נאָך געווען, איז ער צוגעשטעלט געוואָרן צו אונדז. נאָכן איבערנעכטיקן אין אַ קעלער, ווו מ׳האָט אַמאָל געבאַקן מצות — צוזאַמען מיט קראַנקע און אַלטע, שטייענ־דיק אַ גאַנצע נאַכט אָן אַ טראָפּן וואַסער, האָט מען אונדז ווידער מיט קלעפּ אויפגעפּאַקט מיט מאַשינען. מיר זענען דורכגעפאָרן מלאַווע און אַנדערע שטעטלעך נאָך באַזעסענע מיט יידן, און מיר זענען אָנגעקומען קיין דזשאַלדאָווע. דאָרט האָט זיך אָנגעהויבן אונדזער גרויס אומגליק.

מ׳האָט אונדז געפירט גלייך אין טויטן־לאַגער. מיר זענען דורכגעגאַנגען צווייי שפּאַלערן עס־עס־מענער מיט גומי־שטעקנס, וועלכע האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט אויף אונדז מיט טויט־קלעפּ. טייל זענען געבליבן גלייך אויפן אָרט, די אַנ־דערע האָט מען אַריינגעיאָגט אין אַ הילצערנעם באַראַק, ווו עס־עס־לייט זענען אַריין און אַרויסגענומען די יונגע מענער זיי זאָלן אַריינטראָגן די פאַרחלשטע און דערביי געטיילט שלעק. פון באַראַק האָט מען אונדז געפירט אויף אַ פּלאַץ, ווו ס׳איז געשטאַנען אַ גרויס הויז און פּלאַקאַטן אויף יידיש, פּויליש און דייטש, מיט גרויסע בוכשטאַבן האָבן געמאָלדן, אַז יעדער איינער, אַפילו קינדער, מוזן אָפּגעבן גאָלד, זילבער, וואַלוטע און בייזשוטעריע, ס׳וועט באַלד זיין אַ שטרענגע רעוויזיע,

און ביי וועמען מ'וועט געפינען די אויסגערעכנטע ווערט־זאַכן דראָט אים דער טויט.

מען האָט זיי געקאָנט טאַקע גלייבן, אַז זיי וועלן די שטראָף גענוי אויספירן. די מערסטע טייל האָט אַלץ אָפּגעגעבן, אַ טייל אָבער האָט דאָס פאַרשטעקט אין מיסט, אָבי זיי נישט אָפּגעבן. די רעוויזיע איז פאָרגעקומען אין אַ גרויסן זאַל ביי אַ לאַנגן טיש. אַרום זענען געזעסן עס־עס־מענער, אויפן טיש די רעוואָלווערן, מיט גומי־שטעקנס און צוויי גרויסע קוישן. איין קויש איז שוין געווען פול מיט דאָלאַרן און אַנדערע וואַלוטע, דער צווייטער מיט ביזשוטעריע. ביי מענער האָבן געזוכט עס־עס־לייט, ביי פרויען אַ פאָלקס־דויטש. מ'האָט געזוכט אויפן גאַנצן קערפּער, און אויסער די אויסגערעכנטע זאַכן וואָס יעדער האָט אָפּגעגעבן, האָבן זיי פון די פעקלעך גענומען וואָס זיי איז געפעלן. נאָך דער רעוויזיע האָט מען אונדז געפירט אין אַ פערד־שטאַל פון דער גרענעץ־וואַך. דאָרט איז אין ביידע זייטן געלעגן מיסט און אין מיטן אַ וועג פון שטיינער. דאָס מיסט איז געווען פאַר אונדז צום שלאָפן, און אויף דעם שטיינער־ברוק האָט שפּאַצירט אַהין און צוריק אַן עס־עס־מאַן און גוט געהיטן. קיין ליכט איז נישט געווען. אויף דעם מיסט איז אויך נישט געווען קיין פּלאַץ צום שלאָפן. מיר האָבן זיך געביטן, אַ העלפט איז געלעגן ביז 12 און די אַנדערע העלפט פון צוועלף אַזייגער. אין שטאַל האָבן מיר געטראָפן דעם ווישאַגראַדער רב ווי אויך דעם באַלסקער רב.

צומאָרגנס איז געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע יידן ביז 60 יאָר זאָלן אַרויס. מ'האָט אונדז געפירט אין רעגן, אין בלאָטע, און געהייסן פאַלן און אויפשטיין גייענדיק. ליגנדיק אין אַ ראָוו האָבן זיי נאָכקאָנטראָלירט ווער עס האָט גוטע שטיוול, אַ גוט פּעלצל, אַלץ איז פאַר זיי געווען סחורה, אַלץ האָבן זיי צוגענומען. מיר עטלעכע זענען געבליבן ביי די זאַכן, ווייל מיר האָבן געבעטן אברהם יצחק דויטש (ער האָט געהאַט אַ ביסל שוסטער־כלים און ער האָט אונדז אויפגעבייט לאַטעס אויף די נייע פּיטער־שטיוול, דעם קאַראַקול־קאַלנער פון פּעלצל האָב איך צעריסן און באַשמירט מיט בלאָטע, האָט עס פאַר זיי נישט געטויגט, אין אַ צווייטן שטאַל, וואָס איז געווען פאַרצוימט מיט שטעכלדראָט האָבן זיך געפונען יידן פון באַדזאַנאָוו און באַלסק, אָבער דער מינדסטער קאָנטאַקט מיט זיי האָט געשמעקט מיט טויט. כאָטש דאָס לעבן איז סיי ווי פיל נישט ווערט געווען, האָט זיך אָבער דאָך געוואָלט איבערלעבן היטלערן.

אינדערפרי האָבן יונגע מענטשן געברענגט קאַווע אין אַ וואַנע, די מערסטע האָבן נישט געהאַט קיין כלים, האָט מען אויסגעזוכט אַלטע פּושקעס פון קאָנסערוון, און אין זיי געטרונקען און צוגעגעסן פון האַלבן ברויט וואָס מ'האָט באַקומען פאַרן טאָג.

מיטאָג האָט מען געברענגט אין דער זעלבער וואַנע: אַ קאַשע־קרופּניק מיט צעקאַכט פלייש, אַז מ'האָט נישט דערקענט אַ שטיקל פלייש. מ'האָט געגעסן אין די זעלבע קאָנסערוון־פּושקעס. מיר האָבן געהאַט אַ טאָפּ, האָבן מיר גענומען עסן מיט נאָך פאַמיליעס, מיט אברהם חיים קאַפּערט, דער פעלטשער בלום. עסנדיק האָבן מיר געפונען אַ צאָן. דער פעלטשער האָט דעם צאָן גוט באַטראַכט ווי אויך די פּיצלעך פלייש און באַשטעטיקט, אַז מיר עסן מענטשן־פלייש. צומאָרגנס האָבן מיר שוין דעם מיטאָג נישט גענומען און געלעבט נאָר פון דעם ברויט מיט קאַווע. אַנדערע האָבן מיר נישט דערציילט.

דעם צווייטן טאָג האָט מען אונדז געגעבן צו 20 זלאָטעס און אַ קילאָ ברויט, און אונדז פאַרלאָדן אין וואַגאָנען, באַגלייט פון עס־עס־לייט, פאַרפּלאָמבירט און מיר זענען געפאָרן אין דער ריכטונג קיין וואַרשע. נאָך צוויי טעג פאָרן זענען מיר אָנגעקומען קיין קעלץ. דאָרט האָט אונדז איבערגענומען דער יודענראַט און אָפּגעפירט אויפן שול־הויף. קאַלט איז געווען, אַ ביסל געשנייט, אָבער עס האָט זיך נישט געפונען ווער עס זאָל אונדז מחיה זיין מיט אַ ביסל וואַרעמע טיי.

גלייך זענען אָנגעקומען פּאָדוואָדעס פאָרן פּראָוויאַנט און פאַר אונדז. מ'האָט אונדז אָפּגעפירט קיין סלופּיאַנאָווע, 35 ק"מ פון קעלץ, אַ קליין אָרעם שטעטל, פון אַכציק פאַמיליעס (מיר זענען געווען 3000 מאַן). דאָך האָבן די יידן אונדז איינגעאָרדנט ווי נאָר מעגלעך אין אַלע פּריוואַטע דירהס, אין שול, בית־המדרש, אַפילו אין מקווה. ס'איז געווען פּורים, האָבן אַלע יידן געוואַרט מיט דער פּורים־סעודה אויף אונדז. מיין משפּחה האָט גענומען אַ היטלמאַכער, אָפּגעגעבן אַ שטוב, און זיינע קינדער זענען געשלאָפן אַנדערשוווּ. אַן אָרעמער ייד, איך וועל דאָס קיינמאָל נישט פאַרגעסן. דער ייד האָט געוואַרט מיט דער פּורים־סעודה און מיט טרערן אין די אויגן געבעטן מיר זאָלן אים נישט פאַרשעמען, נאָר מיטהאַלטן און מיטעסן זיין אָרעמע סעודה, וועלכע איז באַשטאַנען פון צוגעריישטע קאַרטאָפל מיט וואַסער און אַ האַלב ראָזשווע ברייטל. פאַרשטענדלעך, אַז מיר האָבן מיטגעהאָלפן מיט אים די סעודה און אויך מיטגעוויינט.

באַלד צומאָרגנס האָט מען געשאַפן אַ קאָמיטעט: פון מלאָזשעשין — איך, פון ווישאַגראַד — טוביה, זיין פרוי איז געווען סעקרעטאַרין פון דער גמינע, און איינער פון באַלסק. מיר האָבן געמאַכט צוויי קיכן ווו מענטשן האָבן באַקומען יעדן טאָג עסן, ברויט האָט מען נאָך געהאַט אויף צוויי טעג. שפּעטער האָבן מיר אַליין געבאַקן ברויט און צעטיילט.

פלוצים האָט זיך פאַרשפּרייט אַ טיפוס־קראַנקייט, קיין מעדיקאַמענטן זענען נישט געווען און יעדן טאָג זענען געשטאָרבן עטלעכע מענטשן. דערצו האָבן מיר געזען, אַז דער פּראָוויאַנט ענדיקט זיך און אויך אונדז דערוואַרט דער טויט.

וועגן דער לאַגע האָב איך איבערגערעדט מיט הערשל שווירץ פון ווישאַגראַד, אַז דאָ איז שמאַל, ס'איז הויכע פּרייזן און פאַר די 20 זל. קען מען ווייניק האָבן. עפּעס קויפן אויסער דער שטאָט האָט געשמעקט מיט טויט. די פּאָסט אין שטעטל איז נאָך געווען טעטיק, האָט הערשל שווירץ זיך פאַרבונדן מיט זיין איידעם אין וואַרשע, האָט ער אים געשיקט טעלעגראַפיש געלט. אויך מיין טאָכטער און איידעם פון וואַרשע האָבן מיר געשיקט געלט. איך מיט הערשלען האָבן אָפּגעשמועסט זיך לאָזן קיין וואַרשע, כאָטש ס'איז פאַרבונדן מיט גרויס ריזיקע. בסוד, אַפילו די נאָענטסטע זאָלן נישט וויסן, האָבן

מיר געדונגען אַ פורמאַן אַ גוי און ביינאַכט פאַרלאָזן סלופּיע. געפאָרן איבער פעלדער און לאָנקעס און נאָך צוויי טעג אָנגעקומען קיין ראַדאָם. מיר האָבן געהאַט אַ בריוו פון איינעם אין סלופּיע צו זיין ברודער, אַ דאָקטאָר אין ראַדאָם, און ער האָט אונדז געשיקט קיין ביאַלאָבזשעג. פון דאָרט האָבן מיר געשמוגלט קיין וואַרשע, פון וואַרשע האָבן מיר געשיקט פּעקלעך צו מיין פרויס צוויי שוועסטערן אין סלופּיאַנאָווע. פון לעצטן פּעקל האָבן מיר קיין ענטפער נישט באַקומען, אויסער וואָס מיר האָבן געהערט, אַז די סלופּיער יידן האָבן געאַרבעט אין אַ שוועבל־קאָפּאַלניע, און דאָרט האָבן אַלע געענדיקט.

אין וואַרשעווער געטאָ האָט זיך די לאַגע אויך מיט יעדן טאָג געערגערט. דעם קאָנטיגענט פון 3000 יידן האָט מען יעדן טאָג צוגעשטעלט, און די ערשטע — די אָרעמע. צו יענער צייט האָבן זיך באַוויזן פּלאַקאַטן, אַז די דייטשן שיקן פאַבלייט אויף אַרבעט, זיי קענען אויך מיטנעמען זייערע כלים. די וואָס האָבן זיך רעגיסטרירט צו פאָרן האָבן באַקומען צוויי קילאָ ברויט און אַ פּושקע מאַרמעלאַדע. קיינער האָט נישט געוווּסט ווּהין מ׳פאָרט. ערשט שפּעטער האָט מען זיך דערוווּסט, אַז מ׳האָט זיי געפירט קיין טרעבלינקע, און דאָרט פאַרגאַזט.

דער מצב האָט זיך נאָך פאַרערגערט. יעדן טאָג זענען געשטאָרבן פון הונגער ביי 400 מאַן. ווער ס׳האָט נאָך געהאַט געלט האָט געקענט קויפן די בעסטע זאַכן. ס׳האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז ס׳עפענען זיך שאָפּן, און די שאָפּן־אַרבעטער וועלן איבערלעבן די קריג. אַריינצובאַקומען זיך אין די גרויסע שאָפּן האָט מען באַצאָלט גוטע געלטער, אָבער אין אַ קורצער צייט האָט מען אַלע טראַנספּאָרטירט. אין די קליינע שאָפּן איז די לאַגע געווען בעסער, אָבער אויך נישט אויף לאַנג. צוליב אַ פאָרגעפּיל בין איך צופעליק אַ טאָג נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. דעם טאָג האָט מען אַלע אויסגעזידלט.

איך בין אַריין אין אַ צווייטן שאָפּ. דאָרט האָבן אָפיציעל געאַרבעט 3000 מאַן, אָבער נישט־רעגיסטרירטע זענען געווען נאָך 2 טויזנט מאַן. איך האָב געאַרבעט אַלס בעקער, מיט מיינע זין, איידעם און אַ שותף. מיר האָבן געבאַקן ווייס ברויט, וואָס איז געווען פאַרווערט, אָבער די נישט־פאַרשריבענע האָבן געהאַט געלט, און ביים שוואַרצן ברויט האָט מען נישט פאַרדינט. איין מאָל איז אין בעקעריי אַריין דער עס־עס־הויפּט, אַ דייטש אַן אינוואַליד. פּונקט איז דאָס ווייסע ברויט געלעגן אויף די ברעטער, האָבן מיר געמיינט, אַז מיר זענען פאַרפאַלן. ער האָט געפרעגט: „ווער איז דער מייסטער?”. דער יונג ביים אויוון האָט אָנגעוויזן אויף מיר. דער הויפּטמאַן האָט געזאָגט, אַז אויך זיין פאָטער איז אַ בעקער־מייסטער, און פאַרלאָזט די בעקעריי. אַ צייט האָבן מיר געלעבט אין שרעק, ביז מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז ער וועט אונדז נישט שלעכטס טאָן. דאָך ווייטער באַקן ווייס ברויט האָט מען מורא געהאַט, ביז מיר האָבן באַשלאָסן, אַז אונדזער זון שימעק, וועלכער רעדט און שרייבט גוט דייטש, זאָל כאַפּן מיט אים אַ שמועס נעבן דער בעקעריי איז געווען אַ ראַזורע, ווו ער האָט זיך ראַזירט. מיין שימעק האָט אים אָפּגעוואַרט, מיט אים גערעדט, און געבעטן נעמען אַ טאָרט. צומאָרגנס האָט שימעק אים געבראַכט אויף אַ שיינער טאַץ אַ טאָרט. ער האָט פּונקט געהאַט געסט, הויכע אָפיצירן. ער האָט שימעקן פאָרגעשטעלט אַלס ערלעכן גוטן בעקער. פון דאַן אָן האָט ער יעדן טאָג באַקומען אַ טאָרט און מיר האָבן געבאַקן ווייס ברויט. אַז מ׳האָט געכאַפּט אַ ייד מיט ווייס מעל געשמוגלטס, האָט מען אים צוגענומען דאָס מעל און געברענגט צו אים. פאַרשטייט זיך, אַז דער ייד איז שפּעטער געקומען און באַקומען געלט.

דער שוסטער־וואַרשטאַט איז באַשטאַנען פון 150 שוסטער, 50 ריכטיקע און הונדערט זענען געווען רבנים און רייכע סוחרים אָנגעטאָן אין שוסטער־פאַרטעך, געהאַלטן אַ שוך מיט אַ האַמער. ווען עס איז אַדורכגעגאַנגען דער היטער האָבן זיי געקלאַפּט מיטן האַמער. אויך אין אַנדערע שאָפּן האָבן זיך געפונען רייכע יידן וואָס האָבן באַצאָלט מיט ברילִיאַנטן און וואַלוטע. אַלע האָבן געוואָלט איבערלעבן די מלחמה, אָבער לײַדער.

אין אַ טאָג איז געקומען אַ באַפעל: אַלע שאָפּ־אַרבעטער, פרויען, קינדער זאָלן זיך שטעלן אויפן אומשלאַגפּלאַץ; באַהאַלטענע וועלן דערשאָסן! מיין פרוי און נאָך יידן האָבן זיך באַהאַלטן אין אַ גאַרבעריי. נאָר די וואָס האָבן באַקומען אַ שיין, האָבן געזאָלט בלייבן, אַלע אַנדערע טראַנספּאָרטירן. איך האָב נישט באַקומען קיין שיין, דאָך ביים שפּאַלער האָב איך געזאָגט, אַז אין טומל איז דער שיין פאַרלוירן. כ׳האָב באַקומען אַ פּאָר גוטע נאַגייקעס אין מאַרש, אָבער דער הויפּט האָט מיך באַמערקט, געהייסן מיך דורכלאָזן. אויף דער צווייטער זייט האָבן זיי אָפּגעציילט 600 מאַן, מען האָט זיי צוריקגעפירט אין שאָפּ, די אַנדערע טויזנטער, צווישן זיי אויך די, וואָס האָבן געהאַט שיינען, נאָר זיך נישט געאײַלט דורכגיין דעם שפּאַליער, האָט מען אַריינגעוואָרפן — אַפילו קינדער — ווי שטיקער האָלץ אין די וואַגאָנען און אָפּגעשיקט קיין טרעבלינקע. ווער קען זיך פאָרשטעלן דאָס געזעגענען זיך פון מענער פון פרויען און קינדער.

די אויסבאַהאַלטענע יידן אין דער גאַרבעריי, האָבן נאָר ביינאַכט געזוכט אַ מעגלעכקייט צו באַקומען עסן און זיך דערשלאָגן צו דער בעקעריי. דורך זיי האָב איך זיך דערוווּסט וועגן מיין פרוי.

אַ צייט שפּעטער איז דער הויפּטמאַן געקומען אין בעקעריי מיך אַריינגערופן אין צווייטן צימער און מיר איבערגעגעבן אַ סוד — וועלכער איז פאַר ביידע פאַרבונדן מיט טויט — אַז אין אַפּריל וועט מען אַלע יידן שיקן קיין טרעבלינקע און מיר זאָלן זיך ראַטעווען ווי מ׳קען (די ערשטע סדר־נאַכט האָט מען אַלע עוואַקואירט קיין טרעבלינקע). מיין פרוי איז אַריבער אויף דער אַרישער זייט און געדונגען אַ פינף־צימער־וווינונג אויפן נאָמען פון אַ שיקסע (מיר האָבן איר צוגעזאָגט, אַז נאָך דער באַפרייאונג וועט די דירה אויף שליסקע 50 געהערן איר. נומער 52 איז געווען די געסטאַפּאָ. אין איין צימער האָבן מיר געבויט אַ טאָפּלטע

וואָנט צום אויסבאַהאַלטן. אין אַן אויפדערנאַכט, ווען געוויינ־לעך נאָך 8 איז דער טויער צוגעשלאָסן און אַפילו פּאָליציי האָט נישט קיין רעכט צו קומען אין הויז, האָט אין דער קיך־אַריינגאַנג געקלינגען די סטרוזשקע, האָבן מיר זיך נישט באַהאַלטן, ווען מ׳האָט געעפנט די טיר איז אַריין פּאָ־ליציי, גלייך די הענט אין דער הויך! און אונדז פאַרלייגט קייטעלעך. מיר האָבן זיך געבעטן, געוויינט, אַוועקגעגעבן אַלע האַרטע און ווייכע, נאָר דאָס פּוילישע געלט האָבן זיי אונדז איבערגעלאָזט און צוגעזאָגט מער נישט קומען. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז אַנדערע וועלן זיי יאָ שיקן, און געלט מיט וואָס זיך צו ראַטעווען האָבן מיר שוין נישט, האָבן מיר באַשלאָסן פאַרלאָזן די דירה און מיר זענען אַוועק צום פאָ־טער פון דער שיקסע, אַ סטרוזש אין אַ פאַרבן־פאַבריק, ווו די דייטשן האָבן זיך געפונען פון 8 ביז 4 נ.מ. דער סטרוזש האָט אונדז באַהאַלטן אויפן בוידעם, און געשלאָפן אויף היי. די פרוי מיינע האָט געהאַט אַרישע פאַפירן, האָט זי אונדז געבראַנגט עסן און וועש. מורא האָבנדיק דאָ לאַנג צו זיין האָבן מיר פאַרלאָזט דאָ און אַוועק קיין כאָדאַקאָוו, באַזאָרגט זיך אויפן וועג מיט זשילעטקעס און גיפט, נישט אַריינצופאַלן אין דייטשישע הענט. דאָ האָבן מיך אַלע גויים געקענט, האָבן מיר מורא געהאַט מ׳זאָל אונדז נישט אויסגעבן. דאָס זעלבע אין סאָכאַטשאָוו, ווו ס׳זענען געווען אונדזערע קונים, בין איך אַוועק קיין זשאַקאָווע ווו דער סאָלטיס — נישט קיין שונא־ישראל — איז געווען מיין באַקאַנטער. פאַר גוט געלט האָט ער מסכים געווען מיט באַהאַלטן אין אַ סטאָדאָלע, אָבער נאָך אַ פאָר טעג האָט ער געזאָגט, אַז דער פרויס עלטערן האָבן געלייענט פּלאַקאַטן, אַז ביי וועמען מ׳געפינט אַ ייד, ווערט ער דערשאָסן מיטן ייד, האָט ער אויך מורא.

איך האָב זיך דערמאָנט אין אַ קריסט, אַן אָרעמער אַר־בעטער, מאַרעצקי, וואָס איך האַב אים אַמאָל געבאָרגט 100 זל. אָן פּראָצענט אויסצוצאָלן צו 5 זל. אַ חודש, ווען די קו איז אים געפגרט און ס׳האָט אים געפעלט געלט צוריקצו־קויפן אַ קו. ער האָט דאָס געדענקט. זיין הייזל איז געשטאַנען נעבן דער בזוראַ. ער האָט מיך פיין אויפגענומען און כ׳בין געבליבן ביי אים. כ׳האָב אים געגעבן געלט און אויך זיין שוועגערין, אַן אַלמנה, כדי ס׳זאָל הערשן ביי זיי שלום. זיי האָבן מיר געמאַכט אַ קליין בונקערל.

ווען ביי דער בזוראַ זענען אַנטלאָפן פלעניקעס האָט מען געזוכט אויך ביי אונדז מיט הינט, אָבער צו מיין גליק האָבן די הינט מיך נישט דערשמעקט. שפעטער, שוין דעם לעצטן טאָג פאַר דער באַפרייאונג איז אַריינגעפאַלן אַ באָמבע אין דעם צימער פון מיין בונקער. איך האָב זיך מיט שווערער מי פון דאָרט אַרויסגעדראַפּעט און געזוכט די מאַרעצקיס; זיי גע־פונען קניען אין תפילה. דאָרט האָב איך געחלשט. זיי האָבן מיך געראַטעוועט מיט אַ גלאָז וואָדקע.

די רוסישע עראָפּלאַנען האָבן באַשאָסן אַ גרופּע דייטשן און אויך אונדז באָמבאַרדירט. אַן ערך 250 דייטשן האָבן זיך באַהאַלטן ביים סאָלטיס. ס׳איז געווען אַ שניי, און די רוסן זענען אָנגעקומען אין ווייסע כאַלאַטן. דער שומר האָט נישט באַוויזן צו אַלאַרמירן, האָבן זיי זיך אונטערגעגעבן, אָבער די רוסן האָבן זיי אַלע צעשאָסן הינטער דער סטאָדאָלע, און איך בין געווען פ ר י י מיט מיין פרוי.

די קדושים פון מלאדזיעשין

(צוזאַמענגעשטעלט דורך י. שלאָסבערג)

אפּרוימאָוויטש הערש
זיינע 2 טעכטער און 3 זין

אפּרוימאָוויטש אייזיק
זיין פרוי און 2 קינדער
אפּרוימאָוויטש פייגע

דאַווידאָוויטש יעקב
זיין פרוי, 2 זין און אַ טאָכטער

יזראַעלעוויטש פייוול
און זיין פרוי

יזראַעלעוויטש אברהם
זיין פרוי און קינדער

מאַשינסקי בענדעט
זיין פרוי און 4 קינדער

נאַווינסקאַ חיה־רחל
און 4 קינדער

סאָכאַטשעווסקי עוזר
זיין פרוי און 4 קינדער

פורמאַן לאה
און אירע 3 קינדער

קופערט אברהם חיים
זיין פרוי און 3 טעכטער

ראָזענבערג בנימין
זיין פרוי און אַ זון

ראָזענבערג מרדכי
זיין פרוי און קינדער

ראָזענשטיין יוסף
זיין פרוי און קינדער

שעמיאַנטעק הערש
זיין זון און 3 טעכטער

שלאָסבערג שימעק
אומגעקומען ביים אויפשטאַנד
אין וואַרשעווער געטאָ

חיים פּוטערמאַן (פּאַריז)

פון געטאָ צו געטאָ

אין מערץ 1941 האָבן די דייטשן צוזאַמענגעטריבן אַלע ווישאַגראַדער יידן אין מאַרק, דאָרט האָט מען זיי פאַרטיילט און אַ טייל האָט מען געשיקט אַהיים און אַן ערך די העלפט האָבן זיי פאַרשיקט קיין סלופּיאַ־נאַוואַ.

מ׳האָט זיי דאָרט געצוווּנגען אַרבעטן קאַטאָרגע און די דייטשן האָבן אַ סך ווישאַגראַדער יידן פאַרמאַטערט צום טויט.

כ׳דערמאָן זיך וויפל יידן עס זענען אומגעקומען אין דעם פלאַץ, כאַפּט מיך אָן אַ שוידער. נישט אַלע געדענק איך, אָבער די, וואָס כ׳געדענק זענען געווען:

לייבל שטשאַפּע מיט זיין פרוי שרה יענטע און זיין זון דוד, שלמה לייב בוזשניצקי און משפחה, אברהם שלאָס־בערג דער פריזיער מיט זיין פרוי רחל־לאה און זייער קינד, יואל קאַלוואַריסקי און משפחה. אַלע זענען זיי אומגעקומען פון די רוצחישע דייטשישע הענט מיט זייערע משרתים, ביי דער אַרבעט און ביי אַנדערע געלעגנהייטן.

אין ווישאַגראַד האָבן די פאַרבליבענע יידן געמוזט פאַרלאָזן זייערע וווינונגען אין דער רעמבאָוואָסקאַ און הינ־טער דער שטאָט און מ׳האָט אונדז אַריבערגעפירט אין דער פלאָצקער גאַס און דער פּשעכאָדניע מיט זייערע נאָ־ענטע געסעלעך. אַלע געבליבענע יידן האָט מען אַהין אַריינגעשטופּט און ס׳איז געוואָרן געטאָ.

באַלד האָבן די דייטשן געשאַפן אַ יידנראַט מיט יצחק באַל אין דער שפּיץ און אַ יידישע פּאָליציי און זיי האָבן געמוזט נעבעך צווינגען יידישע ברידער זייערע, שכנ׳ים, פריינט און נאָענטע אַרויסגיין יעדן טאָג צו אַרבעטן פאַר די דייטשן.

דאָס זענען געווען אַרבעטן, וואָס האָבן זיי געבראַכט אויסער קלעפּ און צרות אויך בלוט־פאַרצאַפּן, יידן האָבן געמוזט איינוואַרפן יידישע געביידעס, קהילה־אַנשטאַלטן און די בתי־מדרשים מיט דער שול בראש, ווי אויך די מקווה און אַנדערע געביידעס פון וואָס ווישאַגראַד איז באַשטאַנען אַלס שטאָט און קהילה.

אַזוי איז אָפּגערוימט געוואָרן די שוסטער־גאַס, די לאַנ־געוועגס און אַלע יידישע הייזער אַרום דער פאַרזוע.

דאָס געטאָ האָט אָנגעהאַלטן ביז ענדע 1941.

דאַן איז פאָרגעקומען די צווייטע ווישיעדליעניע.

אַ טייל יידן זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין נאָווי־דוואָר און אַ טייל קיין טשערווינסק, ווו איך בין אַריינגע־פאַלן מיט מיין מוטער, מיין ברודער משה און מיין שוועסטער סאַלאַ. מיין פאָטער יעקב פּוטערמאַן ע״ה איז געשטאָרבן אין 1940.

דער זיידע מיינער, ברוך מרדכי פּוטערמאַן ע״ה איז דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן דעם ערשטן טאָג, ווען זיי זענען אַריינגעקומען הי״ד. מיין זיידע איז געווען דער ערשטער נאַצישער קרבן פון ווישאַגראַד.

פון אַלע אין טשערווינסק געדענק איך משה שטשאַפּע מיט זיין פרוי געלאַ, אַליך אַ טשערווינסקער מיט זייערע דריי טעכטער. משה איז געשטאָרבן פון טיפוס אין 1942־טן יאָר און פון די איבעריקע פון זיין משפחה איז דערנאָך קיינער נישט געבליבן.

פון טשערווינסק האָט מען אונדז אַלע אַרויסגעפירט קיין נאָווידוואָר אין געטאָ אין חודש נאָוועמבער 1942. מיר האָבן זיך דאָ געטראָפן מיט די פריערדיקע ווישאַגראַדער פאַרשיקטע. זיי זענען געווען פאַרמאַטערטע, דערשלאָגענע, צעבראָכענע און מערערע פון זיי זענען שוין נישט געווען און אויסגעגאַנגען פון הונגער און ליידן, אָדער דערמאָר־דעט געוואָרן דורך די נאַצים.

דער נאָווידוואָרער געטאָ איז געווען אַ גהינום. אין אים האָט מען קאָנצענטרירט די יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך, פון מאָדלין און זאַקראָטשים און אַנדערע. דאָס ענגשאַפט איז געווען נישט צום שילדערן און יעדן טאָג זענען מיר געווען געצוווּנגען גיין צו צוואַנגס־אַרבעט אין מאָדלינער פעסטונג. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע, נישט פאַר מענטשלעכע כוחות און די דייטשן האָבן בשעת דער אַרבעט געשלאָגן און צעבלוטיקט, יעדן טאָג זענען געווען פאַרוווּנ־דעטע און טויטע, דערהרגעטע פון די קלעפּ. ס׳האָט פּאַ־סירט אַ טאָג, אַז ס׳איז נישט געווען די גענוגנדע צאָל יידן, וואָס די דייטשן האָבן געפאָדערט, זענען זיי אַריין אין געטאָ און אַרויסגענומען ניין און צוואַנציק יידן און זיי געצוווּנגען אַליין אויסגראָבן זייערע קברים און זיי דערשאָסן, ביי זייע־רע אייגן־אויסגעגראָבענע גריבער.

צווישן זיי איז געווען אויך נאָכעלע גראָסמאַנס איידעם, וואָס איז געווען אַ בעל־עגלה.

אין אַ קורצער צייט שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן דאָס אַרויסשיקן יידן פון נאָווידוואָרער געטאָ.

קודם האָט מען אַרויסגעשיקט עלטערע יידן, פרויען און מענער און מ׳האָט זיי אָפּגעריסן פון זייערע קינדער. דערנאָך האָט מען גענומען פאַמיליעס מיט אַ סך קינדער. קיינער האָט נישט געוווּסט וווּהין מ׳פירט זיי. מיטן לעצטן טראַנספּאָרט האָט מען אויך מיך פאַרשיקט מיט מיין משפחה.

מיר זענען אָנגעקומען קיין בירקענאַו, נאָך 24 שעה פאָרן, אין ענגע וואַגאָנען, אָן עסן און טרינקען אין באַדינ־גונגען, וואָס קיין מענטש קאָן זיך דאָס נישט פאָרשטעלן.

אין בירקענאַו האָבן אונדז אָפּגעוואַרט די עס־עס־מער־דער, וועלכע האָבן געמאַכט באַלד אַ סעלעקציע, מענער באַזונדער און פרויען מיט די קינדער באַזונדער. פון די מענער ווידער האָט מען אַרויסגענומען די יונגע און זיי

באַלד אַוועקגעפירט אין די באַראַקן און פון דאָרט אויף אַרבעט. צווישן זיי בין איך אויך געווען. די פרויען, די קינ־דערלעך און די עלטערע מענער האָט מען אַוועקגעפירט אין די גאַז־אויוונס און זיי פאַרברענט.

כ׳דערמאָן מיך, צווישן די ערשטע פאַרברענטע זענען געווען: נאַכּעלע גראַסמאַן מיט אירע צוויי אייניקלעך, צוויי פ׳רעכטיקע מיידלעך, די קינדער פון אהרון און יסכה גראַסמאַן. זיי זענען געבליבן מיט דער באָבען און צוזאַמען מיט איר אומגעקומען אין די גאַז־אויוונס.

איך אַליין בין געווען אין אוישוויץ ביזן 18־טן יאַנואַר 1945.

אין דעם טאָג האָבן די מערדער אונדז אַרויסגעפירט פון דאָרט קיין נידערשלעזיע, גלייוויץ צופוס. מיר זענען געגאַנגען צוויי טעג און צוויי נעכט, אָן אָפּרו, אין שנייען און אין פרעסט, מ׳האָט געמוזט גיין, ווייל ווער ס׳איז נישט געגאַנגען איז דערשאָסן געוואָרן אין גיין. און ער איז גע־בליבן ליגן אין פעלד הפקר פאַר רויב־פייגל און הינט.

ווייניק זענען לעבן געבליבן פון דעם וועג און פון די שרעקלעכע באַדינגונגען. מ׳האָט אונדז פון דאָרט געשיקט קיין בוכענוואַלד.

נאָך פינף וואָכן בוכענוואַלד האָב איך זיך פרייוויליק אָנגעגעבן אין אַ צווייטן לאַגער. כ׳בין נאָך עטלעכע טעג אָנגעקומען קיין דאַכאַו, דער לעצטער גהינום מיינער.

דעם 30־טן אַפּריל 1945 זענען די אַמעריקאַנער אַריין און אונדז באַפרייט. ווען איך האָב שוין אינגאַנצן נישט גע־קאָנט רירן מיט מיינע פיס.

מ׳האָט מיך אָפּגעראַטעוועט, ווען כ׳האָב שוין כמעט נישט געוואָלט לעבן און כ׳האָב נישט געהאַט קיין כוח צום לעבן.

יצחק פאַסטערנאַק / ניו־יאָרק

כ׳האב אליין אויסגעקעמפט מיין לעבן

דרייצן יאָר בין איך אַלט געווען, ווען מ׳האָט אונדז אַרויסגעטריבן פון ווישאַגראַד.

יצחק פאַסטערנאַק ע״ה

נאָך דער ווישעדליעניע פון ווישאַגראַד קיין דזיאַל־דאָווע זענען מיר אָנגעקומען קיין סלופּיע־נאָווע. נאָך אַ ריי מיט צרות שלעק און געסטאַפּאָ־רציחות אין ווישאַגראַד.

ס׳איז שוין געווען כמעט פינצטער, ווען מיר זענען אָנ־געקומען קיין סלופּיע־נאָווע און עפּעס נישט אַזוי גוט אויפן האַרצן. קומט צו צו מיר וואָלף קאַרפּ און זאָגט: לאָמיר גיין צוריק אַהיים!

איך הייס דאָך סטאַראַ־ביעדאַ, האָב איך באַלד געפרעגט, ווען מיר גייען! אין דעם זעלבן טאָג זענען מיר אַוועק צו דער באַן. ס׳איז אַ וועג פון בערך 10—20 קילאָמעטער. פון סלופּיע־נאָווא צו דער באַן־סטאַציע.

אַ קליינע געווען די באַן־סטאַציע, האָבן מיר זיך באַ־האַלטן אין די ביימער און געוואַרט אויף אַ צוג.

אפשר צוויי שעה האָבן מיר געוואַרט. ס׳איז אָנגעקומען אַ טאָוואַראָווע צוג. זענען מיר אַרויף אויפן צוג און אַוועק ביז וואַרשע.

אין וואַרשע איז שוין געווען געפערלעך צו גיין. אָבער וואָלף האָט געקענט וואַרשע זייער גוט, זענען מיר אַוועק צום הויפּט באַן־הויף און געפאָרן קיין סאָכאַטשעוו. מיר האָבן געוואָלט אָנקומען קיין מלאַדזיעשין דורך דער גרענעץ פון פּראָטעקטאָראַט.

ביי דער גרענעץ האָט מען אונדז געכאַפּט. מ׳האָט גע־פרעגט וווהין מיר גייען האָבן מיר געזאָגט קיין וואַרשע. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז אויב מיר וועלן זאָגן קיין ווישאַגראַד וועט מען אונדז פאַרפירן קיין וואַרשע.

אַזוי איז געווען. די וואַכמענער האָבן זיך צעשריגן אויף אונדז:

— זי מוסן גיין נאָך ווישאַגראַד, נאָך האָכנבורג! זי זאָלן נישט גיין נאָך וואַרשע!

מ׳האָט אונדז אַריינגעפירט אין דער קאָמענדאַטורע דאָרט האָבן מיר געכאַפּט גוטע קלעפּ, אָפּגעאַרבעט א שווערן טאָג אָן עסן און ווען דער טאָג האָט זיך געענדיקט האָבן זיי אונדז געלאָזט גיין קיין ווישאַגראַד.

אין ווישאַגראַד איז וואָלף קאַרפּ אַוועק צו זיין משפחה

און איך, וואָס האָב נישט געהאַט קיינעם, האָב באַשלאָסן גיין אין אַ דאָרף, זיך אָנגעבן צו אַ גאַספּאָדאַזש אויף אַרבעט. מיינער אַ חבר פון שוסטער־גאַס האָט מיך מיטגענומען קיין ראַשעוואַ. און כ׳האָב אָנגעהויבן פּאַשען בהמות ביי איינעם סטאַניסלאַוו וואַלסקי. דאָרט אין אַ שכנס הויף האָט געפּאַ־שעט די קי מענדל פּערשטס אַן אייניקל.

אין זשניוואַ האָב איך געהאָלפן מיין גאַספּאָדאַזש שניידן תבואה און ער האָט מיך ליב געקריגן פאַר מיין גוטער אַר־בעט. כ׳האָב געקריגן גוט עסן און אָנטון און אויך אַ פּאָר זלאָטעס אין טאַש.

אין דער צייט איז אָנגעקומען מיין טאַטע צוריק קיין ווישאַגראַד. ער האָט מיר געזאָגט, אַז מ׳האָט מיין מאַמען גע־כאַפּט און אַוועקגעשיקט אין לאַגער. וואָס האָב איך געקאָנט טון, אַ קינד פון פערצן יאָר. כ׳האָב דערציילט דעם בעל־הבית, האָט ער געגעבן דעם טאַטן אַ ברויט מיט פּוטער און אַביסל געלט און דער טאַטע איז אַוועק. ווייל דער גאַספּאַ־דאַזש האָט מורא געהאַט אים צו האַלטן. ווּ דער טאַטע איז אַוועק האָב איך געוווּסט. מ׳האָט געזאָגט אין געטאָ, איז ער אַוועק.

איינמאָל בין איך געזעסן מיט מיין בעל־הבית, האָט מען אונדז דערציילט, אַז מ׳האָט אַלע יידן אַרויסגעפירט קיין טשערווינסק און דאָרט איז אויך געווען מיין פאָטער און מיין יונגער ברודער יענקעלי.

אַ מאָל פאַרנאַכט איז אַריינגעפאָרן אַ קאָטש צו אונדז אין הויף. ס׳זענען אַראָפּ צוויי זשאַנדאַרן און גענומען זוכן און דער פורמאַן, אַ ייד, ער האָט געהייסן יעקב קיעפּצאַק, האָט געפרעגט מיין ווירט:

— מיר ווילן וויסן צי ס׳זענען ביי דיר נישטאָ קיין יידן.

מיין ווירט איז געוואָרן בלאַס ווי די וואַנט. איך בין פונקט געזעסן צוזאַמען מיט אַלע און געגעסן. אָבער ער האָט געענטפערט, אַז ס׳זענען נישטאָ ביי אים קיין יידן.

יעקב האָט אים געדראָט, אַז אויב מ׳וועט יאָ געפינען יידן, וועט מען אים שיסן. אָבער ער האָט זיך געהאַלטן ביי זיינעם.

דאַן האָט יעקב געהייסן מאַכן פאַר זייער וועגן צוויי קאַטשקעס, האָט מען מיך אַרויסגעשיקט ברענגען די עופות. איך האָב זיי געכאַפּט און אָפּגעהאַקט די קעפּלעך, ווי אַגוי פירט זיך און אַריינגעבראַכט די קאַטשקעס און צוריק אַרויס אין פעלד צו מיין אַרבעט.

ביז היינט ווייס איך נישט צי האָט יעקב קעפּצאַק גע־ווּסט, אַז כ׳בין אַ ייד אָדער ניין. דער ווירט אָבער האָט אים געדענקט צום שלעכטן. און מיר אויסגעוואָרפן „מיינע ברידער" יידן צו וואָס זיי זענען פּעאיק.

איינמאָל האָט זיך מיר פאַרבענקט זען מיין פאָטער. כ׳האָב דאָס געזאָגט דעם ווירט, האָט ער מיר געזאָגט:

— ס׳איז אַ געפאַר צו גיין קיין טשערווינסק. ס׳איז אויך געפערלעך פאַר דיר דאָרט אין געטאָ. יידישע פּאָליציי וועט דיך כאַפּן אויף אַרבעט און אַוועקשיקן אין אַ לאַגער אַריין.

כ׳האָב אים אָבער געבעטן, אַז כ׳וועל גיין קיין טשער־ווינסק אין געטאָ, האָט ער מיר געגעבן אַ ברויט און צוקער און מעל און מיך געלאָזט גיין.

אין געטאָ האָב איך געטראָפן מיין ברודערל מיט מיין טאַטן. זיי זענען געווען אויף גרויסע צרות. אויסגעהונגערט, צעבראָכן, איינזאַם אָן דער מאַמען, צעשלאָגענע.

אין זייער וווינונג איז געווען צוויי לאַנגע פּריטשן, מיט זיי זענען געווען רפאל קלמן גראָסמאַן, און דער שטריק־מאַכער פון רעמבאָווער גאַס. זייער לאַגע איז געווען ערגער ווי ערגער. כ׳האָב זיי איבערגעלאָזט דאָס עסן און אַוועק צוריק אין דאָרף אַריין.

אַזוי האָב איך געמאַכט יעדע וואָך און געבראַכט עסן מיין טאַטן מיט מיין ברודערל.

איינמאָל האָט מיך די יידישע פּאָליציי געכאַפּט און אַריינגענומען אין יודנראַט, דאָרט איז געזעסן דער יודן־עלטסטער הער נייבערג און פּאָליציי־קאָמענדאַנט כאַצקל בראַווערמאַן (היינט אין קאַנאַדע). האָבן זיי מיר געזאָגט:

— דו מוזט בלייבן אין געטאָ. מיר טאָרן דיך נישט איבערלאָזן אויסער דעם געטאָ, ווייל מיר צאָלן 10.000 מאַרק שטראָף פאַר יעדן ייד, וואָס מ׳דערשפּירט אַז ער איז אויסער דעם געטאָ.

כ׳האָב זיי דערקלערט, אַז כ׳בין נישט פאַרשריבן אין געטאָ און כ׳מוז נישט בלייבן דאָרט.

די צוויי האָבן מיך „געוואָרנט" און איך בין אַרויס פון זייער ביוראָ און אַוועק צוריק צו מיין ווירט. אין צוויי וואָכן אַרום האָב איך אָבער ווידער זיך פאַרבענקט נאָך מיינע. כ׳בין ווידער אַוועק קיין טשערווינסק מיט עסן און... מ׳האָט מיך ווידער געכאַפּט, אָבער דאָסמאָל בין איך שוין פאַרבליבן אין געטאָ.

מ׳האָט מיך גענומען צו דער אַרבעט פון יענער זייט ווייסל און אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט מען מיך אַרעסטירט.

אין טורמע זענען שוין געווען אַ דרייסיק יידן. מ׳האָט געדאַרפט צוגעבן נאָך 20, זיי האָבן געוואָלט 50 קרבנות.

פאַרנאַכט איז די טורמע געוואָרן פול מיט מענטשן. איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן, כ׳האָב געזאָגט מיין ברו־דערל, ער זאָל גיין צו ראובן קירשטיינס שוועסטער, זי איז געווען מיין קוזינקע, זי זאָל מיר ברענגען עסן פאַרן אָפּ־פאָרן.

זי איז באַלד געקומען מיט עסן. כאַצקל איז געווען דער וועכטער פון טורמע דעם טאָג, האָב איך אים געפרעגט, צי ער איז נישט דאַקעגן, כ׳זאָל אַרויסגיין עסן, ווייל דאָ איז נישטאָ קיין פּלאַץ.

כאַצקל האָט מיר דערלויבט און איך בין אַרויסגעגאַנ־גען אין דרויסן, ווי נאָר ער האָט זיך אויסגעדרייט, בין איך שוין נישט געווען.

כ׳בין אַריבערגעשפּרונגען די דראָטן, און אַרויף אויף אַ הויכן בוים, ביז אויפן שפּיץ. כ׳האָב זיך צוגעבונדן מיט אַ פּאַסיק, כ׳זאָל נישט אַראָפּפאַלן און כ׳בין איבערגעזעסן די גאַנצע נאַכט אויפן שפּיץ בוים.

פון בוים אַראָפּ האָב איך געזען אַלץ, וואָס עס קומט פאָר אין געטאָ. כאַצקל איז אַרומגעלאָפן ווי אַ פאַרסמטע מויז און

מיך אַרומגעזוכט. אַרום 4 אַזייגער אינדערפרי זענען געקומען וואָגנס און מ׳האָט אַלע 50 אַוועקגענומען און מיך האָט ער פאַרגעסן.

7 אינדערפרי, ווען אַלץ איז שטיל געוואָרן, בין איך אַראָפּ פון בוים און געגאַנגען צו דער ווייסל, אָפּוואַשן דאָס פּנים, האָט עמעצער באַמערקט און אַוועק אָנזאָגן דאָס, האָב איך זיך באַהאַלטן און גאַנץ שפּעטער אַוועק אין דאָרף אַריין.

שפּעטער בין איך ווידער אַוועק אין געטאָ מיט עסן. מיין פאָטער האָט געבאַקן מצות, איז אים שוין לייכטער געווען און איך האָב געמיינט אויף אַ שטיקל צייט וועל האָבן רו און נישט לויפן אויף סכנות אין געטאָ אַריין.

אין אַ פּאָר וואָכן אַרום האָב איך דערפילט, אַז כ׳האָב גרויסע היץ. כ׳האָב מורא געהאַט דערציילן דעם ווירט, טאָמער וועט ער מיר אַוועקשיקן. בין איך אַוועק צוריק אין געטאָ און בין אַריין צום טאַטן אין בעט אַריין.

ס׳איז געווען טיפוס, אָבער מיין טאַטע האָט מיך נישט אַרויסגעטריבן פון זיין בעט. אויף דער פּריטשע. מיין גוטער טאַטע.

אין אַכט טעג אַרום, האָב איך זיך אויסגעלעגן און אַוועק אין דאָרף אַריין. די גויע האָט דערפילט, אַז כ׳בין געווען קראַנק. זי האָט מיך גענומען אויספרעגן, האָב איך איר אַלץ דערציילט. האָט זי גענומען אַלע מיינע קליידער אויסגעוואַשן און גאָרנישט געזאָגט.

כ׳האָב זיך נאָר דערפילט אַביסל בעסער בין איך אַוועק ווידער אין געטאָ.

דאָס איז געווען דער לעצטער טאָג פּסח 1942. איך האָב געטראָפן מיין טאַטן טויט. ער איז געשטאָרבן מיט אייגענעם טויט. יידן האָבן אים מקנא געווען. ער איז אַלט געווען 56—58 יאָר. מ׳האָט אים געטון זיין רעכט. איך האָב געזאָגט קדיש. אַ גליק־טויט האָט עס געהייסן. געשטאָרבן אַליין, געקומען צו קבר ישראל מיט „קדיש”, ווי אַ ייד, און פּטור געוואָרן פון אַזאַ וויסט לעבן.

דערווייל האָבן די נאַציס אַריבערגעפירט אַלע טשערווינסקער געטאָ איינוווינער קיין נאָווידוואָר. איך האָב זיך דערווייל געשטאַרקט, זיך אָנגעגעסן, געוואָרן אַן אַרבעטער און ממש געאַרבעט. נאָך דעם תבואה־שניט האָט דער ווירט מורא געקריגן מיך צו האַלטן, האָט ער מיר געגעבן צו פאַרשטיין די געפאַר, וואָס דערוואַרט אים און ער האָט מיר געזאָגט, איך זאָל גיין אין די פעלדער.

ס׳איז געווען אַרום אָקטאָבער 1942. ביינאַכט איז געווען זייער קאַלט, כ׳פלעג קומען ביינאַכט שלאָפן אין שטאַל אַריין און בייטאָג זיך וואַלגערן אויף די פעלדער. ס׳איז מיר נמאס געוואָרן. בין איך אַוועק צום ווירט און אים געבעטן, ער זאָל מיר פאַרקויפן עסנוואַרג און איך וועל אַוועק פון דאַנעט.

כ׳האָב געקויפט אַביסל צוקער און פלייש און מעל און בין אַוועק אין נאָווידוואָרער געטאָ.

מיט 40 קילאָ אויף די פּלייצעס בין איך געגאַנגען אַ גאַנצע נאַכט. אַרום 3 פאַרטאָג בין איך אָנגעקומען אין געטאָ.

דאָרט האָב איך געטראָפן מיין קליין ברודערל, מיין באָבע, מיינע מומעס און פעטערס. ווי אַ מלאך איז אַראָפּ פון הימל אַזוי האָבן זיי מיך דערזען. כ׳האָב זיי אַוועקגעגעבן אַ העלפט און ס׳איבעריקע פּראָדוקטן האָב איך פאַרקויפט אין געטאָ. יידן האָבן מיר געדאַנקט און איך האָב געמאַכט אַביסל פּרנסה.

אַזוי בין איך געוואָרן אַ שמוקלער פון געטאָ.

נאָך צוויי טעג אין געטאָ בין איך ווידער אַוועק אין דאַרף אַריין, אויסגערוט זיך, איינגעקויפט פּראָדוקטן און ווידער אַוועק אין געטאָ.

דאָס מאָל האָט מען מיך געכאַפּט צוזאַמען מיט נאָך יידן פון געטאָ אויף צוואַנגס־אַרבעט. די דייטשן האָבן געפאָדערט 400 מענטשן, דער יודנראַט האָט געהאַט נאָר 350, האָבן זיי געמאַכט אַן אָבלאַווע און איך בין אַריינגעפאַלן.

וואָס האָט פּאַסירט ווייסן אַלע ווישאָגראָדער. ס׳איז געווען שווערע אַרבעט, אָן עסן, באַגלייט מיט טויט־שלעק. מענטשן זענען געפאַלן צום טויט פון די געסטאַפּאָ־קלעפּ. ווי ס׳האָט פּאַסירט מיט איינעם פון די בוכנערס. נישט אַלע האָבן אויסגעהאַלטן. פיל זענען אַוועקגעפאַלן אָדער דערשאָסן געוואָרן.

ווען מיר זענען צוריקגעגאַנגען אין געטאָ, האָב איך זיך באַלד אויסגעדרייט צו גיין אין דאָרף אַריין.

כ׳האָב אָנגעטראָפן ווידער וואָלף קאַרפּ, מיין „אַלטן שותף” און ביידע זענען מיר אַוועק. 12 ביינאַכט זענען מיר אַרויס פון געטאָ און אינדערפרי זענען מיר געווען אין דאָרף ביי מיין ווירט וואָלסקי.

ער האָט מורא געהאַט אונדז צו פאַרקויפן עסנוואַרג. מיר זענען אַרומגעגאַנגען צווישן אַנדערע גויים, וואָס האָבן מיך געקענט. מיר האָבן איינגעקויפט סחורה, איינגעפּאַקט זי, און ביינאַכט, זיך געלאָזט אין וועג אַריין. 4 פאַרטאָג זענען מיר שוין געווען אין געטאָ.

אַזוי האָבן מיר געשמוגלט צוויי מאָל אַ וואָך. מיר האָבן מיטגענומען נאָך צוויי חברה און געפירט אַ גאַנץ ברייטן שמוגל.

איינמאָל זענען מיר אַריינגעפאַלן צו דער געסטאַפּאָ. אַ גליק נאָך, וואָס מיר האָבן דערפילט מ׳גייט, האָבן מיר אַלץ אַוועקגעוואָרפן און זיי האָבן אונדז געכאַפּט מיט ליידיקע הענט.

פריער האָבן זיי אונדז געשלאָגן צום טויט, נאָכהער האָבן זיי אונדז אַריינגעזעצט אין אַ קעלער מיט וואַסער און אָפּגעהאַלטן אין דער קאַלטער וואַסער ביז 12 בייטאָג. ערשט דאַן האָבן זיי אונדז איבערגעגעבן אין די הענט פון דער יידישער פּאָליציי אין געטאָ. זי האָט אונדז איינגעזעצט אין טורמע אויף איין טאָג. ווען מיר זענען אַרויס בין איך מיט וואָלפן אַוועק, נאָך די זעלבע נאַכט אין דאָרף אַריין, די איבעריקע צוויי האָבן מורא געהאַט. ווען מיר זענען צוריקגעקומען זענען זיי שוין נישט געווען. מ׳האָט זיי אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ.

מיר האָבן ווייטער געשמוגלט. איצט שוין איבער דעם געפרוירענעם טייך נאַרעוו דורך מאָדלין און זאַקראָטשים.

אײנמאָל האָט מען אונדז געזאָגט, אַז פּונקט הײַנט שיקט מען אַ „טראַנספּאָרט". האָבן מיר זיך אויפגעהויבן בײַנאַכט און אַוועק. דורך אַ געדיכטער וואַלד פון עס־עס און עס־דע דײַטשן האָבן מיר זיך דורכגעריסן און מיטן אײַז פון טײַך אַוועק. אָפּגעוואַרט אַ ביסל און ווידער געשמוגלט.

דאָס לעצטע מאָל, ווען מיר זענען אַרײַן אין געטאָ, האָבן מיר שוין כמעט קײנעם פון אונדזערע קרובים נישט געטראָפן. מײַן ברודערל יאַנקעלע — אויך נישט. נאָר מײַן קוזין דוד דער פּאָליציאַנט איז נאָך געווען. ער האָט דער־ציילט, אַז צומאָרגנס ווערט דער געטאָ „ריין". כ'האָב זיך געעצהט מיט וואָלף קאָרפּ וואָס צו טון. האָט ער געזאָגט ווי וועלן מיר דאָ בלײַבן אַן יידן, אַליין, אײנזאַם. ער האַלט פאַר בעסער מיר זאָלן גײן מיטן טראַנספּאָרט.

אין צוויי טעג אַרום האָט מען אונדז טראַנספּאָרטירט. דאָס איז געווען דער לעצטער טראַנספּאָרט.

דעם צער אין די געפּאַקטע וואַגאָנען איז נישט צום דערציילן. מיר האָבן באַשלאָסן אַרויסשפּרינגען פון וואַגאָן און אַנטלויפן.

ווען מיר זענען שוין געשטאַנען אויפן טרעפּל צום שפּרינגען האָט דער וועכטער באַמערקט און אָנגעהויבן צו שיסן. זענען מיר אַרײַן צוריק און מיר האָבן באַשלאָסן שוין פאָרן מיט אַלע, הגם דאָס האַרץ האָט אונדז געזאָגט, אַז עס וועט זײַן שלעכט.

מיר זענען פאַרפאָרן קײן בירקנהאַו. דעם גהינום האָבן אַלע שוין באַשריבן. נאָך בירקנהאַו קײן בונא צופּוס. אין בונאַ האָט מען אונדז אַרײַנגעזעצט אין אַ קוואַראַנטאַנע. ווען מען האָט אונדז גוט אַרומגעוואַשן און נאָכדעם, וואָס מ'האָט אונדז דעזינפעקצירט, האָט מען אונדז איבערגעפירט אין אַרבעטס־בלאָקן. איך מיט וואָלפן זענען מיר צוזאַמען אַרײַנגעפאַלן אין בלאָק 12.

שפּעטער אין בלאָק 10 און דאָרט בין איך געבליבן ביז דעם סוף. די דײַטשן האָבן באַשלאָסן פאַר זייער בראָך אויסראָטן אַלע יידן. ס'זאָלן נישט בלײַבן קײן עדות קעגן זיי.

די ווישעדליעניע פון דאָרט איז געווען דעם 18־טן יאַנואַר 1945. דאַן האָט מען אַלעמען אַרויסגעפירט פון בירקנהאַו און מ'האָט נישט געוווּסט וווּהין מ'פירט אונדז.

פאַר דעם אַרויספאָרן פון דאַנען האָט שיע ליכטנשטײן מיר פאַרגעשלאָגן, מיר זאָלן זיך צוגרייטן ציווילע קליידער און בעת דעם פירן זאָלן מיר אַנטלויפן. אויף מאָרגן האָב איך געהאַט אַ פאָר הויזן מיט אַ מאַרינאַרקע. איך בין געווען תמיד גרייט צום לויפן.

אויפן וועג האָט מען אונדז געלאָזט זיך אָפּרוען אין אַ צעגעלניע. דאָ האָבן מיר פאַרשטאַנען ווען מען קאָנען מאַכן אַ ויברח.

ווען מיר זענען אַרויס פון דער צעגעלניע איז געווען גאַנץ טונקל. מיר האָבן זיך אָפּגערעדט אַוועק, ווען דער גאַנצער טראַנספּאָרט וועט אַריבער און שפּעטער זיך טרעפן און גײן צוזאַמען, כדי צוזאַמען צו באַשליסן וואָס ווייטער צו טון.

מ'איז דורך אַ בריקל, וואָס פירט איבער דעם שאָסיי און אונטער דעם גייט אַ וועג פאַר פורן מיט פערד. איך בין אַראָפּגעשפּרונגען און זיך באַהאַלטן אונטער דעם בריקל. שיע האָט אַ ביסל פאַרשפּעטיקט, ווען ער איז אַראָפּגעשפּרונגען, האָט מען אים באַמערקט און דערשאָסן.

צוויי שעה בין איך אָפּגעלעגן אַליין אונטער דער בריק, ווען די נאַכט איז געוואָרן טיף, בין איך אַרײַן אין אַ קוילן־קאַמער און אָפּגעלעגן די גאַנצע נאַכט. פאַרטאָג האָב איך מיך געלאָזט גיין צוריק קיין אָוישוויץ, ווייל דאָרט האָבן באַדאַרפט אָנקומען די רוסן און מער קיין דײַטשן זענען דאָרט נישט געווען.

נאָך אַ טאָג גײן אין שניי, איבער פעלדער אין דער פרעמדער געגנט בין איך אָנגעקומען צו אַ דאָרף. כ'האָב אָנגעקלאַפּט אין ערשטן שטיבל. אַ גויע איז אַרויס, כ'האָב זי געבעטן, זי זאָל מיר לאָזן איבערנעכטיקן ביי איר. זי האָט מורא געהאַט, דער זון אירער איז געווען אַ דויטשער זעל־נער, אָבער ווען כ'האָב איר געוויזן אַ גוט דאַמען־זייגערל האָט זי מסכים געווען.

כ'בין געשלאָפן אין קעלער. זי האָט מיר געגעבן עסן, כ'בין געשלאָפן שטאַרק. אַרום 10 אַזייגער אַוונט קומט אַרײַן אין קעלער דער זון, דער זעלנער, אָן אַ האַנט און אָן אַן אויג. ער האָט פאַרפירט מיט מיר אַ פרײַנדלעכן שמועס. ער האָט געמיינט, איך בין אַ פּאָליאַק. איך האָב אים געזאָגט, כ'בין פון קראָקאָוו, האָט ער מיר געראָטן גיין דורך קאַטאָ־וויץ—סאָסנאָוויץ „אַהיים" קיין קראָקאָוו.

דער וועג איז געווען אַ שווערער. אין דאָמבראָוואַ־גור־ניטשאַ איז געווען דער פראָנט. כ'האָב געמוזט אַוועק, בין איך געלאָפן צוריק. אויפן וועג האָט מען מיך געכאַפּט צו גראָבן אָקאָפּעס. כ'בין ווידער אַנטלאָפן, גענעכטיקט אין חורבות און איין נאַכט — אין אַ טואַלעטע. ווידער געסטאַפּאָ, קלעפּ, צרות ביז כ'בין אָנגעקומען אין מײַנע לעצטע וואַנ־דערונגען קיין ריבניק.

דאָ איז שוין געווען רוסיש מיליטער אונטער דער שטאָט. איך בין אַרײַן אין שטאָט. דאָ זענען נאָך געווען עטלעכע פאַמיליעס, האָב איך זיך ביי זיי אויסבאַהאַלטן און געוואַרט אויף די רוסן. ליידער זענען זיי געבליבן דריי חדשים הינטער דער שטאָט. כ'האָב אָנגעהויבן אַרבעטן אין קוילנ־גרובנס.

נאָך פיר וואָכן האָט מען מיך מיט נאָך פופצן אַרבעטער אַוועקגעשיקט אין אַ פאַבריק.

ערשט אין זעקס וואָכן אַרום זענען די רוסן אַרײַן און כ'בין באַפרייט געוואָרן.

מיט מײַן באַפרייאונג האָבן זיך אָנגעהויבן טיפע זאָרגן ווו זאָל איך גיין, וועמען האָב איך? ווו וועל איך האָבן אַ היים?

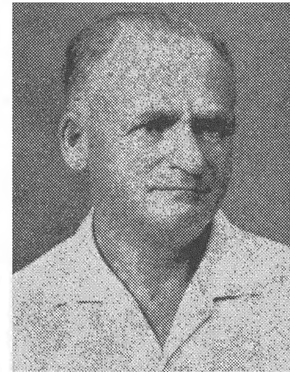
*

כ'האָב דערלעבט צו קומען קיין ישראל, דורך ציפערן, מיט צרות, אָבער צום אייגענעם לאַנד און דאָ אין „אצל" און אין „צה"ל". און געוואָרן אַ פרייער ייד.

צבי פוקס

איינער פון א סך

פרייטיק, דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939, זענען געפלויגן איבער אונדז די דייטשישע עראָפּלאַנען און שבת אויפצומאָרגן איז די שטאָט שוין געווען פול מיט פּליטים פון פּלאָנסק. זיי האָבן זיך נישט אויפגעהאַלטן ביי אונדז. זיי זענען ווייטער געלאָפן און געשריגן:

— יידן לויפט ווו איר קענט, די דייטשן שעכטן אויס אַלעמען. ראַטעוועט זיך!

זונטיק 3.9.1939 זענען אָנגעפלויגן דריי עראָפּלאַנען און אַראָפּגעוואָרפן באָמבעס אין דער ווייסל נעבן דער ראָלניטשע גאַס. די פּאַניק איז געוואַקסן און יידן האָבן אָנגעהויבן לויפן אין די דערפער און קיין וואַרשע.

איך מיט מיין פרוי ע״ה טאָבע לייבל מאירדאָרפס טאָכטער און מיין 3־יאָריק קינד, אייזיקל, זענען מיר געלאָפן קיין וואַרשע. אויפן וועג זענען מיר געוואָרן באָמבאַרדירט. די וועגן זענען געווען אָנגעשטאָפּט מיט פּליטים און די עראָפּלאַנען האָבן אונדז באַשאָסן מיט מאַשין־געווער, מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן.

ערשט מאָנטיק נאָכמיטאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין וואַרשע. צוזאַמען מיט פּופּובסקען האָבן מיר זיך אויפגעהאַלטן ביי זייערס אַ משפּחה.

נאָך דריי וואָכן פון הונגער און באָמבאַרדירונגען, טאָג און נאַכט, זענען מיר צוריק אַוועק אַהיים. מיר האָבן געטראָפן די טירן און פענצטער אויסגעבראָכן און די סחורה אויסגערויבט. די נויט איז שוין געווען טיף אין אונדזער הויז.

חול המועד סוכות האָבן די דייטשן אָנגעהויבן רויבן יידיש האָב־און־גוטס און געוועלטיק ליקווידירט יידישע געשעפטן. זיי האָבן געשלעפּט די יידן צו שמוציקע און שווערע אַרבעטן און זיי געשלאָגן מערדערלעך.

איך האָב ליקווידירט מיין וואַרשטאַט און געגאַנגען ריי־ניקן שאָסייען, די אויפזעער זענען געווען אונגאַרישע זעלנער. איך האָב די גאַנצע צייט געאַרבעט מיט יצחק יעקב דויטש און יענקל שטיין.

אין יאַנואַר 1941 האָט מען מיך פאַרנומען אין באַלסקער לאַגער. כ׳האָב דאָרט געאַרבעט ביי שטיינהאַקעריי און שפּעטער אין קיך צוזאַמען מיט טוביה בילגאָריי. אין דעם לאַגער בין איך געווען ביז מ׳האָט אים ליקווידירט, אין אָקטאָבער 1941.

דאַן האָט מען אונדז אַלע צוריקגעפירט קיין ווישאָגראָד און אַלעמען אַריינגעשפּאַרט אין געטאָ. מיין פרוי האָט אינצווישן אויסגעליטן שווערע און ביטערע ליידן. מ׳האָט זי אַרויסגעטריבן פון שטוב און אַריינגעזעצט זי ביי בורטשע וואַסערטרעגער אין שטוב. זי איז געווען עלנד, נישט געהאַט מיט וואָס צו דערנערן דאָס פּיצעלע קינד און ביידע האָבן זיי געליטן הונגער. כ׳האָב געדאַנקט גאָט, וואָס מ׳האָט זי נישט אַרויסגעפירט קיין סלופּיע־נאָוואַ אין דער מערץ ווישעדלעניע.

אין חודש נאָוועמבער, דאָס זעלביקע יאָר, אין אַ שיינעם שבת האָט מען אַרומגערינגלט דעם געטאָ מיט פאָלקס־דויטשן פון דער געגנט און מיט אַ סך געסטאַפּאָ־מענטשן. מ׳האָט אַלע יידן אַרויסגעטריבן אין גאַס און דאָרט זיי צעטיילט אויף צוויי־ען. פון זיי אַ טייל האָבן זיי אַרויסגעטריבן קיין נאָווידוואָר און אַ טייל קיין טשערווינסק.

ביים אַרויפשטייגן אין די לאַסט־אויטאָס האָבן די דייטשן געהאַלטן אין איין שלאָגן און אַראָפּשניידן די פּלעצאַקעס מיטן לעצטן „פאַרמעגן” פון די פּלייצעס, ס׳האָט געהייסן צוליב מאַנגל אין פּלאַץ אין אויטאָ.

דערווייל זענען די ווישאָגראָדער יידן אָנגעקומען אי׳ן די פרעמדע געטאָס אָן עסן און אָן שום מיטלען צו עקזיסטירן. אַזוי זענען מיר אָנגעקומען קיין נאָווידוואָר הונגעריק און פאַרמאַטערט.

מ׳האָט אַריינגעשטופּט צו 15—20 מענטשן אין איין קליין צימערל. איך בין געווען צוזאַמען מיט מיין פרוי ע״ה און קינד. מיט מיין שוואָגער הערשל מאירסדורף און משפּחה און יעקב יהודה פעלז מיט זיין פרוי ציפּרע און זייערע קינדער קלמן און שיינדל און אברהם ליפּסקי מיט זיין פרוי און טאָכטערביילע מינדל — 19 נפשות אין איין צימער.

אינצווישן האָבן די ווישאָגראָדער געשאַפן אַ קאָמיטעט פון דריי יידן: יואל ליפּע קרוי, לייזער ראָטבאַרט און יואל בוים, וואָס האָבן אונדז פאַרטרעטן אין יידנראַט. מ׳האָט געגרינדעט אַ קיך און מיך באַשטימט אַלס קוכאַזש. אַזוי בין איך אַריין ווינען אין גרויסן געטאָ. די קיך האָט געהייסן פאַר די פאָרט־אַרבעטער. זי איז געווען אַ גרויסע, מיר האָבן אַרויסגעגעבן 2000 מיטאָגן אַ טאָג.

מיטאָג האָט געהייסן אַ הייבטל קרויט מיט אַביסל אָפּ־

פאַל, וואָס מ׳האָט געבראַכט פון דייטשן מיליטער אין דער פעסטונג. צווי דריי מאָל אַ וואָך איז געווען אַביסל פערדן־פלייש מיט אַביסל קאַרטאָפל.

יידן זענען געשטאַנען אַ פּאָר שעה אין דער ריי, כדי צו קריגן דאָס ביסל שיטערע וואַסער. דער באַוווּסטער שלמה מאָרדע האָט דערביי געשלאָגן, געהרגעט און אָפּט האָט אויך פּאַסירט, אַז נאָך די פּאָר שעה שטיין, זענען מענטשן אַהיים געגאַנגען ליידיק און פאַרציטכטעט אויף דעם עסן. ווייל וואָס זיי האָבן געזען האָט זיי אָפּגענומען דעם אַפּעטיט.

די עקזעקוציעס, דאָס הענגען און שיסן יידן, האָבן די מערדערישע דייטשן אויסגעפירט אויפן פּלאַץ נעבן דער קיך. איינמאָל האָט מען אויפגעהאַנגען פינף יידן פון טשעכאַנאָוו. אויף דעם פּלאַץ איז איינער פון זיי אַראָפּגעפאַלן פון תליה און געבליבן לעבן. אַנגענומען אין אַזאַ פאַל אַז מ׳לאָזט אַזאַ געהאַנגענעם לעבן אַפילו ער זאָל זיין דער גרעסטער פאַר־ברעכער. דאָ אָבער האָט דער קאָמענדאַנט אים געהייסן אויפ־הענגען נאָכאַמאָל. און מ׳האָט אים אויפגעהאַנגען און דאָס מאָל ביז צום טויט.

איינמאָל האָט מען אַזוי אויפגעהאַנגען זיבן יידן און זיי געלאָזט הענגען 24 שעה. צווישן זיי איז געווען וואָלף לעווינס יינגל.

נאָוועמבער 1942 האָט מען אָנגעהויבן אַרויספירן אַלע געטאָ־איינוווינער קיין אוישוויץ. עס זענען געגאַנגען אַלע טאָג פאַרשידענע טראַנספּאָרטן. אַלטע פּאָר דער צייט, פרויען, קינדער, דערשלאָגענע, צעבראָכענע, פאַרמאַטערטע צום טויט. ס׳איז געווען קלאָר, אַז דאָס איז דער לעצטער וועג צום טויט.

מיך האָט מען אַרויסגעפירט דעם 12־טן דעצעמבער 1942 מיטן לעצטן טראַנספּאָרט, צוזאַמען מיט מיין פרוי און קינד. מאָנטיק ביינאַכט, ו׳ טבת דעם 13.12, האָט מען זיי פאַרגאַזט און פאַרברענט הי״ד.

מ׳האָט פאַרברענט אין בירקענאַו־אוישוויץ אַלע ניט־נייטיקע מענער און אַלע פרויען און קינדער, אָן אויסנאַם.

איך בין פאַרבליבן צווישן די 600 מענער, וואָס זיי האָבן איבערגעלאָזט צו דער אַרבעט. מ׳האָט אונדז אַריינגעפירט אין לאַגער און ווי נאָר מיר זענען אַריין אין דעם פאַרצאַמטן פּלאַץ, האָבן מיר זיך אָפּגעריסן די דאַשקעס פון די היטלען. ס׳איז געווען אפשר אַן אויסדרוק פון קריעה רייסן. כ׳קאָן נישט געדענקען, פאַרוואָס מיר האָבן דאָס געטאָן. כ׳געדענק נאָר, אַז קיינער האָט אונדז נישט געצוווּנגען דערצו.

אין לאַגער האָט מען אונדז געגעבן צעריסענע שטינקענ־דיקע קליידער, מ׳האָט אונדז אָפּגעשוירן און אַריינגעפּאַקט אין די באַקסן צום שלאָפן. אויפצומאָרגנס האָט מען אונדז אויסגעשטאָכן (טאַטואירט) די נומערן. איך האָב באַקומען דעם נומער 83106, אויסגעשטאָכן אין אָרעם אויף אייביק.

אין צוויי טעג אַרום האָט מען אונדז געגעבן נייע פּי־דזשאַקעס און אַוועקגעפירט קיין בונאַ, פאַרשלאָסן אין קוואַ־ראַנטין און געלאָזט אין בלאָק נומער 2.

דריי וואָכן זענען מיר דאָרט געווען צוזאַמען מיט די ברידער דויטש. כ׳דערמאָן מיך, אַז כאַצקעל בראַווערמאַן האָט געוואָלט געפעלן די דייטשן, האָט ער פאַרמסרט די ברי־דער דויטש, אַז זיי האָבן געלט און מ׳האָט גענומען נתן לייב דויטש און אים אויפגעהאַנגען אויף די הענט. יעדער איז געווען זיכער, אַז מ׳ענדיקט מיט אים, אַ נס איז געשען און נאָך 15 מינוט הענגען האָבן זיי אים אָפּגעלאָזט און ער איז געבליבן לעבן. ווען ער איז אַרונטער די תליה איז ער געווען באַוווּסטלאָז. מ׳האָט אים געמוזט פירן אין צימער אַריין.

ס׳איז מיר שווער צו באַשרייבן, וואָס אַלץ איך האָב איי־בערגעלעבט אין אוישוויץ און וואָס פּאַר אַ מערדערישע ביל־דער מיינע אויגן האָבן דאָרט געזען. קורץ — כ׳בין ביים ענדע גענומען געוואָרן אין שפּיטאָל, ווייל כ׳האָב זיך צע־קלאַפּט ביי דער אַרבעט. דאָרט האָב איך געפילט, אַז איך וועל שוין מער נישט קאָנען אַרבעטן, האָב איך זיך אָנגעגעבן אַלס מוזיקער, כ׳האָב דאָך ביי די פּאָליאַקן געשפּילט אין אָרקעסטער און כ׳בין אַריין אין דעם אָרקעסטער אויך דאָ.

אַזוי האָב איך אָנגעהאַלטן ביז דעם 18.1.1945 ווען מ׳האָט אונדז געטריבן צופוס קיין גלייוויץ און פון גלייוויץ קיין דאַכאַו, ווו כ׳בין באַפרייט געוואָרן דורך די אַמעריקאַנער, דעם 4טן מאַי 1945.

פון אוישוויץ געדענק איך די פּאָר ווישאָגראַדער יידן: זכריה פּרוסאַק, אברהם פּאַפּאָווסקי, יאַסקע לעווין, גאַדל קירשנבוים. משה קופערמאַן און לייביש־דוד פּרייזינגער.

*

פאָרן פאַרן קיין ישראל האָב איך נאָך באַוויזן צו זיין אין ווישאָגראַד פון 1945 ביז 1957. כ׳האָב דאָרט געאַרבעט אַלס קאַפּעלמייסטער פון דעם פייערלעשער־אָרקעסטער. כ׳האָב דאָרט חתונה געהאַט, אָבער כ׳האָב נישט געקאָנט דאָרט זיין אַן איבעריקן טאָג.

זכריה פּרוסאַק

צו 16 יאָר אין די נאַצישע הענט

פרייטיק, דעם 1.9.1939 האָבן שוין די דייטשישע עראָ־פּלאַנען געאַרבעט אין פּולן ברען. זיי האָבן דאָס אַזוי שנעל געמאַכט, אַז די פּאַליאַקן האָבן געמיינט און געווען זיכער, אַז דאָס זענען „זייערע”. ס׳האָט נישט געדויערט קיין סך און דער טעות האָט זיך אויפגעקלערט.

זונטיק דעם 3.9.1939 האָבן יידן אָנגעהויבן לויפן פון מלאַווע, ציעכאַנאָוו און פּלאָנסק אין דער ריכטונג קיין וואַר־שע, די לופט איז געווען פול מיט פּחד.

2 אַזייגער האָבן די דייטשן געוואָרפן באָמבעס אין דער ווייסל אַריין, קעגנאיבער דער פייערלעשער־סטאַנציע. אין שטאָט איז געוואַקסן די פּאַניק. מענטשן האָבן אָנגעהויבן אַנטלויפן פון ווישאָגראַד.

מ׳איז געגאַנגען זוכן אַ באַהעלטעניש אין די דערפער פון אַרום, אין שלאַדאָוו, יאַנושיב און אויך קיין וואַרשע איז מען געלאָפן. מ׳האָט געגלייבט, אַז די גרויסע שטאָט, די קרוינשטאָט, איז באַשטימט מער באַשיצט און די שוץ־פלע־צער דאָרט און די באַהעלטענישן מערערע.

מאָנטיק 4.9.1939 האָט דאָס פּוילישע מיליטער אָפּגע־טרעטן פון פּראַגנט. מיין ברודער שייע, דאַן אַ זעלנער, איז געקומען אַהיים און געשריגן:

— יידן, אַנטלויפט ווי נאָר איר קענט, די דייטשן ווען זיי קומען נאָר, שעכטן זיי אויס יידן מאַסנווייז.

מיין ברודער איז ווייטער געגאַנגען מיט זיין פּאָלק און מיר האָבן איינגעשפּאַנט פערד און וואָגן און אַנטלאָפן קיין וואַרשע.

דער וועג איז געווען אַ שרעקלעכער. ער איז געווען פול געדיכט מיט פּליטים. מיר זענען געפאָרן לאַנגזאַם און אין אַן ענגשאַפט, די דייטשישע עראָפּלאַנען האָבן זיך יע־דעס מאָל אַראָפּגעלאָזט און באָמבאַרדירט די געדיכטע פאַר־צווייפלטע מענטשן־מאַסע, אָדער גאָר באַשאָסן זיי מיט האָגלען פון קוילן. מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן. די וועגן זענען פאַרשטאָפּט געוואָרן מיט מענטשלעכע קערפּערס. מען איז געפאָרן אויף קערפּערס, מ׳האָט געטרעטן אויף קער־פּערס.

מיר זענען צוגעקומען צו דער קראַכמאַלנע גאַס נומער 26. מיר האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין הויף און געשלאָפן אונ־טערן פרייען הימל אויף די וואָגנס. דריי וואָכן צייט האָבן מיר געלעבט אַזוי.

מיט אונדז זענען געווען, ראובן נאַשעלסקי, אַ בעל־עגלה פון קרוטקע גאַס, ער מיט זיין משפּחה, פיר טעכטער מיטן זון אפרים.

די דייטשן האָבן אונדז באַמערקט און אונדז באַוואָרפן מיט זייערע באָמבעס. צוויי נאַשעלסקיס טעכטער זענען פאַר־ווונדעט געוואָרן, ווען זיי זענען אַראָפּ אין אַ קעלער אַריין, מ׳האָט זיי קוים אַרויסגעשלעפּט לעבעדיק. זיי זענען געווען פאַרוווּנדעט און אָפּגעברענט די פּנימער. דאָ איז אויך גע־ווען מיין פעטער שמואל פּרוסאַק מיט זיין ווייב יהודית, מיין פעטער איטשע פּרוסאַק, זיין ווייב רבקה און זייערע קינדער, די מומע רחל־לאה יעקב בילגאַרייס פרוי מיט אירע קינדער, מיינע עלטערן שלום און פייגע, מיינע צוויי ברידער יעקב און יוסף און מיין שוועסטער דבורה.

ס׳איז אונדז זייער שווער געווען אָן וואַסער און אָ קאָפּ עסן. מען האָט בכלל נישט געקאָנט קויפן עסן אַפילו פאַרן גרעסטן פּרייז. מיין פאָטער איז צוזאַמענגעפאַלן. ער האָט זיך אינגאַנצן פאַרלוירן. ער איז געלעגן אין וואָגן אַ פאַרחלש־טער, אָן באַוווסטזיין אָן לשון.

מיר האָבן נאָר געקאָנט דערוואַרטן דאָס ערגסטע אין זיין לאַגע. איך בין דאַן אינגאַנצן אַלט געווען 16 יאָר, האָב איך געכאַפּט אונדזער פערד און אונטער אַ האָגל פון קוילן בין איך געלאָפן גאַלאָפּ צום טייך און געבראַכט וואַסער, אויפן וועג האָב איך געזען אויך שפּייז־מאַגאַזינען אויפגע־ריסענע פון די באָמבעס האָב איך מיר אָנגענומען פולע הענט און טאַשן מיט שפּייז, ווי נאָר כ׳האָב געקאָנט און געלאָפן אַהיים. אַדאַנק דעם האָבן מיר אויסגעהאַלטן דריי וואָכן.

*

חול המועד סוכות זענען מיר אַוועק צוריק קיין ווי־שאָגראַד. מיר האָבן געטראָפן אונדזער שטוב אויפגעבראָכן און אויסגעליידיקט אינגאַנצן. די שויבן צעטראַסקעט, די שטאָט איז שוין געווען רואינירט נישט צום דערקענען, די קלייטן אָפּגעריסן טיר און פענצטער און צערויבטע. יידן האָט מען שוין גענומען צו צוואַנגס־אַרבעט, אַלע באַוווּ־גונגס־מיטלען פון שטאָט צוגענומען, קאָנפיסקירט פון אַ

לאַסט־אויטאָ ביז אַ פערד און וועגעלע. ס׳האָט אויך אונדז באַלד געטראָפן און מיר זענען געבליבן אָן פּרנסה. כ׳האָב מיך צוזאַמענגעשפּאַנט מיט ברוך ראָזנפעלד און אברהם האָלענדער, דער יאַנושאָווערס אַן איינִיקל און צוזאַמען האָבן מיר אָנגעהויבן צו שמוגלען האָלץ צום הייצן. מיר האָבן דאָס געשמוגלט דורכן טייך און אויך פון טשיטשקאָווע. איין מאָל האָבן אונדז די דייטשן געפּאַקט און אונדז גוט אָנגע־בראָכן די ביינער, האָבן מיר איבערגעלאָזט דאָס געשעפט און אַוועק קוים מיטן לעבן.

אַזוי האָט מען מיך אויך אָנגעהויבן נעמען אויף צוואַנגס־אַרבעט. מיר האָבן איינגעלייגט די שיינע שול אונדזערע, דאָס בית־מדרש, די גאַנצע שוסטער גאַס צום באַרג צו, ווו עס האָבן געוווינט יידן און די לאַנגעוועגס קע־גנאיבער דער שול.

מ׳האָט אונדז נישט באַצאָלט גאָרנישט פאַר אונדזער אַרבעט. מיר האָבן נאָר געקריגן מכות רצח. די אויפזעער פון דער אַרבעט זענען געווען צוויי דייטשן ניקל און טאַו־בער, דאָס זענען געווען צוויי מערדער און בלוט־זויפער, זיי האָבן זיך איזדיעקעוועט איבער אונדז און געשלאָגן אומברח־מנותדיק ביי יעדע געלעגנהייט ביי דער אַרבעט און אויך פאַר איר און נאָך איר.

סלופּיע־נאָוואָ

דעם 6.3.1941 האָבן די דייטשן מיט זייערע אונטער־העלפער אַרויסגעטריבן העכער זיבן הונדערט יידן פון שטעטל און זיי אַריבערגעפירט קיין סלופּיע־נאָוואָ און גע־מאַכט געטאָ אין שטעטל, וואָס האָט זיך געצויגן פון דער קירכן־גאַס ביז דער פּלאָצקער גאַס און ביז די פאַרוועס.

צווישן די דייטשן זענען געווען צוויי סוחרים העניג און אוגוסט, וואָס פלעגן פירן מסחרים מיט פּלאָצק, האָבן זיי מיך צוגענומען צו זיך, כ׳זאָל אַרבעטן פאַר זיי. איך פלעג פאַר זייערטוועגן אויפקויפן פּראָדוקטן, האָב איך פאַר מיר אויך געקויפט. אַמאָל אַ זאַק גרויפּן, אַ זעקל מעל און דער פאָטער מיינער האָט מיך אָפּגעוואַרט אין אַ הויף פון אַ גוי מיט אַ האַנט־וועגעלע, גענומען די סחורה, זי אַריינגעפירט אין געטאָ און פאַרקויפט און אַזוי אויסגעהאַלטן זיין הויזגעזינט און די ברייט פאַרצווייגטע משפחה זיינע — פון זון און איידעמס. איינמאָל האָבן אים די דייטשן געכאַפּט, צוגענו־מען דאָס וועגעלע מיט דער סחורה, אָנגעהרגעט אים גוט און אים פאַרפירט קיין פּלאָצק און אַריינגעוואָרפן אין טורמע. פון דאַן האָב איך שוין נישט זוכה געווען אים צו זען. דאָס איז געווען דער לעצטער טאָג, ווייזט אויס, פון מיין טאַטן עליו השלום.

תשעה־באב 1941 האָט מען מיך פאַרנומען אין אַרבעטס־לאַגער פון באַלסק. כ׳האָב דאָרט געאַרבעט ביים לייגן טעלע־פאָן־קאַבעלן. כ׳האָב זייער שווער געאַרבעט און געקריגן קלעפּ און געשרייען, וואָס האָבן מיר פאַרגליווערט דאָס בלוט אין די אָדערן, געשלאָפן זענען מיר אויף דער קאַלטער ערד, אין דער פינצטער און די לייז האָבן אונדז אויפגעפרעסן אונ־דזערע קערפּערס.

די לייז, דאָס איז געווען אַ דאָפּלטע פּיין, שעהן לאַנג האָבן מיר זיך באַשעפטיקט מיטן אויסכאַפּן זיי. מיר האָבן זיי געכאַפּט הויפנסטווייז און זיי האָבן זיך דאָך געמערט אונ־טער די הענט און אויסוואַקסן אין די טויזנטער — די נערוון זענען אונדז געשפּאַנט געוואָרן און פון דער הויט האָט גע־שפּריצט מיט בלוט, אָבער דאָס האָט מען נאָך געקאָנט דערליידן, דאָס ערגסטע אָבער איז געווען, וואָס מיט דער אויסרייד פון די לייז האָט מען אונדז געמאַכט יעדעס מאָל „שוואַנץ־פּאַראַדן", דאָס האָט דעם מענטשן דערדריקט צום טויט. דער דייטשישער קאָמענדאַנט פלעגט קומען מיט זיינע סאַטראַפּן, אונדז צווינגען אַראָפּלאָזן די הויזן און די פּאָלי־ציאַנטן פלעגן דערביי צוליכטן מיט זייערע עלעקטרישע לעמפּלעך און אָפּלאַכן פון אונדז. אַזוי האָט אויסגעזען דער שוואַנץ־פּאַראַד. זיי האָבן דאָס גערופן „יודן־פּאַראַדע" און אָפּשפּעטן פון אונדז צום טויט און צוגעבנדיק דערביי טויט שלעק.

צוריק אין ווישאָגראַד

נאָוועמבער 1941 האָט מען אונדז צוריקגעבראַכט קיין ווי־שאָגראַד. שבת איז עס געווען, האָט מען אַרומגערינגלט די יידישע וווינונגען, מ׳האָט געכאַפּט הונדערטער יידן פון די הייזער, אַ טייל האָט מען אַרויסגעשיקט קיין טשערווינסק און אַריבער טויזנט יידן האָט מען אַרויסגעטריבן קיין נאָווי־דוואָר אין וואָגנס און אין לאַסט־מאַשינען, געפּאַקט ווי הערינג האָבן די דייטשן איבערגעפירט די יידן פון זייער שטעטל אין דער פרעמד און אויף אייביק. ביים אויפשטייגן אויף די מאַשינען האָבן זיי אונדז געשלאָגן, די דייטשן מיט זייערע אונטערהעלפערס, די פּלעצאַקעס, וואָס מיר האָבן זיך אויפגענייט. כדי מיטצונעמען דעם לעצטן ביסן אונדזערן אין וועג אַריין האָבן זיי אונדז אָפּגעשניטן פון די פּלייצעס אַראָפּ, מיט דעם אויסרייד, אַז ס׳פאַרנעמט פּלאַץ, איבעריק פּלאַץ אין דעם לאַסט־מאַשין. מיטן אָפּשניידן די פּלעצאַקעס האָבן זיי אונדז אָפּגעשניטן דאָס לעצטע ביסל האָפענונג, צום לעבן און דערלעבן.

אין נאָווידוואָר

מיר זענען אָנגעקומען אַהער שבת נאָך מיטאָג. מ׳האָט אונדז אַריינגעשטופּט אין אַן ענגן אָנגעשטאָפּטן געטאָ. מיר האָבן געהאַט משפחה אין נאָווידוואָר, האָבן זיי אונדז אריינ־גענומען צו זיך אין שטוב, וואָס איז צופעליק אריינגעפאַלן אין גרויסן געטאָ.

ס׳איז אונדז געווען שלעכט צום טויט, אָן דעם טאַטן, וואָס האָט פאַר אַלעמען געזאָרגט, אָן אַ גראָשן געלט, מיר האָבן געהונגערט נאָך ברויט. די אַרבעט איז דאָ געווען שלעכט, שווער און נישט קיין באַצאָלטע, שייע, מיין ברו־דער איז געוואָרן אַפּאַטיש, ווילנלאָז און שרעקלעך פאַרצווייִ־פלט, אַזוי אַז די גאַנצע לאַסט פון זאָרגן פאַר דער משפחה איז געפאַלן אויף מיר.

כ׳האָב געהאַט אין ברירה, אָדער שטאַרבן פאַר הונ־גער, אָדער איינשטעלן דאָס לעבן און ווייטער שמוגלען.

כ׳האָב געוואָלט לעבן און באַלשאָסן ריזיקירן דאָס לעבן.

כ׳האָב זיך פאַרבונדן מיט נאַווידוואָרער חברה־לייט, וואָס האָבן געטון שמוגלען קיין לעגיאָנאָווע און כ׳האָב אָנגע־הויבן אַרבעטן. נאַכט־איין, נאַכט־אויס, האָב איך זיך געוואַל־גערט אויף די גרענעצן פון די מסוכנדיקע פּלעצער.

איך בין יונג געווען און נאָך נישט פאַרפליכטעט צו צוואַנגס־אַרבעט, האָב איך געשמוגלט.

דער שמוגל טראַקט האָט געפירט דורך אַ וואַלד. דער סקערדער וואַלד, וואָס האָט געפירט גלייך צו דער גרענעץ. אַ געדיכטע דייטשע גרענעץ־וואַך האָט געהאַט די גרענעץ מיט אויסדרעסירטע וואַך־הינט. שיסערייען זענען געפלויגן אָן אויפהער. די וואָס זענען פאַרוואונדעט געוואָרן און נישט געקאָנט אַנטלויפן האָבן די הינט געכאַפּט און צעריסן לע־בעדיקערהייט אויף שטיקער.

איינמאָל האָבן זיי געפאַקט זיבן יידן, לעבעדיק. צווישן זיי אויך אַ ייִנגל פון 16 יאָר. וואָלף לעווינס אַ זון פון ווי־שאַגראַד. איך האָב זיך צופעליק געראַטעוועט. אַלע זיבן האָבן די דייטשע מערדער געבראַכט אין געטאָ אַריין און זיי אויפגעהאָנגען אין מיטן העלן טאָג פאַר יעדן אין די אויגן. אַלע יידן פון געטאָ האָבן געמוזט אַרויסגיין אויפן פּלאַץ און צוזען ווי מ׳הענגט זייער בלוט און פלייש.

די קערפּערס זענען געבליבן הענגען 24 שעה אויף די תליות און געדינט אלס ביישפּיל פאַר די איבעריקע. מיין מאַמע האָט דאַן געזאָגט צו מיר:

— בעסער זונעניו וועלן מיר אויסגיין פאַר הונגער, אָבי כ׳זאָל נישט דערלעבן צו זען דיך אין אַזאַ סכנה.

דאָך האָב איך ווידער געמוזט שמוגלען, צו גרויס איז געווען דער הונגער. כ׳האָב נישט געקאָנט ביישטיין דעם נסיון.

כ׳האָב אָנגעהויבן שמוגלען עסנוואַרג פון ווישאַגראַד אין טשערווינסקער געטאָ. דאָ זענען די פאַרדינסטן געווען שוואַכערע, אָבער די ריזיקאָ אַ קלענערע. ס׳איז געווען דאַן ווינטער, כ׳האָב די סחורה געפירט אין שליטנס, אין די נעכט, איבערגעפרוירן געוואָרן פאַרנדיק, אָבער געלעבט און גע־האָלפן דער משפחה.

מ׳האָט מיך צו ענדע געכאַפּט. זיי האָבן מיך אָפּגעפירט אין דער פּאָליציי, אַריינגעוואָרפן אין קעלער אויף אַ גאַנצער נאַכט. אינדערפרי האָט מיך איין פּאָליציי־מאַן אַרויסגענומען פון קעלער, אַריינגעפירט מיך אין אַ פעלד־קלאָזעט אַריין, פאַרשלאָסן די טיר הינטער מיר און געזאָגט:

— דו קליין הינטעלע, אָט אַ דאָ וועסטו אַזוי לאַנג זיצן ביז דו וועסט ווערן איין שטיק אייז.

אין דרויסן איז געווען אַ שרעקלעכער פראָסט, נאָך אַ האַלבע שעה האָב איך געפילט, אַז כ׳וועל נישט אויס־האַלטן די קעלט, בין איך אַראָפּ אין גרוב אַריין זוכן אַ שוץ פון דער עסטרעמער קעלט. עס האָט נישט געהאָלפן. צופע־ליק איז דאָרט דורכגעגאַנגען מיינער אַ פריינט, ער דער־הערט מיין וואַיען, האָט ער זיך איינגעשטעלט, אויפגעריסן אַ לאַך און כ׳בין אַרויס.

כ׳בין באַלד אַנטלאָפן קיין טשערווינסק אין געטאָ.

אויף צומאָרגנס זענען זיי געלאָפן מיך זוכן קיין נאַווי־דוואָר. ס׳האָט מיר אָפּגעגליקט.

אינמיטן נאַוועמבער האָבן די דייטשן גענומען עטלעכע און פערציק יידן קיין סטאַטשניע. מען האָט זיי פאַראַרבעט צום טויט. איינציקע זענען אַנטלאָפן האָבן זיי גענומען ניין און צוואַנציק יידן און זיי צעשניטן לעבעדיקערהייט אויף שטיק שטיקלעך, דערנאָך האָבן זיי אויסגעגראָבן אַ גרוב און זיי באַגראָבן. די פאַרפייניקטע קערפּערס האָבן נאָך געזשי־פּעט, געאָטעמט ווען מען האָט זיי אַריינגעוואָרפן אין גרוב און פאַרשיט.

די לעצטע אויסזידלונג

דעם 12.12.1942 האָט מען די לעצטע יידן אַרויסגעפירט פון געטאָ נאַווידוואָר.

איך בין אָנגעקומען מיטן לעצטן טראַנספּאָרט קיין ביר־קנאַו אין דעם באַוווסטן לאַגער פון ברען־אויוונס פאַר מענ־טשן און גאַז־קאַמערן.

מאָנטיק נאָך מיטאָג, טבת 1942, האָט מען מיך מיט מיין ברודער שייע גענומען צו דער אַרבעט. מען האָט אונדז אָפּגעשיידט פון דער גאַנצער משפחה און אַוועקגעשטעלט אין אַ זייט.

דאַן האָט מען אָפּגעגלידערט פון אונדז אונדזערע טייערסטע, וואָס מיר האָבן געהאַט אָפּגעשניטן פון אונדזער קערפּער און נשמה אויף אייביק.

מיין מאַמע, מיין ברודער יעקב, מיין שוועסטער דבורה, און אונדזער קליינטשיק ברודערל יאָסעלע זענען דעם זעלבן טאָג פאַרברענט געוואָרן, נאָך דעם, וואָס זיי האָבן זיי פאַר־גאַזט צום טויט.

צו מאָרגנס האָט מען אונדז אויסגעטאַטואירט נומערן אויף די עלנבויגנס. מיין נומער איז געוואָרן 83333, מיין ברודערס — 83335. מען האָט אונדז אויסגעטון נאַקעט. מ׳האָט אונדז אויסראַזירט אַלע האָריקע פלעצער פון קערפּער, אַריינגעזעצט אין אַ בונא און אונדז געהאַלטן אין איזאָלאַציע 21 טעג. מען האָט אונדז געזאָלט שיקן צו דער אַרבעט, אָבער פיל פון אונדז זענען קראַנק געוואָרן אויף פלעק־טיפוס און מ׳האָט אונדז אַלע אָפּגעשיקט צוריק קיין בירקנאַו. דאָ זענען געקומען דאָקטוירים און האָבן אויסגעקליבן די געזונטסטע פון אונדז און אַוועקגעשטעלט אין אַ זייט. זיי האָט מען איבערגעלאָזט זיי זאָלן נאָך לעבן אַ ביסל. די איבעריקע האָבן די דייטשן פאַרגאַזט און פאַרברענט.

איך און מיין ברודער זענען געווען צווישן די געזונטע און מיר זענען געבליבן.

דאַן האָבן די דייטשן פאַרברענט דוד פּרוסאַק, דער זון פון איטשע פישער, הירשל לעווין, מאָניע לעווינס זון, אשר ליכטנ־שטיין, אברהם חיים פרצעס זון, פסח פּרוסאַק (שימבער) שלמה דודס אידעם און ישראל גאָלדמאַן, שלמה לומפּס איי־ניקל

מיר האָבן געאַרבעט ביי רעפּאַרירן און ברוקירן שאָסייען און ווידער געקריגן געשלאָגן שרעקלעכע קלעפּ, געקריגן געשימפּט, געוואָרן פאַרשריגן. די געשרייען און קלעפּ האָבן

אונדז פֿאַרמאַטערט נאָך מער ווי די אַרבעט. ביי דער אַרבעט האָב איך באַגעגנט הירש יאָסקע פויגלס זון און אבא ראָק. ווי מען ווייסט זענען זיי געווען קרעפטיק שטאַרקע מענער, בעלי־עגלות פון קינדווייז אָן, פאַרהאַרטעוועטע און געזונטע, דאָך זענען זיי צוזאַמענגעבראָכן געוואָרן אין די שווערע שרעקלעכע אַרבעטס־באַדינגונגען און זענען אַוועקגעפאַלן.

מיטאַמאָל האָבן די דייטשן אויסגעוויילט אַלע 18־יעריקע יינגלעך פון צווישן אונדז און זיי אַוועקגעשיקט אין אַן אַרבעטס־לאַגער, וואָס זיי האָבן גערופן „די בוי שולע פון דער קאָמענדאַנטור". מיט מיר פון ווישאָגראָד איז אויך געווען אברהם פּאָפּאָווסקי, אייזיק פּרוסאַק, שלמה גורפינקעלס צוויי אייניקלעך, וואָס זענען איצט אין לאָנדאָן, שמחה ליפּסקי, חנן ליפּסקי, ביידע איצט אין אַמעריקע, שמואליק בוקי, וואָס איז איבערגעקומען אַלע גרויזאַמקייטן פון דעם לאַגער, געקומען קיין ישראל און געפאַלן אין דער באַפרייאונגס־קריג, מיין ברודער ישעיה, וואָס איז אומגעקומען אין איינעם פון די טראַנספּאָרטן און משה שענקמאַן, וואָס איז אַוועקגעפאַלן אינמיטן דער אַרבעט אין דער „בוי שולע".

איך און אברהם פּאָפּאָווסקי געפינען זיך אין ישראל.

דריי חדשים זענען מיר פאַרבליבן אין דער „שולע" און דאַן האָט מען אונדז געהייסן בויען הייזער. מיר האָבן געאַרבעט מיט פרייע בירגער, זיי פלעגן זיך ביטן מיט אונדז. זיי האָבן גענומען פון אונדז לייבלעך, סוועטערס און געגעבן אונדז ברויט אַלס פרייז פאַר זיי.

אינצווישן האָט מען מיך אריבערגעפירט אין דער אָפּטיילונג פון קעסל פירער. מיר האָבן געפירט די קעסלען מיטן עסן פון דער אַלגעמיינער קיך צו די פאַרשידענע קאָמענדעס. דאָ אין קיך האָב איך „אָרגאַניזירט" יעדעס מאָל אַ קעסל עסן פאַר אונדזערוועגן. כ'האָב פשוט זיך איינגעשטעלט און געגנבעט עסן פאַר אונדזער לאַגער. דאָרט האָבן געוואַרט אויפן ביסל עסן אונדזערע שטאָטישע און פריינט הונגעריקע און גיריקע נאָך עסן.

אַזוי האָט מען אויסגעהאַלטן ביז אינמיטן יאַנואַר 1945.

דעם אַכצנטן דעם חודש זענען מיר אַריבערגעפירט געוואָרן קיין גלייוויץ ווידער אין לאַסט־וואַגאָנען און ווידער געפּאַקט ווי הערינג, אין יעדער וואגאָן צו 120 מענטשן.

פון דאָרט האָט מען אונדז געפירט קיין מאַטהאַוזן. מיר זענען געפאָרן עטלעכע טעג און אַ גרויסע צאָל יידן זענען געשטאָרבן אין וועג. כ'בין אָנגעקומען קיין מאַטהאוזען צוזאַמען מיט שמחה ליפּסקי, חנן ליפּסקי און מיין ברודער.

נאָך עטלעכע טעג האָט מען אונדז אריבערגעפירט קיין עבענזע. מען האָט אונדז אַריינגעוואָרפן אין באַראַקן. צו פיר־פינף אין אַ בעט, מיר פלעגן ליגן אַ גאַנצע נאַכט נישט אַריר צו טאָן זיך, קאָפּ צו פיס, פיס צו קאָפּ, אויסגעפּאַקט ווי סאַרדינען.

יעדן פרימאָרגן האָט מען אונדז אויפגעוועקט צו דער אַרבעט 5 אַזייגער. מיר האָבן געגראָבן טונעלן אין די בערג, די דייטשישע מערדער האָבן שוין געהאַלטן פאַר זייער סוף, דאָך האָבן זיי זיך נאָך מערדערלעך נוקם געווען אין יידן.

זיי פלעגן אונדז יאָגן אַרויף אַ באַרג אויף הויכע בערג ווי די הינט. יידן זענען נעבעך געפאַלן ביים לויפן און זיך אַראָפּגעקייקלט אין די טיפע אָפּגרונטן און געהרגעט געוואָרן.

דאָרט בין איך געבליבן ביזן זעקסטן מאַי 1945. דעם טאָג האָט דאָס אַמעריקאַנער מיליטער אונדז באַפרייט.

אין דעם טאָג פון מיין באַפרייאונג האָב איך געוויגן 39 קליאָגראַם. זייער שווער איז מיר אָנגעקומען צוריקצוקומען צו זיך און זיך לענגער צו האַלטן. כ'האָב זיך געשטרקט, געגעסן און צוגענומען אויף דער וואָג.

אין 29.3.1949 בין איך געקומען קיין ישראל.

יענקל גמאַכס אייניקלעך

שמעון זלאַטניקס קינדער

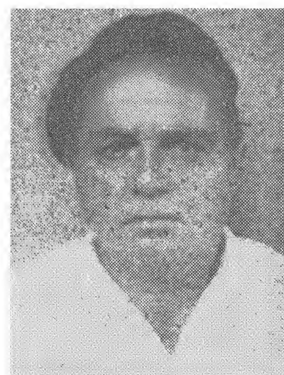
גמאַכס טעכטערלעך

ז. בילגאָריי

כ׳בין פאָרפאָרן קיין בערלין

אין ווישאָגראָדער געטאָ בין איך געווען ביזן סוף. ביז דעם לעצטן אַרויסטרייבן פון לעצטן יידן אין שטעטל. אַ טאָג פאַר דעם גירוש בין איך אַוועק פון ווישאָגראָד, אָבער נישט מיט אַלע.

ביינאַכט איז געקומען אַ באַקאַנטער דייטש פון שטעטל און האָט מיר געזאָגט:

— האָסט פאַמיליע אין טשערווינסק, אַנטלויף וואָס שנע־לער אַהינצו, ווייל מאָרגן וועט מען אַרויסטרייבן אַלע יידן און ווער ווייסט וווהין און ווער ווייסט, וואָס מיט זיי וועט געשען.

אין דער זעלבער נאַכט האָב איך גענומען מיין מאַמען, מיינע דריי שוועסטער, מיין פרוי און ברודער, מיר האָבן איינגעפּאַקט די פעקלעך און אַרויס אין וועג קיין טשערווינסק.

דאָס איז געווען מיין ערשטע נאַכט אויסער דעם שטעטל. פון קינדווייז אָן האָב איך זי נישט פאַרלאָזט. קיין אַנדער וועלט נישט געזען. ווען כ׳האָב זיך אויפגעכאַפּט אינדערפרי איז שוין אַ טייל יידן פון ווישאָגראָד געווען דאָ אין טשער־ווינסק. זיי זענען געווען נעבעכדיק און צעבראָכן. אַ טייל האָבן געשלעפּט זייערע פעקלעך אין די הענט און אַ טייל פון זיי האָבן געפירט אַ געפעק אויף געדונגענע פורמאַנקעס. פון דעם וואָס זיי האָבן באַוויזן אָפּצוראַטעווען, פון גאַנצן האָב און גוטס, האָבן זיי געשלעפּט.

נאָך 3 מאָנאַט זענען אַהער געקומען געסטאַפּאָווצעס און מיך אַרעסטירט פאַר אַ משפט, וואָס כ׳האָב געהאַט, נאָך אין געטאָ אין ווישאָגראָד, כ׳האָב דאָרט געהאַנדלט מיט בראָנפן, וואָס אַ גוי פלעג מיר ברענגען און איך פלעג אים פאַרקויפן אין געטאָ. אייגנטלעך האָבן זיי מיך געפּאַקט ווען כ׳האָב גע־טראָגן ליידיקע פלעשער, כדי צו געבן דעם גוי. אָבער די געסטאַפּאָ האָט דערשמעקט דעם ריח פון בראָנפן און דאָס איז פאַר זיי געווען גענוג קעגן אַ יידן, אים אָנצוגעבן אין געריכט.

כ׳בין אָפּגעזעסן אין פלאָצקער טורמע 6 מאָנאַט אָנ־שטאָט 1 מאָנאַט. איך בין פאַרמשפט געוואָרן נאָך אויף 1 מאָ־נאַט מיט געלט־שטראָף, אָבער כ׳האָב נישט געהאַט קיין געלט צו באַצאָלן.

פון דער טורמע האָט מען מיך פאַרנומען מיט נאָך יידן קיין אוסטריע אין מאַטהאַוזן־לאַגער. מ׳האָט אונדז געפירט צוזאַמען מיט דייטשע פּאָליטישע אַרעסטאַנטן צופוס, אָן עסן און אָן רו. פון פינף און דרייסיק יידן, וואָס מ׳האָט געפירט קיין מאַטהאַוזן בין איך איינער אַליין געבליבן. אַלע איבע־ריקע יידן האָבן די נאַציס דערמאָרדעט. די קרימינעלע דיי־טשישע אַרעסטאַנטן האָבן אויך צוגעהאָלפן צום מאָרד.

איך האָב געהאַט מזל, כ׳האָב געאַרבעט צוזאַמען מיט דייטשן, פּאָליטיש פאַראורטיילטע, וואָס מ׳האָט זיי באַ־שטראָפט צוליב זייערע אידעישע פאַרברעכנס, זעלבשטענדיקן דענקן און זייער קעגנשטעלן זיך דעם מערדערישן רעזשים. מ׳האָט זיי פאַרמשפט אויף צענדליקער יאָרן. זיי האָבן מיך געראַטעוועט אויף פאַרשידענע אופנים. זייער באַציאונג צו יידן איז געווען אַ באַציאונג פון פאַרשטענדעניש צו אונדזער גורל, ווייל זיי אַליין האָבן געליטן פון זייערע ברידער אַזוי ווי אונדז כמעט.

איינמאָל, נאָך 4 מאָנאַטן, בין איך אַרויסגעגאַנגען פון לאַגער צו דער אַרבעט, ווי דער שטייגער איז געווען טאָג־איין־טאָג־אויס. אינדעם קומט צו צו אונדזער אָפּטיילונג אַ שיין געקליידעטער דייטש, לויט די קליידער האָב איך דער־קענט, אַז דאָס איז אַן עס־עס־מאַן. ער האָט זיך געווענדעט צום קאַפּאָ און אים געהייסן ער זאָל מיך נישט צוריקברענגען אין לאַגער, נאָר זאָל מיך דערשיסן אויפן וועג. אָבער דער קאַפּאָ האָט אַ שפּרונג געטון צו אים און געזאָגט:

— אים וועלן מיר נישט הרגענען, ער איז אַ געזונטער און נוציקער אַרבעטער.

כ׳ווייס נישט ווי דאָס איז געשען. אָבער דער מערדער האָט אים גאָרנישט געענטפערט, נאָר ער האָט אים געהייסן מיך אָפּהאַלטן, ווען מיר וועלן צוריקקומען, און נישט אַריינ־לאָזן אין בלאָק אַריין, כ׳זאָל בלייבן ביים טויער. קעגן דעם האָט דער קאַפּאָ נישט געקאָנט זיך קעגנשטעלן.

ער האָט אַלעמען אַריינגענומען. מיך האָט ער געלאָזט שטיין אויסער דעם לאַגער. כ׳בין געווען זיכער, אַז דאָס מאָל וועל איך קיין לעבעדיקער נישט אַרויס. די עס־עס אַליין וועלן מיך הרגענען.

ווען כ׳בין צו צום טויער איז געשטאַנען אַן עס־עס־מאַן און געהייסן אַלעמען אַריין אין די בלאָקן. מיר האָט ער גע־הייסן לויפן צום צווייטן טויער, אָן ערך 100 מעטער ווייט פון ערשטן. האָב איך געמיינט, אַז לויפנדיק וועט ער מיר אַריינהאַקן אַ קויל אין פּלייצע. בין איך געלאָפן מיטן גאַנצן

כוח, כ׳בין שנעל אָנגעקומען צום טויער. האָט ער געשריגן כ׳זאָל זאָפאָרט צוריקלויפן צום ערשטן טויער.

כ׳בין ווידער געלאָפן, שנעל ווי כ׳האָב נאָר געקאָנט, און צוקומענדיק צו אים האָב איך זיך אַוועקגעשטעלט נעבן אים אויסגעצויגן און סאַלוטירט פאַר אים ווי אַ זעלנער. ער האָט מיך אָפּגעמאָסטן פון קאָפּ ביז די פיס און מיר געהייסן אַראָפּ אין דער וואַש־קאַמער און מער זיך נישט ווייזן דאָ אין בלאָק. ער האָט פשוט געוואָלט זיך אָפּרעכענען מיט די פּאָליטישע דייטשן און קיין ייד זאָל דאָס נישט צוזען.

ס׳איז געוואָרן פאַרנאַכט, כ׳האָב געוואָלט גיין צו מיר אין בלאָק, אָבער מ׳האָט מיך נישט געלאָזט און געהייסן נעכטיקן אין וואַש־קאַמער. זיי האָבן מיר געבראַכט אַ מאַטראַץ, 2 קאָצן, ברויט און קאַפע. כ׳האָב זיך אַוועקגעלייגט אויף דעם מאַטראַץ און איינגעשלאָפן שנעל.

צומאָרגנס האָט מען מיר געבראַכט אַ לעבל ברויט און פרעמדע ציווילע קליידער, נישט מיינע. כ׳האָב זיך אָנגעטון און געוואַרט. ס׳איז איבערגעגאַנגען אַ שטיקל צייט איז געקומען אַ געסטאַפּאָ־מאַן, מיך גענומען און געגאַנגען.

דער מאַן האָט נישט אויסגערעדט צו מיר אַפילו אַ וואָרט, כ׳האָב געמוזט פאַרשטיין לויט זיינע באַוועגונגען וווהין צו גיין. כ׳בין געגאַנגען נאָך אים. מיר זענען ווייט אַוועק. מיר זענען געפאָרן מיט דער באַן 3 טעג, מיר זענען צו צו אַ לאַגער פון באַראַקן, און קאַמערן, און קרעמאַטאָריעס. דער לאַגער איז געווען ריזן־גרויס, ווי אַן אויסגעבויטע שטאָט. לאָזט זיך אויס, אַז כ׳בין אָנגעקומען קיין אוישוויץ. מ׳האָט מיר באַלד אויסטאַטואירט אַ נומער אויף דער האַנט, מ׳האָט מיך אָנגעטון די באַוווסטע פּאַסן־קליידער, און מ׳האָט מיר אָפּגעגעבן אַ פּלאַץ אין בלאָק.

דער אַרבעטס־עלטסטער פון מיין אָפּטיילונג איז געווען אַ דייטש, אַ סאַדיסט אָן אַ האַרץ, ווען ער האָט מיך דערזען האָט ער אַ זאָג געטון:

— אויב דו ביסט אַהער פאַרפאָרן אַ לעבעדיקער פון מאַטהאַוזן, וועסטו שוין בלייבן לעבן.

ער האָט מיך צוגעטיילט צו אַן אָפּטיילונג, וואָס האָט געאַרבעט ביי אויפלאָדן ציגל. האָט ער צוגערופן צו זיך דעם קאַפּאָ און געזאָגט:

— אים זאָלסטו מער נישט דערטשעפּן, נישט שלאָגן, ער איז געקומען פון מאַטהאַוזן.

נאָך 3 מאָנאַט האָט מען מיך איבערגעפירט קיין בירקענאַו. יעדער בלאָק אונדזערע האָט באַדאַרפט אויסטיילן פון זיך צוואַנציק יידן קיין בירקענאַו, בין איך געווען צווישן זיי.

אַ וואָך צייט האָט מען אונדז פריער געהאַלטן אין אַ קעלער אין אוישוויץ איזאָלירט פון אַנדערע. מ׳האָט אונדז נישט געזאָגט, וואָס מ׳מיינט צו טון מיט אונדז. מענטשן האָבן געוויינט, אויסגעבראָכן אין היסטעריעס, זיי זענען געווען זיכער, אַז מ׳פירט זיי צום טויט. איך האָב מיך געשטאַרקט. זיך געהאַלטן גוט, און זיך נישט אונטערגעגעבן מיינע געשפּאַנטע נערוון, אָבער די ספיקות האָבן מיך גוט גענעיקערט.

ביים ענדע וואָך האָט מען אונדז גענומען קיין בירקענאַו. מ׳האָט אונדז אַרויסגענומען אַלע דריי הונדערט מענטשן און געפירט.

אין בירקענאַו האָב איך געפונען געציילטע ווישאָגראַדער מענטשן. זיי האָבן מיר דערציילט, אַז מייך גאַנצע משפחה האָבן די דייטשן פאַרברענט אין די קרעמאַטאָריעס נאָכן פאַרגאַזן.

הייסט עס, אַז כ׳בין איינזאַם און אַליין. די לאַגע מיינע איז געווען קלאָר.

אַ צוויי יאָר האָב איך געאַרבעט אין בירקענאַו, אין אַן איינהייט, וואָס האָט סאָרטירט קליידער און אַנדערע זאַכן.

קליידער און זאַכן פון די פאַרברענטע יידן אין די בירקענאַוער קרעמאַטאָריעס!

זיי האָבן זיי סאָרטירט, כדי איבערצושיקן קיין דייטשלאַנד. דאַן האָב איך געזען, אַז זיי הרגענען נישט סתם אַזוי קיין יידן, ס׳איז מיר קלאָר געוואָרן, אַז די נאַצישע פאַרברעכער מאָרדן אויס יידן, כדי זיי צו באַרויבן.

סאָרטירנדיק די קליידער האָבן מיר געפונען אין זיי געלד מיט זילבער. האָבן מיר אַ גרויסע טייל דערפון איבערגעפירט אין לאַגער אַריין, אפשר וועלן יידן זיך קאָנען אַמאָל אָפּראַטעווען זייער לעבן דערמיט.

פון דאָרט האָבן זיי מיך איבערגעפירט קיין בונאַ. דאָרט האָט מען שוין געהערט, אַז די רוסן זענען נאָענט.

די דייטשן האָבן זיך געיאָגט און אַרויסגענומען אונדז אויף שנעל פון לאַגער און אַוועקגעפירט אונדז ווייט פון דאַנעט. מ׳האָט אונדז געפירט צופוס צו אַן אומבאַקאַנטן פּלאַץ. מיר זענען געווען הונגעריק און מיד, אָבער דאָס האָט זיי נישט געשטערט. אַזוי האָבן זיי אונדז געיאָגט אַ פּאָר וואָכן. און מיר האָבן אַלץ נישט געוווסט וווהין.

אויפן וועג האָבן זיי אויסגעמאָרדעט אַ דריי טויזנט יידן, וואָס זענען געווען אונטערשטעליק אָן כוחות און אויסגעהונגערט. פון דריי טויזנט יידן זענען מיר געבליבן קוים הונדערט אַכציק. אויפן וועג האָבן מיר זיך דערוויסט, אַז זיי האָבן בדעה אונדז אויסצומאָרדן אין וועג, כדי צו פאַרטושן די שפּורן פון זייערע פאַרברעכנס און אומברענגען די עדות פון דעם.

אינצווישן האָבן אָנגעהויבן קומען אָנקלאַגעס פון דייטשישן מיליטער. אַז די טויטע קערפּער, וואָס וואַלגערן זיך אין די זייטן פון די וועגן, פוילן און צעפּאַלן זיך, און די לופט איז אָנגעפילט מיטן געשטאַנק פון דעם פוילן, דאָס מיליטער קאָן זיך נישט באַוועגן אין אַזעלכע באַדינגונגען, די לופט שטיקט זיי און דאָס בילד פון וואַלגערנדיקע הפקר־קרבנות שוואַכט זיי אָפּ אינגאַנצן. די גאַנצע אומגעבונג איז געווען פאַרפעסטעט פון טויטן געשטאַנק, וואָס האָט געשוועבט אין דער לופטן. זיי האָבן זיך געשראָקן, דאָס מיליטער האָט אויך מורא געהאַט פאַר עפּידעמיעס און האָט געדראָט אַנצונעמען מיטלען.

זיי האָבן נישט געהאַט קיין צייט צו באַגראָבן די טויטע, האָבן זיי געמוזט אויפהערן דעם ווייטערדיקן מאָרד. זיי האָבן אונדז אַריינגעפירט צו אַ דייטש אין אַ פערד־שטאַל, אונדז אָנגעגעסן און אָנגעהויבן צו באַשעפטיקן מיט גראָבן קאַנאַלן און שוץ־אַקאָפּעס.

אַ מאָנאַט צייט כמעט האָבן מיר דאָרט געאַרבעט. ס׳וויזט אויס, אַז דאָס מיליטער האָט דאָס געפּאָדערט פון זיי, אויסער דעם זענען זיי געווען זיכער, אַז מיר זענען אַזוי שוצלאָז און אומבאַהאָלפן, אַז מיר וועלן זיי נישט אַוועק און מיט דער צייט וועלן זיי זייערס מיט אונדז אויספירן.

איינמאָל שטייען מיר אויף אינדערפרי און לויפן צו די אָקאָפּעס אַרבעטן, יעדער זוכט זיין קאָפּאַ, די שרעק איז גרויס, מ׳האָט נישט געהערט דעם גאַנג. אַוודאי פאַרשלאָפן, איז ווער ווייסט, וואָס ס׳וועט שוין קאָסטן יעדן איינעם. אָבער ווען מיר זענען אַריין אין די אָקאָפּעס זענען שוין דאָרט גע־ווען די רוסן.

לאָזט זיך אויס, אַז ביינאַכט האָט מען אָנגעזאָגט די דייי־טשן, זיי זאָלן וואָס שנעלער אַנטלויפן, האָבן זיי אין דער גרויי־סער בהלה נישט באַוויזן אונדז צו פאַרניכטן.

ערשט דאַן האָבן מיר זיך דערוויסט, אַז מיר זענען דאָ 10 ק״מ פון בערלין, און אַז דער רוסישער פאָרשריט האָלט ווייטער אָן און גייט טיף קיין דייטשלאַנד, און דער פראָנט האָט זיך אַריבער געטראָגן אויף די פעלדער פון די פאַר־ברעכער.

*

אַזוי בין איך געבליבן לעבן. ס׳זענען מיט מיר געשען עפּעס אומפאַרשטענדלעכע צופאַלן. נסים.

ווען די מלחמה האָט זיך געענדיקט, האָב איך נישט געהאַט צו וועמען זיך אומצוקערן, צו וועמען צו גיין, וועמען צו זוכן.

בין איך אַוועק קיין ווישאַגראַד.

דאָס שטעטל איז געווען פוסט. קיין יידישן נפש האָט מען נישט געזען. די מאַכט איז געווען אין די הענט פון די פּאָ־ליאַקן. דער בירגערמייסטער האָט מיר צוגעטיילט אַ וווינונג און כ׳בין דאָרט געבליבן 5 יאָר.

*

5 יאָר בין איך אַלט געווען ווען מיין פאָטער איז גע־שטאָרבן און האָט איבערגעלאָזט מיין מאַמע אַן אַלמנה מיט פינף קינדער. איך האָב געמוזט אַרבעטן פון קינדוויז. כ׳האָב נישט געהאַט ווען צו לערנען, כ׳בין נישט געווען איינגעוועבט אין לעבן פון שטעטל, שפּעטערצו, אַלע האָבן זיך געקהלט, איך האָב זיך נישט אָפּגעגעבן מיט פּאָליטיק ,אָדער געזעל־שאַפטלעכע אַרבעט, ס׳האָט מיך נישט געצויגן צו דעם, כ׳האָב אויך קיין צייט נישט געהאַט, כ׳האָב געקענט זייער ווייניק מענטשן אין ווישאַגראַד, אָבער דאָס שטעטל איז מיר געווען טייער. כ׳האָב געמיינט כ׳וועל מיין גאַנץ לעבן בלייבן אין איר. כ׳האָב אויך איצט געוואָלט בלייבן דאָרט. אָבער איצט האָט מיך יעדעס געסל דערמאָנט דערשיטערנדיקס. פאַר מיינע אויגן זענען דורכגעגאַנגען גרויל־בילדער פון די נאַציש צייטן. כ׳האָב זיך דערמאָנט זייער מערדעריי, זייער איזדיעקע־ווען זיך אויף יידן. מיט מיינע אייגענע אויגן האָב איך געזען, ווי אָט אַ דאָ אין גאַס האָבן די נאַציס, די דייטשע מערדער, דערשאָסן פּשוטע, טייערע, תמימותדיקע יידן. אַזוי זיך סתם האָבן זיי אַריינגעהאַקט זייערע קוילן אין די הערצער פון יידן רודפי שלום, פרידנזוכנדיקע יידעלעך, סתם אַזוי אויספּאַר־גניגן האָבן זיי זיי געהרגעט, קאַלטבלוטיק, שפּילעוודיק. דאָ, אין אַ צווייטער גאַס, זענען אויסגעוואַקסן פאַר מיינע אויגן בילדער פון יידן, וואָס האָבן זיך קוים געשלעפּט אויף די פיס, פאַרהונגערטע, פאַרמאַטערטע, און פּלוצעם אַזוי גייענדיק דאָ אין זייער גאַס פאַלט אַן אויף זיי אַן אָנגעפּרע־סענער, ריזיק־גרויסער דייטש, און הייבט אָן צו שלאָגן מיט זיינע האַמערדיקע פויסטן דאָס נעבעכדיקע, אומבאַהאָלפענע יידעלע, און ער האַקט אַזוי לאַנג און קאָפּעט אים מיט די געקאָוועטע שיך זיינע אין בויך אַריין, ביז ער פאַלט אַוועק, גיט אַ צוויי ציקן מיטן קערפּער און הויכט אויס זיין נשמה. אין גאַס פון מיין שטעטעלע זענען זיי אַרומגעגאַנגען און נאָר געזוכט צו דערמאָרדן יידן מיט זייערע אייגענע הענט. איך אַליין, מיר אַליין האָט דאָס זעלבע פּאַסירט. וויפל האָב איך זיך אָנגעליטן הונגער און דערנידערונג. זיי האָבן דאָך מיך אַמאָל געשלאָגן ביז צום טויט, געשפּיגן אין פּנים, געפּראַסקעט אין די באַקן און געקאָפּעט מיך אין בויך אַריין.

און נישט נאָר די נאַציס. די פּאָליאַקן זענען נישט געווען בעסער. די נעבעכדיקע פּאָליאַקעלעך האָבן זיך אויך געבאָדן אין יידיש בלוט, אין דער צייט ווען זיי אַליין זענען געווען דערנידעריקט און פאַרשקלאָפּט דורך דעם זעלבן דייטש. זיי זענען געבליבן די זעלבע פאַררעטער און שקלאָפּן.

איך האָב באַשלאָסן אַוועק פון דאַנען.

איינמאָל, אַ פרימאָרגן, האָב איך זיך אויפגעהויבן און אַוועק, אַזוי זיך אַרויסגעגאַנגען פון שטעטל און אַוועק אויף אייביק. כ׳האָב נישט געהאַט מיט וועמען כ׳זאָל זיך דאַרפן געזעגענען אין מיין שטעטל!

ווישאַגראַד, וואָס איז אַמאָל געווען פאַר מיר מיין לעבנס־שטאָט, די שטאָט פון מיינע קרובים, חברים און טייערסטע, געוואָרן אינהאַלטסלאָז און פרעמד.

מער וויל איך זי שוין נישט זען. וואָס די פּאָליאַקן האָבן געמאַכט פון אונדזער ווישאַגראַד האָב איך געזען אין די 5 יאָר פון פּוילישן רעזשים דאָרט איז מיר גענוג דאָס צו זאָגן.

איך וועל געדענקען ווישאַגראַד, די יידישע, אַמאָליקע, און די איז שוין מער נישטאָ.

חנוך לעווין

דער אַריינמאַרש

פרייטיק־צונאַכטס. אַ וואָך נאָכן קריגס־אויסברוך, דער אַלטער קאַבאַלינסקי פאַרטיילט די פאַטרולן פון דער אַזוי גע־רופענער מיליץ, וועלכע האָט זיך געשאַפן צו פאַרמיידן דאָס אויספלינדערן די דירות און געשעפטן, וועלכע זענען געבליבן פראַנק און פריי, נאָכדעם ווי דריי־פערטל איינוווינער האָבן פריער מיט פיר טעג פאַרלאָזט דאָס שטעטל, מיטגעריסן מיטן דראַנג פון פליטים, וואָס זענען אָנגעקומען פון פלאָנסקער זייט.

9 אַזייגער אָוונט האָב איך מיטן דייטשן אָרגאַניסטער ראַסל איבערגענומען די פאָסטנס און מיר האָבן פאַטראָלירט איבער די ליידיקע גאַסן. אונדזער פאַטראָל איז באַשטאַנען פון אָנפאַנג בריק, וואָס איז מיט פיר טעג צוריק אויפגעריסן געוואָרן דורך די פוילישע אָפטרעטנדיקע סאַפיערן. די צע־שטערטע בריק האָט אָנגעוואָרפן אַ מורא, קוקנדיק אויף די בעלקעס און אייזנס, וועלכע האָבן אַרויסגעשטאַרצט אין אַלע זייטן. ס'איז שווער געווען צו דערקענען, אַז אויף דעם פלאַץ איז אַמאָל אַ בריק געשטאַנען.

פון דאָרט איז אונדזער מאַרשרוט געגאַנגען איבערן לאַנגן וועגס־מאַרק אין רעמבאָווסקע ביז שלמה גאַרפינקעל, דאָרט, עק רעמבאָווסקע, האָבן זיך געהערט קולות פון פייפע־ריי, וועלכע האָבן דערמאָנט די אונדז באַקאַנטע פוילישע פייף קולות, דאַן האָבן מיר זיך אומגעקערט צום קאָשציאָל, דאָרט האָט סטאַציאָנירט אַ גרויסע פויליש מיליטער. מיר האָבן דעם אָפיציר געמאָלדן וועגן די סודותפולע פייפערייען. ער האָט פאַר אונדז געלאָזט הערן זיין פייף און מיר האָבן געהאַלטן, אַז זיין טאָן איז אַ גאַנץ אַנדערער.

צוויי אַזייגער ביינאַכט האָט זיך געענדיקט אונדזער פאַטראָל.

צומאָרגנס (שבת) 10 אַזייגער פאַר מיטאָג, זענען מיר גע־שטאַנען אַ גרופע פון דער מיליץ נעבן בית־המדרש ליקל. אין דעם מאָמענט איז אָנגעלאָפן אַן עראָפלאַן אין דער ריכטונג פון רעמבאָווע, עס האָט אויסגעזען, ווי ער לאָזט זיך דאָרט אַרונטער. דער קאָמענדאַנט קאַבאַלינסקי האָט געבעטן שמעון גראָסדאָרף, ער זאָל לויפן אין דער ריכטונג הינטער דער שטאָט, זען ווו ער האָט זיך אַרונטערגעלאָזט. אין דעם מאָמענט האָט זיך געהערט שיסערייען פון קאָשציאָל־געגנט. דאָס האָט דאָרט שטייענדיקע פוילישע מיליטער אַרויפגעשאָסן צום עראָ־פלאַן און אַלס ענטפער איז אָנגעפלויגן אַן עסקאַדרע דייטשישע עראָפלאַנען, וועלכע האָבן באָמבאַרדירט דעם טייל פון זיי־קאָווסקי ביז מענדל פערשט. עס איז אויסגעבראָכן אַ גרויס פייער, וואָס האָט דעם גאַנצן טייל שטאָט אָפגעברענט. אין דער צייט זענען מיר אַלע איבערגעבליבענע געווען באַהאַלטן אינעם טונעל פון דער פאַרווע פון דער רעמבאָווער גאַס. קו־קנדיק אין דער ריכטונג פון פלאָצקער גאַס, איז פלוצלינג אָנגעפאָרן מאָטאָריזירט מיליטער אויף מאָטאָציקלען. ווען זיי האָבן אונדז דערזען, האָבן זיי אויסגעדרייט די קוילנוואַרפער אין אונדזער ריכטונג. באַמערקנדיק דאָס, האָבן מיר אינסטינק־טיוו אויפגעהויבן די הענט, אַזוי מיט די הענט אין דער הויך אַרויפגעשטיגן אין דער ריכטונג פון ראובן נתן־דודס געשעפט. דאָרט האָב איך אָנגעטראָפן אויף הענעך כהן. אויף מיין פראַ־גע, וואָס מען דאַרף טאָן?! האָט ער געענטפערט: כאַפ אַן עמער און לויף לעשן דאָס פייער.

מיר זענען געלאָפן ביז משה שענקמאַנס הויף. דאָרט זע־נען געשטאַנען די פייערלעשער מיט זייערע אינסטרומענטן. מיר האָבן געהאָלפן לעשן דאָס פייער. לויפנדיק אַהין אויפן וועג, האָבן מיר אָנגעטראָפן דעם טויטן קערפער פון שמעון גראָסדאָרף, דער ערשטער קרבן פון שטעטל. נאָכדעם ווי ס'איז געלונגען אַ ביסל איינשטילן דאָס פייער. האָבן דייטשישע סאָלדאַטן געכאַפט מיך מיט דעם פוילישן בלעכנער פיקאַלאַ און אונטערן ביקס און באַגנעט אונדז געטריבן ביזן הויף פון דער שולע אין מאַרק. דאָרט איז געווען די צייטווייליקע פעלד־קאָמאַנדאַ. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז פון גרויס צעשטריי־אונג האָבן מיר פאַרגעסן אַרונטערנעמען פון די אָרעמס די מיליץ ווייס־רויטע לענטעס. דאָס איז געווען די סבה פון אונדזער אַרעסט. דאָרט זענען מיר געשטאַנען אונטער דער ביקס ביז ס'איז אָנגעקומען דער דייטשישער לערער ראַסל. ער האָט אויפגעקלערט די באַדייטונג פון די רויט־ווייסע לענטעס, האָט מען אונדז באַפרייט. אָבער אַלע טירן אין פענצטער זע־נען געווען פאַרהאַקט. עס איז נישט געווען ווו אַריין. אַזוי האָבן אונדז געכאַפט אַלע מאָל אַנדערע סאָלדאַטן פאַטראָלן, ביז מיר האָבן ערגעץ־ווו פאַרשטעקט אונדזערע קערפערס.

צומאָרגנס (זונטיק) האָט זיך אָנגעהויבן דאָס כאַפן אויף אַרבעט. די ערשטע אַרבעט אונדזערע איז געווען דאָס פאַר־שיטן דעם גרויסן גרוב, וועלכער די נעכטיקע באָמבאַרדירונג האָט געשאַפן ביים האָלץ־סקלאַד פון אברהם חיים וויערניק.

אַרבעטנדיק ביים פאַרשיטן דעם גרוב, איז אָנגעפאַרן אַ גרופּע דייטשישע אָפיצירן אין שוואַרצע מאַנטלען מיטן טויטן־קאָפּ־אָפּצייכענונג, די ס.ס. אויף זייער פראַגע ווער מיר זענען? האָט דער דייטשישער סאָלדאַט, אונדזער אויפזעער, געענטפערט, אַז „זיי זענען יידן און פאַרשיטן דעם גרוב". זייער צוריק ענטפער איז געווען מיט אַ פראַגע? „פאַרוואָס מען פאַרשיט נישט דעם גרוב מיט די פאַרשיטערס די יידן"?! דאָס איז געווען דער אָנהייב פון דער דייטשישער אָקופּאַציע, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט מיטן אומקום פון אונדזער שטעטל.

הערשל נוימאַן גיט צו, אַז ביי די ערשטע באָמבאַרדי־רונג זענען דערהרגעט געוואָרן עטלעכע יידן. ער דערציילט דעם פאַל, אַז אין אַ הויף דאָרט זענען גלייך מיט מענטשן (יידן) צעשמעטערט געוואָרן חזירים, האָט מען אַרויסגערופן מאיר שוחט (באַמבערג) כדי אונטערשיידן און דערקענען מענטשלעכע קערפּער־טיילן, כדי זיי צו ברענגען צו קבר ישראל, צווישן די דעמאָלט געפאַלענע איז אויך געווען הערשל ליסער. ער איז געפאַלן אין הויז פון שלמה גאַרפינקל. אין דער באָמבאַרדירונג זענען צעשטערט און פאַרברענט געוואָרן אַלע הייזער פון משה לייב דימאַנט ביז מענדל פערשטס הויז. די רואינען פון דעם הויז האָבן צוגעדעקט דעם קעלער אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען פאַרשידענע תבואות. נאָך עט־לעכע חדשים איז צוגעטראָגן געוואָרן די דייטשן, אַז די תבואה אין קעלער זאָל האָבן באַהאַלטן געוואָרן, ווען נאָכן אָפּרייניקן די גרוזעס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די תבואה איז פאַרדומפּט נישט צום געברויכן, איז מענדל פערשט געוואָרן באַשולדיקט אין סאַבאָטאַזש. זיי האָבן אים אָפּגעשיקט קיין דאַכאַו. נאָך עטלעכע טעג איז פון דאָרט צוריק געקומען אַ קעסטל אַש פון מענדל פערשטס פאַרברענטן קערפּער.

ג. כהן־דקלבוים

מיין לעצטער טאָג אין ווישאָגראַד

דאָס איז געווען אין די ערשטע דעצעמבער־טעג פון 1939, כאָטש נאָר 3 חדשים זענען פאַריבער ווי היטלערס מערדערישע מאַכט האָט רעגירט אין פּוילן, אָבער פון ווי־שאָגראָד איז שוין נישט געבליבן קיין צייכן פון איר אַמאָליקן שפּרודלדיקן לעבן.

כאָטש די מערסטע יידישע פאַמיליעס האָבן פריער גע־לעבט אין דחקות, האָט אָבער די יוגנט־פרייד געהערשט אין די גאַסן און זיך געפילט אויף יעדן טריט. איצט אָבער איז גלייך פון דער יוגנט אָוועקגערויבט געוואָרן די גאַס, וועלכע האָט געשראָקן מיט רוצחישע היטלערישע סאָלדאַטן, פּוסט זענען טאַקע געווען די גאַסן. אַן אומעט און אַ צער איז גע־לעגן אויסגעגאָסן אויף אונדזערע אַלעמענס פּנימער.

דעם זעלבן טאָג האָט מען באַשעדיקט אונדזער שול, אַרויסגעריסן אַלע ברעטער פון די פּאָדלאָגעס און ביינאַכט האָט מען זי געזאָלט אונטערצינדן. דאָס ביסל צעשראָקענע יידן מיט די געלע לאַטעס אויף די פּלייצעס זענען נישט גע־שלאָפן. די גאַנצע נאַכט נאָר געוואַרט אויף דעם גרויזאַמען טאַט פון די דייטשישע כוליגאַנעס, וועלכע האָבן אָבער דאָס פאַרברענען פון שול אָפּגעלייגט אויף אַן אַנדער מאָל. בין איך אָבער געווען אַן עדות ווי צווי דייטשן האָבן אָפּגעצויגן נאַקעט די טאָכטער פון אונדזער שכן שיילע גלעזער, נאָר כדי צו שפּעטן פון זיי און זיך אַמוזירן. דעם טאָג האָב איך זיך געגרייט פאַרלאָזן מיין היימשטאָט ווישאָגראַד און אַנטלויפן קיין רוסלאַנד ווו פיל יידן האָבן דאַן געזוכט שוץ.

די לעצטע שעהן, וואָס איך האָב פאַרבראַכט אין מיין שטוב, מיט מיינע ברידער און שוועסטער איז קיין שום פּעדער נישט אימשטאַנד איבערצוגעבן. די געזעגענונג, אַלע האָבן געשוויגן. דער גרויסער צער האָט ביי אַלעמען צוגענומען דאָס לשון, מיר האָבן געפילט, אַז מיר שיידן זיך אויף אייביק. אַן אומבאַשרייבלעכע בענקשאַפט האָט מיך אַרומגעכאַפּט צו דער שטוב, צום הויף, צו די טרעפּ פון אברהם פרידלאַנד, ווו מיר אַלע חברטעס פון דער גאַס פלעגן פאַרברענגען גאַנצע טעג. די שטאָט איז מיר אין דער מינוט אַזוי טייער געווען, איך בין דאָך דאָ געבוירן, געקענט יעדן שטיין, יעדעס ביימעלע, יעדעס ווינקעלע. איצט ווער איך פון מיין געבוירן־אָרט פאַר־טריבן, ווייל איך בין אַ יידישע.

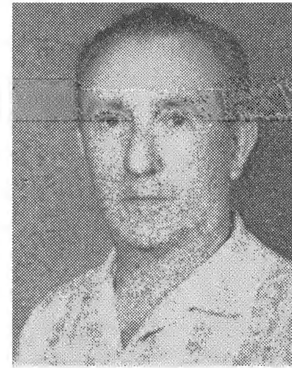
דער ווייטיק איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז איך האָב אויף די אויגן נישט געזען פון טרערן, לויפנדיק צום אויטאָבוס האָב איך נאָך באַוויזן בייצוווינען נאָך אַ שוידערלעך בילד. אַ ייד איז נעבעך געצוווּנגען געוואָרן דורך די דייטשן צו לויפן איבערן מאַרק אָנגעטון אין טלית און דערביי זינגען. איך בין געלאָפן מיט דער געלער לאַטע, וועלכע האָט מיך געברענגט אַזוי ווי אַלע אונדזערע צרות, צו דער פאַמיליע גמאַך לייביש ווייל זייער טאָכטער חנה גמאַך־ברים האָט מיך אויף אירע קאָסטן מיטגענומען קיין רוסלאַנד. און אַזוי אַרום מיך געראַ־טעוועט פון די דייטשישע גאַז־קאַמערן, ווו מיינע שוועסטער און ברידער זענען אומגעקומען. איך וועל טאַקע איר קיינמאָל דאָס נישט פאַרגעסן.

מיט אונדז צוזאַמען האָבן אויף דעם וואַרשעווער שאָסיי אין אויטאָבוס איינגעשטיגן נאָך אַנדערע יידן אַלע מיט דעם זעלבן ציל. אַ טויטע שטילקייט האָט געהערשט אין דעם אוי־טאָבוס. אַלע מיט פאַרטרערטע אויגן און מיט גרויס צער אין האַרצן געקוקט דאָס לעצטע מאָל אויף דעם שטעטעלע ווי־שאָגראָד. קיינער האָט אונדז נישט באַגלייט. נאָר די בוימער פונעם שאָסיי אויף וועלכן מיר האָבן יעדן שבת אַזוי פריילעך שפּאַצירט, זענען געשטאַנען שטיל און אונדז באַגלייט מיט טרויער אין אונדזער אומבאַקאַנטן וועג.

מאָטל וואָלפיש

דער אנהייב פון סוף

אין אויגוסט 1939 האָבן יידן אין פוילן געלעבט אין אַ טאָפּלטער פּאַניק. ס'איז געווען גרויס די מורא פּאַרן נאַצישן אַריינדרינגער, מיט זיין גרויזאַמער יידן־שנאה — און דער פּחד פאַר דער פּוילישער באַפעלקערונג, וואָס איז געווען נאַציש געשטימט אויף זייער שטייגער. מ'האָט געוווּסט, אַז די פּאָליאַקן וועלן זיך באָדן אין יידיש בלוט.

ס'איז דאַן אַרויסגעטרעטן מיט אַ באַרואיקונגס־אַרטיקל ד"ר יהושע גאָטליב אין „היינט" און דערקלערט, אַז דאָס פּוילישע יידנטום איז פאַר „זיי" אַ גרויסער ווירטשאַפטלעכער פאַקטאָר און זיי וועלן מיט אים זיך רעכענען אאַז"וו.

אָבער שוין פרייטיק, דעם 1טן סעפּטעמבער גאַנץ פרי, האָט דער ראַדיאָ געמאָלדן, אַז די דייטשן זענען באַפאַלן פּוילן און באָמבאַרדירט אַ ריי שטעט, צווישן זיי אויך אונדזער פּאַוויאַט־שטאָט פּלאָצק.

9 אַזייגער אינדערפרי האָבן שוין אויטאָס געפירט די ערשטע פאַרוווּנדעטע, צווישן זיי די פרוי פון ווישאָגראַדער פּאָליציי־קאָמענדאַנט, וואָס האָט געוווינט אין פּלאָצק. באַלד האָבן זיך אויך באַוויזן דייטשישע עראָפּלאַנען און יידן, גייענדיק פון דער מקווה, האָבן מיט טאַשנטיכלעך זיך פאַרשטאָפּט דאָס מויל, כדי אויסצומיידן אַ גאַז־פאַרגיפטונג און געלאָפן אַהיים, כדי שנעל זיך פאַרשליסן אין שטוב.

שבת האָט איגנאַצי קאָוואַלסקי געהאַלטן אַ רעדע אין דער רעמיזע און דערקלערט, אַז ווישאָגראַד האָט נישט וואָס מורא צו האָבן, ווייל זי האָט נישט קיין מיליטערישע באַזעס אָדער אינדוסטריע־אָביעקטן, און ס'לוינט זיך נישט זי צו באָמבאַרדירן, ווייל אַ באָמבע קאָסט אַ מאָסע געלט „ס'לוינט זיך נישט". אָבער אויף צומאָרגנס האָבן דריי דייטשישע עראָפּלאַנען באָמבאַרדירט ווישאָגראַד. אַריינגעוואָרפן די באָמבעס אין ווייסל.

מאָנטיק, דעם 4טן סעפּטעמבער 1939 האָט די שטאָטישע מאַכט באַפוילן גיין גראָבן אָקאָפּעס און האָט, מערקווירדיק, קאָנפיסקירט לאָפּעטעס און גראָבאײַזנס נאָר ביי יידישע סוחרים, ביי לייזער זילבערשטיין, הירשל שווירץ, ליפּמאַן נאַשעלסקי, אָבער נישט אין פּוילישן סינדיקאַט. מ'האָט פאַרשטאַנען דעם ווונק, אַזוי וועט עס אויסזען.

דעם זעלבן מאָנטיק פאַרנאַכט האָט זיך די פּאַניק פאַרגרעסערט מיטן אָנקומען פון די ערשטע יידישע פּליטים. זיי האָבן זיך באַוויזן אויף דער רעמבאָווער גאַס, פון אַרומיקע שטעט זענען זיי געקומען מיט קינדער אויף די הענט און מיט פּעקלעך מיט בעטגעוואַנט פונעם געראַטעוועטן האָב־און גוטס. דער פּראָנט האָט זיך דערנענטערט, די שרעק — זיך פאַרטיפט.

זיי האָבן אַפילו נישט געוואָלט זיך אָפּשטעלן און אַנטפערן אויף פראַגן. זיי האָבן געוואָלט וואָס שנעלער אַריבער די בריק און אויף יענער זייט ווייסל, גלייך ווי דאָרט איז געזיכערט די לאַגע. זיי האָבן געוווּסט, אַז באַלד וועט די בריק אויפגעריסן ווערן.

ווישאָגראַדער יידן האָבן זיי נאָכגעטון, מ'האָט געפּאַקט פּעקלעך, גענומען קינדערלעך אויף די הענט און אַוועק, אַריבער די בריק. די הייזער זענען געשלאָסן געוואָרן. געציילטע יידן זענען געבליבן. די שטאָט איז פּוסט געוואָרן, פּויערן, וואָס האָבן געבראַכט פּראָדוקטן צו פאַרקויפן, האָבן נישט געהאַט וועמען אָפּצוזעצן און זיי האָבן זיי איבערגעלאָזט אין מאַרק אויף הפקר.

הפקר זענען אויך געשטאַנען די סעדער מיט די פרוכטן און די געשעפטן מיט סחורות, און פּויערן פון אַרום זענען געקומען און אין משך פון אַ גאַנצער וואָך גערויבט און געגזלט וואָס ס'האָט זיך געלאָזט. ווישאָגראַד איז געבליבן אָן אַ מאַכט און אָן אַ פאַרוואַלטונג. פּאָליאַקן זענען אַנטלאָפן און די דייטשן זענען נאָך נישט געקומען.

דינסטיק, דעם 5טן סעפּטעמבער, האָבן דייטשישע עראָפּלאַנען באָמבאַרדירט און פאַרניכטעט אַ פּויליש הויז.

פּויליש מיליטער איז אַריבער די ווייסל מיט שיפלעך, מיטנעמענדיק מיט זיך רפואות, שפּייז, פּרוכט אד"גל. די מאַכט איז אַריבער צו די פייערלעשער.

שבת, דעם 9.9, איז געווען אַ שווערע באָמבאַרדירונג. די דייטשן האָבן צעשמעטערט פאַרשידענע טיילן פון שטאָט. ס'זענען צעשטערט געוואָרן הייזער. נעבן הויז פון בענקעוויטשן איז דערהרגעט געוואָרן הערשל גראָסדאָרף, איציק אנבינדערס איינִיקל. מענדל פערשטס הויז איז פאַרברענט געוואָרן אינגאַנצן. ס'זענען אויך געטראָפן געוואָרן אַנדערע הייזער ביי ד"ר זאַוואַדסקי אין סאָד. אַרום און אַרום זענען געפלויגן פלאַמען פייער.

און באַלד זענען שוין די דייטשן געווען אין שטאָט.

זיי האָבן אַרויסגעיאָגט די איינוווינער, זיי זאָלן גיין לעשן די שריפות. אין שטאָט האָבן געהערשט די פעלדפּאָליציי און דייטשישע מיליטער. בולט געווען צווישן זיי זענען וויטן פון

דער עלעקטראָווניע, שולץ מיטן זון, ווינקלער און ראסל דער פּאַראַבעק פון שטאַיבעצקין. צווישן דעם לעצטן און חיים בילגאַריי איז אַנטשטאַנען אַן אינצידענט און דער דייטש האָט אים געוואָלט דערשיסן. על־פּי נס האָט ער זיך אָפּגעראַטעוועט.

די פּאָלקסדייטשן האָבן געפירט די נאַצישע מערדער רויבן און רויִנירן יידן. זיי האָבן אַרויסגעיאָגט יידן פון די הייזער און געשעפטן, גערויבט, און נאָך צוגעגעבן גוטע קלעפּ אַלס צוגאָב.

דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט האָט באַשטעלט אַ פּאָר שטיוול ביי יונה לעווין און ווען זיי זענען פאַרטיק געוואָרן און גוט געפּאַסט, האָט ער אים באַדאַנקט מיט מכות־רצח.

ספּעציעל האָט זיך נוקם געווען אין יידן די פּוילישע אונטערוועלט. זיי האָבן געפירט די דייטשן און זיי באַווירקט צום שלאָגן און מאָרדן. זיי זענען אַריין אין די שולן און געשלאָגן יידן ביים דאַווענען, ווי למשל, אַהרון וואַלפּיש, יוסף שפּיכלער און אַנדערע.

זונטיק, דעם 10טן סעפּטעמבער, האָט מען אָנגעהויבן שלעפּן יידן אויף צוואַנגס־אַרבעט און געשלאָגן און געממיתט דערביי. די לאַגע איז געוואָרן שרעקלעך. די יוגנט האָט אָנגעהויבן קלערן פון אַוועק קיין רוסלאַנד, ווו זיי האָבן זיך טאַקע טיילוויז געראַטעוועט.

אין אַ פּאָר טעג אַרום איז אויסגערופן געוואָרן אויסנאַם־צושטאַנד. נאָך 7 אָוונט האָט מען זיך נישט געטאָרט ווייזן אין די גאַסן.

ברוך מרדכי פוטערמאַן (קאַבילינקער) איז צופעליק אַרויס אין גאַס 9 אַזייגער אָוונט, האָט מען אים דערשאָסן.

דער דריטער קרבן איז געווען שיע פלאַם אַ 71יאָריק יינגל. ער איז געגאַנגען צום ווייסל־ברעג און אַ דייטשישער זעלנער האָט אים דערשאָסן, סתם אַזוי זיך. שרעקלעך איז געווען צוצוקוקן דאָס בילד, ווען דער פאָטער זיינער, אברהם איטשע פלאַם, האָט אַרויפגעלייגט זיין טייער יינגל אויף די אַקסלען און אים געטראָגן אַ טויטן אַהיים.

צווישן די ערשטע נאַצישע בעסטיאַלישע קרבנות זענען געווען: ראובן רורע, פּרעגער, שמעון זלאַטניק, וואָלף זלאַטניק און אהרון הוזמאַן, וועלכער איז מיט צוויי פּיצלעך קינדער אויף זיינע הענט דערהרגעט געוואָרן.

די פּאָליאַקן האָבן זיך געקוויקט צוזאַמען מיט די דייטשישע מערדער מיטן יידישן בלוט.

מיר האָבן דאָס פריער געוווּסט.

*

ווען יידן האָבן נאָכן קריג זיך צוריקגעקערט אַהיים, האָט שוין דאָס יידישע ווישאָגראַד נישט עקזיסטירט. די סעפּטעמבער־טעג פון יאָר 1939 זענען געווען דער אָנהייב פונעם סוף.

בעלאַ זאַוויערוכאַ־גוטמאַן

ס'הייבט זיך אָן...

הדסה באָום, ב. זאַוויערוכאַ

ס'איז דער 1טער סעפּטעמבער 1939. אַ שיינער זוניקער טאָג פון ערב־האַרבסט. די גאַסן זענען באַלעבט, קינדער פריילעכע שפּאַנען פון די שולן. פון די ביוראָען ציען אַהיים מענטשן גוט־געשטימטע מיט פּלענער ווו צו פאַרברענגען די אָוונטן און פרייע טעג.

איך, מיין מאַן שיִע און מיין שוועסטער האַנקע, געפינען זיך צווישן דעם עולם אויף זאַמענהאָף־גאַס אין וואַרשע.

ס'הערט זיך אַ סירענע־אַלאַרם. אַ לאַנגער אויסגעצויגענער סווישטש. דערשטוינטע, דערשראָקענע, לויפן מיר צוגלייך מיטן גרויסן עולם, פון גאַס, אַריין אין הויז אויף ראָג זאַמענהאָף־גענשע. דאָרט זענען שוין פאַראַן פיל מענטשן אויף אַלע שטאָקן.

אין דעם גאַנצן צעשראָקענעם געטומל געפינען זיך נאָך פיל בעלנים צו קוקן אויפן הימל און שפּאַרן זיך וועמענס מחבלים רוישן דאָס אין די הויכקייטן. כאָטש די באָמבעס האָבן שוין אין מיעדזשעשין חרוב געמאַכט אַ קינדער־אינסטיטוציע, נאָר דאָ אין הויז איז נאָך נישט געווען רייף דער געדאַנק און דער גלויבן, אַז דער חורבן האָט זיך אָנגעהויבן, דער גרעסטער חורבן אין דער יידישער געשיכטע.

דער אמת אָבער, דער טרויעריקער אמת, איז זיך געגאַנגען מיט זיין צעשטערערישן גאַנג, טאָג נאָך טאָג, און חרוב געמאַכט אונדזערע וווינונגען און אַרבעטס־ערטער.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער, ווען כ'בין צוגעקומען צו מיין אַרבעטס־פּלאַץ אויף פּזשעיאַזד 5, איז דאָס הויז געווען

אַ קופּע צעשטערטע ציגל... אין שכנות מיט אַנדערע צעשטערטע הייזער, שפּיטאָלן און טויזנטער מענטשלעכע קרבנות.

פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן מענטשן געדענקט, אַז פון די פּראָווינצן האָט מען זיך געראַטעוועט מיט אַנטלויפן אין דער הויפּטשטאָט. דאָס מאָל, אין דער היטלער־מלחמה, איז דאָס געווען אַ פאַרשפּרייטע אילוזיע, וואָס האָט געפירט פיל משפחות צום באַלדיקן היימלאָזן, פאַרוואָגלטן הונגערלעבן.

דער זעלבער גורל האָט אויך געטראָפן די אָרטיקע איינוווינער, וועלכע זענען באַלד אין די ערשטע טעג געוואָרן אָפּגעברענט, אָדער אַרויס קוים־לעבעדיקע פון אונטער די חורבות פון די איינגעפאַלענע הייזער.

צו אונדז זענען אָנגעקומען פריינד, משפחות פון ווישאָגראָד, נאָווידוואָר, פּרושקאָוו. דאָס האַרץ האָט פאַרקלעמט ווען מען האָט דערזען אָנקומען מענטשן נאָענטע, טייערע, מיט קליינע פּעקלעך אין די הענט, איבערלאָזנדיק זייער גאַנץ האָב־און־גוטס, אויף וועלכן זיי האָבן זיך געמאַטערט דאָס גאַנצע ביז איצטיקע לעבן.

אין מיטן שטוב ביי אונדז שטייט דאָס אַנדערטהאַלבןיאָריקע טעכטערל פון מיין שוועגערין חוה; זי שטייט שוין פאַרוואָגלט אין אַ לאַנג קלייד פון אַ דערוואַקסענעם, ביי דער וואַנט שטייט איר זיידע, מאַגיד, אַ קליין יידל, מיט אַ ברייטער לאַנגער גרויער באָרד, שטייט און קוקט אויף זיין ערשט אייניקל, דאָס היימלאָזע, ער איז ווי פאַרשטיינערט, טרערן רינען ווי אַ רעגן...

ס'איז געקומען אונדזער משפחה זיידענבערג, מיט זייערע צוויי זין און צוויי טעכטער און שטאַרק קראַנקן זיידן. דער פעטער יאָסעלע, זיין פרוי און צוויי קליינע ייִנגלעך. אַלע ווערן שפּעטער ביי אונדז אין הויז פאַרווונדעט.

עס קומט אַריין בלומע לאה גאָלדמאַן מיטן מאַן און פירן מיט זיך אין וועגעלע אַן 1יאָריק פּרעכטיק טעכטערל. נאָך איר צוריקקערן זיך קיין ווישאָגראָד, איז זי צווישן די ערשטע, וואָס ווערן פאַרשיקט קיין סלופּיע־נאָווע.

אויך בראַנע־רבקה מיטן מאַן חיל זעלמאַן, און 16־יאָריקן בן־יחיד, זענען אונדזערע געסט. זייער זון ווערט פאַרווונדעט אין גאַס און מען נעמט אים אין שפּיטאָל אַריין אויף עלעקטאָראַלנע.

צומאָרגנס, ווען די עלטערן קומען אים באַזוכן, טרעפן זיי דאָס שפּיטאָל ווי איין גרויס מאַסן־קבר פון לעבעדיק־באַגראָבענע, אונטער די חורבות פון שפּיטאָל.

ערב ראש־השנה איז די באָמבאַרדירונג געווען ממש אַ מערדערלעכע. די גאַנצע דזשיקע־גאַס, ביז דער אָקאָפּאָווע איז געשטאַנען אין פלאַמען. צענדליקער עראָפּלאַנען האָבן פאַרהילכט די לופט מיט מוראדיקע אויפרייסן פון ברענבאָמבעס.

די אַוועקגעשטעלטע מענער מיט לאָפּעטעס אויף די בוידעמער פון די הייזער, האָבן נישט געוווסט, וואָס זיי האָבן צו טון, זיי לויפן צעשראָקענע, צוגלייך מיט אַלע.

אין הויז נר. 35 איז אַריין אַ באָמבע. די שוסטערין פון פאָדערשטן געוועלבל כאַפּט אַרויס איר 3יאָריק מיידעלע, און איצט אויף דער גאַס זעט זי, אַז זי האַלט בלויז דאָס אָפּגעריסענע הענטל פון איר אומגליקלעך קינד.

אונדזער הויז, נר. 37, קריגט אַ טרייסל. עס עפענען זיך טירן אין געטומל...

מיר ווילן אויך אַרויס אין גאַס, דאָס טויער איז אָבער פאַרמאַכט. פאַרוואָס? קיינער ווייסט נישט.

ס'איז אַנטשטאַנען אַ ווילדע פּאַניק. מענטשן טרעטן איינער איבערן אַנדערן, ווילד צעשראָקענע ראַנגלט זיך אַ קופּע מענטשן אין פינצטערן טויער. שווידערלעכע געוואַלדן הערן זיך אין דעם דאָזיקן ריזיקן הויז. אָט אַזוי, איז גאָרנישט צוגעגרייט, דער היטער ביים זאַמד און דער סטרוזש ביים טויער.

מיר האָבן זיך פאַרלוירן פון אונדזערע נאָענטסטע, ווען מיר זענען ענדלעך אַרויס פון טויער האָט נאָך אַלץ אַרום געדונערט און געברענט. מיר זענען געשטאַנען אומבאַהאָלפענע ווי ביי אַן ערד־ציטערניש.

אינעם גרויסן טומל, האָט זיך פּלוצים דערהערט אַ פאַרצווייפלט האַרצרייסנד רופן: „בעלאַ"!!! דאָס האָט מיין ברודער משה זיך צוריק געקערט, נאָר מיר מיט שיען, מיינענדיק אַז מיר זענען פאַרפאַלן געוואָרן. זיי זענען געגנאַגען אַלע אָנגענומען ביי די הענט, טאַטע־מאַמע, שוועסטער און ברידער, אונטער זיי די רעשט משפחה. זיי זענען געגאַנגען אין דער גאַנצער ברייט פון דער גאַס.

ביי יעדן פון זיי האָבן געבלוטיקט פאַרשידענע טיילן פון קערפּער, געטראָפענע פון שפּליטערס. כ'האָב נישט באַוויזן צו באַזינען זיך, ווי מען הערט שרייען: דערהרגעט מיך, איך בין בלינד, איך זע גאָר נישט!!! דאָס איז לאָזער זיידענבערג געלאָפן אין מיטן גאַס מיט צעשפּרייטע הענט און פאַרצווייפלט געשריגן אין זיין אומגליק.

מיין ברודער פאַרלאָזט אונדז און גייט מיטן בלינד־געוואָרענעם לאָזער איבער מעדיציניש פונקטן, אין שפּיטאָלן, ווו ער קריגט נישט קיין שום הילף, אומעטום ענטפערט מען, אַז זיי האָבן נישט קיין ספּעצעאַליסטן, ביז אין איינעם אַ שפּיטאָל פאַלט משה אין חלשות און פאַר רחמנות אויף משהן, לאָזט מען לאָזערן איבערנעכטיקן אין שפּיטאָל. לאָזער איז נאַכער אַריבערגעפירט געוואָרן אין אַ ספּעציאַליסטן־שפּיטאָל, ווו ער האָט אָנגעהויבן זען אויף איין אויג. מען האָט אים באַשעפטיקט אין שפּיטאָל. שפּעטער, אַלס ייד, האָבן זיי אים אַכזריותדיק אַרויסגעוואָרפן און ער איז אומגעקומען.

פאַרטאָג זענען מיר צוגעגאַנגען צו אונדזער הויז. עס איז געווען גלייך מיט אַלע שכנותדיקע הייזער אויסגעברענט. אין מיטן פון די טליענדיקע ווענט האָבן מיר נאָך דערקענט טיילן און סימנים פון אונדזער צעשטערטע, וואַרעמע שטוב.

מיטן פאַרלירן די שטוב, האָב איך געפילט אַן איבעריקייט צו זאַכן. איך לאָז איבער אַלץ און מיר הויבן אָן וואַנדערן. פון יענעם טאָג אָן, האָבן זיך אָנגעפאַנגען צייטן שווערע, היימלאָזיקייט, וואַנדערונג און פּיין, ביז מיר האָבן דערגרייכט צו אונדזער וואַרעמער היימישער נעסט, אין יידישן לאַנד, ארץ־ישראל.

בעלא גוטמאַן

מיין מאמעס לעצטער בריוו

אין גערויש פון באָמבאַרדירונג און געקנאַל פון ברע־נענדיקע הייזער, אין געלויף פון פאַלנדיקע מענטשן ביים זוכן אַ ביסל וואַסער, ביי דעראַבערן אַ שטיקל עס־פּראָדוקט, האָט מיין מאַמעס שוועסטער, מיין מומע פריידע, באַקומען געבורט־ווייען. דער מאַן אויפן פראָנט. נישט מעגלעך צו באַ־קומען מעדיציניש הילף. אַ האַרצרייסנדע לאַגע, טויט האָט געדראָט דער קימפּעטאָרין. די שעה, זייער לאַנגע שעהן, איז מיין מאַמע געווען די איינציקע ביי איר שוועסטערס קאַמ־פּליצירטן געבורט... ווען כ׳בין אַריין אין צימער, האָב איך געטראָפן די מאַמע און די קימפּעטאָרין מיט געל־פּלעקער־דיקע פּנימער, טויט דערשראָקענע, פאַרצווייפלטע, געקוקט אויף דעם געבוירענעם זון... נישט אין דער צייט איז ער געבוירן געוואָרן דער נייער ייד...

אין מיין מאַמעס לעצטן בריוו צו אונדז אין פאַרשיקונג, אין די אַרכאַנגעלסקער וועלדער, שרייבט מיין מאַמע: „איך זיץ אין וויג אַיין דאָס קינד. כ׳לעב זיך אויס אין אויסזינגען אים לידער, וואָס קומען פון מיין האַרץ און פון גרויסן בענקשאַפט נאָך אייך! אַזוי שווער אַ ביסל נחת!...״

אין זייער איינזאַמקייט און טרויער זינגט זי לידער, וועלכע ברענגען זיי צו אונדז.. צו מיין פּיצל מיידעלע און פּיצל יינגעלע פון מיין ברודער, וואָס זיי קענען אים נישט אַפילו.

מיין חלום

עס איז נאָך ביז איצט נישט אויסגעפאָרשט געוואָרן וואָס איז חלום, פאַרגעפיל אָדער נאָכגעפיל, מיסטישע פאַרבינ־דונג פון מענטש צו מענטש אָדער צופעליקער צוזאַמענטרעף פון געשעענישן? דער חלום איז אַזוי אַלט, ווי אַלט עס איז דער מענטש, אַפילו עלטער ווי ער איז. און איז נאָך אַלץ אַ רעטעניש פאַר דער וויסנשאַפט...

ס׳איז דאָס יאָר 1942, מיר זענען אין רוסלאַנד, ווייט ווייט, אין סאַליקאַמסק. מיר ווייסן נאָך גאָר נישט וועגן דעם שרעקלעכן גרויל וואָס קומט פאָר אין וואַרשע דורך דער היטלער־חיה.

איין נאַכט שטייט מיין טייערער טאַטע מיר אַקעגן, מיט זיין נאַטירלעכן, גוטמוטיקן חן און באַשיידענער חכמה, קוקט צו מיר שטיל, טרויעריק. איך פיל צער, איך פיל צע־שיידונג!... אַ צווייטע נאַכט חלומט זיך מיר, אַז איך קום אַהיים, גיי איבער חורבות. אין דעם דערזע איך ווי מען טראָגט צוויי לאַנגע שמאָלע ברעטער, איבערגעדעקט מיט שוואַרץ.

איך גיי נאָך און ווייס, אַז דאָס איז די מאַמע און איר שוועסטער פריידע. איך גיי פאַרקלעמט נאָך. מיר קומען אָן אין אַ קעלער וווּ מען שטעלט אַוועק די ברעטער אויף דער ערד. דורך אַ טיר זע איך אַ צווייטן קעלער, באַלויכטן. עס שטייען יידן און דאַווענען.

איך פאַל צו צום איבערגעדעקטן ברעטל פון מיין מאַ־מען און שריי: מאַמע! מאַמע! גוט וואָס כ׳בין כאָטש איצט געקומען. זאָג מיר, ווען איז דאָס געשען? לאָמיך כאָטש וויסן די דאַטע!!!

ענטפערט מיר די מאַמע: אין דער פרי ווען דו וועסט אויפשטיין, איז עס געשען... איך בין אויפגעשטאַנען ווי משוגע.

אברהם און יוכבד זאַזוויערוכע (בעלאַ גוטמאַנס עלטערן)

עס איז געווען די נאַכט פון 27סטן אויפן 28סטן יולי 1942.

ווי דערשטוינט בין איך געווען, ווען מיר האָבן געלייענט צום ענדע פון דער מלחמה, אַז דעם 22סטן יולי איז געווען די ערשטע אויסזידלונג פון וואַרשע. איך האָב דאַן גע־טראַכט, אַז די עלטערן ווינען אומגעמאָלדן ביי דער מומע פריידע, און מעגלעך, אַז מען האָט זיי גענומען צווישן די ערשטע.

אין פוילן, נאָך דער מלחמה, האָב איך דערהאַלטן אַ בריוו פון טאָבע יידעס גאָלדמאַן ווו זי שרייבט, אַז די שוועס־טער זלאַטניק ווייסן וועגן מיינע עלטערן.

כ'האָב גלייך געשריבן קיין אַמעריקע צו זלאַטניק־זיל־בערשטיין.

זילבערשטיין ענטפערט מיר: מיינע עלטערן זענען יעדן טאָג געווען ביי די זלאַטניקס, ביז דער ערשטער אויסזידלונג. נאָך דעם טרויעריקן טערמין האָט מען זיי מער נישט געזען.

אַזוי האָט עס געשטימט. זיי זענען געווען צווישן די ערשטע קרבנות אין טרעבלינקער טויט־לאַגער. דעם 22סטן זענען זיי געזאַמלט געוואָרן. דאָס אַרויסשיקן, ס'פאָרן, דאָס אַרויספירן... ס'האָט געשטימט: פון 27סטן אויפן 28סטן!!! מיט אייביקן טרויער און ווייטיק צו אייערע איינזאַמע לעצטע שעהן אין אייער שרעקלעך געפייניקטן קידוש־השם, ווייטיקן מיר דאָס גאַנצע לעבן!

אויב די וועלט וויל פאַרגעסן אין דעם היטלער־מבול, קענען מיר, די על־פי נס לעבן געבליבענע יורשים פון פאַר־שניטענעם פוילישן יידנטום, נישט פאַרגעסן אונדזער אומ־גליק! אין אונדז איז געבליבן דאָס געשפענסט פון יענע טעג. די ווונדן פון די נאַצי־רוצחים וועלן נישט פאַרהיילט ווערן אין אונדזערע הערצער!

טרעבלינקע

אין וואַרשעווער וואָיעוואָדסטוואָ, נישט ווייט פון שטעטל סאָקאָלאָוו, געפינט זיך אַ קליינע באַן־סטאַציע טרעבלינקי, וואָס איז פאַר דער מלחמה כמעט געווען אומבאַקאַנט. 4 קילאָמעטער פון דער דאָזיקער סטאַציע, אין אַ וויסט אָרט צווישן זאַמדן און שיטערע סאָסנע־וועלדלעך, האָט זיך גע־פונען אַ שטיין־האָקעריי, צו וועלכער עס האָט געפירט אַ באַן־אָפּצווייג פון דער סטאַציע. אויפן דאָזיקן אָרט איז אין 1941 אויפגעשטעלט געוואָרן אַן אַרבעטס־לאַגער, וועלכער האָט אויך געהייסן טרעבלינקע.

ווען דאָס דריטע רייך האָט באַשלאָסן אין 1941 וועגן דער טאָטאַלער פאַרניכטונג פון אייראָפּעישע יידנטום, האָט מען זיך דאַן דערמאָנט אין דער דאָזיקער וויסטער געגנט פון דער קליינער באַן־סטאַציע.

אין פרילינג 1942 איז נישט ווייט פון דער שטיין־האָ־קעריי, אייניקע קילאָמעטער פון דעם אַרבעטס־לאַגער רעאַ־ליזירט געוואָרן די נייע דערפינדונג פון בערלין: אַ לאַגער פאַר מאַסן־פאַרניכטונג. טיף אין אַ געדיכט וועלדל איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ גרויסער שטח, וואָס איז אַרומגע־צוימט געוואָרן מיט שטעכל־דראָט אויף אַ הויך פון דריי מעטער.

די דראָטן זענען אַדורכגעפלאָכטן געוואָרן מיט סאָסנע־צווייגן.

אַ זייטיקע ליניע, וואָס האָט זיך געצויגן פון דעם באַן־אָפּצווייג, האָט געפירט צו דעם פלאַץ אין וועלדל.

דאָ זענען אויפגעשטעלט געוואָרן באַראַקן, אין אַ קליינע 3־צימערדיקע הייזקע, אויף וועלכער מען האָט אויסגעהאָנגען אַ שילד מיט דער אויפשריפט „באַד־אַנשטאַלט" אין עטלעכע שפּראַכן, איז געגרינדעט געוואָרן דאָס שרעקלעכסטע וואָס אַ מענטש קאָן זיך פאָרשטעלן. וועמען האָט געקאָנט איינפאַלן, אַז דאָס באַדייט פאַקטיש אַ גאַז־קאַמער פאַר מענטשן־פאַר־גאַזונג.

אין האַרבסט 1942 איז אויפגעשטעלט געוואָרן דער צוויי־טער „באַד־אַנשטאַלט" אַ פיל גרעסערער פון ערשטן, ווו עס זענען שוין געווען צען גאַז־קאַמערן.

אין די הילצערנע באַראַקן, האָבן געוווינט די ס.ס.־לייט פון לאַגער. דאָ האָבן זיך אויך געפונען וואַרשטאַטן, מאַגאַזי־נען און די קאַנצעלאַריע פונעם לאַגער. אין די זעלבע באַראַקן האָבן אויך געוווינט יידישע אַרעסטאַנטן, וועלכע האָבן גע־דינט אַלס אַרבעטס־קראַפט פאַרן פאַרניכטונגס־לאַגער.

די ערשטע טראַנספּאָרטן

די ערשטע טראַנספּאָרטן קרבנות האָבן אָנגעהויבן אָנ־קומען אין לאַגער אין די זומער־חדשים פון יאָר 1942. איי־ניקע צוגן אַ טאָג, אָנגעלאָדענע פול מיט מענטשן, פלעגן אַריינפאָרן אין לאַגער מיטן באַן־אָפּצווייג. אַלץ האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ נאָרמאַלער סטאַציע. נאָכן אָפּטיילן די מענער פון די פרויען און קינדער, פלעגט מען אַלעמען אַריינפירן אין די גאַרדעראָב־צימערן ווו זיי זענען געצוווּנגען געוואָרן איבערצולאָזן די זאַכן און אַלע חפצים פאַרן אַריינ־גיין אין „באַד־אַנשטאַלט". דערנאָך האָבן די קרבנות דורכ־געמאַכט דעם לעצטן וועג אין זייער לעבן, — דעם „טויטן־וועג" פון גאַרדעראָב־צימער אין די גאַז־קאַמערן, צונויפ־געפרעסט און צונויפגעשטיקט אין גרעסטן געאייל אין באַד־אַנשטאַלט כלומרש, נישט וויסנדיק וואָס עס שטייט זיי פאָר, האָט זיך אין די הערצער פון די דאָזיקע מענטשן אָנגעהויבן דערוועקן פחד און חשד, אָבער דאָס איז שוין געווען צו שפּעט, ווייל נאָכן פאַרטראַסקען די טיר הינטער זיי, איז זייער גורל געווען אַ געחתמעטער.

אין טרעבלינקער לאַגער זענען פאַרניכטעט געוואָרן אַרום 800 טויזנט יידן, פון פוילן, עסטרייך, בעלגיע, בול־גאַריע, טשעכאָסלאָוואַקיע, פראַנקרייך, גריכנלאַנד, יוגאָ־סלאַוויע, דייטשלאַנד און ראַטנפאַרבאַנד. זייערע קערפּערס זענען פאַרברענט געוואָרן אין קרעמאַטאָריעס און דאָס אַש באַגראָבן נעבן די קרעמאַטאָריעס, אַרום די גאַז־קאַמערן.

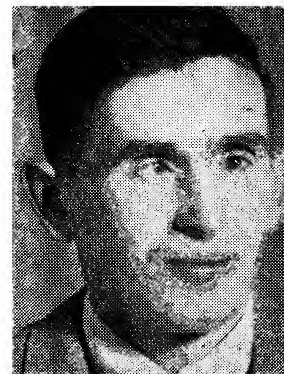
דעם 2טן אויגוסט 1943 האָבן די יידישע אַרעסטאַנטן

אין דינסט פונעם לאַגער אָרגאַניזירט אַ באַוואָפנטן אויפ־שטאַנד קעגן די היטלעריסטישע רוצחים, וועלכער איז בלוטיק אונטערדריקט געוואָרן. גלייך נאָך דעם האָט זיך אָנגעהויבן די שנעלע ליקווידאַציע פונעם לאַגער און ביז נאָוועמבער 1943 איז דער פאַרניכטונגס־לאַגער פון טרעבלינקע פולשטענדיק ליקווידירט געוואָרן, די גאַז־קאַמערן אויסגעריסן, די הילצערנע באַראַקן צעשטערט, דער באַן־אָפּצווייג צענומען און דעם שטח פון לאַגער פאַראַקערט.

עזרא האָלענדער / הרצליה

פון גוי צו גוי

ווען די קריג איז אויסגעבראָכן דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939 בין איך געווען מיט מיינע עלטערן אין שלאַדאָווע און ווען די דייטשן האָבן אָפּגענומען שלאַדאָווע איז מיין פאָטער יודל יאַנישאָווער מיט דער גאַנצער משפחה געווען פאַר־

שטעקט אין אַ קעלער צוזאַמען מיט נאָך ווישאָגראָדער יידן. אייניקע געדענק איך: ר׳ איטשע מאיר מלמד מיט זיין פרוי, יוסף שניידער מיט זיין פרוי, רבקה קאַלוואַריסקע, משה ווישאָגראָדסקי דער קלעזמער מיט זיין פרוי און פיר קינדער. ס׳איז אויך געווען מיט אונדז אַ טשענסטאָכאָווער ייד, ווען די דייטשן זענען אַריין איז אין אים דעם זעלבן הויז געווען פויליש מיליטער, האָבן זיי דאָס הויז אונטערגעצונדן און מיר זענען אַרויס פון קעלער. ס׳האָט געדראָט מיט זיכערן טויט, האָט מען געקלערט אפשר וועלן זיי דאָך אונדז לאָזן לעבן, האָבן די דייטשן אַלע מענער אַרעסטירט, אויך די געבליבענע פּאַליאַקן, ביי דעם טשענסטאָכאָווער יידן האָט מען געפונען אַ ראַזיר־מעסערל, האָט מען אים אויפן פּלאַץ געשאָסן. די פרויען האָט מען געהייסן גיין אין אַ געוויסן הויז, די מענער האָט מען געפירט גרופּנווייז אין פעלד אַרויס, איז צו אונדז צוגעקומען אַ פאָלקס־דייטש, פּעטער שאַפּרעק און האָט מיך מיט מיין פאָטער באַפרייט, אַלע אַנדערע מענער האָט מען אַרויסגעפירט אויסער דעם דאָרף.

אין אַ צווייטן קעלער איז געווען אהרון הוזמאַן מיט זיינע צווי קינדער האָט מען זיי אַרויסגענומען און דערשאָסן. מיר האָבן זיך דאָס דערוווּסט אויף צומאָרגנס.

מ׳האָט אונדז געזאָגט, אַז אויף טשורעס פעלד ליגן דערשאָסענע אַ ייד מיט צווי קינדערלעך אויף די הענט. ווען כ׳בין צוגעקומען מיט מיין פאָטער האָבן מיר זיי באַלד דערקענט, מיר האָבן אויסגעגראָבן אַ גרוב אויפן פּלאַץ, געמאַכט פון ברעטער אַן אָרון און זיי באַגראָבן.

שפּעטער מיט טעג, האָב איך מיט זיין ברודער אלי הוזמאַן, שמואל איטשעס איידעם, זיי אויפגעגראָבן מיט אַ דערלויבעניש פון אַ דייטשן פּאָליציאַנט און זיי געפירט קיין ווישאָגראָד און זיי קובר געווען אויפן בית הקברות. אין געגנט פון שלאַדאָווע גייענדיק פאַר דער ווילטשע זענען אויך דערשאָסן געוואָרן די ווישאָגראָדער יידן:

1. מאָטיס שיינבלום;
2. וואָלף זלאָטניק;
3. משה מענדל שלאָסבערג;
4. זיין איידעם יאָסל האָלענדער;
5. פנחס שיינבלום.

פנחס איז על פי נס געבליבן לעבן.

אין דער זעלבער צייט איז דורך דער ווייסל, אהיים געפאָרן אויף אַ לאָדקע שמעון זלאָטניק, האָבן די דייטשן אים דערשאָסן און אַריינגעוואָרפן אין טייך אַריין. נאָך אַ שטיקל צייט האָט מען געפונען זיין קערפּער.

איך האָב געאַרבעט ביי די דייטשן ביי פאַרשידענע שמוציקע אַרבעטן אַלס צוואַנגס־אַרבעטער ביז כ׳בין צוגעטיילט געוואָרן צו האקן האָלץ פאַרן מיליטער. זייענדיק אויפן ציפּל איינער אַליין מיט אַ דייטשן סאָלדאַט, האָט ער אויף מיר מיטלייד געהאַט און געזאָגט:

— זאָלסט וויסן, אַז די דייטשן וועלן אייך אַלע פאַרניכטן, זיי קלוג און אַנטלויף, גיי אַריבער די רוסישע גרענעץ. כ׳האָב אים געפאָלגט. אין זעלבן טאָג בין איך אַנטלאָפן קיין סאָכאַטשעוו, ביאַליסטאָק, וואָלקאָוויסק. אין וואָלקאָוויסק האָב איך געטראָפן יאָסל סאָלימען.

מען האָט מיך גענומען קיין קובאַן, אין אַ דאָרף פון קאָזאַקן, און אין 15.8.1941 האָט מען מיך מאָביליזירט אין דער רויטער אַרמיי צוזאַמען מיט מיינע צווי שוואָגערס

משה און לייזער קאַכוואַסער. לײדער זענען זײ בײדע אומגעקומען אין רוסלאַנד.

אין 1.1.1942, ווען כ׳האָב געענדיקט די רעקרוטסטוועָ, בין איך געשיקט געוואָרן אין פראָנט.

אין 28.2.1943 בין איך פאַרווונדעט געוואָרן אויפן קאָפּ, און אָפּגעשיקט געוואָרן אין אַ שפּיטאָל אין גרוזיע. דאָרט בין איך געווען פיר חדשים און אַריבערגעפירט געוואָרן אין אַן אינוואַלידן־הויז, וווּ כ׳בין געבליבן ביזן 15.3.1946.

ווען נאָר כ׳האָב געפילט פאַר גוט, בין איך אַרויסגעפאָרן קיין פוילן — שווידניצע. דאָרט האָב איך נאָך פינף יאָר געטראָפן מיין פרוי און אַוועק קיין ישראל ביי דער ערשטער מעגלעכקייט אין יאָר 1957.

אהרן איסר בילגאָריי (פּאַריז)

מיט ווישאגראדער אין וואנדער־וועגן

ווען די דייטשן זענען אַריין קיין ווישאָגראַד זענען מיר אַנטלאָפן קיין ליעשנע, אָבער זיי זענען אויך אַהער פאַרפאָרן און אָונט־צייט האָבן זיי צוזאַמענגענומען די אַלע פרעמדע יידן, וואָס זענען נישט פון דער שטאָט און מ׳האָט זיי קאָנצענטרירט אין דער קאַטוילישער קירכע. מיר האָבן נישט געוווּסט צוליב וואָס. אָבער מורא געהאַט צום טויט. איך בין אויך געווען צווישן זיי. די מענער האָבן זיי אָפּגעהאַלטן אַ גאַנצע נאַכט אין דעם קאָשציאָל אָן עסן, אָן אַ פלאַץ צום שלאָפן.

אינדערפרי האָבן זיי אונדז אַרויסגעפירט אין פעלד אַריין נעבן אַ קעמפּ פון באַראַקן און אַן עס־עס אָפיציר אויף אַ דזשיפּ מיט אַ קוילנוואַרפער אונטערן אָרעם איז אָנגעקומען. זיינע אויגן האָבן אויסגעדריקט מאָרד און בלוט־גיריקייט. ער האָט זיך געווענדעט צו אונדז און אונדז געגעבן צו פאַרשטיין, אַז מיר זענען „די אויסוווּרפן פון דער מענטשלעכער ראַסע״, אַז מיר זענען שולדיק אין אַלע דערשיטערונגען, וואָס די וועלט לעבט איבער פון מאָל צו מאָל און פאַרענדיקט האָט ער, אַז מ׳גייט אונדז אַלע אויסשיסן ביז צו איינעם און בעסער וועט זיין, ווען מיר וועלן זיך מודה זיין, אַז מיר זענען שולדיק אין אַלעמען.

די 24 שעה פון נערוון־אָנשטרענגען, וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט, אַז מ׳האָט אונדז דאָרט אויפגעהאַלטן האָבן זיך געצויגן יאָרן. מיר האָבן געוווּסט, אַז דער טויט איז זיכער. אָבער אויף צומאָרגנס זענען אָנגעקומען לאַסט־אויטאָס און מ׳האָט אונדז פאַרפירט קיין ראַוואַ־רוסקאַ און פון דאָרט אין פערד־וואַגאָנען קיין בערלין.

אין בערלין גופא האָט מען אונדז נישט אַריינגעלאָזט. בערלין מוז זיין יודנריין. האָט מען אונדז צוריק אָפּגעפירט קיין ראַוואַ־רוסקאַ און מ׳האָט אונדז געהייסן גיין „איר זעט פריי״. אָבער ווען מיר האָבן זיך אַ ביסל דערוויטערט האָבן זיי אונדז נאָכגעשאָסן, אַ נס איז געשען, וואָס קיינעם האָט עס נישט געטראָפן.

דערווייל זענען אַריבער 48 שעה און מיר האָבן נאָך קיין עסן נישט געהאַט אין אונדזער מויל, מיר זענען געווען מיד און צעבראָכן, הפקר אין פעלד אָן קיין שום פאַרבינדונגס־מיטל, וווהין זאָלן מיר גיין?

איך האָב באַשלאָסן גיין צוריק אַהיים קיין ווישאָגראַד. מיט מיר זענען געווען אַ צען מענטשן פון ווישאָגראַד, פון זיי אַלע געדענק איך לײדער נאָר הירשקע קראָנענבערג, חנא קאַנאַסטער, איטשע קאַרפּ און זיין ברודער. זיי האָבן אַלע זיך צוגעאייניקט צו מיר און מיר זענען אַוועק צוריק אַהיים.

ווישאָגראַד איז שוין געווען דאַן ווי אַ באַלאַגערטע שטאָט. מ׳האָט קיין לעבעדיקן נפש נישט געזען אין די גאַסן. אונדזער פאַרמעגן האָט מען צערויבט, מיין מאַמע האָט געוואָלט אַריינגיין אין געשעפט עפּעס אָפּראַטעווען, האָט מען איר נאָכגעשאָסן, כדי זי אָפּצושרעקן. זי איז אַריין צוריק אין שטוב און געזאָגט:

— קינדערלעך, דאָ האָט שוין דאָס מענטשלעכע לעבן קיין ווערט נישט. אַנטלויפט פון דאַנען. גייט קיין רוסלאַנד.

מיר האָבן זי געפאָלגט. אין דער זעלבער נאַכט האָבן מיר צוגעגרייט אַלץ צום וואַנדערן און מיר זענען אַוועק צופוס קיין רוסלאַנד. די מאַמע מיט מיין שוועסטער, מיט אירע צוויי פּיצעלעך קינדער זענען געבליבן אין דער היים. זיי האָבן מורא געהאַט פאַר די שוועריקייטן אין וועג. אַזוי זענען זיי נעבעך אומגעקומען.

מיר זענען אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק, געאַרבעט אין טשאַרנאָוויעזש אַן ערך אַנדערטהאַלבן יאָר און ווען עס האָט אויסגעבראָכן די דייטשיש־רוסישע קריג, זענען מיר אַוועק מיט אַלע אָפּטרעטנדיקע כוחות קיין רוסלאַנד.

אויפן וועג האָט מען אונדז מאָביליזירט צו דער רויטער אַרמיי. פיר ווישאָגראָדער זענען מיר געווען. איך, מיין ברודער חיים בילגאָריי, חיים פוטערמאַן און אברהם בוים.

דער וועג איז געוואָרן שרעקלעכער פון מינוט צו מינוט. מ׳האָט אונדז באָמבאַרדירט. מיר זענען יעדעס מאָל געפאַלן און איבערגעוואַרט די באָמבעס. אין טאָמבאָוו אין וואַלד האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט, כדי זיך אָפּצורוען אַ ביסל. אין דעם וואַלד זענען שוין געווען קאָנצענטרירט טויזנטער פּלי־

טים. מיר האָבן צווישן זיי געפונען יאָסקע קוואַשנע און יצחק שטשאַפּע.

דאָרט האָט מען אונדז „באַפרייט" פון דער רויטער אַרמיי. סטאַלין האָט נישט געהאַט קיין צוטרוי צו אונדז. מיר די מערב־בירגער זענען אים געווען פאַרדעכטיקט, אַז מיר האָבן אַלע פיינט רוסלאַנד און מ'האָט אונדז פאַרשיקט קיין מיטל־אַזיע אין אַן אַרבעטס־לאַגער אין שטעטל ניגאַוועט אין טאַדזשיקיסטאַן (פריער האָט די שטאָט געהייסן כאַדאַ־זאַנט).

צופעליק האָט מיך דאָ געפונען שמואל פּרוסאַק (קוטער). ער איז געווען אַ זינגער ביי אַ חזן, ווען ער האָט זיך דער־וווסט, אַז מיר זענען דאָ, פלעגט ער אונדז קומען באַזוכן יעדעס מאָל. פון זיין אַרבעטס־פּלאַץ ביז אַהער איז געווען אַ 30 קילאָמעטער. מיט אים זענען אויך געווען טאָסיע און אלתר רורא.

דאָ אין דעם לאַגער איז מיר אָפּגעשטאָרבן מיין ברודער חיים. ער איז געווען דערשעפּט פון דער „הכשרה", וואָס ער האָט מיטגעמאַכט פאַר דעם איצטיקן גלות און ער האָט נישט אויסגעהאַלטן די וועג־ און וואַנדער־שוועריקייטן.

אברהם בוים האָט געאַרבעט אין אַ זיידן טעקסטיל־אַגרעגאַט. מען האָט אים געכאַפּט ביי אַן עבירהלע און אים איינגעזעצט אין טורמע, ווו ער האָט געוואַרט אויף זיין אור־טייל און געריכט. כ'פלעג אים באַזוכן אין טורמע. ער איז געווען באַפריינדעט מיטן עלטסטן טורמע־וועכטער, אַרומ־געגאַנגען פריי און אים צוגעהאָלפן אויספּאַרבן זיין וויליע. ווען מיר האָבן געפונען אַ וועג צו איינעם פון די אָפיצירן און דאָרט האָבן מיר אים פאַרגעלייגט, אַז מיר וועלן אים ברענגען ציווילע קלײדער, ער וועט זיך איבערטון און אַנט־לויפן. מיר האָבן שוין געהאַט צוגעגרייט געלט פאַרן אָפיציר אָבער אברהם איז אַזוי געווען זיכער אין זיין אומשולדיקייט, אַז ער האָט געגלויבט, אַז מען וועט אים גענצלעך באַפריי־ען. ער האָט נישט געוואָלט לעבן אין אייביקן פּחד טאָמער וועט מען אים נאָכזוכן א.אַ.וו.. דער סוף איז געווען אַן אַנ־דערער. עס איז פאַרגעקומען דער משפּט און ער האָט באַ־קומען צוויי יאָר געפאַנגענשאַפט. אין דער טורמע לײדער איז ער פאַרשלאָפּט געוואָרן אויף טיפוס און דאָרט געשטאָרבן און באַגראָבן.

איינמאָל בין איך אַרויס אין באַזאַר עפּעס קויפן. האָב איך דערזען פאַר זיך אַן אָפּגעריסענעם אָפּגעשליסענעם באַ־וואַקסענעם מענטש, כ'האָב דערקענט, אַז דאָס איז יצחק שטשאַפּע. כ'האָב אים גענומען צו מיר אין צימער. ווייזט זיך אַרויס, אַז ער איז אַנטלאָפן פון זיין לאַגער און ער לעבט זיך אויס איצט, ווי אַ געהרודפטע חיה, ווי ער טאָגט נעכטיקט ער נישט און וואַנדערט פון אָרט צו אָרט ווי אַ היימלאָזער געזוכטער, פאַרפאָלגטער מענטש.

שפּעטער איז ער אַנגעקומען צוזאַמען מיט זיין פרוי קיין סאַמאַרקאַנד און האָט זיך אויסגעאַרבעט אַ נאָרמאַל לעבן, אַן עקזיסטענץ און געלעבט מיט האָפענונג.

ווען מיין ברודער איז געשטאָרבן האָב איך אים גע־בראַכט צו קבר־ישראל און אים אויפגעשטעלט אַ מצבה.

מיט אונדז איז געווען אַ ייד פון מאָסקווע, אַן אינטעַ־רעסאַנטער טיפּ. ער פלעגט יעדן טאָג דאַווענען, ס'איז אים דאַן געשטאָרבן זיין פרוי און מ'האָט זי צופעליק באַגראָבן אין אַ קבר פון אַ גויע, וואָס איז צוזאַמען מיט איר גע־שטאָרבן. האָבן מיר זיך בײדע איינגעשטעלט דאָס לעבן, אויפגעגראָבן ביינאַכט ביידע קברים און איבערגעביטן די קערפּערס. איין קלייניקייט אַ מאָסקווער ייד און אַזאַ יידיש־קייט. פון דאַן אָן איז מיר קבר ישראל זייער טייער.

כ'האַלט זי פאַר איינע פון די טייערסטע מצוות.

*

אין 1946 בין איך מיט אַלע אַוועק קיין וורָאַצלאַוו. איך האָב ענדלעך פאַרלאָזט דאָס „גליקלעכע" רוסלאַנד.

פאַרן פאַרלאָזן פּוילן האָב איך באַשלאָסן מאַכן אַ באַ־זוך דאָס לעצטע מאָל אין ווישאַגראַד. כ'האָב דאָרט געטראָפן פינף שטאָטישע יידן, וואָס האָבן זיך אומגעקערט פון די טויט־לאַגערן און קאַצעטן, דאָס זענען געווען לייביש דוד פרייזינגער, הירשל נוימאַן, הירשל פוקס, זכריה בילגאָריי און איטשע לייזער זאַלצבערג.

כ'האָב געוואָלט באַזוכן מיין טאַטנס קבר, האָבן זיי מיך אָפּגעהאַלטן. ס'איז פון בית־הקברות נישט געבליבן קיין זכר — האָבן זיי געזאָגט — וווּהין וועסטו דאָרט גיין.

כ'בין דאָך געגאַנגען.

דער בית־הקברות איז געווען פאַראַקערט און פאַר־פלאַנצט מיט ביימער. ווו זענען אַהינגעקומען די מצבות ווייס איך נישט. כ'האָב מיך געוווּנדערט. גייענדיק אָבער אויף צוריק איז מיר אַלץ קלאָר געוואָרן — אין הויף פון דער רודזינסקאַ האָב איך געזען די מצבה פון משה גמאַך ז"ל. זי איז געווען איינגעפלאַסטערט אין הויף און געדינט אַלס טראָטואַר־באַלאַטע.

נישט מער ווי איין טאָג בין איך דאָרט פאַרבליבן אין דער יודנלאָזער צעשטערטער שטאָט ווישאַגראַד. כ'האָב זי פאַרלאָזט אויף אייביק.

די שטאָט איז רואינירט נישט צום דערקענען. די שוסטער־גאַס איז פולשטענדיק רואינירט. דער קוואַרטאַל פון די פוקוסקיס איז פאַראַקערט אינגאַנצן, די לאַנגעוועגס גאַס איז צעשטערט אויסער פיר הייזער, וואָס שטייען נאָך. אַלע הייזער פון די פאַרוועס האָט מען איינגעלייגט און פאַרשיט מיט זיי די פאַרוועס.

צופעליק איז די רעמבאָווע גאַס געבליבן גאַנץ און נישט באַרירט.

פאַר אונדז איז ווישאַגראַד איצט אַ בית־הקברות פון יוגנט־טרוימען און טייערע עלטערן — נישט מער.

עזרא האלענדער

קידוש השם אין מאסקווע

(אַן עפּיזאָד)

אין מערץ 1941 בין איך געפאָרן פון סיביר — נאָוואָ־סיבירסק קיין ראסמידאַר. מיט מיר איז מיטגעפאָרן מיין ווייב, דאָס קינד אונדזערס פון דריי חדשים און מיין ווייבס צווי ברידער. אין מאָסקווע זענען מיר אַלע דריי מענער גע־גאַנגען אויסזען אַביסל די שטאָט און די פרוי מיטן קינד זענען געבליבן אויפן וואָקזאַל אויסער דער שטאָט.

מיר האָבן זיך געפרעגט אויף דער גרויסער שול און ס'האָט זיך געפונען אַ ייד, וואָס האָט אונדז געוואָלט ווייזן די שול. גייענדיק אַזוי, רעדט ער וועגן דער שיינקייט פון איר. זאָג איך צו אים, אַז איידער איך זע זי בין איך דאָך זיכער, אַז זי איז באַשטימט נישט אַזוי שיין ווי אונדזער שול. פרעגט ער:

— פון ווו זענט איר, וואָס איר זענט אַזוי שטאָלץ מיט אייער שול?

ווען כ'האָב אים געזאָגט פון ווישאָגראָד, איז ער געוואָרן אויסער זיך. ער איז געוואָרן אינגאַנצן איבעראַשט:

— איך בין פון ווישאָגראָד — זאָגט ער מיט אַ באַ־זונדער וואַרעמקייט — איך בין משה כמיעלס ברודער און איך בין דער גבאי פון דער מאָסקווער שול.

איך האָב אים שוין דערציילט, ווער איך בין, לאָזט זיך אויס, אַז ער האָט גוט געקענט מיין באָבע רויזיע יאַנושעוו ע"ה. מ'האָט זיך צערעדט און ווען ער האָט זיך דערוווסט, אַז איך בין דאָ מיט דער פרוי און קינד פרעגט ער:

— ווי אַלט איז דאָס קינד? ווער האָט עס אייך געמלט?

דערהערנדיק, אַז ס'איז שוין אַלט 3 חדשים און ס'איז נאָך נישט געמלט, איז ער דערשיטערט געוואָרן.

— ס'טייטש, אַ קינד פון ווישאָגראָדער אָפּשטאַמונג און נישט געמלט? ווו איז דאָס געהערט געוואָרן?!

ער האָט פאַרגעלייגט באַלד דאָס צו מלן.

און שוין זענען מיר אַוועק צוריק אויפן וואָקזאַל, אי־בעררעדן מיטן ווייב איבער זיין פאָרשלאָג.

ער איז שפּעטער אָנגעקומען מיט אַ טעקסי מיט נאָך אַ ייד, אונדז פאַרנומען מיט זיך אין מאַשין און מיר זענען געפאָרן.

מיר זענען פאַרפאָרן אין שול אַריין, דאָרט האָט שוין געוואַרט אויף אונדז דער רב און אַ מוהל מיט נאָך עטלעכע יידן, ס'איז געווען צוגעגרייט אַ סעודה פון בראָנפן מיט הע־רינג און ברויט און יידן האָבן געשיינט, וואַרטנדיק אויף דער מצווה. מיר זענען געווען צוזאַמען פאַראייניקט מיט אַ גרויסן סוד און „פאַרברעכן", וואָס מיר גייען אויספירן רח־מנא לצלן, קעגן דער רוסישער אימפּעריע — ברענגען נאָך אַ געיידישטן ייד צום יידישן פאָלק.

מ'האָט מל געווען דאָס קינד מיט אַלע פּיטשעווקעס, דערקוויקט זיך מיט דעם ביסל יידישקייט, פאַרביסן מיט הערינג און בראָנפן און די שמחה איז געווען אַ גרויסע און אמתע.

דעם זעלבן טאָג בין איך אַוועקגעפאָרן קיין קראַסנאָ־דאַרסק און זיי די טייערע יידן זענען זיך צעגאַנגען יעדער איינער צו זיך.

דער גבאי האָט איינגעאָרדנט מיין פרוי מיטן קינד ביי אַ יידישער משפחה, ווו זי איז געווען דריי וואָכן ביז דאָס קינד איז געקומען צו זיך.

שייע און דרייזל סקשידלאָ

פערזענלעכקייטן
און
מענטשן־פארטרעטן

מ. וואָלפיש

הרב ר' נפתלי שפיוואק זצ"ל, דער לעצטער ווישאגראדער רב

אין יענע צייטן איז דער איינציקער טרוים פון טאַטע־מאַמע געווען צו פאַרקנסן זייער טאָכטער צו אַ בחור אַ לערנער און ירא־שמים, געבן אים יאָרן קעסט, און זאָל זיצן און לערנען תורה.

אַזוי איז נפתלי דער ישיבה־בחור געוואָרן דער איידעם פון מנשה טאָב, אַן אָנגעזעענער ייד אין ווישאָגראָד, אַ גרויסער סוחר, גביר, און אַ גערער חסיד. מנשה האָט געגעבן אים זיין עלטסטע טאָכטער חיה צירל, אַ הויכע, אַ שיינע, אַ יפת־תואר און צוגעזאָגט 3 יאָר קעסט.

יאָרן זענען געלאָפן, ס'זענען געקומען קינדער אויף דער וועלט: יאָסל, מרדכי, דבורה, בצלאל, לייבל און שרה, און ווי נאָר די קעסט האָבן זיך געענדיקט איז דער דלות געוואָרן אַ שטענדיקער גאַסט ביי נפתלין אין שטוב. דחקות און נויט האָבן געהערשט ביי אים, די איינציקע זאָרג איז געווען ווו נעמט מען פרנסה?

אין יאָר 1896 איז ר' משה יחזקאל בידערמאַן זצ"ל געוואָרן אַן אַלטער מאַן און געמוזט האָבן אַ געהילף אויף כשרות. איז ר' נפתלי געוואָרן מורה צדק און געפסקנט שאלות.

ער האָט ממשיך געווען אין דעם פאָסטן אויך ביי ר' דודל באָרנשטיין זצ"ל, וואָס איז שפּעטער געוואָרן סאָכאַטשעווער רבי.

דאָס געהאַלט איז געווען קליין, די משפחה איז געוואַקסן און מיט איר אויך די הוצאה. מען איז געווען געצוווּנגען זיך באַגנוגן מיט דעם ווייניקסטן. מ'האָט געלעבט אַ שווער לעבן, די צרות האָבן געדריקט פאַרבאָרגענערהייט, דאָס האָט זיך אויסגעווירקט צום שלעכטן אין דער ערשטער ריי אויף דער בעל־הביתטע. זי איז קראַנק געוואָרן און יונגערהייט געגאַנגען פון דער וועלט.

ר' נפתלי דער מו"צ איז געבליבן אַן אַלמן ביזן סוף פון זיין לעבן. דאָס איז געווען דער אָנהייב פון זיין טראַגעדיע. אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן, בעת דער קאַדענץ פון רב ר' דודל, איז זיין מאַטעריעלע לאַגע נישט געוואָרן בעסער. ווער עס איז געקומען אין שטוב פון מורה הוראה, האָט זיך געקענט אָנשטויסן אויפן שווערן קאָשמאַר וואָס האָט דאָרט געהערשט, אַפילו אַ שטיקל טרוקן ברויט איז געווען אַ לוקסוס. דער איינציקער פריילעכער טאָג אין יאָר איז געווען פורים, ווען די בעלי־בתים פון שטאָט האָבן געשיקט זייער מורה־הוראה משלוח־מנות בשפע. נאָך פורים, ווען ס'האָט זיך אָנגעהויבן די ערב־פסח־צייט, האָט זיך ר' נפתלי מו"צ געגרייט צו 2 זאַכן, צו דער דרשה אין בית־המדרש שבת־הגדול, און צו די פסח־פאַרדינסטלעך, ווי כשרן צוקער אין דער צוקער־פאַבריק אין מאַלאָוויעש, כשרן אויוונס צו מצות, און מכירת חמץ. פון דער איינקונפט האָט ער געצאָלט חובות, וואָס האָבן זיך אָנגעזאַמלט אין משך פון אַ גאַנץ יאָר.

אין די נישט געהויבענע באַדינגונגען איז דער עלטסטער זון יאָסל ז"ל, זייער אַ קלוגער, אויסגעוואַקסן אַ קראַנקער אויף לונגען און שפּעטער געשטאָרבן. דער צווייטער זון, מרדכי, זעענדיק די שווערע לאַגע האָט זיך גענומען ווערן אַ קלאָצן־מאַכער, דער דריטער זון, בצלאל, איז שטענדיק געזעסן ביים טיש און געמאַכט פּאַפּיראָסן, ביז דער טאַבאַק האָט אים אויפגעגעסן די לונגען און ער איז יונגערהייט, אין עלטער פון 18 יאָר, געשטאָרבן. שמחהלע איז אין עלטער פון 14—15 יאָר געשטאָרבן, די טאָכטער שרה איז געווען שטענדיק אַ קראַנקע. אַלע האָבן געמוזט אַרבעטן, כדי צוצוהעלפן פאַרדינען אויף פרנסה. מ'קען זיך פאָרשטעלן דאָס געמיט און די שטימונג פון ר' נפתלי נאָך אַזעלכע שווערע קלעפּ. אַזוי, אַז זיין געזונט־צושטאַנד האָט זיך אויך גענומען וואַקלען. צו דעם איז צוגעקומען דער שטענדיקער קאַמף קעגן אים מצד די חסידים, נגידים און פּני פון שטאָט.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, נאָכן אָפּזיין יאָרן רב פון ווישאָגראָד, האָט ר' דודל באָרנשטיין פאַרלאָזט ווישאָגראָד און איז געוואָרן טאָמאַשאָווער רב, שפּעטער סאָכאַטשאָווער רבי. ווישאָגראָד איז געבליבן אָפּיציעל אָן אַ רב. אין דער דאָזיקער צייט איז ר' נפתלי געוואָרן זייער אַקטיוו און האָט זיך אינטערעסירט מיט דעם קהילה־לעבן, געמאַכט אָרדענונג אין שול, בית־המדרש, מקווה, בית־הקברות, אָפּט געגאַנגען אין שעכטהויז און געוואָרן אַ מחבר פון אַ ספר. ער האָט אויך אויפגענומען און קאָנפערירט מיט געסט יידישע און נישט־יידישע, פון שטאָט און אויסער דער שטאָט. ער האָט צוביסלעך געשאַפן זיך אויטאָריטעט ביי גרויסע טיילן פון שטאָט, אויב נישט ביי זיינע אייביקע קעגנער איז ביי פּשוטע עמך־יידן, וואָס זענען געווען דער רוב מנין און רוב בנין פון שטאָט.

טראָץ זיינע באַגרענעצטע מעגלעכקייטן האָט ר' נפתלי שטענדיק געגעבן שיינע נדבות אָרעמע לייט, ווי אויך סתם בכבודיקע מענטשן געקומענע פון אַנדערע שטעט נאָך הילף.

לויטן געזעץ פון אויטאָנאָמיע פאַר יידישע קהילות אויפן געזעלשאַפטלעך־רעליגיעזן געביט, האָט אויך ווישאָגראָד געהאָט דאָס רעכט אין משך פון אַ געוויסער צייט פּראָקלאַמירן בייע וואַלן פון אַ רב אין שטאָט. אייגנטלעך האָבן געקענט פאָרקומען די וואַלן נאָך מיט אַ צייט פריער, נאָר עס איז געגאַנגען אַן אונטערקוליסן־קאַמף פאַר און קעגן־דעם, מיט די מאָטיוון פון דער מערהייט פון דער קהילה, אַז מיר זענען גאָרנישט גרייט צו די גרויסע קאָסטן, וואָס זענען פאַרבונדן מיט דעם שריט. סוף־סוף זענען דורכן סטאַראָסטע אין פּלאָצק

אָפיציעל פּראָקלאַמירט געוואָרן וואַלן פון אַ רב אין ווישאָגראַד אויף האַרבסט 1925.

שוין מיט חדשים פריער האָט זיך געפילט אין שטעטל דער ריח פון שטורמישן וואַל־קאַמף. ס׳האָבן זיך געשטעלט אויף לעבן און טויט 2 קעגנערישע ריכטונגען, די ערשטע זענען געווען דער האַנטווערקער־פאַראַנד פון שוסטער, שניידער, סטאָליאַרעס, שטעפּערס, קליינע קרעמער, דאָרפסגייער, קצבים און סתם פּאָלקס־מענטשן פון שטעטל. זייער הויפּט־מאָטיוו איז געווען, אַז מ׳דאַרף אומבאַדינגט אויסוויילן אַלס רב, ר׳ נפתלין, דערפאַר ווייל ער האָט אָפּגעליטן כמעט אַ גאַנץ לעבן אין שטעטל, און איז אַדורך שבעה־מדורי גיהנום, געדינט געטריי דעם קהל, און נישט באַקומען די געהעריקע באַלוינונג, אַ גאַנץ לעבן געהאַט צרות, טרויער און אומגליק. אויסער דעם איז ער אַ גרויסער בן־תורה, און פאַרדינט דעם כבוד צו פאַרנעמען אויף די עלטערע יאָרן דעם פּאָסטן פון רב אין ווישאָגראַד. פון ריין הומאַניטאַרן, מענטשלעכן און יידישן שטאַנדפּונקט, האָבן זיי געהאַלטן, דאַרף נפתלי ווערן רב. פון דער צווייטער זייט איז אויך דאָס אָרעמע שטעטל פּשוט נישט אומשטאַנד מאַטעריעל אויפצונעמען אַ נייעם רב, וואָס איז פאַרבונדן מיט אומגעהויער גרויסע אויסגאַבן, אין דער צייט ווען ר׳ נפתלי איז שוין דאָ אויפן אָרט.

דאָס זענען געווען זאַכלעכע אַרגומענטן און לאָגישע, וועלכע האָבן גערעדט צום האַרץ און געפיל פון אַלע עמךיידן אין שטעטל. דער וואַל־בלאָק פון ר׳ נפתלי האָט אויך אַרויסגעגעבן אויפרופן קליינע און גרויסע מיט אויפקלערונגען און אָנווייזונגען פאַר וועמען צו שטימען. אין ערשטן אויפרוף איז געווען דערמאָנט, אַז דער מורה־הוראה האָט אין מאָמענטן פון סכנה, בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איינגעשטעלט זיין לעבן און געגאַנגען אין שטאַב פון רוסישע סאָטראַפּן, אָפּשרייען גזרות אויף יידן אין ווישאָגראַד. אַזוי איז אויך געווען ווען מ׳האָט געכאַפּט דעם סטאָליער ספּודניקס זון, דעם בייגל־בעקער און מ׳האָט אים פאַרמשפּט צום טויט, ווייל אַנטאָשעוויטש האָט געמסרט, אַז ער האָט געוואָלט איבערשניידע דעם טעלעפאָן. ער איז אויך געגאַנגען איינטערוועניר אָפּצוראַטעווען דעם ערובניק ר׳ אברהם שמחה רייכמאַן, און עס איז אים געלונגען.

ר׳ נפתלי ווידער האָט זיך אויך געבעטן רחמים, אַז מ׳זאָל נעמען אין אַכט זיין געפייניקטע פאַמיליע, די וואָס לעבן און אויך די, וואָס זענען שוין אויפן ווישאָגראַדער בית־עולם און מ׳זאָל שטימען פאַר אים, זיינע אָנהענגער, אין דער שפּיץ פון משה גמאַך, ישראל גדליה דייטש, עוזר־מאיר גאָלדבערג, מלך גמאַך און אַ סך אַנדערע, האָבן אָפּגעגעבן צייט און געלט און געאַרבעט בלב ונפש צו דערפירן די זאַך ביזן זיגרייכן סוף.

דער צווייטער קעגנערישער וואַל־בלאָק איז באַשטאַנען פון גערער, וואָרקער, אַמשינאָווער און אַנדערע חסידים. די חסידים־נגידים האָב אָנגעהויבן אַ פאַרביסענעם וואַל־קאַמף. זיי האָבן מאָביליזירט די בעסטע כוחות אין דער אַקציע. זייער טענה איז געווען, אַז ווישאָגראַד האָט אַ טראַדיציע פון רבנים מיט דורותדיקן יחוס פון רבנישע דינאַסטיעס, אַ טראַדיציע פון גרויסע לומדים, גרויסע אויטאָריטעטן, און ר׳ נפתלי טאָר נישט געוויילט ווערן. צו דעם צוועק האָבן זיי געבראַכט אַנדערע קאַנדידאַטן אויף דעם אַמט פון רב אין ווישאָגראַד. דער ערשטער איז געווען דער זאַגראָווער רב, ער האָט גערעדט אין בית־המדרש 3 אָוונטן נאָכאַנאַנד. אַ גרויסער רעדנער און אַן אומאויסשעפּלעכע קוואַל פון תורה און חכמה. ער האָט אַלעמען באַצויבערט מיט זיינע ווונדערלעכע באַהויפּטונגען. זיי האָבן אויך געבראַכט דעם ניישטעטישן רב, אויך ער האָט גערעדט שבת אין בית־המדרש. זייער בלאָק האָט באַשלאָסן אויפן ערשטן פּלאַץ אַלס קעגנער פון נפתלין, דעם ניישטעטישן רב, אַ יונגערמאַנטשיק בלוט און מילך.

דאָ האָט זיך אָנגעהויבן די לעצטע פאַזע פון דער וואַל־מלחמה. ביידע בלאָקן האָבן מאָביליזירט די בעסטע און אַקטיווסטע כוחות, ביידע צדדים האָבן גערופן מיטינגען, פאַרזאַמלונגען און האָבן געפירט אינדיווידועלע און הויז־אַגיטאַציע.

דער טאָג פון די וואַלן איז געווען דער טאָג פון העכסטער שפּאַנונג, קיינער האָט נישט געאַרבעט. יעדער איינער האָט געוואָלט זיין דער זיגער. די אַמביציע איז געווען גרויס. איין שעה פאַרן פאַרמאַכן די וואַל־אורנעס איז געוואָרן קלאָר ווי מ׳האַלט, און ליפּאַ וויעזבינסקי מיט הערשל שווירץ אַליין זענען געקומען אין גאַס ראַטעווען די לאַגע און דעראָבערן עטלעכע שטימען. מ׳האָט שוין געזען, אַז זיי האָבן דעם קאַמף פאַרשפּילט. נאָך אַ האַלבע שעה, נאָך 10 מינוט, מענטשן שטייען הינטערן פענצטער און הערן ווי מ׳ציילט די שטימען. דער זיג פון ר׳ נפתלי מו״צ איז שוין געווען אַ געזיכערטער. און אָט איז דער ענדגילטיקער רעזולטאַט: ר׳ נפתלי שפּיוואַק איז געוויילט געוואָרן אַלס רב פון ווישאָגראַד.

ספּאָנטאַניש האָט זיך פאַרזאַמלט כמעט דאָס גאַנצע שטעטל ביים הויז פון רב. יידן און גויים האָבן אים אָפּגעגעבן מזל־טוב. דער רב אָבער פון פרייד פאַלט אַוועק אין חלשות. מ׳דערמינטערט אים, און דאָ הערט מען דאָס שאַלן פון מוזיק הינטערן פענצטער פון רב. מ׳זעט שוין אָנגעצונדענע שטורקאַצן און פאַקעלן. זיינע אָנהענגער טוען אָן דעם רב אַ נייע פוטער און אַ נייע שטריימל און אויך שטיוול און פירן אים אַרויס אין גאַס, ווו מען לאָזט זיך אין אַ מאַניפעסטאַציע־צוג פון יידן און גויים, גרויס און קליין, יונג און אַלט, און אין דער שפּיץ דער אָקאָרשט אויסגעוויילטער רב, אַזוי גייט מען מיטן אָרקעסטער איבער אַלע גאַסן אַרום דער שטאָט אָנזאָגן די בשורה פון זיג.

ס׳איז געווען אַ יום־טוב פון נצחון. פון פּראָסטן עולם, פון עמך.

אַזוי האָט ר׳ נפתלי זוכה געווען צו זיין דער לעצטער רב פון ווישאָגראַד און ליידער אויך אומצוקומען צוזאַמען מיט זיין הייליקער קהילה פון שמוציקע רוצחישע הענט.

מאַרק טורקאָוו

מיט נחום סאָקאָלאָוו אין פּלאָצק און אין ווישאָגראָד

(פון בוך „פּלאָצק — בלעטלעך געשיכטע")

אַזאַ מין אינצידענט איז פאָרגעקומען קודם־כל ביים אָנקומען פון דער שיף קיין ווישאָגראָד, סאָקאָלאָווס געבורט־שטאָט.

דאָס איז געווען פאַרטאָגס. אין דעם רייזע־פּראָגראַם איז געווען אַזוי פאָרגעזען, אַז מיר זאָלן פריער פאָרן קיין פּלאָצק און ערשט שפּעטער קיין ווישאָגראָד, וווּ סאָקאָלאָוו האָט געדאַרפט שבת האַלטן אַ רעפעראַט.

אָבער ווישאָגראָדער יידן האָבן נישט געוואָלט וויסן, נישט פון קיין אָפיציעלע פּראָגראַמען און אויך נישט פון קיין צייט.

נחום סאָקאָלאָווס דורכרייזע איז פאַר די ווישאָגראָדער יידן געווען אַ ליל שמורים.

אַ גאַנצע נאַכט איז דער עולם געווען פאַרזאַמלט אין דעם קליינעם פּאָרט, ביים ברעג פון דער ווייסל און געוואַרט אויפן אָנקום פון דער שיף. ווען די שיף איז אָנגעקומען פאַרטאָגס, האָט מען דערהערט אָוואַציעס און בעת מען האָט אַראָפּגעלאָזט דאָס בריקל, בכדי איבערצולאָזן און אויפצונעמען די געווינלעכע פּאַסאַזשירן, האָט זיך אַ גרופּע יידן אַרויפגעריסן אויף דער שיף און געפאָדערט, אַז מען זאָל זיי צולאָזן צו סאָקאָלאָוון.

דער שיפס־קאַפּיטאַן האָט מיך גלייך אויפגעוועקט און מיך פאָרגעשטעלט פאַרן עולם אַלס סאָקאָלאָווס „סעקרעטאַר", אָבער דער עולם האָט נישט געוואָלט רעדן מיט קיין שום סעקרעטאַרן, נאָר געפאָדערט, אַז מען זאָל צולאָזן זייערס אַ דעלעגאַציע צו סאָקאָלאָוון גופא.

קיין שום טענות און דראָונגען האָבן נישט געהאָלפן. די שיף איז נישט געווען קיין גרויסע און דער טומל איז שוין דווקא געווען גאָר גרויס, אַז סאָקאָלאָוו האָט זיך אויפגעכאַפּט און אַרויס פון זיין קאַבינע געוואָר ווערן וואָס מען טומלט אַזוי שטאַרק. דער עולם ביים ברעג האָט כסדר געמאַכט אָוואַציעס „יחי סאָקאָלאָוו" און איינער פון דער דעלעגאַציע האָט אין אַ ווייניק העפלעכער, אָבער גאַנץ קאַטעגאָרישער פאָרם אַוועקגעלגייט אַ "ספּיטש", אין וועלכן ער האָט אויסגעדריקט דעם פאַרדרוס פון גאַנצן ווישאָגראָדער כלל, וואָס דער חשובער פּרעזידענט „חבר" סאָקאָלאָוו גיט אָפּ פּלאָצק מער כבוד, ווי זיין געבורט־שטעטל ווישאָגראַד, וווּ עס געפינען זיך די קברים פון זיינע עלטערן.

אין נאָמען פון גאַנצן ווישאָגראָדער יידנטום וואָס שלאָפט נישט די גאַנצע נאַכט און איז פאַרזאַמלט אויפן ברעג, האָט די דעלעגאַציע געבעטן, אַז ער זאָל ענדערן זיין רייזע־פּלאַן און גלייך אָפּשטייגן.

מיט אַ גוטמוטיקן שמייכל האָט סאָקאָלאָוו אָנגעהויבן באַרואיקן די „חברים", אַז ער וועט חלילה נישט מבייש זיין ווישאָגראָד. און ער האַלט, אַז שבת אין ווישאָגראָד איז מער כבוד ווי אין אַ פּראָסטן מיטוואָך. עס האָט געדויערט אַ לענגערע צייט ביז דער עולם האָט זיך געוואָלט באַרואיקן און מסכים זיין, אַז די שיף זאָל זיך ווייטער לאָזן אין וועג אַריין, בפרט נאָך, וואָס די מאַנשאַפט האָט זיך שוין אָנגעהויבן דענערווירן, אַז עס איז שוין די העכסטע צייט אָפּצופאָרן ווייטער. עס האָבן זיך שוין אַפילו געהאַט באַוויזן עטלעכע פּאָליציאַנטן, וועלכע האָבן אָנגעהויבן „בעטן" די דעלעגאַטן, אַז זיי זאָלן פאַרלאָזן די שיף. ביי אומאויפהערלעכע „יחי"־אויסרופן און ביים געזאַנג פון „התקוה" האָט זיך די שיף געלאָזט ווייטער אין וועג אַריין.

די גאַנצע סצענע אויף דער ווישאָגראָדער האַפן־סטאַציע, ווי קאָמיש זי זאָל נישט זיין, האָט זי אָבער שטאַרק גערירט סאָקאָלאָוון. און ווען איך פלעג מיך מיט פיל יאָרן שפּעטער באַגעגענען מיט סאָקאָלאָוון פלעגט ער דערמאָנען דעם „בונט" אין ווישאָגראָד, וואָס איז געווען אַ סימן ווי טיף דער עפּיזאָד האָט זיך איינגעקריצט אין זיין זכרון.

——— אין סאַמע ברען פון דער יום־טובדיקייט האָט נ. סאָקאָלאָוו געמוזט פאַרלאָזן פּלאָצק, בכדי פרייטיק פרי אָפּצופאָרן קיין ווישאָגראָד. די רייזע האָבן מיר געמאַכט מיט אַן אויטאָ, וואָס איז אגב אין יענע צייטן נאָך געווען אין פּוילן אַ זעלטנקייט. הגם דער דעקאָראַטיווער פּאַראַד אין ווישאָגראַד איז געווען אַ סך אָרעמער ווי אין פּלאָצק, איז אָבער דער אינערלעכער ענטוזיאַזם איבערגעשטיגן אַלע דערוואַרטונגען.

אויך דאָ איז ביים אַריינפאָר אין שטעטל אויפגעשטעלט געוואָרן אַ טריומף־טויער און דאָס גאַנצע שטעטל איז אים אַנטקעגנגעגאַנגען אַ שטיק וועגס פאָרויס. ווען אונדזער אויטאָ האָט זיך דערנענטערט צום טריומף־טויער און סאָקאָלאָוו מיט זיינע באַגלייטער זענען אויסגעשטיגן פון אויטאָ, האָבן מיר בראש פון דעם אָפיציעלן קבלת־פּנים־קאָמיטעט דערזען דעם רב פון שטעטל מיט אַ ספר־תורה אין האַנט.

נ. סאָקאָלאָוו איז געווען טיף גערירט פון דעם דאָזיקן כבוד און איז גלייך צו צום רב און געגעבן אַ קוש די ספר־תורה, ער האָט אַ לאַנגע ווילע נישט געקענט קיין וואָרט אַרויסרעדן. דער עולם, בפרט די יוגנט האָט געטאַנצט פון גרויס פרייד.

איך דערמאָן זיך אַזאַ סצענע: צווישן עולם, וואָס האָט אָפּגעוואַרט ביים טריומף־טויער איז אויך געווען אַן אַלטע פרוי, עפּעס אַ מומע פון סאָקאָלאָוון. ווען סאָקאָלאָוו איז צו איר צוגעגאַנגען און איר דערלאַנגט די האַנט, האָט זיך די

אַלטיטשקע איינגעבויגן און אים געוואָלט געבן אַ קוש אין האַנט. סאָקאָלאָוו האָט שנעל צוריקגעצויגן זיין האַנט און מיט פאַרוווּנדערונג געפרעגט:

— מומע, וואָס טוט איר?

די אַלטיטשקע האָט זיך אַ ביסל פאַרשעמט און זיך געפרוּווט פאַרענטפערן:

— מען דערציילט, אַז דו ביסט אַ שררה ביי יידן, אַז די רעדסט מיט קיסרים, אַז די גרויסע פריצים גיבן דיר אָפּ כבוד און דאָך ביסטו געבליבן אַ ייד...

און נחום סאָקאָלאָוו האָט זיך צעשמייכלט און גלייך געענטפערט:

— מען גיט מיר אָפּ כבוד טאָקע ווייל איך בין אַ ייד, ווייל איך רעד אין נאָמען פון יידן, ווייל איך וויל, אַז יידן זאָלן קענען צוריק קומען קיין ארץ־ישראל.

האָט די אַלטע זיך צעוויינט און אויסגערופן:

— הלוואי, רבונו של עולם, הלוואי זאָל שוין משיח קומען און מיר זאָלן קענען אַלע גיין קיין ארץ־ישראל...

*

אַז פאַר קיין רייזנדן פון דער גרויסער וועלט האָט דאָס קליינע, אָרעמע ווישאַגראַד נישט געקענט פאַרשטעלן קיין שום ספּעציעלן אינטערעס, איז איבעריק צו זאָגן. ווען מיר האָבן זיך אָבער געפונען מיט סאָקאָלאָוון האָט זיך אונדז געקענט אויסדוכטן, אַז ווישאַגראַד איז די וווּנדערבאַרסטע שטאָט אין דער וועלט, אַזוי פּרעכטיק האָט ער געשילדערט דאָס דאָזיקע קליינע, אָרעמע און פאַרנאַכלעסיקטע שטעטל, ווו ער האָט דאָס ערשטע מאָל געזען די ליכטיקע שיין.

ווישאַגראַד, וואָס האָט אויך איר בלעטל אין דער געשיכטע פון פּוילישן חסידיזם, איז דורך סאָקאָלאָווס שילדערונג אויסגעוואַקסן גרויס און שיין. בפרט נאָך דער יום־טוב־דיקייט פון זיין באַזוך.

נישט בלויז זייענדיק מיט סאָקאָלאָוון איז עס דאַן געווען אינטערעסאַנט, נאָר אויך ווען מיר האָבן זיך אויף אַ ווײַלע געפונען אָן אים און זיך צוגעהערט צו די גאַסן־דיסקוסיעס פון דעם פאָלקס־עולם וועגן סאָקאָלאָוון, צי ער איז אַ פרע־זידענט אָדער ער וועט זיין אַ קיסר אין ארץ־ישראל, צי ער איז פרום אָדער ער איז אַן אַפיקורס, צי איז ער רייך און צי גיט מען אים אָפּ מער כבוד ווי ראָטשילדן... צי דאַוונט ער, אָדער נישט... פון די דאָזיקע אונטערגעהערטע און צופעליקע אויפגעכאַפּטע פראַגמענטן איז אין יענער צייט אויסגעוואַקסן אַ ציקל פון וויצן און הומאָרעסקעס אין דער וואַרשעווער יידישער פרעסע.

דער ערשטער באַזוך פון סאָקאָלאָוון אין ווישאַגראַד איז געווען אויף די קברים פון זיינע עלטערן, וועמען ער האָט נאָך פאַר זיין אָנקומען קיין פוילן געהייסן אויפשטעלן נייע שיינע, מיט מאַרמאָר־באַפּוצטע מצבות. דאַן ערשט האָט ער באַזוכט אייניקע קרובים און צו קבלת שבת געגאַנגען אין בית־המדרש, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן אויפן אָרט פון אַלטן חרוב־געוואָרענעם.

שבת אין דער פרי, ביי עליית התורה האָט סאָקאָלאָוו געהאַלטן אַ דרשה און אין אָוונט זענען מיר מיט דער שיף צוריקגעפאָרן קיין וואַרשע, ווו עס האָט זיך פאַר סאָקאָלאָוון אָנגעהויבן אַ נייע, גרויסע פּאָליטישע אַרבעט פאַרן ציוניזם און פאַר דער פאַרבעסערונג פון די יידיש־פּוילישע באַ־ציאונגען.

יוגנט־מאַסן באַגעגנען נ. סאָקאָלאָוו אין ווישאַגראַד

גרשון עפשטיין

(צייטונגס־אויסצוגן)

אין עלטער פון 67 יאָר איז אַוועק פון דער וועלט דער דורך אונדז אַלעמען געשעצטער פריינד גרשון עפשטיין. גע־שטאַמט האָט ער פון דעם יידישן שטעטל ווישאַגראַד, ווו ער האָט שוין אין זיינע יינגסטע יאָרן געשמט אַלס עלוי. אַלט זייענדיק קוים 13 יאָר האָט ער אָנגעהויבן שרייבן קאָרעספּאָנ־דענציעס אין דעמלטיקן „הפלס", וואָס איז רעדאַגירט געוואָרן דורכן פּאָלטאָווער רב.

אין יאָר 1921 קומט ער קיין בערלין און צוזאַמען מיט ד״ר שמואל גרינבערג אַרבעט ער ביים אַרויסגעבן אַ יידיש־העברעאיש־דייטש ווערטערבוך. אין יאָר 1925 קומט ער קיין פּאַריז, ווו ער הייבט אָן פירן אַ פאַרשפּרייטע טעטיקייט אויפן געביט פון פאָרשן יידישע געשיכטע און זאַמלט פיל אַלטע יידישע מאַנוסקריפּטן. אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה באַהאַלט ער זיך אויס אין פראַנקרייך. באַלד נאָך דער באַפרייאונג ווערט ער דער פּערמאַנענטער קאָרעספּאָנדענט פון ייוואָ אין פראַנקרייך. ער זאַמלט צונויף פיל אַלטע יידישע ביכער, כתב־ידן, יידישע דרוק־זאַכן און העלפט אויף אַזאַ אופן באַרייכערן דעם אוצר פון ייוואָ. זיינע קענטעניש אויף דעם געביט זענען גרויסע, מען האָט זיך געקענט אויף אים שטיצן.

אין די לעצטע יאָרן האָט גרשון עפשטיין זיך געגרייט עולה צו זיין קיין ישראל. עס איז שוין געווען צוגעגרייט פאַר אים אַ דירה און אַ פּאָסטן אין „יד ושם". אַ שווערע קראַנקייט האָט אָבער צעשטערט זיין חלום עולה צו זיין און צו דינען מיט זיין וויסן און בקיאות דער יידישער מדינה.

גרשון עפשטיין איז געווען אַ מענטש אַ רואיקער, אַ שטילער, אַ גרויסער עניו, מיט פיל הויכע עטישע ווערטן. יעדער איינער האָט אין אים געשעצט דעם ייד, דעם תלמיד־חכם, פול מיט יידיש וויסן און יידישער קולטור.

כבוד זיין אָנדענק!

דינסטיק דעם 22סטן מאַי ה״י איז אין פּאַריז געשטאָרבן גרשון עפשטיין אין עלטער פון 67 יאָר. ג. עפשטיין איז געווען ייוואָ־קאָרעספּאָנדענט אין פּאַריז פון סוף 1945 ביז 1950, אין פּרט פון באַרייכערן די ייוואָ־ביבליאָטעק און אַרכיוו מיט זייער ווערטפולע און זעלטענע מאַטעריאַלן דאַרף זיין נאָמען פאַר־רעכנט ווערן צווישן די ערשטע און וויכטיקסטע. אַן איידע־לער, שטילער און צוריקגעהאַלטענער מענטש און דערצו אַ חלוש, האָט ער אַרויסגעוויזן אומדערמידלעכע ענערגיע און התמדה ביים צונויפקלייבן יידישע ספרים, ביכער און כתב־ידן, וואָס האָבן איבערגעלעבט דעם חורבן און געווען צעוואָרפן אין באַהעלטענישן אָדער אויף הפקר. זיינע שיקונגען צום ייוואָ האָט ער שטענדיק באַגלייט מיט גענויע און פאַרלאָזלעכע אַדנאָטאַציעס וועגן יעדן ספר אָדער עלטערן דאָקומענט באַ־זונדער. אין זיין אַרבעט פאַרן ייוואָ איז ער געשטאַנען אין נאָענטן קאָנטאַקט מיטן פראַנצויזישן קולטור־מיניסטעריום און ער האָט דאָרט געוווּנען אַזאַ צוטרוי און פריינדשאַפט, אַז דאָס מיניסטעריום האָט אים געשיקט ווי זיין אָפיציעלן שליח קיין דייטשלאַנד, כדי דאָרט אָפּצוזוכן און צוריקברענגען די אָנגעראַבעוועטע קולטור־אוצרות. אין משך פון זיין אַרבעט פאַרן ייוואָ האָט גרשון עפשטיין איבערגעשיקט אַ סך הונ־דערטער ביכער און ספרים, דער עיקר יודאַאיקע אין פראַנ־צויזיש, אַלט־יידיש, לשון־קודש, דייטש און אַנדערע שפּראַכן, צווישן זיי אַ סך מוסר־ספרים פון 17טן י״ה, עלטערע כתב־ידן און דאָקומענטן, עלטערע פּינקסים פון קהילות און חברות אין דרום־פראַנקרייך און הונדערטער בענד יידישע פּעריאָדישע אויסגאַבעס.

„אַרבעטער־וואָרט", פרייטיק, 1.6.1962, נומער 10 (531), פּאַריז

ווערטפולע מתנה פאר ישראל

אַ דאַנק די באַמיאונגען פון פאַריזער יידישן ערודיט און לאַנגיאָריקן זאַמלער פון אַלטע כתבים און כתב־ידן — גרשון עפשטיין — וועט די נאַציאָנאַל־ביבליאָטעק אין ירושלים באַרייכערט ווערן מיט בענדער פון אומשאַצבאַרן ווערט.

גרשון עפשטיין האָט אין די נאָכמלחמה־יאָרן גענישטערט אין די דייטשע ביבליאָטעקן און דאָרט אויסגעפונען אַ ריי יידישע זעלטענע כתבים, וואָס זענען אַהין פאַרשלעפט געוואָרן בעת די מלחמה־אָפעראַציעס, אָדער זיי האָבן געהערט צום נאַציסטישן רויב. אַ גרויסן טייל פון די געפונענע ביכער און כתבים האָט גרשון עפשטיין אַוועקגעשיקט אין ייוואָ, אַן אַנדערן חלק האָט ער אַוועקגעשאָנקען קיין ישראל.

די וויכטיקסטע פון די דאָזיקע ווערק זענען די טעג אונדז געוויזן געוואָרן בעת אַן אינטימער אויפנאַמע וואָס דער אַמבאַסאַדאָר יעקב צור האָט איינגעאָרדנט לכבוד עפשטיינען. מיר האָבן געזען צוויי בענדער פון דער ביבל אין דער איבערזעצונג פון סעבאַסטיאַן מינסטער.

נאָך אַ באַנד האָבן מיר געזען און ס׳איז אַן אמתער יקר־המציאות: אַ באַנד פון נביאים אחרונים, קאָמענטירט דורך דאָן יצחק אברבנל, וועלכער איז, כידוע, אַרויסגעטריבן געוואָרן פון שפאַניע און האָט פאָרגעזעצט זיין אַרבעט אין ווענעדיק. דער באַנד איז טאַקע אַרויסגעגעבן אין ווענעדיק, געדרוקט אין יאָר 1520, דורכן באַרימטן יידישן דרוקער גרשון שונצני — פון דער עלטסטער יידישער דרוקער־„דינאַסטיע”.

און אָט זעען מיר אַ גרויס ספר, אין פאַרמעט, פאַרשריבן מיט דער האַנט. אַ סידור איז עס, וואָס אַן אומבאַקאַנטער סופר האָט אין 14־טן אָדער 15־טן יאָרהונדערט פאַרפאַסט, אָנפילנדיק דעם כתב־יד מיט קאָלירפול געצייכנטע גרויסע אָנהייב־אותיות ביי יעדן קאַפיטל.

דער כתב־יד איז האַלב פאַרברענט, ווער ווייסט וויפל יידישע קרבנות זענען פאַרברענט געוואָרן אין זעלביקן פייער?

אָבער דער ווערט פון כתב־יד גופא איז נאָך גרעסער דערמיט, וואָס עס געפינט זיך אינעווייניק איינגעקלעבט אַ זייט מאַשין־שריפט, אין דייטש, מיטן פאַרשאָלטענעם נאַצישן אָדלער באַשטעמפלט.

פון דאָזיגן דייטשן טעקסט ווערט מען געוואָר, אַז דער זעלטענער סידור איז געפונען געוואָרן אין שטעטל שידלאָווצע, אין אָקופירטן פוילן, דורכן דייטשן עקספערט ד״ר ק. ג. קוהן, ימח שמו, וועלכער האָט, אגב, אַרויסגעגעבן אַ ריי אַנטיסעמיטישע „פאָרשונגס־ביכער” איבער יידישער געשיכטע.

ד״ר קוהן האָט געהערט צו דער „קולטור־נעץ” פון אַלפרעד ראָזענבערג און האָט דעם סידור געהאַט אַוועקגעפירט קיין בערלין אַלס עקספאָנאַט פאַרן טרויעריק באַרימטן יידישן מוזיי”...

דאָס ברענגען אים איצט קיין ירושלים וועט זיין פון אַ גאָר באַזונדערער באַדייטונג.

בעת דער אויפנאַמע לכבוד עפשטיינען, האָט דער אַמבאַסאַדאָר צור געזאָגט:

„איך האָב געהאַלטן פאַר וויכטיק איינצואָרדענען דעם היינטיקן באַשיידענעם צוזאַמענטרעף מיט גרשון עפשטיינען, כדי אונטערצושטרייכן, אַז אין די טעג, ווען אַזוי פיל ברענענדיקע ענינים פון פאָליטישער אַקטואַליטעט באַשעפטיקן אונדז פולשטענדיק, האָבן מיר דאָך געפונען צייט אַ בליק צו טאָן אויף די־אָ מערקווירדיקע עדות פון אונדזער אַלטער קולטור־שאַפונג. קיין שום באַשעפטיקונג קאָן אונדז נישט אַוועקרייסן פון פאָרזעצן די רומפולע קולטור־טעטיקייט אונדזערע”. דער אַמבאַסאַדאָר האָט אויך געמאָלדן, אַז גרשון עפשטיין ווערט צוזאַמען מיט זיין פרוי איינגעלאַדן דורך דער ישראל־רעגירונג צו קומען קיין ירושלים איבערגעבן פערזענלעך די מתנה דער נאַציאָנאַל־ביבליאָטעק אין ישראל.

ח. ר.

יוסף יצחק עפּשטיין

יוסף יצחק עפּשטיין (י. מאַניטש)

דער איינציקער לעבנגעבליבענער ברודער פון די עפּ־שטיינס.

ער האָט אין דער יוגנט פאַרלאָזט זיין געבורט־שטעטל ווישאָגראַד און אַרויס אין דער גרויסער וועלט, אָבער נישט פאַרגעסן זיין אָפּשטאַם, זיין היימאַט און דערציונג.

אויף די עלטערע יאָרן זיינע האָט ער אָנגעהויבן שילדערן ווישאָגראַד אין זיין פּרעכטיקן בוך „כוח פון גלויבן״ און ער ווייזט זיך אַרויס אַלס סובטעלער שרייבער, טיפער דענקער און הויך טאַלענטירטער עסייאיסט.

„אין דעם בוך — שרייבט ער אין זיין פאָררעדע — ריזלט דאָס פאַרגאַנגענע לעבן מיטן נוסח פון אַמאָל... דאָס לעבן אין דעם בוך איז פול מיט ראַנגלענישן, וואָס לייטערן און דער־הייבן״.

זאָל ער לאַנג לעבן און שאַפן! זיינע שריפטן אויסער דעם, וואָס זיי זענען פּערל־ליטעראַטור, זענען זיי אַ בכבודיקע מאָנאָגראַפיע פון אונדזער שטעטל.

ס'וועט פרייען יעדן פון אונדז צו הערן, אַז אונדזער י. מאַ־ניטש געפינט זיך דאָ אין ישראל און זיין ביישטייער צו דער מדינה איז אַ טאָכטער אַ פּראָפעסאָרין אין ירושלימער אוני־ווערסיטעט און אַ זון אַ יוגנט־אינסטרוקטאָר.

ס'ווייטיקט אונדז, וואָס זיין בלינדקייט האָט פאַרמינערט זיין שאַפונגס־קראַפט און מיר האָפן פאַר בעסערונג.

שמחה עפּשטיין

שמחה עפּשטיין

דער יינגסטער ברודער פון די עפּשטיינס. געבוירן אין ווישאָגראַד אין יאָר 1908. זיין יוגנט פאַרבראַכט אין געבורטס־שטעטל און אַריבער קיין פראַנקרייך.

אין 1940 שליסט ער זיך אָן אין דער פראַנצויזישער „רעזיסטאַנס״, אין 1942 ווערט ער אַרעסטירט דורך די נאַציס און נאָך אַ יאָר תפיסה אין פאָרט־דע־אמאַנוויל ווערט ער דעפּאָרטירט קיין בונא און נאָך אים זיין פרוי, חנה, מיט זייערע צוויי יינגעלעך.

אין אוישוויץ־בונא איז ער געווען צוזאַמען מיט די רעשטלעך פון ווישאָגראַד און צוזאַמען מיט זיי אַרויסגעפירט געוואָרן קיין בוכנוואַלד, ווו ער איז אומגעקומען אין אַפּריל 1945, הי״ד.

נתן דייטש (גבעתיים)

יאָסקע לעווין ז״ל

אין יאָר 1915, 8 טעג פאַר פורים האָט מען אַרויסגעטריבן אַלע יידן פון ווישאַגראַד קיין וואַרשע. 6 חדשים שפּעטער צוריקקומענדיק קיין ווישאַגראַד האָט מען געטראָפן די טירן און פענצטער אויסגעבראָכן. ס׳מעבל אויסגערויבט, אין שטאָט

האָבן געהערשט די דייטשע זשאַנדאַרמעריע. בירגערמייסטער איז געווען אַ קליינער דייטש, מען האָט אים גערופן יאָעל קאַפּעל. די קריג האָט געדויערט ביז נאָוועמבער 1918. ס׳איז געווען זייער שווער מיט לעבנסמיטל. די דייטשן האָבן אַלץ רעקוויזירט און געשיקט קיין דייטשלאַנד. מען האָט געלעבט אויף צוטיילונגס־קאַרטן זייער בצימצום. מענטשן האָבן ממש געהונגערט. אין יענער צייט האָבן אַמעריקאַנער יידן געשיקט פּראָדוקטן און מען האָט געמאַכט אַ פּאָלקס־קיך. די קיך איז געווען אויף צוויי פּלעצער — ביי בלומע חיין אין הויף, און ביי לייבל זלאָטניק אין דער אָפּיצינע.

עס איז געווען אַ קאָמיטעט, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער קיך. גענומען עסן האָבן כמעט אַלע, וואָס האָבן געהאַט קליינע קינדער. פאַר יעדן קינד האָט מען ספּעציעל צוגעטיילט אַ פּושקע קאָנסערווירטע מילך אַ וואָך. יעדן טאָג אין דער פרי האָט מען געגעבן זיסע קאַקאַאָ מיט אַ לאַנגע זעמל פון אַמעריקאַנער מעל, מיט וואָס מען האָט זיך געקאָנט אָנעסן. אויף מיטאָג האָט מען באַקומען רייז מיט מילך. אינעם קאָמיטעט זענען געווען פאַרטרעטן: הערשל שווירץ, מענדל פּערשט, יצחק מאיר קאָן, סיני מאיר קראָנענבערג, סיני מרדכי באַום, איכל גערשט, יהודה לוזער קליין, אברהם שינקמאַן, פּייזל מאיר ליכטנשטיין און יאָסקע לעווין. די אַלע מענטשן האָבן געפירט זייערע פּריוואַטע געשעפטן. די קיך איז געווען ביי זיי אַ זאַך פאַר פרייע שעהן. אויסער יאָסקע לעווין. ער איז געווען אַ יונגערמאַן נאָך דער חתונה און איז געווען זייער אַקטיוו. יאָסקע לעווין איז געשטאַנען אויף דער וואַך ווי אַן איבערגעגעבענער עסקן פון גאַנץ פרי ביז שפּעט ביינאַכט. 7 אין דער פרי איז ער שוין געווען אויפן פּלאַץ ביים אויסטיילן דאָס עסן און קאָנטראָלירט, צי מען טוט נישט קיינעם קיין עוולה.

ער איז געווען זייער אַ שיינער מענטש מיט אַן אַריסטאָקראַטישן אויסזען און שיין געקליידט. אין יענער צייט האָב איך געלערנט אין חדר ביי ר׳ בונעם ז״ל אין דער שוסטערגאַס. דער דאָזיקער פּלאַץ האָט זיך געגרענעצט מיט זלאָטניקס פּלאַץ. איך מיט נאָך עטלעכע קינדער זענען צוגעגאַנגען זען ווי דאָס זעט אויס יאָסקע האָט אונדז שטענדיק גערופן גוטמוטיק, מיט אַ שמייכל געגעבן אַ זעמל און געזאָגט: „קינדערלעך, עסט און קומט יעדן טאָג״. ווען איך בין אַהיימגעקומען פון חדר האָב איך דערציילט מיינע עלטערן, אַז יאָסקע איז זייער אַ גוטער מענטש, האָבן די עלטערן ע״ה געזאָגט, אַז יאָסקע איז פּנחס־חנניה סופרס אַן אייניקל. דאָס עפּעלע פאַלט נישט ווייט פון ביימעלע.

וועגן פּנחס לעווין איז געשריבן אין ספר יזכור. ער איז געווען אַ ייד, וואָס האָט געקענט די קליינע אותיות, פון די ערשטע משכילים און חובבי ציון. און יאָסקע לעווין האָט זיך אַריינגעפּאַסט אין אים. ער איז געווען אַ פאַרגעשריטענער יונגערמאַן, שאַפער און אָנפירער פון מרכז־הציונים. דעם עלטערן דור פרומע יידן האָט עס נישט אַזוי שטאַרק געשמעקט. אָבער פאַר יאָסקע לעווין האָט מען געהאַט דעם גרעסטן רעספּעקט. מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ גלייכן מענטש און נקי כפּיים. ער איז אויך געווען פאַרטרעטן כמעט אין אַלע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס. אַלע האָבן זיך מיט אים גערעכנט, הגם ער איז נאָך געווען אַ יונגערמאַן.

אין יאָר 1923 האָט יאָסקע לעווין דערפילט, אַז אין פּוילן ברענט דער באָדן אונטער די פיס און מען דאַרף אַוועק פון דאַנען. און ער איז געפאָרן קיין אַמעריקע. פריער אַליין דערנאָך איז ער צוריק געקומען קיין ווישאַגראַד, מיטגענומען די עלטסטע טאָכטער פאַלע, וואָס לעבט ביזן היינטיקן טאָג אין אַמעריקע.

ווען יאָסקע לעווין איז געקומען קיין אַמעריקע, האָט זיך פאַר אים געעפנט אַ נייער האָריזאָנט פאַר געזעלשאַפטלעכער און וווילטעטיקער אַרבעט פאַר נויטבאַדערפטיקע.

ער האָט אין אַמעריקע אָרגאַניזירט, געטון, געשאַפן. נישט געזעסן אין ד׳ אמות של הלכה, נאָר „ויגדל משה ויצא אל אחיו וירא בסבלותם״. ער האָט געזען דעם אָרעמען און נויטבאַדערפטיקן טייל פון ווישאַגראַדער יידן. ער האָט גענומען צו הילף גוטמאַן האָלענדער ז״ל, לייזער בונעמס זון און דוד ליפּמאַן, זאָל האָבן אריכות ימים און צו הילף די אַלטע סאָסייטי, און צוויי מאָל אין יאָר איז געקומען אַ סומע

געלט פון אַמעריקע קיין ווישאָגראַד — ווינטער צוטיילן האָלץ מיט קוילן און קויפן זעקלעך קאַרטאָפל און פּסח אויף מצות, ווייַן און לעבנסמיטל פאַר די נויטבאַדערפטיקע.

עס איז געוואָרן געטיילט בסתר, כדי קיינער זאָל חס וחלילה נישט פאַרשעמט ווערן. מען האָט אויך געגעבן בכבו־דיקע מענטשן געוויסע סכומים, כדי צו קענען זיך העלפן מיט פּרנסה.

יאָסקע לעווינס הילף איז געקומען ביז אין יאָר 1939. ווינטער 1939/40, באַלד נאָך סוכות, האָט מען געטיילט דאָס לעצטע מאָל געלט פון אַמעריקע אין ווישאָגראַד. איך בין געווען דערבײַ.

די טעטיקייט פון יאָסקע לעווין האָט זיך נאָך מער פאַר־שטאַרקט נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען עס איז גע־קומען די שארית הפליטה פון ווישאָגראַד קיין אַמעריקע. יאָסקע לעווין האָט זיך מיט גרויס מסירת־נפש פאַראינטע־רעסירט מיט די נייַע עמיגראַנטן. מען האָט אים באַגעגנט אַלס מנהיג, חבר און פרייַנד., מיט ראָט און טאַט. ווען מיר, די שארית הפליטה, האָבן זיך געפונען אין דייטשלאַנד אין די די.פּי.־לאַגערן, האָבן אַלע ווישאָגראַדער באַקומען קייר־פּעק־לעך פון די ווישאָגראַדער יידן אין אַמעריקע דורך יאָסקע לעווינס איניציאַטיוו, און דאָס האָט געשאַפן די התחברות פון אין ווישאָגראַדער צום צווייטן. ווען מיר זענען געקומען קיין ישראל און מיר האָבן געשאַפן דעם ארגון און געשאַפן די גמ״ח־קאַסע, ווען גאָלדע גוטמאַן איז געקומען קיין ישראל און צוגעזאָגט די ערשטע סובסידיע פאַר דער קאַסע, איז דאָס געלט געקומען דורך יאָסקע לעווין. ער צוזאַמען, צו לאַנגע יאָר, מיט דוד ליפּמאַן האָבן אָנגעהויבן שיקן געלט. ליידער, האָט ער נישט זוכה געווען צו זען מיט זיינע אייגענע אויגן די פּירות וואָס ער האָט געשאַפן.

אין יאָר 1969 האָבן מיר אַרויסגעגעבן 28 הלוואות אויף אַ סומע פון 14.950 ל״י און צענדליקער עולים האָבן זיך אַרויסגעהאָלפן פון יאָסקעס איניציאַטיוו פאַר אונדזער ארגון.

ליידער איז יאָסקע לעווין פּריצייטיק אַוועקגעריסן גע־וואָרן פון אונדז. גייענדיק שבת פון דאַווענען האָט אים אָן אויטאָ פון א דורכרייזנדיקן דערהרגעט אויפן טראָטואַר. זיין טויט איז אַ פאַרלוסט פאַר זיין משפּחה, אָבער אויך פאַר אונדז ווישאָגראַדער.

אַ גרויסער כבוד איז פאַר די קינדער און אייניקלעך, אַז זיי האָבן געהאַט אַזאַ פאָטער און זיידן מיט אַזעלכע מידות טובות. זיין זון חנוך לעווין לעבט אין ישראל און איז פּרע־זעס פון ארגון יוצאי ווישאָגראַד. די טאָכטער פאָלע צווערן געפינט זיך אין אַמעריקע, איר מאַן איז אַ ריכטער אין אַמע־ריקע. די טאָכטער אַנדזשע געפינט זיך אין אויסטראַליע, חתונה געהאַט מיט אונדזער וואָפּטשע שלאַדאָוו.

מיר זענען שטאָלץ מיט דעם, וואָס ווישאָגראַד האָט אַרויסגעגעבן אַזעלכע מענטשן.

אַמעריקאַנער דערציילן, אַז יאָסקע איז אויף די עלטערע יאָרן געוואָרן פרום ביז פאַנאַטיזם און מחמיר געווען בקלה כבחמורה און געווען פאַרטון אין מעטאַפיזישן ממש פּראָבלעם פון יידישן פאָלק.. זיי דערציילן אויך, אַז ווען מ׳זאָגט יאָסקע לעווין האָט געהאָלפן, הייסט עס, יאָסקע לעווין איז אַרומגע־גאַנגען זוכן נויטבאַדערפטיקע. ער האָט נישט געוואַרט זיי זאָלן קומען צו אים זיך בעטן, און דער „כל המקיים נפש אחת״ אי זביי אים געווען אַ המשך צו דעם רעטעניש יידיש פאָלק, וואָס 2000 יאָר האָט עס זיך געהאַלטן אויף טיפן גלויבן און טיפער אָפּשאַצונג פון מענטשלעכן און יידישן אינדיווויד.

מיר זענען שטאָלץ, וואָס ווישאָגראַד האָט געדינט אַלס מיליע פאַר אַזעלכע גרויסע זעלישע זון. כבוד לזכרו.

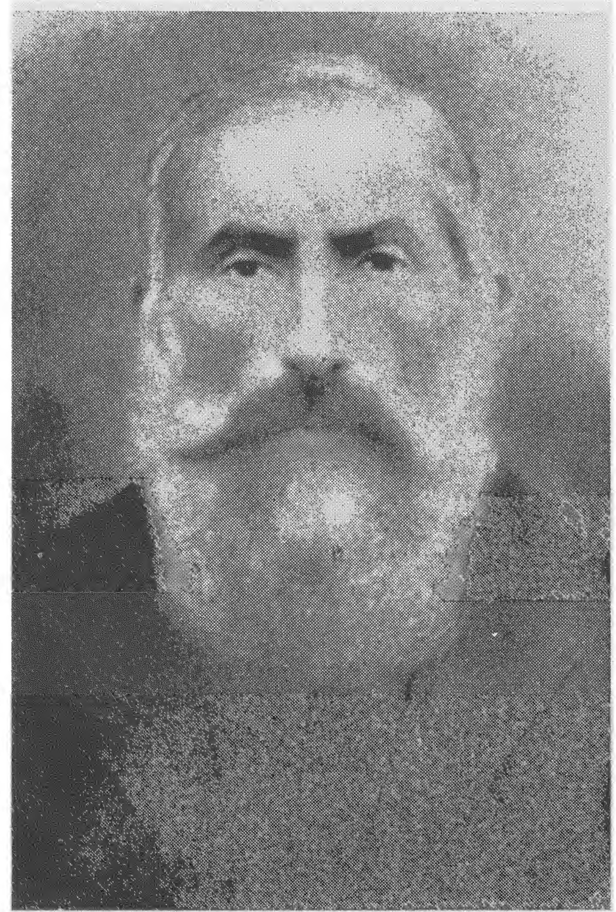

די פאַמיליע לעווין באַגלייט יאָסקען קיין אַמעריקע אין יאָר 1923

נ. ל. דייטש

משפחת ליפמאַן

ר׳ שמואל־משה ליפמאַן ז״ל איז געווען אַ ייד מיט יחוס עצמי, אַ טיש־זיצער ביי רביים אין פּוריסאָוו און סאָכאַטשאָוו, ביי ר׳ שמואל זצ״ל און ביי ר׳ דודל באָרנשטיין זצ״ל. ער האָט געשטאַמט פון דער שענסטער משפחה אין ווישאָגראָד.

ר׳ שמואל־משה ליפמאַן

זיינע שוועסטערס, שרהל און חנה־איטע, זענען געווען פון די חשובסטע פרויען אין ווישאָגראָד. שרהל האָט געהאַט דאָס גרעסטע שניט־געשעפט און געפירט אַ פיינע שטוב פון צדקה און גמילות־חסדים. ביי איר האָט מען אויך געקענט אַ קלוגע עצה פרעגן. זי האָט מען באַשיינט מיט דעם נאָמען שרהל טויבעלעס.

ר׳ שמואל־משה ליפמאַן ז״ל האָט געהאַט זיין אייגענעם יחוס. אים האָט מען גערופן ר׳ שמואל־משה ליפמאַן, אָדער שמואל־משה אייזנהענדלער. ער האָט געהאַט אַן אייזן־געשעפט. ער פלעגט זיצן און לערנען מער ווי אין געשעפט. דאָס געשעפט האָט געפירט דוד ליפמאַן, מיט זיין שוועסטער.

ר׳ שמואל־משה איז געווען אַ תלמיד־חכם און אַ בעל־מקובל. חתונה געהאַט קיין אילאָווע. געווען חזן, שוחט אין קראָסנאָשילץ, לאָמזשער גובערניע. פאַר דעם ערשטן וועלט־קריג 1913 האָט ער זיך באַזעצט אין ווישאָגראָד.

איך, אַלס יינגל, האָב דערקענט ר׳ שמואל־משה ליפמאַן ווען איך האָב אים געהערט דאַווענען, אַלס בעל־שחרית אין בית־המדרש ימים נוראים. אַ שיינער מענטש, מיט אַ קיילעכדיקער באָרד און אַריסטאָקראַטישן אויסזען. שטענדיק גוטמוטיק, מיט אַ שמייכעלע אויפן פנים. געווען אויך אַ מוהל. ווען עס איז געווען אַ ברית ביי אַן אָרעמאַן, האָט ער געשיקט אַ טאָג פריער זיין געלט אָנצוגרייטן דעם ברית. ליידער, האָט ער זיך פאַרקילט, ווען ער איז געפאָרן אין אַ גרויסן פראָסט אין אַ דאָרף אַריין מל זיין אַ קינד און אין אַ וואָך נאָכדעם איז ער נפטר געוואָרן דעם 10.1.1924., ד׳ שבט תרצ״ד, אין עלטער פון 61 יאָר.

ר׳ שמואל־משה איז געוואָרן אויס שוחט, ווען ער איז אַלט געווען 51 יאָר, ווייל ער האָט געטייטש דעם פסוק: אל תאכל ממנו נא״ — און דאָס וואָרט „נא״ באַטרעפט 51. ביי דעם עלטער איז ער צוריקגעקומען קיין ווישאָגראָד.

די פרוי זיינע איז געווען אַ צדיקת און געפירט אַ פיינע שטוב, אַזוי ווי עס שטייט געשריבן אין פרקי אבות: יהי ביתך פתוח לרוחה ויהיו עניים בני ביתך. עס איז געווען אַן אָפענע שטוב פאַר אורחים, צדקה און גמילות חסדים. יעדן שבת און יום־טוב זענען געווען אורחים ביים טיש.

אין ווישאָגראָד האָבן זיי געהאַט ביי זיך דריי קינדער: שרה, לאה ע״ה, דוד לאריכת ימים און רחל. אַ חוץ די פאַרהייראַטע קינדער, אויסער ווישאָגראָד. צוזאַמען האָט ער געהאַט ניין קינדער,ביידע עלטערע זין זענען געווען שוחטים.

שרה־לאה טיק איז ממש געווען אַן אשת־חיל, זי האָט מקיים געווען פאַר איר מאַן דעם פסוק פון משלי ל״א־כ״ג: נודע בשערים בעלה בשבתו עם זקני ארץ. איר מאַן, ר׳ חיים טיק ז״ל איז געווען אַ יונגערמאַן, וואָס האָט געקענט לערנען, אַ ריכטיקער תלמיד־חכם. יעדן אינדערפרי איז ער געזעסן געלערנט בחברותא מיט יענקל טאָוב אין בית־המדרש דעם דף היומי. געווען אַ משכיל, אַ מענטש אין פולן זין פון וואָרט. עוסק געווען אין צרכי ציבור. געווען פון די שעפער און אַקטיוויסטן פון „מזרחי״. געהאָלפן שאַפן דאָס בית־ספר „יבנה״ ווו מ׳האָט נאָר געלערנט עברית בעברית. דער יסוד איז געווען תורה ועבודה און צוגעגרייט די יוגנט קיין ישראל עולה צו זיין. ער איז געווען פאָרשטייער פון דער קאָאָפּעראַטיווער באַנק. ער איז טאַקע געווען אַן אַקטיווער פּאַרטיימאַן, נאָר ער האָט געהאַט די מידה פון אהרון הכהן — אוהב שלום ורודף שלום. די פרוי שרה־לאה איז געווען אַן עזר כנגדו, אָבער מער עזר ווי כנגדו. זי האָט אים נישט

געשטערט אין זיין הייליקער אַרבעט, זי האָט אים געהאָלפן צו פרנסה, געאַרבעט אין דער צוקערניע און צוגעהאָלפן ביי אַלעם. מער האָט זי זיך קונה שם געווען נאָך דעם אומקום, ווען זי איז געווען אין די. פּי.־לאַגערן אין עשוועגע, אין קיבוץ פון הפועל המזרחי. אַלע יונגע מענטשן אין קיבוץ האָבן זי גערופן מאַמע. זי פלעגט זיך באַמיען חתונה צו מאַכן יונגע פּאָרלעך. ווען איך האָב געמאַכט דעם ברית ביי מיין עלטסטן זון, איז זי אַ גאַנצע נאַכט וואַך געווען, געהאָלפן צוגרייטן אַלץ, וואָס מ׳האָט געדאַרפט צום ברית.

קומענדיק קיין ישראל האָט זי די גאַנצע צייט געאַרבעט ביי איר פאַך, ביז צום לעצטן טאָג. איינמאָל, פאָרנדיק צו דער אַרבעט און אַדורכפאָרנדיק ביי מיין הויז אין גבעתיים, האָט זי זיך געפילט שלעכט און איז אַריין צו מיר אין שטוב, זיך אַוועקגעזעצט און אין־דער־סעקונדע געשטאָרבן מיט אַ מיתת נשיקה, אַזוי ווי אַ צדיקת. בגן־עדן תהא מנוחתה.

רחל האָט געהאַט זייער אַ פיינעם מאַן משה סאַפּירשטיין, אַ חסידישער יונגערמאַן. איבערגענומען דאָס געשעפט צוזאַמען מיט דער שוויגער, געהאַלטן זי בכבוד, ווייטער ממשיך געווען די טראַדיציע פון אַ שיין הויז. ליידער איז רחל גע־שטאָרבן זייער יונג.

דאָס איז דער מקור און שטאַם פון דוד ליפּמאַן.

דוד ליפּמאַן אַליין איז אַ מענטש פון בין אדם לחברו, אַ מענטש מיט אַ לב טוב, אַ גוט אידל הארץ. ער איז דער־צויגן געוואָרן אין אַ חסידישער און נגידישער היים. זיין לערע האָט ער געמאַכט אי״ן קראַסנאַשעלץ אין די בעסטע חדרים און פון 9 יאָר אין בית־מדרש.

אין 1913 אַלס 17־יאָריקער בחור איז ער געקומען ווישאָ־גראַד, ער איז אַריינגעטראָטן אין דער משכילישער באַוועגונג און געהאָלפן שאַפן דעם מרכז הציונים. געאַרבעט וועגן ציוניזם איז ער אַריינגעטראָטן אין דער משכילישער באַוועגונג און געהאָלפן שאַפן דעם מרכז הציונים. געאַרבעט וועגן ציוניזם אין די יאָרן 19231915, מיטגעאַרבעט מיטן דראַמאַטישן קרייז, געשטאַנען אין דער אַנפירערשאַפט פון ביבליאָטעק און אָנגעפירט קולטורעלע אַרבעט צוזאַמען מיט יאַסקע לע־ווין. יאַסקע איז געווען יושב־ראש און דוד ליפּמאַן — מזכיר.

דוד ליפּמאַן האָט געפילט, אַז אין פוילן ברענט דער באָדן אונטער די פיס און ער האָט עמיגרירט קיין אַמעריקע אין יאָר 1923. חתונה געהאַט מיט עטה ע״ה, מענדל גאָלד־מאַנס טאָכטער — אַ מיוחסדיקע משפחה. עטה איז געווען אַ יתומה, אויפגעוואַקסן ביי שרהל גאָלדמאַן.

רחל ליפּמאַן ביים פאָטערס מצבה

דעם גוטהאַרציקן מענטש האָט מען ריכטיק דערקענט ווען מיר זענען געקומען קיין ישראל. דאָ ווען מיר זענען גע־קומען, האָבן מיר געוווּסט, אַז די צוקונפט איז פאַר אונדז אַ געזיכערט, אָבער דערווייל ביז מען אָרדנט זיך איין, דאַרף מען אַ גמילות־חסד פון עטלעכע הונדערט פונט, אָבער זיי

פנ״ר שמואל משה
בן שלמה יואל ז״ל

נפטר ד׳ שבט תרפ״ד
שאי קינה ונהי על זה הגבר
מנוער הי׳ י״א עד ירד לקבר
וגם במסחרו הי׳ נאמן רוח
את שבחו לחרות יקצר הלוח
לא עצרהו קר ושלג ומטרים
מליסע למול ילדים בכפרים
שם ליל כיום להגות בתורה
החיש עזרה לכל נפש מרה,
ב׳מ׳ר׳ום ש׳כרו ל׳זכר מ׳פעליו
הטוב יגמול וינצור אל לבניו
זכרו הטוב יהי׳ לעולמים
לקץ ימין יקום עם נרדמים
ת.נ.צ.ב.ה

זאָלן נישט באַשווערן ביים נעמען זיי און נישט דריקן ביים אָפּגעבן. זיי זאָלן נישט שווער זיין מיט די צינזן און מיט די אָפּצאָלונגס־טערמינען און דאָן ווען מ׳האָט געקענט זיך ווענדן צו דער ארץ־ישראל סאָסייטי פון ווישאָגראָד — איז דאָס געווען מער ווי אַ גרויסע טובה. ס׳איז געווען אַ קאָנס־טרוקטיווע הילף, וואָס האָט דעם מענטשן געגעבן אַ באַזע צום לעבן. און מיר געדענקען, אַז די גמילות־חסדים קאַסע פון ווישאָגראָדער ארגון אין ישראל האָט דוד ליפּמאַן גע־האָלפן שאַפן ביז יאָר 1955 צוזאַמען מיט יאָסקע לעווין ע״ה און אַליין, און שפּעטער מיט דער מיטהילף פון חבר מנחם זילבערשטיין.

מיר ווייסן, אַז דוד ליפּמאַנס זויבערע אַרבעט און אי־בערגעגעבנקייט ווערט אָפּגעשאַצט ביי אַלע אַמעריקאַנער חברים און זיי העלפן אים מיט און שטיצן אונדזער קאַסע.

ביי דער געלעגנהייט מוז אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז מיר קענען שטאָלץ זיין מיט אונדזער טעטיקייט אויף דעם געביט פון גמילות־חסדים. אַ נייער עולה קריגט בכבודיק אַ הלוואה, וואָס העלפט אים ביים איינאָרדענען זיך. ווען עמעצער נויטיקט זיך ביי חתונה מאַכן אַ קינד אָדער בייטן אַ וווינונג נאָך יאָרן, אָדער אַריבער פון אַ באַראַק אין אַ מענטשלעך כער שטוב — האָט ער זיך צו וועמען צו ווענדן און ער באַ־קומט זיין הלוואה לייכט, אָן אויפרעגונגען און שווערקייטן און אָן פּראָצענטן.

ס׳איז אונדזער ליי־קאַסע אַ געוואַלדיק מענטשלעכער אויפטו, און אויב זי איז אויפגעשטעלט געוואָרן דורך דוד ליפּמאַן און ווערט מיט זיין איניציאַטיוו געשטיצט דורך אַלע אונדזערע אַמעריקאַנער, באַגלייטן אים אַלע אונדזערע בר־כות. אַזאַ מענטשלעכער מענטש דאַרף לעבן לאַנג, ווייל זיין גוט האַרץ און פיינקייט זענען אַ קוואַל פון הילף און טרייסט פאַר מענטשן.

דוד ליפּמאַן באַשיינט אונדזער שטעטל און מיר ווילן אים באַשיינען מיט אונדזער אָפּשאַצונג.

ר׳ דוד ליפּמאַן — כה לחי!

דוד ליפּמאַן, זיין פרוי עטאַ ע״ה, ביי דער בר־מצוה פון אבנר שניר, חנה טיקס זון — פון די גוש־עציון־גראַטעוועטע.

נתן לייב דייטש

די דינאַסטיע זילבערשטיין

אין יענע צייטן איז אַ גבאי געווען איינער פון די אינס־טאַנץ־מענטשן, אָדער אַ מענטש־ן־אינסטאַנץ, אַזוי ווי אַ רב, אַ שוחט א. אַ. וו.

גבאות איז געווען די צווייטע מדרגה נאָך רבנות און אַ גבאי האָט געהערט צו די שבעה טובי העיר. ער האָט געמוזט זאָרגן פאַר ידישקייט אָדער אַפילו פאַרשאַפן די מיטלען אַן וועלכע מ׳קאָן קיין ידישקייט נישט אויספירן. ער האָט גע־זאָרגט פאַר דעם אויסהאַלטן פון די כלי קודש, חזנים, שמשים און רבנים. ער האָט געזאָרגט פאַר מעות חטין, נר למאור, יין לקדוש ולהבדלה, פת לאורחים וצדקה לעניים. ווייל אויב ס׳האָט זיך געטראָפן, אַז שבת זענען געבליבן 10 אָרעמעלייט אורחים און מ׳האָט געמוזט זיי באַזאָרגן מיט „שטיבער", האָט עס דער גבאי געמאַכט, ווי אויך בדק בית הכנסת.

פאַרשטענדלעך, אַז ס׳איז שווער געווען צו זיין אַ גבאי און נאָך שווערער צו זיין אַ גבאי אָן געלט כוונות, אַז ווייל איז געווען דעם שטעטל, אַז ס׳האָט געהאַט אַ גבאי אַ נקי כפיים. עס זענען געווען שטעט ווו מענטשן האָבן זיך געריסן צו גבאות טראָץ די שוועריקייטן און זאָרגן, מיט וואָס דאָס איז געווען פאַרבונדן, נאָר ווייל ס׳איז געווען אַ שכרו בצדו. ווישאָגראַד האָט זוכה געווען צו אַ גבאי, וואָס יאָרן לאַנג האָט מען נאָכגעזאָגט זיינע שבחים אַלס מענטש פון מידות טובות, פון נקיון כפיים און שלא על מנת. דאָס איז געווען ר׳ מנחם זילבערשטיינס זיידע ר׳ משה כהן. גבאי פון צוריק מיט 100 יאָר. זיינע זין האָט מען גערופן חיים משה גבאי׳ס, און לייזער משה גבאי׳ס.

חיים זילבערשטיין איז געווען יאָרנלאַנג גבאי אין ווי־שאָגראָדער שול, און לייזער משה גבאי׳ס איז געווען גבאי אין גערער שטיבל. דאָס גבאות איז איבערגעגאַנגען פון דור צו דור.

לייזער איז געווען אַ גערער חסיד, אַ שיינער בעל תפלה. זיין פרוי שרהטשי ע״ה איז געווען אַ פרומע, געפאַסט צום מאַן. ער איז געווען אַן אייזנקרעמער, געהאַט זיבן קינדער: ברכה, איטע און יידעס און מנחם, שלמה, שמואל, מנשה און אפרים. ר׳ לייזער איז געווען פילע יאָרן אַן עסקן צבורי, מיט־גליד פון דער קהלה־פאַרוואַלטונג, געזאָרגט פאַר יידישע ענ־ינים, גמילות חסדים קאַסע, תלמוד תורה, בית יעקב, חדר יסודי התורה אין זיין צייט, ווען ער איז געווען דאָזאָר האָט מען געמאַכט דעם דאָך פון שול און ער האָט זיך מיטבאַטיי־ליקט אין אַלע ענינים לצרכי צבור ווי דער שטייגער פון אַמאָליקע גבאים.

מנחם האָט געצויגן די קייט פון דער דינאַסטיע און אַנט־וויקלט אַ מאָדערנע אַרט פון טעטיקייט פאַר דער געזעל־שאַפט.

אַליין אַ דערצויגענער אין אַ חסידישער שטוב, געלערנט אין די בעסטע חדרים, געדאַוונט אין גערער שטיבל און איינגע־זאַפט אין זיך דעם דרך התורה. אין עלטער פון 15 יאָר איז ער אַריינגעטראָטן אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע „מרכז הציונים".

אין זיין יוגנט נאָך איז ער געווען פון די פירער פון דעם „מרכז הציונים" און געלייסטעט פיל פאַר דער אויפקלע־רונגס־אַרבעט, געפּלעגט די ביבליאָטעק, געפירט שמועסן, געלערנט עברית, אַריינגעצויגן די יוגנט אין די רייען פון ציוניזם, געשאַפן געלט פאַר די נאַציאָנאַלע פאָנדן און געווען דער נאָטירלעכער פאַרטרעטער פון ציוניזם אין שטעטל. מנחם איז געווען אָנפירונגס־מיטגליד אין פּאָליטישע עקאָנאָמישע אינסטיטוציעס, אין באַנק און אין מאַגיסטראַט, אין פּאַרטיי און אין אַפּיקאַ ספּאָלעטשנאַ, ווי אויך אין שולן און לערן־אַנ־שטאַלטן. ער האָט געזאָרגט פאַר נויטבאַדערפטיקע יידן, ווי פאַר סובסידיעס פאַרן קרן קימת און קינדער־שולן, פאַר שיקן אַ קראַנקן הילפס נויטיקן יידן אין שפּיטאָל אַריין אויפן חשבון פון מאַגיסטראַט און שטיין אויף דער וואַך, אַז יידן זאָלן נישט זיין קיין שטיף־קינדער אין מאַגיסטראַט.

ס׳איז אייגנטלעך געווען אויך גבאות נאָר אין אַ מאָדער־נער פאָרם.

חתונה געהאַט מיט סיני מאיר קראַנענבערגס טאָכטער, פריידע, געפירט אַ שיין פאַמיליע־לעבן, געהאַט צוויי קינדער.

פון רעכטס: ה. נוימאַן, א. כהן, א. כהן, ח. לעווין, מ. זילבערשטיין, זיין פרוי רעגינע, פאַליע צווערן, איר מאַן, רעדאַקטאָר ח. רבין, נ. ל. דייטש, מ. וואַלפיש.

געווען אַ תבואה־סוחר און אַ שותף צו דער שענסטער מיל אין שטאָט. לאַנג האָט זיך אָבער די קייט פון דער דינאַסטיע נישט געצויגן.

די היטלער־מלחמה האָט חרוב געמאַכט מנחמס הויז און הויזגעזינט און אים פאַריאָגט אין וואַרשעווער געטאָ, ווו ער האָט מיטגעמאַכט אַלע גרוילן און אָנטייל גענומען אין געטאָ־אויפשטאַנד אַלס טעטיקער מיטגליד.

אין 1943 אין דעם 26־טן אַפּריל אין אַ קאַמף קעגן די נאַציס איז ער טראַנספּאָרטירט געוואָרן קיין לובלין, בוזין, מיעלעץ, פּלאַסנבורג, לייטמעריץ און מעטהויזן.

דערמיט האָט זיך געענדיקט די געשיכטע זילבערשטיין אין ווישאָגראַד און עס הויבט זיך אָן מנחם זילבערשטיינס ווידעראויפבוי, רייך ווערן און דאָך געדענקען אין ווישאָגראַד און ווישאָגראַדער. מיט דער באַטייליקונג פון זיין איצטיקער פרוי, אַ ווישאָגראַדערין, וואָלף זלאָטניקס טאָכטער, רעגינע.

דאָס קאַפּיטל געהערט אָבער צו מנחמען און זיין אָנטייל־נעמען אין דער סאָסייטי אין אַמעריקע, זיין הילף פאַר אונדזער ארגון און זיין דינאַמישע איניציאַטיוו אין אַרויסגעבן דאָס בוך.

נאָך דער קריג האָט מנחם חתונה געהאַט מיט רעגינען, וואָלף זלטניקס טאָכטער, און פירט אַ גליקלעך פאַמי־ליע־לעבן אין אַמעריקע. ער האָט אויך מצליח געווען דאָרט אַלס ביזנעסמאַן. דאָך איז ער געבליבן דער זעלבער מנחם זילבערשטיין פון ווישאָגראַד, דער איבערגעגעבענער עסקן פאַר ווישאָגראַדער. איצט שטייט ער אין שפּיץ פון דער סאָסייטי. ווען ער איז געווען אין 1969 אין ישראל און איך האָב מיט אים גערעדט טעלעפאָניש, האָט ער מיר אויפמערק־זאַם געמאַכט פאַרוואָס כ'ווענד זיך נישט צו אים אויף „דו״:

— מיר, ווישאָגראַדער, זענען איצט ברידער — האָט ער דערקלערט — און אַלע זענען מיר „דו״.

ער האָט מבטל געמאַכט זיינע טוריסטישע פּראָגראַמען און צוזאַמען מיט זיין פרוי זיך באַטייליקט אין די זיצונגען פון קאָמיטעט מיטן רעדאַקטאָר פון יזכור־בוך, פאַרברענגט אַ סך צייט, כדי וואָס שנעלער אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך און שטעלן די מצבה אונדזערע טייערסטע. מנחם האָט זיך פאַרפּליכטעט צו שאַפן געלט פאַרן בוך און וואָס ס'וועט אויספעלן וועט ער צולייגן פון זיינעם. און, ברוך השם, ביז היינט זיין צוזאָג גע־האַלטן.

מיר זענען שטאָלץ מיט אונדזער מנחם זילבערשטיין, וואָס מיט זיין פערזענלעכקייט גיט ער צו אַ באַזונדער געוויכט צו דער ווישאָגראַדער עסקנות. ער ציט דערמיט די קייט פון משה גבאי און דינט אַלס מוסטער פון ערנסטער און פאַראַנטוואָרט־לעכער געזעלשאַפטלעכקייט.

א. ד. וויעזשבינסקי, פ. קראַנענבערג

א. פעלז

א חבר פאַר יעדן

א. מ. קראָנגראַד האָט ביי קיין גרויסע רביים ניט געלערנט. ער איז אַליין אויסגעוואַקסן און זיך אַליין איבערגעוואַקסן. ביי זיך אין שטעטל האָט ער דעם געהעריקן דרך־ארץ, וואָס ער פאַרדינט, ניט אַרויסגערופן, ווייל ווי געוויינלעך „אין נביא בעירו", אָבער אין דער פרעמד, ווי ער האָט נאָר אַ רעפּעראַט געהאַלטן, וווּ ער איז אַ גאַסט געווען, אַפילו נאָר אויף אַ ווײַלע, דאָרט האָט מען זיך מיט אים באַראַטן — ווי מיט אַ פּראָמינענטער פּערזענלעכקייט — אין אַלע ענינים.

ווען א. מ. ק. איז שוין געשטאַנען אין דער שפּיץ פון זיין פּאַרטיי, האָט ער זיך שוין ניט באַגנוגנט מיט זיינע רעפעראַטן פון שטאָט און שטעטל, נאָר ער האָט זיך אינגאַנצן איבערגעגעבן (און אויך אַ חלק פון זיין פאַמיליע), אַז זיין וואָרט זאָל אָנקומען צו יעדן, וואָס איז ניט אָנוועזנד בעת זיינע רעדעס.

אָנגעפאַנגען האָט ער מיטן אַרויסגעבן אַ מאָנאַט־שריפט, אין וועלכן ער האָט דאַן געזען אַלס דערגרייכונג פונעם ציל. די נאָרמאַלע חודשלעכע דערשיינונג, אָבער זיין אומדערמידלעכע טעטיקייט און וואַכזאַמקייט צו אַלע געשעענישן, וואָס קומען פאָר, האָבן אין קורצן געפונען פאַר ווייניק דעם מאָנאַט־זשורנאַל פון 16 זייטן. ער איז פאַרוואַנדלט געוואָרן, אין אַ וואָכן־שריפט פון 24—32 זייטן. יעדע געלעגנהייט, ווי אַ יובל פון אַ געוויסער פּערזענלעכקייט, אַ יום־טוב, אַ לאַנדעס אָדער וועלט־קאָנפערענץ, דאַן איז א. מ. ק. „געשוועען", 64 זייטן, 80 זייטן, אַן אַלמאַנאַך, אַ בוך אינעם פערטל בויגן פאָרמאַט. ער האָט געצווונגען דעם דור צו יעדעס וואָרט וואָרט. שוין דאַן האָט א. מ. ק. פאַרשטאַנען צו באַגלייטן זיינע אַרטיקלען מיט בילדער פון געשעענישן אָדער פּערזענלעכקייטן, און דאָס איז צו יענער צייט געווען א חידוש אין דער אָרטאָדאָקסישער פּרעסע, און ווי אויף אַלע געביטן איז ער געווען דער קעמפער פון דער ערשטער ריי, אַזוי אויך אין דעם פאַל. זיינע זשורנאַליסטישע פעאיקייטן זענען אויך אָנערקענט געוואָרן אַפילו אין קעגנערישע קרייזן, ווייל זיין קאַמף איז געווען אַ קאַמף פאַר אַ ציל, און ניט קאַמף לשם קאַמף. דאָס איז אויך דער יסוד פון זיינע דערגרייכונגען, די קעגנער, וועלכע האָבן ניט גערוט ביי זיינעם אַ רעפעראַט און קיין אָבסטרוקציעס האָבן ניט אויסגעפעלט, האָבן מיט דער צייט זיך באַצויגן צו אים מיטן פולסטן דרך ארץ.

ווייניק מענטשן אין אונדזער באַוועגונג האָבן אַזויפיל געשאַפן אין געדרוקטן וואָרט. ער האָט זיך באַטייליקט אין „יידישן טאַגבלאַט", און „דגלנו", אַליין אַרויסגעגעבן און רעדאַגירט „די אָרטאָדאָקסישע יוגנט־בלעטער" אין יידיש, „מוריה" — אין דער פוילישער שפּראַך און אַרויסגעבן ביי א. מ. ק. מיינט, אַליין שרייבן, קאָרעגירן, רעדאַגירן, אַדמיניסטראַציע און אַפילו שלעפן די פּעק זשורנאַלן צו דער פּאָסט, און ערשט דאָרט דערזען, אַז עס פעלט אים אויס געלט אויף געוויינלעכע פּאָסט־מאַרקן און פאַרן זעצער אָדער דרוקער. אַלע שוועריקייטן האָבן ניט אָפּגעטויט זיין שפּרודלקייט, ער איז געלייטערט געוואָרן אין די ליידן און נאָך מער דערקענט

יאָרגאַנג 3

אָרטאָדאָקסישע

נומער 22

יוגנט־בלעטער

אָרגאַן פון „צעירי־אגודת־ישראל" אין פוילן

רעדאַגירט דורך א. מ. קראָנגראַד

ב"ה ווארשא אלול תרצ"א

warszawa Sierpien 1931

פון רעכטס: (שטייען) וו. פרידלאַנד, י. וויעזשבינסקי, מ. זאַנד, ש. ל. קראָנגראַד, מ. נאַשעלסקי, א. רורע, א. מ. זאַיאָנץ, מ. וו. האָלענדער, ח. ראָזנבערג. (זיצן) ל. שפּיוואַק, ש. מ. טאַוב, א. ש. פעלז, י. מ. טאַוב, פ. קראָנגראַד, ש. גורפינקעל

די וועלט און בעיקר זיינע קרייזן, וואָס זיי האָט ער געשפּענדעט זיין לעבן.

ער פלעגט אהיים קומען נאָך אַן איבערפולטן אַרבעטס־טאָג, אין זיין „געוויינלעך־נאָרמאַלער מיטאָג־שעה״, ד. ה. בערך 11־12 ביינאַכט און אָפּעסן דאָס שוין איבערגעשטאַנען־פאַרשטאַרטע געקעכטס און דאַן ערשט זיך אַוועקזעצן ביים אַרבעטס־טיש, שרייבן אָדער לעזן און ניט איין מאָל האָט ער פאַרן איינשלאָפן געזען דעם מאָרגנשטערן־אויפשיין.

אַרבעטנדיק ווי אַ מוראַשקע מיט איבערנאַטירלעכע פלייסיקייט, האָט ער אין שטאָט, שריט נאָך שריט דעראָבערט, אַלס וואָס נאָר מעגלעך איז געווען צו דערגרייכן, פאַר זיינע קרייזן, דערמיט אָבער האָט ער זיך פאָרבאַרייט די העכסטע ראַנגע פון זיין פאַרטיי, אַלס גענעראַל־סעקרעטאַר פון זיין לאַנד־אָרגאַניזאַציע „צעירי אגודת ישראל״ אין פוילן.

זיין אומדערמידלעכע עסקנות אַרבעט איז שווער צו שילדערן, ניט קיין טאָג, ניט קיין נאַכט, די גרענעצן פון טאָג און נאַכט האָבן אין זיין מציאות קיין אָרט ניט געהאַט. פריינט, באַקאַנטע, האָבן אין זיין שטוב אַ פולשטענדיקע היים געהאַט. אויך איך פערזענלעך בין מער פון איין נאַכט געשלאָפן אין זיין דירה, גראָד אין איין בעט מיט אונדזער גרויסן בשותפות־דיקן פריינט הרב צבי הירשהאָרן ז״ל, וועלכער האָט דאַן דעם פרנקל־האומים־גלות אָפּגעריכט און געהאַט אַ היים ביי א. מ. ק. גלייך ווי מיר. יעדער שטאָטישער, וואָס האָט געוואָלט פאָרן קיין ארץ־ישראל, האָט געמוזט פאַרברענגען אַ געוויסע צייט אין וואַרשע, איז זעלבסטפאַרשטענדלעך זיין דירה געווען ביי א. מ. ק. מיטגעגעסן, וואָס עס איז געווען, מיטגעשלאָפן, באַקומען אַן ענטפער אויף אַ פראַגע אין מיטן שרייבן דאָס לייט־אַרטיקל אָדער אין מיטן קאָרעגירן יענעמס אַרטיקל.

קיין זאַך איז ניט שווער געווען פאַר א. מ. ק., ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן באַדינען אַ חבר, בפרט אַ שטאָטישן. ער אַליין האָט זיך ערשט אַוועקגעלייגט אין בעט כאַפּן אַ שלאָף ערשט נאָכדעם ווי די ערשטע גרופּע איז אויפגעשטאַנען, שטענדיק האָט ער געפונען אַ פּלאַץ פאַר נאָך אַ חבר „ענגער אַ ביסל, אָבער צוזאַמען״ און אַלץ פאַר דעם הויפּט־ציל, ארץ־ישראל, מיט אַלע זיינע כוחות האָט ער געשטופּט מער, ווען ער האָט נאָר געקענט און ווען עס האָט זיך געלאָזט.

כ׳מיין, אַז מיר האָבן אים צו פאַרדאַנקען אונדזער דאָ זיין, לויטן סדר פון קומען זענען מיר א. פלז און פאַמיליע, מ. בזשעזשינאַ, ז. סג״ל און פאַמיליע, פ. קראָנגראַד און פרוי, ישעי׳ טויב און פאַמיליע, ס. פלס. פון אונדזער שטעטל וויפל פון אומגעגנט, וויפל האָט ער אָנגעפאַנגען און שוין לײדער שפּעט געווען. אונדזער פליכט איז צו געדענקען און שאַפן עפּעס פאַר זיין אָנדענק.

יעדער ווישאָגראָדער באַשעפטיקטער, אָדער נאָר פּרעטענדענט אויף עליה, האָט א. מ. ק. געקאָסט צייט און

און געלט און נאָך מער די, וואָס האָבן אַנגעפּאַנגען און שוין לײדער פאַרשטעטיקט, מיט אַלע האָט ער מיט־געליטן, מיט די, וואָס האָבן שוין ליקווידירט זייערע געשעפּ־טן און געזעסן אויף די וואַליזן, און מיט די, וואָס האָבן חתונה געהאַט אויף דער שנעל, מיט דער כוונה אַנצופּאַנגען דאָס לעבן דאָרט און ווער שמועסט נאָך, דעם וואָס מען האָט צוגעזאָגט און אָפּגענאַרט, מיט יעדן האָט ער אַדורכגעלעבט און מיטגעליטן, פאַר אַלע האָט ער געהאַט צייט.

זיין טעטיקייט און כלל־אַרבעט אויף אַלע אַנדערע גע־ביטן און רעליגיעזע אָדער פּאָליטישע קאַמפן בין איך ניט קאָמפּעטענט און פעאיק צו באַשרייבן.

איך שטעל זיך פאַר אונדזערע הייליקע עלטערן און גע־שוויסטער האָבן אין זייערע לעצטע מינוטן אים אין זינען געהאַט צום גוטן דערפאַר, וואָס ער האָט צוגעהאָלפן אַ טייל פון זייערע קינדער אָדער משפחה אויסמיידן זייער טרויעריקן גורל און מעגלעך דאָס זייערע טויט־יסורים זענען געווען אַ ביסל געלינדערט מיט דעם באַוווסטזיין. אַ גרויסן חוב זענען מיר שולדיק דעם אָנדענק פון לעבן אין טייערן חבר א. מ. ק. און זיין פרוי איטע. זי פלעגט אָוועקגיין שלאָפן פון שטוב צו פריינט אום ניט צו שטערן די האָרמאָדע אורחים, וואָס זענען געקומען פרעגנדיק אָדער ניט פרעגנדיק.

זאָלן זייערע הייליקע נעמען ביי אונדז זיין איינגעקריצט און די פאַר ווערטער, זאָלן דינען אַלס דענקמאָל פאַר זיי אַלע און איבערהויפּט פאַר א. מ. ק. פאַר זיין ברייט האַרץ און טיפן חברישן געפיל.

יהי זכרם ברוך.

א. פעלז

ר׳ חיים אהרון (קאצקער) פערשט

ר׳ חיים אהרון האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ חסיד, וואָס די מתנגדים פון בית־המדרש וואָרטן אָפּ שבת נאָכן שלאָף צו הערן פון אים אַ שטיקל מדרש תנחומא און טאָקע מיט אַ חסידיש קנייטשעלע.

אַלס איבערגעבליבענער פון דער אַלטער קאַצקער גוואַרדיע, האָט ר׳ חיים אהרון נאָך 80 יאָר חסידות פאַרווען אין קאָצק און אַלעקסאַנדער, גור, סאָכאַטשעוו, גאַסטאַנין און נאָוואָמינסק, נאָך יאָרן פון האַנדלען־וואַנדלען, דערציילן חסידישע מעשיות און סתם ווערטלעך, דאַווענען כל נדרי׳ס, שחריתים נעילה׳ס, טאַביק־שמעקן, מבינותן אויף אָקעוויט און נאָך טויזנטער פאַרשידענע מענטשלעכע נאַרישקייטן, האָט ער זיך אַרומגעזען און באַשלאָסן, אַז לויט אַלע כללים, דאַרף ער שוין איצט זיין אַ ביסעלע מידלעך. דאָס האָט אויך באַשטע־טיקט ר׳ מענדל נאמן און להבדיל אויף יאַנקאָווסקי דער פעל־דשער, וואָס האָט צוגעגעבן אַ בפירושן פאַרבאָט „מער ניט דאַווענען פאַרן ברעטל קיין שחריתים און דעם לילוקע־ציבעך מאָמענטאַל אָוועקלייגן״. אָבער ר׳ חיים אהרון גיט אַ מאַך מיט דער האַנט:

„מירן נאָך זעען״! „מילא, אַזוי וויט האַלט עס נאָך ניט״.

דערווייל האָט ר׳ גבריאל בוימגאָלד שוין איינשטודירט מיט דער קאַפּעליע די תפילות און זיך געגרייט צו דאַווענען. אָבער אין סאַמע ערב ראש־השנה קומט ר׳ חיים אהרון צוריק פון וואַרשע און דערקלערט, אַז ער איז נישט מוותר אויף זיין חזקה. עס האָבן נישט געהאָלפן די ביטעס פון דער משפחה. ר׳ חיים אהרון האָט „אָפּגעאַרבעט״ אַלע שחריתים און ערשט דאַן דערציילט די סגולה, וואָס ער האָט באַקומען פון נאָוואָ־מינסקער רבין:

— מיט אַ האַנטעך אַרומגעבונדן דעם בויך — און צו־געגעבן — שוין לאַנג האָב איך זיך ניט געפילט אַזוי גוט ווי היינט.

אַזוי האָט ר׳ חיים אהרון אָנגעקליבן חיות אויף נאָך אַ יאָר. דאָך, עפּעס עטלעכע מאָנאַטן שפּעטער האָט ער אַליין איינגעזען, אַז מער קען עס אַזוי ניט גיין, „ליגן, — אויפהייבן, ליגן״. ענטוועדער אָדער ?! אַראָפּ פון די שטיגן מילא, ביים אַרויפגיין אָבער מוז מען שוין בעטן הילף. הילף ביי אַ מענטשן האָט ער נאָך קיינמאָל ניט געבעטן. אַ; אַזוי האַלט עס שוין ? „וועט מען שוין צוואַרטן אָט דאָ אין בעט ביז מ׳וועט אויך אַראָפּטראָגן״ און אַז ר׳ חיים אהרון ליגט און קומט ניט צום עולם אין שטיבל, מוז דער עולם קומען צו אים. און זיין צימער ווערט דאַ ופאַרוואַנדלט אין אַ גערער שטיבל, אין וועלכן ר׳ חיים אהרון איז דער צענטער. מען לייגט צו די אויערן צו אויערן אַ גוט חסידיש וואָרט, אַ מעשהלע פון זיין חסידישער רייכער פאַרגאַנגענהייט. מ׳הויבט זיך אויף אין אַנדערע ספערן, מ׳פאַרגעסט די פערזענלעכע ווייטיקן. מען פאַרגעסט, אַז ערשט מיט עטלעכע שעה צוריק האָט דער „סעקוועסטראַטאָר״ פאַרשריבן דעם וואַנט־זייגער, אָדער אַז ערשט האָט מען זיך מיט אים „געיאָגט״, איבערגעטראָגן דאָס ביסל סחורה ווי מ׳האָט געגלויבט, אַז היינט וועט ער דאָרט מער ניט זיין און נאָך אַזאַ טאָרג האָט מען דאָך ערשט גע־מוזט אַרומלויפן און צוזאַמענשטעלן די פאָר זלאָטעס ביי דעם, וואָס ער אַליין האָט אויך ניט געלייזט און קען סיי ווי ניט אַליין פאָרן נאָך דעם ביסל סחורה. ר׳ חיים אַהרונס אַ מעשהלע איז ווי אַ פּלאַסטער צו אַ מכה, עס היילט אפשר ניט אָבער עס קילט, עס לינדערט די שמערצן.

און ווען ר׳ חיים אהרון האָט שוין באַשיינפּערלעך איינגעזען, אַז אויך די צייט פון אַראָפּטראָגן דערנענטערט זיך, איז ער אויך דאַן ניט געפאַלן פון זיין מוט, חסידות און נפילה זענען צוויי עקסטרעמען, וואָס האָבן קיין בשותפותדיקס. ר׳ חיים אהרון האָט פאַרשטאַרקט דעם אקאָרד פון זיינע דערציילונגען, ווי איינער וואָס האָט שוין ניט וואָס צו באַהאַלטן, און קען שוין אַנטפּלעקן דעם פּולקאָמען אמת, און יידן וואָס אַ גאַנצע וואָך האָבן זיי דורכגעשטופּט זייער לעבן נאָר מיט פּיין און ליידן. ווען אָבער ר׳ חיים אהרון איז אַריין אין טראַנס פון דערציילן, דאַן ווירקט זיינס אַ חסידיש מעשהלע מער ווי אַ גוטער בעל דרשן אין בית־המדרש. קיין בעסערע באַרואיקונגס־מיטלען האָבן פיל ווישאָגראָדער יידן ניט געהאַט און ניט געאַנט וועגן זיי. איז דעריבער פאַרשטענדלעך דעם עולמס צוגעבונדנקייט צו ר׳ חיים אַהרון פערשט ז״ל.

יאָרן שפּעטער האָט מען נאָך געדענקט ר׳ חיים אהרונס ווערטלעך, וועלכע האָבן אויסגעשטעלט צו לייטיש געלעכטער קעגנער פון פאַרשידענע מחלוקלעך.

אַפילו אַן אַלט באַוווסט ווערטל האָט אין ר׳ חיים אהרונס מימיק און אויסדרוק געהאַט אַ טעם פון אַלטן וויין. און ווי אַזוי האָט ער דאָס ניט געקענט מוחל זיין דעם אַקציז, וואָס צוליב זייערע געזעצן האָט ער אָנשטאָט אַ קוואַטירל אָקעוויט געמוזט טרינקען טיי, אי דאָס אין אַ גלאָז. אין זיין פאַרקלאָגן זיך אויף דער טיי, האָט מען געהערט זיין אָנקלאַגע אויף דעם איצטיקן דור, וואָס דערווייטערט זיך פון די פריערדיקע דורות. דער פריערדיקער דור — אַן אָקעוויט דור, וואָס ער אַליין האָט זיך נאָך מיטבאַטייליקט אין זיין ברען, אין דעם ברען פאַר יידישקייט און איצט? אַ דור פון טיי הייסע־קאַלטע אָבער טיי. ניט מער ווי דאָס.

אין דער לעצטער ר׳ חיים אהרונס תקופה איז געשען אַ טרויעריקער פאַל צווישן די מתפללים ביי אים אין שטוב; ר׳ איטשע גורפינקל איז פּלוצים געשטאָרבן איבערלאָזנדיק אַ פרוי, חיה ר׳ משה טיימאַכערס טאָכטער, אַ זעלטענע צדיקת. דאָס האָט מען געזען, מיט וואָסערע אָפּפערונג און אומבאַגלויבלעכע איבערגעגעבנקייט זי האָט באַדינט איר שווער ר׳ משה יעקב וואָלפס, מיט דריי קינדערלעך. ר׳ איטשע איז געווען אַ זעלטענער טיפּ, אַן ענוותן ושפל רוח, ביים דאַווענען האָט זיין קאָפּ דעם דיל אָנגערירט, געבויגן און געבראָכן זיך אין אַלע זייטן ווי אַ גוט טורנירטער ספּאָרטסמאַן. און פלעגט פון מאָל צו מאָל אַרויסלאָזן מוראדיקע געשרייען, ווי פון שרעקלעכע ווייטיקן, אין טאָג־טעגלעכן לעבן, ווען ער האָט גערעדט, האָט ער אַליין אויך ניט געהערט וואָס ער שעפּטשעט.

קורץ נאָך דעם איז אויך ר׳ חיים אַהרון נפטר געוואָרן. די גאַנצע שטאָט האָט זיך אין זיין לוויה באַטייליקט. דאָס איז געווען אַ זונטיק אין דער צייט, ווען די לוויה איז געגאַנגען, איז פון באדזאנאָווער שאָסיי אַנטקעגנגעקומען עטלעכע בריטשקעס מיט זינגענדיקע יונגעלייט, וועלכע האָבן געברענגט אַ חתן צו דער חופּה. דער חתן איז געווען ר׳ שמואל זיינוול סג״ל ז״ל, וועלכער איז יונגערהייט נפטר געוואָרן אין תל־אביב, אין יאָר תש״ב. מען האָט דאַן געשמועסט, אַז עס איז אַ גוטער סימן פאַר אַ נפטר, אַז מ׳גייט אים אַנטקעגן מיט מוזיק, זיין אָרט האָט ער באַקומען אין שכנות פון פאָריקן רב הרב ר׳ משה יחזקאל בידערמאַן ז״ל.

שבט — חברה זענען פאַרנומען מיט חמישה־עשר פּירות, טייטלען, פייגן און ארץ־ישראל באָקסער, וואָס קייענדיק פילט זיך יעדער אלס ארץ־ישראל־קאָזע. עס ווילט זיך די טייטל־קער איינגראָבן אין דער ערד, אַז זי זאָל נאָך 70 יאָר אַרויסגעבן אַ טייטלבוים, אַזאַ ווי חוני־המעגלס טייטלבוים, דאָך, דער אונטערבאַוווּסטזיין זאָגט אונטער פאַרציכטן אויפן פּרווו. אין גלות וועט עס נישט געלינגען.

ראש חודש אַדר — די הענט זענען פאַרנומען מיט אַרבעט אַז דער „משנכנס אדר״ זאָל זיין באַצירט מיטן פלעשל און גלעזל און אין די פיר ווינקלען צו פאָרלעכוויז פּישלעך, דאָס אַלץ צו דערפילן דעם „מרבין בשמחה״, חברה גרייטן זיך צום קונפטיקן פּורים.

די נאַטור באַטייליקט זיך אויך אין הויבן אונדזער מאָראַל, די שפּאָגל־נייע זון טוט איר אַרבעט בשלמות, צעשמעלצט און צעטריפט אַלע שניי־פעלצן, די בלאָטעס אין די הייף און אין גאַס ווערן אַן אָביעקט פון טאָפּטשען און איינער דעם אַנדערן באַשפּריצן. פון די דעכער, פעלדער און בערג ציען זיך ערשטע וואַסער־שנירלעך, שפּעטער אין ברייטער און שנעלערן שטראָם, שאַפן סטרומיקלעך, וואָס איילן זיך פון אַלע וועגן און אומוועגן, צו די ווייסל־ברעגעס, כדי אונדז פאַרשטערן דעם ווינטער־פאַרגעניגן פון גליטשן זיך אויפן אייז. די אייז־פּלאַכטע ווערט איצט דורכגעשפּיזט פון דער זון, אויף דער אויבערפלאַך האָט די זון זיך איינגעאָרדנט טויזנטער שפּיגלען. מיטאָג־צייט אָבער שפּיגלט זי זיך אין אלע אויף אַ מאָל, אַזוי ווי מיר בויען אַ מענטש פון שניי, און ווען ער איז שוין קאָמפּלעט פאַרטיק פאַנגט מען אָן וואַרפן קליינע שטיינדלעך און גרעסערע ביז מיר צעשטערן אים אַליין מיט אייגענע הענט, אַזוי האָט די זון מיט דער הילף פון די שטראָמענדיקע וואַסערן פון דער יבשה אַליין חרוב געמאַכט איר שפּיגל־פאַרגעניגן.

די וואַסער־שטראָמען שווענקען אונטער, דרינגען אַריין אונטערן אייז, הויבן אויף די גרויסע אייז־פּלאַכטע און די מיליאָנען טאָנען קראַכן פון אייגענער שווערער וואָג, וועלכע האָט זיך געשאַפן אין פאַרלויף פון 3 חדשים.

די בריק שטייט יעדעס יאָר פאַר אַ סכנה בעתן אייזגעלויף, היינט איז געווען אַ שווערער ווינטער און דער פרילינג אַ פּלוצימדיקער, איז די סכנה איבערהויפּט פאַר די פילאַרן אַ גרויסע, צוויי־דריטל פון זייער עקזיסטענץ זענען זיי געווינט, אַז די וואַסערן פון דער ווייסל זאָלן זיי גלעטן און צערטלען. איצט אָבער בעת דעם אייז־קראַך, שטייען זיי פאַר מיטגעריסן ווערן פון די טויזנטער טאָניקע שטיקער אייז, וועלכע שטעלן זיך ווי מויערן אָדער קרומע דעכער און פאַלן אָן מיט אַ געפּילדער אויף די פילאַרן. פּרשה תרומה — מיר דאַרפן דאָך פאַר די פייגעלעך שיטן הירזש אויף די קעמפּע, וואָס צעשניידט די ווייסל אין צוויי העלפטן לענגאויס, די קעמפּע זייענדיק שטענדיק באַוואַסערט, גיט זי אַרויס בשפע פאַרשידענע ווילדע, ווי אויך קולטיווירטע געוויקסן ווי די

פייגעלעך האָבן דאָ אומגעשטערטע מעגלעכקייטן פון זינגען און ליבן, ווי אויך פרישע גוטע דערנערונג.

דער שווערער ווינטער, האָט געפּאָדערט די שנעלע איינ־טערוועניץ אויך פון דער „חברה־קדישא״, דאָס איז־געיעג, די שפּע־וואַסערן אינעם שנעלן ווייסל־שטראָם, האָבן אין זייער לויף־מאַרש אונטערגעשוואַנקען דעם באַרג פון אַלטן „בית־החיים״, פיל קברים זענען מיטגעריסן געוואָרן מיט די אַראָפּפאַלנדיקע שטיקער באַרג, מיט גרויס סכנת נפשות האָט די „חברה״ צוזאַמענגעקליבן די עצמות אין זעק און צו קבורה געבראַכט.

ביי דער הייליקער אַרבעט האָבן זיי דאָן אָנגעטראָפן אויף אַן אויסערגעוויינלעכן פאַל, ווען אין אַזאַ רואינירטן קבר פון בערך 200 יאָר אַלט האָבן זיי געטראָפן אַ גאַנצן קערפּער ווי באַגראָבן מיט עטלעכע טעג פריער. דער פאַל האָט די מתפללים אין בית־המדרש פאַרטיילט אין קופּקעלעך, וועלכע האָבן מיט פּיעטעט אויסגעהערט פון די חברה־לייט די פּרטים פון דעם וווּנדערלעכן געשעעניש און דערביי צוגעשאָקלט מיט די קעפּ אין אלע זייטן; „איי, איי, איי! אַזאַ מעשה!״

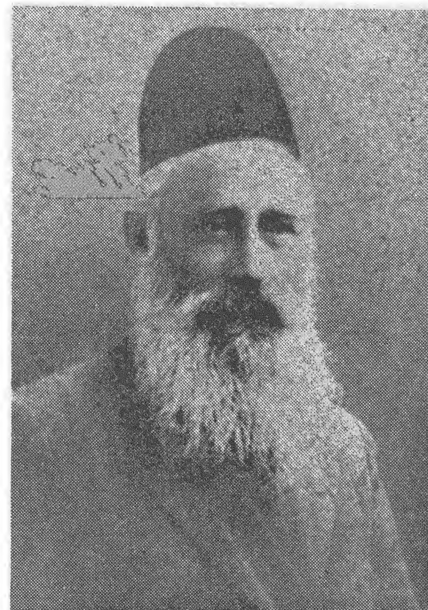
נאָכן „בית־הקברות־באַרג״ ווייטער ביים ווייסל־ברעג גע־פינט זיך אַ סטרומיקל פון אַ דין שנירל קאַלט אַלבאַסטער־קלאָר וואַסער, וואָס שטראָמט פון באַרג און פאַלט אין ווייסל אַריין. די אומגעגנט באַוווינער פלעגן לויפן אַהין ווי צו מצה־וואַסער וואַשן די אויגן אין פאַל פון וועלכע עס איז אויגן־קראַנקייט, ווער עס איז דער פּראָפעסאָר, וואָס האָט מוותר געווען אויף זיין פּרנסה און פּראָטעזשירט דעם היי־לונגס־מיטל? דאָך ריינע אויסגעוואַשענע אויגן האָבן זיי יאָ געהאַט און דאָס אַליין איז דאָך שוין מער פון גאָרנישט, „און גאָרנישט איז דאָך גוט צו די אויגן״.

נאָך לאַנגע חדשים פון חדר־לערנען אויך אין די אָוונטן האָט דער פרילינג צו אונדז געוווּנקען און געצויגן צו די ווייסל־ברעגעס, צו פרישע לופט, צו דער נאַטור־פרייהייט פונאַנדערגעשפּרייט די אָרעמס האָבן מיר מיט פולע לונגען אַריינגעזאַפּט אין זיך פרישע געזונטע לופט פון פריש־שפּראָצנדיקע דין־קעפּיקע גרעזלעך, פון יונגע צאַרטע בלו־מען און בעז־ביימער, וואָס אַ גאַנצן טאָג האַלטן זיי אָפּן די פּיסקלעך, זויגן אַריין פרילינגס־לופט, ווייסל־פייכטקייט און וואַרעמע זון־שטראַלן און זאַמלען אָן גאַנצע מענגעס גוטע ריחות, ספּעציעל פאַר אונדז גיבן זיי דאָס אַלץ אָפּ פאַר אַ מתנה, אַלס לוין פאַר דער גאַנצער צייט, וואָס מיר זענען געווען פאַרנומען מיטן לערנען און נישט אויסגענוצט די גוטע געשמאַקע לופט. מיט דאַנקבאַרקייט נעמען מיר די מתנה און שעפּן כוחות אויף ווייטערדיקע אָוונטן.

א. פעלז

ר׳ ליפּא וויעזשבינסקי

אויסער פּרשיסטאַן־אַרבעטער, וואָס וואַרטן אויפן דורכ־שווימענדיקן סטאַטעק, פאַרשפּעטיקטע קאָרטן־שפּילער, דער

געוועזענער רוסישער אַריאַדניק און איצט נאַכט־וועכטער פרו־סאָקאָוו און אַ בחורל, וואָס האַלט וואַך ביי אַ קראַנקן — שלאָפן פון געוויינלעך אין מיט־נאַכט שוין אַלע ווישאָגראַדער איינ־וווינער. און אַז אינמיטן נאַכט ווערט אַ געשריי, אַ ליאַרעם: עס ברענט! געוואַלד ס׳ברענט!״ דאָס גאַנצע שטעטל שרייט: אַן עמער כאַפּ; אַן עמער וואַסער! וואַסער!״

אַלץ לויפט אין דער ריכטונג ווו דער הימל איז רויט ווי אַ בראַנד. קנוילן און שוואַמען פון פייער און רויך שליידערן זיך אין דער הויך, ווי זיי וואָלטן אויך מורא געהאַט פאַר דער שריפה און מאַכן נאָך רויטער די הימלען און דערשרעקן זיך אָבער נישט און ווערן נישט בלאַסער טראָץ דעם ליאַרעם און געשרייען: „וואַסער! וואַסער!״

געוויינלעך טראַכט מען אין דעם מאָמענט ווייניק, וואָס ס׳ברענט אָדער ווו איז עס געשען, האָב און גוטס ווערט דאָ פאַרברענט. דער געשריי „עס ברענט!״ פאַרשרייט אַלע חשבונות און געפילן און די אומברחמנותדיקע פייער־צונגען טוען איינשלינגען מער און מער שטויסן ברעטער און קלע־צער, מיל, טאַרטאַק מיט זעגן פון נייעסטן סאָרט, מיט דער עלעקטראָווניע. פון יעדן באַזונדער און פון אַלע צוזאַמען איז געבליבן איין גרויסער הויפן אַש.

דאָס שרייען „עס ברענט״ און וואַסער גיסן האָט בלויז געהאָלפן לאָקאַליזירן דאָס פייער, עס זאָל זיך נישט פאַר־שפּרייטן און באַדראָען די שטאָט, צו דער עצם שריפה האָבן

שוין נישט געהאָלפן אַפילו די פיערלעשער פון אָרט און פון דער אומגעגנט אונטער די קאָמאַנדע פון לאַגאָדזינסקין. ער האָט זיך געפּלייסט ווייזן פאַר די אומגעגנט-פיערלעשער, ווי אַזוי ער לאָזט פאַרברענען יידיש פאַרמעגן און דאָך היט ער דעם קוימען, ער זאָל, חלילה, נישט איינפאַלן...

אַ מרה-שחורהדיקייט איז געפאַלן אויף די ווירזבינסקי פאַמיליע. ערשט מיט אַ קורצער צייט צוריק האָבן זיי באַנייט דאָס נייע הויז, נאָענטער צו דער שטאָט אין עק פון סקלאַד-פלאַץ, ווו עס זענען געשטאַנען די האָלץ-געבײדעס, וועלכע ר' ליפאַ האָט צייטווייליק פאַרשענקט פאַר דעם חדר „יסודי התורה" אונטער דער לייטונג פון ר' דוד וויטעלזאָן, ר' פנחס גאַרבאַרז און ר' דוד הירש לובין.

נאָך דער גרויסער שריפה איז ר' ליפאַ פאַרעלטערט געוואָרן, שווער זיך געמיט צוריק צו געווינען דעם צוטרוי פון בעלי-חובות און שאַפן עקזיסטענץ פאַר זיין פאַמיליע. זיין פאַטריאַרכאַלישער אויסזען האָט זיך געבראָכן נאָך בעת דעם פריען טויט פון זיין עלטסטע טאָכטער כאַנטשע און די מאַטעריעלע פאַרלוסטן. איצט דער טויט פון דער פרוי חיה, ווי אויך צער גידול בנים, — אַלץ צוזאַמען האָט אויף אים שווער געווירקט.

די שול-מתפללים האָבן עס „דערהערט" בעת די ימים-נוראימדיקע „הנני העני ממעש"! פאַרן עמוד איז איצט גע-שטאַנען אַן אַנדערער „הנני". דאָן, פריער, רבי ליפאַ מיט די פיר זין אין בײדע זייטן לויט דער עלטער זייערער, פלעגן בכבודיק דורכגיין די גאַס צו דער שול צו שחרית אין די ימים נוראים. מיט דרך-ארץ האָבן מתפללים אָפּגעטראָטן דעם דורכגאַנג צום רב ווינטשן אַ גוט יאָר, דאָן איז ער צום עמוד בנעימות צוגעטראָטן מיט די זין אין בײדע זייטן און מיט דבקות שטילערהייט געשעפּטשעט די ספּעציעלע תפילה פאַ-רן שליח-ציבור, דערנאָך האָט ער מיט זיין ריזן-שטימע אַרויס געלאָזט דעם „הנני".

די ווייבער-שול, ווי זי זאָל וואַרטן אויף דעם סיגנאַל איז אַרויס מיט אַ יאָמערלעך געוויין און „עולם" האָט געפילט אַ ריכטיקן טעם פון ימים נוראים תפילות. חדשים שפּעטער האָבן ווייבער נישט אויפגעהערט בענטשן ר' ליפען, פאַרן ברענגען זיי צום העכסטן עקסטאַז פון כליפען און וויינען.

שפּעטער נאָך דער שריפה, די עלטערע חתונה געהאַטע קינדער האָבן פאַרלאָזט דעם טאַטן מיטן שטעטל. אין שול איז ר' ליפע שוין געשטאַנען מיט 2-3 זין. די ליניע זיינע נאָך מער געבראָכן. די זעלבע תפילות, אָבער מיט מער ווײי-אויסגעשריי. די אינערלעכע יסורים, וואָס ער האָט באַוויזן צו דערשטיקן אין זיך און מייסטערהאַפט פאַרבאָרגן פאַר מענטשלעכע אויגן, די אַלע יסורים האָבן ביים עמוד זיך אַליין אַרויסגעשריגן. זיין אינערלעכער צער האָט די תפילות נאָך מער געריייניקט, אַזוי אויך געווירקט אויף אַנדערע.

ווען אין אַ וואָכנטאָג זענען אַ פאָר יינגלעך געגאַנגען נאָך אַ נדבה, האָבן מיר נאָר געוואָלט ביי ר' ליפען אָנהויבן, עס זאָל זיין מזלדיק, שמייכלדיק האָט ער מיט צוויי פינגער פון וועסט-טעשל אַרויסגעצויגן אַ זלאָטי און דערלאַנגט, דערביי מיט דער צווייטער האַנט באַריהרט דעם יינגלס אַקסל, דאָס האָט נישט נאָר געזאָגט „זייט ממשיך קינדערלעך", „זייט מצליח", נאָר אויך „איר האָט קיין שולד, וואָס כ'גיב מער ווי כ'קען — און וויניקער ווי כ'וויל געבן". ביים עמוד האָט מען נישט באַדאַרפן מפרש-זיין. דאָרט האָט ער אַלץ בפירוש געזאָגט ווי ער וואָלט קיין בעל-הבית נישט געווען אויף זיין געשריי...

בן-סיני דייטש

משפחת גראַסמאַן

יצחק מרדכי גראַסמאַן איז געבוירן געוואָרן אין 1831. ביי 16 יאָר, זייענדיק אַ יתום האָט מען אים צוגענומען אין צאַרישן מיליטער, ווו ער האָט געדינט אַלס צווייטראַנגיקער קאַנטאָניסט 16 יאָר דורכאַנאַנד אין סיביר. קומענדיק צוריק אַהיים האָט ער חתונה געהאַט מיט דבורהן לייבל דזיעדזיצ'ס אַ שוועסטער.

איך האָב אים געקענט, ווען כ'בין אַלט געווען אַן 8 אָדער 9 יאָר. ער איז געווען אַ שוסטער. תמיד געגאַנגען רײן ציכ-טיק אָנגעטון, געהאַט אַ שיינע ווייסע באָרד, אַ ברייטע, אַ זויבערע. פיר אַ זייגער פאַרטאָג פלעגט ער גיין דאַווענען. ער האָט געדאַוונט אין בית המדרש און ווען ער פלעגט כאַפּן אַ שמועס פון יידישקייט, פלעגט ער תמיד צוגעבן:

„עם לבן גרתי ותרי"ג מצוות שמרתי". 16 יאָר האָב איך געדינט פאַניען און בייגעשטאַנען דעם נסיון.

ער האָט געהאַט צוויי זין און צוויי טעכטער. דעם יינגסטן זון שמואל, האָט ער געוואָלט מאַכן פאַר אַ בן תורה. עס איז געווען מקובל אין ווישאָגראַד ביי בעלי-מלאכות, אַז דעם יינגסטן זון זאָל מען לאָזן לערנען. ער האָט דערביי גענוג מי צוגעלייגט, כדי צו דערמעגלעכן זיין זונס לערע.

ווען כ'האָב אַמאָל געזען זיין גראָבן סידור פון ליסער רב, האָב איך באַמערקט, אַז ביי דעם „יהי רצון שאומרים קודם אמירת תהלים ואל תקחנו מהעולם הזה קודם זמננו עד מלא שנותינו, בהם שבעים שנה" איז געווען, ביי דעם יהי רצון אַרויפגעקלעפּט אַ בלעטל 120 אָנשטאָט „שבעים". ווען כ'האָב געפרעגט זיין זון שמואל, וואָס איז דאָס? האָט ער מיר געענטפערט:

— ווען מיין טאַטע איז אַלט געוואָרן 70 יאָר, האָט ער שוין אַרויפגעקלעפּט אַ צעטל 80, נאָך די 80 האָט ער אַרויפ-

געקלעפּט 90 און נאָך די 90, האָט ער אויפגעקלעפּט 120. און ער איז נפטר געוואָרן אין עלטער פון 96 יאָר. ביז דריי טעג פאַר דער פטירה האָט ער נאָך געאַרבעט.

אַ ייד, וואָס האָט געלעבט ביזן לעצטן אָטעמצוג פון יגיע כפּיים.

*

שמואל זיין זון האָט חתונה געהאַט ביי 20 יאָר. די גאַנצע צייט האָט ער געלערנט אין בית מדרש. זיין שווער לייבל דזיעדזיץ האָט אים גענומען אַלס לערנער, אַ מאַן פאַר זיין טאָכטער הינדע־רבקה און אים געגעבן קעסט נאָך דער חופּה. אין דער יאַפּאַנישער קריג האָט ער געדינט פיר יאָר אין מינסק און, ווי זיין פאָטער, אויך נישט געגעסן טריפס.

אין מינסק האָט ער זיך אויסגעלערנט שוסטעריי און גע־קומען אַהיים אַ גוטער פאַכמאַן, אַ ספּעציאַליסט פאַר געניימע פאַסאָנע אַרבעט. ער האָט אויפגעמאַכט אַ װאַרשטאַט און גע־האַט אַ סך געזעלן און אַ גרויסע קליענטורע.

שמואל גראַסמאַן איז געווען אַ ייד, וואָס האָט זיך אויס־געקליבן אַ לעבן פון יגיע כפּיים טראָץ זיין גרויסע תורה־קענטעניש. ער האָט קובע געווען עתים לתורה. יעדן טאָג פיר פאַרטאָג איז ער געזעסן אין בית מדרש, געלערנט אַ שי־עור פאַרן דאַווענען.

ביי שמואל גראַסמאַנס אַרבעטס־טישל איז תמיד געלעגן אויפגעמישט דער „חיי אדם" און ביים טיש ביים עסן — אויך אַ ספר. ער איז געווען אַ גרויסער בעל מדרגה, אויפגע־נומען אורחים און געטון גרויס צדקה און אויך מקיים געווען דעם „יתן ויתנו אחרים", ער פלעגט שאַפן געלט פאַר ר' מאיר בעל הנס, ארץ־ישראל א. אַ. כ'האָב ביי אים אַמאָל גע־זען אַ קבלה אויף 10 רובל פאַר ר' מאיר בעל הנס. אין שטוב ביי אים איז שטענדיק געשטאַנען אַ ספּעציעל בעט פאַר אור־חים חשובים, מגידים, משולחים. זיין פרוי האָט פאַר יעדן פרישן אורח געטוישט דאָס בעטציג, און אָנגעגעסן אירע אורחים מיט אַלעם גוטן.

די קינדער זייערע האָבן זיי דערצויגן על פי דרך התורה והעבודה. זיי האָבן געהאַט איין זון, רפאל־קלמן, איז ער גע־ווען אַ בעל קורא אין שול. די דריי טעכטער חנה־פייגע, שרה און יהודית האָט שמואל געשיקט אין חדר לערנען צוזאַמען מיטן זון, מ'דאַרף נישט פאַרגעסן, אַז קיין „בית יעקב" שולן זענען נאָך דאַן נישט געווען און טעכטער לערנען איז נישט געווען פון די אָנגענומענע זאַכן אין שטעטל.

די ערשטע טאָכטער חנה־פייגע איז געווען שלמה יהודהס ווייב און זי פלעגט אים מיטהעלפן פירן דאָס מוסטער־חדר זיינס און לערנען די קינדער גלייך מיט אים.

שרה, די צווייטע האָט חתונה געהאַט פאַר נ. ל. דייטש, האָט געפירט אַ שיינע שטוב מיט אַן אָפענער טיר פאַר אורחים און פאַרוואַנדלט זי אין אַ צוזאַמענטרעפס־אָרט פאַר צעירי אגודת ישראל. שרה האָט געהאָלפן איר מאַן אין זיין געזעל־שאַפטלעכער אַרבעט און אַליין געווען טעטיק אין דער באַווע־גונג ווען מ'האָט געשריבן די ספר תורה פון צ. א. י., האָט שרה פיל אַנטייל גענומען ביים אַרויספירן דעם פּלאַן אויף אַ וועג.

יהודית די יינגסטע איז געווען די טרייב־קראַפט אין בית יעקב, געהאַלטן רעפעראַטן, געזאָרגט פאַר אָרגאַניזאַטאָרישער גאַנצקייט, געפירט טעאַטער און אַליין געשפּילט די פירנדע ראָלן. זי איז יונג געשטאָרבן אין פּלאָצקער שפּיטאָל אין 1938.

צו אַלע זיינע מידות, האָט שמואל גראַסמאַן, יעדן פרייטיק, 12 אַ זייגער, זיך נוהג געווען אויפצוהערן אַרבעטן און גיין שאַפן געלט פאַר דער תלמוד־תורה, מ'זאָל האָבן צו באַצאָלן די מלמדים און אַנדערע אויסגאַבן.

דער נאַצישער עמלק האָט זיי אויך אומגעבראַכט. יהי זכרם ברוך.

בעלאַ גוטמאַן

מיינע טרעפונגען מיט מ. מ. זשיכלין

(שטריכן צו זיין געשטאַלט)

כ'בין אַראָפּ פון דער בינע. ס'האַרץ האָט מיר געקלאַפּט. ווער ווייסט צי בין איך נישט געווען אַ חוזק. ווער ווייסט, צי האָב איך נישט בלאַמירט מיין שולע מיט מיין פאָרשטעלן. כ'פיל אַ קנופּ אין בעקל. אַ יישר כוח פון מ. מ. זשיכלין. אַ נשמה מיר אַריינגעגעבן. איידלקייט און אויפמערקזאַמקייט.

*

אין 1938 קומט הדסקע באום אריין צו אונדז אין וואַרשע מיט מ. מ. זשיכלין. ער פאָרט קיין ארץ־ישראל אומלעגאַל. דער קאָפּ איז פאַרדרייט. ווער ווייסט צי וועט אַלץ זיין אין אָרדענונג — פאָרן פאָרן, פאָרן אָפּרייסן זיך פון ווישאַגראַד איז ער נאָך געבונדן צו ווישאַגראַדער. ער געדענקט זיין אָפּ־שטאַם, ער האָט אים ליב. אין לאַגע פון קאָפּ־זאָרג געדענקט ער אין אונדז.

*

שפּעטער מיט יאָרן, מ. מ. פאָרט דאָס צווייטע מאָל קיין ארץ־ישראל. ווידער אומלעגאַל. אַ גורל. ער איז געבוירן גע־וואָרן אַ בן יחיד און 17 יאָר נאָך דער חתונה, אַן אויסגעווייג־טער און אויסגעטרוימטער האָט ער געמוזט צוריקקומען פון ארץ־ישראל צו זיינע אַלטע, קראַנקע אויסגעבענקטע עלטערן. פאָרן טויט ווי קאָן ער, אפשר וועט ער זיי נאָך אָפּראַטעווען אַ פּאָר יאָר מיט זיין הילף. ער אַליין בענקט אויך נאָך זיי. ער

איז צוריק געקומען מיטן געדאַנק אויף צוריק צו פאָרן ביי דער ערשטער געלעגנהייט.

די געלעגנהייט איז דאָ. די עלטערן זענען נישטאָ. אַליין האָט ער דאָ נישט וואָס צו טון, אָבער עולה זיין קאָן ער נאָר אומלעגאַל. אָבער ער איז נישט פאַרפאָרן. ס׳האָבן אים די „עליה־מאַכערס" אָפגענאַרט. איצט איז ער אויך דאָ, אין פוילן אומלעגאַל. ער מוז זיך אויסבאַהאַלטן, איז ער ווידער אין וואַרשע. דאָ וועט ער זיך אויסבאַהאַלטן און זוכן אַן אָפּפאָר־מעגלעכקייט. מיר שאַפן אים אַ פלאַץ אויף עטלעכע טעג. ער איז אונדז נאָענט געוואָרן מיטן אָנפאַרטרויען זיינע גורל־סודות. ער איז אָפּגעפאָרן אָבער די צוגעזאָגטע בריוו נישט געשיקט, דערווייל דערגייען קלאַנגען, אַז אַן אומלעגאַלע שיף איז דערטרונקען געוואָרן דורך ענגלישע יאַגד־הינט. אַוודאי אויך מ. מ. זשיכלין צווישן די דערטרונקענע. ער דער מענטש פון גורל. מסתמא אויך ער.

דאָס וואָס מיר האָבן קיין שום ידיעה פון אים האָט באַשטעטיקט אונדזער השערה. מיר לעבן מיט דעם געדאַנק, אַז מ. מ. זשיכלין לעבט נישט מער.

*

1950. מיר זענען נאָך דער לאַנגער בלוט־רייזע פון יידישן פאָלק אָנגעקומען קיין ישראל און אָט איז צו מיין פון זון אָנגעגליט שטיבעלע אין מחנה ישראל צוגעקומען אַ שיינע לימוזינע. מ. מ. לעבט! דאָס איז ער אין דער מאַשין, געקומען אונדז זען. איך בין געווען גליקלעך פון זיין באַוויזן זיך. פון זיין געדענקען ווישאָגראָדער. כ׳האָב געמוזט צוזאָגן, אַז כ׳וועל אים אָפּצאָלן אַ וויזיט אין טבעון.

*

אין טבעון איז ער אין אַ גליקלעכער שטוב־אַטמאָספערע. אַ סימפּאַטישע פרוי, יפה די טייערע. אַ געלונגען יינגעלע, אויך אַ בן יחיד, אַ קיילעכדיקער בן יחיד ווי דער טאַטע. אויך א שפּעט־געקומענער צו פאַרגיטיקן זיין גורל פון אַמאָל. ער איז אַרומגערינגלט מיט גליק.

אויך אויסער דער שטוב פון גליק גייט אים גוט. ער האָט אַ בכבודיקע געזעלשאַפטלעכע פּאָזיציע. ער שיינט מיט חכמה און הומאָר.

שבת גאַנץ פרי. כ׳בין מיר אַרויסגעגאַנגען זען טבעון. אַ גרינער ים אויף אַ שפּיץ באַרג, קוקסט אַראָפּ זעסטו טאָלן גלאַט־גרינע ווי טעפּיכער און די רויט שינדלדיקע הייזקעס זענען ווי רויט ברענענדיקע בלומען אין אָפּגוס פון הימל־בלויקייט. יידן שטייען און ציען זיך צו זייערע גערטנדלעך אַרום די הייזקעס, בראָקן אַריין אין זיי די אָפּרו־שעהן אין די סעדעלעך צאָלן זיי אָפּ מיט רו און באַרואיקונג.

אין טבעון מיין איך איז מ. מ. זשיכלין גליקלעך אַרום און אַרום. ער איז ביי אונדז אין וויזיט מיט יפהן. צביקה לערנט אין נהלל. צביקע איז דאָרט שוין מדריך. נאָך אַ ביסל גייט ער אין צבא. ביידע האָבן זיי אַ פול מויל פון צביקען. ער איז דער אָביעקט פו זייערע פּלענער, דער טרעגער פון זייער האָפענונג. מ. מ. זאָגט אַ פאַרשעמטער:

צביקע איז דער איינציקער מענטש, וואָס כ׳קאָן זיך אים נישט קעגנשטעלן. ביי אים בין איך נישט אין אָפּאָזיציע, אים גיב איך אַלץ נאָך.

*

אַלע ביי מיר אין שטוב וויסן שוין, נאָר איך ווייס דאָס נישט. שפּעטער האָב איך אויך געוווּסט. ווידער גורל־שפּיל אין מ. מ. זשיכלינס לעבן. צביקע איז אין אַ שיינעם פרימאָרגן אין טבעון זיין שטוב־שטעטל געפאָרן צוריק אין צבא אויפן מאָטאָציקל און געפאַלן. געקומען, אָנגעזאַפּט טאַטע־מאַמע אַ ביסל גרויס גליק און אַוועק און צוריק נישט געקומען.

בין איך צו די שלושים געפאָרן קיין נהלל. אויפן טיש איז געשטאַנען אַ בילד פון אַ פּרעכטיק לעבנס־שיינעם בחור. שוואַרץ געפּוצטע ליכט האָבן געשפּילט אַ טריבן ליכט און שאָטן שפּיל. עס שטייען לערער, שולע חברים, שילער, צביקעס שילער. אַלע רעדן וועגן צביקען. אַלע האָבן אים פאַרלוירן.

יפה און מ. מ. שטייען ווי פאַרשטיינערט.

פּלוצים נעמט זיך מ מ. אָן מיט די לעצטע כוחות און זאָגט:

— צביקע האָט געזאָגט, צביקע האָט געמאַכט, צביקע האָט געצהט, צביקע האָט געשאַפן, צביקע... איז נישטאָ.

אויפן בית הקברות הצבאי אין חיפה האָט יפה אַרומגענומען, געקושט און דעליקאַט צערטלעך געלייגט דאָס צייטווייליקע בלעכל אויפן קבר.

מ. מ. זשיכלין האָט נישט אויסגעהאַלטן. דער גורל האָט מיט אים טראַגיש פאַרענדיקט.

ב. זאַוויערוכאַ־גוטמאַן

אַ סחר מכר

פאַרנאַכט. ס׳טונקלט זיך צוביסלעך.

מיר האָבן פאַרענדיקט מאַכן די לעקציעס ביי חייה ליבע גאָטפאַרב. מ׳לויפט אַהיים. חיה ליבע פירט אונדז אַרויס דורך זייער געוועלב.

חיה ליבעס מוטער שטייט מיר עפּעס אויפגערעגט, איך הער זי בייזערט זיך, כ׳ווייס נישט אויף וועמען, כ׳ווייס נישט פאַרוואָס:

— גוט, גוט אָבער אַ פלאַש מוז איך דאָך צוגעבן, ווי קאָן מען אָן אַ פלאַש טראָגן נאַפט.

אין געוועלב שטייט דאָס ווייסהאָריקע מיידעלע, דעם שוסטערס, הירש מאיר קוסטאַס טעכטערל. טרערן פליסן איר פון די בלויע גרויסע אויגן און קייקלען זיך איבער אירע ווייסע, בלאַסע, צו בלאַסע בעקעלעך, זיי זענען בלאַס און פאַרנעצט און זעען אויס ווי זעמעלעך פאַרן באַקן. אַזוי זעען אויס אַלע אירע ווייסהאָריקע שוועסטערלעך און בלאַסע ברידערלעך מיט בלאָנדע פּאהלעך.

זי שטייט אַן אומגליקלעכע, גייענדיק מיטן פלעשעלע נאַפט אַהיים איז זי געפאַלן און דאָס פלעשעלע האָט זיך צעבראָכן. דער טאַטע דאַרף נאָך צואַרבעטן ביינאַכט און ווי וועט ער דאָס מאַכן אָן נאַפט. ווי וועט זי איצט אהיימגיין אָן דעם נאַפט.

חיה־ליבעס קליין פרום מאַמעלע דרייט זיך אַרום אין איר הויכן געוועלב און זוכט דאָס, וואָס זי קאָן דאָרט באַשטימט נישט געפונען, אָבער זי וויל דאָך פאַריכטן דעם קינדס אומגליק.

זי וועט זיכער געפונען אַן עצה, זי וואָס האָט איר גאַנץ לעבן זיך אַן עצה געגעבן און אַליין אויפגעבראַכט אַזעלכע געראָטענע, באַשיידענע דריי טעכטער און איין זון.

חיה ליבעס מאַמע איז קליין באַשאַפן, אָבער גרויס געוואַקסן. קליין אַליין און גרויס אירע טאַטן. נישט איינמאָל האָט זיך געוואָלט מאַכן אַקסיאָמעס פון איר און אויספירן, וואָס קלענער דער קערפּער אַלץ גרעסער דער גייסט, אָדער וואָס גרעסער דער האַרץ־מענטש אַלץ קלענער זיין אויסזען.

„חליבעס״ מאַמעלע גייט אויפלייזן אַ דראַמע און איך בין צוגעשמידט צו איר און צום ווייס־זעמלדיקן מיידעלע. זי קומט באַלד אַרויס מיט אַ גרויסער פלאַש און גיסט אָן אַ ביסעלע נאַפט. זי שטופּט אַריין דעם קינד די „סחורה״. מעשה סוחר און דאָס מיידעלע, אַ פאַרוויינטע, נעמט מיט ציטער דעם נישט באַצאָלטן נאַפט. זי ווייסט, חיה ליבעס מאַמעלע האָט זי אָפּגעראַטעוועט פון אַ צרה אָבער פאַרטושן די שפּורן האָט זי נישט באַוויזן... ווייל די פלאַש איז אַ גרויסע אַ גרעסערע פון אירער, פון דער, וואָס דער טאַטע האָט איר מיטגעגעבן.

הירש ניימאַן

אַ נר נשמה פאַר הענעך (חנוך) כהן

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן מיט דער אַלגעמיין־ציוניסטישער ביבליאָטעק. אַלס קינד פון 12 יאָר האָב איך אָנגעהויבן קומען אין דער ביבליאָטעק. לויט מיין עלטער האָב איך נישט געקאָנט זיין קיין מיטגליד אין ביבליאָטעק, נאָר אַ לייענער, אָבער דערצו האָב איך געמוזט באַצאָלן קויציע (פקדון), כדי צו קריגן ביכער אַהיים, און אין דערהיים האָט מען מיר נישט געגעבן דאָס געלט. כ׳האָב אָנגעווענדט פּראָטעקציע דורך מנחם זילבערשטיין. זיין ברודער שלמה איז געווען מיין חבר און כ׳פלעג אָפט קומען צו זיי אין הויז.

כ׳האָב די ביכער געקריגן אויף מיין ברודער פּיניעס נאָמען, ער איז יאָ געווען אַ מיטגליד.

דאָס איז געווען אַ צייט ווען דער גאַנצער אינטערעס אונדזערער איז געווען אין ביבליאָטעק און ביכער, די ביכער זענען געווען אינטערעסאַנטע, דאָס גיין אין ביבליאָטעק איז געווען אַ מין אינהאַלט פאַר זיך.

שווער איז געווען ווען טובה יהודית גאָלדמאַן האָט אַרויסגעגעבן ביכער, זי האָט נאָר געוואָלט איך זאָל לייענען ערנסטע ווערק, נישט קיין בעלעטריסטיק, אפשר דערפאַר ווייל כ׳פלעג קומען מיט איר קוזין יואל־ליפּע קרוי. מיר האָבן געמוזטביידע לייענען לייכטע וויסנשאַפטלעכע ביכער און וואַרטן, ווען אַן אַנדערער וועט אַרויסגעבן ביכער און קריגן אַ ראָמאַן, אַ שפּאַנענדע דערציילונג.

מיט דער צייט האָט זיך געשאַפן אַ שפּאַלטונג אין דער ביבליאָטעק. די לינק־געשטימטע יוגנט האָט זיך געשאַפן אַ יוגנט־ביבליאָטעק און מיר דאָ זענען געבליבן אַ קליינע צאָל יוגנטלעכע, וואָס וואָלטן אפשר אויך אַוועק ווען נישט הענעך כהן.

ער איז געווען אַן ערנסטער, אינטעליגענטער, פול מיט וויסן. לויט זיין אָפּשאַצונג וועט די יוגנט אויף דער יידישער גאַס אַריבער פון איין עקסטרעם צום צווייטן, ווערן לינק געשטימט און פאַרלוירן גיין פאַרן יידישן פאָלק. אַליין איז ער געווען אַן אַלגעמיינער ציוניסט, דאָך האָט ער געשאַפן

דווקא אַ קן פון השומר הצעיר, אין וועלכן ער האָט געזען די סינטעזע ,וואָס וועט באַפרידיקן די לינקיסטישע נייגונגען פון דער יוגנט און דאָך זיי פאַרהאַלטן פאַרן ציוניזם.

הענעך כהן מיט זיין פאַמיליע
שטייט — די שוועגערין

ער האָט אָנגעפירט מיטן השומר הצעיר און געוואָרן אַריינגעצויגן אין אים, גלייך ווי ס'וואָלט נישט געווען קיין שום אידעאָלאָגישע אונטערשיידן צווישן אים און זיין ציונות כללית. פיל מאָל, אין פריוואַטע שמועסן, האָט ער אונטער־געשטראָכן, אַז ער פאַרטרעט גאַנץ אַנדערע שטאַנדפונקטן ווי די פון די אַלגעמיינע ציוניסטן.

אַליין איז ער צום ציוניזם געקומען פון גערער שטיבל און געווען זייער אָנגענומען ביי זיי. אַלע האָבן אָפּגעשאַצט זיין ערנסטקייט, זיין ערודיציע און וויסן, אָבער עת לעשות — הפרו תורותיך. ער האָט געוווּסט ווען מ'דאַרף פאַרבייגן איי־גענע פרינציפּן און זיך אויסלעבן אין אַן אידעאישער סתירה צוליבן ראַטעווען די יוגנט.

דער השומר הצעיר האָט עקזיסטירט אינגאַנצן צוויי יאָר, אָבער אַ דאַנק חנוך כהן און זיינע ברייטע געדאַנקען־האָריזאָנטן, איז עס געווען אַן אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט אונדז זייער אַ סך געגעבן. מיר זענען באַרייכערט געוואָרן מיט גע־דאַנק און אידעע און געקריגן אַ קלאָרן צוגאַנג צו פראַגן, וואָס פאָדערן טיפקייט און וויסן און אַנטשלאָסנקייט.

הענעך האָט געשטרעבט עולה צו זיין קיין ישראל און ווי־סנדיק, אַז זיין פיזישע שוואַכקייט וועט אים שטערן צו פולן חלוציזם, האָט ער זיך אויסגעלערנט אַ לייכט פאַך, געוואָרן אַ בלעכער און זיך געגרייט צום וויכטיקן פאַר אים טאָג.

ליידער האָט אים דער בעסטיאַלישער נאַציזם פאַרכאַפּט אין מיטן פון זיינע פּלענער. הענעך כהן האָט געהאַט דעם זעלבן גורל פון אַלע פּוילישע יידן. אָבער מיר געדענקען אים מיט טיפן רעספּעקט און זעען אים אַלס אונדזער יוגנט־פערזענ־לעכקייט, וועלכער האָט מיט זיין דערציערישער פערזענלעכ־קייט דערצויגן און דערהויבן.

יהי זכרו ברוך.

רחל גלאַטשטיין / כפר־סבא

אברהם וואלפיש (פישעלע)

אין שטאָט, אין די אַרבעטער־קרייזן, האָט מען אים גע־קענט אַלס „פישעלע" לויטן העלד פון יואל מאַסטבוימס בוך „פון רויטן לעבן".

פישעלע אַגיטאַטאָר

ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1910 ביי פרומע על־טערן, משפחה פון גערער חסידים. דער פעטער זיינער איז געווען לאַנגע יאָרן ווישאָגראָדער רב. כאָטש קיין אַלגעמיינע בילדונג האָט ער נישט געהאַט, אָבער אין חדר און ישיבות האָט ער געלערנט אַ סך. ער האָט געהאַט אַ שאַרפן קאָפּ און

אויך אַ שאַרפע צונג ווען ער האָט נאָך געדאַווּנט האָט געקענט דאָס גאַנצע דאַווענען, דאָס וואָכעדיקע און דאָס שבת'דיקע פון אויסנווייניק. יעדע זאַך וואָס ער האָט געלערנט, חומש אָדער גמרא, האָט ער עס גלייך געקענט אויף אויסנווייניק. אַלע זיינע חדר־חברים האָבן אים מקנא געווען מיט זיין וווּנדערלעכן זכרון.

שוין אַלס יינגל פון נישט קיין גאַנצע 15 יאָר, אין 1925, בעת די רבנות־וואַלן האָבן אים דערקענט דאָס גאַנצע שטעטל אַלס הויפּט־אַגיטאַטאָר פון זיין פעטער נפתלי שפּיוואַק אין קאַמף פאַר זיין כסא הרבנות. דער איבערגאַנגס־פּעריאָד פון פרומקייט אָדער האַלב־פרומקייט צום פרייען וועלטלעכן לעבן

איז געשען נאָך אַ יאָר צייט אין „השומר הצעיר", דאָרטן האָט ער קיין גרויסע אַקטיוויטעט נישט אַרויסגעוויזן, האָט אַ סך געלייענט ביכער פון פאַרשידענע זשאַנרן ווי ציוניס־טישע און נישט־ציוניסטישע און זיך ביסלעכווייז באַפרייט פון געמיט־דרוק און געוווינהייטן פון דער פאַרגאַנגענהייט.

אברהם וואָלפיש (פישעלע)

דערנענטערט זיך צו דער לינקער פּראָלעטאַרישער און נאָכהער קאָמוניסטישער באַוועגונג האָט ער פונאַנדערגענומען זיינע הענט און געלאָזט אין גאַנג זיין שאַרפן צונג, נאָך זיין ערשטן עפנטלעכן אַרויסטריט אויף אַ פאַרזאַמלונג פון דער יוגנט אין זאַל פון די פּראָף. פאַריינען ביי קזשעמינסקין אין קלויסטער־גאַס, האָט ער גלייך זיך קונה־שם געווען אַלס גו־טער זאָכלעכער רעדנער וואָס קען באַווירקן דעם עולם. ער איז גלייך געוואָרן באַליבט ביי דער גאַנצער יוגנט און איז געוואָרן זייער פאָרשטייער און רעפּרעזענטאַנט.

ווען מען האָט אים אַריינגעצויגן אין דער אומלעגאַלער קאָמוניסטישער פּאַרטיי איז ער געווען טעטיק אויף אַלע געביטן, גערעדט אויף פאַרזאַמלונגען, געהאַנגען אויף די טעלעפאָן־דראָטן רויטע פענער, פונאַנדערגעשפּרייט קאָמו־ניסטישע אויפרופן אין שטאָט און אין דאָרף, געפאָרן אין שליחות אויסער ווישאַגראַד, געהאַט קאָנטאַקטן און געפירט קאָמוניסטישע אַרבעט אין דערפער. אין דער אַרבעט איז ער געווען ווי אַ שפּרינגפעדער, דערפאַר האָט מען אים אין די אַרבעטער־קרייזן גערופן „צאַפּלדיק פישעלע".

צו פישעלען האָבן זיך אויך באַצויגן מיט רעספּעקט די עלטערע פירער פון דער פּאַרטיי. ווען די פּרץ־ביבליאָטעק האָט באַשלאָסן אַנצוהייבן אַ ציקל רעפעראַטן אויף ליטעראַ־רישע טעמעס איז פישעלע געווען אויף דער רשימה פון די ערשטע פּרעלעגענטן. איך געדענק, אַז זיין ערשטן רעפעראַט פאַר אַן עולם פון עטלעכע הונדערט מענטשן וועגן וויניטשעס „צו בין" איז געוואָרן אויפגענומען מיט גרויס אַנטציקונג.

עס איז נישט געווען איין קעסטל־אָוונט, אַז פישעלע זאָל נישט געבן זיין קאָמענטאַר אין אַלע פראַגן פון פּאָליטישן און געזעלשאַפטלעכן לעבן. איינמאָל ווען ער האָט אין אַן אָוונט געהאַלטן אַ פּאָליטישן רעפעראַט אין זאַל פון דער פּרץ־ביב־ליאָטעק, ביי ווילאַמאָווסקין אין קלויסטער־גאַס, איז דער פּאָ־ליציי־קאָמענדאַנט געשטאַנען אַ לענגערע צייט אונטערן פענצ־טער. ווען ער איז אַריין אין זאַל מיט דעם רעוואָלווער אין דער האַנט און געפאָדערט דעם רעדנער, איז פישעלע אַרויס־געשפּרונגען דורך אַ צווייט פענצטער און זיך פון אים אַרויס־געדרייט.

*

אברהם וואָלפיש איז געווען אַ קינד פון זיין שטעטל ווישאַגראַד און ליב געהאַט אַלע אירע יידן. זיי האָט ער גע־ווידמעט אַלע זיינע פעאיקייטן און געמיינט אויף זיין שטייגער אויסבעסערן זייער לעבן און צוקונפט.

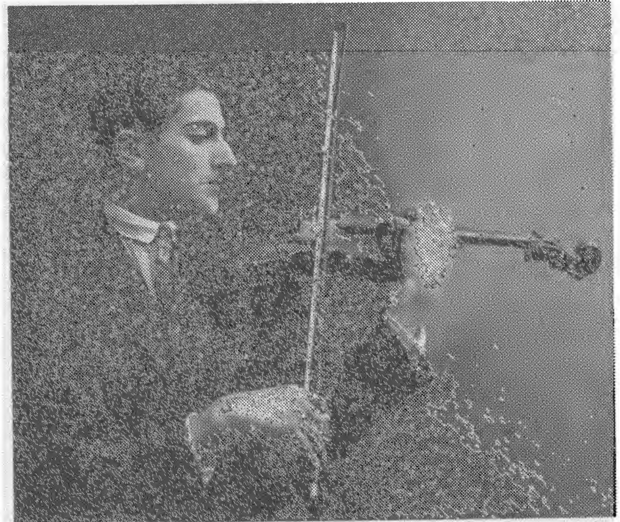
אין לויף פון צייט און געדאַנק, ווען אַלץ ווערט גוט פאַר־שטאַנען און פאַרצייעט, שיינט אויף זיין געשטאַלט ווי אַ גע־טרייער געלונגענער זון פון אונדזער ווישאַגראַד און מיר דערמאָנען זיין נאָמען מיט כבוד און שטאָלץ.

מאָטל וואַלפיש

קלמן אגראדניק

(דער מוזיקאַנט און דיריגענט)

ביז קלמן, זיינע עלטערן און געשוויסטער זענען צוריקגע־קומען קיין ווישאָגראַד פון פאַרשיקונג אין רוסלאַנד האָבן אַלע אין שטעטל געוווּסט, אַז ס׳זענען פאַראַן שפּילער, כלי־זמרים, ווי לייביש ווישאָגראַדסקי (מאַזשניאַק), זיין ברודער, זיין פאָ־

טער, דער אַלטער הערשל מיטן באַס, משה זלאָטניק מיטן טראָמפּייט, וואָס האָבן געשפּילט ביי יידן אויף חתונות און אַנ־דערע שמחות, געגרימפּלט און געריטשעט, פון אויסנווייניק, קיין נאָטן האָבן זיי נישט געקענט, מ׳האָט עס פון זיי נישט גע־פאָדערט. דאָס פאַך ווידער איז איבערגעגאַנגען בירושה פון דור צו דור, שטענדיק האָט געהערשט דער זעלבער נוסח, די זעלבע מאָטיוון. און דער רעש ביים שפּילן איז געווען גרויס, דאָס האָבן זיי פאַרגרילצט זיך אַליין און זייערע פאַלשע גאַמעס, דערפאַר האָבן די בעלי־שמחה געוווּסט, אַז פאַר די כלי־זמר דאַרף מען צוגרייטן טאָפּלטע פּאַרציעס צום עסן. האָט מען זיי טאַקע גערופן די „בולקע־פּרעסער". דאָס זענען געווען אָרעמע באַשיידענע פאָלקס־מענטשן ווען מ׳האָט געדאַרפט שפּילן אויף אָרעמע חתונות, האָבן זיי אויך געשפּילט אָן געלט, פאַרן בלויזן „פּיקן"...

קלמנס פאָטער, איציק, פלעגט אין בית־המדרש בין מנחה למעריב דערציילן, אַז זיין יינגל קלמן וואַקסט אַן עילוי (אַ פענאָמען) אין מוזיק און נגינה. ס׳האָט געוווּנען נישט קיין לאַנגע צייט און די טענער פון זיין פידעלע האָבן געצויגן די אויפ־מערקזאַמקייט פון ברייטע קרייזן פון דער באַפעלקערונג. ער האָט באַקומען פריינד און פאַרערער, וועלכע האָבן אים גע־האָלפן אַרויסטרעטן אויף דער אַרענע פון דער ווישאָגראַדער עפנטלעכקייט. אַ געוויסן טאָג איז באַקאַנט געוואָרן דורך אַפישן אין גאַס, אַז קלמן וועט אויפטרעטן אין שול שבת אין אָוונט, אויף בילעטן מיט אַ קאָנצערט פון רעליגיעזע און יידישע פאָלקס־מאָטיוון.

דאָס האָט געמאַכט אין שטאָט אַ גרויסן רושם. ס׳זענען געקומען מאַסן מענטשן, יונג און אַלט, באַוווּנדערן דאָס טאַלאַנטפולע 12־יאָריקע יינגל, זיין דרייסטקייט און מוט, אויסצופירן איינער אַליין אַ פּראָגראַם פון איבער צוויי שעה, פאַר אַזאַ ריזיקן עולם. דער רעזולטאַט איז געווען אַן איבער־ראַשנדער, די מאַסן מענטשן האָבן געגאַפט פון אַנטציקונג, זיין סאָפּראַן־שטימע האָט אַלעמען באַצויבערט און זיין זינגען האָט זיי מיטגעריסן. קלמן האָט אויסגעהאַלטן דעם ערשטן עקזאַמען, און באַקומען אָנערקענונג און פּאָפּולאַריטעט אין שטאָט.

די אַלטע כלי־זמרים האָבן גלייך אַריינגענומען קלמנען אין זייער קאַפּעלע, אַלס זייער אָנפירער, און האָבן זיך באַ־צויגן צו אים נישט ווי צו אַ קינד, נאָר ווי צו זייער טאָן־געבער און פאַכמאַן. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע ערע אין דער מוזיק פון ווישאָגראַד.

קלמן האָט נישט נאָר געלייענט נאָטן, נאָר אויך אַליין געשריבן און פאַרפאַסט מעלאָדיעס צו לידער. ער איז אויך געשטאַנען אין שריפטלעכער פאַרבינדונג מיט דיריגענטן און קאָמפּאָזיטאָרן פון לאַנד און פון אויסלאַנד, און פון זיי גע־לערנט. ער האָט אויך זיינע חברים פון דער קאַפּעליע גע־לערנט נאָטן און די עלעמענטאַרע כללים פון מוזיק. קלמן האָט מיטגעווירקט אָפּצושטעלן די אַלטע נישט־אַנשטענדיקע פּראַקטיק פון די כלי־זמרים, ווי כאַפּן פון די טישן, שטעלן טאַצן, בעטן צוגאָב־געלט פון די געסט פאַרן מצוה־טענצל און אויפשפּיל־געלט אאַז״וו. דאָס אַלץ האָט געשאַפן אַ גינס־טיקע אַטמאָספער און אַ נייע באַציאונג צו די כלי־זמרים, ווי צו מענטשן מיט ווירדע און כבוד.

קלמן באַקומט דאַן אַ סטאַבילן פּאָסטן, צו שפּילן אין קי־נאָ אין סאָכאַטשאָוו.

דאָס האָט געדויערט עטלעכע יאָר ביזן אויפקום פון קלאַנג־פילם. אין דער צייט הויבן אָן שטראָמען יונגע פּרע־טענדענטן אויף מוזיקער פון דערפער, און אויך לעקציעס פון נאָטן און מוזיק. דאָס פאַרבינדט אים מיטצופאָרן, כמעט אויף אַלע דאָרפישע חתונות, צוזאַמען מיט זיינע פּוילישע שילער.

קלמן ווערט באַרימט אין דער גאַנצער געגנט, די פּוי־לישע אינטעליגענץ נעמט אים אויף פּאַרווילונגען. זייער אָפט פאָרט ער קיין פּלאָנסק, פּלאָצק, סאָכאַטשאָוו, זאַקראָטשים א.א. אַ סך יידישע יוגנטלעכע פון שטעטל האָבן זיך אויך ביי אים געלערנט מוזיק און פידל, ווי נפתלי קופּערמאַן, צירל בלו־שטיין, שמחה ליפּסקער, זיין ברודער מענדל, איזראַעלעוויטש, און אַנדערע. ער אַליין איז סיסטעמאַטיש געשטיגן העכער און העכער, געלערנט פיל ביכער און פּרעסע פון אַלע אי־

דעאישע ריכטונגען, צו זיין אידעלע שפּראַך און הויכן באַוווסטזיין האָבן זיך אַלע באַצויגן מיט רעספּעקט און כבוד.

אין דער צווייטער העלפט פון די 20ער יאָרן ווערט קלמן אַ מיטגליד אין דער אַרבעטער־ביבליאָטעק, און אינטערעסירט זיך מיט אַלע אירע פּראָבלעמען, ווי ביכער קויפן, לעזעזאַל, א.א. ער אינטערעסירט זיך מיט דער יוגנט, ער ווערט אַן אַקטיווער מיטגליד אין דער קאָמיסיע פון קולטור און דערציאונג. מיט אַנטשטיין פון דראַמקרייז ביי דער ביבליאָטעק הייבט זיך אָן אַ ניי קאַפּיטל אין דער אַרבעט פון קלמנען. ער ווערט דאָס האַרץ און מוח פון קרייז. ער ווידמעט זיך איבער זיינע כוחות, ווערט איר מוזיקאַלישער לייטער, שאַפט קופּלעטן און נאָטן און פּאַסט צו מוזיק. ער איז אויך פאַרבונדן מיט די רעזשיסערן: נחום גרינבערג, בן־עמי, ליפּמאַן ווישאַגראַדסקי, שיע, אייזיק כמיעל א.אַ. זיי שאַפן ספּעקטאַקלען, טעאַטער־שטיק, פון וועלכע אַפילו וואַרשעווער טעאַטער־קענער זענען באַגייסטערט.

ער האָט געטריי געדינט מיט זיין האַרץ, טאַלאַנט און נשמה די געזעלשאַפט. געאַרבעט און געהאַט הנאה פון אירע פּרוכטן. ער איז געווען הויך געשעצט ביי אַלעמען, ווי אַ גוטער חבר און קינסטלער. ער האָט זיך געפרייט מיט אַלע זיגן פון דער באַוועגונג, און איבערגעלעבט און געליטן פון דורכפאַלן. קלמן האָט חתונה געהאַט בערך אין 1930, מיט אַ פרימאַדאָנע פון דראַמקרייז, מיט יסכה זאַיאַנץ, געוווינט ביי כיציעסקין אין אַ שיינער וווינונג, געהאַט אַ שיין, גערוּאַטן טעכטערל, מיט גרויסע מוזיקאַלישע פעאיקייטן און געלעבט אַן אינטערעסאַנט, קולטורעל לעבן. זיין טיר איז שטענדיק געווען אָפן פאַר פריינד און באַקאַנטע און ער איז שטענדיק געווען גרייט יענעם אַרויסצוהעלפן.

ווען ס'איז געקומען דער היטלער־חורבן, האָבן זיי געמוזט פאַרלאָזן זייער היים, זייער האָב־און־גוטס. אַמייסטן איז אים שווער געווען זיך צו שיידן מיט דעם גרויסן אוצר נאָטן, אָנגעזאַמלטע אין משך פון לאַנגע יאָרן.

ער איז אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק מיט זיין כישוף־פידל און געהאַט פּערספּעקטיוון, ווידער מאַכן אַ גרויסע קאַריערע.

איך האָב זיך געפונען אין מינסק, און געפירט מיט אים קאָרעספּאָנדענץ, געמיינט ער וועט זיך ראַטעווען, אָבער זיין מזל האָט אים צום צווייטן מאָל אַריינגעפירט אין די הענט פון דער היטלעריסטישער חיה. ער איז אומגעקומען אין ביאַליסטאָקער געטאָ.

ערע זיין אָנדענק.

פנחס קראַנגראַד

זכרון לקדושים

מיין פאָטער ר' אפרים פישל מרדכי ז"ל, פלעגט פאַרברענגען פיל צייט אין דער פרעמד אין צוזאַמענהאַנג מיט זיינע געשעפטן פון האָלץ און קוילן, די חפצים אין זיין רייזערענצל זענען באַשטאַנען, אויסער טלית און תפילין, פון כשר עסנוואַרג, ספרים צום מעיין זיין, און אַ קליין גמרא'לע אויף לערנען צום ערב פסח'דיקן סיום אָלס בכור. צום סיום פלעגט ער אויך מיך — אָדער אַנדערע קינדער לויט דער עלטער — מיטנעמען, מיר זאָלן זיך לערנען זיין דרך. פרייטיק נאָכן האַנדל איז דער פאָטער שנעל אין מקוה געלאָפן, זיך רייניקן לכבוד שבת, און ווען ר' איציק איינבינדער האָט געשריגן „צייט לעכט צינדן!" איז די מוטער ראַשקע ע"ה שוין גרייט געווען צו לעכט צינדן, די קיך מיט שבת'דיקע מאכלים שוין געווען פאַרמאַכט, די ליכט און לאָמפּן צוגעגרייט, דער שבת שמעקט שוין אין אַלע ווינקעלעך, די אַטלאַסענע מלבושים פאַר די זין און די שבת'דיקע קליידעלעך פאַר די טעכטער, אַלץ האָט די מוטער שוין געהאַט פאַרגעגרייט, אויפצונעמען דעם שבת־קודש, די טעכטער דאַוונענען אין שטוב מיט זייער נוסח, און מיר אין אַמשינאָווער שטיבל, דאָרט ווו צו שבת־הייליקייט האָט זיך אויך באַהאַפטן שבת־פריידיקייט, אַט האָט ר' משה טובי' גאָלד — דעם שוואַרצן ר' אברהם'ס אײדעם — געבראַנגט פון וואַרשע אַ נייעם מאָדזשיצער ניגון, וועלכער האָט אונדז באַגלייט אַהיים. נאָך „שלום־עליכם" און „קידוש", האָבן זיך צום טיש געזעצט צו סעודת־שבת, די גאַנצע משפחה, די עלטערן, די 5 זין, אברהם מאיר הי"ד דער עלטסטער, די יינגערע זין איטשע, שלמה־לייב און מנחם הי"ד.

אַז איטשע איז געקומען אויף חופש פון דער ישיבה האָט ער מיטגעבראַנגט מאָדזשיצער ניגונים, וואָס ער האָט זיך אויסגעלערנט ביים שוואָגער יואל דוד קרימקאַ ע"ה. זייערע קלאַנגען האָבן ווייט אָפּגעהילכט, און שכנים האָבן פון נאָענט פון הינטער די פענצטער זיך צוגעהערט. נאָכן בענטשן גייט מען אין „צעירי אגודת ישראל" לערנען די שיעורים, הערן אַ וויכטיקן רעפעראַט, ווי אויך צוזאַמען זינגען שירי־שבת. גאַנץ פרי, ווען דער טאַטע וועקט אונדז אויף, האָט ער שוין גאַנץ תהילים געענדיקט און מיר באַטייליקן זיך אין לערנען זוהר, תהילים אָדער מדרש. דאָס שטעטל שלאָפט נאָך זיין שבת־שלאָף, הערט זיך פון ווייט דער רוף פון שמש ר' איציק איינבינדער, „אין־שול־אַריין", „אין־שול־אַריין!". די מאַמע געקליידט אין שבת־מלבושים מיט אירע צירונג גייט אין שול אַריין, און טאַטע, די עלטסטע טאָכטער, טרייבט די פאַר־

שפּעטיקטע פון די בעטן, זי וויל צורוימען די שטוב — איידער די מוטער קומט פון שול — לכבוד שבת, און מיר אַלע, אברהם מאיר, שוין אַדערוואַקסענער בחור, איך שוין אויך אַ בית־מדרש־בחור, זיצן מיר אַלע אַרום טיש מיטן טאַטן און לערנען חומש־רש״י און מדרש רבה. אַז די מוטער קומט פון שול גייען מיר ערשט אין אַמשינאָווער שטיבל, בעל מתחיל איז געווען מיין שווער ר׳ שמעון זילבערבוים ז״ל, בעל שחרית ר׳ אברהם יאַקובאָוויטש — אלעזר יורש׳ס איידעם — אָדער מיין פעטער ר׳ משה יוסף זילבערבוים ז״ל, בעל קורא איז געווען ר׳ אלי בזשעזשינאַ. היינט שבת מברכין האָט געבענטשט ראש־חודש ר׳ ליפּא וויעזשבינסקי ז״ל, מיט דער באַגלייטונג פון זיינע 4 זין: יאָסל, שמואל, מאָטל און ירחמיאל הי״ד. אינדערהיים נאָך סעודת־שבת, זמירת־שבת, און אַ קורצן שבת־שלאָף, האָבן מיר זיך נאָכאַמאָל געזעצט צום טיש. ענדיקן מדרש רבה, אָדער פּרקי־אבות אין ווינטער, דערנאָך אין סעודה שלישית מיט זמירות לויט אַמשינאָווער, וואָרקער און מאָדזשיצער ניגונים. אָט ווערט שטיל. ר׳ יוסף דוד שפּיכלער — דער גבאי, גיט איבער אַ הייס וואָרט פון די גדולי החסידות, מיטן פּזמון „כי אשמרה שבת״ מיט ר׳ שמואל וויעזשבינסקיס אַ נייעם ניגון, פאַרענדיקט מען דעם שבת. אינדערהיים נאָך הבדלה פירט זיך דער פאָטער ז״ל, אַז „ויתן לך״ זאָגט ער מיט אַלע קינדער צוזאַמען. נאָך מלוה־מלכה זעצט זיך דער פאָטער מאַכן זיינע געשעפטס־חשבונות, קומען אָפּגעבן אַ גמילות־חסד, באָרגן אַ גמילות־חסד, אַזוי איז געווען זיין דרך „בין אדם למקום״ און „בין אדם לחברו״. ער האָט אונדז געלערנט, געבן אַן ערלעכע וואָג, פאַרן וועגן, אַכט לייגן די וואָג זאָל זיין ריין. ער האָט באַפוילן, נישט בעטן קיין רשות ביי די עלטערן, דאַן ווען ס׳שטעקט אויס אַ האַנט נאָך אַ נדבה אַ ייד, אָדער להבדיל אַ גוי.

די לעצטע יאָרן ווען ער איז קראַנק געוואָרן אויף סקלעראָזע און נישט געקענט מער אַרבעטן, האָט ער דאָך אונדז געשיקט אין ישיבות לערנען. די מאַמע ע״ה האָט שווער געאַרבעט אום צו שפּאָרן אויף אַ נדן פאַר דער שוועסטער איידל, זי זאָל קענען חתונה האָבן פאַר אַ יידישן בחור. איידל האָט חתונה געהאַט מיט אַ חסידיש־אינטעליגענטן בחור פון די שיינע מקורבים פון גראָדזשיסקער הויף, ר׳ זישא אַלבערט הי״ד. ליידער האָט דאָס לאַנג נישט אָפּגעהאַלטן, זיי האָבן אויך מיטגעשפּאַנט צום חורבן, מיטן כלל וואַרשעווער יידן. מיין ברודער אברהם־מאיר הי״ד האָט גע׳שם׳ט אין גאַנץ פּוילן, אַלס גענעראַל־סעקרעטאַר פון די „צעירי אגודת ישראל״ אין פּוילן, רעדנער, אָרגאַניזאַטאָר, און רעדאַקטאָר פון די „אָרטאָדאָקסישע יוגנט־בלעטער״.

*

איך וויל אויך פאַרצייכענען לזכרון, עטלעכע פאַקטן פון מסירת־נפש פאַר תורה און אהבת התורה פון יחידים, וועלכע לערנען וועגן כלל וויִשאָגראָדער יידן. אַפילו אָרעמע קראַנקע יידן האָבן דערצויגן זייערע קינדער צו תורה, געלאָזט לערנען אין בית־המדרש, אין ישיבות, און ביי זיי איז פאַרווירקלעכט געוואָרן די אימרא „הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה״.

איינער פון זיי, דוד יודל טאָהב, דעם פאָטער זיינעם האָט מען גערופן מויטע שוסטער. ער האָט געוווינט אין אָרעמקייט ביי מענדל נאמן (דער מנקר, חברה־קדישא־מאַן) אין הויף, זייער הונגער האָבן זיי עטוואָס געשטילט מיט דער הילף פון אַ סעדל, וואָס האָט זיי איבערגעלאָזט אויפן ווינטער אַ ביסל קאַרטאָפל מיט באָרשט, און דאָך דעם זון געשיקט לערנען אין ישיבות. אויך אברהם־יצחק (הוגרעס) קליינמאַן, האָט געלערנט אין בית־המדרש, דערנאָך אין ישיבת גראָדנא, דער פאָטער ר׳ יעקב איז געווען אַ קראַנקער און אַ לאָמער

די פאַמיליע קראַנגראַד — אויף איידלס חתונה

שוסטער, וואָס האָט נישט געהאַט דעם טאָג איבערצולעבן, אָדער יצחק קאַרפּ, וועלכער האָט געלערנט אין בית־המדרש, און אין בריסקער ישיבה אין וואַרשע, דער פאָטער משה אַ דאָרפס־גייער, און דאָך האָט די אהבת־התורה איבערגעוויגן אַלע חשבונות פון העלפן אין שטוב צו פרנסה, און אפילו מתוך עוני געפירט די קינדער לערנען אין ישיבות. אויך די נסיונות העוני האָבן זיי נישט פאַרפירט, זיי האָבן אַלץ אויסגעשטאַנען און געזיגט. האָט געטראָפן, אַז ר׳ שמשון האָט אַמאָל פאַרלוירן זיין טייסטער, ווען ער איז צוריקגעקומען אין בית־המדרש אים דאָרט זוכן, האָבן די בחורים אים אַקעגן געטראָגן די אבידה, וועלכע זיי האָבן געפונען, ווען ער האָט זיי געוואָלט באַלוינען, איז זייער טענה געווען:

„וואָס הייסט? מיר וועלן פאַרקויפן פאַר געלט די מצוה פון השבת אבידה?! חלילה!".

טראָצדעם וואָס זיי האָבן זיך געניי־טיקט אין דער באַלוינונג, זענען זיי דעם נסיון העוני בייגעשטאַנען...

זאָלן זיי און זייערע מעשים אויך פאַרצייכנט ווערן לזכרון־נצח!

בחורי הישיבות

בירנהאלץ ישכר בן ר׳ זאב ז״ל;
גרינבאום ישראל יצחק בין ר׳ יעקב ז״ל;
גורפינקעל מאיר מאכיל בן מענדיל ז״ל;
דייטש מאכיל בן ר׳ סיני ז״ל;
זאנד מיכאל בן ר׳ יעקב דוד ז״ל;
פעלז אברהם שמעון בן יעקב יהודה ז״ל;
פעלז סיני בן יעקב יהודה ז״ל
קאַרפּ יצחק בן ר׳ משה ז״ל;
קליינמאַן אברהם יצחק בן ר׳ יעקב ז״ל;
קראַנגראַד פנחס בן ר׳ אפרים פישיל ז״ל;
קראַנגראַד יצחק בן ר׳ אפרים פישיל ז״ל;
קירשינבאום שמחה בן ר׳ נחמן ז״ל;
ראָזענבערג אהרן אביגדור בן ר׳ גאדיל ז״ל;
רורא נתן מאיר בן ר׳ בנימין ז״ל;
רורא אלתר בן ר׳ בנימין ז״ל

שרה אסתר קראַנגראַד

מיינע עלטערן

דאָס לעצטע מאָל, וואָס איך האָב געזען מיין פאָטער שמשון שרגא זילבערבוים הי״ד, איז געווען בעתן אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל אין 1935. מיר האָבן זיך געזעגנט, ווי מיר זאָלן פילן, אַז מיר זעען זיך דאָס לעצטע מאָל. מיר האָבן זיך נישט

געקאָנט אָפּרייסן איינער פון צווייטן. דער צוג האָט דעם לעצטן סיגנאַל געגעבן און דער חבר אַלטער רוראַ האָט אונדז געוואָרנט, אַז דער צוג פאָרט אָפּ! און קיין עצה נישטאָ! ווען דער צוג האָט מיך ווייט אַוועקגעפירט, האָב איך ערשט געפילט דעם ווייטיק, וואָס די מוטער איז נישט געווען ביים לעצטן געזעגענען זיך, פריער האָב איך געמיינט, אַז איך פאָר זיך אַזוי קיין וואַרשע...

באַרואיקט האָב איך זיך ערשט אויף דער שיף מיט דער הילף פון דער גוטער געזעלשאַפט, אַלץ יונגע פאַרלעך פון „צעירי אגודת ישראל".

שווער צו שילדערן מיין פאָטער, זיין ליבע צו מיר, צו דער משפחה, צו אַלע מענטשן. זיינע מידות טובות, זיין ערלעכקייט נישט חנפענען קיינעם, תמיד איז ער גרייט געווען אָפּגעבן פאַר אַן אורח זיין געלעגער און זיך אויסבעטן אויף וואָס עס איז. זיין זאָרג פאַר די קינדער ווי פאַר פרעמדע מענטשן, אַן אָפענע טיר געווען ביי אונדז פאַר אַ ייד, וואָס האָט זיך געניייטיקט אין א גמילות־חסד. די לעצטע יאָרן איז געווען אַן עקסטראַ ביכל פון גמילות־חסד. מען האָט נישט געקענט געדענקען אַלץ אויפן קאָפּ.

די ליבע מאַמע פייגע הי״ד, האָט, חלילה, נישט געזאָגט ניין, נאָר אויפגענומען יעדן מענטש מיט פרייד, געגעבן עסן און טרינקען מיט די פולע האַנט אַן אונטערשיד פרעמדע ווי אייגענע.

ביי אונדז איז געווען מיין פאָטערס אַ שוועסטער, אַן אַלמנה מיט פינף קינדער. דאָס איז געווען די מומע מלכה הי״ד. זי איז צוריק געגאַנגען צום זיידן אין דאָרף און די קינדער האָבן געלערנט אין שטאָט און מיין מוטער ע״ה האָט זיי געהאַלטן ווי אייגענע קינדער. פאַר אַלעמען איז געווען פּלאַץ.

די בית־המדרש בחורים האָבן גוט געוווסט, אַז שיקן אַ צע־טעלע מיט אַן אורח אויף מיטאָג, וועט מען ביי אונדז אין שטוב קיינמאָל נישט אָפּזאָגן...

דער חינוך, וואָס אונדזערע עלטערן האָבן אונדז גע־געבן איז געוואָרן איינגעקריצט אין אונדזערע ביינער. די שוועסטער פראַדיל הי״ד, ווי באַשעפטיקט זי איז געווען, אויב עס איז אַריינגעקומען אַ מיידל, וואָס איז געווען שוואַך אין דער לערע, האָט זי זיך גלייך אַוועקגעזעצט איר צו העלפן.

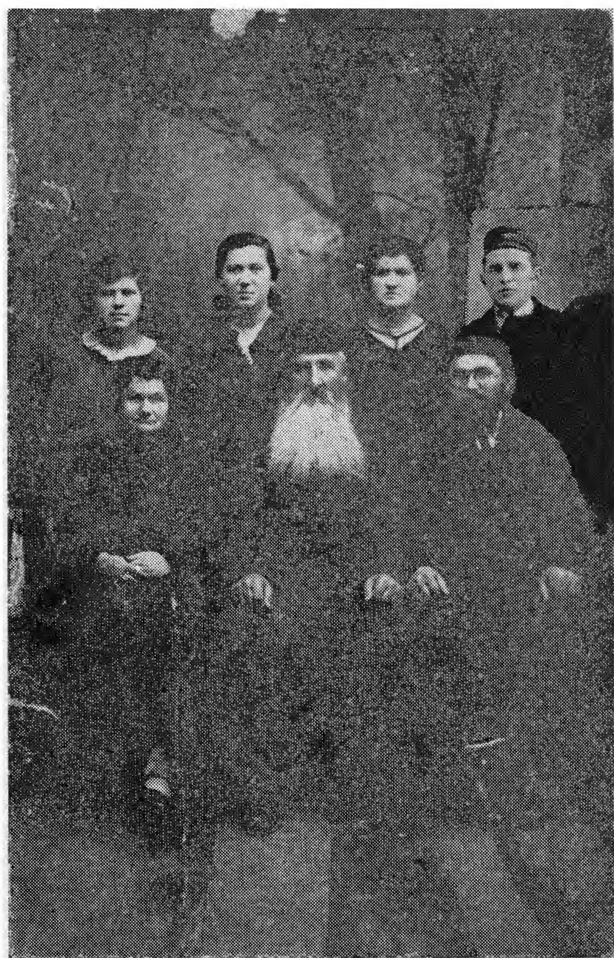
דעם כבוד, וואָס מיר האָבן אָפּגעגעבן דעם זיידן ברוך מרדכי ז״ל 20 יאָר, וואָס ער איז געווען ביי אונדז אין שטוב און איז געשטאָרבן ביים פעטער משה יוסף הי״ד. די לעצטע ווערטער זיינע, איידער ער האָט פאַרמאַכט די אויגן זענען גע־ווען: „שרה־אסתרשי דו ביסט דאָ!!״ דאָס איז געווען צוליב דעם כבוד, וואָס מיר האָבן אים אַזוי פיל אָפּגעגעבן, אַזוי ווי מיר האָבן געלערנט ביי די עלטערן ז״ל, מכבד זיין יעדן, וואָס איז עלטער פון מיר.

אַלס 10־יאָריק קינד האָט ער מיך שוין געלערנט: ״ליב קינד, זאָלסט זיין פאָרזיכטיק מיט דער וואָג, עס זאָל שטענדיק איבערוועגן יענעמס און דעם, וואָס נעמט אַן געלט, חלילה, נישט רעכענען טייער״.

אַזאַ איז געווען שמשון שרגא זילבערבוים! ליידער האָט מיר קיינער אַפילו נישט געקענט זאָגן אויף וואָס פאַר אַ טראַ־גישן אופן ער און די גאַנצע משפחה איז אומגעקומען.

די שוועסטער רחל מיט איר מאַן משה יעלין, אַ בן תורה, אַ שיינער בעל־תפילה. די שוועסטער פראַדל איז געווען אַ פרום מיידל, אַ חברה אין „בנות אגודת ישראל״. אַלע זענען אומגעקומען אין אוישוויץ. נאָכדעם, וואָס זיי האָבן מיטגע־מאַכט אין די געטאָס פון ווישאָגראָד און נאָווידוואָר.

איך וויל דערמאָנען מיין פעטער משה יוסף זילבערבוים, די מומע חוה מיט זייערע פינף טעכטער. דער פעטער — אַ חסידישער ייד, אַ שיינער בעל־הבית און בעל־תפילה. גע־שטיצט דעם בית־יעקב און חדר „יסודי התורה״ און געגעבן זיינע קינדער אַ מוסטערהאַפטע דערציאונג על דרך התורה. חתונה געמאַכט זיין עלטסטע טאָכטער מיט לייבל גאָלעווסקי, אַ חסידישער יונגערמאַן. די גאַנצע משפחה מיט זייערע פינף קינדערלעך — פראַדיל, חנה, גיטל און זיסעלע. פון זיי איז קיינער נישט געבליבן לעבן. הי״ד, יהי זכרם ברוך.

פאַמיליע זילבערבוים — צו דער עליה פון זייער טאָכטער שרה־אסתר און איר מאַן פנחס

יענקל העכט

די פּעדערן־יידענע און איר אייניקל

(צום אָנדענק פון איר אייניקל אברהם ז״ל)

מיינע עלטערן, אברהם־הירש און חנה־חיה, זענען געווען פּשוטע מענטשן און ווישאָגראַד האָט זיי געשעצט און גע־ערט אַלס אַרבעטזאַמע אָרנטלעכע מענטשן, וואָס ביי זייער שווערער אַרבעט האָבן זיי געוווסט צו זיין אויסגעוויזן נאָר אויף זיך און זאָרגן פאַר זייערע קינדער, זיי זאָלן זיין זעלב־שטענדיק, מענטשן מיט פּאַכן און בלייבן געטריי דעם פאָלק אויף זייער שטייגער.

מיין מאַמע חנה־חיהן האָט יעדער גערופן די פּעדער־יידענע און זי געקענט אַלס אַזעלכע. אירע יאָרן זענען אַוועק אין פּעדערן. זי פלעגט פּוצן עופות, הינער, קאַטשקעס, צו־זאַמענעמען די פּעדערן, סאָרטירן און פאַרקויפן.

אייגנטלעך איז עס געווען אַ מסחר ווי אַלע מסחרים, אָבער מ׳האָט געדאַרפט אַרבעטן מער ווי ביי אַנדערע מסח־רים. און ס׳איז געווען מער אַרבעט ווי מסחר. דערפאַר איז ביי אונדז די אַטמאָספער געווען אַ פּראָלעטאַרישע. די מאַמע האָט געאַרבעט בייטאָג און ביינאַכט. און מיר קינדער האָבן מיטגעאַרבעט מיט איר.

מענטשן אין ווישאָגראַד האָבן געקענט אונדזער מאַגאַ־זין, די לעצטע שטוב מיט די פּעדערן. דאָרט האָט געהערשט אַן אייביקער ווייסער שטילער נעפּל פון פּעדערן, און אַ שטילע ערנסטקייט האָט געהערשט אַרום איר.

פאַר שבת און יום־טוב איז געווען הויך־סעזאָן. דאַן האָבן מיר געגעסן, געטרונקן, געשלאָפן און געאָטעמט מיט פּעדערן. מיר זענען געגאַנגען, געשטאַנען און געזעסן אין אַן אַזיערע פון צעשיטע פּוכענע פּעדערן.

מיר האָבן געוווינט אויף רעמבאָווער גאַס, ביי אוראַשעווּ־סקין אונטערן דאַך און דאָרט זענען מיר אויפגעוואַקסן. פינף קינדער, דריי שוועסטערן — שרה־לאה, קיילע־רבקה און פעסיע און צוויי זין — ישראל־וואָלף און איך.

שווער איז געווען מיינע עלטערן, אָבער זיי האָבן אונדז געגעבן אַ דערציאונג אַ זאַכלעכע און ערנסטע. יעדער פון אונדז האָט געלערנט אַ פאַך און נישט געווען קיין אתה־בחרתנו־קאַנדידאַט.

שרה־לאה איז געווען די בעסטע נייטאָרין אין שטאָט און באַנייט אַלע נייע פאַרפעלקער פאַר זייער חתונה. איר מאַן מיכל זשיכלין, איז געווען דער פירער פון די לינקע פועלי־ציון.

קיילע־רבקהס מאַן איז געווען שלמה־לייב בוזשניצקי, דער וואָרטזאָגער פון קאָמוניזם אין שטעטל און טאַלאַנטפו־לער פּאָליטישער רעדנער. ישראל־וואָלף האָט חתונה־געהאַט מיט ביילע זשיכלין, די טאָכטער פון ר׳ איטשע־יעקב.

פון דער גאַנצער משפּחה זענען מיר געבליבן נאָר די צוויי זין. ישראל־וואָלף האָט איבערגעלעבט געטאָס, טויט־לאַ־גערן און אוישוויץ און געפינט זיך היינט אין אַרגענטינע און איך אין מורשה, ישראל.

מיין עלטסטער זון אברהם, דאָס אייניקל פון דער פּעדער־יידענע, איז, געטריי דער משפּחה־אַטמאָספער, אַוועק אין קיבוץ און פון דאָרט געשיקט געוואָרן אין צה״ל. אין דער זעקסטאָגיקער מלחמה האָט ער אַלס צנחן (פּאַראַשוטיסט און דעסאַנטלער) געקעמפט פאַר דער באַפרייאונג פון ירושלים. באַפרייט די אַלטשטאָט און פאַרוווּנדעט געוואָרן פון אַ שראַפּנעל. צענדליקער שפּליטערס זענען אים געבליבן אין קערפּער און מ׳האָט זיי נישט געקאָנט באַזייטיקן.

נאָך צוויי יאָר האָט ער זיך אומגעקערט אין קיבוץ. געאַרבעט און געטרוימט זיך לערנען אין אוניווערסיטעט. אָבער אין מיטן פון זיין טרוים איז ער געשטאָרבן נאָך שווערע ווייטיקן און אויסגעהויכט זיין ריינע נשמה דעם 21סטן יולי 1969.

אברהם־הערש איז געווען אַ ייִנגל מיט מעלות טובות. דינסטגרייט און גוטהאַרציק, געטריי זיין היים און זיין גע־זעלשאַפט, פּאַטריאָט און מענטש.

מיר, זיינע עלטערן, האָבן פאַרלוירן אַ טייערן זון. דער ווישאָגראַדער געזעלשאַפט איז צוגעקומען אַ נאַציאָנאַלער העלד, וואָס איז געפאַלן אַ קרבן פון זיין אָנשויאונג פאַר דעם פאַרזיכערן דעם קיום פון יידישן פאָלק אין זיין מדינה.

פון דער פּעדער־יידענע ביז אברהמלען ציט זיך אַ לאַנגע קייט פון שווערן קאַמף פאַר יידישער עקזיסטענץ פון פאָלק און פון זיינע יחידים.

דייטש—וואַלפּיש

ר׳ משה יעקב טאוב

אַ ייד אַ קליינינקער אַ דאַרער מיט אַ פּאָר האָר אויף דער גאָמבע, אַן אויסזען פון אַן אַסקעט, וואָס האָט באַשלאָסן קיינמאָל נישט נהנה זיין פון עולם הזה נאָר אַלץ טון, כדי זיך פאַרזיכערן עולם הבא.

קיין קינדער האָט ער לא עלינו נישט געהאַט. געוווינט אין אַ דאַך־שטיבל ביי משה כמעל אין הויז צוזאַמען מיט זיין וויב אין גרויס דחקות און נויט.

ביזן ערשטן קריג האָט ער געהאַנדלט מיט מעל. נאָך דעם גירוש האָט ער געלעבט פון צווי „פּרנסות", פון שטאָפּן פּאַפּיראָסן און קליבן טיטן צום פּאַקעווען.

ער איז געווען אַ ראַדזימינער חסיד און געדאַוונט אין וואַרקער־שטיבל שבתים און ימים טובים.

יעדן טאָג, אַרום 4 אינדערפרי איז ער שוין געגאַנגען אין בית המדרש, געלערנט אַ פּרק משניות און געלערנט „חיי־אדם" ביז 6 אַזייגער. דאַן האָט ער אָנגעפאַנגען זאָגן תהילים און מזכה געווען אויך אַנדערע מיט תהילים. ער פלעגט צורופן יידן און זאָגן צען קאַפּיטלעך תהילים, מיט זיי צוזאַמען, צוליב דרך־ארץ האָט אים קיינער נישט אָפּגע־זאָגט. אַזוי האָט ער געזאָגט ביז 11 אַזייגער. דאַן ערשט האָט ער אָנגעהויבן דאַווענען מיטן לעצטן מנין. דאָס זענען געווען בחורים, וואָס האָבן געענדיקט אַ „שיעור" אָדער יידן וואָס זענען אָנגעקומען שפּעט ביינאַכט מיטן סטאַטעק פון וואַרשע.

ביים דאַווענען האָט ער שטאַרק מדקדק געווען, געזאָגט אַלץ פון סידור, הויך אויפן קול און פּאַמעלעך אַזוי ווי מען ציילט געלט, ער איז געווען אַ חסיד, אָבער ער האָט זיך קיינמאָל נישט געמישט אין קהלישע ענינים, ווייל „דער עי־קר איז לשם שמים".

4 אַזייגער איז ער שוין געווען צוריק אין בית־מדרש דאַ־ווענען מנחה. נאָך מנחה האָט ער ווידער געזאָגט תהילים און נאָך מעריב געזעסן ביז שפּעט ביינאַכט און געשטאָפּט פּאַפּיראָסן אָדער געקלעפּט ביטלען, געלעבט אין נויט, אָבער נישט נהנה געווען פון מתנת בשר ודם.

אין וואַרקער שטיבל האָבן מיט אים אויך געדאַוונט משה יעקב גריצער מיט די זין: יצחק לייב טאָוב, אברהם יצחק קליינמאַן, ר׳ יידל שיינבוים אברהם יוספס זון, בנימין רוראַ, דוד הירש ראָזנפעלד, איטשע דוד בוקי, שמואליק בוקי, יאָסקע זאַיאָנץ און ר׳ בנימין מלמד.

לאַנגע יאָרן איז ר׳ משה יעקב געווען בעל תפלה, גע־דאַוונט פאַרן עמוד אין די ימים נוראים. ווען ר׳ יידל שיינ־בוים איז אַלט געוואָרן 30 יאָר, האָט ער געדאַוונט מוסף ימים נוראים. ער איז געווען זייער אַ שיינער בעל־מנגן, אַ סך שענער פון ר׳ משה יעקבן, וואָס איז שוין געווען אַן עלטערער מענטש. די יונגע חברה זענען צוגעשטאַנען אַז ר׳ יידל זאָל דאַווענען פאַר זיי נעילה. אָבער יידל האָט זיי געענטפערט:

— ר׳ משה יעקב דאַוונט שוין אַזויפיל יאָרן נעילה, וועל איך נישט דאַווענען ביז ר׳ משה יעקב וועט נישט געבן זיין הסכמה דערצו.

נו, מ׳איז צוגעגאַנגען צו ר׳ משה יעקבן און אים דער־ציילט וועגן יידלס ענטפער. ר׳ משה יעקב האָט לאַנג נישט געטראַכט און געזאָגט:

— מהיכא תיתי, זאָל ער דאַווענען דאָס יאָר.

דאָס צווייטע יאָר האָבן ווידער יונגע חברה געוואָלט הערן דעם שיינעם בעל תפלה, זענען זיי ווידער געגאַנגען צו ר׳ משה יעקבן, אים געבעטן געבן זיין רשות. אָבער דאָס מאָל האָט ער געענטפערט קורץ און שאַרף:

— ס׳טוט מיר נאָך באַנק אויף דער פאַראַיאָריקער „נעילה" און צוגעגעבן:

— ווי לאַנג אַ מענטש קאָן, טאָר ער זיך נישט אָפּזאָגן פון „עבודת הבורא".

אין 1931 אָדער אָנפאַנג 1932 איז ר׳ משה יעקב ז"ל נפטר געוואָרן.

ווען ער איז קראַנק געוואָרן און געלעגן אַ שטיקל צייט צו בעט זענען אַ סך מענטשן געקומען אים מבקר חולה זיין, האָט זיין פרוי געהאַלטן אין איין זאָגן, אַז זי וויל שטאַרבן פאַר אים ווייל:

— ווען איך וועל שטאַרבן פריער וועט מען זאָגן גע־שטאָרבן ר׳ משה יעקבס פרוי, אָבער נאָך זיין טויט אויב כ׳וועל שטאַרבן, וועט מען זאָגן „עפּעס אַ יידענע איז גע־שטאָרבן".

און אַזוי איז געווען. זי איז פּלוצים קראַנק געוואָרן, אָפּ־געלעגן אַ פּאָר טעג און געשטאָרבן, דריי טעג פאַר זיין טויט.

צו ר׳ משה יעקבס לוויה האָט די גאַנצע שטאָט אים אָפּ־געטיילט דעם לעצטן כבוד, אַזוי ווי ס׳איז אים געקומען.

ר׳ משה יעקב ז"ל איז געווען אַ זעלטן ערלעכער מאַן, אַן איש תם, וואָס זיין גלייכן זענען געווען געציילטע, נישט נאָר אין וױשאַגראַד נאָר אין דער געגנט אַרום.

דאָס איז געווען נישט אַנדערש ווי אַ למד־וואָווניק, וואָס איז נישט נתגלה געוואָרן. וױשאַגראַד האָט אַזעלכע יידן געהאַט וויניק.

ר׳ משה יעקב, זכרון צדיק לעולם.

חנה גמאַך

משפחה זכרונות

מיין באָבעס ליבעס

די באָבע דבורה איז געווען אַ בילד־שיין מיידל. פון קינדוויַיז געווען אַ יתומה און דערצויגן געוואָרן ביי איר פעטער און מומע אינעם קליינעם שטעטל באַדזאַנאָוו. די עלטערן אירע זענען איר אָפּגעשטאָרבן בעת זי איז נאָך געווען אַ קליין קינד. ווי זי איז געוואַקסן איז איר שיינקייט מיטגעוואַקסן. ווי אַ שיינע מלכה האָט זי דאָס שטעטל באַקרוינט. דער פעטער האָט געהאַט אַ שענק, און די שיינע דבורה האָט אויך מיטגעהאָלפן צו דער פּרנסה אין שענק. ווי געוויינלעך, זענען דאָרט פאַרשידענע מענטשן אַריינגעקומען. צווישן זיי אויך אַ געוויסער אַנטעק, אַ פּאָלאַק. דער אַנטעק האָט זיך פאַרליבט אין דער שיינער דבורה, און האָט איר פאָרגעשלאָגן מיט אים חתונה האָבן. וויפל זי האָט אים דערקלערט, אַז זי איז אַ יידיש מיידל און ער דאַרף דערפון קיינמאָל נישט טראַכטן, האָט ער פון דעם אַלעם נישט געוואָלט וויסן. ער האָט געדראָט אַז ער וועט זי דערהרגענען. נישט געפינענדיק קיין אויסוועג, האָט זי אים יעדעס מאָל צוגעזאָגט, אַז זי וועט איבעררעדן מיט דער מומען. אַזוי האָט זי אים עטלעכע וואָכן אָפּגעשלעפּט. איינמאָל איז ער אַרויס פון געדולד און איר געזאָגט:

„הער, דבורה, איך גיב דיר צייט 3 טעג, דו זאָלסט מיר געבן אַן ענדגילטיקע תשובה — יאָ אָדער ניין!"

טראָץ דעם וואָס איר מורא איז געווען גרויס, דאָך האָט זי וויַיטער צוגעזאָגט, אַז זי וועט איבעררעדן מיט דער מומען, אָבער דערביי צוגעגעבן:

„מ'טאָר קיינמאָל נישט פאַרויס זאָגן וואָס דער מאָרגן קען ברענגען".

גאַנצע נעכט איז די באָבע דבורה נישט געשלאָפן, נאָר געוויינט, און דאַן מורא געהאַט צו דערציילן דעם פעטער מיט דער מומען. אין יענער צייט איז פאָרגעקומען דער פוילישער אויפשטאַנד קעגן דער צאַרישער מאַכט, און די פּאָלאַקן פון דער געגנט האָבן זיך פאַרזאַמלט אין צ'ישקאָווער וואַלד, זיך צוגעגרייט מיט ווידלעס און קאָסעס און אַנדערע מכשירים זיך אַנטקעגן שטעלן דער צאַרישער מאַכט. די רוסן האָבן אַרומגערינגלט דעם וואַלד און איידער די פּאָלאַקן האָבן זיך אַרומגעזען, האָבן די רוסן זיי אויסגעשאָכטן, אַז דאָס בלוט האָט געשטראָמט אין ריוו צווישן וואַלד און שאָסיי. צווישן די געהרגעטע איז אויך געווען אַנטעק. די באָבע, דערוויסנדיק זיך דערפון האָט פריי אָפּגעאָטעמט. ערשט דאַן האָט זי דעם פעטער מיט דער מומען דערציילט פון דעם, ווי אַנטעק האָט זי געוואָלט הרגענען און אַליין געהרגעט געוואָרן. שפּעטער איז געקומען אבא מאיר גמאַך און זיך אין איר פאַרליבט, חתונה געהאַט מיט איר, און זי גענומען קיין ווישאַגראַד, ווו זיי האָבן בכבוד און גליקלעך געלעבט.

מאַרקוס און יעקב גמאַך

דער זיידע — אַ קרבן פון זיין גוטסקייט

די באָבע האָט געטון גוטס פאַר אָרעמע קינדער. מען האָט זי גערופן דבורה די צדקת. דער זיידע איז געווען אַ שניידער. ביים זיידן אין שטוב פלעגט דאַווענען אַ מנין שבת און יום־טוב, און די קינדער פלעגט מען אַלע מאָל נעמען צו פאַרהערן, און די עלטערן האָבן געקוואָלן פון נחת. און ווען זיי האָבן דערלעבט די חתונה פון זון, האָט דער זיידע צוגערופן די טאָכטער און איר געזאָגט, אַז ער מאַכט זי פאַר אַ כלה מיט זיין ברודערן־זון לייבוש. די טאָכטער איז אַרויס מיט אַ געוויין, אַז זי איז נאָך יונג, אינגאַנצן 14 יאָר אַלט, האָט דער זיידע איר געענטפערט: „מיין קינד! איך וויל זען ווער דיין חתן איז, אפשר וועל איך נישט דערלעבן זיין אויף דיין חתונה?!". און אַזוי איז טאַקע געשען. אין אַ קורצער צייט אַרום האָט זיך פאַרשפּרייט די „חולה־רע"־עפּידעמיע, קיין מיטלען צו היילן זענען נישט געווען, צווישן די קראַנקע איז אויך געווען יודל באַל דער גבור, אַלע האָבן מורא געהאַט אַריינגיין צו אים. דער זיידע אָבער האָט געזאָגט, אַז מען קען נישט לאָזן אָפּשטאַרבן אַ מענטש, און ער איז צו אים אַריינגעגאַנגען. עטלעכע טעג שפּעטער איז דער זיידע קראַנק געוואָרן, האָט ער צוגערופן די משפּחה און מיט זיי זיך געזעגנט און אָפּגעשטאָרבן, אין עלטער פון 48 יאָר, 5 וואָכן פאַר זיין טאָכטערס תנאים, און יודל באַל האָט געלעבט ביז עטלעכע ניינציק יאָר.

מיין מאַמע האָט ביי 14 יאָר אַלט געמוזט אַליין זוכן מיטלען צו לעבן, זי האָט געשריקט זאָקן־בענדלעך, אָבער נישט געקאָנט פון דעם דערנערן זיך מיט דער מוטער. אַ פּוילישע פרוי, ברענדזינאַ, אַליין אַ לאָטשערקע, האָט באַמערקט, אַז יעדן טאָג קויפט די מאַמע אַלט ברויט, זי האָט זיך מיט איר

פּאַראינטערעסירט, און זי אַריינגענומען צו זיך און זי אויסגע־לערנט נייען אויף דער מאַשין. באַלד די ערשטע וואָך האָט זי פאַרדינט אַ האַלבן רובל, און דאָס ערשטע מאָל נאָך אַ לענגערער צייט האָבן זיי געגעסן צו דער זאַט. נאָך עטלעכע וואָכן, ווען די מאַמע האָט דאָס פאָך געקענט גוט, האָט די ברענדזינאַ איר זשירירט פאַר אַ מאַשין און די מוטער האָט געאַרבעט זעלבסטשטענדיק. עס איז געגאַנגען וואָס אַמאָל בעסער, זי האָט צוגעקויפט נאָך אַ מאַשין און אַריין גענומען מיידלעך און זיי אויסגעלערנט העפטן, אייניקע פון זיי אויך געהאַלטן ביז דער חתונה. איינע געדענק איך נאָך, די פרוי בוכנער, איר מאַן האָט געפירט די פּאָסט, ער פלעגט די מאַמע רופן „שוויגער״.

אין עלטער פון 20 יאָר האָט זי חתונה געהאַט פאַר דעם קוזין, מיט וועלכן דער זיידע האָט זי פאַר אַ כלה געמאַכט. ער האָט געענדיקט אַ מעכאַנישע שולע. מיר האָבן געהאַט צו פאַרקויפן מאַשינען, צענטריפוגעס, ראָווערן, גלייכצייטיק איז ער געווען אַן אַגענט ביי זינגערן. דער פאָטער איז געווען באַליבט ביי אַלעמען. ער איז לאַנגע יאָרן געווען לאַווניק אין געריכט, פּרעזעס פון דער באַנק, און אויפסלעצט וויצע־בירגערמייסטער.

איז געווען אַ שמחה ביי אונדז אין שטוב, איז דער שענ־טסטער טיש געווען סערווירט פאַר אָרעמע־לייט און דער טאַ־טע איז געזעסן צווישן זיי. ווען דער לאַיוויטשער פעטער האָט אים געפרעגט פאַרוואָס ער פאַרלאָזט די געסט מיטן יונגן פּאָרל? האָט ער געענטפערט:

„גענוג אַז איר זענט דאָרט, ביי אייך איז אימער יום־טוב, און די אָרעמע־לייט וואַרטן אויף אַזאַ יום־טוב און זיי דאַרפן מיך ביי זיך״.

עס האָט געטראָפן אין געריכט, ווען ער האָט געפונען דעם אָרעמאַן אַ גערעכטן און געפילט, אַז דער גביר קויפט זיך אָפּ מיט געלט, האָט ער פאַר זיין געלט געשטעלט דעם אַדוואָקאַט לענדזיאַן, און די ענדע איז געווען, אַז דער אָרעמאַן האָט געוווּנען און דער רייכער האָט געמוזט באַצאָלן די קאָסטן.

דער פאָטער איז געווען איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן צו העלפן מענטשן, און אין שטוב איז די גאַנצע לאַסט געפאַלן אויף דער מוטער, זי האָט שוין נישט געאַרבעט פאַר יענעם, אָבער פאַר דער שטוב האָט זי אַלץ געטון, אַלע ווי־פּראַוועס גענייט, נאָר פאַר 2 גענערעלער, וועלכע האָבן די מאַטעריאַלן געבראַנגט פון פּעטערבורג און מאָסקווע, האָט זי גענייט, מען האָט זי גערופן די גאָלדענע הענט.

ווידער די באָבע

ווען די באָבע דבורה האָט געזען ווי די עלטערן אונ־דזערע זענען זיך אַזוי מקריב פאַר די קינדער און ווילן אַלע זאָלן לערנען, האָט זי געזאָגט:

„זין, אַלס פּרנסה־געבער, דאַרפן לערנען, אָבער די טעכ־טער דאַרפן קענען לייענען, שרייבן, זיין אַ גוטע פרוי, אַ בעל־הביתטע, און אַ גוטע מאַמע, און עס וועט נאָך קומען אַ צייט ווען די קענטענישן וועלן זיך אַרומוואַלגערן אויף די מיסטן״. ליידער איז טאַקע אַזוי געווען. די אינטעליגענץ האָט מען אַריינגעזעצט אין יאַבלאָנע, ווו זיי האָבן פאַרלוירן די רעכט צו שטודירן. נאָר די, וואָס האָבן געהאַט מעגלעכקייטן האָבן די קינדער געשיקט קיין אויסלאַנד לערנען, די אַנדערע האָבן געמוזט אַרבעטן ביי וואָס עס האָט זיך געלאָזט. די באָבע האָט אויך געזאָגט, אַז עס איז בעסער ליגן מיט גאַנצע קעפּ אין צעבראָכענע בעטן, איידער אין לוקסוסאָווע בעטן מיט צעבראָכענע קעפּ.

ווען זי האָט מיט מיר „בורא־נפשות״ געזאָגט, האָט זי אויך געזאָגט, אַז יעדער מענטש האָט זיינע גוטע 7 יאָר, אָבער ער ווייסט נישט ווען, אָבער אַז מ'האָט זיי, טאָר מען נישט פאַרגעסן די שלעכטע יאָרן, נישט גרויסן זיך, ווען דו טוסט עפּעס דאַרף קיינער נישט וויסן. אַן אָרעמאַן גיב אַוועק דאָס

אבא מאיר גמאַכס זון

לעצטע, דו גיסט נישט דיינס, דער ליבער גאָט פירט אַ בוכאַל־טעריע, ער צאָלט אָפּ יעדן ווי ס'קומט אים.

ווען די באָבע איז געשטאָרבן איז געווען אַ האַרבסט־טאָג, און ס'איז געווען אַ פראַגע צי מ'וועט איר קענען קובר זיין אינעם זעלבן טאָג. אָבער גלייך ווי מ'איז אַרויס מיטן אָרון האָט די זון אויפגעשיינט און ס'גאַנצע שטעטל מיטן רב בראש האָב איר אָפּגעגעבן דעם לעצטן כבוד. דער טאַטע האָט נישט געלאָזט אַרויפלייגן די שערבלעך אויף די אויגן און דעם שלאָס ביים מויל. ער האָט געזאָגט, אַז זי האָט קיין גרוי־סע אויגן אויף יענעמס נישט געהאַט און נישט גערעדט וואָס מ'דאַרף נישט.

אַ סוף פון אַ משפּחה

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן בין איך געווען אין ווישאָגראָד מיט מיין יעריק טעכטערל אסתר, און צוזאַמען מיט גיטל קאַהן זענען מיר אַוועק קיין אוקראַינע. דאָרט אין

אסטראג האט מיין ברודער יאקאב געלערנט אין א פוילישער שולע. מיר זענען ביי אים געווען ביז מיר זענען אוועק אויף אוראל. יאקאב האט אונדז אפגעפירט ביז פרזעמיסוקא און אונדז פארזארגט מיט אלעם בעסטן. דא איז געווען דאס לעצטע געזעגענען זיך. מער האבן מיר זיך נישט געזען. ער האט נאך געזאלט אונדז זען דורכפארנדיק קיין מאסקווע, ווו ער האט אין קרעמל געזאלט איבערגעבן זיין ווערק אין רוסיש און אוקראיניש. אבער דער דייטש האט דערווייל פארנומען אוקראינע און ווייסרוסלאנד, און ער איז ביי זיי פארבליבן. אבא מאיר (מארקוס) איז גענומען געווארן אלס זאקלאדניק, און דערשאסן געווארן 31.3.1942. איבערגעלאזט א פרוי און זון פון $3\frac{1}{2}$ יאר. נאך אים איז געשטארבן דער שוואגער יצחק דימאנט מיט זיין זון ניסן און יצחק׳ס ברודער יוסף דימאנט אויף טיפוס. די רעשט — אסתר פייגע, חוה מיטן מאן, שמואל יעקיל זיידע מיט זייערע 2 פרעכטיקע קינדער: צעלושא, און אסתרס זון אבא מאיר. די טאכטער דבורה מיט די עלטערן זענען פארברענט געווארן מיטן לעצטן טראנספארט פון ליקווידירן דאס נאוואדוואר געטא. יאקאבן האט מען גענומען קיין בירקענאו, זיין ארבעט איז געווען אין ביורא צו פארשרייבן די פארניכטעטע. אין ענדע 1944 האט מען דורך אונטערערד־ראדיא געהערט דאס דערנענטערן זיך פון דער דייטשישער מפלה. האבן א טייל יידן זיך קעגנגעשטעלט, זיך נישט געלאזט פארברענען, זענען זיי געפאלן אויף א נייעם פלאן, מ׳האט זיי געגעבן נייע מלבושים אנצוטון, „ווייל מען שיקט זיי אויף א נייע ארבעט״. געפירט האט מען זיי קיין אוישוויץ. אין דער קאזארמע האבן זיי מיטגעשיקט 2 דייטשן צום פארנאטירן זייערע פעאיקייטן צו ארבעטן. באלד האבן זיך די טירן הערמעטיש פארמאכט. די געשרייען זענען געווען גרויס. אבער נאך 2 שעה ווען מ׳האט געעפנט די טירן זענען שוין אלע געווען טויט, צעקאלעטשעטע, זיך אליין געביסן ס׳פלייש אין קאמף מיטן טויט. צווישן די 200 מאן איז אויך געווען משה לייב דימאנט, זיי זענען דאס געווען די לעצטע גרופע, וואס מ׳האט פארברענט. דערונטער אויך יאקאב.

גיטל כהן דקלבוים

געשטאלטן פון דער אלטער היים

פורים 1938, דער לעצטער פורים פון מיין פאטער. מיין פאטער ע״ה איז זייער קראנק, אבער פורים דארף מען פריילעך זיין! אויפן טיש באשיידענע מאכלים. ארום דעם טיש זיצן חסידים, מיט וועלכע מיין פאטער (אליין א פיאסעטשנער חסיד) האט אלע יארן צוזאמען געדאוונט אין אמשינאווער שטיבל. זיי זיצן אלע און זינגען חסידישע נגונים, און אפילו מיט התלהבות זיך פארגאנגען אין א ריקוד. אלץ בכדי מהנה זיין דעם אומגליקלעכן פאטער מיינעם, וועלכער האט שוין לײדער נישט געקענט באוועגן מיט זיינע קראנקע פיס.

פון די פיל אנוועזנדע, געדענק איך: ר׳ אברהם יאקובא, וויטש, ר׳ משה יוסף זילבערבוים און אויך די הויכע געשטאלט מיט דער לאנגער בארד, ר׳ שמשון „מיט דער בארד״ (אזוי פלעגט מען אים רופן אין שטעטל), דעם צער אין זיינע אויגן, קוקנדיק אויף מיין אויסגייענדיקן פאטער געדענק איך עד היום, ווייל א חוץ זיין שיינער בארד, האט ער אויך פארמאגט א שיין יידיש הארץ. אן אפגעהיטענער פרומער מענטש, האט ערלעך געארבעט פון באגינען ביז שפעט אין דער נאכט, א בעל־צדקה, פול מיט מעשים־טובים, גמילות־חסדים פון וועלכע אויך אונדזער שטוב האט מערערע מאל גענאסן. נאך א יאר שפעטער האבן די דייטשישע באנדיטן אפגעשניטן זיין לאנגע שיינע בארד און קורץ נאכדעם אויך זיין לעבן. שפעטער אויך דאס לעבן פון זיין משפחה. אויך די אלע אנדערע זענען דורך די דייטשישע באנדיטן אומגעברענגט געווארן. זאל מיין דערמאנונג זיי דינען אלס מצבה אויף זייערע אומבאקאנטע קברים.

וויי אין א קאלידאסקאפ גייען פארביי פיל געשטאלטן פון אונדזער שטעטל, צווישן זיי וויל איך מיט גרויס שבח דערמאנען און באערן דעם נאמען פון יידישן דאקטאר ווידאווסקי. איך האב אין ווישאגראד פארענדיקט די „פאווישעכנע״ שולע, און מיט דעם געענדיקט מיין בילדונג. מיט אלע מיינע חושים האב איך געשטרעבט, געגארט פארזעצן לערנען, אבער דאס האט נאר געקענט בלייבן א פאנטאזיע. די ווירקלעכקייט איז געווען מיין ארעמע היים, א טויט־קראנקער פאטער. פון גרויס צער, אנטוישונג, האט זיך מיין גייסטיקער מעמד צוזאמענגעבראכן. איך בין קראנק געווארן. פארשטייט זיך, אז קיין געלט צום היילן זיך איז נישט געווען. צו יענער צייט האב איך באקענט דעם דאקטאר ווידאווסקי, ער האט געוווסט פון מיין באגער צו לערנען, און זיין רחמנותדיק גוט הארץ האט אים טאג־טעגלעך געברענגט צו אונדז אין שטוב און באופן סוגעסטיבי מיך געהיילט, מיר ביכער געברענגט ווי אויך תרופות, און דאס אלץ אן איין פרוטה־געלט. אזוי במשך פון 6 מאנאטן האט ער מיך צוריקגעשטעלט צום גליקלעכן געזונט. כדי צו האבן דעם רושם אז איך לערן, פלעגט ער ביי זיך אין שטוב א צייט־לאנג מיר געבן לעקציעס פון פראנצויזיש, ביז איך בין אוועק אין ווארשע ארבעטן. זאלן די ווערטער פול מיט ליבשאפט, וועלכע איך טראג אין הארצן אייביק דינען אלס קראנץ שיינע בלומען אויף זיין אומבאקאנטן קבר.

צווישן אנדערע דערוועקט זיך אין מיין זכרון א טראגיקאמישער געשטאלט „חיים־אהרן מיט די 1000 פוד לאקשן״.

*

איך געדענק אים אַ הויכער דאַרער ייד, װעלכער פלעגט בעטן עסן אין די שטיבן. דער אָפּגעלאָזענער אינדיװיד האָט גורם געװען אַ מאָל גרויס שרעק פאַר מיר און נאָך אַנװעזנדע. געװען איז דאָס נאָך גאַנץ װײַט פון דער היטלער־תּקופֿה, אַ שײנער ליכטיקער זומער־טאָג אין דאָרף ראַקאָװע, דער פּאָל־װאַרק פון אונדזער שכנה מרים רייזל גמאַך ע״ה. דאָרט װוּ איך און איטע גמאַך, װי אויך די אומגעקומענע גוטשע און פּאָלע גמאַך, מײַן שװעסטער, יוכבד, די שװעסטער פון מרים רייזל — האָבן זיך דאַן געפונען, געניסנדיק אַ גאַנצן טאָג פון שפע פון עסן, זון, גרינס און פרישע לופט. גאַנץ פרי זענען מיט געגאַנגען שלאָפן, אַרום שטיל, נאָר דער גערויש פון די בײמער און דאָס קװאַקען פון די זשאַבעס. און דאָס זינגען פון די נאַכט־פייגעלעך האָבן גלייך פאַרטיפט אונדזער שלאָף און דערװעקט זיסע חלומות װעגן דעם שיינעם אַרום. פּלוצים האָט אונדז אויפגעװעקט אַ שטאַרק קלאַפּן אין פענצטער. אַלע צוזאַמען זענען מיר אויפגעשפּרונגען פון די בעטן און מיט גרויס פּחד געװאַרט אויף דעם אָנקומענדן. פּלוצעם האָבן מיר דערזען אין פענצטער דעם צעשױבערטן קאָפּ פון אונדזער װישאָגראַדער תושב חיים־אהרון. מיר האָבן לייכטער אָפּגעאָטעמט. אויף אונדזער פראַגע װאָס ער װיל האָט ער געענטפערט: אַז ער האָט הונגער, ער װיל 1000 פּוד לאָקשן. קיין 1000 פּוד לאָקשן האָבן מיר נישט געהאַט, אָבער ברויט מיט מילך האָט ער באַקומען און געלייגט זיך שלאָפן אין שייער. גאַנץ באַגינען איז ער נעלם געװאָרן.

קאָמיש איז געװען זיין געשטאַלט, אָבער געענדיקט זיין לעבן האָט ער גלייך טראַגיש מיט אַלע אַנדערע װישאָגראַדער קדושים. אויך ער דאַרף פאַראייביקט װערן מיט אַלע אונדזע־רע שטאָטישע קדושים.

נאָך אַ צער־מוטיקע געשטאַלט פון אונדזער נאָענטן שכן דער רב זצ״ל רבי נתפלי שפּיװאַק מיט זיינע קינדער. אַן אימפּאָזאַנטע דערינערונג דערװעקט זיין קרוינונג אַלס רב (ביז דאַן מורא הוראה). איך געדענק זיין הויכע געשטאַלט מיט אַ לאַנגער באָרד און פּאות. איך פלעג זייער אָפט קומען אין זיין שטוב, תמיד אים טרעפן זיצן ביים לאַנגן טיש אי־בערגעבויגן איבער די הייליקע ספרים. און איינמאָל איך שטיי אויף די טרעפּ פון הענעך ראָזענבערגס געװעלב מיט נאָך חברות און קוק מיט פרייד װי מען פירט אונטער אַ חופּה מיט גרויס פּאַראַד דעם רב פון שול אַהיים מיט מוזיק און געזאַנג. דאָס גאַנצע שטעטל צונויפגעזאַמלט אַרום זיין שטוב, די מחלוקת, די פּאָליטישע זייט פון זיין אויסװיילן האָט נאָך דעמאָלט מיין קאָפּ נישט באַנומען. העיקר דער ספּעקטאַקל האָט מיך געפרייט. ליידער האָט אויך אונדזער רב מיט זיינע קינדער געטיילט דעם טרויעריקן גורל פון זיין גאַנצער עדה װישאָגראַדער יידישע איינװוינער.

דוד ליפּמאַן

פאַמיליע ליכטנשטיין

זייער זיידע אפרים ליכטנשטיין, גערופן אפרים „רעמ־באָװיאַק״, װייל ער האָט געהאַט אַ גרויסע ברויעריי אין דעם דאָרף רעמבאָװע, אַ פּאָר װיאָרסט פון װישאָגראַד. זייער באָבע, איטע די „רעמבאָװיאַטשקע״, איז געװען זייער אַ פרומע, האָט קיינמאָל נישט פאַרפעלט אַ שבת, אַ יום־טוב פון צו גיין אין שול. ס׳האָט געמעגט זיין דאָס ערגסטע װעטער, אין טיפע שנייען.

מיר געדענקען װי אין אירע אַלטע יאָרן פון װייט איבער הונדערט יאָר, פלעגט זי שבת נאָכן שלאָף לייענען די צאנה וראינה אויפן קול, געװאָרט ביז אַלע איניקלעך זענען געקו־מען נאָך שבת־אויבס.

אין יאָר 1914, װען די ערשטע װעלט־מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן און מען האָט באָמבאַרדירט װישאָגראַד, איז זי געלעגן אין בעט אַ קראַנקע און אונדזער פאָטער ע״ה האָט זי אַרויסגעטראָגן פון שטוב צו אַ זיכערן פּלאַץ. אין דעם איז געפאַלן אַ שראַפּנעל. אונדזער פאָטער איז גלייך געטויט גע־װאָרן אויפן אָרט און אונדזער באָבען האָט עס נישט אָנגע־רירט.

דאַן האָט מען אויך אַלע יידן אַרויסגעטריבן פון שטאָט. מען האָט זי מיטגענומען קיין װאַרשע, װוּ זי איז אין אַ פּאָר חדשים שפּעטער געשטאָרבן אין עלטער פון 113 יאָר.

די געשיכטע, מיט איר בילד, איז געװען געדרוקט אין „פאָרװערטס״, דעם 9־טן נאָװעמבער 1915.

איטע די „רעמבאָװיאַטשקע״. געלעבט 113 יאָר

מ. זילבערשטיין

חיים יוסף (הערבערט) האַלענדער ז״ל

חיים יוסף איז געבוירן געוואָרן אין ווישאָגראַד דעם 28 אַפּריל 1920 ביי זיינע עלטערן גוטמאַן און גאָלדע.
אַלס קינד האָט חיים יוסף אויסגעוואַנדערט מיט זיינע עלטערן

חיים יוסף האָלענדער

קיין אַמעריקע און דאָרט זיינע יאָרן פאַרבראַכט, געלערנט, שטודירט, געקריגן הויכע בילדונג און זיך געגרייט צו אַ נאָר־מאַל גליקליך ציוויל לעבן.

ווען ס׳האָט אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה האָט זיך חיים יוסף אָנגעגיבן אין אַמעריקאַנער מיליטער און גע־גאַנגען באַקעמפן די נאַצישע וואַנדאַלן ימח שמם, מער אַלס ייד ווי אַלס אַמעריקאַנער, אַלס הייסע ייד־דערציונג אין גייסט פון יידישער טראַדיציע און נאַציאָנאַלן שטאָלץ האָט חיים יוסף דער יונגער, שיינער, בליענדער, קרעפטיקער און מוטיקער בחור געוואָלט ברענגען זיין חלק אין נצחון איבער די מערדער פון יידישן פאָלק.

חיים יוסף האָט זיך באַטייליקט אין די געפערלעכסטע פראָנטן ווו די אַמעריקאַנער האָבן געשאַפן, כדי צו פאַרשנע־לערן דעם בלוט־מאַרש צום זיג.

דעם 20סטן אָקטאָבער 1944, געציילטע מאָנאַטן פאַרן זיג, איז געפאַלן חיים יוסף בן גוטמאַן און גאָלדע האָלענדער אין קריג פאַר באַלש־פראַנקרייך.

מיט אים איז צוגעקומען צו ווישאָגראַד נאָך אַ נאַצישער קרבן און מיר וועלן זיין יונגן קרבן געדענקען צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע קדושים.

אין 1953 האָבן מיר אונדזער גמח׳ קאַסע אָנגערופן אויף זיין נאָמען צוזאַמען מיטן נאָמען פון שמואל בוקי ז״ל.

ווי באַוווּסט, האָט אונדזער גאָלדע האָלענדער, חיים יוספס מוטער, געשפּענדעט אַ שיינע סומע געלט פאַר אונדזער גמי־לות חסדים קאַסע בשעת איר באַזוך אין ישראל אין 1953 און דערמיט צוגעגעבן דער קאַסע אַ גרעסער פאַרנעם, זי האָט אויך באַווירקט אַנדערע ווישאָגראָדער אין אַמעריקע, זיך אינטע־רעסירן מיט דער קאַסע מיט געלט און צושטייער און דאָס אַלץ כדי צו פאַרייביקן חיים יוסף׳ס נאָמען.

אויך אין בר־אילן אוניווערסיטעט אין רמת גן הענגט חיים יוספס בילד אַלס אָנערקענונג פאַר זיין מוטערס אויפטו און שפענדע.

יהי זכרו ברוך.

מאָטל וואַלפיש

א בינטל פּאָרטרעטן

ר׳ בנימין מלמד (שינבאַום)

צענדליקער יאָרן איז ר׳ בנימין געווען דער אומגעקרוינטער קעניג פון די ווישאָגראָדער מלמדים. עלטערן, וואָס האָבן געוואָלט זיין זיכער, אַז זייערע קינדער זאָלן נישט אַרויס לתרבות רעה האָבן געזוכט דעם שטרענגסטן מלמד, וואָס ווייסט ווי צו האַלטן די קינדער אין אייביקער שפּאַנונג פון דיסציפּלין און ערנסטער יידישקייט. און ר׳ בנימין איז געווען דער געווינטשענער פאַר זיי מלמד.

ר׳ בנימין איז געווען אַן אייביק יונגער ענערגישער ייד, מיט קלוגע אויגן, פול מיט הומאָר און וויצן, אָבער ווען ס׳האָט זיך געהאַנדלט אין עול פון לערנען תורה גרייטן זיך צו יידישקייט איז ער געווען שטענדיק זייער שטרענג. זיין קאַנטשיק האָט נישט איין קינד אָפּגעפּילט אויף זיך. נישט איינמאָל אין חודש און אַלע קינדער האָבן מורא געהאַט פאַר זיין קוק.

דער מעטאָד פון זיין לערנען איז געווען אַזוי: זונטיק האָט מען אָנגעהויבן די סדרה, האָט מען געלערנט צו דריי קינדער ביז חמישי, מאָנטיק — שוין צו צוויי קינדער און דינסטיק האָט שוין יעדעס קינד געלערנט באַזונדער און „אויף קלאָר". דינסטיק איז געווען דער געפּערלעכסטער טאָג, דאַן זענען די קינדער געקומען מיט דיקטן אויסגעבעט די פּלייצעס כדי די קלעפּ פונעם רבין זאָלן נישט אַזוי שטאַרק וויי טון.

ווען ר׳ בנימין איז געווען אין אַ גוטער שטימונג, האָט ער זיך געוויצלט מיט די קינדער און זיי אויפגעקלערט, אַז אייגנטלעך איז ער אַ גוטער מענטש נאָר דער קאַנטשיק אַליין ציט זיך צום שלאָגן.

האָבן די קינדער אַמאָל צוגעגנבעט דעם קאַנטשיק, אַריינגעוואָרפן אים אין ווייסל און געמיינט, אַז פּטור געוואָרן פון דער צרה. האָט אָבער ר׳ בנימין זיך פאַרשאַפן אין יאַטקע אַ ביטשעק און מיט אים געסטראַשעט מער ווי געשלאָגן אָבער די מורא האָט אָנגעהאַלטן.

די חשובסטע בעלי־בתים האָבן אים אָפּגעגעבן זייערע קינדער, ווייל טראָץ זיינע אייגנשאַפטן האָט ער געהאַט אַ נאָמען פון גוטן מלמד, וואָס האָט פון די ערגסטע קינדער געמאַכט גוטע תלמידים.

אַפילו ר׳ דודל באָרנשטיין האָט אים איבערגעגעבן זיין עלטסטן זון מאַטילי. דאָס איז געווען אַ פלייסיק יינגל און אַן אויסערגעוויינלעכער תלמיד. ר׳ בנימין פלעגט זאָגן, אַז מאָטעלע האָט אין דער היים אַ צויבער־שטעקעלע מיטן שם המפורש און דאָס שטעקעלע וועקט אים צום ווען לערנען און אויב מיר וועלן לערנען גוט, וועלן מיר אויך האָבן אַזאַ שטעקעלע. וועט אונדז דאָס לערנען אָנקומען לייכט. צו 13־14 שעה האָט ער געהאַלטן די קינדער אין חדר און אַריינגעגעבן זיינע אַלע כוחות איינצוקנעלן מיט זיי תורה און מצוות. ער האָט געקאָנט צוציען אונדזער אינטערעס צו די דערציילונגען פון דער תורה, מיר זענען געזעסן צוגעשמידט צו די מעשיות פון בריאת העולם, נוחס תיבה, יצחקס עקידה, יציאת מצרים און אַנדערע. מיר האָבן דאָס דורכגעלעבט ממש ווי ס׳זאָל האָבן געשען אין אונדזערע צייטן, ממש אָט אָ איצט. היינט זיין אויסזינגען שיר השירים, אקדמות און מגילת אסתר מיט די ספּעציעלע ניגונים, דאָס פלעגט אונדז צושמידן צום פלאָץ און געוועקט דעם גרעסטן אינטערעס צו דעם געלערנטן מאַטעריאַל.

ר׳ בנימין איז געווען פלייסיק אָן אַ גרענעץ ביי אים. ווען מען האָט ווי דער שטייגער געלערנט זומערדיקע שבתים איז עס געווען שעהנוויז; און ווינטער אין די נעכט האָט מען אַריינגעלערנט ביז 9״8 אזייגער. ביי אים האָט דאָס יידישע יינגעלע אויפגעהערט צו זיין יינגעלע און געוואָרן אַ פראָמינענטער שטודירער פון יידישקייט, יידישע תורה און יידישע ערנסטע היסטאָרישע לאגע.

פריי זענען מיר נאָר געווען אין די חול המועדס און ווען דער אינספּעקטאָר האָט באַדאַרפט קומען אויף אַן אינספּעקציע. דאַן האָט מען געריבן און געוואַשן און געפּוצט דאָס חדר און ר׳ בנימין איז געוואָרן מוטלאָז און צעבראָכן, געזאָגט תהילים, געפאַסט און געטאָן אַלץ, וואָס מען טוט כדי צו פאַרמיידן אַ קאַטאַסטראָפע.

ר׳ בנימין מיט זיינע מעטאָדן פון קלעפּ און אַנדערע סאָרטן קאַטעווען האָבן אים פאַרהאַסט אויף אונדז, אָבער ווען מיר דערמאָנען זיך, ווייסן מיר, אַז ער האָט עס געטאָן לשם שמים און געווען איבערגעגעבן מיטן גאַנצן לעבן צו זיין אויפגאַבע. ביז אַזויפיל אז ער האָט ביי דער אומדאַנקבאַרער פרנסה געפּטרט זיינע לונגען און דאָס געזונט. מיר דערמאָנען אים מיט גרויס דרך־ארץ.

סיני מרדכי באַום ז״ל

סיני מרדכי איז געווען אַ מענטש מיט ברייטע האָריזאָנטן, געהאַט אַ שאַרפע צונג און אַ לייכטע פעדער אין יידיש און אין פויליש. זיין אַריסטאָקראַטישע מאַניערן און מענטשן־פריינטשאַפט האָבן אים געגעבן רייכע קאַנטשאַפט און גוטע באַציאונגען מיט דער פוילישער אָליגאַרכיע און הויכע באַאַמטע.

אין זיין לעבן האָט זיין פאַמיליע געוווסט פון רייכטום, ביז נויט און פרנסהלאָזיקייט. אָבער קיין מאָל איז סיני מרדכי נישט אָנגעקומען צו מענטשן און תמיד געווען גרייט צו העלפן יעדדז, וועד עס האָט זיך גענייטיקט אין זיין הילף.

עס איז באַוווּסט זיין הילפגרייטקייט פאַר אברהם פּוטערמאַן, וועלכער האָט געהאַט אַ משפּט און ס'האָט אים געדראָט תּפיסה. ווען ער האָט געוואָלט ראַטעווען זיין געוועלב, וואָס די מאַכט האָט געהייסן פאַרמאַכן.

אין די יאָרן 1915—1920 איז סיני מרדכי אויסגעוויילט געוואָרן אין קאָמיטעט וואָס האָט פאַרטיילט די דזשאָינט־פּראָדוקטן פאַר נויטבאַדערפטיקע און דער צוטרוי פון שטאָט איז אים בייגעשטאַנען צו דעם אויסוואַל.

פינף קינדער זענען געווען אין דער משפּחה אַלע ציוניסטיש געשטימטע. די עלטסטע טאָכטער חיה האָט זוכה געווען צו האָבן לייזער ראָטבאַרט (שמעון בעקערס זון) אַלס מאַן. ער איז געווען אַ טיכטיקער און גוטער ציוניסט, מזכיר פון מרכז הציונים, אַ פּרעכטיקער רעדנער און שיין שרייבער. די שוועסטער האָבן זיך פאַרשאַפן אַ טראַדיציע יאָר־איין יאָר־אויס, האָבן זיי שבועות דעקאָרירט שכנישע שטיבער מיט גרינס און מגן דודס, זיי זאָלן דערמאָנען ציון און איר פּלאַץ אין אונדזער האַרץ. עס איז אַ קלייניקייט, וואָס איז אַ צייגעניש פון גרויסקייט און גרויסהאַרציקייט.

סיני מרדכיס זון אברהם באום איז מיט אונדז געגאַנגען דעם פּיינפולן וועג איבער די גרענעצן פון פּוילן קיין רוסלאַנד און מיטגעמאַכט מיט אונדז אַלע סכנות. ווען מיר זענען אַוועק קיין ביאַליסטאָק האָבן מיר זיך צעשיידט און מער זיך נישט געזען.

פון די קאַרגע ידיעות, וואָס מיר האָבן באַקומען, האָבן מיר זיך דערוווּסט אַז אויך ער איז געפאַלן אַ קרבן פון מכשפות־יאַגד פון נ. ק. וו. ד. ימח שמה, וואָס האָט געטריבן אַ יאַגד נאָך אומשולדיק־זויבערע מענטשן און ער איז דורך זיי פאַרשקלאַפט געוואָרן אויף לאַנגע יאָרן צוואַנגס־אַרבעט.

ער איז דאָרט געווען עלנד, איינזאַם, פיזיש דערשעפּט און אַליין נאָך אַ קינד כמעט צווישן פרעמדע שונאים פון יידישן פאָלק פאַרשאָלטן זאָלן זיי זיין אויף דורי דורות.

מיטן אומקום פון דער משפּחה באום דורך די דייטשישע בעסטיעס און פון אברהמען דורך די רוסישע מערדער איז פאַרשניטן געוואָרן אַ שיין אַריסטאָקראַטישע יידישע משפּחה, כבוד זייער אָנדענק.

כאַוויע דער טרעגער

כאַוויע איז געווען מיט זיין אויסערלעכן אויסזען אַ פרעמד געוויקס אין יידישן פּייזאַזש. אַ גרויסוווּקסיקער, אַ שטאַרקער, אַ דאָמב מיט ברייטע אַקסלען, מיט אַן אויסזען פון אַ מענטש, וואָס איז געוואַקסן אויף פעלדער, סטעפּעס און ברייטקייט .

ער פלעגט אַרומגיין, אַרומקוקן זיך, ווי איינער, וואָס זוכט ווו צו פאַרווענדן זיינע אומדערשעפּלעכע קערפּערלעכע כוחות, כדי צו ברענגען אַ שטיקל ברויט פאַר זיין הויזגעזינט. זיינע בליקן האָבן אַרומגעשוועבט און געזוכט.

ביים ערשטן בליק האָט מען געהאַט דעם איינדרוק, אַז האָסט צו טאָן מיט אַ מענטש, וואָס איז אינגאַנצן גשמיות און פאַרטאָן אין אויסן, אָבער פּלוצעם האָט ער דיך איבערראַשט מיט אַ טאַט און רעאַגירונג, וואָס איז אַ פּראָדוקט פון טיפן דורכגעטראַכטן געדאַנק און שמערץ. און פּלוצים האָסטו דערזען אַ ייד. אַ ייד ממש, וואָס לעבט זיך אויס אין אַ וועלט וואָס איז אינגאַנצן פאָלקס־שמערץ און אינערלעכע קאָנצענטרירונג.

מ'דאַרף לעבן און זאָרגן פאַרן לעבן. ווייל יידישקייט הייסט אויסהאַלטן יידן, די טרעגער פון יידישקייט, און ווען אַ ייד לעבט, האַלט ער דאָך אויס אַ ייד און ס'ווערט געצויגן דער פאָדעם פון יידישקייט, אָבער נישט דאָס איז דער עיקר, דער סוד פון יידישקייט איז, נישט פאַרגעסן, אַז מיר וואַרטן אויף משיחן. ער וועט אויסלייזן ס'יידישע פאָלק פון צרות און פּיין און וועט ברענגען דער וועלט אַ מענטשלעכע גאולה.

און כאַוויע פלעגט זיך אָפּט אַרויסרעדן:

— אויב יידן וועלן זיך פאַראייניקן, וועלן אַרויף פאַראייניקט אויפן בית־עולם (!) און אַלע צוזאַמען וועלן זיי אויסשרייען מיט אַ פאַראייניקט האַרץ „אחד“, וועט משיח קומען .

כאַוויע האָט געלעבט פון צוויי פּרנסות, ער איז געווען אַ טרעגער, ער האָט געקאָנט אָפּלאָדן אַליין אַ שיפל סחורה פון ווייסל און אַרויפברענגען זי ביז דעם הויכן באַרג פון שטעטל, און ער האָט געקאָנט ברענגען וואַסער פאַר אַ סך אַ סך יידן, אַבי פּרנסה, אַבי מקיים זיין זיין הויזגעזינט און האַלטן יידישקייט.

אויסער די צוויי הויפּט־פּרנסות האָט רחביה געהאַט זייטיקע באַשעפטיקונגען:

ער האָט איינגעהייצט דעם אויוון אין בית־מדרש און דווקא בין מנחה למעריב, מענטשן זאָלן וויסן ווער ס'ברענגט זיי וואַרעמקייט.

ער פלעגט פאַרקויפן הושענאַ'ס אין די שטיבער, געווען שמש אין בית־מדרש און צו דעם אַלעם האָט ער געהאַט די טראַדיציע אַהיים טראָגן די „מיטה“ נאָך דער לויה.

ווען מ'האָט געפילמט דעם יידישן פילם „על חטא“, האָט מען גענומען רחביהן אַלס ספּעציעלן טיפּ.

ער איז נעבעך נישט געווען פון די תּלמידי חכמים ביי אונדז, אָבער זיין יידישקייט איז געווען אַ טיף איינגעוואָרצלט און מיט אַלע זיינע כוחות האָט ער מקיים געווען דאָס דאַווענען אַפילו ווען ער איז דערפאַר אויסגעשטאַנען צרות פון לצים, וואָס האָבן זיך געוויצלט אויף זיין חשבון. ספּעציעל האָט כאַוויע געליטן ווען יעדן פּסח האָט ער אויף זיין שטייגער געפּראַוועט דעם סדר און „געזאָגט“ די הגדה אייגנאַרטיק פאַר אים אין נוסח און פירוש המילות, און חברה לצים זענען געשטאַנען הינטער זיין פענצטער און אָפּגעשפּאָט פון אים.

ער האָט זיין יידישקייט אויסגעטראָגן מיט לייד און לעבן און קיינמאָל נישט אָפּגעטרעטן פון דערפון.

נישט צום פאַרגעסן איז, אַז ווען אונדזער טרעגער־פאַראיין האָט געווירקט און אַרומגענומען כמעט אַלע טרעגערס אין שטאָט, האָט ער קיינמאָל נישט באַוויזן ווריקן אויף כאַווין און אים צוציען אַלס חבר.

— די רויטע פאָן איז נישט יידיש. זי איז גוייש און אויב אַזוי — קעגן ווילן פון הקדוש ברוך הוא.

אומגעפער אַזוי איז תמיד געווען זיין ענטפער.

אין דער טראַגישער פאַרגאַנגענהייט פון ווישאָגראָדער עקזיסטענץ פאַרנעמט כאַוויע אַ פלאַץ פון אַ ייד אַ פעלז, וועמענס יידישקייט איז געווען נאַטירלעך און געוואָרצלט פון דער נאַטור. אויף אַזעלכע פאָלקס־פילאַרן קאָן זיך אַ פאָלק פאַרלאָזן.

לאָמיר אים געדענקען צום גוטן.

פריילין ריטאַ קליין
די בריוו־שרייבערין

דער עלטערער דור און די מיטעלע גענעראַציע אין ווישאָגראָד האָבן גוט געקענט דעם אַדרעס. דאָס געוועלב פון עטע רויזע אין מאַרק, ווו עס איז געזעסן איר טאָכטער ריטאַ און אין אַלע צייטן געהאַט פיל הענט מיט אַרבעט ביים שרייבן פאַר אַלעמען. ווער עס איז נאָר געקומען מיט פאָסטקאַרטלעך — אין לאַנד גופא, בריוו קיין אויסלאַנד — איבערהויפט קיין אַמעריקע צו מענער, קינדער, פעטערס, מומעס. פיל מאָל האָט מען באַדאַרפט באַשטעלן אַ ריי און מען האָט געהאַט געדולד און געוואַרט, ווייל זי האָט געשריבן אין וועלכער שפראַך מען האָט געוואָלט: יידיש, פויליש און אויך ענגליש, דייטש, רוסיש. געשריבן מיט האַרץ און געפיל. פון די געציילטע ווערטער, וואָס זי האָט געהערט פון פעטענט און טיילמאָל מיט אַ טרער אין די אויגן איז געבוירן געוואָרן אַ בריוו, וואָס האָט געקענט אַ שטיין רירן און געגעבן די געוווּנטשענע רעזולטאַטן.

דאָס יידישע שטעטל ווישאָגראָד האָט געוווּסט, אַז אויב עפּעס שרייבן, דאַרף מען גיין צו ריטאַ קליין. זי וועט עס שוין מאַכן פאַר די פאָר גראָשן, פאַכמעניש און לויטן געשמאַק פון פעטענט.

ריטאַ איז געווען די לעבעדיקע פאַרבינדלערין צווישן די ווישאָגראָדער יידן מיט דער גרויסער וועלט. און עס האָט זיך באַקומען דער איינדרוק, אַז זי איז די איינציקע אויסדערוויילטע פון גאָט־געשיקטע, צו שרייבן בריוו פון בענקשאַפט, טרייסט און האָפענונג, וועלכע האָבן געגעבן די קונדן גרויס באַפרידיקונג.

די משפחה קליין האָט זיך גערעכנט אין שטאָט פאַר מער אינטעליגענטע מענטשן. דער ברודער יהודה אליעזר קליין, איז לאַנגע יאָרן געווען דער שרייבער פון „פּראָשבעס״ אין אַלע מלוכהשע אַמטן און איז אויך געווען דער לאַנגיאָריקער סעקרעטאַר פון דער יידישער קהילה אין ווישאָגראָד.

ריטאַ איז געווען שטאַרק פּאָפּולער און ביי אַלעמען באַקאַנט, כאָטש איר כאַראַקטער איז נישט געווען קיין לייכטער. דער בליק אירער איז נישט געווען קיין שטאַרק פריינטלעכער. זי איז געווען פון נידעריקן וווּקס, געהאַט אַ גרויסן קאָפּ, געלע האָר, שטענדיק ערנסט און אָנגעשטרענגט. זי איז געווען אַן עלטערע פריילין, וועלכע איז שטענדיק געזעסן אין שטוב אָדער אויף אַ באַנק נעבן געוועלב און געלייענט ביכער.

עס איז ווערט צו באַצייכענען פאַרשידענע קוריאָזן, וואָס האָבן פאַרשאַפט ריטאַן צרות און עגמת־נפש. פיל מאָל האָבן אירע קונדן געמאַכט עפנטלעכע סקאַנדאַלן צוליב דעם, וואָס עס איז נישט אָנגעקומען אַזוי שנעל קיין ענטפער אויף דעם בריוו, וואָס זי האָט געשריבן, אָדער דער מאַן, זון צי גאָר מומע, פעטער האָבן נישט געשיקט קיין טאָלער אַלס ענטפער אויף איר געשריבענעם בריוו.

אַלס פאַרגיטיקונג האָט זי שטענדיק געשריבן אַ צווייטן בריוו — אומזיסט און זיך גוט אויסגעוויינט פאַר די אומשולדיקע חרפות, וואָס לייכטזיניקע מענטשן האָבן איר פאַרשאַפט.

ריטאַ קליין האָט אין איר לעבן געשריבן מיליאָנען בריוו פאַר אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ווישאָגראָד.

זאָל איר נאָמען בלייבן צום אייביקן אָנדענק. זי האָט געלייסטעט און באַדינט מיט איר האַרץ און נשמה איר גאַנץ לעבן די יידן אין ווישאָגראָד.

מאַשע שלינגער, די טאָכטער פון אבא גראָסמאַן (אין הויז פון חזן)
מיט איר מאַן יצחק

לאה שטשאַפּע

דער לערער ביעזשונסקי

אין יאָר 1934 אינעם ערשטן טאָג פון די ווינטער־פּע־ריען (דאַן בין איך געווען אַ שילערין פון דער 7־טער קלאַס), זענען צוויי שילערינס פון דער זעלבער שולע געקומען און מיר פאַרגעלייגט אונטערשרייבן אַ פּאַדערונגס־פּעטיציע צו דעם מאַגיסטראַט און עלטערן־קאָמיטעט, אַז אויך אין די פּעריען זאָל ווייטער פאָרגעזעצט ווערן דאָס געבן פרישטיק יעדן טאָג פאַר די אָרעמע קינדער. איך בין אויך גלייכצייטיק איינגעלאַדן געוואָרן אויף אַ פאַרזאַמלונג פון אַלע שילערס, וועלכע איז פאָרגעקומען אין זעלבן טאָג און צום שלוס איז אויסגעווילט געוואָרן אַ קאָמיסיע פון דריי קינדער: 1) הינ־דאַ אַגראַדניק, 2) משה זייפמאַן און די שרייבערין פון די שורות.

פון רעכטס: (שטייען) ירוחם, רחל, משה שטשאַפּע
(זיצן) שרה־יענטע, לייבל און זייער קינד משה־דודל

די פאַרזאַמלונג האָט באַשלאָסן זיך ווענדן צום לערער ביעזשונסקי, דער איינציקער לערער, וועלכער האָט זיך גע־פונען אויפן אָרט און אים פאַרלייגן אונדזער פאָרלאַנג און אין פאַל, ווען ער וועט זיך אָפּזאָגן פון הילף, וועט אינעם זעלבן טאָג פאָרקומען אַ מאַרש פון אַ גרעסערער גרופּע שול־קינ־דער צום מאַגיסטראַט און זיי וועלן פאָרשטעלן אונדזער פאָ־דערונג.

דער לערער אויסהערנדיק אונדז איז איבעראַשט געווען פון אונדזער באַשלוס, וועלכער האָט ווי ער האָט אונדז דער־קלערט, געקענט ברענגען פונקט פאַרקערטע רעזולטאַטן און די פאָלגן פון אַזאַ דעמאָנסטראַציע וואָלטן געווען נישט גע־ווּנטשענע.

דער לערער האָט אָבער גאַנץ גוט געוווּסט די שווערע לאַגע, וואָס האָט געהערשט אין שטאָט בכלל און בפרט אין די יידישע הייזער און ממילא פאַרשטאַנען, וואָס עס האָט אונדז געטריבן צו אַזאַ באַשלוס האָט ער דאָך אונדז באַרואיקט און געבעטן וואַרטן ביז צומאָרגנס און אין צווישנצייט וועט ער פּראָבירן טון וואָס עס וועט נאָר מעגלעך זיין.

אויף צומאָרגנס ווען מיר זענען געקומען צום לערער, איז ער גלייך מיט אונדז אַוועק אין שולע אַרויסצוזעצן אַ פּאָר קילאָגראַם מעל צו באַקן בילקעלעך, ווי אויך אַ צעטל צו באַקומען מילך ביי דער פרוי, וועלכע פלעגט צושטעלן מילך אין שול. אַ דאַנק דער מיטאַרבעט פון עטלעכע מוטערס ווי: יוכבד טאַוב, מיין מוטער און איטע גראַסמאַן (האָט געאַרבעט דאַן אין שולע אַלס וואַזשנע). איז יעדן טאָג אַרויסגעגעבן גע־וואָרן בילקעלעך מיט מילך פאַר די אַלע קינדער, וואָס האָבן זיך גענויטיקט.

מיר דערמאָנען דאָס, ווייל יידן דאַרפן תמיד זען זייערע לערער און ווייל מיט דעם טאַט איז דער לערער ביעזשונסקי אויסגעוואַקסן אין אונדזערע אויגן אַלס הייסער ייד. ער האָט גענומען אויף זיך די ריזיקע פון אַנטזאָגט ווערן, ווען נישט ער וואָלט אויך דער קאָמיטעט באַזייטיקט געוואָרן און די שטאָט וואָלט אַריין אין אַ קאָנפליקט צווישן זיך און צוזאַ־מען — אין אַ קאָנפליקט מיט דער מאַכט.

מיטן נעמען אויף זיך די גאַנצע עגמת נפש האָבן אָרעמע יידישע קינדער געקריגן זייער דערנערונג און אויסגעלייזט געוואָרן פון הונגער־חרפּה.

לאָמיר אים געדענקען, ווען מיר געדענקען אונדזער שטעטל און זיינע פיינקייטס־פּערזענלעכקייטן.

דבורה גראָסמאַן-איזראַעלסקי

ישעיהו גראסמאן ז"ל

דערציילן די לעבנס-געשיכטע פון י. גראָסמאַן הייסט דערציילן ס׳גרויסקייט און האַרציקייט פון יידישן ווישאָגראָד.

ס׳קאָן זיין, אַז ווען נישט דאָס יידישקייט, וואָס צווינגט אויף דאָס אָפּשאַצן און שאַץ פון מענטשלעכן ווערן אויף יעדן ייד, ביי אַלע אומשטענדן, וואָלט אפשר ישעיה גראָסמאַן גע־בליבן אַן אָביעקט פון נאַטורעלער, אומבאַהאָלפנקייט און איינזאַמען מענטשן. דאָס וואָס ער האָט טראָץ זיין פיזישער באַגרענעצטקייט אויפגעשטעלט אַ משפחה און מיט גרויס פאַראַנטוואָרטלעכקייט זי דערנערט און דאָס וואָס ער האָט דערצויגן זיינע קינדער בכבודיקע, געלונגענע וואָרפט אַ שיין פון כבוד אויף דער שטאָט, וואָס האָט אים דערצו באַשטימט געהאָלפן נישט איין טאָג, נישט איין חודש, יאָר־איין, יאָר־אויס, אפילו ווען נישט שטענדיק איז עס געווען מיט קאָנקרע־טער הילף. דאָס שטעטל, איר אַטמאָספערע האָט אים גע־האָלפן.

*

י. ג. האָט אויסגעטראָגן זיין נאַטור־שטראָף מיט סטאָי־שער גרויסקייט און געבליבן אַ מענטש אַן קאָמפּלעקסן און טענות צו דער וועלט. שטענדיק איז ער גרייט געווען זיך ווייצלען, איבערדערציילן עמעצנס חכמות און באַשענקען מיט ליבע יידישע קינדערלעך. אַפילו ווען זיי האָבן אים פאַר־שאָפן שמערץ. ער איז געווען קלוג, שלאָגפערטיק, זאַכלעך און פול מיט הומאָר. און אַפילו אינהאַלטספול. ביז אַזויפיל, אַז מענטשן האָבן געפונען אַ ספּעציעלן אינטערעס אין זיינע שמועסן און אָנשויאונגען.

זיין פרוי האָט אים געבוירן צוויי זין און דריי טעכטער, אַלע געראָטענע און אַרבעטזאַמע און זיי דערצויגן צום רעאַלן לעבן, צו אַרבעט און אָרנטלעכקייט. ליידער איז די משפחה גראָסמאַן אומגעקומען אין דער נאַצי־קריג און יידן־פאַרניכ־טונג.

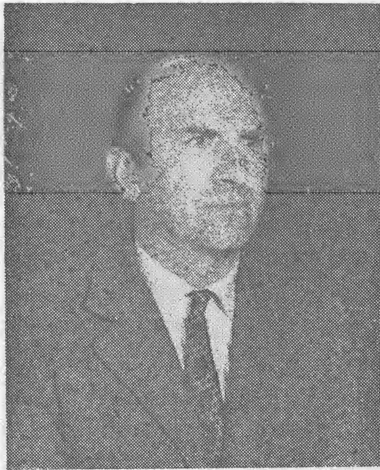
פון אַלע זיינע קינדער איז געבליבן אַ זון, הערשל, און די טאָכטער דבורה איזראַעלסקי אין מורשה, וועלכע פירט איר פאַמיליע־לעבן מיטן פולן ישראל־באַוווסטזיין און טראָגט דעם זכרון פון איר פאָטער מיט פולן שטאָלץ און ליבע.

דריי קינדער, וואָס זי האָט, זענען דערצויגן אין גייסט פון זייער תקופה און דור, ברענגען זייערביישטייער צום לע־בנס־אויפבוי פון יידישן פאָלק און יידישער מדינה.

אין שויס פון יידיש ווישאָגראָד איז דערמעגלעכט גע־וואָרן אַ נאַכוווקס צו ישעיה גראָסמאַן פריער די קינדער און נאָכער די אייניקלעך און ס׳קאָן נישט נישט דערמאָנט ווערן דער פאַקט אין יזכור־בוך פון ווישאָגראָד.

זיין אָנדענק אין בוך גיט צו אַ באַזונדערן אינהאַלט צום אָנדענק פון שטעטל. תנצב"ה.

ברוך קאהן
ארגענטינע

זכרונות

איך בין שמואל לייב היטלמאַכערס זון. מיר האָבן געוווינט אין מאַרק אין ווישאָגראָד. כ׳בין דאָ געווען ביז 1941, ביז מען האָט ליקווידירט דאָס געטאָ אין ווישאָגראָד און די יידן אירע זענען אַוועק אויף זייער וועג פון ווי און טויט. ביז היינט קען איך נישט פאַרגעסן די אַכזריותדיקייט פון די נאַציס, דאָס ברוטאַלקייט זייערס איז נישט צום באַשרייבן און ס׳איז אומ־גלויבלעך.

כ׳קען נישט פאַרגעסן דעם טאָג, ווען די מערדער האָבן מיך געכאַפּט מיט מיין פאָטער ז"ל און צוזאַמען מיט אונדז אַ סך יידן פון שטעטל, געטריבן מיט קלעפּ און שלעק צו דער שול און מיר האָבן געמוזט מיט אייגענע הענט אויפרייסן די מזרח־וואַנט פון אונדזער גרויסער און שיינער שול, די פּראַכט און שטאָלץ פון אונדזער קהילה.

יאָרן זענען שוין אַוועק און כ׳קען זיך נישט באַפרייען פון די גרויל־בילדער, ווען יעדע מינוט זענען מיר געשטאַנען אונטער דער דראָונג פון קלעפּ און שיסערייען.

שפּעטער — דאָס געטאָ. דאָס איז געווען אַ גהינום. מ׳האָט אונדז צוזאַמענגעפּאַקט צו צוואַנציק מאַן אין איין צימער און נאָך דעם וואָס מ׳האָט אונדז אַלץ אַוועקגערויבט, האָט מען אונדז געטריבן מיט געשלעג מיט שפּיצרוטן צו דער אַרבעט.

מיר האָבן געמוזט טאָן די שמוציקסטע אַרבעטן נישט באַקומענדיק באַצאָלט גאָרנישט פאַר איר.

אַ יאָר בין איך געווען אויסער דער שטאָט און ענדע 1942 האָט מען מ׳יך גענומען קיין אוישוויץ.

דאָ, אין לאָגער בירקענאַו, האָב איך געאַרבעט זייער שווער אין די קוילנגרובנס פון יאַוואַזשנע און אויסגעשטאַנען הונגער און שלעק. אָבער סאיז מיר ליבער געווען דאָס פינצ־טערניש פון אונטער דרערד מער ווי די ליכט פון טאָג כ׳האָב געדאַנקט גאָט פאַר יעדע מינוט, וואָס כ׳האָב נישט געזען די מערדערישע פּנימער פון די בלוטיקע דייטשישע חיות.

נאָך דער באַפרייונג בין איך אַרויסגעפאָרן קיין אַרגענטינע.

מיין גאַנצע משפחה, מיין פאָטער שמואל לייב, מיין מוטער חנה לאה, מיינע צוויי ברידער און מיין שוועסטער, זענען אַלע אומגעקומען מיט די ווישאָגראָדער יידן צוזאַמען אין אוישוויץ.

געזעלשאפט אין ווישאגראד

באוועגונגען - אינסטיטוציעס - טאטן

אונדזערע קאָמיטעטן

דער ועד פון ארגון יוצאי ווישאָגראָד אין ישראל:

חנוך לעווין — פאָרזיצער;
נתן לייב דייטש — וויצע פאָרזיצער און קאַסירער;
מאָטל וואָלפיש — סעקרעטאַר.

פאַרוואַלטונגס-מיטגלידער:

אברהם וויעזשבינסקי, הערשל נוימאַן, אברהם פּאָפּאָווסקי, מאיר קאָפּנהאָגן.

רעוויזיאָנס-קאָמיסיע:
שמואל טיק, סיני פעלז, פּנחס קראָנגראָד.

אָמעריקע

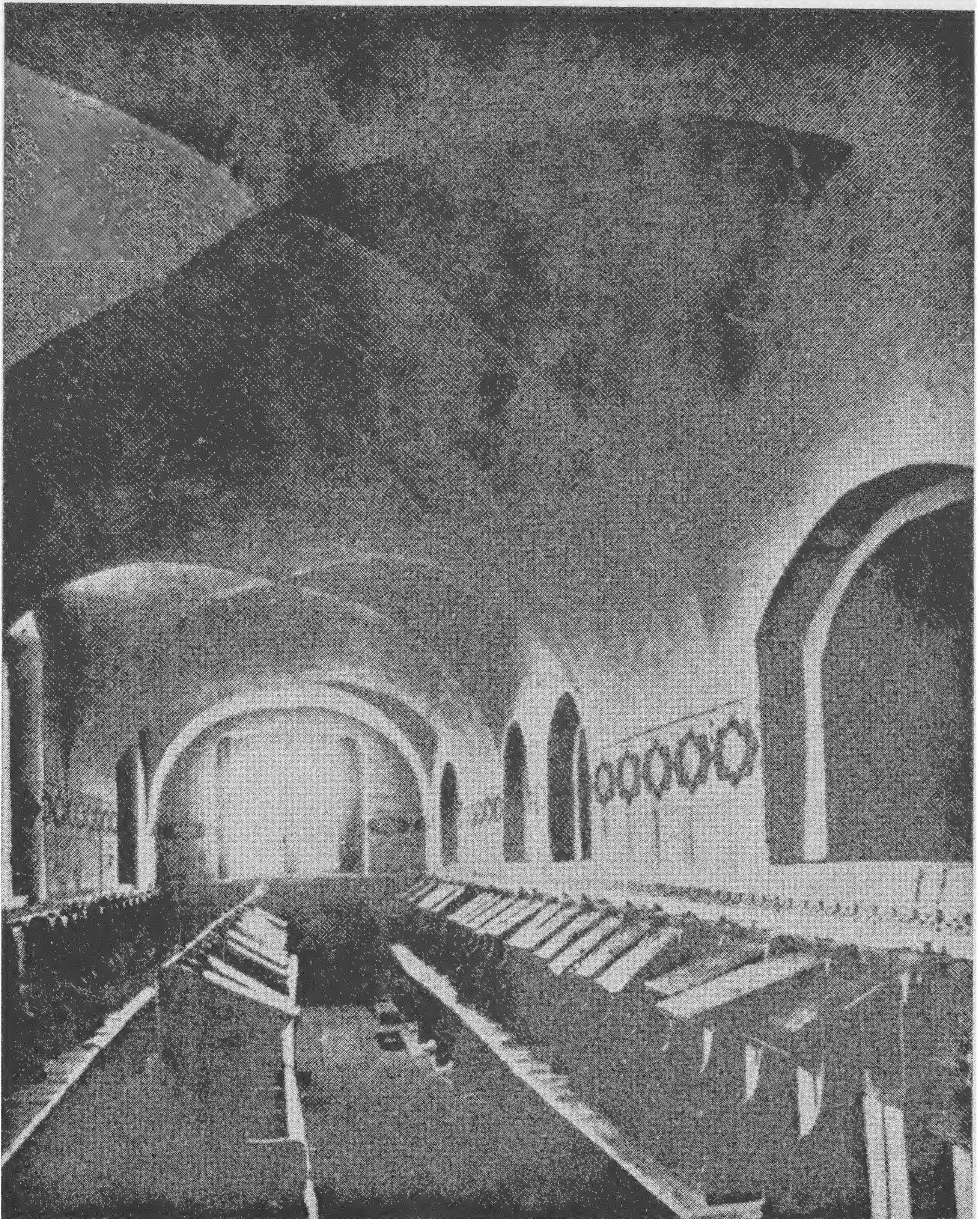
דוד ליפּמאַן, מנחם זילבערשטיין, גייב ליכטנשטיין, אברהם כהן, שמחה ליפּסקי, יצחק קעזמאַן, חיים פּוטערמאַן.

פראַנקרייך

אברהם שטשאָפּע, משה וואַלמאַן, אַנדזשי ברים (גמאַך).

אַרגענטינע

יאַנקל קאָהן. מענדל אָגראָדניק, חיים ליכטנשטיין, סרוליק אָגראָדניק, אברהם שניידער.

די ווייבער־שול — אויבן אויפן שטאָק

נ. ל. בן־סיני

די גרויסע שול

די שול איז געשטאַנען אויף דעם באַרג, וואָס אַנטקעגן דעם שלאָסבאַרג, ווען מ׳קומט אַן פון דער ווייסל. זי איז געווען גרויס, פּירקאַנטיק, מיט אַ טאָפּלטן דאַך. אויף זיין שפּיץ איז געווען אַ פענדל, וואָס האָט זיך געדרייט מיטן ווינט. 10 קילאָמעטער איבער דעם טייך האָט מען זי שוין געקאָנט זען מיט איר פּראַכט.

זי איז געווען באמת פּרעכטיק. ביים אַריינגאַנג פון מערב־זייט זענען געשטאַנען ביימער. די טיר איז געווען אַ ברייטע, אַ טאָפּלטע, געפאַרבט אויף גרין. איבער דער טיר איז געווען אַ בונטער מגן־דוד, איז זיין צענטער איז געווען געצייכנט, תק״ה, וואָרשיינלעך איז דאָס געווען דאָס בוי־יאָר אירס, ס׳הייסט אין יאָר 1745, ווען די שול איז געוואָרן דאָס ערשטע מאָל געבויט.

אין דער לינקער זייט פון מערב איז געווען דער אַריינגאַנג אין די צווייי ווייבער־שילן, אונטן צפון־זייט און אויבן, אויף דער צפון־וואַנט איז אויך געווען אַ טיר. איך געדענקט נישט מ׳זאָל זי האָבן אַמאָל גענוצט. ס׳איז געליגן אַ לאַנגער שטיין וואָס מ׳האָט באַנוצט אַלס טרעפּ. אין עק צפון־מזרח איז געשטאַנען אַ הויכער שלאַנקער בוים, העכער פון דער שול.

דרום־זייט, קעגנאיבער דעם בית־המדרש, איז געווען אַ טיר אַריינצוגיין אין אַ לאַנגן קאָרידאָר ווו מ׳איז אַריינגעגאַנגען אין דער ווייבער־שול.

לינקס פון קאָרידאָר איז געשטאַנען דאָס טהרה־ברעט און די מיטה. אויבן, ביים סוף, איז געווען דער פּאַליש, ווו ס׳האָבן געדאַוונט די חברת השכמה. לעצטנס איז אין פּאַליש געווען דער משרד פון דער קהילה.

איןביידע זייטן פון דער שול — און צפון און דרום — זענען געווען די ווייבער־שילן איין שטאָק הויך. אין דרום־מזרח איז געווען אַ שוצבערגל פון שטיינער. ס׳זענען אויך געווען צוויי טירן אַריינצוגיין פון די ווייבער־שילן אין דער מענער־שול לשעת חירום.

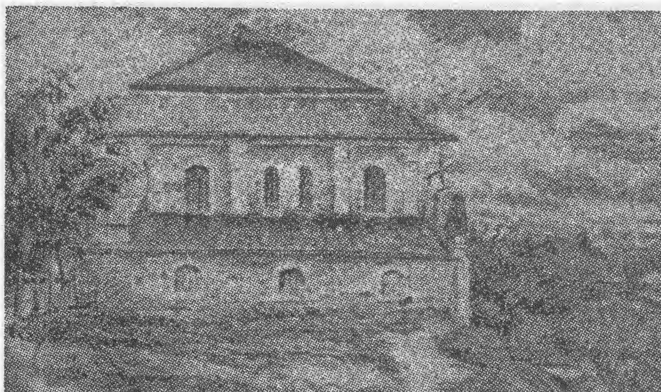
אַריינגייענדיק פון דער הויפּט־טיר פון מערב־זייט איז געווען די קונע מיט צוויי האַלבע רייפן. אין יענע צייטן האָט מען אין די רייפן אַריינגעקלעמט אַלס שטראָף וועמען דאָס בית־דין האָט פאַרמשפּט.

לינקס איז געווען דער כיור. אַז מ׳האָט אויפגעמאַכט די טיר פון שול איז ממש געווען אַ בית־המקדש מעט., אַ פּראַכט. ס׳זענען געווען טרעפּ אַראָפּצוגיין. גלייך קעגנאיבער דעם באַלעמער, וואָס איז געווען אַ שיינער געשניצטער אַ פּאָר מעטער די הייך. פון דרום און צפון איז געווען אַרויפ־צוגיין צו אים מיט טרעפּ. מערב־זייט פון בעלעמער איז געשטאַנען איינגעמויערט די קופּה מתן־בסתר אין גע־שטאַלט פון אַ לייב מיט אַן אָפן מויל פול ווייסע ציין מיט אַ רויטער צונג. דאָרט האָט מען אַריינגעוואָרפן דאָס געלט.

די שול האָט אינעווייניק אויסגעזען פיל העכער ווי אינדרויסן. ס׳זענען געווען 4 ברייטע עמודים, וואָס האָבן געהאַלטן דעם פּולאָפּ.

דער פּולאָפּ איז געווען געטיילט אין ניין געוועלבן (הימלען). אין דער הייך נאָענט פון מזרח־זייט איז געווען די זון־שיין געמאָלט. אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די מאָלעריי געוואָרן באַשעדיקט, האָט מען דאָס רעמאָנטירט, אָבער ס׳איז שוין נישט געווען דאָס וואָס פריער.

נאָכן באַלעמער זענען געווען צוויי סקלעפּיניעס, קנאָפּע צוויי מעטער די הייך, מיט לעכער, מ׳זאָל יום־כיפּור אַריינ־שטעלן די ליכט. אין דער רעכטער זייט פון חזן איז געווען אַ גראָב ליכט פון אַ פּאָר פונט וואַקס, וואָס האָט געברענט אַ גאַנץ יאָר אין די טעג פון שבועות, יום־כיפּור און הושענא רבה. דאָס איז בטל געוואָרן ווען מען האָט געמאַכט עלעק־טרי. נעבן זיי איז געשטאַנען אַ גרויסער מעשענער חנוכה־לאָמפּ. אַרום אַלע זייטן פון די ווענט זענען געשטאַנען בענק צום זיצן מיט ברעטלעך וואָס האָבן זיך אויפגעהויבן און געדינט אַלס שטענדערס. אַ טייל האָבן אויך געהאַט שטענ־

די גרויסע שול

דערס. אין מיטן שול, פון ביידע זייטן, זענען געשטאַנען אין דער לענג טאָפּלטע בענק, ווו מ׳איז געזעסן פּלייצע צו פּלייצע אָדער אין אוקאָס, אַזוי אַז אַלע זענען געזעסן מיטן פּנים צום חזן. פון באַלעמער ביז צום חזן זענען אויך געווען בענק. דער עמוד פון חזן איז געשטאַנען אין דער רעכטער זייט, ווו מען איז אַראָפּגעגאַנגען צום ארון־קודש. אַרום אים זענען געווען געטאַקטע טרעפּ פאַרמאַכטע ווו ס׳זענען גע־שטאַנען די משוררים. אונטער דעם גאַניק איז געווען הויל, אַז אַ מענטש האָט געקענט אַרונטערגיין און ס׳איז דאָרט געליגן אַ גרויסער שטיין. מענטשן האָבן תמיד דערציילט, אַז אונטער דעם שטיין איז דאָ אַ טיפער גרויסער קעלער.

אין דער רעכטער זייט פון ארון קודש איז געווען דער

פלאַץ פון רב. אין דער לינקער זייט — פון מו״ץ. ביים אַריינגאַנג פון שול זענען געווען צוויי הויכע טעראַסעס אַרויפצוגיין אויף טרעפּ, הויך כמעט ביז די פענצטער. פון דער ווייבער־שול. ווען דער חזן האָט געדאַווענט איז מען אַרויפגעגאַנגען זען דעם חזן מיט די משוררים.

די מזרח־וואַנט

דער אָרון קודש איז געמאַכט געוואָרן פון גרויסן קינסט־לער פרידלענדער. ער האָט פאַרנומען כמעט די גאַנצע ברייט פון דער וואַנט. זיין ברייטער פאַרנעם איז געווען צעטיילט מיט 10 האַלב־קיילעכדיקע עמודים, געלאַקירט אויף ווייס און אָפּגעטיילט מיט אַ שורה קיילעכדיקע גאַלקעלעך. אין דער אויי־בערשטער טייל אין דער רעכטער זייט — נחש תיבה מיט אַלע בעלי־חיים, ווי זיי ראַטעווען זיך פון מבול. אין דער לינקער זייט דער שור הבור מיטן לויתן און דער עץ הדעת. אין מיטן 2 לייבן, איינער קעגנאיבער דעם צווייטן און זיי האַלטן דעם כתר התורה. איבער די לייבן איז געשריבן: „ודוד וכל בית ישראל מעלים את ארון ברית ד׳ בתרועה ובקול שופר״. אונטער די לייבן, אין דער רעכטער זייט, — אַ ספר־תורה, איבער איר געשריבן „כתר תורה״, אונטער איר — „תורת ד׳ תמימה משיבת נפש״. אין דער לינקער זייט די הענט, ווי די כהנים דוכענען, אין דער הייך אויפגע־שריבן „כתר הכהונה״ און פון אונטן „כה תברכו את בני ישראל״.

אין דער אונטערשטער טייל העכער איז געשריבן: „שתיקה יפה בשעת התפילה״.

אונטער דעם די כלי נגינה פון די לוויים וואָס ווערן דערמאָנט אין תהלים ק״נ. אונטער די כלי נגינה 4 חיות: דער לייב און הערש, דער אָדלער און לעמפּערט. רעכטס אין דער הייך דאָס בילד פון משה רבינו ווי ער פּאַשעט די שעפּסן און ג—ט באַווייזט זיך אין דעם ברענענדיקן דאָרן־בוים און די אויפשריפט „של נעליך מעל רגליך״. אַ ביסל נידעריי־קער — וווּ אהרון הכהן איז בודק אַ מענטש פון טומאה.

אין צענטער געפינט זיך אַ טאָפּלטער אָרון קודש. ווען מען מאַכט אים אויף הינטן, מאַכט ער זיך אויף אויבן און עס באַווייזן זיך צוויי לייבן. אויף די לייבן דערציילט מען, אַז זיי זענען אַמאָל געווען אין הינטערשטן טייל פון אָרון קודש און ווען מען האָט אים אויפגעמאַכט האָבן זיי אַרויסגעגעבן די ספר־תורה. האָט זיך געטראָפן אַמאָל אַן אורח אין שול און ווען ער האָט דאָס דערזען איז ער געפאַלן אין חלשות. פון דעמאָלט אָן האָט מען די לייבן אַרויפגעשטעלט אין דעם אויבערשטן אָרון־קודש. ווען מען האָט אויפגעמאַכט אונטן זענען די לייבן אַרויסגעקומען אין אויבערשטן אָרון קודש.

צו דעם אָרון קודש איז מען אַרויפגעגאַנגען מיט טרעפּ. אין בײדע זייטן פון זיינע טירן זענען געווען 2 עמודים האַלב־קיילעכדיקע, מיט 2 שיינע וואַנט־לעמפּ. אויף די עמודים איבערן אָרון קודש זענען געשטאַנען צוויי פייגל און איבער זיי אַן אויפשריפט: „ועשית כרובים מזהב מקשה״. קעגנאיבער דעם פרוכת — זייער אַ גרויסער און שיינער זשיראַנדאָל.

אויף דער דרום־וואַנט אין ווינקל איז אויסגעמאָלט די לאַנדשאַפט פון דער שטאָט ווישאָגראַד ווי זי האָט אויסגעזען אין יענע צייטן. אויף דער גאַנצער וואַנט פאַרשידענע חיות און גאַנץ גרויסע הויכע פענצטער געטיילט אויף קליינע שייבעלעך. ס׳זענען אויך געווען 4 פענצטער אין דער ווייי־בער־שול אַריין, זיי זאָלן הערן דאָס דאַווענען.

אויף דער מערב־וואַנט ביים אַריינגאַנג איבער דער טיר איז געשטאַנען דער מלאך המות אין געשטאַלט פון אַ לייב מיט אַ קרוין אויפן קאָפּ, פאַרביסן די ציין און מיט אַ שאַרפן בליק. יעדער האָט עס באַוווּנדערט ווי אַזוי איז עס געלונגען דעם קינסטלער, אַז ער האָט נאָכגעקוקט אין אַלע זייטן.

אין דער זייט פון צפון־וואַנט, וואָס איז געווען פול מיט פאַרשידענע פענצטער, איז געווען דער כסא של אליהו הנביא.

ווען עס איז פאָרגעקומען אַ ברית אין יום־כיפור אָדער אין אַנדערע תעניתים האָט מען דעם ברית געמאַכט אין שול און טיילמאָל אויך שבת.

ביי דער שול זענען געווען דריי גרויסע ווייבערשילן, צוויי אונטן און איינע אויבן. עס איז נישט געווען קיין פלאַץ פאַר פרויען צום דאַווענען אויסער דער שול. ס׳זענען געווען אַן ערך 700 פלעצער. אין דער ווייבער־שול זענען געווען פרויען וואָס האָבן פאָרגעזאָגט און אַ טייל פרויען האָבן נאָכגע־זאָגט ס׳דאַווענען, אָדער די תחינה.

לעצטנס זענען געשלאָסן געוואָרן די ווייבער־שילן צו כל־נדרי, ווייל עס האָט פּאַסירט, אַז ס׳האָט זיך געמאַכט אַ שריפה אין אַ הויז פון אַ ליכט און אַלע זענען געווען אין שול און ביז זיי זענען אַראָפּגעלאָזן האָט געקאָנט געשען אַן אומגליק.

אין שול האָט מען געדאַווענט נוסח אשכנז, געזאָגט יוצרות. חזנים אין שול זענען געווען: ר׳ גאָדל ראָזנבערג, ר׳ ליפּע וויעזשבינסקי. דער לעצטער חזן איז געווען דער שוחט ר׳ אברהם איזראַעלעוויטש. ער האָט געדאַווענט מיט אַ קאַפּעליע פון 20 משוררים אויף נאָטן. די לעצטע יאָרן איז געווען בעל־שחרית אין די ימים־נוראים ר׳ משה טוביה גאָלד. בעל־מתחיל איז די ימים־נוראים זענען געווען: שמואל פּאַקאַרסקי, יאָסל שמידט, הערשל דרעקסלער. שבת, ווען דער חזן האָט נישט געדאַווענט, זענען געווען בעלי־תפילות: הערשל דרעקסלער און יאָסל שמידט, אָדער אברהם חיים פּערעצ׳ס (ליכטנשטיין). ער איז געווען דער באַס ביים חזנ׳ס קאַפּעליע.

גבאים

חיים משה זילבערשטיין, יאָסל שמידט, הערש בוכנער, הערשל דרעקסלער, יעקב־בער דימאַנט און נחמן דימאַנט.

שמשים

יצחק יעקב פּאַפּטשיק, איציק גראַסמאַן, איינבינדער, אבא גראַסמאַן, בער גראַסמאַן, יעקב דוד שולקלאַפּער. זיין

אויפגאַבע איז געווען צו קלאַפּן אין אַ ברעטל וואָס איז געווען הויל, אַז מען האָט געגעבן אַ קלאַפּ האָט מען געהערט זייער ווייט. אַ קלאַפּ האָט מען אויך געגעבן, א) ווען מען האָט אָנגעהויבן דאַווענען, ב) ביי שוכן עד, ג) ווען מען האָט אָנגעהויבן די שטילע שמונה־עשרה, ד) ווען דער חזן האָט געזאָגט די הויכע שמונה־עשרה. ער האָט אויך געהאַט אַ הילצערנעם האַמער. ווען ער האָט געקלאַפּט צוויי קלעפּ. האָט עס געהייסן, אַז ס׳איז דאָ אַ נפטר.

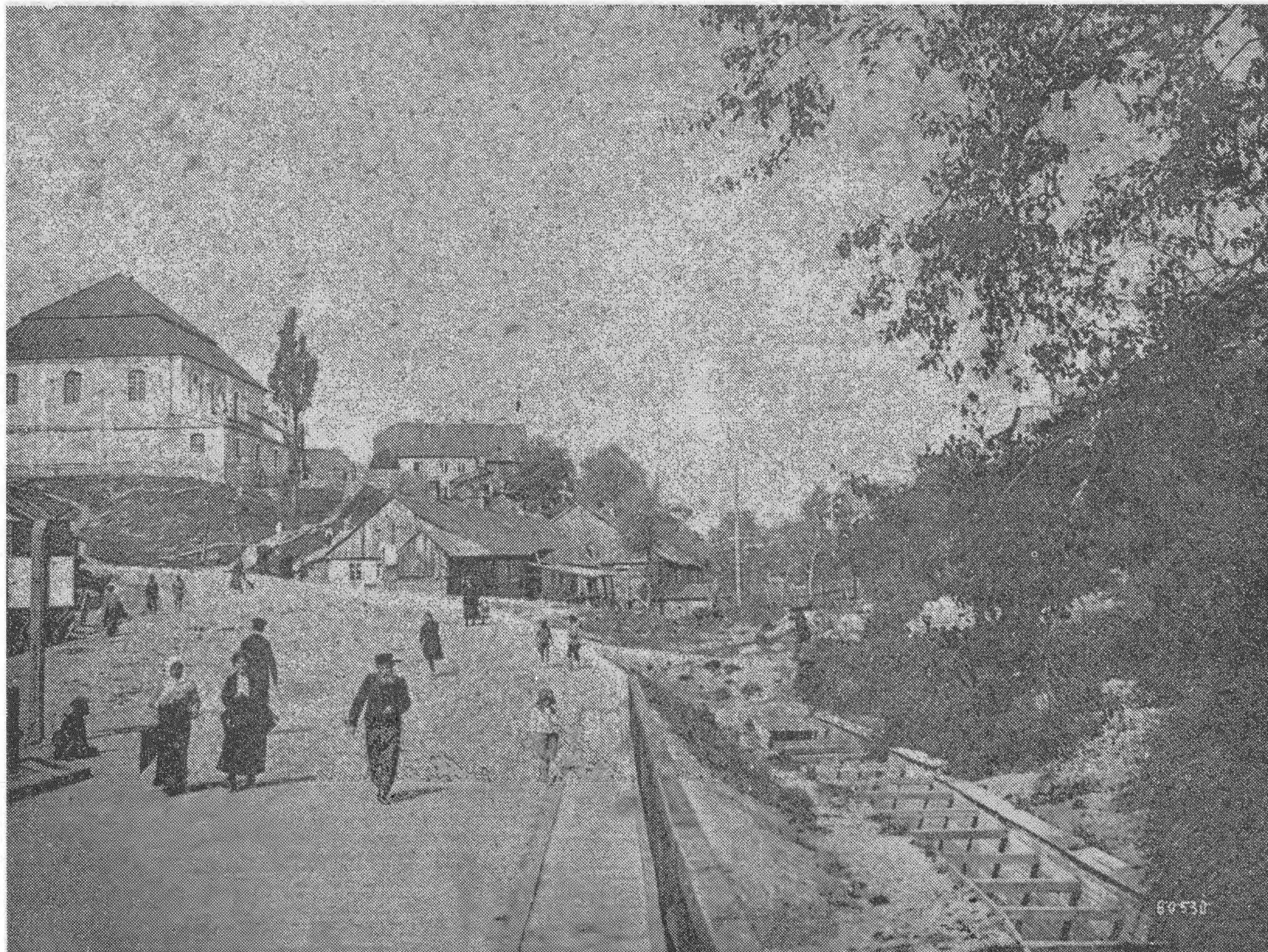
ס׳איז אויך פאָרגעקומען, אַ זמ׳האָט אין שול געגעבן אַ שבועה. דאָס איז געווען ביי אַ שווערער דין־תורה. מ׳האָט דאַן אַוועקגעשטעלט דאָס טהרה־ברעט, אָנגעצונדן שוואַרצע ליכט. מערסטנטייל האָט מען ־יך באַמיט, אַז אַזעלכע שבועות זאָלן נישט פאָרקומען. די לעצטע מינוט האָט מען געמאַכט אַ פּשרה מען זאָל נישט שווערן אַפילו אויף אמת.

ס׳איז אויך פאָרגעקומען אין שול אין מיין צייט אַ חליצה ביי שרה זאַמב, אלי משהס פרוי. זי האָט שפּעטער חתונה געהאַט מיט הענעך צימעסל.

אַ גאַנצע וואָך האָט מען נאָר געדאַווענט מנחה איין מנין. די שול האָט מען געהאַלטן פאַר אַ בית־מקדש קטן. עס איז פאָרגעקומען ביים צאַרס צייטן גאַלוווקעס. דאָס איז געווען ווען די קיסרים האָבן געהאַט געבורטסטאָג, האָבן געמוזט אַלע מלמדים מיט אַלע חדר־קינדער גיין אין שול אַריין און געמאַכט אַ גאַלוווקע. אין די צייטן פון דער פּוילישער רעגירונג האָט מען געמאַכט אין די טעג פון 3טן מאַי און 11טן נאָוועמבער זענען געגאַנגען אַלע קהילה־פאָרשטייער מיט די אָרגאַניזאַציעס און עס איז שטענדיק געווען אַ פאָרשטייער פון דער רעגירונג און דער חזן האָט געמאַכט אַ מי שברך דעם מלוכה־פּרעזידענט. און להבדיל אלף הבדלות, ווען עס איז געווען די יאָרצייט פון ד״ר הערצל ז״ל, כ׳ תמוז, האָט אַ גרויסער טייל יידן געמאַכט אַן הזכרה.

ליידער האָט די נאַצישע בעסטיע חרוב געמאַכט אַזאַ מקום מקדש, אַזאַ פּראַכט. זיי האָבן געצוווּנגען יידן מיט שיסערייען און געשלעגן און מכות־רצח זיי זאָלן אַרונטעררייסן די שיינע מזרח־וואַנט און איינלייגן די שול. עס איז נישט געבליבן קיין זכר פון אונדזער פּראַכט, אויסער די באַשרייבונג און די צוויי בילדער.

זאָלן דורות לייענען און זען ווי אַזוי יידן האָבן געלעבט אין קאָלעקטיוו, בציבור, געשאַפן און געדינט עבודת־הבורא זאָל בלייבן אַ זכר עולם אין דער יידישער געשיכטע די שול פון ווישאָגראָד, וואָס אירע ווענט זענען געווען אָנגעזאַפּט מיט יידישע טרערן פון ווייטיק און פרייד, וואָס איר חלל איז געווען אָנגעפּראָפּט מיט יידישן גייסט, וואָס האָט מיט איר קונסט און שיינקייט באַרייכערט די יידישע נשמה און צוגעגעבן שטאָלץ און גלויבן.

בן סיני דייטש

דאָס בית המדרש און די בתי התפילות

דאָס איז די רשימה פון די בתי תפילה אין ווישאָגראָד:
1. בית־הכנסת, 2. בית־המדרש, 3. גערער שטיבל, 4. וואָרקער שטיבל, 5. אַמשינאָווער שטיבל, 6. גמילות־חסד־קאַסע, 7. האַנטווערקער־פאַראיין, 8. הכנסת אורחים, 9. חברה תהילים ביי אברהם סטאָליאַר, 10. מזרחי, 11. צעירי אגודת ישראל, 12. חברה השכמה.

די שיינע פּרעכטיקע שול איז באַשריבן אין יזכור־בוך דורך וויסנשאַפטלער אויף דעם געביט און ליטעראַטן. דער זמן תפילה אין שול איז געווען שבת 7.30. עס איז אַלע יאָרן געווען אַ סטאַבילער חזן מיט בערך 20 משוררים. זומער האָבן די רבנים געדאַוונט אין שול, פון פסח ביז נאָך סוכות. עס איז געווען אַ תקנה, אַז דעם צווייטן טאָג פּסח און סוכות איז דער חזן מיט דער גאַנצער קאַפּעליע משוררים געגאַנגען דאַוונען אין בית־המדרש און מאיר באַמבערג ז״ל, דער שוחט, וואָס איז געווען דער סטאַבילער בעל־תפילה אין בית־המדרש, איז די צוויי טעג געגאַנגען דאַוונען אַלס שליח־ציבור אין שול.

דאָס בית־המדרש איז געשטאַנען דרום־זייט פון דער שול, אין עק שולבאַרג מיט איין ווינקל ביז אין לאַנגוועגס, אין עק איז געווען אַ שוץ־בערגל פון שטיינער עס זאָל שיצן די וואַנט פון בית־המדרש. עס איז געווען אַ ליק אַריינצוגיין פון מאַרק אין בית־המדרש, צווישן די הייזער פון יעקב וואַלמאַן און שמואל־לייב קרוק.

געדאַוונט האָט מען אין בית־המדרש יעדן טאָג פון נץ החמה ביז האַלב צוועלף בייטאָג, עטלעכע מנינים איינס נאָכן צווייטן. עס זענען געווען אַ סך יידן, וואָס נאָך חצות (האַלבע נאַכט) זענען זיי שוין געזעסן אין בית־המדרש, געזאָגט תיקון חצות, געזאָגט תהילים מיט מעמדות, געלערנט אַ פּרק משניות. ס׳זענען אויך געווען בחורים, וואָס האָבן געלערנט ביז שפּעט ביינאַכט.

אין בית־המדרש און אין שול האָט מען געדאַוונט נוסח אשכנז, מען האָט אָנגעפאַנגען מזמור שיר חנוכת הבית, פרייטיק ביינאַכט געזאָגט במה מדליקין. דעם שיר של יום נאָך עלינו. די חסידים פון די שטיבלעך האָבן געדאַוונט נוסח ספרד. אַ גאַנצע וואָך האָט מען געדאַוונט צוזאַמען אין בית־המדרש. כדי עס זאָל נישט זיין קיין מחלוקת, איז געווען אַ תקנה, אַז ביז 8.30 האָט מען געדאַוונט נוסח אַשכנז און פון 8.30 — נוסח ספרד.

ווינטער האָט מען געדאַוונט מנחה פון 2 אַ זייגער, זומער — פון 4 ביז זון־אונטערגאַנג. ביז די יאָרן 1928 זענען ממש אַלע יידן געגאַנגען דאַוונען מנחה מעריב. ביז אין יאָר 1905 איז געווען איינגעפירט, אַז אַלע מייסטערס מיט די געזעלן: שוסטערס, שניידערס, שטעפּערס, סטאָליערס, זענען צוזאַמען געגאַנגען דאַוונען מנחה מעריב אין בית־המדרש. און די הפסקה פון דער אַרבעט האָט געהייסן חופש. און שפּעטער האָט מען געאַרבעט וויפל עס איז נאָר אַריינגעגאַנגען ביז איינס, צוויי ביינאַכט (אין יאָר 1905, ווען אין פּוילן האָבן זיך אָנגעהויבן די שטרייקן, האָבן די געזעלן אַדורכגעפירט אַ רעפאָרם, אַז זיי זענען מותר אויף דעם חופש בין מנחה למעריב און זיי קענען דאַוונען אין וואַרשטאַט בתנאי זיי זאָלן ענדיקן די אַרבעט צען אַ זייגער. אַזוי האָט מען אַמאָל געאַרבעט אין די קליינע שטעטלעך. אָבער נישט אַלע געזעלן האָבן געוואָלט מיטהאַלטן מיט די שטרייקערס און זענען געגאַנגען דאַוונען אין בית המדרש).

בין מנחה למעריב האָט מען געזאָגט צען קאַפּיטלעך תהילים. און ווען עס איז געווען ר״ל אַ חולה מסוכן, האָט דער גאַנצער עולם געזאָגט תהילים: למנצח מזמור לדוד, קאַפּיטל כ׳ (20), תפילה למשה צ׳ (90), אשרי תמימי דרך. קי״ט (119) און שיר למעלות אשא עיני, קאַפּיטל קכ״א (121), געזאָגט דעם יהי רצון, אויפגעמאַכט דעם אָרון־קודש, געזאָגט שלש־עשרה מידות און געמאַכט דעם חולה אַ „מי שברך״.

אין ווינקל דרום־מזרח, ביי אַ לאַנגן טיש, האָבן געלערנט די חברה חיי אדם. דער רבי איז געווען ר׳ חיים־אהרון פערשט זצ״ל, אַ קאָצקער חסיד מיט אַ לאַנגער ליולקע. אַ ייד אַ גרויסער תלמיד־חכם, אַ פוסק. ווען ער איז שוואַך געוואָרן, אויף דער עלטער, איז געווען דער רבי זיין איידים דער מו״ץ ר׳ דוד צבי לובין זצ״ל. זייער אָפט זענען געקומען מגידים (בעלי דרשערס), משולחים פון ישיבות. זיי האָבן געהאַלטן דרשות און דער עולם האָט געהערט אַ שעה און אַ מאָל מער (ווינטער האָט מען געהאַלטן דרשות פרייטיק ביינאַכט נאָך דעם עסן, ביז צען אַ זייגער) און ביי דער טיר האָבן זיך אָוועקגעשטעלט צוויי חשובע בעלי־בתים און געשאַפן געלט. שבת הגדול האָט דער רב פון שטאָט געהאַלטן די דרשה אין בית־המדרש און שבת תשובה — אין שול. ראש־חודש האָט מען געזאָגט יום כפור קטן אַ זייגער צוועלף ביי טאָג. ביי דעם מנין פון 7.30 יעדן טאָג האָט געדאַוונט דער רב.

גרויס איז געווען דאָס בית־המדרש, אומגעפער 15 מעטער אויף 15. עס איז געווען צוויי אַריינגענג — איין טיר פון מערב־זייט פון הויף, די צווייטע פון צפון־זייט, דורך אַ פעדערהייזל, וואָס איז געווען צום אַרויפגיין אויפן בוידעם. דער אַריינגאַנג פון מערב־זייט איז נאָר באַנוצט געוואָרן ווען עס איז ר״ל געווען אַ חשובער נפטר, איז מען פון איין טיר אַריינגעגאַנגען און מיט דער צווייטער אַרויסגעגאַנגען. ביים אַריינגאַנג פון דער טיר פון צפון זייט איז אין דער לינקער זייט געווען דער כיור. אין דער רעכטער זייט פון דער טיר זענען געשטאַנען צוויי גרויסע טונען מיט וואַסער, עס זאָל זיין אָנצופילן דעם כיור. ווינטער זענען געשטאַנען די טונען אינעווייניק דאָס וואַסער זאָל נישט פאַרפרירן, זומער — אין פעדערהויז. נאָכן כיור, אויף צפון־זייט איז געשטאַנען אַ לאַנגער טיש. אויף דער וואַנט זענען געווען צוויי פענצ־

טער. אויף דער מזרח־וואַנט איז געשטאַנען אַ לאַנגער טיש, ביז דעם אָרון־קודש. ביי דעם טיש איז געזעסן ר׳ מאיר שוחט (דאָ זענען געווען צוויי פענצטער) און געלערנט יעדן שבת, נאָכן שלאָף, מיט אַ גרויסן עולם מדרש תנחומא און פרייטיק ביינאַכט — חומש מיט רש״י. דאָרט האָט געהאָנגען אַ גרויסער נאַפט־לאָמפּ. ר׳ שמואל גראָסמאַן האָט יעדן פרייטיק צוזאַמענגענומען אַ פּאָר גראָשן אויף נאַפט, כדי עס זאָל זיין ליכטיק אַ גאַנצע נאַכט און מען זאָל קענען לערנען פרייטיק ביז שפּעט און ביז שבת פּאַרטאָג. נאָך דעם טיש איז געווען דער ארון־קודש. זייער אַ שיינער ארון־קודש, אַ האַנט־אַרבעט — געשניצטער — אין דער הויך מיט צוויי כרובים. יעדן שבת האָט מען געטוישט דעם פּרוכת און אויך יעדן יום־טוב. ראש־השנה און יום־כיפור האָט מען באַהאָנגען אַ ווייסן פּרוכת.

אַרויפצוגיין זענען געווען דריי טרעפּלעך

אַרום און אַרום איז געווען אַ געטאָקטער גאַנעק (גאַלעריע) מיט צוויי פּאָרענטשעס. אין דער רעכטער זייט פאַרן ארון־קודש איז געשטאַנען דער עמוד ווו דער חזן האָט געדאַוונט. דער עמוד באַפּוצט מיט אַ מעשענעם „ששה נרות״ מיט אַ שיינעם „שויתי״ לנגדי תמיד. הינטער דעם עמוד איז געווען ביים ארון־קודש אַ ספּעציעלער פּלאַץ פאַרן רב. אין דער לינקער זייט פון ארון־קודש איז געווען דער פּלאַץ פאַר מו״צ. נאָכן זיץ־פּלאַץ פון רב איז געווען אַ לאַנגער טיש, באַלויכטן מיט צוויי פענצטער. אויף דער דרום־וואַנט זענען געווען דריי לאַנגע טישן באַלויכטן מיט פינף פענצטער. אויף דער וואַנט האָט געהאָנגען אַ זייגער און די רשימה פון חברת חיי אדם, אויך האָט מעז אויפגעהאָנגען דעם חנוכה־לייכטער צו צינדן חנוכה־ליכט. אין ווינקל פון מערב־דרום איז געשטאַנען אַ גרויסע שאַנק פון ספרים. ביי דעם לעצטן טיש, ביי דער שאַנק זענען געזעסן בחורים און יונגעלייט און געלערנט דעם דף היומי. נעבן דער מערב־וואַנט זענען געווען צוויי גרויסע קאַפּלענע אויוונס, וואָס האָבן געהאַלטן היץ פיר און צוואַנציק שעה, די אויוונס האָט אויפגעשטעלט שמואל ליכטנשטיין, אַרום די אויוונס זענען געווען בענק. יידן זענען געזעסן און זיך געוואַרעמט, געזאָגט תהילים, געשמועסט איבער א דבר תורה, אָדער דערציילט אַ חסידיש מעשהלע. אויף דער מערב־וואַנט נעבן די ווינקלען זענען געווען צוויי פענצטער.

אין מיטן בית־המדרש איז געווען די בימה צום לייענען. אויף דער מערב־זייט פון בעלעמער איז געווען אַ באַנק צו זיצן, ווען מען איז געגאַנגען „הגבהה״, און קינדער האָבן דאָרט ליב געהאַט צו זיצן. אַרום דעם בעלעמער זענען געווען בענק. די בימה האָט געהאַט פיר עמודים פון האָלץ אונטן געמאַליעוועט גרין און אויבן ווייס. אַרויפצוגיין צוויי טרעפּלעך פון צפון־זייט און דרום־זייט. מזרח־זייט פון בעלעמער איז געשטאַנען דער שולחן, וואָס מען האָט געלייענט. אין די זייטן פון שולחן זענען געשטאַנען די צוויי גבאים, הינטערן שולחן איז געווען אַ שענקל, ווו מען האָט געהאַלטן ליכט און וויין לקידוש ולהבדלה. אין מיטן בעלעמער איז געהאָנגען אַ גרויסער לאָמפּ. אין מיטן בית־מדרש אין ביידע זייטן פון דער בימה זענען געווען צוויי דיקע הילצערנע עמודים, אויף זיי איז געווען זייער אַ דיקער בעלעק איבער דער גאַנצער ברייט פון בית־המדרש צו האַלטן די בעלקעס. אויף אַלע טישן זענען געווען אויסגעשניצט פירקאַנטיקע שיסעלעך פאַר וואַסער.

פאַר דעם ערשטן וועלט־קריג, ביז 1914, זענען געזעסן אין בית־המדרש אַ גרויסע צאָל בחורים פון שטאָט און פון שכנותדיקע שטעט, געלערנט און געגעסן ביי בעלי־בתים טעג, אונטער דער השגחה פון הרה״ג זצ״ל ר׳ משה־יחזקאל בידערמאַן און שפּעטער אונטער דער השגחה פון הרה״ג ר׳ דוד באָרנשטיין דעם אבני נזרס אַן אייניקל. משגיח איז געווען ר׳ דוד וויטעלזאָן זצ״ל. מגיד שיעור איז געווען ר׳ אשר מיינוואַלד (קנעפּלמאַכער).

לעצטע גבאים, וואָס איך געדענק זענען געווען ר׳ עקיבא מוליכער ז״ל, ר׳ פישל יאָסקעס ז״ל. א תקנה איז געווען, אַזוי ווי עס זענען געווען זעקס טישן מיט מתפּללים, זאָל יעדע צוויי חדשים זיך בייטן די גבאים, כדי ס׳זאָל שטיין אַ גבאי פון יעדן טיש ביים ספר בעתן טיילן די עליות, עס זאָל נישט זיין קיין מחלוקתן.

ליידער האָט די בעסטיאַלישע חיה אַלץ חרוב געמאַכט. אין ווינטער פון 1939—1940 האָט דאָס בית המדרש זיך געענדיקט, דאָס האַרץ פון ווישאָגראָדער יידן האָט אויפגעהערט קלאַפּן, דער פּלאַץ פון יידישער פרייד און יידישן לייד איז חרוב געוואָרן. מיט יידישע הענט אונטער דער דראָונג פון געווער און געשלעג פון נאַהייקעס האָט מען דאָס בית־המדרש איינגעלייגט און ס׳איז פון דעם נישט געבליבן קיין זכר. די ווענט האָט מען איינגעלייגט, דאָס האָלץ פאַרברענט און אַלע שפּורן פאַרווישט.

זאָלן אַלזאָ, אונדזערע קינדער דאָס לייענען און עס זאָל בלייבן אַ זכרון לנצח ווי עס האָט אויסגעזען דאָס דאַווענען, דאָס לערנען און דער דרך־ארץ אין ווישאָגראָדער בית־המדרש.

מאַרטין זילבערשטיין

די ווישאגראדער סאסייטי אין אמעריקע

אונדזער סאָסייטי אין צפון־אַמעריקע הייסט „חברה בני יעקב דוד אנשי ווישאַגראַד". דער נאָמען אירער אין העברע־אישן צייגט אויף אַן אינערלעכן דראַנג צו יידישקייט. ס'איז תמיד אַזוי געווען, אין יעדן לאַנד, ווען ס'האָט געדראָט מיט אַסימילאַציע אויפן חשבון פון יידיש, און ס'איז געווען אַ געפאַר, אַז די וואָכן־שפּראַך וועט פאַרביטן ווערן אין דער שפּראַך פון לאַנד, צוליב געברויך־באַקוועמלעכקייטן און פאַר־בינדונג־מיטל מיט די היגע איינוווינער, האָט זיך דער ייד אומגעקערט צום עברית, צו זיין נאַציאָנאַלן לשון קודש, כדי צו דערהאַלטן זיין געזעלשאַפטלעכן און ידישן אייביקן גייסט.

די „חברה" איז געגרינדעט געוואָרן אין 11טן נאָוועמבער 1881סטן יאָר.

די גרינדער זענען געווען:

וואָלף ראָזען, ישראל וואָלמאַן, נח סיימאַן, הירש לאַווינ־סקי, מאַקס קאָהן און דוד נוס.

זיי האָבן זיך געשטעלט אַלס ציל, צו העלפן די ניי־געקומענע ווישאַגראַדער יידן קיין אַמעריקע, פאַרלייכטערן זיי געזעלשאַפטלעך זייער איינזאַמקייט אין פעמדן לאַנד, שטיצן זיי מאָראַליש און געבן זיי די ערשטע מאַטעריעלע הילף.

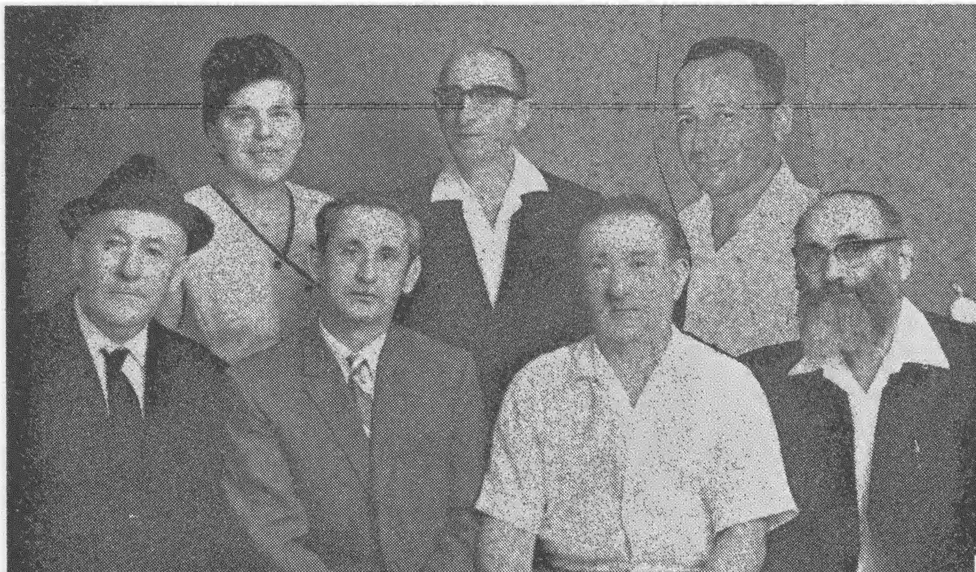
ביז פאַר 10 יאָר האָבן זיי געהאַט אַ גמילות־חסד־קאַסע. די אַלטע געקומענע זענען שוין מער נישט ביים לעבן. היינט ווערט די חברה אָנגעפירט דורך די ברידער אברהם און משה שעער, איינער איז פאַרזיצער און דער צווייטער דינט אַלס זיין וויצע און פאַרטרעטער.

דער מזכיר איז אהרון זאַלצמאַן, אַ סאַכאַטשעווער ייד.

קאַסירער איז סעם באַרנשטיין.

צוריק מיט עטלעכע יאָר האָבן זיי געפייערט זייער 80־יעריקן יובילעאום.

דער ווישאַגראַדער פאַריין (סאָסייטי) אין די פאַראייניק־טע שטאַטן איז איינער פון די עלטסטע פאַראיינען, וואָס זיינע יאָרן זענען ענלעך אין צאָל צו די יאָרן פון זאַכלעכן ציוניזם און זיין גרינדונגס־יאָר פאַלט אויס צוזאַמען כמעט מיט דעם אָנהייב פון די חובבי ציון. מ'קאָן אַלזאָ זאָגן, אַז אין דער אַמעריקאַנער סאָסייטי האָבן ווישאַגראַדער יידן אויסגעדריקט מיט זייער אינטואיציע אַ ברידער־פאַראַנטוואָרטלעכקייט און דערמיט דערהאַלטן יידישקייט און יידישע געזעלשאַפט אין אַמעריקע, ווען פון איין זייט האָבן יידן געשטרעבט איינמאַל־פאַר־אַלע־מאַל גיין קיין ארץ־ישראל און פון דער צווייטער זייט האָבן געמוזט ביז ארץ־ישראל דערווייל זוכן אַן אַנדער גלות־סטאַציע. ווען מיר זענען איצט איינִיקלעך יידישע פון אַמעריקע ציען זיך קיין ישראל און דאָס יידישקייט האַלט זיך נאָך אויף אין דער גאָלדענער לאַקענדער מדינה איז אפשר אַ דאַנק דער דעמאַלטיקע יידישע אינטואיציע, אין וועלכע אונדזערע ווישאַגראַדער האָבן אויך זייערס בייגע־שטייערט.

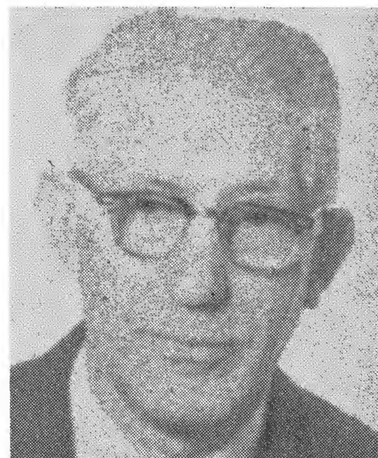

די בוך־קאָמיסיע ביים פאַרענדיקן דעם בוך־צוזאַמענזעץ

שטייען פון רעכטס: ח. רבין, פ. מלינעק, ב. זאַוויערוכע־גוטמאַן.

זיצן פון רעכטס: א. פעלז, מ. וואַלפיש, ח. לעווין, נ. ל. דייטש.

די פארשטייער פון ווישאגראדער אין אמעריקע

דוד ליפמאַן

מנחם זילבערשטיין

גייב ליכטנשטיין

אברהם כהן

שמחה ליפסקי

יצחק קעיזמאַן

חיים פוטערמאַן

מענדל אָגראָדניק

(סאָסייטי־סעקרעטאַר)

איבער ווישאַגראַדער אין אַרגענטינע

בײַ אַ פערציק פאַמיליעס ווישאַגראַדער געפינען זיך אין בוענאָס־איירעס. די מערהייט איז געקומען אַהער ביזן יאָר 1939. די איבעריקע זענען געקומען קיין אַרגענטינע נאָך דער נאַצישער גרויל פון פאַרשידינע לאַגערן.

די פריער־געקומענע ווישאַגראַדער יידן זענען נישט שלעכט סיטואירט. אַ סך זענען סוחרים, וואָס האָבן אייגענע געשעפטן; אַ טייל האָט פאַבריקן און אַנדערע ווידער זענען מענטשן פון מיטלקלאַס, אַרבעטער און האַנטווערקער.

צווישן די וואָס זענען געקומען נאָך דער מלחמה, איז פאַראַן אַ טייל, וואָס ס'איז זיי נישט שלעכט אַוועק און זענען גוט סיטואירט. דער גרעסטער טייל אָבער איז אַרבעטס־מענטשן, פון זיי אַז׳נלכע, וואָס האָבן געענדערט זייערע פאַכן.

קיין געזעלשאַפטלעכע אַרבעט האָט זיך דאָ נישט גע־פירט, ס'איז נישט געווען קיין פאַראיין אָדער ווישאַגראַדער קאָמיטעט. באַלד נאָך דער לעצטער מלחמה, ווען מיר, די שארית הפליטה זענען אָנגעקומען קיין אַרגענטינע האָבן מיר געהערט, אַז ס'איז געווען אַמאָל אַ פאַריין פון ווישאַגראַדער מיט פלאָצקער צוזאַמען, אָבער פאַרוואָס דער פאַריין האָט זיך געשפּאָלטן האָבן מיר זיך ערשט שפּעטער דערוווּסט. די סיבות זענען געווען פאַרשידענע.

מיר האָבן דאָס געהאַלטן פאַר אַ פעלער. ס'האָט זיך געוואָלט זען אייגענע שטאָט־מענטשן און אָפּפילן מאָראַלישע און אויך מאַטעריעלע שטיצע. אָבער מיר האָבן נישט געקענט ענדערן די לאַגע.

איצט, נאָך אַ לאַנגער צייט, האָבן מיר אָפּגעהאַלטן גע־מיינזאַמע שמועסן מיט אונדזעריקע און מיט פלאָצקער אַלט־געזעסענע אין אַרגענטינע און ס'איז געלונגען. מיר האָבן געפּרוּווט פאַרגלעטן פאַרגאַנגענע מיספאַרשטענדענישן און מיט דער איניציאַטיוו פון מיין ברודער ישראליק אָגראָדניק און אַנדערע ווישאַגראַדער, האָבן מיר זיך פאַראייניקט פון דאָס ניי מיט די פלאָצקער. און דער פאַראיין האָט אָנגעהויבן אַרויס־ווייזן סימנים פון לעבן.

איצט האָבן מיר אויך אַן אייגענעם לאָקאַל פאַר ביידע לאַנדסמאַנשאַפטן. דאָס איז אַ לאָקאַל, וואָס מיין ברודער ישראליק האָט געשענקט און דערמיט אָנגעגעבן דעם פאַראיין אַ באַזונדערן ווערט און אינהאַלט.

די ווישאַגראַדער, וועלכע זענען באַשטימט געוואָרן אַלס בוד־קאָמיסיע זענען: ישראליק אָגראָדניק, מענדל אָגראָדניק, אברהם שניידער, יענקל קאָרן און חיים ליכטנשטיין. מיר האָבן געטאָן אַלדאָס מעגלעכע, כדי זיך שטעלן צו אייער רוף אין ישראל און מיר אַרבעטן ווייטער און זענען טעטיק אין דער זאַך.

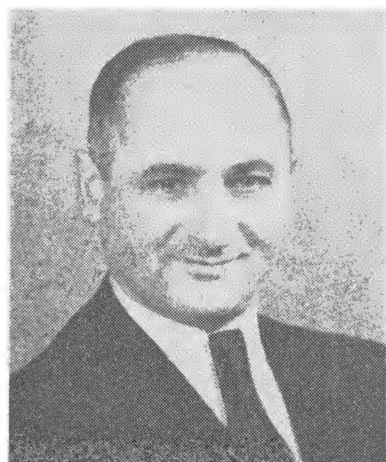

שטייען פון רעכטס: יאַנקל קאָהן, מענדל אָגראָדניק, חיים ליכטנשטיין.
זיצן פון רעכטס: סרוליק אָגראָדניק, אברהם שניידער

מנחם זילבערשטיין

ציוניזם אין ווישאגראַד

אונדזער שטאָט, ווי אַלע קליינע שטעט אין פּוילן, האָט נישט געפירט קיין מאָדערנע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט. ביז אָנפאַנג פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, 1914, האָט ווישאָגראַד נישט געוווּסט פון ציוניזם, ווי אויך נישט פון סאָציאַליזם און אַנדערע מאָדערניסטישע באַוועגונגען.

מנחם זילבערשטיין

ביים ענדע פון ניינצנטן יאָרהונדערט און אָנפאַנג צוואַנציקסטן זענען געווען ביי אונדז אייניקע חובבי ציון, צווישן זיי דער פאַרשטאָרבענער שפּעטערדיקער פּרעזידענט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע נחום סאָקאָלאָוו — אַ ווישאָגראַדער געבוירענער און פּנחס לעווין ע״ה. ספּעציעל געדענקען מיר פּנחס לעווין ז״ל. ער איז געווען איינאונאיינציקער הייסער און אָפּענער חובב־ציון און אין האַרצן געוואָרעמט אַ פלאַמענדן געפיל פאַר אַלץ, וואָס איז פאַרבונדן מיט דער ציוניסטישער גאולה. איך געדענק אים זייער גוט. ווען איך פלעג מיט אים רעדן וועגן ארץ־ישראל, האָט זיך זיין פּנים צעגליט און עס האָט אַרויסגעשיינט אַ חלום פון אַ יידישער מדינה. די איינציקע שטרעבונג זיינע איז געווען צו דערלעבן די יידישע מדינה. ליידער האָט ער זיין שטרעבונג נישט דערגרייכט.

אָבער ער איז געווען דער פאַקעל פון ציוניסטישער וויזיע און פון די פאַן פון ציוניסטישן טרוים, נישט האָבנדיק אונטער זיך קיין נאָכפאָלגער און אידעען־טרעגער.

די יידישע ווישאָגראַדער יוגנט צו יענער צייט האָט נישט געהאַט קיין מאָדערנע אַספּיראַציעס, זי איז דערצויגן געוואָרן דורך טראַדיציע־האַלטנדיקע עלטערן, וואָס האָבן נישט אַריינגעלאָזט קיין נייע געדאַנקען אין זייער נשמה, זענען זיי ממילא געגאַנגען אין זייערע וועגן. דאָס קינד אין שטעטל איז געפירט געוואָרן פון זיין ייִנגסטער קינדהייט אין געשפּאַן פון אַלטע וועגן.

צו דריי יאָר האָט מען אָנגעהויבן גיין אין חדר, צו 7 יאָר האָט מען שוין געקענט דאַווענען און חומש מיט רש״י און מ׳האָט שוין אָנגעפאַנגען לערנען גמרא ביז בר־מצוה. דאַן איז אַ טייל פון דער יוגנט אַריבער לערנען אין בית־מדרש, אַ טייל אין ישיבות אין אַנדערע שטעט, מיט עסן טעג ביי רייכע יידן.

אַנדערע יוגנטלעכע זענען געוואָרן בעלי־מלאכות: שוסטער, שניידערס, קאַמאַשנמאַכערס, זייגערמאַכערס, אָדער געהאָלפן די עלטערן ברענגען פרנסה פאַר זייער פאַמיליע, וואָס האָט אין גרעסטן טייל געציילט ביז 8—10 נפשות. מ׳האָט מיטגעאַרבעט אין פאָטערס געוועלב פון לעבנס־מיטל, שניט־סחורה, אייזן און אַנדערע. די קינדער, ווען זיי זענען עלטער געוואָרן און חתונה געהאַט זענען אַריינגעטרעטן אין פאָטערס געשעפט, מיטגעאַרבעט און מיטגעלעבט...

די גרעסטע צאָל פאַמיליעס, וואָס האָבן אָנגעהויבן צו אַנטשטיין און געוואָלט שאַפן אַ לעבן פאַר זיך אַליין, האָבן נישט געהאַט קיין פּלאַץ אין די עלטערנס געשעפטן און צו אַנדערע ביזנעס האָבן זיי נישט געקאָנט צוקומען, נישט האָבנדיק קיין געלט, קיין מוט און קיין פאַרברייטונג דערצו. ס׳איז בעריקע האָט געמאַכט דער פּוילישער אַנטיסעמיטיזם, וואָס האָט באַשרענקט די יידישע איניציאַטיוו און ענערגיע.

מיטן אָנפאַנג פון די 20־ער יאָרן פון 20־סטן יאָרהונדערט האָט די יוגנט אין פּוילן און אויך ביי אונדז אין ווישאָגראַד אָנגעהויבן טראַכטן וועגן זייער צוקונפט און וועגן דער לאַגע, אין וועלכער זיי האָבן זיך געפונען. די ייִנגע מענטשן האָבן דערוואַכט, געזען, אַז די עלטערן האָבן פאַר זיי נישט צוגעגרייט קיין וועג, האָבן זיי אָנגעהויבן זיך אָרגאַניזירן, שאַפן ביבליאָטעקן, אויסברייטערן זייער בליק און אָנשויאונג און מיט דער הילף פון קולטור און אָרגאַניזאַציע פּראָבירן לעזן זייערע אייגענע פּראָבלעמען.

די ביבליאָטעק, וואָס איז געשאַפן געוואָרן, איז געווען פון יידישע ביכער, וואָס יעדער האָט געהאַט און זיי געשטעלט דער געזעלשאַפט צו פאַרפיגונג.

די לייַ־ביבליאָטעק האָט זיך געעפנט מיט 50 ביכער און אין איניקע יאָר אַרום האָט זי שוין געציילט אַריבער 1000 ביכער העברעאישע און יידישע. דאָס אַלץ פון מיטגלידס־אָפּצאָל, התלהבות און איבערגעגעבנקייט צו דער זאַך, וואָס די ווישאָגראַדער יוגנט האָט אין איר אַריינגעלייגט, וויסנדיק, אַז מיט דער ביבליאָטעק פאַרברייטערט זי האָריזאָנטן און אָנשויונגען פון מענטשן אין שטעטל.

די גרינדער פון דער ביבליאָטעק, וואָס האָבן איר געווידמעט זייערע כוחות און הייסן ווילן זעען געווען פּנחס

לעווין, יאָסקע לעווין, דוד ליפּמאַן, יהודה לוזער קליין, הענעך כהן, יחיאל משה און מאיר כהן, פייוול מאיר לכיטנשטיין, איכל גערשט און טוביה גאָלדמאַן.

„מרכז הציונים" האָט מען איר אַ נאָמען געגעבן, און זי איז טאַקע געווען דער מרכז, דער צענטרום און מיטלפּונקט פון דער ציוניסטישער טעטיקייט. די יוגנט האָט אָנגעהויבן לייענען אירע ביכער, ס'זענען פאָרגעקומען פאַרזאַמלונגען, פאָרלעזונגען, מיטינגען איבער פאַרשידענע טעמעס, וועלכע האָבן אינטערעסירט דער יוגנט. זי איז געווען די טרייבקראַפט.

די דיסקוסיעס זענען געווען טיפע, לעבעדיקע און ברויזנדיקע. ס'זענען געקומען גאַסטרעדנערס פון דער אַרומיקער געגנט ווי אויך דעלעגירטע פון וואַרשעווער ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, וועלכע האָבן מיט אַלע כוחות אויפגעקלערט דער יוגנט און געבראַכט זי צום דענקען און צום מאָדערניזירן אירע אָנשויאונגען אויפן לעבן בכלל און אויפן יידישן לעבן און גורל בפרט.

די יוגנט האָט געזאַפּט דאָס נייע און געברויזט געזעלשאַפטלעך. זי האָט אָנגעהויבן אָנטייל צו נעמען אין אַלע לעבנס־וויכטיקע געשעענישן אין שטאָט און אין פוילן און זיך ברענגען צום אויסדרוק, מיט טאַט און וואָרט אויף אָרטיקע און וועלטלעכע געביטן, אומעטום, ווו פּראָבלעמען זענען געשטעלט געוואָרן און געזוכט זייער ליזונג.

שוין באַלד זענען אַנטשטאַנען אין ווישאָגראָד אינסטיטוציעס, ס'האָבן זיך געשאַפן קאָמיטעטן פאַרן קרן־קימת, קרן היסוד, יידישע באַנק און גמילות־חסדים־קאָסע צו העלפן יידישע הענדלער און האַנטווערקער אין זייער עקזיסטענץ אונטער דעם שווערן אַנטיסעמיטישן דרוק וואָס דער בושעווענדער אַנטיסעמיטיזם אין פוילן האָט אָנגעהויבן אויסצואיבן.

ביי די וואַלן צום סיים און סענאַט האָט ווישאָגראָדער יוגנט אָפּגעשפּילט אַ וויכטיקע ראָל ביים אויפקלערן זאַכן, וואָס דאָס פאָלק האָט באַדאַרפט וויסן און אָנטיילנעמען אין די וואַל־קאָמיטעטן מיט איר גאַנצער פולבלוטיקייט.

אין יענע יאָרן איז אויך אַנטשטאַנען אַ לינקע יוגנט־באַוועגונג אין שטאָט, וואָס האָט געריסן די יוגנט־אויפמערקזאַמקייט צו זיך און האָט געבראַכט צו פּאָליטישע רייסענישן אין דער יוגנט.

דער „מרכז הציונים" איז געוואָרן דער ציל־ברעט פון די רייסענישן, יעדער פון די צדדים האָט געוואָלט דאָמינירן אין אים און אויך אין אַנדערע אינסטיטוציעס, אָבער שטירצן האָט מען געשטירצט נאָר דעם ציוניזם, ווייל ער האָט אַנטדעקט דעם אָפּגרונט, וואָס לויערט פאַר יידן דאָ, צי איז דאָס

דער „מרכז הציונים"

אין אַ כלומרשט גערעכטן רעזשים פון גויים אָדער אין אַ שאָווינסטיש אָפּגעשטאַנענעם רעזשים.

נאָך לאַנגע יאָרן פון שטרייטן און דיסקוסיעס, האָט די ציוניסטיש דענקנדיקע יוגנט געזיגט און די לינק־געשטימטע האָבן געמוזט אַרויסטרעטן פון מרכז הציונים און שאַפן אַן אייגענע ביבליאָטעק מיטן נאָמען „אַרבעטער־ביבליאָטעק״. אין אמת׳ן איז דאָס געוואָרן דער צענטער פון קאָמוניסטישער טעטיקייט פאַר דער גאַנצער געגנט און, ווי מ׳האָט געזאָגט צו יענער צייט, אויך געשטיצט געוואָרן דורך דער רוסישער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. זי האָט אין די ווישאָגראָדער לינקע אָנפירער געזען טיכטיקע מענטשן, וועלכע קאָנען אָנפירן מיט דער אַרבעט אין דער גאַנצער סביבה, און האָט זיי געפלעגט און געציכטעט.

דער קאַמף פון די צוויי עקסטרעמע ריכטונגען איז פאַרשאַרפט געוואָרן אין דער יידישער גאַס. ס׳האָט זיך געהאַנדלט אין וויכטיקע ענינים, ספּעציעל — אין דער לעזונג פון דער יידישער עקזיסטענץ און דער צוקונפט פון דער יידישער יוגנט.

פאַר אַ מאָל האָבן די לינקע עלעמענטן אויפגעוואָרפן אויף אונדז אַן עפנטלעכן וואָרט־קאַמף און אויפגעפאָדערט די ציוניסטן צו אַ דיספּוט איבער דער טעמע: „ציוניזם אַ ווירקלעכקייט אָדער אַן אוטאָפּיע״.

מיר האָבן נישט געהאַט קיין אויסוועג, מיר האָבן געמוזט אָננעמען די אויפפאָדערונג. מיר האָבן געמיינזאַם אָפּגעהאַלטן זיצונגען, ווו מיר האָבן אויסגעאַרבעט אַ טאָג־אָרדענונג מיט אַ רעדנער־אָרדענונג פוןביידע צדדים. מיר פון אונדזער זייט האָבן באַשלאָסן זיך צו האַלטן ענג צו די באַשלאָסענע רעגולן, דערביי האָבנדיק ספקות צום צווייטן צד, ווייל ער איז געווען אויפריכטיק און זיין לאָזונג, אַז „דער ציל באַרעכטיקט די מיטלען״ און אונדז איז שווער געווען מיט אַזאַ אָנשטענדיקייט צו קאָנקורירן.

דער דיספּוט איז פאָרגעקומען אין גרעסטן זאַל פון שטאָט — אין פייערלעשער־זאַל.

פון דער ציוניסטישער זייט איז אַרויסגעטראָטן הענעך כהן און יהודה אלעזר קליין. פון צווייטן צד איז אַרויסגעטראָטן יענקל ליכטנשטיין און טובה יהודית גאָלדמאַן.

דער זאַל איז געווען געפּאַקט, אַריבער 1500 מענטשן זענען געקומען בייצוזיין דאָס וואָרט־געפעכט, אום זיך צו קאָנען פונאַנדערקלייבן אין וועלט־פּראָבלעמען. אַלץ איז געווען גרייט צו אַן אָפנהאַרציקן מיינונגס־אויסטויש, וועמענס אויסגאַנג זאָל זיין גוט פאַר אַלע אונדזערע יידן. אָבער ווי פאָראויסגעזען האָט דער לינקער צד נישט געהאַלטן דעם אָפּמאַך און כדי צו פאַרטושן די פאַר זיי נישט־גינסטיקע רעזולטאַטן, האָבן זיי נישט דערלאָזט אונדזער לעצטן רעדנער אויסהאַלטן די 30־מינוט רעדע, ווי ס׳איז געווען אָפּגעמאַכט און אין די ערשטע 10 מינוט האָבן זיי אויסגעבראָכן מיט אַ געזאַנג פון „אינטערנאַציאָנאַל״ און געשטערט און אויפגעריסן די פאַרזאַמלונג.

דער זיג איז דאָך געווען אונדזערער. די שטאָט איז געווען אונטערן רושם, אַז מיר האָבן גוט און לאָגיש פּאַרטייִדיקט אונדזער שטאַנדפּונקט, אין דער צייט ווען דער לינקער צד האָט באַנוצט דעמאַגאָגיע און זיך באַנוצט מיט אַרגומענטן, וואָס זענען אָפט געווען ווייט פון אמת.

די שטאָט איז פון דאַן פאַרטיילט געוואָרן אויף אָנהענגער פון ביידע צדדים און ס׳האָבן זיך געשאַפן צוויי עקסטרעמע ריכטונגען, הגם נישט ביידע פון זעלבער גרייס און צאָל. דער קאַמף איז אַוועק און האָט זיך געצויגן ביזן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג.

פון דעם דיספּוט אָן האָט די געזעלשאַפט אין שטאָט אויפגעלעבט. די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע איז געוואָרן זייער אָנגעזען אין ווישאָגראָד און האָט אויסגעאיבט איר איינפלוס אויף אַלע געביטן, כדי צו ריכטן די רעזולטאַטן צום ציוניזם און ציוניסטישן צוועק.

אונדזערע פאָרשטייער זענען געווען אין שטאָט־ראַט, אין דער באַנק און אין קהילה. די ציוניסטישע טעטיקייט האָט זיך פאַרברייטערט, קרן קיימת און קרן היסוד זענען געוואָרן ברייט אָנגענומענע אינסטיטוציעס, האָבן געשאַפן פון יאָר צו יאָר מער געלט און מענטשן האָבן אָנגעהויבן צו טראַכטן קאָנקרעט וועגן עולה צו זיין קיין ישראל, צי דורך צוגעטיילטע סערטיפיקאַטן צי אַפילו אומלעגאַל.

*

אַ קאָמפּליצירטע דערשיינונג איז געווען די באַציאונג פון דער חסידיש־אָרטאָדאָקסישער באַפעלקערונג צו אונדז. דער דראַנג נאָך וויסן און דער קאָנקרעטער צוגאַנג, וואָס מיר האָבן דערוועקט אין די קרייזן פון דער יוגנט האָט אונדז געבראַכט שנאה פון די רעליגיעזע פאָלקס־שיכטן. ספּעציעל פון דער אגודת ישראל. זיי האָבן אונדז פשוט געהאַסט, אין דער צייט ווען די אָנפירער פון דער אגודת ישראל האָבן אונדז אָנערקענט אַלס גלייכע וואָרטזאָגער אין אַלע פראַגן פון יידישן לעבן.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע האָט אַריינגעבראַכט פיר פאָרשטייער אין שטאָטראַט. אויף דער צאָל פון 8 יידן דאָרט און אַלע זענען אויסגעוויילט געוואָרן אין דער שטאָט־פאַרוואַלטונג. די אָנפירערשאַפט פון יידישן טייל אין שטאָט־ראַט איז איבערגעגאַנגען אין אונדזערע הענט און אונדזער גרופּע האָט דאָמינירט אין אַלע וויכטיקע פראַגן אין שטאָט־פאַרוואַלטונג.

ס׳איז כדאי צו פאַרצייכענען, אַז מיר האָבן באַוויזן צו קומען צו אַן אָפּמאַך מיט די פאָרשטייער פון דער אגודה, און מיט זייער הילף האָבן מיר דאָס ערשטע מאָל אין דער געשיכטע פון שטאָט־ראַטן, דורכגעפירט אַן אַקצעפּטירונג פון אַ יערלעכער סומע פונעם בודזשעט פון שטאָט פאַרן קרן קיימת לישראל און די זעלבע סומע פאַר דער „בית יעקב״־שולע. דאָס איז געווען אין יאָר 1933. ס׳איז אפשר אויך דאָס איינציקע מאָל אין דער געשיכטע פון אגודת ישראל־מיטגלידער אין שטאָט־ראַטן צו שטימען פאַר אַ סובסידיע פאַרן קרן קיימת.

אין די 30־ער יאָרן האָט סקלאַדקאָווסקי אַרויסגעלאָזט אַ לאָזונג „שלאָגן יידן — נישט, אָבער באָיקאָטירן יאָ״. דאָס האָט באַדייט: אויסראָטן יידן, אָבער מיט עלעגאַנטע מיטלען.

ס׳איז געװען אַן אַנטיסעמיטישער ציל, װאָס מ׳דאַרף אים דערגרייכן מיט אייראָפּעאיש־דעמאָקראַטישע װעגן. און די געפאַר איז געװען אַ שאַרפע, װייל זי האָט געגעבן אַ לעגאַלי־זאַציע דעם ענדעקישן טייל באַפעלקערונג, כדי אָפּצוקילן זייערע פרעטענסיעס צו דער רעגירונג, אַז זי איז נישט גענוג פויליש־נאַציאָנאַליסטיש. מיר האָבן געװוסט פון דער געפאַר און געשטאַנען אויף דער װאַך. אויב דאָס װעט געשען אויך ביי אונדז.

און ס׳איז געשען:

באַלד נאָך סקלאַדקאָװסקיס רוף האָט דער סטאַראָסטע פון פּלאָצק אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, מ׳זאָל אין פאַר־לויף פון פיר װאָכן אַרונטעררייסן אַ גאַנצן יידישע קװאַרטאַל פון שטאָט, װוּ עס האָבן געװוינט ביי אַ 100 יידישע פאַמי־ליעס דורות־לאַנג. דאָס זענען געװען ירושה־הייזער, װוּ ס׳האָבן געװוינט קינדער, יורשים ממילא מיט אַ צאָל טאָפּלטע פאַמיליעס פון 5—6 נפשות אין איין שטוב, מיט זייער האַנט־װערק־פּרנסות אין שטוב.

דער מאָטיװ איז געװען פאַרשענערן דאָס שטאָט־אויסזען, אָבער דער ציל איז געװען אַװעקנעמען דעם באָדן פון יידן און זייערע עקזיסטענץ־באַזעס. דאָ האָבן די ציוניסטישע ראָט־מענער זיך געשטעלט מיט זייער „אויפטועז" און ענערגיע און אַרונטערגעריסן די גרויזאַמע גזירה. די ציוניסטישע ראַטמע־נער האָבן ממש אָפּגעראַטעװעט יידיש לעבן און פאַר־מעגן פון אונטערגיין און יידן פון פאַרצװייפלונג.

ס׳איז אונדז געלונגען צו מאַכן אַן אָפּמאַך מיט די סאַנאַציע־ראַטמענער, מיר זאָלן שטימען פאַר זייערע אַנדערע פאַרשלאָגן קעגן די ענדעקעס און מבטל זיין מיט זייערע שטימען די יידישע גזירה. פריער האָבן מיר פאַר־שיבן איר אויספיר ביז אַ יאָר, כדי כלומרשט אויסבויען די יידן אַנדערע װוינונגען, אָבער די אַנטיסעמיטישע כוונה פון ענדעקיש געשטימטן סטאַראָסטע איז שוין קיינמאָל נישט פאַרװירקלעכט געװאָרן.

*

איך דערצייל דאָס און דערמאָנענדיק זיך אין די אַלע אונדזערע טאַטן, װאָקסט אויס פאַר אונדזערע אויגן דער מרכז הציונים אַלס פּאַרטיי, אָדער באַװעגונג פון אומגעהויערן װערט און קראַפט.

דאָס איז געװען אַ ראָם פון מענטשן, װאָס האָט מיט טי־פער פאָלקס־אינטואיציע געפּירט אירע אָנהענגער צו אַ „יידיש נאַציאָנאַל געזיכערטער היים", װייל דאָ איז מער קיין פּלאַץ און קיין צוקונפט נישטאָ פאַר יידן. אָבער זי האָט אויך אײנצייטיק נישט פאַרנאַכלעסיקט די יידן פון שטאָט ביז דער עליה, און פאַרטיידיקט זייער געזעלשאַפט און זייער עקזיסטענץ און זיכערהייט מיט ענערגיע און מוט.

ס׳איז געװען די אַלגעמיין־ציוניסטישע פּאַרטיי אין װוי־שאָגראָד, אַ באַװעגונג פון צוקונפט, אידעען און קעגנװאַרטס־פּאָליטיק, װאָס װאָלט אפשר מיט לויף פון יאָרן געראַטעװעט אויך אירע קעגנער אין װישאָגראָד, װען די יאָרן װאָלטן גע־װען אין אירע הענט.

ליידער האָט דער גורל אַנדערש געװאָלט!

געדענקענדיק און באַװיינענדיק אונדזערע פירער, אונ־דזער יוגנט און חברים געדענקען מיר אויך צום גוטן אונ־דזערע קעגנער.

דאָס זענען געװען טייערע יידן לויט זייער אויפפאַסונג און ריכטונג. באַװיינען מיר אויך זיי און שטעלן אַן אָנדענק אַלע טייערע װישאָגראָדער יידן. הי״ד.

דוד ליפּמאַן

דער „מרכז הציונים“

אָנגעהויבן האָט עס זיך אַרום יאָר 1915. די שטאָט איז דאַן געווען אָקופּירט דורך די דייטשן. עס האָבן זיך צוזאַמענגענומען עטלעכע יוגנטלעכע, געגרינדעט אַ ביבליאָטעק און איר אַ נאָמען געגעבן „ציוניסטישע ביבליאָטעק“. אַזוי אַרום האָט זיך אָנגעהויבן די טעטיקייט פון אַלגעמיינעם ציוניזם אין שטעטל.

פון די גרינדער געדענק איך: יאָסקע לעווין, איכל גערשט, יהודה־לוזער קליין, יחיאל משה קאָן, מאיר קאָן, און איך, דער יינגסטער צווישן זיי.

די ביבליאָטעק איז געווען ביי שמואל ליכטנשטיין אין הויז. די ערשטע געלטער זענען געקומען פון פאַרשידענע מנדבים. אַחוץ דעם האָבן מיר צוזאַמען גענומען ביכער אין די הייזער און אויך יעדעס מאָל געקויפט נייע ביכער אין וואַרשע.

ס'איז געווען אַ טעטיקייט וואָס האָט זיך אָפּגעפילט אין שטאָט און געבראַכט צו אַן אויפלעבונג אין דער געזעלשאַפט. פון מאָל צו מאָל זענען צוגעקומען יוגנטלעכע, ווי משה מיכל זשיכלין, הענעך קאָן, מאַרקוס גמאַך, ח״ל משה קאָן, יידל דייטש, שמחה גאָדלס און גרשון עפּשטיין. דער לעצטער האָט אָנגעהויבן געבן לעקציעס אין עברית ס'זענען געווען אויך פיל מיידלעך, וואָס האָבן מיטגעהאָלפן אין דער אַרבעט ביים אַרויסגעבן ביכער פאַר די לייענער. זייערע נעמען געדענק איך נישט, אָבער מ'דערמאָנט מיר מלכה שוירץ, גאָלדע קאָן, גאָלדע אייזנבערג א״אַנד.

נאָכדעם האָט מען געשאַפן אַ דראַמאַטישע סעקציע, אונטער דער אָנפירונג פון אַ לאָדזשער ייד מיטן נאָמען פייעס. ער איז געקומען אַרבעטן ביי דער בריק איבער דער ווייסל, אַלס סטאָליאַר. ער האָט שיין געזונגען. מיט אים האָט מיטגעשפּילט אין אונדזער סעקציע זיינס אַ שוועסטער; כ'געדענק זי ספּעציעל פון אירע ראָלן אַלס דינהלע אין „בר־כוכבא“ און שולמית פון גאָלדפאַדען.

מיר האָבן געפירט אויך אַן אויפקלערעריש־אידעאָלאָגישע אַרבעט. מיר האָבן געהאַט אָפטע פאַרזאַמלונגען, אָנגעפירט האָט זיי יאָסקע לעווין אַלס יושב־ראש און איך אַלס מזכיר.

מיר האָבן געהאַט אויך טאַנץ־אָוונטן. די שטאָט האָט געקאָכט, ווען מ'האָט זיך דערוווּסט, אַז מיר טאַנצן בחורים מיט מיידלעך צוזאַמען.

ס'האָט זיך געפירט אַ שיינע און לעבהאַפטע טעטיקייט.

דער מיטלפּונקט איז אָבער געווען די ביבליאָטעק. זי האָט געציילט עטלעכע הונדערט ביכער, יידישע, העברעישע און אַ ביסל פּוילישע.

שפּעטער האָבן זיך געשאַפן נייע גרופּעס, נייע נעמען: „צעירי ציון“, „פּועלי ציון“ א״אַנד. יעדער האָט געוואָלט אויף זיין שטייגער עפּעס אויפטון, די וועגן זענען געווען „חלומותדיקע“ און חלומות זענען אינדיווידועל. אָבער אַלע וועגן האָבן געפירט צו איין ציל:

צוריק דעראָבערן ארץ־ישראל און ווערן אַ פאָלק מיט פעלקער גלייך.

1960. די „פּאַדי“ מיט ר' דוד ליפּמאַן

א. ראָטבאַרט

„הנוער הציוני" אין ווישאגראד

ס'איז מיר שווער פעסטצושטעלן גענוי ווען די באַוועגונג איז אַנטשטאַנען, הגם מיר ווייסן, אַז דאָס איז געווען ביים צוזאַמענפאַל פון דעם השומר הצעיר אין שטעטל.

הנוער הציוני האָט אויך לאַנג נישט אָנגעהאַלטן און נישט געציילט קיין סך מיטגלידער, אָבער איר קורצע, פילפאַרביקע טעטיקייט און איר מענטשן־אַקטיוו, האָבן אַן אומגעהויערן ווערט, ווען מען פאַרצייכנט די געשיכטע פון נאַציאָנאַל־פּערזענלעכע ראַנגלענישן פון אונדזער יוגנט, זיין רעאַגירן אויף לעבנס־דערשיינונגען אַרום אים און זיינע פראַגן־לעזונגען.

מיטן פאַלן פון השומר הצעיר האָט זיך ביי אונדז אָפּגעפילט אַ דרינגענדיקע באַדערפעניש פון אַ ריין דערציערישער און ריין נאַציאָנאַלער יוגנט־באַוועגונג. די מערהייט אונדזערע האָט נישט געזען פאַר גוט דאָס אַריינמישן די יונגע שיכטן פון דער יוגנט אין דער טעטיקייט פון די עלטערע, וואָס זייערע פּראָבלעמען האָבן זיי געוואָלט לייזן מיט אָפּעראַטיווע מיליטעריש־נאַציאָנאַלע מיטלען, אָדער מיט רעוואָלוציאָנער־סאָציאַלע וועגן פון ריין עקאָנאָמיש־מאַטעריעלן קריטעריום, ווייל ביידע האָבן זייער ענערגיע געשעפּט פון גאַנץ אויסערלעכע קוואַלן און נישט געהאַט אַלס ציל דאָס קריסטאַליזירן די כאַראַקטער־אייגנשאַפטן פון דעם יונגן קינד און דאָס ווענדן זעלישע פּראָצעסן ביים יוגנטלעכן אין געווינטשענע ריכטונגען.

דער מאַנגל אין דערציונגס־קרעטיעריעס ביי די עקזיסטירנדיקע באַוועגונגען האָט געבראַכט אייניקע בעסערע יוגנטלעכע פון שטאָט צום אויפשטעלן דעם „הנוער הציוני", וואָס האָט געהאַט אַ ריין נאַציאָנאַלע באַפּאַרבונג און איז געווען אין יסוד אַ סקויטיש־דערציערישע יוגנט־ראָם.

אינטערעסאַנט , אַז צווישן די אויבן דערמאָנטע יוגנטלעכע זענען געווען ייִנגלעך און מיידלעך, וואָס האָבן געהאַט עלטערע ברידער און שוועסטער אין אַנדערע באַוועגונגען, און מיט זייער נישט נאָכגיין די דערוואַקסענע האָבן זיי באַוויזן אַן אידעאישע זעלבשטענדיקייט און פּערזענלעכן מוט.

אַזעלכער איז געווען שמחה שלאַדאָוו, אַ ברויזנדיקער, ענערגישער בחור, וואָס האָט זיין גאַנצע גייסטיקע קראַפט געווידמעט דער פאַרטיפונג פון די באַוועגונגס־מעטאָדן. אַזעלכע זענען אויך געווען חנה ראָטבאַרט, ביילע, מינדל, בלהה ליפּסקער, שמחה פּוטערמאַן, שמחה בראַווערמאַן און אָשר זאַיאָנץ.

זיי האָבן זיך אַרויסגעריסן פון זייער געזעלשאַפט און מיליע, אָפּגענויגט פון די אָנגענומענע ראַמען און זיך געשטעלט צו דיספּאָזיציע פון דעם דאַן אומפּאָפּולערן אידעען־וועג.

זיי זענען געווען די עלטערע סקויטן־שיכט, וואָס האָט געפירט מיט דעם קן און אים געריכטעט אויפן וועג פון זעלבסט־דערציאונג צו פאַרווירקלעכונג פון עלייה. אין יאָר 1939 האָבן זיי אַליין זיך צוגעגרייט צו עלייה. אין דעם יאָר איז אַרויס די ערשטע גרופּע פון הנוער הציוני אויף הכשרה קיין טשענסטאָכאָוו נעבן גראַיעוויץ, און צו אונדזער גרויסן באַדויערן זענען זיי קיין ארץ־ישראל נישט פאַרפאָרן.

די באַוועגונג האָט געקעמפט פאַר איר עקזיסטענץ, זייענדיק איזאָלירט אַפילו פון איר מוטער־אָרגאַניזאַציע און וועמען אַפילו די ציונים־כלליים האָבן געהאַלטן פאַר אַ שטיף־טאָכטער. דאָך האָט זי אַנטדעקט נייע וועגן אין דער געזעלשאַפטס־דערציונג און אַקטיוויזירט אירע מיטגלידער צו ברייטערע געזעלשאַפטלעכע פּרוּוון, זיי אַרויסגעפירט אויף זומער־קאָלאָניעס, סקויטן־לאַגערן און קאָנטאַקטן מיט אַנדערע סניפים אַרום ווישאָגראָד.

די מיטגלידער פון הנוער הציוני האָבן זיך פאַרפליכטעט צו פלעגן עברית אַלס אָנגאַנגס־שפּראַך, זיך דערנענטערן צו דער נייער העברעישער ליטעראַטור און זיך צואייגענען די נייע אויפלעבונגס־ווערטן און פּרינציפּן.

זי איז געווען אַ קלייניקע באַוועגונג אָבער — גרויס מיט איר ציוניסטיש־דערציערישן עקספּערימענט.

ליידער איז זי פאַרשוונדן צוזאַמען מיטן גאַנצן פּוילישן האַרציקן יידנטום. צוזאַמען מיט איר איז אויך פאַרשווינדן אַ ברויזנדיקער טייל פון דער ווישאָגראָדער יוגנט.

מ. וואָלפיש

באַוועגונגען און צילן

השומר הצעיר

די לינקע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע „השומר־הצעיר" אין ווישאַגראַד, איז אַנטשטאַנען אין האַרבסט 1926, און זיך ליקווידירט סוף 1927, זי איז זיך נישט פונאַנדערגעפאַלן, נאָר אין איר סאַמע בליִ־פעריאָד מיט דער פולער איינשטימיקייט פון איר אָנפירונג זיך אויפגעלייזט.

זי איז ענטשטאַנען מיט גרויסע, פרייליכקייט, אידעאַליזם און שווונג, און דורשט נאָך גייסטיקע אינטעלעקטועלע הע־כערע ווערטן צו וועלכע עס האָט געשטרעבט כמעט די גאַנצע יוגנט אין שטעטל. מיט איר אייגנאַרטיקער אויפפאַסונג פון די ווערטן. אויפן פאָן פון דער אַלגעמיינער לאַגע אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע „מרכז", וואָס האָט דורכגעמאַכט אַ שווערן אָרגאַניזאַציאָנעלן און אידעישן קריזיס, טראָץ דעם שיינעם גרויסן אויסדעקאָרירטן זאַל און גרויסע ביבליאָטעק, מיט טויזנטער פערשידנאַרטיקע ביכער, אין צענטער פון דער רעמבאָווער גאַס, האָט זיך געוויזן סימנים פון אַ שנעלן באַרג־אַראָפּ. ס'זענען אַוועק אַ סך אַקטיווע ציוניסטישע טוער, אַ טייל קיין אויסלאַנד, אַ טייל האָבן חתונה־געהאַט און זיך צוריקגעצויגן פון דער טעטיגקייט, דער זאַל האָט אָנגעהויבן פוסטעווען, און דער „מרכז" האָט פערלוירן דעם אויטאָריטעט און דעם איינפלוס וועלכן זי האָט געהאַט אין משך פון לאַנגע יאָרן אין שטעטל.

אין דער צייט פון האָפנונגסלאָזיקייט און פעסימיזם אין די רייען פון בירגערלעכן „מרכז", איז ענטשטאַנען אַ פּלאַן, צו ראַטעווען די סיטואַציע פאַר יעדן פּרייז, ס'זאָל בלייבן דער ציוניזם, אָן אונטערשיד, פון וועלכע באַפאַרבונג.

אָט אַזוי (אין קעגנזאַץ פון זיין ציוניסטישע אָריענטאַציע און פּראָגראַמאַטישע איבערצייגונג) איז העניך כהן געוואָרן דער אָרגאַניזאַטאָר און גייסטיקער פאָטער פון דעם נאָך נישט געשאַפענעם „השומר־הצעיר", אונטער העניך כהן איז גע־שטאַנען די גאַנצע לייטונג פון „מרכז", ווי מנחם זילבערשטיין, לייזער ראַטבאַרד, יאַנקל קראַנענבערג א.א.וו.

אין משך פון אַ קורצע צייט, מיט נישט קיין קליינע שווע־ריקייטן און נאָך לאַנגע ליידנשאַפטלעכע דיסקוסיעס, מיט יונגוואַרג מיטגלידער פון דער ביבליאָטעק, און אויך נאָכ־לויפער פון „מרכז", נישט וויסנדיק דעם אונטערשיד פון איין ציוניזם צום צווייטן, איז געוואָרן צוזאַמענגעשטעלט די רשימה פון אַקטיוו פון דער נייער אָרגאַניזאַציע מיט משה לייב דימאַנט, חנה־פייגה ראַטבאַרד, יואל ליפּא קרוי, מאָטל וואָלפיש, הערשל ניימאַן, אַלטער זאַיאָנץ אין דער שפּיץ.

ס'האָבן זיך אָנגעהויבן באַוויזן פאַרשטייער פון פּלאַצ־קער „השומר הצעיר" מיט הויכע מיליטערישע ראַנגעס, מיט קאָלירטע בענדלעך, קנעפּלעך און אָפּצייכונגען, מיט מונדירן און היטלען, מיט נייע נעמען און נייע באַגריפן, דאָס זענען געווען נאָך די ערשטע שוואַלבן, זעליג וואַסערמאַן, חילעק גרינבערג א.אַ. זיי האָבן באַלד אין ערשטן מאָמענט באַוויזן צו באַהערשן אַלעמען, זיי האָבן אַריינגעבראַכט אַ נייעם גייסט און נייע שטימונגען, דער מיליטערישער כאַראַקטער פון דער אָרג. האָט געלאָקט, זיי האָבן אָנגעצייכנט אַ פּראָגראַם פון טיכטיקער אַרבעט פון שאַפן קבוצות, מאַכן זביורקעס, אויס־פלוגן, געזאַנג, און ווידער געזאַנג און איבערהויפּט אַ גוט דורכגעטראַכטן פּלאַן פון דורכאַרבעטן ציוניסטישע געשיכ־טע, ליטעראַטור און וויסנשאַפט, אַסטראָנאָמיע, אַנטראָפּאָלאָ־גיע, פּאָליטישע עקאָנאָמיע און אַנדערע וויסנשאַפטן. דאָס אַלץ האָט געדאַרפט זיין נישט בלויז אויפן פּאַפּיר נאָר געמוזט קאָנקרעט דורכגעפירט ווערן אין לעבן לויטן אָנגעצייכנטן פּלאַן.

ענטוזיאַזם און אויפשטייג. פּרילינגס־ווינטן האָבן אָנגע־הויבן בלאָזן אין די ווענט פון „מרכז" לעבעדיקייט און גע־זאַנגען פון העברעאישע ציוניסטישע לידער זענען געוואָרן אַ טאָג־טעגליכער ערשיינונג. די אָרג. האָט שוין געציילט מער ווי 100 מיטגלידער, פון עלטערע איבער די 20 ביז די יינגסטע פון 10—12. זי האָט זיך אָרגאַניזאַציאָנעל פּערפעס־טיקט, יעדער באַשלוס פון דער הנהגה איז געווען פאַר יעדן איינעם אַ הייליק געזעץ.

די אַרבעט איז אָנגעגאַנגען רעגלמעסיק און נאָרמאַל, פאַר די עלטערע שומרים זענען געוואָרן געשטעלט אויפגאָבן צו לערנען פּראָדוקטיווע פאַכן, דורכמאַכן הכשרה און לאַנד־ווירטשאַפט.

ספּעציעל האָבן אויפגעהויבן דעם גייסטיגן ניוואָ, די אויספלוגן צו דער נאַטור, באַזוכן אין וואַרשע, אין שלאָס פון פּרעזידענט, מוזעאום, קונסט־אויסשטעלונגען א"אַנד. אַ ספּעציעלע ווירקונג האָט געהאַט אויף אונדז די אָפּטע קאָנפע־רענצן און צוזאַמענפאָרן אין וואַרשע, וועלכע האָבן געדויערט צו עטלעכע טעג, ווי מיר האָבן אויסגעהערט צענדליקע פאַר־שידנאַרטיקע רעפעראַטן אויף פערשידענע טעמעס פון יהודה גאָטהעלף, חזן א.אַ. נאָכדעם האָבן די אָנטיילנעמער געדאַרפט געבן אָפּהאַנדלונגען און איינדרוקן פון די צוזאַמענפאָרן, דאָס האָט אומגעהויער געווירקט דערציעריש און געהויבן דעם קולטור ניוואָ פון די שומרים, שטענדיק זענען געווען טעמעס אינטערעסאַנטע צו בעהאַנדלען פאַרן גאַנצן קן, אויב דער „מרכז" איז פון טויטקייט און ייאוש ווידער אויפגעשטאַנען תחיית־המתים און איז געוואָרן אַ לעבעדיגער פּונקט פון ציוניסטישער אַרבעט מיט אַ צעשטראָלטער יוגנט פון צוקונפט און מאָרגן. וואָלט דאָך באַדאַרפט זיין גוט? טאָ פאַרוואָס איז געוואָרן אַזוי שלעכט? פאַרוואָס איז דער „השומר־הצעיר" געוואָרן אומגעווינשן אינם לאָקאַל פון „מרכז"! איז דער ענטפער „פּאָליטיק".

די אַפּטע באַזוכן פונעם פירער פון פלאַצקער „שומר" חי־
לעק גרינבערג מיט זיינע רעפעראַטן אין לאָקאַל פון „מרכז",
וועלכע האָבן געמאַכט אַ גרויסן רושם, נישט נאָר אויף די
אַנוועזנדע, נאָר געהאַט אַ פּאָזיטיוון אָפּקלאַנג אין שטעטל.
חילעק גרינבערג איז געווען אַ גרויסע פּערזענלעכקייט אַליין,
אַ סטודענט, ער האָט געשעפּט ממש פון אַרבל, רעפעראַטן אויף
די שווערסטע טעמעס. ס'האָבן אָנגעהויבן קומען אויף זיינע
רעפעראַטן פאַרשטעער פון דער לינקער אַרבעטער באַוועג־
גונג אין שטעטל, ווי יענקל ליכטנשטיין, טאָבע יודיס גאָלד־
מאַן, משה וואַלמאַן א.א. כדי מיט אים צו פּאָלעמיזירן, און
די לײדנשאַפטלעכע דיסקוסיעס האָבן זיך געצויגן ביז אין
דער שפּעטער נאַכט. ס'האָט זיך בעקומען דער איינדרוק אין
שטעטל, אַז דער רעכטער „מרכז" וואָס איז אַ עקספּאָזיטור
פון ציונים־כלליים איז געוואָרן אַן אַרענע פון לינקע פּאָלי־
טישע דיסקוסיעס, און דאָס איז געווען געגנגעזעצט צום
פּראָגראַם פון „מרכז", זיי האָבן אויך נישט געהאַט וועמען
אַרויסצורוקן אַלס אָפּאָנענט קעגן דעם גייסטיקן ריז פון
השומר־הצעיר, וואָס האָט מיט זיין כוח־הדבור אַלעמען גע־
לייגט אויף די לאָפּאַטקעס. הענעך כהן וואָלט זיך אפשר מיט
אים יאָ געקענט פּערמעסטן, אָבער האָט זיך געהאַלטן אין
רעזערוו, ווייל ער האָט זיך שוין געהאַט איינגעלעבט מיט
דער חברה און באַשלאָסן מיטצוגיין ביזן סוף, און די דאָזיקע
געענדערטע באַציאונגען פון דער אָנפירונג פון „מרכז" צום
פּערהעלטניסמעסיק גרויסן און דינאַמישן „שומר" האָבן זיך
געלאָזט פילן אויף טריט און שריט, צוערשט זענען דאָס
געווען לייכטע שיקאַנעס, ווי באַגרעניצן דעם לאָקאַל צו גע־
וויסע שעה'ן און טעג און אַנדערע שיקאַנעס, שפּעטער האָבן
זיי דעם לאָקאַל אינגאַנצן געשלאָסן. דאָס האָט אין אַ גרויסער
מאָס פּאַראַליזירט די אַרבעט פונם קן. מיר האָבן אָפּגעשאַצט
די געשאַפענע לאַגע און פעסטגעשטעלט, אַז מיר זענען גע־
בליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ ד.ה. אין גאַס.

אַזוי האָט זיך געענדיקט דאָס ערשטע קאַפּיטל עקזיס־
טענץ פון אַ אינטערעסאַנטע פּרוכטבאַרע אָרגאַניזאַציע אין
ווישאָגראַד. מיר זענען געבליבן שטיין פאַר אַ דילעמע:
זיין אָדער נישט זיין?! מיר האָבן בעדאַרפט אָנהויבן
טראַכטן קויפן אָדער דינגען אַ לאָקאַל, זיך צוגעוווינען
פירן אייגענע ווירטשאַפט, נייע זאָרגן און דער עיקר ווי
נעמט מען געלט־מיטלען? דעם אמת געזאָגט זענען גע־
ווען אַ טייל פון דער אָנפירונג פּעסימיסטיש־געשטימט
לגבי דער צוקונפט פון דער אָרגאַניזאַציע.

אָבער מיר האָבן באַשלאָסן רופן אַ ספּעציעלע פאַר־
זאַמלונג פון גאַנצן קן און פאַרשטעלן די געשאַפענע לאַגע
אין דער גאַנצער ברייט, דער רעזולטאַט פון דער פאַר־
זאַמלונג איז געווען ממש איבערראַשנד, אַלע ווי איינער
האָבן אַרויסגעוויזן זייער צוגעבינדנקייט און טרייהייט צו
דער אָרגאַניזאַציע, אַלע ווי איינער האָבן אויסגעדריקט
גרייטקייט צו דינגען אַ לאָקאַל פאַרן „שומר" מיט אייגע־
נע כוחות, אַפילו די יונגסטע האָבן אָפּגעשפּאָרט פון זייערע
אויסגאַבן און געבראַכט באַשטייערונג אויפן לאָקאַל.
אין אַ מזלדיקן טאָג זענען מיר געוואָרן בעלי־בתים
פון לאָקאַל ביי פּרוסאַקאָוון, אין קלויסטער־גאַס. דער ענטוז־
יאַזם פון דער חברה איז געווען נישט צום באַשרייבן, מען
האָט געזונגען, געטאַנצט און געקושט זיך פאַר שמחה. אין
געגנזייט־צוטרוי און אין אייניקייט האָט געשטעקט דער
געבענטשטער כוח פון דער אָרגאַניזאַציע, טראָץ־דעם, וואָס
דער אָפּקלייב פון מענטשן־מאַטעריאַל האָט געשטאַמט
פון פאַרשידענע שיכטן פון דער בעפעלקערונג.

מיט נאָך מער ענערגיע און ברען הויבט זיך אָן די
אַרבעט אין אייגענעם לאָקאַל, מ'האָט פאַרגרעסערט די צאָל
ציוניסטישע און אַנדערע ביכער אין אונדזער ביבליאָטעק.

הענעך כהן האָט זיך געווידמעט מיט דער גאַנצער
נשמה און הארץ פאַר דעם יונגן דור, ער האָט אַ סאַך
געלייסטעט און אַוועק געגעבן די בעסטע צייט און פיל
בייגעשטייערט פאַר דער ענטוויקלונג פון „שומר". אין
רעזולטאַט האָבן מיר געפילט אַז דער גייסטיקער ניוואָ
שטייגט ביי אַלעמען פון טאָג צו טאָג, דאָס האָט נאָכאַמאָל
באַשטעטיגט, אַז דער „השומר־הצעיר" איז געווען אַ זער
ניצלעכע אָרגאַניזאַציע, נישט געקוקט אויף דער אידעי־
שער קעגנערשאַפט פון די מענטשן פון „מרכז" און אויך
דאָס טיילווייז באַקעמפן אונדז האָבן זיי אין אַ געוויסער
מאָס זיך אויך געגרויסט מיט אונדז, אַזוי ווי מיט מענטשן
פון אַ ווייטער משפּחה. אַזוי איז געווען ווען מען האָט
געדאַרפט מקבל־פּנים זיין דעם גרויסן ציוניסטישן מנהיג
און אונדזער בן־עיר נחום סוקולוב, אַזוי איז געווען ווען
מ'האָט געדאַרפט אויף אַ פייערלעכן אופן באַגלייטן ביזן
האַלבן וועג, אָדער ביז וואַרשע און פרייליך מאַכן די
שטימונג אויפן דאַמפּער, בשעתן עולה־זיין פון שמואל
יוסיל ליכטנשטיין און משה מיכאל זשיכלין קיין ארץ
ישראל, אַלע האָבן געוווסט, אַז ווו ס'געפינט זיך דער „השומר"
דאָרט איז געהויבענע שטימונג, פריילעכקייט און הצלחה.

ס'איז ווערט אונטערצושטרייכן, אַז די נייע באַדינגונ־
גען פון אַרבעט אין נייעם לאָקאַל האָבן נאָך מער גע־
הויבן דעם אויטאָריטעט פון דער אָרג. און צוגעצויגן פריי־
שע כוחות, ווערטפולע און שעפערישע, ווי נפתלי קופּער־
מאַן, שרה שענקמאַן, חנה פערל לאַבענצקי, חנה גמאַך,
טשיפּע און אַנדערע. די פרייד און נחת איז געווען
גרויס זעענדיג ווי דאָס קליינוואַרג איז דיסציפּלינירט און
ווערט ערצויגן אַלס מענטשן, עלטערן זענען געקומען
דאַנקען פאַר אונדזער וויכטיגער אַרבעט.

אַ באַזונדערע הייטערקייט און דערמוטיקונג האָט צו־
געגעבן דער אַרום. די סביבה פון לאָקאַל, פון איין זייט
אַ גוט געפּלעגטער גאָרטן, פון דער צווייטער זייט דער
פּרעכטיגער „ווידאַק" אויף דער ווייסל, פון דער דריטער
זייט דער גרויסער שפּייכלער און זיין גאַנצע פּעריפעריע
און פרייער אינטערעסאַנטער פּלאַץ צו באַוועגן זיך מיט
פאַרשידענע שפּילערייען און ספּאָרט אימפּראָזעס פאַר
קליינוואַרג און עלטערע, פון דער פערטער זייט האָבן מיר
געהאַט דעם צענטער פון דער פּראָלעטאַרישער באַוועגונג
מיט איר גרויסער ביבליאָטעק און פּראָפעסיאָנעלן פאַריין.
די לינקע אַרבעטער באַוועגונג האָט זיך אין אונדז

מתקנא געווען. אין אונדזער באַוווּסטזיין און אונדזער מאָראַלישער העכערקייט און אויך אין אונדזער קאָנצענ־טרירטער טעטיקייט מיט אירע געבענטשטע רעזולטאַטן. יעדן טאָג, יעדע שעה און יעדע מינוט ממש אָנצוטאַפּן מיט די פֿינגער. זיי האָבן ווייזט אויס בעשלאָסן אונדז נישט צו באַקעמפֿן, נאָר קומען מיט אונדז אין נעענטערן קאָנטאַקט, דעלעגירן צו אונדז די בעסטע באַוווּסטזיניקסטע כוחות, כדי צו פֿירן דיסקוסיעס און איבערצייגן, אַז זייער אמת איז דער ריכטיקער. די פּלאָמיקע דיסקוסיעס האָבן זיך געפֿירט כמעט יעדן טאָג אויף אַ איידעלן דזשענטעלמענ־נישן אופֿן, אָן שאַרפֿע אויסדריקן און אָן באַליידיגונגען, ביז עס האָט זיך איינגעשטעלט צווישן אונדז, אַ נאָענטע כמעט פֿריינדלעכע באַציאונגען מיט אַן אידעאַלן אונטער־שלאַק. זיי האָבן אונדז פֿאַרבעטן אויף זייערע פֿאַראַנ־שטאַלטונגען און מיר אויך זיי אויף אונדזערע זבֿיורקעס. ליידער האָט דאָס אָנגעהויבן שטערן דעם שלום־בית אין דער הנהגה פֿון קן, צוליב די אָפּטע מיינונגס־פֿאַרשידנ־הייטן און אידעישע צוגענג צו פּראָבלעמען.

וואָס ווייטער איז דער ריס אין דער אָנפֿירונג געוואָרן בולטער און שאַרפֿער, דאָס אָנטשטיין פֿון 2 קעגנזעצלע־כע עקסטרעמען אינערהאַלב דעם „השומר־הצעיר" איז ליידער געוואָרן אַ פֿאַקט. איין טייל מיט משה לייב דימאַנט און מענדל גרינבוים האָבן זיך אידעיש פֿערבונדן מיטן „ביתר" און דער צווייטער טייל מיט יואל ליפּא קרוי, הערשל ניימאַן, מאָטל וואָלפֿיש, אלטר זאַיאַנץ א.א. זענען געוואָרן אידעיש נענטער צו דער פּראָלעטאַריש לינקער באַוועגונג אין שטאָט.

אַזוי איז די באַליבטע און וויכטיקע אָרגאַניזאַציע געוואָרן צעשפּליטערט פֿון אינעווייניק און אויף אַ פֿאַר־זאַמלונג פֿון גאַנצן קן איז געוואָרן באַשלאָסן מיט אַ שווער געמיט זיך אויפֿצולייזן.

די געשיכטע פֿון „השומר הצעיר" איז אַ געשיכטע פֿון אַ געלונגענעם ערציערישן עקספּערימענט פֿון אידעאַי־שן געראַנגל פֿון אַ יוגנט, וואָס האָט געברויזט און געשאַפֿן, געטרוימט און געטון.

די מצבה פֿאַר ווישאַגראַד איז אויך אַ מצבה וואָס דערמאָנט דעם גרויסן פֿאַרלוסט פֿון אַ זעלטענעם דור.

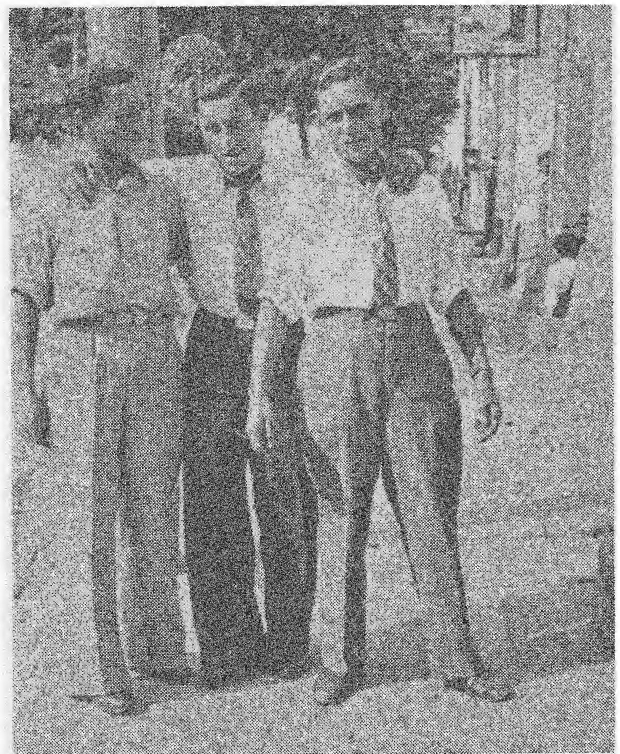
פון דער ארבעטער ביבליאטעק, ביז דער י.ל. פרץ אין ווישאגראד

אין די צוואַנציקער יאָרן האָט זיך אָנגעהויבן אָרגאַ־ניזירן די יידישע אַרבעטער באַוועגונג ביי אונדז אין שטעטל ווישאַגראַד. שוסטערס, שטעפּערס, שניידערס, סטאָליאַרעס און העפטשאַרקעס, האָבן געשאַפֿן פּראָפֿ. פֿאַריי־נען און האָבן געפֿירט אַ קאַמף צו הויבן זייער אַרבעטס־לוין, אויסצובעסערן זייערע אַרבעטס באַדינגונגען או הייבן דעם ניוואָ פֿון עקאָנאָמישן און מאַטעריעלן לעבן.

די דאַמלסטיקע געזעלשאַפֿטלעכע אָנפֿירער ווי יעקל ליכטנשטיין, טאָבע יודעס גאָלדמאַן, זלמן זאַלצבערג, שיע ליכטנשטיין א. אַ. האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז דער קולטור־צו־שטאַנד פֿון די אַרבעטער, זייער אינטעליגענץ, וויסן און קולטור איז צוריקגעשטאַנען צוליב די שווערע נויט־באַ־דינגונגען פֿון דער אַרבעטער יוגנט אינדערהיים, דאָס זיין געצוווּנגען פֿון די יונגסטע יאָרן גיין אַרבעטן אויף עק־זיסטענץ האָט זיי נישט ערמעגליכט צו לערנען נישט אין שולע און אויך נישט פּריוואַט, אַזוי אַז זיי זענען פֿאַרבליבן טיילווייזע אָדער גאַנצע אַנאַלפֿאַבעטן, און זיי האָבן גע־שאַפֿן די אַרבעטער ביבליאָטעק ביי די פּראָפֿעסיאָנעלע פֿאַריינען ביי קרזעמינסקין אין קלויסטער־גאַס. דאָס עפֿע־נען די ביבליאָטעק איז פֿאַרגעקומען אויף אַ פֿייערליכן אופֿן, דער דאָזיקער טאָג איז געוואָרן אַ יום־טובֿ פֿאַר די אַלע וועלכע זענען געווען דאַרשטיג נאָך קולטור, וויסן און זעלבסט־בילדונג. זיי האָבן אָנגעהויבן געניסן פֿון דעם רייכן קוואַל פֿון דער יידישער ליטעראַטור, ווי מענדעלע, פּרץ, שלום־עליכם, שלום אַש, ווייסנבערג, אַנסקי, דינעזאָן, פּרוג, ספּעקטאָר, מאַנגער, קאָבריך, פּינסקער, הירשביין, נאָמבערג, בערגלסאָן און פֿיל אַנדערע. זיי האָב זיי ממש געשלינגען. די לעזער האָבן געעפֿנט די אויגן, זיך בעקענט מיטן ספּעציפֿישן יידישן לעבן אין דער פֿאַרגאַנגענהייט קעגנוואַרט און אויס־זיכטן אויף דער צוקונפֿט, עס האָט זיך געפֿילט אין דער לופֿט די פּאָזיטיווע ענדערונגען אין גייסטיקן לעבן פֿון דער יוגנט, וועלכע זענען אַן אָרגאַנישער בעשטאַנדטייל פֿון עם־הספֿר, אָבער זיי זענען געוואָרן אָפּגעטעמפּט דורכן גורל און שלעכטע באַדינגונגען. די ביבליאָטעק איז אויך געווען פֿאַרזען מיט אַ באַדייטנדער צאָל ביכער אויף סאָציאַלע טעמעס, גע־שיכטע פֿון דער אַרבעטער־באַוועגונג, בעלעטריסטישע אי־בערזעצונגען, ווי אויך ביכער, וועלכע האָבן געשילדערט קאַמפֿן פֿון דער אַרבעטער־באַוועגונג פֿאַר זייער באַפֿרייונג. די פֿאַרוואַלטונג פֿון דער ביבליאָטעק וועלכע איז באַשטאַנען פֿון 7 פּערזאָן מיט יעקב לייב זאַיאַנץ, רבקה גראָסדאָרף און לייבל שטשאַפּע אין דער שפּיץ, האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז כדי צו לייענען ביכער דאַרף מען אויך קאָנען שרייבן. אין דעם פֿאַל האָט אַ גרויסער טייל פֿון דער יוגנט באַדייטנד אינטער־געהינקן, ס'איז געוואָרן אָרגאַניזירט אָוונט־קורסן פֿון לייענען און שרייבן יידיש.

ערשט אין שפּעטערע יאָרן איז געוואָרן אָפּגעשאַצט דער פֿאַרדינסט פֿון די ערשטע פּיאָנערן פֿון דער ביבליאָטעק, וועלכע האָבן מיט שווערער מי אויפֿגעהויבן די יינגלעך פֿון

אַ גאַנץ יאָר, ווי אויך אַרבעטערינס און דינסטמיידלעך אויף אַ העכערער מדרגה פון קולטור־וויסן און בילדונג. די געבענטשטע טעטיקייט פון דער ביבליאָטעק האָט געגעבן יעדעס יאָר נייע מענטשן, נייע קאַדרן פון קולטור און גייסט־מענטשן. ביי דער ביבליאָטעק האָט עקזיסטירט אַ קולטור־קאָמיסיע פון 11 פערזאָן, די בעסטע מענטשן פון דער באַוועגונג פון יעקל ליכטנשטיין, טאָבאַ יהודית גאָלדמאַן, שיע ליכטנשטיין, שלמה לייב בוזשניצקי, יעקב לייב זאַיאָנץ, משה וואָלמאַן, זלמן זאַלצבערג, לייבל שטשאָפּע א״אַנד, וועלכע האָבן פּלאַנירט און איינגעפירט אַ סיסטעם פון טוישן ביכער, אין וועלכע יעדער האָט זיך געקענט אָריענטירן וועלכעס בוך זיך אויסצוקלויבן.

ברוך קרוי, דער קאַסירער פון דער ביבליאָטעק, משה פּרוסאַק, הערש לייב דזיעדזיץ — קולטור־טוער

מען האָט אָנגעהויבן קליין, מיט עטלעכע הונדערט ביכער, אָבער די אַנטוויקלונג, דער ברען פון דער יוגנט און דער ראַשיקער באַרג־אַרויף־גאַנג האָט געשטעלט די אָנפירונג פאַר אַלץ נייע אויפגאַבן. מען האָט זיך פאַרבונדן מיט פאַרלאַגן אין וואַרשע מיט יידיש־בוך, קולטור־ליגע, קלעצקין־פאַרלאַג און אַנדערע. זיי האָבן סיסטעמאַטיש צוגעשטעלט די נייעסטע ביכער פון אַלע זשאַנרן און טעמעס, קיין געלט־פראַגע האָט שוין כמעט נישט עקזיסטירט. די אַרבעטער־ביבליאָטעק איז געוואָרן פּאָפּולער און באַליבט ביי דער גאַנצער יוגנט.

אין יענע טעג האָט זיך געשאַפן אַ ביבליאָטעק־עפּידעמיע. יעדן פאַרנאַכט האָט מען געזען ווי גרופּן יוגנט גייען פון דער קלויסטער־גאַס באַלאָדן מיט ביכער, מען פירט הייסע דיסקוסיעס וועגן ביכער און אַנדערע פּראָבלעמען. נאָך 3—4 יאָר האָט די ביבליאָטעק שוין געציילט איבער 4 טויזנט ביכער, מיט 250 שטענדיקע לייענער. אויך דער לייען־זאַל איז געווען פאַרזען מיט טאָג־פּרעסע ווי דער „מאָמענט", „פאָלקס־צייטונג", „פריינד", „ליטעראַרישע טריבונע", „אַרבעטער־צייטונג", „פרייע יוגנט", „אונזער צייט" און אַנדערע, ווי אַלע מיטגלידער האָבן געלייענט מיט גרויס חשק און הנאה.

אַ ספּעציעל אָרט אין דער טעטיקייט ביי דער ביבליאָטעק האָבן פאַרנומען די איינגעאָרדנטע קעסטל־אָוונטן, וואָס זענען פאַרגעקומען יעדן פרייטיק־צונאַכטס און האָבן געהאַט אַן אויסערגעוויינלעכן דערפאָלג. דער זאַל איז קיינמאָל נישט געווען אומשטאַנד אַריינצונעמען אַלעמען, דער קאָרידאָר איז שטענדיק געווען פול, די טירן און פענצטער זענען געווען אָפן און מ'האָט זיך צוגעהערט צו די אויספירן פון די רעדנער. ס'זענען דאָרט באַהאַנדלט געוואָרן ליטעראַרישע, פּאָליטישע אַרבעטער־ און קלאַסן־טעמעס, ווי אויך פאַמיליע־אָנגעלעגנהייטן. וואָס איינער האָט געפרעגט אויף דעם האָט ער באַקומען אַן אויספירלעכן ענטפער. דער אופן פון פירן דאָס קעסטל־אָוונט איז פאַרגעקומען אויף אַ העכסט דעמאָקראַטישן אופן. די פאַרזאַמלטע האָבן אויסגעקליבן אַ פּרעזידיום פון דריי פערזאָן, וועלכע האָבן געענטפערט אויף די פראַגן פון עולם. נאָכן ענטפערן פון פּרעזידיום אויף דער געגעבענער פראַגע, האָט יעדער איינער פון די פאַרזאַמלטע געהאַט דאָס רעכט וועגן דער זעלבער פראַגע צו רעדן און דערגענצן. די קולטור־קאָמיסיע האָט אויך געזאָרגט, אַז עס זאָלן איינגעאָרדנט ווערן פון צייט צו צייט רעפעראַטן דורך רעדנער אויסער ווישאָגראַד. עס איז אויך געוואָרן איינגעאָרדנט רעפעראַטן שבת־צונאַכטס דורך אייגענע כוחות, ווי יענקל ליכטנשטיין, ליפּמאַן ווישאָגראַדסקי, אברהם וואָלפיש, משה וואָלמאַן, שיע אייזיק כמיעל און אַנדערע.

די געזעלשאַפטלעכע אחריות און די אַקטיווע צוגעבונדנקייט פון יעדן מיטגליד צו דער ביבליאָטעק האָט געשלאָגן טיפע וואָרצלען. יעדער איינער איז געווען גרייט מקריב צו זיין צייט און געלט פאַרן דערהויבן די געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציע. דאָס לייענען האָט געבראַכט דעם אינטערעס פאַר טעאַטער. מ'האָט פאַרקלערט אַן אַרבעטער דראַמ.־קרייז. עס איז געגאַנגען אַ שווערע דיסקוסיע וואָכן לאַנג אין די אינסטאַנצן פון דער ביבליאָטעק צי אַזאַ געוואַגטע אונטערנעמונג וועט געלונגען, ווייל עס איז פאַרבונדן מיטן אַנגאַזשירן מענטשן מיט טאַלאַנט פון שפּילן טעאַטער, רעזשי, מוזיק, אָרגאַניזאַציע, געלט אאַז״וו. אָבער שוין אויפן ערשטן רוף האָבן זיך גלייך געשטעלט פרייוויליק צו דינסט פון דער ביבליאָטעק און דראַמ. קרייז די חברים: שיע אייזיק כמיעל, קלמן אַגראַדניק, ליפּמאַן ווישאָגראַדסקי, מאיר גראָסמאַן, יסכה זאַיאָנץ, נעכע ליסער, טשיפּע לאַזונסקאַ, יואל קאַלווריסקי, לייביש דוד פרייזינגער, יאָסקע קוואַשנע, אפרים ווישאָגראַדסקי, משה פּרוסאַק, מאַניע וויינגאַרט, רבקה פּרוסאַק א״אַנד.

שיע אייזיק כמיעל איז געוואָרן רעזשיסער און קלמן אַגראַדניק איז געוואָרן מוזיקאַלישער לייטער, און מ'האָט אָנגעהויבן שפּילן טעאַטער, אין די ערשטע צייטן היסטאָרישע

פּיעסן, ווי „יוסף אין עגיפּטן", „יעקבס חלום", „עקדת יצחק", „צעבראָכענע הערצער". נאָכהער גאָרדינס „גאָט, מענטש און טייוול", די „מכשפה", „מירעלע אפרת", גאָלדפֿאַדנס „שולמית", „קוני לעמל", אַנסקיס דער „דבוק", דער „דאָרפֿס־יונג" „גרינע פֿעלדער", די „פּוסטע קרעטשמע", דער „טויבער", די „נבלה", דער „אוצר", „זיבן געהאַנגענע", דער „אורטייל" א״אַנד.

אין די ערשטע צייטן, ווען עס איז נאָך נישט געווען קיין שטאָט־זאַל, זענען די באַדינגונגען פֿון שפּילן טעאַטער געווען זייער שווער, מ׳האָט געשפּילט אין פֿאַרשידענע קאַמערן און בודעס, ביי לאַגאַדזינסקין, ביי קופּערמאַנען און אין אַנדערע שאַפּעס אָן אַ געהעריקער באַלייכטונג, אָן אַ סצענע אָן קורטינע און אָן רעקוויזיט, יעדע זאַך האָבן די אַקטיאָרן און אַנדערע אָנטיילנעמער געמוזט ברענגען פֿון דער היים. נישט איין מאָל איז אויף דעם באָדן אויסגעבראָכן קאָנפֿליקטן מיט די עלטערן, וועלכע האָבן נישט דערלויבט אַרויסצוטראָגן חפצים פֿון דער היים. אַלע אָנגאַזשירטע האָבן אַוועקגעגעבן פֿיל צייט און אַרבעט לטובת דער ביבליאָטעק אָן שום מאַ־טעריעלע פֿאַרגיטיקונג. די פֿאַרשטעלונגען זענען געשטאַנען אויף אַ הויכן קינסטלערישן ניוואָ, אַלע פּלעצער זענען שטענ־דיק געווען אויספֿאַרקויפֿט פֿון פֿריער. אין דעם אַוונט פֿון שפּילן טעאַטער האָט מען געקענט זען ווי עס גייען פֿון טעאַ־טער גאַנצע שבטים, גאַנצע פֿאַמיליעס, פֿון קלויסטער־גאַס, פֿון אַגראַדאָווע, לאַנגער וועגס, פּלאַצקער גאַס. אַרבעטער האַרעפּאַשניקעס, און אויך בירגערלעכע קרייזן פֿון שטאָט האָבן געהאַט גרויס הנאה. די ביבליאָטעק־אָנפֿירונג האָט זיך געגרויסט מיט דעם אָפּשניט פֿון איר טעטיקייט, וועלכע האָט געהויבן דעם מאָראַל און גוטן נאָמען פֿון דער ביבליאָטעק אין שטאָט, אין צוזאַמענהאַנג מיט דער אויסברייטערונג פֿון דער געזעלשאַפֿטלעכער טעטיקייט און אויך דער פֿאַרגרע־סערטער צושטראָם פֿון מענטשן, האָט באַדייטנד געענדערט די באַדינגונגען, אַ גרעסערע באַוועגונג, אַ שטאַרקערער טומל, איין אַרבעט האָט געיאָגט די צווייטע, מען האָט זיך געגרייט צום טעאַטער, געטוישט ביכער, דיסקוטירט, געזונגען. די יוגנט האָט זיך צעבריזט ווי די כוואַליעס אויפֿן טייך בעתן שטורעם, אַלץ אין דעם ענגן לאָקאַל און אַרום אים. דאָס אַלץ האָט באַוויזן מ׳זאָל אָנהייבן טראַכטן איבערגיין אין אַ צווייטן מער באַקוועמען לאָקאַל, און די ביבליאָטעק איז אַריבער אין אַ נייעם זעלבסטשטענדיקן לאָקאַל, אַ סך גרעסערן ווי פֿריער ביי ווילאַמאָווסקין אין קלויסטער־גאַס נישט ווייט פֿון מאַרק.

דאָס איז געווען אין יאָר 1930, נאָך די וואַלן צום סיים און סענאַט, אונטער דער אָנפֿירונג פֿון פּילסודסקין מיט זיינע פּולקאָווניקעס פֿון ב.ב.וו.ר. אין אַ צייט פֿון גרויסער אַר־בעטסלאָזיקייט און העפטיקע קלאַסן־קאַמפֿן פֿון אַרבעטער מיט דער פּאָליציי אויף די גאַסן פֿון אַ סך שטעט אין פּוילן, און אויך אין פּלאָצק, וואָס האָבן געקאָסט פֿיל קרבנות. עס זענען געמאַכט געוואָרן גרויסע אַרעסטן אין פֿאַרשידענע לינקע אַרבעטער־אינסטיטוציעס און אויך אין ביבליאָטעקן אין לאַנד, כדי צו האַמעווען דעם ספּאָנטאַנישן אויפֿברויז קעגן דער רעגירונג.

אין דער געשפּאַנענער לאַגע איז די ביבליאָטעק, וועלכע האָט נאָך געטראָגן דעם נאָמען „אַרבעטס־ביבליאָטעק" ביי די פּראָפֿעסיאָנעלע פֿאַריינען, געשטאַנען אונטער דער סכנה פֿאַרמאַכט צו ווערן. פֿאַרשידענע סימנים האָבן עדות געזאָגט דערויף, ווייל די ביבליאָטעק האָט באַקומען כמעט יעדן טאָג אומגעבעטענע געסט, פּאָליציי פֿון אָרט און שפּיצלעס פֿון פּלאָצק. טראָץ די אַלע רעפּרעסיעס האָט די ביבליאָטעק זיך נאָך מער אַנטוויקלט. עס ווערן געבראַכט פֿון דער פֿרעמד פּראָפֿעסיאָנעלע רעציטאַטאָרן ווי גלאַווינסקי פֿון קוטנע, וועלכער איז אַ מייסטער פֿון רעציטירן פּרץ׳ן, גרונדוואַג פֿון סאָכאַטשאָוו, וועלכער איז ספּעציאַליזירט אויף מענדעלען, און בן־עמי פֿון פּלאָצק, וועלכער נעמט שטאַרק אויס ביים רעציטירן איבערזעצונגען פֿון רוסישע קלאַסיקער. עס ווערן אויך געמאַכט רעציטאַציעס פֿון אייגענע מער באַגאַבטע אַק־טיאָרן, ווי ליפּמאַן ווישאַגראַדסקי און שיע אייזיק כמיעל. ס׳איז געוואַקסן די צאָל ביכער ביז 6 טויזנט, די צאָל מיט־גלידער און לייענער ביז 400; אונדזער דראַמאַטישער קרייז האָט אויך דערפֿאָלג אויסער ווישאַגראַד און סאָכאַטשאָוו, פּלוינסק, פּלאָצק און אַנדערע שטעט. דער טעראָר אין לאַנד פֿאַרשטאַרקט זיך דערווייל, עס ווערן פֿאַרמאַכט לינקע ביב־ליאָטעקן אָן אַ פֿאַרוואָס, און עס ווערן קאָנפֿיסקירט די ביכער, עס וואַקסט די געפֿאַר אויך פֿאַר אונדז. ס׳ווערט באַשלאָסן פֿאַרקויפֿן די ביבליאָטעק צו נייע פּאָליטיש נישט־קאָמפּראָ־מיטירטע מענטשן, אויף אַ נייעם נאָמען, און צוטרעטן איינ־צייטיק בויען אַן אייגענעם לאָקאַל. אַלע האָבן זיך גלייך באַשטייערט מיט ביז 2 וואָכן אַרבעט און מער. אין משך פֿון עטלעכע וואָכן איז די נייטיקע סומע געוואָרן אַ געשעענער פֿאַקט, און עס איז געקויפֿט געוואָרן אַ פּלאַץ אין לאַנגן־וועגס אַנטקעגן דער שול ביים שלאָס־באַרג. אין צווישן האָט מען געמאַכט אַלע צוגרייטונגען צום בויען, מען האָט שוין אַפֿילו געהאַט אָפּגעלאָשן 50 מעטער קאַלך.

אין די יאָרן איז איראָפּע געגאַנגען מיט ריזן־שריט צום פֿאַשיזם, מוסאָליני אין איטאַליע, פּילסודסקי אין פּוילן, היטלער אין דייטשלאַנד, און אויך עסטרייך, ליטע און אַנדערע לענדער. אינסטיטוציעס, קולטור־אַנשטאַלטן זענען געוואָרן ליקווידירט און די פֿאַרמעגנס קאָנפֿיסקירט. דאָס איז געווען די הויפּט־סיבה פֿון צוריקציען זיך פֿון גאַנצן פּלאַן. דער פּלאַץ איז געוואָרן פֿאַרקויפֿט. די ווישאַגראַדער יוגנט, די פּריוויליקע אידעאַליסטן, האָבן שווער איבערגעלעבט די אַנטוישונג. ס׳איז געוואָרן באַשלאָסן צו שאַפֿן אַן אומפּאַרטיי־אישע פֿאָלקס־ביבליאָטעק א. נ. פֿון י. ל. פּרץ אין ווישאַגראַד. מיט אַ נייער פֿאַרוואַלטונג פֿון אומפּאַרדעכטיקע מענטשן, דאָס זענען געווען: קלמן אַגראַדניק מאָטל וואַלפּיש, יואל ליפּאַ קרוי, דבורה באַמבערג, ישראל וואָלף העכט, ריבה זשיכלין און ליפּמאַן ווישאַגראַדסקי. נאָך עטלעכע וואָכן איז אָנגעקומען די לעגאַליזאַציע און מיר האָבן אָנגעהויבן צו ווערן טעטיק. מיר האָבן אָפּגעקויפֿט די ביכער מיטן גאַנצן אינווענטאַר פֿאַר אַ סימבאָלישער סומע און באַשלאָסן דורכ־צופֿירן אַן אימפּאָזאַנטע דערעפֿענונג, וועלכע איז פֿאַרגעקו־מען אין שטאָט־זאַל מיט דער באַטייליקונג פֿון איבער 500 מיטגלידער, סימפּאַטיקער ווי אויך געסט קולטור־טוער פֿון

דער געגנט און פון וואַרשע. די פייערלעכע דערעפענונג האָט דאָן געמאַכט אַ גרויסן רושם אין שטעטל.

דאָס איז געווען אומגעפער סוף יאָר 1932, און 1936 איז די ביבליאָטעק דערגאַנגען צו איר קולמינאַציע־פונקט אויף אַלע געביטן. די סימפּאַטיע און אונטערשטיצונג פון דער בירגערלעכער יוגנט האָט זיך אויסגעברייטערט, זיי זענען שוין אין דער פּרץ־ביבליאָטעק געקומען זייער גערן, ווייל דער יוגנטלעכער האָט נישט געהאַט קיין אַנדער פּלאַץ וווּ ער זאָל זיך קענען אויסלעבן מיט זיינע חלומות און אינספּי־ראַציעס. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ יוגנט־קלוב, אַ ספּאָרט־קלוב, מער האָט איינגעאָרדנט משפּטים איבער ביכער, וועלכע זענען געוואָרן מיט גרויס אינטערעס אויפגענומען.

קלאָר איז, אַז אונטער די קוליסן פון דער פּרץ־ביבל. איז געשטאַנען און אָנגעפירט די אומלעגאַלע קאָמוניסטישע פּאַרטיי. פאַר דער פּאָליציי און די מאַכט־אָרגאַנען האָט דאָס געקענט זיין אַ סוד נאָר אויף אַ געוויסער צייט, אָבער נישט אויף שטענדיק.

און עס האָט זיך אָנגעהויבן. די פּאָליציי איז געקומען אין לאָקאַל און אַלץ ווינציקע זענען געקומען באַזוכער. עס האָט זיך געפילט אין דער לופט אַז עס קומט עפּעס נייעס, נישט קיין פריילעכס. ביז עס איז געקומען אַ פאַראָרדענונג פון אינערן־מיניסטעריום, אַז די פּרץ־ביבל. ווערט צוליב חשד צייטווייליק געשלאָסן.

נאָך אַן אינטערוועניץ פון 6 חדשים ווערט זי אין יאָר 1937 געעפנט. דאַן גייען מיר איבער אין אַ גרעסערן לאָקאַל ביי שטאַביעצקין, רעמבאַוער גאַס, ווו פאַרזיצער איז געווען מאָטל וואַלפיש. אין משך פון העכער אַ יאָר צייט פירן ווייטער די אַרבעט אין די ראַמען פון באַגרענעצטע מעגלעכקייטן און אין 1938 ווערט זי נאָכאַמאָל ענדגילטיק פאַרחתמעט.

נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה אין 1939, האָב איך אָפּ־געריסן די חתימה פון דער טיר און צוזאַמען מיט רחל גלאַט־שטיין און שרה וואַלפיש אָפּגעקליבן עטלעכע הונדערט, די ווערטפולסטע ביכער, און זיי באַגראָבן אין דער נחלה פון הערש חיים וואַלפיש, ביים ד״ר זאַוואַדסקי אין סאַד.

דאָס איז בקיצור דער אויפקום פון אַ קולטור־פעסטונג, וואָס איז געשאַפן געוואָרן דורך די ווישאַגראַדער אַרבעטער און פאָלקס־מענטשן מיט גרויס מי און מסירת־נפש ווי עס פּאַסט פאַר „עם הספר״.

קאָמוניסטישע טעטיקייט אין ווישאַגראַד

די 20־יאָריקע עקזיסטענץ פון דער אומלעגאַלער קאָמ־פּאַרטיי אין ווישאַגראַד פון 1919 ביז 1939 האָט געלייגט איר סטעמפּל אויף פאַרשידענע געביטן.

די יוגנט האָט אין איר געפונען אַ שטיץ־פונקט אין איר קעגנשטאַנד צו פאַנאַטיזם. די אַרבעטער־יוגנט האָט אין איר געזען אַ מיטל צו אַ נייער פרייער צוקונפט און אין דעם אַנ־טיסעמיטיש־רעאַקציאָנערן פוילן האָבן אויך יידן פון אַ גאַנץ יאָר זיך באַציוגן צו איר מיט סימפּאַטיע, זעענדיק אין דעם קאָמוניזם אַ שטיץ־מיטל קעגן דעם פינצטערן רעזשים. די עקאָנאָמישע אומזיכערע לאַגע אין שטעטל און די פּאַרטיפּטע קלאַסן־דיפערענציאַציע האָבן געווירקט צום גונסטן פון דער פּאַרטיי. עס האָט זיך דערוועקט דער קלאַסן־באַוווסטזיין דער מענטשלעכער שטאָלץ און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן מיט דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי צו האָפן אויף אַ בעסערער צוקונפט.

אָנגעהויבן האָט זיך איר אַרבעט מיט קולטורעלער און ספּאָרטיווער טעטיקייט, כדי צו ווערן פּאָפּולער און אָנ־גענומען אויך אין די בירגערלעכע שיכטן און אויך כדי צו איינוואָרצלען זיך אין שטאָט, נישט אויפוועקנדיק די אויפ־מערקזאַמקייט פון די הערשער און זייערע פּאָטענציעלע מיט־ווירקער.

מ׳האָט געשאַפן אַ ביבליאָטעק, אַ דראַמקרייז, אַ ספּאָרט־קלוב און פראָפ. פאַראיינען. די טעטיקייט איז געווען קאָנ־צענטרירט אין די הענט פון דער „רויטער פראַקציע״. זי האָט אָנגעפירט די אַרבעט און זי געריכטעט אַזוי, אַז דער קרייז פון די פּאַרטרויאונגס־מענטשן זאָל זיך פאַרגרעסערן און די עטלעכע צענדליק אַרבעטער, וועלכע זענען געווען דער נאַטור־רעלער טרעגער פון דער פּאַרטיי, זאָלן זיך פאַרהאַרטעווען אידעאיש, ווערן שטאַנדהאַפטיק און קאָנען אויסשטיין די פּאָ־ליטישע שווועריקייטן וואָס שטייען זיי פאַר.

די פאַראַזמלונגען פון די „רויטע״ האָבן אָנגעהויבן צו ווערן אומלעגאַל. אָפּגעהאַלטן אין די שבתדיקע פרימאָרגנס און גוט באַוואַכט. עס האָבן זיך מיטבאַטייליקט אָנפירנדיקע פּלאַצקער קאָמוניסטן און רעדנער. די אַרבעט האָט זיך פאַר־ברייטערט און געוואָרן פּאָליטיש, מ׳האָט גערעדט וועגן קאָנ־קרעטע טאַטן, קאַמף און סכנות. גוטע יידן האָבן געהאָלפן זאַמלען געלט פאַר פּאָליטישע אַרעסטירטע. עס האָבן זיך באַשטייערט ציוניסטן און אגודה־לייט. יידן נאַאיווע, וואָס זענען גרייט מתיר אסורים זיין יידן, זענען געוואָרן שותפים צו אונדזער קאָנספּיראַציע.

אין דער אַרבעט האָבן זיך אויסגעצייכנט טשיפּע לאָ־זענסק, שרה וואַלפיש, אברהמטשע פּוטערמאַן, יחזקאל גאָלד־בערג, קלמן אַגראַדניק, פייגע רחל ליפּסקער, פּאָלע בראַוער־מאַן און אַנדערע.

מיט דער צייט האָט זיך אָפּגעפילט איר השפּעה און ציו־ניסטישע טוער האָבן אַרויסגערופן צו אַ דיספּוט.

דעם אָוונט געדענקען אַ סך ווישאַגראַדער. דאָס שטעטל האָט זיך פאַרטיילט אויף צוויי לאַגערן, וואָכן לאַנג האָט

זיך געקאָכט. די גאַס האָט דיסקוטירט און געפּרוּווט טרעפן, ווער וועט זיגן אין דעם אידעאָלאָגישן געפעכט.

אָנגעפירט דעם אָוונט האָבן פּייוול מאיר ליכטנשטיין און מנחם זילבערשטיין. די ציוניסטישע רעדנער זענען געווען יהודה אלעזר קליין און הענעך קאָן, פאַר די קאָמוניסטן האָבן גערעדט יאַנקל ליכטנשטיין און טאָבע יידס גאָלדמאַן.

די רעדעס זענען געווען מייסטערשטיק, הגם מיט אַ ביסל דעמאַגאָגיע, אָבער דער דיספּוט האָט זיך פאַרענדיקט מיט גאָרנישט, די צעפלאַקערטע מאַסן זענען אַרויף אויף דער טריבונע. אויפגעזונגען און זיך איבערגעשריגן מיטן געזאַנג פון הימנען.

די פאַרטיי איז ווייטער געגאַנגען איר וועג. געזוכט אירע נאַטירלעכע אָנהענגער און געוואַקסן.

מיט דער צייט האָט זלמן זאַלצבערג אָרגאַניזירט די טרעגער־יונגען און זיי געבראַכט צו קאָמוניזם. דער פאַרטיי איז צוגעקומען פופצן משפחות, הייסע אָנהענגער און זלמן דער פשוטער שוסטער־יונג איז אויסגעוואַקסן צו דער שטופּע פון זייער פירער און וועגווייזער.

אין 1926 איז די פאַרטיי שוין אַן אָנגעזעענער פאַקטאָר, לינק־געשטימטע אינטעליגענטן און פּשוטע אַרבעטער האָבן זיך אין איר אָנגעשלאָסן און די פּוילישע מאַכט האָט פאַרשריבן ווישאָגראָד אין דער מאַפּע פון די רעזשים־באַדראָענדע פונקטן, די אַרבעט ווערט פאַרשווערט. עס דראָט מיט אַרעסטן און סכנות, אָבער גאָרנישט שטעלט נישט אָפּ די טעטיקייט. און ערב דעם 1־טן מאַי קומט פאָר די ערשטע גרויסע אָבלאַווע. איך מיט נאָך 25 מענטשן ווערן מיר אַרעסטירט. עס איז געווען זיכער, אַז דאָ וועט זיין אַ משפּט און שווערע אורטיילן, צום גליק האָט דער „פּאָליטישער" פּאָליציאַנט ציאַרצינסקי ליב געהאַט געלט. ס'האָט געקאָסט יעדן אַ צענערל און מ'איז באַפרייט געוואָרן.

*

אָבער די שווערד פון אַרעסט איז געבליבן הענגען איבער אונדזערע קעפּ. און דאָס דווקא האָט צוזאמענגעקלאמערט אונדזערע רייען. די אידעע האָט זיך פאַרטיפערט, דאָס געפיל, אַז מיר באַדראָען רעזשימען, האָט צוגעגעבן אַן ערנסטקייט צו אונדזער טאַט. עס האָבן זיך פאַראייניקט גוים מיט יידן, שטעט מיט דערפער. דער אויסדרוק האָט זיך אינטענסיפיצירט. מיר האָבן געפילט אַ דראַנג פאַר אויפקלערן זיך און יענעם אונדזער זיין און ווישאָגראָד האָט געשפּרודלט מיט טאַט און רייד, מיט סכנות און אויפברויז. ווישאָגראָד איז געוואָרן אַ מיטל־פּונקט פון דער פאַרטיי און איר אַרום.

אין 1928 זענען מיר ס'ערשטע מאָל אַריין אין דער וואַלאַקציע צום סיים און סענאַט און שטאָט־ראַט. נישט לייכט איז געווען זיין אויספיר. די פאַרטיי האָט באַדאַרפט אַרויס „נאַ יאַוו" אירע צענטראַלע מענטשן — זיך אַרויסשטעלן צום טאָג־טעגלעכן געפאַר און ווערן אַן אָפענער ציל פאַר אַלע אונדזערע שונאים. דאָך האָבן מיר באַשלאָסן. די אויסזיכט פון באַשיצן די אַרבעטער־אינטערעסן האָבן איבערגעוויגן.

דער קאַמף איז געווען אַ שווערער. מיר זענען פאַרשריגן געוואָרן אַלס פּאָליטישע פאַרברעכער, אַטעאיסטן און רעליגיע־שטירצער א. אַ. וו. אַלע האָבן זיך פאַראייניקט קעגן אונדז, אָבער דער זיג איז געווען אַ גרויסער 500 שטימען און צוויי ראַטמענער. אין שטאָט־ראַט זענען אַריין נפתלי שלאָסבערג און הירשל פּוטערמאַן. זיי האָבן נאָכהער באַצאָלט מיט טורמע, אָבער דער אַקט פון צוטרוי צו אונדז איז געווען גרויס. די פאַרטיי האָט געפאָדערט פון אירע אָנהענגער קרבנות און שוועריקייטן און די חברים זענען גרייט געווען דערצו.

די געשיכטע פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי אין ווישאָגראָד איז אַ געשיכטע פון מענטשן, וואָס האָבן געגלויבט אין אַ בעסערער וועלט מיט אַ בעסערער אָרדענונג, וואָס האָבן מקריב געווען זייער אייגענע באַקוועמלעכקייט, כדי צו ברענגען אַ פאַרבעסערונג די מענטשן אין שטעטל, אין לאַנד און אויף דער וועלט. ליידער האָט אונדזער קאַמפס־ווילקייט זיך געענדיקט מיט דער ענדע פון גאַנצן שטעטל. אָבער ווען מ'שרייבט אַ בוך וועגן דעם שטעטל, זאָל דערמאָנט ווערן די שיינע יידישע ווישאָגראָדער יוגנט, וואָס איז געווען אין אַלע פאַרטייען, ערנסט, אידעען־געטריי און אָפּפערווילִיק פאַרן גונסט פון מענטש און פאָלק און אין איר די קאָמוניסטישע יוגנט וואָס איז אויסגעשטאַנען געפאַר, דיסקרימינאַציע און טאָג־טעגלעכע שוועריקייט און געבליבן טריי צו זיך.

עקאָנאָמיע און יוגנט־אויפברויז

עקאָנאָמישע באַזע — די יידישע באַפעלקערונג אין ווישאָגראַד האָט נישט געהאַט קיין פעסטע עקאָנאָמישע באַזע גענוי ווי די שטעטלעך פון איר אַרום. די הויפּטקוואַלן פון פּרנסה זענען געווען מנחם־מענדל־געשעפטן, קליינע געוועלבלעך, בעלי־מלאכות, שוסטער, שניידער, שטעפּער אָדער סטאָליאַרעס, וואָס האָבן געלעבט פון דער אַרומיקער פּויערישער סביבה און די אַרבעט איז געווען באַזירט אויף סעזאָנען. סתם יידן האָבן געהאַלטן סעדער און געווען אויסגעשטעלט אויף ניסים, אויף וועטער־קאַפּריזן. איז געווען אַ גערעטעניש זענען די פּרייזן געפאַלן, איז געווען אַ קליין גערעטעניש, האָט עס קוים געסטייעט פאַר די וואַרשעווער מעקלער צו וועלכע די סאַדאָווניקעס זענען געווען פאַרקנעכטעט מיט זייערע הלוואות צו דינגען דעם סאָד און די הויכע פּראָצענטן פאַר די הלוואות. די מעקלערס האָבן גענאָסן פון ערשטן פּדיון און פאַר די סאַדאָווניקעס איז ווייניק וואָס געבליבן.

קיין פאַבריקן אין ווישאָגראַד זענען נישט געווען און די יוגנט האָט נישט געוווּסט דעם טעם פון זיין אַן אַרבעטער, אַ לוין־מענטש, וואָס דאַרף אויסקעמפן זיינע רעכט סאָלידאַר מיט אַנדערע און מיטן כוח פון פּראָפעסיאָנעלן פאַרבאַנד.

דער טאַרטאַק, וואָס האָט באַשעפטיקט 12—15 אַרבעטער האָט נישט באַשעפטיקט קיין יידן צוליב די באַוווּסטע סיבות. ס'האָט זיך געלוינט צו האַלטן גוים. זיי האָבן „געאַרבעט", גענומען וויפל מ'האָט זיי געגעבן. אפשר אויך איז געווען אמת, אַז דערפאַר ווייל זיי האָבן געאַרבעט שבת, האָבן זיי בעסער געלוינט.

די עלטערן אַליין, טייערע כשרע יידן האָבן ביי זייער בעסטן ווילן נישט געקאָנט שאַפן אַ צוקונפט פאַר זייערע קינדער אין דעם אַנטיסעמיטישן אויסראָטונגס־רעזשים פון פּוילן. די יוגנט האָט געמוזט זיך לערנען אַ פאַך און אַליין זיך אויסקעמפן אַ צוקונפט און אַן עקזיסטענץ.

די באַדינגונגען פון לערנען אַ פאַך אין שטעטל זענען געווען שרעקלעכע. יאָרן האָט מען געאַרבעט ביים קליין שוסטער אָדער שניידער אָן אַ געהאַלט און אָן פּערספּעקטיוון צו געפינען אַרבעט אין דער צוקונפט. דאָס געמיט ביי אַזעלכע אַרבעטער־קינדער איז געווען געדריקט. צייטנווייז אויך אַפּאַטיש, האָפנונגסלאָז און טריב. ס'דערמאָנט זיך מיר ווי דוד אַפּלבוים האָט דערציילט די „מעלות" פון זיין שניידער־געזעלן שימעלע זינדלאַק:

— צו שימעלען — האָט ער געזאָגט — האָב איך נישט קיין טענות. ער קומט צו דער אַרבעט 5 פרי און ווען דער זייגער שלאָגט אויס 12 ביינאַכט זאָג איך צו אים, שימעלע גענוג געאַרבעט, וועסט קומען מאָרגן אַ ביסל פריער און דעראַרבעטן דאָס, וואָס האָסט היינט פאַרפעלט.

אויך די דערוואַקסענע האָבן געלעבט אין קאָשמאַרפולע באַדינגונגען און געטרוימט וועגן אויסוואַנדערן. עס זענען געווען אָפענע אָרעמעלייט און באַהאַלטענע בכבודיקע, פאַר וועלכע מ'האָט תמיד געדאַרפט מאַכן אויף שבת. עס זענען געווען רואינירטע, אויסגעמאַטערטע פון זאָרג קרעמערס און סוחרים, ס'זענען געווען אויסגענייקערטע דאָרפס־גייער און בעלי עגלות, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין טאָג איבערצולעבן. ס'איז נישט געווען דער עקאָנאָמיע־ספּעץ, וואָס זאָל פאָרויסזאָגן וווהין וועט דאָס ווישאָגראָדער יידנטום, עקאָנאָמיש גענומען, פאַרגיין. אַמאָל האָט אויך דער בטחון נישט געהאָלפן, ביים אָפּגרונט פון פאַרצווייפלונג האָט מען אויך דעם בטחון אָנגעוווירן.

מ'האָט עמיגרירט קיין אויסלאַנד, אויסגעוואַנדערט אין אַנדערע שטעט, געזוכט דאָס „משנה מקום" מיטל, געפאָרן קיין לאָדזש, קיין וואַרשע, אָבער דאָס זענען געווען אויסוועגן פאַר ווייניקע. דאָס גאַנצע שווערע פּראָבלעם פון די מאַסן האָט מען מיט זיי נישט געקאָנט לייזן. און באַשטימט נישט דאָס פּראָבלעם פון דער יוגנט. אין דעם אַנטיסעמיטישן רעזשים פון די פּאָליאַקן האָט קיין יידישער בחור נישט געקאָנט קלערן וועגן אַ פּאָסטן אין רעגירונג און אין מיליטער, אין אַדמיניסטראַציע און פאַבריקן אַפילו אין יידישע ובפרט, אַז אַזעלכע זענען בכלל נישט געווען ביי אונדז.

אַזוי איז געשען, אַז ביי אַ טייל פון דער יידישער יוגנט אין ווישאָגראַד האָט זיך אָנגעזאַמלט אַ האַס צו דעם פאַשיסטיש־אַנטיסעמיטישן רעזשים. אַ צווייפל אין עלטערנס כוח און אַ דראַנג צו קלאַסן־קאַמף. זי האָט געזוכט מיטלען צום שטירצן דעם רעזשים און שותפים צו איר האַס. זי האָט אין דראַנג נאָך אויסקעמפן אַרבעטס־רעכט און גאַראַנטיעס פאַר מעסערע עקאָנאָמישע באַדינגונגען. געמיינט צו געפונען אין דער לינקער באַוועגונג פון פעלקערלעכע ברודערלעכקייט און מיט איר די מאַכט צו ענדערן עקאָנאָמישע און געזעלשאַפטלעכע סיטואַציעס.

אידעאיש־פּאָליטישע אויפקלערונג — הגם עס זענען אין שטעטל נישט געווען קיין הויכשולן און מיט קיין ספּעציעלע אינטעליגענץ צו יענער צייט האָט זיך ווישאָגראַד נישט אויסגעצייכנט, האָט זיך דאָך סיסטעמאַטיש אויספאָרמירט אַ נייער טיפּ פון פּראָלעטאַרישער אינטעליגענץ. זי איז געוואַקסן דורך זעלבסטבילדונג און אָנשויאונגס־פּאַרטיפּערונג. זיי זענען געקומען דווקא פון די גוט סיטואירטע הייזער, וואָס האָט באַוויזן, אַז נישט נאָר עקאָנאָמישע נויט, נאָר טיפער באַוווּסטזיין האָט זיי געבראַכט אין די רייען פון לעזונג־זוכער צו פאָלק, צו מענטש און געזעלשאַפט. ווישאָגראָדער קענען זיי באַשטימט און דאָס זענען געווען: פישל גאָלדבערג, יאַנקל ליכטנשטיין, טאָבע יידיס גאָלדמאַן, זלמן זאָלצבערג, שיע אייזיק כמיעל, יעקב לייב זאַיאָנץ, משה וואָלמאַן און אַנדערע. זיי האָבן זיך געווידמעט דער אויפקלערונג און אָרגאַניזירונג אויך פון אַנדערע און אַזוי איז אויסגעוואַקסן אַ מאַסנהאַפטע, אידעאיש און גייסטיק אַנטוויקלטע באַוועגונג, וואָס איז געווען אַ ביישפּיל פון דרייסטקייט און קאַמפס־מוט און געהאַט אַ גרויסן אויטאָריטעט אין שטאָט.

דער יוגנטס דראַנג נאָך בעסערן, וואָס איז מעגלעך אָביעקטיוו געווען אָבער ווערט פאַרהינדערט פון מענטשן־האַס, ראַסן־באַגריפן און קלאַסן־דיפערענציאַציע האָט געפירט די יוגנטלעכע פון שטעטל צו דעם וויסן. די אָפּגעשטאַנענע אַרבעטער האָבן דערפילט דעם טעם פון אויפקלערונג און זעלבסט־בילדונג, וואָס זיי האָבן געקריגן אין די רייען פון דער באַוועגונג, זענען זיי געוואַקסן זיך, געשטאַרקט און געקריגן גלויבן אין זיך און אין מענטש און אויך צוגעשטאַנען צו דער באַוועגונג.

ס׳האָט זיך פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי דאַן אויסגעשיילט אַ גרופּע אַקטיוויסטן, ווי אברהם וואַלפיש, יידל שטערן, קלמן אָגראָדניק, ריבה זשיכלין, ש. ל. באָזשניצקי, לייבל שטשאַפּע, אברהם שטשאַפּע, שרה וואַלפיש, הירשל גוימאַן, ישראליק אָגראָדניק א. אַ. זיי האָבן געפירט אַן אָרגאַניזאַטאָרישע אַרבעט און אויפקלערישע טעטיקייט, געהאַט פאַרזאַמלונגען, אַרויסגעגעבן אַן אומלעגאַלע חודש־צייטונג און ווישאָגראָד האָט געברויזט פון טאַט, וואָרט און געדאַנק.

ווען איך אָבסערוויר היינט די עפּאָכע, זע איך פאַר זיך ווי אַ וווּלקאַנישער אויפברויז, וואָס האָט געמוזט קומען. ביי די שווערע עקאָנאָמישע אומשטענדן פון דער יוגנט אין שטאָט.

דער אויפברויז פון דער ווישאָגראָדער יוגנט האָט אויפגעטרייסלט די אַפּאַטיע און פאַרצווייפלונג און געבראַכט זעלבסט־גלויבן און אַקטיוויטעט. ווישאָגראָד האָט דאַן איבערגעלעבט דאָס וואָס ס׳יידישע פאָלק האָט איבערגעלעבט אין זיינע פאַרשידענע עפּאָכעס — דאָס מוסר נפש זיין זיך פאַרן ספר, פאַר דער אָנשויאונג און פאַר דעם זעלבסטגלויבן. אין די באַדינגונגען פון דיסקרימינאַציע און אַנטיסעמיטיזם און פינצטערער געזעצגעבונג האָט די יוגנט געמוזט זיין גרייט געפּייניקט ווערן, פינצטערן אין די טורמעס און באַצאָלן מיטן לעבן פאַר זייער פרייהייט פון וואָרט און געדאַנק און זי איז געווען גרייט דערצו. די ערנסטע ווישאָגראָדער יוגנט האָט געצאָלט פאַר איר גלויבן מיט פחד, פּיין און טורמעס און מיט אייביקן לעבן אין דראַנג און אין שפּאַנונג.

ס׳קאָן אָנגענומען ווערן, אַז אין לויף פון דער צייט און מיט דער אַנטוישונג, וואָס דער רוסישער קאָמוניזם האָט געבראַכט דער וועלט וואָלט אויך אונדזער יוגנט געקומען צו אַנדערע וועג־ווענדונגען און דאָס יידישע פאָלק וואָלט באַרייכערט געוואָרן מיט אַן אַקטיווע פון ערנסטע, אָפּפערווילּיקע, דענקענדע זין און טעכטער און די קאַמפס־אייגנשאַפטן זייערע וואָלטן באַפרוכפּערט אונדזער אייגן פאָלק מיט אַ זעלטענער אינטענסיווער אַקטיוויטעט. ליידער האָט אָבער דער נאַצישער וואַנדאַליזם אויך די אַנטוויקלונג פאַרמיטן.

נ. ל. דויטש

120 יאָר בעלי מלאכות

(שטריכן און פאַקטן)

אמר ר׳ חיא בר אמי בשם עולה: גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים... (ברכות ח׳)

ר׳ יהודה... אמר: גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה... (נדרים מ״ט)

דער ייחוד פון ווישאַגראַד אין גזעלשאַפטלעכן זין איז געווען אין אירע בעלי־מלאכות. דאָס זענען געווען יידן וואָס האָבן זייער מלאכה געהאַלטן פאַר אַ יחוס און נישט געהאַט קיין מינדערוועטיקייטס־געפיל לגבי אַנז׳ערע קלאַסן.

מלאכה אין ווישאַגראַד איז געווען געשעצט און געגאַנגען צוזאַמען מיט תורה און חכמה. בעלי־מלאכות דאָרט זענען געווען יידן, וואָס האָבן קובע געווען ״עתים לתורה״, געלערנט, געקאָנט אין ״די קליינע אותיות׳לעך״ און געווען פון די כלי־קודש אין די בתי־כנסת.

ס׳איז די מלאכה געווען אַ זאַך, וואָס איז איבערגעגאַנגען פון דור צו דור, ס׳איז געווען אַ מין אָפּשטאַמונגס־צייכן, וועלכער האָט אויסגעאיבט זיינע כאַראַקטער־שטריכן אויף זיין באַזיצער. מ׳האָט געוווסט, למשל, אַז ביי דעם און דעם בעל־מלאכה וועט דער טיש געפּראַוועט אַזוי, די קינדער געפירט אַזוי, די באַציאונג אין משפחה איז אַזעלכע אאַז״וו. ממילא איז די באַטראַכט־פּריזמע פון מענטשן געווען אַן ערדישע, אַ געזונטע, אַ מין יידיש־פּראָדוקטיווער צוגאַנג צו מענטש און כאַראַקטער, געזעלשאַפט און ציל.

דורות אין ווישאַגראַד האָבן זיך דערצויגן אין גייסט פון אַרבעט און טיכטיקייט. בייטאָג האָבן מענטשן געאַרבעט, ביי־נאַכט האָבן פּלעמלעך געשיינט אין שולן, בתי־מדרשים, לאַ־קאַלן און אַרבעטער האָבן זיך געעסקנט מיט אַ סוגיא אין גמרא, אַ פּרק משניות אאַז״וו. און ווער ס׳האָט שפּאַצירט אין די לעצטע אָוונט־שעהן האָט, ווי ביי ביאַליקן, געקאָנט זען פענצטערלעך באַשיינטע און קעפּ געבויגענע איבער אַ בוך.

נישט אומזיסט האָט ווישאַגראַד געהאַט אירע פּערזענ־לעכקייטן, אירע טיפן און יחידים, וואָס זענען געווען מוסטערן פון טיכטיקייט, וואָס זייער כאַראַקטער־צייכן איז געווען טע־טיקייט, וואַכזאַמקייט צו דעם אַרום. וועלכער ווערט באַגריפן נאָר דורך טיפער נאַטירלעכער אינטעליגענץ און בילדונג און ועל הכל, טיפן, וואָס אַ מין צוגאַנג פון ״לא על הלחם לבדו״... האָט דאָמינירט אין זייער לעבן.

ס׳קאָן זיין, אַז ס׳איז נישט קיין צופאַל, וואָס ווישאַגראַד האָט אַרויסגעגעבן אַזאַ גייסט און טאַט־ריז ווי נחום סאָקאָ־לאָוו. אמת, נחום סאָקאָלאָוו איז געווען אַ געבוירענער פענאָ־מען און עילוי און געבראַכט זיינע טאַלאַנטן מיט זיין געבורט, אָבער ווען מיר געדענקן סאָקאָלאָוון, געדענקן מיר נישט נאָר דעם רייכן שפּראַך־קענער, נאָר אויך דעם מענטש פון טאַט און טיכטיקייט, פון טאַלאַנט־אַנווענדער, פון אומאויפהערלעכן שעפער און אומדערמידלעכן אַרבעטס־מענטש. דאָס איז אוודאי אים געקומען פון שטעטל, וואָס האָט געשאַפן אַן אַט־מאָספער פון אַרבעט, אַרבעט און אַרבעט.

די בעלי־מלאכות אין ווישאַגראַד זענען אויך אויפן פאָרמעלן געזעלשאַפטלעכן געביט געווען אַ באַצייכענונגס־ווערטע דערשיינונג. אַ דאַנק זיי איז ווישאַגראַד געווען אַ ספּעציעל אָרט אין יידישע שטעט, ווו די קהילה־אינסטיטו־ציעס און געמיינדע זענען געווען באַהערשט דורך זייערע פאָרשטייער און די דעה איז אַרויסגענומען געוואָרן פון די בעלי־מאה און איבערגעגעבן געוואָרן די בעלי־דעה אין אַלע געביטן. אויך אין געביט פון רבנות און ריין רעליגיעזע ענינים. ווען אַ מלאכה־פאָרשטייער האָט געפּרוווט זיך אַריינ־שאַרן אין דער מיוחסדיקער קלאַס, האָט ער געמוזט דעמיסיאָנירן.

אין דער טעטיקייט פון די בעלי־מלאכות איז צום באַ־צייכענען פאַרשידענע תקופות פון אויפקום און נידערקום, נצחונות און דורכפאַלן, אָבער תמיד זענען זיי געווען דער אַדרעס פון דעמאָקראַטיע פאַר דער געזעלשאַפט און באַשי־צונג פאַרן יחיד און פאַראָרגער פון זיינע באַדערפענישן. זיי האָבן אויפגעשטעלט אַ באַנק פאַרן עמך־מענטש מיט הלוואות מיט קליינע פּראָצענט, געשאַפן חסדים־אַנשטאַלטן, ווי הכנסת כלה און אַנדערע, וואָס האָבן געגעבן דעם יחיד ס׳געפיל פון זיכערקייט, אָבער אים נישט פאַרוואַנדלט אין אַ רחמנות־אָביעקט. און אין פאַרשידענע צייטן, אין קריטישע מאָמענטן, ווען יידן אין שטעטל זענען פאַראָרעמט געוואָרן, פאַרטריבן און שוצלאָז אין צייט פון וועלט־קאַטאַסטראָפעס און מלחמות, זענען זיי געווען די, וואָס האָבן תמיד געפונען אין זיך די איניציאַטיוו און כוח אויפלעבן פון דאָס ניי די געזעלשאַפט אין שטעטל און שאַפן שטיצמיטלען פאַר קאָנסטרוקטיווער הילף פאַרן יחיד. די בעלי־מלאכות האָבן אויפגעשטעלט דאַן קאָאָפּעראַטיוון און גמילת חסדים, דזשאָינט, רעליף אאַז״וו.

דערציילן די געשיכטע פון ווישאַגראַד הייסט דערציילן די געשיכטע פון בעלי־מלאכות, און דערציילן די געשיכטע פון די בעלי־מלאכות הייסט אַרויסברענגען אַ בילד פון בכבודיקע האָרעפּאַשנע יידן, וואָס אין פאַרשידענע צייטן, אין פאַרשידענע מאָמענטן האָבן זיי תמיד געזען דעם קוואַל פון דערלייזונג אין מענטשן אַליין. און אַרבעטס־מענטש און דעם כבוד פון יידנטום אין צוזאַמענפּאָרן אַרבעט מיט יידישקייט, תורה מיט מי, ייחוד און געזעלשאַפט.

*

דאָס בילד וואָס מיר גיבן דאָ איז אייגנטלעך אַ טרוקע־נער איבערזיכט פון מענטשן און משפחות, דורות און טאַטן, פאַקטן און דערציילונגען, וואָס די פינקטלעכקייט פון זיי

כאַפּט אַ ביסל טרוקן און לאַנגווײַליק, אָבער נאָכן איבערלייענען די איינצלהייטן שאַפט זיך אַ גענויע פאָרשטעלונג פון אַ קלאַס, וואָס האָט געשאַפן אַ טראַדיציע פון יידישער, ליכטיקער, אַקטיווער איבערגעגעבנקייט צום פּרט און כלל, צום פאָלק און יחיד, ס׳איז דאָ וואָס צו פאַרצייכענען פאַר די קינפטיקע דורות און ס׳וועט זיין וואָס אָפּצולערנען דערפון.

מיר גיבן דאָ די פאַקטן פאַרטיילט אויף תקופות, כרנאָלאָגיש און נאָמינאַל ווו נעמען און פאַקטן, מעשים און זכרונות געמישט, כדי צו זיין טריי דעם זכרון און אמת. די אויספירן וועט יעדער מאַכן פאַר זיך.

דער אָנהויב און די אָנפאַנגער

ס׳הייבט זיך אָן פון ר׳ אביש קאָפּנהאַגן.

צוריק מיט 120 יאָר, ווען ר׳ אַביש איז געקומען צו געלט, און געוואָרן אַ גביר אין שטאָט, האָט ער באַשלאָסן, אַז די גמרא איז געווען גערעכט: לעולם ילמד אדם בנו אומנות נקיה וקלה. אַ ריינע מלאכה איז אַ ברכה און כדאי מקיים זיין די מצוה. און אַזוי הויבט זיך אָן אַ לאַנגע קייט פון בעלי־מלאכות, וואָס נעמען זייער אָפּשטאַם פון אַ ייד אַ סוחר, אַ גביר, אַ למדן און אַ בעל־הבית אין שטעטל.

זיין זון האָט געלערנט שוסטעריי און דאָס פאַך איז אַוועק בירושה צו קינדס־קינדער. מיר, די לעצטע פון ווישאָגראָד, געדענקען נאָך ר׳ אַבישעס אייניקלעך, פּנחס קאסטאס, ר׳ יעקב קאָפּנהאַגן און ר׳ שמואל־לייב גילארי. דער לעצטער איז שוין געווען אַ גמרא־מלמד און בעל־תוקע אין שול. ווייזט אויס „דאָס קעפל״ געווען אַן אָפּנס, האָט עס אים אַוועקגעצויגן פון זיידנס מלאכה.

זייערע קינדער זענען אַלע געווען בעלי־מלאכות און געלעבט פון אייגענער פראַצע. נאָך דער אַרבעט פלעגן גיין אין בית־מדרש, זאָגן תהילים און מעמדות, לערנען חומש און צוהערן אַ ביסל עין יעקב און חיי־אדםביים טיש מיט חברים פון פאַך.

אַ צווייטע משפחה מיט קינדס־קינדער בעלי־מלאכות זענען געווען די פּאָקאָרסקיס, אברהם ראָזנפעלד האָט געוווינט אין לאַנגער־וועגס אַקעגן דער שול. זיינע זין: יעקב, שמואל, טוביה, דוד און ישראל ע״ה.

אַלע זענען זיי געווען שניידערס, וואָס האָבן געקענט אין די קליינע אותיות׳לעך און געווען בעלי־קורא׳ס, בעלי־תפילה און געפילט אַ טעם אין תהילים יעדן טאָג.

די דריטע משפחה האָט געשטאַמט פון נתן לייב דייטש מיט זיינע 3 זין, אברהם יעקב, אָשר מלמדס איידעם, דער געלער טוביה מיט זיינע 3 זין: פייוול, אברהם־חיים „בעמבאָס״ און יידל. דער איז שוין געווען אַ ציוניסט, אַ חבר אין מרכז הציונים און געטראַכט וועגן זאַכן, וואָס שטייען אויסער ווישאָגראָד און אויסער דער משפחה־קייט. שמואל יעקב פּאָקאָרסקיס איידעם, אברהם־יצחק דייטשס פאָטער און הירש־טוביה, דייטש אבא ליפּעס פאָטער.

אַלע נתן לייבס פיר זין מיט קינדער האָבן געלעבט פון שוסטעריי און געווען בעלי־תפילה מיט פירוש־המילות, אַריינגעקוקט אין אַ ספרל און געוווּסט וועגן דעם, אַז ס׳איז דאָ עפּעס העכערס פון מענטש און פרנסה, און דאָס דאַרף מען גוט זיך אַריינטיפערן, כדי דאָס צו באַגרייפן. זיי האָבן געהאַלטן אויך סעדער צום דערשטיקעווען די פרנסה.

דער בולטער בעל־תפילה צווישן זיי איז געווען שמואל, ער האָט ימים־נוראים געדאַוונט ביים בילקאָווער פריץ און נאָך אים האָט איבערגענומען די ירושה זיין זון אברהם יצחק. אברהם יצחק דייטש איז געווען בעל־קורא אין שול.

ס׳איז צום פאַרצייכענען, אַז הערש־טוביה׳ס אייניקל ישראל־גדליה איז געווען קהילה־פּרעזעס אין ווישאָגראָדער קהילה פון 1928 ביז 1937, ווען יוסף דימאַנד איז געוואָרן פּרעזעס. דאָס ווייזט ווער ס׳זענען געווען די פּשוטע שוסטער פון שטעטל און זייער געזעלשאַפטלעך געוויכט.

ווייטער גייער די משפחות ליפּסקער שמחה, נחמן בראַווערמאַן, זאַלצבערג, דעם אַלטנגאַזשאַלקס זאלצבערג זיידע יצחק יעקב פּופּטשיק, דער הויפּט־שמש פון שול ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועמענס פרוי, חנה רישע האָט געשמט אַלס גרויסע צדיקת. ליכטנשטיין אברהם חיים מיט זיינע זין פּרץ, רפאל־יונה און שמואל־הירש, שעפּסל און איכל טאַוב און זייער ברודער, רחל־לאה קצבטעס מאַן, איציק מרדכי, שמואל גראָסמאַנס פאָטער, שמחה און משה שלאַדאָוו, משה פלאשציק דער שניידער פון געהאַקטע קאַפּאָטעס, יעקב־דוד אָקאָוויצער׳ס שווער, דער אַלטער לאַזוענסקי, מאיר פראַוודע, יעקב גמאַך, לייבוש׳ס פאָטער, ר׳ יחזקאל ווינטער, דער שטריקנמאַכער, משה שטריקנמאַכער, יעקב יוסף עפּלבוים, ישראל מרדכי שניידער און נאָך אַנדערע פון דער אַלטער גוואַרדיע, וועמענס נעמען זענען אַ ביינאָמען פון ערלעכע פראַצאָוויטע יידן, וואָס האָבן אָפּגעהיט יידישקייט און געשאַפן די עפּאָפּעיע פון ווישאָגראָדער בעלי־מלאכות.

בעלי־מלאכות אין ערשטן קריג

זיי האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען אין חברות: חייטים, תהילים, ביקור־חולים, הכנסת־אורחים, געדאַוונט אין אייגענע מנינים, און אויך פּרובירט זיך אָרגאַניזירן און זיין פאָרטרעטן אין דער קהילה. צו יענער צייט איז דאָס נישט לייכט אָנגעקומען, ווייל די קהילה האָבן אָנגעפירט עטלעכע בעלי־בתים, וועלכע האָבן אויסגעהאַלטן דעם רוב בודזשעט, און ווער ס׳האָט נישט געצאָלט קיין „סכום״ (סקלאַדקאַ — בוזשניטשני עטאַט) האָט נישט געהאַט קיין דעה. ביי די אויבנדערמאָנטע בעלי־מלאכות איז דער „סכום״ אין הויך פון 3 רובל געווען אַ מטבע. דאָך, כדי צו האָבן אַ דעה, האָבן זיי פרייוויליק איינגעצאָלט דעם „סכום״, און נאָך אין יאָר 1910, האָבן זיי געשיקט זייער ערשטן פאָרשטייער אין דער קהילה, דעם ה. לייביש גמאַך.

אין שטאָט זענען געווען צוויי גרופּירונגען, מתנגדים און חסידים. די חסידישע קרייזן זענען באַשטאַנען, ערשטנס, פון סוחרים. און דער מתנגדישער קרייז — פון בעלי־בתישע יידן, בעלי־מלאכות, פשעוואָזשניקעס, סאַדאָווניקעס און בעלי־עגלות.

מיט דער פּטירה פון ווישאַגראַדער רב ר׳ יחזקאל בידערמאַן זצ״ל, האָט זיך געשאַפן אַ קאַמף. די מתנגדים האָבן געוואָלט ברענגען אַ מתנגדישן רב, אַ ליטווישן. און די חסידים האָבן געוואָלט אַ חסידישן רב. ביז דער סאָכאַטשאָווער רבי זצ״ל האָט געמאַכט אַ פּשרה, מיטן אַריינשיקן זיין אייניקל ר׳ דודל ז״ל אַלס רב. אין שטעטל האָט געהערשט שלום ושלוה און ס׳האָט זיך אַזוי געפירט דאָס לעבן ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה.

תשעה־באב 1914, איז אויסגעבראָכן די קריג. צווישן די מאָביליזירטע זענען געווען פיל יידישע זעלנער. ביי דער ווייסל און בזורא, אין די דערפער יאַנאַשאָוועו און קאַמיען, האָבן די דייטשן געהאַט אַ שטאַרקע פּאָזיציע. פון דאָרט האָבן זיי באָמבאַרדירט אונדזער שטעטל אויף דער רוסישער זייט. די שטאָט איז שטאַרק רואינירט געוואָרן, די סוחרים און סאַדאָווניקעס האָט מען באַרויבט און צעגנבעט. בעלי־מלאכות האָבן נישט געאַרבעט. ביינאַכט פינצטער, די פענצטער פאַרהאַנגען. דער רב ר׳ דודל איז דאַן אַוועק קיין וואַרשע, און דער מו״ץ ר׳ נפתלי שפּיוואַק איז געבליבן דער מנהיג רוחני. ווען מען האָט געכאַפּט יידן צו מאַכן שוץ־גרובנס, און יידן האָבן נישט געוואָלט מחלל־שבת זיין, האָט דער מו״ץ געפּסקנט, אַז מזאָל גיין צו די אַקאָפּעס, ווייל פּקוח־נפש איז דוחה שבת.

אין די אַרומיקע שטעטלעך, טשערווינסק און באַדזאַנאָוו, האָט מען נישט געפילט די קריג. מען האָט געאַרבעט און געלעבט נאָרמאַל. דעריבער ווער עס האָט געהאַט משפּחה אין די שטעטלעך איז אַוועק צו זיי, ווייל אין ווישאַגראַד איז געווען שווער דאָס לעבן.

8 טעג פאַר פּורים איז אַרויס אַ פּריקאַז, אַז ביז 48 שעה דאַרפן אַלע יידן פאַרלאָזן ווישאַגראַד. מיין פאָטער ע״ה האָט באַצאָלט אַ טשערווינסקער קריסט 100 רובל ער זאָל אונדז פירן קיין וואַרשע (ביי אונדז זענען געווען 2 קינדער: איך און מיין ברודער יצחק־יעקב, די עלטערן, די באָבע צירל־חנה מיט אירע 3 טעכטער, דער מאַמעס שוועסטער ליבע־נעכע, הוגרא און שרה). מיטאָג־צייט זענען מיר אָנגעקומען קיין טשערווינסק. דאָרט האָבן מיר געהאַט אַ קרוב, ר׳ משה־העגעך מלמד, וועלכער האָט אונדז געבעטן בלייבן אויף שבת. אינטערעסאַנט, סך־הכל 10 ק״מ פון ווישאַגראַד, און דאָ האָט מען נישט געפילט די מלחמה. יידן האָבן געהאַנדלט, געאַרבעט, ביינאַכט ליכטיק, נישט געזען קיין זעלנער, געשטעלט טשאָלנט, געדאַוונט בצבור. אין ווישאַגראַד איז שוין לאַנג אַלץ געווען אוממעגלעך. שבת, 1 אַזייגער, איז אַרויס אַ באַפעל „ביז 24 שעה זאָלן אַלע יידן פאַרלאָזן טשערווינסק. דעם שבת האָט מען שמחהן אויפגעהאָנגען אַלס חשוד אין שפּיאָנאַזש. אַנטאָשעוויטש, ימח־שמו, האָט זיך פרייוויליק געמאָלדן אים אויפצוהענגען. מיט 15 יאָר שפּעטער האָט ער זיך אַליין אויפגעהאַנגען. כמעט פון אַלע שטעטלעך אין דער געגנט האָט מען אַלע יידן אַרויסגעטריבן קיין וואַרשע, זאַקראָטשימער יידן האָבן אַרויסגעבראַנגט עסן פון כל־טוב, פאַר אַלע אַדורכפאַרנדיקע יידן.

פאַר ראש השנה 1915, ווען דער דייטש האָט שוין געהאָט באַזעצט גאַנץ קאָנגרעס־פּוילן, זענען מיר צוריק געקומען קיין ווישאַגראַד, רואינירטע און צעבראָכענע, געפונען די הייזקעלעך אַרום די טירן־פענצטער אַרויסגעריסן, צערויבט דאָס מעבל, דאָס שטעטל איז געווען באַזעצט פון דייטשער זשאַנדאַרמעריע, די קאָמענדאַטורע איז געווען אין מאַרק ביי קאָלאָדזינסקין, בירגערמייסטער איז געווען אַ קליינטשיקער דייטש, לוץ, גערופן האָט מען אים, יואל קופּל. אַ האַלבע מקווה איז אָפּגעטיילט געוואָרן פאַר אַ „לויז־באָד״ מיט אַ פּאַראַכוווקע, אַרויסגעגומען די מלבושים פון דער פּאַראַכוווקע, זענען זיי געווען קליין. יעדע צוויי וואָכן לויט אַ רייע, האָט יעדער געמוזט גיין אין „באָד״, יעדער האָט באַקומען איינשפּריצן (פּאָדסקורנעס) קעגן טיפוס, ווער עס איז נישט געגאַנגען האָט נישט באַקומען די „לעבנס־קאַרטע״. אויפזעער אין באָד איז געווען משה זלאָטניק און מאָריץ אַקאָוויעץ, ער האָט געלערנט ביי יאַנקאָסקי פעלטשער, נאָכדעם איז ער געווען סטאַרשי פעלטשער אין גאָסטאַנין.

בעלי־מלאכות האָבן נישט געהאַט קיין רוי־מאַטעריאַל צום אַרבעטן. דער אָפיציעלער מסחר איז געווען באַגרענעצט. דער הויפּט־מקור פון אַרבעט איז געווען די בריק, וועלכע מען האָט געבויט איבער דער ברייט פון דער ווייסל, די נויטיקסטע מיטלען צום לעבן זענען נישט געווען. דאַן איז געקומען צו הילף דער דזשאָינט, וועלכער האָט געעפנט אַ קיך אויף אָגראָדאָווע גאַס ביי בלימע־חיהן, נאָכדעם איבערגעפירט ביי לייבל זלאָטניק אין הויז אויף רעמבאָווער גאַס. די בעלי־בתים אין דער קיך זענען געווען, הערשל שווירץ, מענדל פערשט, איכל גערשט, וואָלף זלאָטניק, יאָסקע לעווין, סיני מאיר קראָנענבערג, סיני מרדכי באום, מרדכי מענדל ליכטנשטיין, אַ האַנטווערקער־פאָרשטייער געדענק איך נישט. די דערנערונג איז געווען אַ שוואַכע, ווייל די דייטשן האָבן די פּראָדוקטן געשיקט קיין דייטשלאַנד. עס זענען דעריבער אויסגעבראָכן עפּידעמיעס, אַ הויז ווו אַזאַ קראַנקער האָט זיך געפונען, האָט מען אָפּגעשלאָסן אויף דריי וואָכן, אַ ציטווויליקן שפּיטאָל האָט מען געעפנט אויף פלאָצקער גאַס ביי קאַפּיינסקין. אַזוי איז געגאַנגען ביזן 11.11.1918, ווען די דייטשן האָבן פאַרלאָזט פּוילן.

אָרגאַניזאַציע, פאָרשטייערשאַפט און רבנים־קאַמף

ווען די דייטשן האָבן פאַרלאָזט פּוילן, איז אַנטשטאַנען אַ זעלבשטענדיק דעמאָקראַטיש פּוילן. אויך יידן האָבן געשיקט זייערע פאַרטרעטער אין סיים און סענאַט. נח פּרילוצקי האָט פיל אויפגעטאָן פאַר די פאָלקס־מאַסן. פאַרטרעטער פון די האַנטווערקער אין סיים איז געווען חיים ראַטנער. ער האָט אויך אין ווישאַגראַד אָרגאַניזירט דעם האַנטווערקער־פאַריין. די ערשטע גרידונגס־פאַרזאַמלונג, איז פאָרגעקומען ביי דער חברה חייטים, אין הויז פון מאיר יענטעס, ווו דריי חברות „חייטים״, „תהילים״ און „הכנסת־כלה״ האָבן זיך פאַראייניקט און צוזאַמען גענומען אַ לאָקאַל פון צוויי צימערן, ביי מלך גמאַך אין הויז. מלך גמאַך, משה ליפּסקער. דוד אַפּלבוים, נפ־

תלי ראַזנפעלד, יעקב דוד אָקאָוויעץ, ברוך דוד וויזנבערג, בנימין רוראַ, ישעיה פרידמאַן, אברהם חיים ליכטנשטיין, שלמה גאָלדמאַן, ישראל גדלי׳ דייטש, יעקב גראָסדאָרף, הירש טובי׳ דייטש, מאָריס (רחבי׳ קאַפקעס איידעם). אַלס פּאַר־שטייער אין קהילה איז געשיקט געוואָרן נפתלי ראָזנפעלד און אין מאַגיסטראַט, לייביש גמאַך. אַזוי איז געגאַנגען ביזן יאָר 1922־23.

אין יאָר 1923, האָט דער דזשאָינט געהאָלפן שאַפן גמילות חסדים־קאַסעס און קאָאָפּעראַטיוון פאַר פּראָדוקטן, וואָס זע־נען געקומען פון אַמעריקע און פאַרקויפט צו ביליקע פּרייזן אין האַנטווערקער־פאַריין.

צוויי פאַרקויפערינס זענען געווען באַשעפטיקט: לאה, שלמה גאָלדמאַנס טאָכטער — און חנה בראַנע, גדליה גמאַכס טאָכטער. אין יאָר 1924־25, ווען ס׳האָט זיך שוין נישט געפילט קיין מאַנגל אין לעבנס־מיטל איז דער קאָאָפּעראַטיוו ליקווידירט געוואָרן.

אין 1923־1924 האָט מען געשיקט אַלס פאַרשטייער אין קהילה, בנימין רוראַ און דוד אַפּלבוים, אַלס פאַרטרעטער ישעי׳ (שייקעלע) פרידמאַן און ברוך דוד וויזנבערג. קודם־כל, האָט זיך בנימין רוראַ אָנגעטון אַ זיידענע קאַפּאָטע (ער איז געווען אַ שיינער בעל־תפילה אין וואַרקער שטיבל) די קינדער געלאָזט וואַקסן פּאהלעך. נתן מאירן געשיקט לערנען אין ישיבה. מילא מיט דעם וואָלט מען נאָך אויסגעהאַלטן, האָט זיך געשאַפן אַ מצב, ווען הרה״ג ר׳ דודל באַרנשטיין האָט פאַרלאָזט ווישאָגראַד און דער מו״ץ ר׳ נפתלי שפּיוואַק האָט אים פאַרטרעטן אין רבנישע אָנגעלעגנהייטן אין דער סטאַראָסטע האָט געשיקט אַן אויפפאָדערונג צו ווילן אָפּי־ציעל אַ רב, ווען נישט וועט ער נאָמינירן אַ קאַזשאָנע ראַ־בינער. דאָס האָט געצווונגען ערנסט זיך גרייטן צו רבנות־וואַלן.

ס׳האָבן זיך געשאַפן צוויי צדדים, חסידים און מתנגדים. דער חסידישער קרייז איז באַשטאַנען פון סוחרים און דער מתנגדישער פון האַנטווערקער. די לעצטע האָבן פאָרגעשלאָגן דעם מו״ץ ר׳ נפתלי שפּיוואַק און מאָטיווירט, אַז 28 יאָר איז ער שוין מורה הוראה, אין דער צייט פון ר׳ משה יחזקאל בידערמאַן זצ״ל און אויך ביי ר׳ דודלען. ער האָט מיטגעמאַכט אַלע שווערע צייטן. אין דער מלחמה ביי די רוסן, מיטגעלעבט מיט אַלע אין דחקות און אין די אינפלאַציע־יאָרן, אַז פון באַשטעטיקן דאָס געהאַלט ביזן אויסצאָלן איז דאָס אַנטווערטעט געוואָרן און ער איז געבליבן מחוסר לחם, אַז פון הונגער זענען אים געשטאָרבן די פרוי מיט צוויי קינ־דער און איצט ווען אַלס רב קען ער שוין האָבן פּרנסה בכבוד איז געקומען זיין צייט, בזכות אַלע ליידן, אים צו ווילן אַלס רב. דער בודזשעט איז במילא נישט בכוח אויסצוהאַלטן אי אַ רב, אי אַ דיין. דער צווייטער צד די „אגודה״ חסידים און סוחרים, האָבן געוואָלט ברענגען דעם ניישטעטער רב. אַ גדול בישראל, פון גערער הויף, אויך די מזרחי האָט אַרויסגע־שטעלט דעם זאַגראָווער רב אַלס איר קאַנדידאַט. דאָס רעכט צו באַשטעטיקן האָבן געהאַט די קהילה־דאָזאָרעס, און דאָ איז געשען אַ פאַל, ווען דער האַנטווערקער־פאַרשטייער בנ־ימין רורא דער פאָרזיצער, איז צוגעשטאַנען צו די אַגודה־דאָזאָרעס, יצחק מאיר קאָהן און לייזער זילבערשטיין און גע־פסלט די קאַנדידאַטור פון מו״ץ ר׳ נפתלי שפּיוואַק.

דוד אַפּלבוים איז געווען זייער ענערגיש און דער פאַריין איז אויך געווען גוט אָרגאַניזירט, — צו אים האָבן אויך געהערט פרייע פּראָפעסיעס, ווי ראָטשטיין דער פעלטשער, די שוחטים און אַנדערע — און מיט דער הילף פון חיים ראַטנער פון צ. ק. איז געפירט געוואָרן אַ קאַמף. דאַן האָט ב. רוראַ דעמיסיאָנירט, נישט וועלנדיק אויספירן די באַ־שלוסן פון פאַריין און אויף זיין אָרט איז אַריין דער ערשטער פאַרטרעטער ר׳ ישעי׳ פרידמאַן (שייקע־שמש) און די קאַנ־דידאַטור פון ר׳ נפתלי שפּיוואַק איז באַשטעטיקט געוואָרן.

קורץ פאַר די וואַלן, האָט דער מזרחי צוריקגעצויגן איר קאַנדידאַט. זענען נאָר געבליבן צוויי קאַנדידאַטן און דער קאַמף האָט זיך אָנגעהויבן. די גרויסע אויסגאַבן האָבן אויסגעהאַלטן משה גמאַך, יעקב דוד שיינמאַן, חנן בילגאָריי, יונה גאָרפינקעל, יאָקל זאַוויערוכאַ, זלמן אַגראַדניק. די מש־פּחה ראָזען־קרימקאָפּף, די קינדער פון אסתר־לאהן און אהרון וואָלפיש. גייסטיק האָט דעם מו״ץ ר׳ נפתלין גע־שטיצט ר׳ נתן אהרונס.

ביינאַכט נאָך די וואַלן האָט מען אַנגעזאָגט דעם רב די בשורה, אַז ער איז געוויילט געוואָרן, איז ער אַוועקגעפאַלן אין חלשות, ווען מען האָט אים דערמונטערט, האָט ער דאָס ערשטע געפרעגט אויף נתן אהרונס.

אינעם טאָג פון די וואַלן האָבן די האַנטווערקער געפירט אַ מסירות־נפשדיקע וואַל־קאַמפּאַניע. בעלי־מלאכות האָבן פאַרמאַכט די וואַרשטאַטן און געפירט דעם וואַל־קאַמף און ר׳ נפתלי שפּיוואַק איז מיט זייער שטיצע געוואָרן ווישאָ־גראַדער רב. די שמחה ביי די האַנטווערקער איז געווען גרויס, ממש יום־טוב. מען האָט געטרונקען לחיים. ווער עס האָט אַליין דאָס נישט בייגעוווינט קען זיך אַזאַ שמחה נישט פאָר־שטעלן. מען האָט זיך געגרייט צו דער קרוינונג.

ווי עס פּאַסט פאַר אַ ווישאָגראַדער רב, האָט מען אים געמאַכט אַ לוקסוס־פוטער, אַ שטריימל און אַ שטעקן, סאַ־קאַווע שטיוול מיט געמזענע פּשיסוועס. אַ זכיה איז געווען פאַר יעדן שטעפער צו מאַכן אַ פּאָר שטעך, פאַר אַ שוסטער אַריינקלאַפּן אַ פּאָר שפּאַלן.

די קרוינונג איז פאָרגעקומען מיט גרויס פּאַראַד, מען האָט דעם רב געפירט מיט מוזיק איבער דער גאַנצער שטאָט. אין דער שמחה האָבן זיך אויך באַטייליקט אַ טייל פון צד־שכנגד, וועלכע האָבן שלום געמאַכט מיטן געדאַנק. דער נצחון וואָס ר׳ נפתלי שפּיוואַק איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס רב אין ווישאָגראַד, האָט ער געהאַט צו פאַרדאַנקען די האַנט־ווערקער.

האַנטווערקער־יוגנט

נאָך אין יאָר 1920 האָבן די יוגנטלעכע האַנטווערקער, ווי יעקב דוד אָקאָוויעץ, אבא מאיר גמאַך, שמואל יוסף ליכטנ־שטיין, עוזר מאיר גאָלדבערג, לייבל קאַפּנהאַגן, עזריאל פּרוי־

סאַק, מאָריס, ברוך דוד וויזנבערג און משה ליפּסקי זיך אָרגאַניזירט און אָנגעפאַנגען פירן אַ מאָדערנע קולטורעלע טעטיקייט. זיי האָבן געברענגט רעפערענטן, אַקטיאָרן און מיט דער הילף פון אייגענע אַרטיסטישע כוחות, געשפּילט נאַציאָנאַלע און היסטאָרישע פּיעסן, ווי בר־כוכבא, חורבן־ירושלים, כאַנטשע אין אַמעריקע. זיי האָבן אָבער מאַטעריעל נישט מצליח געווען. ערשטנס האָט די יוגנט פון די פּראָ־פעסיאָנעלע פאַריינען געזען אין דעם אַ קאָנקורענץ. האָבן זיי באַיקאָטירט די פאָרשטעלונגען און דער עיקר די עלטערע האַנטווערקער, וועלכע זענען געווען פרומע יידן, זענען בכלל געווען קעגן שפּילן טעאַטער, אַזוי אַז נאָך אַ קורצער צייט, האָט זיך דער קרייז ליקווידירט.

צווישן צוויי וועלט־מלחמות

אין 1926, איז דער לאָקאַל פון די בעלי־מלאכות אַריבער אין מאַרק ביי יעקב זילבער אין הויז, דער דזשאָינט איז איבערגעגאַנגען אויף קאָנסטרוקטיווע הילף און ד״ר שולמאַן מיט ד״ר שאַשקעס האָבן זיך פאַראינטערעסירט צו שאַפן אַ ליי־קאַסע, ווו אַ האַנטווערקער אָדער קליינהענדלער זאָל קענען באַקומען אַ הלוואה קעגן קליינע פּראָצענטן. דער סו־חרים־פאַריין האָט נישט אויסגענוצט די געלעגנהייט. אָבער די האַנטווערקער מיט דער הילף פון חיים ראַט־נער פון צ. ק. האָבן זיך אָנגעכאַפּט אין פאַרשלאַג, האָט מען געשאַפן אַ קאָאָפּעראַטיווע באַנק, דירעקטאָר און בוכהאַלטער איז געווען איכל גערשט, ד״ר ווידאַווסקי, פּרעזעס פון דער פאַרוואַלטונג און פעלטשער ראָטשטיין, פּרעזעס פון ראַט. עס זענען געווען מיטגלידער: משה ליפּסקי, ב. ד. וויזנבערג, ש. י. ליכטנשטיין. איך בין געוויילט געוואָרן אין 1934, אויף וויפל איך געדענק, איז במשך פון דער גאַנצער צייט געווען די פאָלגנדע מענטשן: לייבוש גמאַך, ד״ר ווידאַווסקי, איכל גערשט, ראָטשטיין, חיים טיק, משה ליפּסקי, ש. י. ליכטנ־שטיין, מנחם זילבערשטיין, ב. ד. וויזנבערג, משה שענקמאַן, ישראל הערש ראָטבאַרט, פּיוול מאיר ליכטנשטיין, הענעך קאָהן, ברוך מרדכי סקרשידלאָ, יוסף דימאַנט, נתן לייב דייטש, לייבל פּוטערמאַן, שמעון ראָטבאַרד, לייבל קאַפּנהאַגן.

אין 1937 איז איכל גערשט אַוועק קיין גריצע און אַלס בוכהאַלטער איז באַשטימט געוואָרן יעליען. די באַנק האָט געבאַרגט געלט אויף קליינע פּראָצענטן. איר לאָקאַל איז גע־ווען אין רעמבאָווער גאַס, ביי כיטשעסקין אין הויז, ביז היט־לער ימח שמו האָט אויך די שיינע אינסטיטוציע חרוב גע־מאַכט.

צעכן

אין 1928, האָט די פּוילישע רעגירונג צוריק איינגעפירט דעם מיטלאַלטער צעכן־געזעץ. כדי צו קענען פירן אַ זעלב־שטענדיקן וואַרשטאַט, האָט מען געמוזט ביילייגן אַן עקזאַמען. אין איזבאַ זשעמיעשלניטשאַ אין וולאָצלאַוועק, ווו ווישאָגראַד האָט געהערט. דער יידישער פאָרשטייער אין דער „איזבאַ״ איז געווען באַדזאַנאַווסקי. נאָך פיל אינטערווענצן אין סיים מיט חיים ראַטנער בראש, האָט מען געפועלט, אַז די האַנט־ווערקער, וואָס האָבן געפירט אַ וואַרשטאַט פאַר דעם דעק־רעט אין 1928, זאָל אַרויסבאַקומען אַ קאַרטע זשעמיעשלני־טשע אָן עקזאַמענס און מיט אַ פּאַטענט פון דער אַכטער קאַ־טעגאָריע, קאָן ער זיין פּראָדוקציע פאַרקויפן אין גאַנצן פּאַוויאַט.

שווערער איז געווען דאָס פּראָבלעם מיט דער יוגנט, וועלכע האָט פאַר 1928, נישט געאַרבעט זעלבשטענדיק. דאָ איז דער פאַריין געקומען צו הילף. מ׳האָט זיך פאַרבונדן מיט די פּוילישע צעכאָווע מייסטערס און מיט חכמה און „כאַבאַר״ איז געלונגען, אַז קיין איין יידישער בחור איז נישט דורכ־געפאַלן. אַזוי האָט דער פאַריין געזאָרגט, אַז אַ בעל־מלאכה, וואָס האָט זיך אין וואָס געניטיקט, זאָל נישט זיין קיין שטיף־קינד.

במשך פון די אַלע יאָרן זענען געווען פאָרשטייער אין דער קהילה, לייביש גמאַך, נפתלי ראָזנפעלד, ב. רוראָ, ד. אַפּלבוים, ישעי׳ פרידמאַן, ב. ד. וויזנבערג, פּ. קוסטאַס, משה ליפּסקי, י. ג. דייטש, דער לעצטער איז געווען דריי קאַ־דענצן פּרעזעס אין דער קהילה, און ב. גאָלדשטיין.

אין מאַגיסטראַט: ל. גמאַך, הירש טובי׳ דייטש, אבא מאיר גמאַך.

אין 1934, איז דער לאָקאַל אַריבער אין הויז פון שלמה גאָלדמאַן. דער לאָקאַל איז געווען דריי מאָל אַ וואָך אָפן פון 7—10 און אָפּיציעלער סעקרעטאַר איז געווען אברהם וויין, מלך גמאַכס איידעם. שבת און יום־טוב האָט מען געדאַוונט צוזאַמען.

גבאים זענען געווען: שלמה גאָלדמאַן, פּנחס קוסטאַס, אברהם יצחק הומיל. אין דער פאַרוואַלטונג זענען יאָרן געווען: ל. גמאַך מ. גמאַך, ה. ט. דייטש, ישראל גדליה דייטש, א. מ.

וויצע־בורמיסטש לייביש גמאַך (שטייט רעכטס מיטן קינד אויף דער האַנט) מיט זיין משפּחה

גמאַך, לייבל פוטערמאַן, לייבל קאַפּנהאַגן, פ. קוסטאַס, יעקב גראַסדאָרף, משה ליפּסקי, ב. רורא, ש. י. ליכטנשטיין.

מ׳האָט געפירט אַ שטאַרקע און ערנסטע טעטיקייט, די פאַרשטייער פון די אינסטיטוציעס האָבן יעדן חודש איבער־געגעבן באַריכטן פון זייער טעטיקייט פאַר דער פאַרוואַל־טונג. דער קהילה־בודזשעט איז קאָנטראָלירט געוואָרן. אַלע פאַרשטייער איזן אויסערלעכע אינסטיטוציעס האָבן אונטער־געשריבן דעקלאַראַציעס, אַז דער פאַריין האָט צו יעדער צייט רעכט צוריקצוציען זייער מאַנדאַט, ווען ער פירט נישט אויס זייערע באַשלוסן.

די פאַרוואַלטונג האָט אויך געזאָרגט אין סאָציאַלע פאַלן, העלפן אַ קראַנקן, אָדער חתונה מאַכן אַ קינד. אין 1938 האָט שלמה גאָלדמאַן פאַרקויפט זיין הויז און מיר זענען אַריבער אין לאָקאַל פון „צעירי אגודת ישראל״, גע־ווען צוזאַמען מיט זיי, אין שוסטער־גאַס, ביי איטשע דוד בוקי אין הויז.

די לעצטע פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון מלך גמאַך פרעזעס, ב. ל. דייטש, וויצע־פרעזעס, ל. פוטערמאַן, קאַ־סירער. חברים: יעקב גראַסדאָרף און לייבל קאַפּענהאַגן. רעוויזיאָנס־קאָמיסיע: א. מ. גמאַך און מ. ליפּסקי.

האַנטווערקער אין ווישאַגראַד זענען געווען אַ צייכן פון יידישער פּראָדוקטיווער פעאיקייט און פאַרגעשטעלט מיט זיך אַ באַזונדערן קלאַס פון שטאָלצע יידן־אַרבעטער, וואָס לייגן יסודות פאַר אַ בעסערער יידישער געזעלשאַפט פון תורה ועבודה.

אויב דעם שרייבער פון די זכרונות איז געלונגען שטעלן אַ מצבה, אַן אָנדענק די ערלעכע אמת ערלעכע ווי־שאַגראַדער בעלי־מלאכות, וועט ער דאָס האַלטן פאַר אַ זכות.

הלוואי וואָלט איך זוכה געווען זיי האָבן דאָ אין יש־ראל, וואָס לעבט־אויף דורך אַרבעט און וועט אויסגעלייזט ווערן מיט תורה ועבודה.

תנצב״ה ווישאַגראַדער בעלי־מלאכות.

אברהם שטשאַפּאַ / פּאַריז

טייערע יוגנט פעלערן

איך בין געבוירן אין בודזאַנאָוו אין יאָר 1909. בעת דער וועלט מלחמה האָבן מיר זיך באַזעצט אין ווישאַגראַד, דאָרט ווו ביז אין עלטער פון 12 יאָר האָב איך געלערנט אין די חדרים פון ר׳ לייבושן, ר׳ בונים און רבי בנימין. צו 12 יאָר האָט מיין פאָטער עוזר, מיך אָפּגעגעבן צו מיין פעטער אברהם גאָלדבערג דעם סטאָליער אַלס לערן־יונג. איך האָב געבערענגט וואַסער פון טייך, געטון אַלע אַנדערע אַרבעטן, אָבער דאָס פאַך האָב איך געלערנט ביי אַנדערע, ביי טוביה יאַפּאַנציק, און שפּעטער ביי די ברידער ליכטנשטיין.

מיינע חברים זענען געווען מענדל מאיר דערקסלער, אריה גאָלדמאַן און ב. ל. דייטש, ער לעבט אין גבעתיים־ישראל. מיר האָבן ווי אַ געשלאָסענע גרופּע, צוזאַמען פאַר־ברענגט, צוזאַמען געשפּינט אונדזערע יוגנט חלומות, מיר האָבן זיך נאָך דאַן געפירט ווי גאָט און די עלטערן האָבן געבאָטן. שפּעטער בין איך אַריינגעצויגן געוואָרן אין פּראָ־פעסיאָנעלע אַרבעט, אַ געוויסע צייט אויך פערוואַלטונגס מיטגליד אין סטאָלאַר פאַריין, שפּעטער בין איך אַריינגע־צויגן געוואָרן אין דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי, וועלכע האָט געהאַט אַ שטאַרקן איינפלוס אויף דער יידישער אַרבעטער יוגנט, די פּראָפעסיאָנעלע באַוועגונג האָט געפירט אַ קולטור־טעטיקייט, ווי קעסטל־אָוונטן, אַ ביבליאָטעק וואָס האָט די יוגנט באַוווסטזיניק געמאַכט, עפנטלעכע דיסקוסיעס מיט די ציוניסטישע לידער, דראַמאַטישע קרייזן און ספּעציעל טעאַ־טער, וואָס איז געשטאַנען אויף אַ הויכן ניוואָ. דאָס האָט זיך אויך באַשטעטיקט פון די גאַסטראָלן אין די אַרומיקע שטעטלעך, ווו די טרופּן זענען וואַרעם אויפגענומען געוואָרן. דאָס האָט געהויבן דעם ניוואָ פון אונדזער יוגנט.

קלאַסן־קאַמף

די פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען האָבן געפירט אַ שטאַרקע טעטיקייט, אין קאַמף קעגן אָפּגעלעבטן סיסטעם פון „זמן״־אַר־

עוזר שטשאַפּע ז״ל מיט זיין פרוי ע״ה

בעט, מיט וועלכן די פּועלים זענען געווען פאַרשקלאַפּט צו זייערע מייסטערס, שפּעטער האָבן מיר געקעמפט פאַר אַ 10־שעהדיקן, נאָך שפּעטער פאַר אַן 8־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג. מיר האָבן געמוזט פירן לאַנגע און שווערע סטרייקן ביז מיר האָבן אונדזערס דערגרייכט, אינם קאַמף פאַר העכערן דעם לוין האָבן מערסטיין באַזיגט דעם האַרטנעקיקן ווידערשטאַנד פון די מייסטערס, ווען מיר קוקן היינט צוריק צו יענע יאָרן, קומט עס אונדז אויס אַביסל גראָטעסק, געגן וועמען מישטיינס געזאָגט האָבן מיר געקעמפט? די מייסטערס אַליין זענען אויך געווען אָרימעלייט, און נאָך קאָמישער איז, אַז אַ גרויסער טייל שטרייקערס זענען געווען קינדער פון די זעלבע מייסטערס, וועלכע האָבן געקענט די לאַגע פון זייערע עלטערן, האָבן אָבער מיטגעשטרייקט אויס סאָלידאַריטעט צו זייערע קלאַסן חברים.

מיר האָבן געפירט אַגיטאַציע צווישן די פּוילישע אַרבעטער און פויערן, פאַר ענדערן דעם קאַפּיטאַליסטישן רעזשים, דורך קלעבן פּלאַקאַטן, פאַרשפּרייטן פלוג־בלעטלעך, הענגען פענדלעך אויף די טעלעפאָן־דראָטן אד״גל. די פּאָליציי האָט רעאַגירט מיט רדיפות און אַרעסטן, די היימען אונדזערע באַפאַלן ביינאַכט. און עמיצן מיטגענומען מיט זיך, און געלאָזט די עלטערן מיט ווייטיק אין האַרץ, דאָס איז אויך געשען מיט מיינע ברידער לייבל ירוחם און אים צו לאַנגע יאָר יצחק.

אַזוי איז אַנגעגאַנגען אַ ברויזנדיק געזעלשאַפטלעך לעבן אין אונדזער יידישן שטעטל. פון איין זייט די ציוניסטישע גרופּירונגען, וועלכע האָבן געפּרעדיגט פאַר אַ יידישע נאַציאָנאַלע היים אין פּאַלעסטינאַ, פון דער אַנדערער זייט די יידישע קאָמוניסטן, וועלכע האָבן געפּרעדיגט סאָציאַלע און נאַציאָנאַלע גלייכהייט פאַר אַלעמען.

דאָס איז אַזוי אַנגעגאַנגען ביז דער אינוואַזיע פון די נאַציסטישע האָרדעס איבער פּוילן, וועלכע האָט אַלץ צעשטערט און חרוב געמאַכט און אַלץ מיטאַמאָל איבערגעהאַקט. די ווילדע האָרדעס האָבן אַרויסגעפירט און פאַרניכטעט כמעט אַלע אונדזערע עלטערן, שוועסטער, ברידער מיט זייערע קינדער, איינצלנע האָבן זיך באַוויזן אַפּראַטעווען פון דעם שרעקלעכן גהינום. היינט איז ווישאָגראָד יידן־ריין, דער איינציקער ייד וועלכער איז דאָרט פאַרבליבן איז אויך געשטאָרבן. ווען איך בין אין 1947, געווען אין ווישאָגראָד האָב איך געהאַט דאָס געפיל, אַז איך גיי אויף אַ בית־עולם. אַ בית־עולם פון אַלץ, וואָס איז אונדז טייער ביז היינט און אַ בית־עולם פון טייערע יוגנט־פעלערן.

צוזאַמענטרעף פון ווישאָגראָדער לכבוד אברהם שטאַפּאַ, שטרום און אַנדזיע גמאַך — פון פּאַריז.

שלמה וויינגאַרט

אמשינאוו אין ווישאגראד

אין מיינע קינדערשע זכרונות, דערמאָן איך זיך אין איי־נעם פון די דריי חסידים־שטיבלעך פון ווישאָגראַד — דאָס אַמשינאָווער שטיבל ווו מיין פאָטער ר' משה לייב וויינ־גאַרט האָט געדאַוונט. אין מיין קינדערשן באַגריף־סקאַלע איז דאָס געווען דאָס שענסטע אָרט אין שטעטל, זויבער, גע־פלאַסטערט דער הויף, הינטערן שטיבל אַ גאָרטן פון כל מיני פרוכטן, כאָטש עס איז נישט געווען גרויס איז עס אָבער געווען געמיטלעך אויסגעשטעלט מיט בענק, צווישן די שטיי־נער, דאָס גראָז אַרויסגעריסן, מחמת שבת און יום־טוב זאָלן חסידים נישט טרעטן אויפן גראָז און נישט קומען חס וחלילה צו „תלישה מן המחובר". צווישן די חסידים פון שטיבל (אויף וויפל איך געדענק) האָבן זיך געפונען פאַלגנדיקע מענ־טשן: ר' ירמלה קליש ז"ל, אַ זון פון אַמשינאָווער רבין און שפּעטער — אַליין דער אָפּאָלער רב.

יהודה לייב קראָם, אַ ייד וואָס האָט געלעבט פון תעניתים, שלמה טענענבוים, יענקל לעסער, דער געלער איציק, זיין ברודער יענקל הירשל קאַפּעלושמאַכער און אַנדערע.

ליפּא ווערזבינסקי דער שיינער בעל־תפילה מיט זיינע 2 זין, יוסל און שמואל. אהרון זעליק האָלענדער, דער אייביקער בחור און שטיפער, כאָטש אַלע האָבן אים גערן געהאַט טאָ־מער פלעגט טרעפן ביי עמיצן אַ צעריסענע קאַפּאָטע, פלעגט ער זי צערייסן מער, ליב־האָבן איבערדרייען ביי יענעם דעם טלית פון אונטען איבערן קאָפּ, און אַנדערע שפּיצלעך אָפּטאָן.

אַזוי דערמאָנט זיך מיר אַמשינאָוו און ווישאָגראַד אַ חברה פון „עבדו את ד' ביראה, עבדו את ד' בשמחה". ווי חסידות האָט געקריגן איר ריכטיקן אינהאַלט פון יידישן צו־זאַמענהאַלט אין ליידן און אין פריידן.

נתן לייב — מאַטיל

חדרים, מלמדים, לערער און שולן

מלמדים אין ווישאָגראַד זענען געווען אַ פּראָדוקט פון צופאַל. ישיבה־בחורים האָבן נישט געלערנט, כדי צו ווערן מלמדים, ישיבות האָבן נישט געהאַט קיין פּעדאַגאָגישע פאַ־קולטעטן און נישט אויסגעשולט קיין לערער און מלמדים פאַרן ווייטערן לערנען תורה און יידישקייט. דאָס פאַך איז געווען הפקר. ווער ס'האָט נישט געהאַט קיין אַנדער אַנהאַלט אין לעבן, קיין פאַך און קיין נייגונג צו מסחר איז געוואָרן אַ מלמד.

אָבער עפּעס פון דער נאַטור־סעלעקציע איז דאָ יאָ געווען און ווען מיר איבערבליקן די חדרים מיט די מלמדים גייט דורך פאַר די אויגן אַ גאַלעריע פון איבערגעגעבענע אומ־דערמידלעכע דערציאונגס־טיפּן, וואָס אין זייער איבערגעגע־בנקייט האָבן זיי זיך צוגעאייגנט פּעדאַגאָגישע מעטאָדן און געוואָרן, קאָן מען זאָגן, דער אַדרעס פאַר אַלגעמיינע דער־ציאונג, גערופן דאָן „דרך ארץ" און פאַר יידישער דער־ציאונג און דידאַקטיק, גערופן דאָן „תורה".

ריכטיק, אַז די פּעדאַגאָגישע מעטאָדן האָבן דאָן אַנט־האַלטן אויך צוואַנגס־ און קראַפט־מעטאָדן, אָבער דאָס האָט געהערט צו דער אַלגעמיינער ליניע, אויך אין די „מאָדער־נע" שולן האָבן לערער איינגעפּלאַנצט זייער תורה אין די קינדער דורך קלעפּ און ווי טון און דאָס פאַרקלענערט נישט אויף קיין האָר זייער ווערטיקייט.

ס'זענען דאָך די חדרים געווען דער „בית היוצר" פון יידישקייט און ייד, פון זיי זענען אַרויסגעוואַקסן גרויסע מענטשן פאַרן יידנטום און פאַר דער מענטשהייט, און קליינע יידן, וואָס האָבן ענג זיך געקלאַמערט אין יידנטום, אונטער אַלע באַדינגונגען, ביז „ציון אונדזער היים", און אויב די חדרים האָבן אויסגעטראָגן אויף זיך די פון גורל געשלאָגענע טייערע איבערגעגעבענע אַפּאָסטאָלן פון יידישקייט, וועלן מיר זיי דערמאָנען מיט כבוד און דאַנקבאַרקייט, איינער צו איינעם לזכרון עולם.

ר' שמואל לייב גילאַרי (קוסטאַס) —

איז געווען אַ גמרא־מלמד. זייענדיק אַ בקיא וחריף און אַליין געלערנט פאַר זיך, האָט ער אַרויסגעגעבן די בעסטע תלמידים פון שטעטל אין זיין צייט. מ'האָט אים געהאַלטן פאַר אַן אויטאָריטעט אין יידישקייט און פעסטן פּעדאַגאָג, וואָס האָט די גמרא ממש אַריינגעפּאַקט יעדן אין קאָפּ אַריין און אַרויסגעלאָזט סעריעס פון בחורים פול מיט תורה און דרך־ארץ.

ר׳ גאָדל ראָזנבערג —

אַ שיינער, געשטאַלטנער מאַן. אויסער גמרא האָט ער אויך געהאַט אַ נייגונג צו וועלטלעכע קולטור און געלערנט די תלמידים שרייבן רוסיש, כדי זיי זאָלן מיט דער הילף פון פרעמדע אותיות זיין פאַרבונדן מיט דען וועלט און איר קולטור.

חוץ גמרא האָט יעדעס קינד ביי אים געלערנט אויך קריאת התורה.

ער איז געווען אַ גוטער בעל-תפילה און חזן אין שול.

ר׳ הענעך זעמל (דער געלער הענעך)

אַלס יונגערמאַן וואָס האָט אויסגעפּרוּווט אַמעריקע און צוריקגעקומען קיין ווישאָגראָד אין די יאָרן 24-1920, האָט מען געמאַכט אַ קאָלעקטיוו חדר. מען האָט אים געקענט אַלס פּע-דאַגאָג. איז ער געוואָרן מלמד נישט קיין לאַנגע צייט.

ר׳ יעקב שלום —

אים האָט מען אָנפּאַרטרויט נאָר קליינע קינדערלעך.

ער איז געווען אַ גוטער מענטש, ליב געהאַט די קינ-דער, געלאָזט זיי קריכן אויפן קאָפּ, נישט געוואָלט ביי זיי אָוועקרויבן זייער קינדהייט און נישט מחמיר געווען. ער האָט מיט זיי געלערנט פון טראָף ביז חומש מיט רש״י.

ר׳ בונים מלמד —

אַ מזג טוב. געלערנט מיט קינדער פון זיין פריעסטער קינדהייט ביז גמרא אויך פלעגט גיין מיט די קינדער ווי מיט קינדערלעך.

ר׳ לייב יעקב —

אויך געלערנט מיט קינדער ביז גמרא.

ר׳ בנימין יונה —

ער איז געווען אַ גרויסער לערנער, זיך געקאָנט פאַר-הערן מיט אַ סך לערנער אין שטאָט. אַלע האָבן נישט גע-וואַגט אים אָפּגעגעבן זיין אָפּשאַצונג. זיין חדר איז געווען זייער אַ קליינס.

ר׳ משה מלאך

מ׳האָט אים געקענט אַלס ברוך ביומאַנציקס שווער. גע-ווען אַן עלטערער ייד, געלערנט מיט גרויסע בחורים גמרא. קינדער וואָס האָבן געענדיקט די חדרים און נישט געפאָרן אין ישיבות, האָבן ממשיך געווען ביי אים זייער לערע.

ער פלעגט אויך זאָגן אַ שיעור אין שול פאַר יידן, וואָס האָבן ליב געהאַט אַ בלאַט גמרא.

ר׳ משה עלבוים —

מ׳האָט געוווּסט, אַז ער איז אַ ראַדזינער חסיד, טראָגט תכלת אין די ציצית און שטאַמט פון איינע פון די שענסטע משפחות.

אַליין איז ער געווען אַ וואַרשעווער, חתונה געהאַט מיט יענקל שיינבלומס אַ טאָכטער און געקריגן אַ גרויסן נדן. אָבער ווען ער איז אַראָפּ פון זיין שווערס קעסט און גענומען אַליין עפּעס טון איז אים נישט געגאַנגען און זיך גענומען צו מלמדות.

ס׳ערשטע האָט ער גענומען עטלעכע בחורים צום לערנען, זייענדיק אַ גוטער לערנער האָט מען אים באַצאָלט פירפאַכיק, אָבער אַזעלכע פאַרמעגלעכע זענען געווען וויי-ניק, האָט ער געמוזט אַראָפּ פון זיין סטאַנדאַרט און געוואָרן אַ געוויינלעכער מלמד.

ער איז געווען דער גרעסטער גמרא-מלמד אין זיין צייט.

אַ שיינער בעל-תפילה, געדאַוונט אין אַמשינאָווער שטיבל שחריתים און פון מאָל צו מאָל אויך ימים-נוראים אין בית-מדרש.

ר׳ הענעך באָזשניצקי —

בלומע חיהס אידעם, געשמט אַלס גוטער פּעדאַגאָג און אָרגאַניזאַטאָר פון חדר מעטאָדע. אין 1920/21 האָט מען אין שטעטל פּאַראייניקט אַלע חדרים אונטער דער אויפזיכט פון אגודת ישראל און אַריינגעצויגן אין דעם קאָלעקטיוון אָנ-שטאַלט די בעסטע קרעפטן. ער האָט געהאַט די גרעסטע כיתה אין דעם קאָלעקטיוו.

מיט אים האָבן אויך געלערנט דאָרט די מלמדים שמואל לייב גילארי, ר׳ גאָדל און הענעך זעמיל.

ר׳ דוד ווײַנטרויב —

אַ מלמד דרדקי, געלערנט פון חומש מיט רש״י ביז גמרא. ער איז געווען אַ שיינער יונגערמאַן, אַ למדן און אַ גוטער פּעדאַגאָג.

ער איז אויך געווען אַ ראַדזינער חסיד, געדאַוונט שחרי-תים אין בית-מדרש און אַלע האָבן ליב געהאַט זיין שיינעם נוסח און נעימות.

ישראל מאיר און דוד פינקלשטיין —

ער האָט צוגעגרייט תלמידים דעם באַקאַנטן מלמד ר׳ בנימין. זיין איידעם דוד פינקלשטיין האָט אים מיטגע-האָלפן ביי זיין לעבן, נאָך זיין טויט האָט ר׳ דוד אַליין געפירט דאָס חדר און זיין ווייב מרים צביה האָט אים מיטגעהאָלפן.

לייביש בערלינער —

אַ שרעקלעך קורצזיכטיקער. געווען אַ דרדקי מלמד. ער האָט געלערנט עברי מיט אַ ספּעציעלן סיסטעם און ס׳איז געווען באַוווּסט, אַז זיינע תלמידים „קענען עברי״.

ר׳ שמואל מלמד —

איינער פון די עלטסטע מלמדים פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. אַ דרדקי־מלמד.

בנימין שינבוים —

איבער אים האָט מען געשריבן אַן אַרטיקל אין בוך.

בנימינס זון יידל שינבוים

זיין חדר איז געווען אַ מאָדערנס. די שענסטע בעלי־בתים האָבן אים איבערגעגעבן זייערע קינדער. דאָס חדר אַליין איז געווען אַ שיינס, קינדער האָבן זיך אויפגעפירט שיין, שטיל און ציכטיק. דאָ האָבן זיי געלערנט לייענען און שרייבן יידיש און דאָס האָט זייער אַ סך צוגעגעבן צו זייער בילדונגס־געפיל.

יודל איז געווען אַ שיינער יונגערמאַן, אַ בן־תורה, אַ שיינער בעל־תפילה, געדאַוונט מוסף אין וואָרקער שטיבל, עולם האָט ליב געהאַט זיין דאַוונען.

שלמה יהודה לאַבענצקי —

אַ יונגערמאַן אַ פערזענלעכקייט, וואָס האָט געזוכט נייע וועגן צו דער יידישער פראַגע, אָבער אין שויס פון דער אַלטער יידישער טראַדיציע, תורה און חדר.

ער האָט צוזאַמען מיט א. מ. קראָנגראָד געשאַפן די צעירי אַגודת ישראל, וואָס האָט געזוכט נייע איניציאַטיוו אין די אַלטע ראַמען, באַנייט דעם גייסט פון דער אגודת ישראל און אויפגעשטעלט אינסטיטוציעס פאַר הילף און דערציאונג אין שטעטל, וואָס האָבן באַווירקט צום גוטן די גאַנצע באַפעלקערונג.

ער איז געווען אַן איידעם אויף קעסט, און זוכנדיק נאָך די קעסט אַן עקזיסטענץ־מיטל האָט ער געעפנט פאַר זיך אַ חדר, ווו ער האָט די קינדער געגעבן יידישע תורה מיט מאָדערנע מעטאָדן. דאָס חדר איז געווען ציכטיק, קינדער האָבן געמוזט אַכט לייגן אויף ריינקייט און עסטעטיק און וויסן, אַז דעם גוף מוז מען אויך אָפּהיטן.

יעדן טאָג איז ער אַרויס מיט די קינדער שפּאַצירן. גע־האַלטן די אויספלוגן אויף פרישער לופט אַלס אַ וויכטיקע

בית־ספר „יבנה"

זאַך ווו די תלמידים האָבן זיך צוגעוווינט צו אָרדענונג, אין באַוועגונג און האַרמאָניע.

שלמה יהודה האָט זיך דערלויבט מאַכן יעדן טאָג ספּאָרט מיט די תלמידים און דערמיט אָנגעזאָגט די נייע עפּאָכע פון ציון, ווו דאָס יידישע פאָלק באַזירט זיך אויף יסודות פון קערפּערלעכע פעיקייטן פון אַרבעט און זעלבשוץ.

זייענדיק אַ שטרענגער אגודיסט האָט זיך שלמה יהודה דערלויבט לערנען זיינע תלמידים העברעישע ליטעראַטור פון קרינסקיס כרעסטאָמאַטיע, אָבער דערביי אָרונטערגעריסן זיין פּאָרטרעט פון שער, „ווייל ער האָט אַ פּרצוף פון אַ גוי". אַזוי האָבן זיינע תלמידים געלערנט אויך לייענען און שרייבן יידיש.

דאָ דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז די צייט האָט אים געקלעקט אויף אַלץ, ווייל אויסער דעם, וואָס ער האָט געהאַט גוואַלדיקע פּעדאַגאָגישע אינטואיציע און געוווּסט דעם סוד פון צייט־פּאַרטיילונג, האָט אים זייער אַ סך אונטערגעהאָלפן זיין פרוי חנה פייגע, וואָס זייענדיק אינטעליגענט, פעיק און באַלעזן, איז זי געווען זיין נאַטירלעכע בייהעלפערין און צוזאַמען מיט אים פאַרווירקלעכט דעם טרוים פון דער נייער דערציערישער סיסטעם פאַר יידישע קינדער פון תורה, ציוניזם, קולטור און קערפּער־פלעגונג.

איטשע מאיר —

אַ דרדקי־מלמד, אַן עני ואביון. זיין גאַנץ לעבן געוווינט אויף אַ בוידעם־שטיבל, און די עלטערן, וואָס האָבן מסכים געווען צו שיקן זייערע קינדער צום אים, זענען געווען זייער בכבודיקע.

*

קיין ספּעציעלע תלמוד תורה־מלמדים זענען נישט געווען. עס איז געווען אַ קאָמיטעט פון תלמוד־תורה, וואָס האָט אויסגעהאַלטן אָרעמע קינדער, אָבער די קינדער זענען געווען צעטיילט אין אַלע חדרים, פון א"ב ביז גמרא.

אויסער די חדרים זענען געווען די פאָלגנדיקע שולן:

1. בית־ספר יבנה, וואָס איז געשטאַנען אונטער דעם איינפלוס פון מזרחי און געווען די איינציקע לערן־אינסטיטוציע, ווו מ'האָט געלערנט עברית בעברית, געהאַט די בעסטע לערער ווי הער חלב פון פלאָנסק, ניסנבוים פון בריסק און אַנדערע.

אויספירלעך וועגן דער שולע האָבן שוין געשריבן די חברים פסח מעלניק און חנוך לעווין.

2. חדר יסודי התורה. — דאָס איז געווען נישט סתם קיין חדר, טראָץ זיין נאָמען איז עס געווען אַ שולע פון לימודי קודש וחול, אָנגעפירט פון דער אגודת ישראל און געהאַט די בעסטע מלמדים און גוטע תלמידים.

3. בית יעקב־שולע. — אַן אַנשטאַלט פאַר מיידלעך. בלויז די וויכטיקייט פון דער שולע, וואָס דורך איר זענען אַריינגעצויגן געוואָרן די יידישע טעכטער אין אַן אייגענער פּעדאַגאָגישער ראַם, מיט מאָדערנע מעטאָדן פון לערנען און געלערנט שרייבן און לייענען ווי אויך געקריגן אַ צוטריט צו דער יידישער פּראָבלעמאַטיק און דאָס אָרט פון דער יידישער טאָכטער אין דער נייער יידישער געזעלשאַפט.

פון דער שולע האָט זיך אַנטוויקלט דער בתיה־פאַרבאַנד און געשאַפן בנות אגודת ישראל, אַ מין יוגנט־אָרגאַניזאַציע פאַר טעכטער, וואָס האָט געזאָרגט פאַר אינהאַלט און טעטיקייט, געשפּילט טעאַטער, געטריבן ספּאָרט און שפּיל און געזאָרגט פאַר געזעלשאַפט.

לערערס

יוקל געזונטהייט, ר' ליפּאַ וויעזשבינסקיס איידעם, אַ ריכטיקער „מורה", געלערנט עברית מיט קינדער פּריוואַט, געקריגן גוט באַצאָלט און געווען אָפּגעשאַצט מיט זיינע פאָלגן.

מאיר קרוק (מאיר לערער, געלייגט דעם טראָפּ אויף שרייבן און לייענען. אַלע ווישאַגראַדער, וואָס קענען שרייבן האָבן דאָס אים צו פאַרדאַנקען.

האָלצמאַן פון פּלאָצק. אַ לערער, וואָס האָט געלערנט מיט זיינע תלמידים עברית און זיי צוגעגרייט קיין ארץ־ישראל.

*

ווען מיר קוקן אויף צוריק, זעט זיך פון די לערן־אַנשטאַלטן אַרויס דער דראַנג פון שטעטל צום ספר און די עלנטקייט פון די ווישאַגראַדער קולטור־טרעגער און פון ביידע אַנטפּלעקט זיך אַ בילד פון אַ פאָלק, וואָס קלאַמערט זיך אין זיינע געהייליקטע ווערטן ווען נייע גייסטיקע ווירבלען שוין אויף דער יידישער גאַס און די סינטעזע געפינט זיך. זי געפינט זיך אַ דאַנק דעם הייפל יידישע גייסט־זוכער פון די ווישאַגראַדער טיפע עסקנים, אָבער דער יסוד פון ווישאַגראַדער קולטור־איינהייט איז געווען דער מלמד, וואָס האָט זיין גורל פאַרבונדן מיט יידישער קולטור, זיך מוסר נפש געווען פאַר איר, אַריינגעלייגט זיין גאַנצן גייסט און כוח אין קאַמף מיט די ברויזנדיקע יונגען און זייער אָפּט פאַרגעסן די פּרנסה אין קאַמף פאַר דער עקזיסטענץ פון דער תורה.

פאַרשידנס האָט מען געזאָגט אויף יידישע מלמדים און נישט שטענדיק צום גוטן. איין זאַך האָט מען פאַרגעסן, אַז דער יידישער מלמד האָט געוווּסט דחקות, נויט און ביטול און אויב ער האָט אין די באַדינגונגען אויסגעלעבט זיך מיט זיינע תלמידים אין אַ וועלט פון אַ קולטור־רייכער פאַרגאַנגענהייט און לויט איר צוגעגרייט אַ יידישע קולטור־צוקונפט, האָט ער די רעכט פאַרעכנט צו ווערן אין דער גאַלעריע פון גייסטיקע מאַרטירער און וואָרט־טרעגער פאַרן יידישן פאָלק. אַלנפאַלס ווישאַגראַד געדענקט זיי צום גוטן.

געיב (גבריאל) ליכטנשטיין

קולטור־פאַרהעלטענישן אין ווישאגראד 1906

(איבערדערציילט פון דוד ליפמאַן)

אין 1903—1906 האָבן די בחורים אין ווישאַגראַד זיך געשאַפן אַ שטוב־ביבליאָטעק און גערייענט־געשלונגען די ביכער.

די עלטערע שיכטן זענען נישט געווען צופרידן דער־פון זיי האָבן די יידישע ביכלעך גערופן טרף־פסול און נישט געוואָלט, אַז „ביכלעך" זאָלן דערוויטערן זייערע קינדער פון ספרים שווער־וויכטיקע און ערנסטע, און נישט געוואָלט, אַז יידיש זאָל זיי אָוועקשלעפן פון לשון קודש.

דער איינקויפער פון די ביכער איז געווען יוסקה לוין ע"ה. ער פלעגט פאָרן יעדע וואָך קיין וואַרשע איינקויפן סחורות פאַר די קרעמער פון שטעטל האָט ער שוין איינ־געקויפט די ביכער פאַר דער ביבליאָטעק.

קיין קלוב פאַר דער ביבליאָטעק און פאַר די לייענער איז נישט געווען, האָט יעדע פאַר וואָכן געהאַלטן אַן אַנדער בחור די ביבליאָטעק ביי זיך און האָט זיי אַרויסגעטיילט די לייענער.

דאָס געלט צום קויפן ביכער איז געקומען פון די פאַר גראָשן, וואָס יעדער האָט באַצאָלט ביים נעמען אַ בוך צום לייענען.

איינער פון די אבאָנאַמענטן פון די ביכער איז געווען יעקב בידערמאַן דעם רבס איניקל. איינמאָל האָט אים זיי־נער אַ קרוב אַן ערנסט רעליגיעזער ייד געכאַפּט לייענען אַ יידיש ביכל, האָט ער אים דאָס אויסגעכאַפּט פון האַנט גע־נומען בלעטערן די קליינע בלעטלעך, קלענער ווי די גמרא און צוביסלעך געוואָרפן אַ בליק דאָ און דאָרט, אָנגעכמורעט די ברעמען און אים גענומען אויפן צימבל:

— פון וואַנען, תכשיטל, נעמסטו אַזעלכע ביכער?

דאָס איז געווען געדענק איך, איינע פון ברוך שפּינאָזאַס ווערק, סיי דער מחבר און סיי דאָס ווערק זענען דאַן געווען פאַרוּוערט און „געפערלעך" אַפילו ביי פשוטע יידן.

יענקעלע האָט אים דערציילט דעם אמת, אַז גבריאל דער רעמבאָוויאַק זון גיט ארויס אַזעלכע ביכער און אַנדערע און ווער ס'וויל קומט און נעמט און לייענט.

דער ייד ז"ל האָט געהערט און ווייטער געפרעגט:

— און פון וואַנען נעמט ער געלט צו קויפן ביכער? דאָס קאָסט דאָך געלט.

— יעדער בחור מוז אָפּצאָלן אַ געוויסע סומע און פון דעם געלט קויפט מען — האָט יענקעלע געענטפערט.

דער ייד האָט זיך געגעבן אַ פאַרטראַכט אַ ווײַלע, אַריינ־געשטעקט לאַנגזאַם מיט עמקות די האַנט אין טאַש, אַרויסגע־נומען אַ רובל און געזאָגט יעקבן:

— גיי גיב דאָס געלט גבריאלן און זאָג ער זאָל מיר צו־שיקן...

דאָ איז געקומען אויסגערעכנט די ביכער, וועלכע דער ייד האָט באַשטעלט מ'זאָל זיי אים צושיקן...

ס'איז נישט וויכטיק די רשימה, וויכטיק איז דער פאַקט פאַר זיך אַליין, אַז דער באַקאַנטער ייד אַליין זאָל לייענען יידישע ביכער. כ'מיין, אַז די שטאָט וואָלט נישט געגלויבט דערויף און ווער וויסט... אפשר אים גאָר אַנדערש, דווקא אַנ־דערש אָפּגעשאַצט.

יוסף קוואַשני (מאָנטעווידעאָ)

א שטעטל פון ארבעטער און קליינהענדלער

לאַנגע יאָרן האָט דאָס שטעטל ווישאָגראָד געלעבט שטיל, באַשיידן. הענדלער זײַנען געזעסן אין די קלייטן, אויפן מאַרק, און אויסגעקוקט אויף אַ קונה. אַרבעטער האָבן אויסגעהאָרע־וועט שווער דאָס שטיקל בידנע ברויט. און ווען די אַרבעט האָט נישט געגעבן גענוג חיונה, האָבן די בעלי־מלאכות זומער־צייט געהאַנדלט מיט סעדער, געוואָרן סאַדאָווניקעס, געדונגען

סעדער, פאַרקויפט די פרוכט, כדי האָבן מיט וואָס דורכצוקומען דעם ווינטער, ווייל פון דער אַרבעט אַליין איז נישט געווען גענוג פרנסה. דערצו האָט מען צומאָל געדאַרפט באַזאָרגן אַ נדן פאַר אַ טאָכטער.

די יוגנט האָט זיך געריסן צו דער גרויסער וועלט. אַז מען איז געווען אין שטעטל האָט מען מיטגעמאַכט אַלע ציטערן און קאָנוווּלסיעס צו טעטיקייט און צו אידעען.

איך בין געווען אַ סטאָליער און אַ מיטגליד אין פּראָפּע־יאָנעלן פאַריין, און דורך אים — אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין פּאָליטישער טעטיקייט. אָט איז דאָס יאָר 1928. עס רודערט זיך אַרום די סיים־וואַלן. איך, אַלס יוגנטלעכער, באַגלייט אַן עלטערן חבר ביים פאַרשפּרייטן פּאָליטישע פּראָפּאַגאַנדע צווישן די פּויערים אין די נאָענטע דערפער. מיר גייען קיין אַרשימאָוואָ, אַ דאָרף, 6 קילאָמעטער פון ווישאָגראָד. ס'איז מנחם קאָהן. מיר טראָגן צווישן פּעקלעך "ליטעראַטור". ס'איז אָנהייב מערץ, אַ פראָסטיקער טאָג. עס הייבט אָן פאַלן אַ שניי. דער וועג איז אַ שווערער. מנחם, דער אויסגעצערטלטער יונ־גערמאַן, האָט געמוזט אויסטאָן די קאַלאָשן, מיט וועלכע מען קען נישט שפּאַנען איבער דאָרפישע וועגן און שנייען, כדי אויספּילן די שליחות, אין נאָמען פון דעם, וואָס ער האָט גע־האַלטן פאַר זיין אידעע. נאָך דעם דאָזיקן "שפּאַציר" איז ער טאַקע געלעגן עטלעכע וואָכן קראַנק צו בעט.

אַ טייערע יוגנט, טייערע יאָטן, גאָלדענע יידישע יונגע־לייט, מיט גוטע כוונות, כדי אויסקעמפן אַ בעסערע וועלט און אַ בעסער לעבן פאַר דער מענטשהייט, און צווישן איר — פאַרן יידישן פאָלק, וואָס האָט אָבער אַזוי ביטער אַנטוישט.

ווען פוילן איז אָקופּירט געוואָרן דורך נאַצי־דייטשלאַנד און ס'איז געענדערט געוואָרן די מאַפּע פון לאַנד, האָט אַ טייל יוגנט זיך אַריבערגעשמוגלט אויף דער סאָוויעטישער זייט. אַ טייל האָט זיך צוריקגעקערט, ווייל די באַדינגונגען זײַנען דאָרט געווען שווערע אין אָנהייב פון דער מלחמה, צוליב דער גרויסער פּליטים־כוואַליע. דאָס לעבן אין אַזעלכע שטעט ווי לעמבערג און ביאַליסטאָק איז געווען אומדערטרעגלעך, אי־בערהויפּט צוליב סטאַלינישן טעראָר. טייל יונגעלייט פון אונדזער שטעטל זײַנען אומגעבראַכט געוואָרן אין די לאַגערן, אָדער אויף אַנדערע אופנים, צווישן זיי: זלמן בילגאָריי, אברהם באָום, חיים און וועלוול בילגאָריי, יאָסל קאָהען, מאיר גראָס־מאַן, די פרוי און קינד פון וועלוול בילגאָריי און צענדליקער אַנדערע.

ווישאָגראָד האָב איך געהאַט פאַרלאָזן אין יאָר 1936 צוליב עקאָנאָמישע סיבות. איך פלעג אָבער קומען צו גאַסט פון צייט צו צייט. איך האָב דאָרט איבערגעלאָזט אַ קראַנקן טאַטן, אַ יינגערן ברודער, צוויי חתונה־געהאַט שוועסטער. זייערע מענער זײַנען געווען אַרבעטער.

מיין מוטער, פייגע מירל, איז געווען אַן אָקושערקע. גע־ווען זייער פּאָפּולער אין שטעטל מיט איר מוטערלעכער באַ־ציונג צו מענטשן, אַנטקעגנקומענדיק יעדן איינעם, וואָס האָט זיך צו איר געווענדט. זי איז אויך געווען באַקאַנט ביי דער אַרומיקער דאָרפישער באַפעלקערונג.

מיין פאָטער, אברהם, אַ קראַנקער, איז געטריבן געוואָרן אין מערץ 1941, צוזאַמען מיט נאָך 700 יידן פון ווישאָגראָד קיין סלופּיע נאָווע. אויפן וועג האָבן די דייטשן אים דערהרגעט. איין שוועסטער רוזשקע (רייזל), אויך אַן אָקושערקע, האָט געוווינט אין סלאָנים, זי איז אומגעבראַכט געוואָרן אין דאָר־טיקן געטאָ, צווישן די לעצטע קרבנות, אין סעפּטעמבער 1943.

פון אונדזער גאַנצער פאַרצווייגטער משפחה (קוואַשני־גמאַך), וואָס האָט געציילט אַרום 200 נפשות, זײַנען לעבן געבליבן בלויז פינף. די דאָזיקע געציילטע זײַנען היינט צע־זייט אין פאַרשידענע לענדער. נאָך נישט געפונען דעם ריכ־טיקן מקום־מנוחה.

ווישאגראד

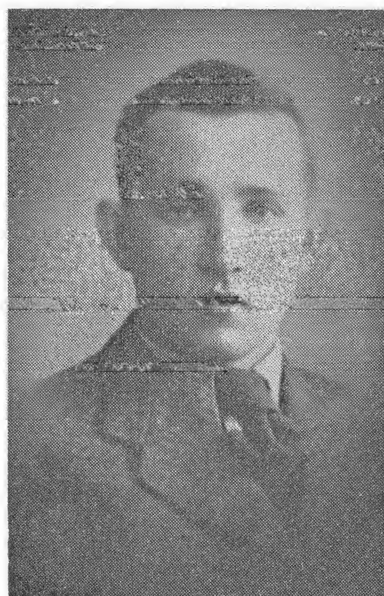
זכרונות - עפיזאדן - פאלקלאר

זיצן: יאָסקע לעווין מיט דער פרוי
שטייען: מנחם כהן מיט זיין פרוי

הערשל שניידער

פייוול ליכטנשטיין

קיילע ליכטנשטיין

הירש גראָסמאַן

אַ שטעטל צום געדענקען

אַ שטעטל ביים ברעג פון דער ווייסל מיט הויכע בערג און טיפע טאָלן, וואָס מ׳האָט גערופן סטעגענעס.

ס׳איז געווען אַן אָרט פון גאָט־געבענטשט מיט אַלע שיינקייטן, וואָס די נאַטור האָט נאָר פאַרטראַכט.

דער ווישאָגראָדער האָריזאָנט האָט געשאַפן אַ שטאַרקן פאַרבן־שפּיל פון פרישע גרינע געוויקסן, טיף בלויע הימלען מיט אַ דורכזיכטיקע לופט, וואָס האָט געהויכט מיט פרישקייט. ווען דאָס אַלץ האָט זיך צוזאַמענגעגאָסן אין די געפלאָכטענע קרומליניען ראַמען פון די בערג־ און טאָל־קאַנטורן האָבן זיך געשאַפן אַ בילד נישט צום פאַרגעסן.

ווען עס פלעגט קומען דער פרילינג האָט זיך די יוגנט געלאָזט שפּאַצירן אירע שבת־שפּאַצירן און געניסן פון דער פרישער פרילינג לופט, ביים ברעג פון דעם טייך.

אַהער פלעגן קומען אויך עלטערע, ערנסטע יידן, כדי זיך אָפּצובאָדן אין די מים חיים פון דער ווייסל, דורכשווימען זיך און אַרויס פון וואַסער זיך אויסשפּרייטן אויף דער זון, אויפן הייסן זאַמט אונטער דער לאַגאָדנער זון און אָפּלאָזן זיך פון יעדע זאָרג, פון דאגת הפרט און דאגת הכלל.

אין די הייסע פרייטיקן פלעג אער קומען אויך שמואל לייב מלמד, אַ מענטש שוין אַן עלטערער, אָבער אַ גוטער שווימער. מיטן שווימען האָט ער זיך צעשטרויט אַביסל, נאָך דער שווערער וואָך פון אָנקנעלן שווער מיט די קינדער אין חדר און אָננעמען פרישע כוחות פאַר דער קינפּטיקער וואָך.

אין די אָוונטן פלעגן מענטשן פון שטעטל פאַרברענגען. די יוגנט אין זייערע אָרגאַניזאַציעס און די עלטערע צווישן זיך, צווישן אייגענע און אויך ביי אַריינכאַפּן אַ בלעטל פון די הייליקע ספרים.

טייל יוגנט גייט אין ביבליאָטעק לייענען, לערנען אין בית המדרש, טייל פלעגן זיך צעגיין פאַרלעכווייז שפּאַצירן אין דער רעמבאָוער גאַס און אויסחלומען זיך אַן אייגן זעלבשטענדיק לעבן און צוקונפט.

סוחרים האָבן גערעט וועגן מסחר, פּאַדאַטקעס וועקסלען און צרות, בעלי מלאכות וועגן זייערע פאַכן.

אַ טייל יוגנט, ווי אויך עלטערע מענטשן זענען זיך צוזאַמענגעקומען ביי שמעון זלאָטניק אין שענק וואָס אין מאַרק־גאַס, געשפּילט אַ דאָמינאָ און צוגעזיפּט אַ גלעזל ביר.

אין דעם שענק פלעגט אויך אַריינקומען זלמן אָגראָדניק, דער באַוווּסטער לץ פון ווישאָגראָד. ער איז שוין אַ גאַנץ אַלטער מענטש, אָבער זיין קוואַל פון הומאָר איז געווען אַן אונערשעפּליכער. ס׳פלעגט זיך אָפּט פאַרבאַלטן אין זיינע וויצן אַ טיפע פילאָזאָפיע און זיין פאַרצווייפלונג און צווייפלונג האָבן געפונען זייער אויסדרוק אין אַ טיפן וויץ אָדער לצנות.

ער האָט אַמאָל אין אַ פינצטערער נאַכט זיך אַוועקגעשטעלט מיט אַ ליכט אין האַנט אינמיטן גאַס און מענטשן האָבן אים געפרעגט:

ר׳ זלמן וואָס זוכט איר?

האָט ער געענטפערט:

איך זוך דאָס וואָס מ׳קען נישט געפינען.

ער איז אַוועק. מענטשן האָבן זיך צעלאַכט אָבער ווער ס׳האָט זיך דערמאָנט אין אַן ענליכער זאַך אין דער ליטעראַטור האָט געקענט אים פאַרשטיין צום טיפן. הגם מ׳האָט אים אויך געקאָנט דערמיט אויסטייטשן צום לצנות. ווייל מיר אַלע זוכן אָפּט און אפשר דאָס גאַנצע לעבן, דאָס, וואָס מיר ווילן, אָבער קענען נישט געפונען.

ווישאָגראָד איז געווען היימליך און גוטמוטיק, מיט אַ סך האַרציקע יידן. מיט מער יידן ווי גויים.

מענטשן האָבן געאַרבעט, קינדער האָבן זיך געלערנט, יוגנט האָט פאַרבראַכט, געטרוימט, געווירקט, געשאַפן, ס׳איז געווען דראַמאַטישע קרייזן, וואָס האָבן אויסגעפירט ערנסטע פּיעסן פון שלום־עליכם, מאַקסים גאָרקי, אַנסקי און אַנדערע, און מיט דעם שפּילן אויסגעדריקט זיך און דאָס יידישע פאָלק, מיט זיינע אַלגעמיין מענטשלעכע פּראָבלעמען און ספּעציעל יידישע קאָמפּליקאַציעס.

קיין ספּעציעלע טעאַטער־געביידע איז נישט געווען, נאָר ס׳איז געווען אַ רעמיזע פון די שטעטישע פייער־לעשער, וואָס האָט אַריינגענומען פון 2 ביז דריי הונדערט מענטשן און זי איז תמיד געווען איבערפילט.

ווישאָגראָד איז געווען אַ פּייזאַזש־רייך שטעטל, מיט אַ ברויזנדע יוגנט און אַרבעטזאַמע עלטערן, מיט אַ דראַנג צו אַ געזונט נאַטירלעך לעבן.

אַ שטעטל וואָס בלייבט איבער אין זכרון.

גיטל כהן־דקלבוים

זכרונות פון מיין היימשטעטל

שוין 25 יאָר ווי איך האָב פאַרלאָזט ווישאָגראָד, יאָרן זענען אָפּגעלאָפן, אָבער פריש זענען אין מיין מוח די זכרונות, ווי איך וואָלט זיי אָקאָרשט איצט, פונדאָסניי דורכגעלעבט. ערשטנס, אונדזער קליין הילצערן שטיבעלע, ווי דורך דעם קליינעם פענצטער האָט די גרויסע מעכטיקע זון קיין שליטה נישט געהאַט אַריינצודרינגען איר וואַרעמקייט, און אָט דורך דעם פענצטערל האָב איך געזעטיקט מיינע אויגן מיטן ביסל גרינס פון דער פאָרווע. עס קלינגען מיר אין די אויערן די זיסע טענער בעת דער ווישאָגראָדער וויצע בירגערמייסטער ר׳ אברהם יוסף רייכמאַן האָט מעביר געווען די סדרה אין די שבתים, און די טענער, וועלכע האָבן זיך דורכגעריסן פון שוסטער געסל איבער דער פאַרווע גלייך אין אונדזער פענצטער אַריין, און פלוצעם פיל איך ווי דער זיסער נגון ווערט איבערגעריסן דורך די דייטשע בעסטיעס.

קיין פריידיקע מינוט האָט אונדזער שטוב נישט געוווּסט, שוין אין מיין קינדהייט, האָט דער גרויזאַמער טויט אַוועקגענומען אונדזער יונגע מוטער ע״ה, טרייסט האָב איך געפונען אין שולע, די לערער, דער דראַנג נאָך וויסן האָט דאָך געהאָלפן פאַרגעסן מיין טרויעריקע היים, אַן אומעט פלעגט וואַרפן אויף מיר די קאַלטע שטוב און די פראָסטיקע ווינטער־נעכט, ווען ביי אַ קליין נאַפט־לעמפל פלעגט מיין פאָטער ע״ה זיצן און לערנען אין זיינע הייליקע ספרים.

ווען ביי אַ קליין נאַפט־לעמפל — (see above)

ווענדיק אַנטלויפן פון דער טרויעריקער ווירקלעכקייט, פלעג איך נאָר לייענען ביכער און מיט זייער הילף זיך איבערטראָגן אין אַ וועלט אַ שענערע אַ בעסערע אַ פריילעכערע, געהאַלטן האָט עס נאָר אינם מאָמענט פון טרוים און וויזיע פונם לעזן, — אַ רגע שפּעטער האָב איך זיך געטראָפן קוקן אויף די בלומען, וואָס האָבן באַצירט די פראָסטיקע שויב פון אונדזער קליין פענצטערל, און פלעג אויפציטערן פון יעדן שאָרך אינדרויסן, דער פחד פאַר אַ שקצישן שטיין אָדער ענדעקישן אָנפאַל האָט מיין רו אין די נעכט צוגערויבט.

איך דערמאָן זיך ווי פריידיק איך האָב אויפגענומען די ערשטע נעכט ווען די גאַסן זענען באַלויכטן געוואָרן דורך די עלעקטראָווניע פון ה׳ ליפּא וויערזבינסקי ע״ה. ווישאָגראָד האָט מיר אין די דאַמאָלסדיגע באַגריפן אויסגעזען ווי די שענסטע שטאָט אין דער וועלט. ביי יענער צייט האָב איך נאָך קיין שענערע נישט געזען. איך האָב זער ליב געהאַט מיין געבוירן שטעטעלע מיט אירע אַלע איינוווינער, וועלכע זענען מיר געווען נאָענט ווי איין משפּחה, די פרייד איז געווען אַן אַלגעמיינע ווי אויך דער טרויער.

איינגעקריצט אין מיין זכרון האָט זיך דאָס פאָלגנדיקע בילד: שיינע האַרבסטיקע טעג אין פּוילן. ראש־השנה. די זון וואַרעמט אַזוי שיין, אַלע געוועלבן געשלאָסן. דעם הייליגן יום־טוב פילט מען אין די גאַסן. איך מיט מיינע שוועסטער און חברטעס שטייען יום־טוב׳דיק אָנגעטון, און ס׳קומט אָן דער ה׳ ליפּא וויערזבינסקי, שיין יידיש געקליידעט, און מיט זיין הדרת פּנים האָט ער אַלע באַצויבערט און געוועקט צו זיך גרויס כבוד. ביי ביידע זייטן באַגלייטן אים זיינע 4 זין, ער גייט יעצט אין שול אַריין מהנה זיין די מתנגדים מיט זיין שיין דאַוונען, מיט דער באַגלייטונג פון זיינע 4 זין, ליידער זענען פון זיי אויך נאָר זכרונות געבליבן.

מיין טרויעריקע יוגנט האָט אויך אַ צווייטן שווערן קלאַפּ באַקומען, מיין טייערער פאָטער (ר׳ לייבל כהן) דער ערליכער בעשיידענער תלמיד־חכם איז נפטר געוואָרן. מיר, די 8 שוועסטער זענען יעצט דאָפּלט פעריתום׳ט געוואָרן, מיין היים איז צעשטערט, איך פערלאָז ווישאָגראָד און אַרבעט אין וואַרשע, אָבער ווי גערן פלעג איך אויף יעדן יום־טוב קומען צוריק אין מיין אָרעמער היים, דאָרט ווו מיר אַלע שוועסטער האָבן זיך צונויפגעקליבן, ווי פריידיק האָב איך באַגעגנט די ברעגעס פון דער ווייסל ביי ווישאָגראָד צופאָרענדיג מיטן סטאַטעק. די אויגן מיינע האָבן זיך פערטערערט ביים אָנבליק פון אַקעגנאיבערדיקן שלאָס־באַרג. די ריבאַקעס, די שול, ווו מיין מוטער ע״ה האָט געדאַוונט, דערנאָך די היימישע געסלעך דאָרט ווו איך האָב פערברענגט די געציילטע גוטע מינוטן מיט מיינע יוגנט חברטעס, און אָט איז געקומען דאָס טרויעריקע יאָר 1939 און האָט געגעבן דעם לעצטן קלאַפּ, וועלכער האָט מיך שוין אויף אייביק צעשיידט פון מיין באַליבט שטעטעלע ווישאָגראָד. מער האָב איך מיין שטוב ווו איך בין געבוירן און דערצויגן געוואָרן נישט געזען.

מיינע שוועסטער און ברידער אַזוי יונג פאַרשניטענע לעבנס דורך די דייטשע תליינים, האָב איך מער נישט געזען. (אַ חוץ מיין איינציק לעבן־געבליבענע שוועסטער אסתר־לאה זאָל געזונט זיין), אָבער פאַרגעסן מיין שטעטעלע ווישאָגראָד וועל איך קיינמאָל נישט, ווי אויך זייער צוואה, נישט פאַרגעסן. די אַכזריות פון די דייטשן וועט אייביק זיין איינגעקריצט אין מיין האַרצן. היינט נאָך 25 יאָר זיין צעשיידט מיט יענע קאַלטע נעכט אין מיין ווישאָגראָדער שטוב, אין וועלכער איך האָב געחלומט וועגן אַ שענערער וועלט, היינט איז מיין חלום מקויים געוואָרן. איך וווין היינט אין אַ הילצערנע שטוב, אָבער אין מיין אייגענער, מיט מיין מאַן און טייערע קינדערלעך זאָלן געזונט זיין. זיי בעקומען אַ יידישע ערציונג. וואַרעם, ליכטיג און פריילעך איז אין מיין היים. נישט מער קיין פחד אין די נעכט, מער קיין פראָסט אויף די פענצטער, די שיינע נאַטור אַרום מיין שטוב פילט אָן מיין האַרץ מיט פרייד, ווייל איך בין מיט מיין משפּחה אין אונדזער אייגן יידישן לאַנד, אין ארץ־ישראל.

בעלאַ זאַוויערוכאַ־גוטמאַן

ס'געדענקט זיך

איך זע דיך אין דיין גאַנצע גרייס און פאַרביקייט פון מיינע יינגסטע יאָרן.

אָט, זע איך דיך לענג אויס, ביי דער ווייסל, צו וועלכע מיר קוקן אַראָפּ פון אונדזער בארג שטאָט. דער באַרג ארויף פון דער ווייסל מיטן לאַנגן־וועגס פירט אונדז אַריין אין אַ פיר־עקיקן מאַרק. פון אים ציען זיך אין אַלע זייטן גאַסן און געסלעך. אָבער פאַר מיר איז אַלעס דאָ אַנדערש, אייגענער, שענער, פריילעכער, ליבער, די הייזער און הייזקעס מיט געוועלבער, און געוועלבלעך און קעלערס, די סוחרים און סוחרטעס. איך זע יעדן בעקער און זיין משפחה, יעדן בעל מלאכה, יעדן הענדלער און דאָרפס גייער, יעדן סאַדאָווניק, יעדן וואַסער טרעגער, אַלע קהל־מענטשן און „שיינע־יידן".

אַלע, אַלע זענט איר געווען כשרע, ערלעכע מענטשן... „שבת־יומטובדיקע יידן" נשמה יתרהדיקע.

ברייט איז די ווייסל ביי אונדז צוזאַמען פליסט זי מיט דער בזוראַ.

רוישיק פליסט זי דורך און שלעפּט מיט זיך מיט, יעדעס מאָל, שטיקער בערג פון שטעטל און פון שלאָס־באַרג, וואָס שטייט זיך גאָר ייחוסדיק באַזונדער און וועגן וועלכן מיר ווייסן אַזוי פיל מעשה'לעך און אַזוי פיל טרוימען...

דער שלאָס־באַרג איז זער הויך און מיר קוקן צו אים אַרויף זעען מיר אַלץ מער דעם פאַרכישופטן שלאָס פון קייסער קאַזשימיעזש דעם גרויסן מיט זיין און אונדזער אסתרקע.

פון שלאָס איז שוין לאַנג קיין שפּאָר נישט געבליבן, אָבער אונדז איז אַזוי גוט צו וועבן ווייטער די לעגענדעס, ווייל יעדער האָט ליב דאָס לעגענדאַרע, דאָס נישט־דאָיקע.

ווינטער, שטייט די ווייסל געשלאָסן פון פראָסט און שטיל וואַרט זי, אַז מיר זאָלן זי באַוווּנדערן ווען זי צעבושעוועט זיך אין פרילינג, ווען שטיקער אייז הייבן זיך אָן צו רירן וואָס אַ מאָל שטאַרקער, רוישיקער, הילכיקער און אין גאַנג רייסט זי מיטביימער, בערג, בריקן און הייזקעס.

פון דער ווייסל, באַרג אַרויף, קען מען אויך גיין אין שוסטער גאָס, אַזוי נאָענט צו מיין מומע הענדל, פעטער שיע און מיינע קוזינען משה און ישראל.

דאָס געסל ציט זיך ביז דער רעמבאָווער גאָס, פאַרענדיקט זיך מיט אַ שורה האָלצענע־רויט־געשמירטע יאַטקעס, וועלכע גרענעצן זיך מיט טיפע גרויסע פארוועס, וואָס ציען זיך איבער דער גאַנצער ברייט פון שטאָט, ווייט אַוועק צו דער ווייסל אין איין זייט און נאָך פיל ווייטער פון דער צווייטער זייט, העט צו די „סטעגענעס". דאָס פרעכטיקע שפּאַציר־אָרט, וואָס שלענגלט זיך, בערגיק, לענג־אויס דער ווייסל.

צוליב די טיפע גרויסע פארוועס, וואָס שניידן איבער די שטאָט, זענען צוויי גאַסן מיט אַ בריק געבונדן. עס דאַכט זיך אונדז אַזוי נאַטירלעך, אַזאַ בריק פון שטיינער אין מיטן שטעטל.

מיר מיינען, אַז אַזוי זענען זיכער אַלע שטעטלעך געבויט.

פון דער ווייסל איז אויך דאָ אַ וועג אין צענטער־שטאָט אַריין דורך טרעפּלעך צו דער שול, נעבן אונדזער הויז אין וועלכע מיר וווינען, און יעקב משה גאָלדמאַנס שרה טובעלעס־הויז.

אַ הויז פון עטלעכע משפחות, יעדער האָט געוווינט אין זיין חלק ירושה מיט אויסגעגעבענע קינדער, געווען שניטגעשעפט, גאָלדמאַן־זעלמאַן און אייזן־געשעפט, ליפּמאַן און די קנעפּל־פאַבריק פון מאַיעסדאָרף־פּאָפּאָווסקי. פון דעם הויז האָט מען באַזונדער געקענט אָנשרייבן אַ בוך פון מענטשלעכער ענערגיע, חכמה, תורה, גוטסקייט און פראָגרעס.

אונדזער פענצטער וואָס גייט אַרויס צו דער שול, איז געווען באַזעצט יעדן שבת און יום־טוב, פון מיינע חברטעס, מאַניע און סאַלע ווייגאַרט, הענעלע ראָטבאַרט, האַדאַסקע באַום, שרה מלכה קירשענבאַום, איטע ליכטענשטיין, סימע גמאַך, חיה ליבע גוטפאַרב, איידל קראָנגראַד. עס האָבן אויך מיט אונדז מיטגעהאָלפן חברה, טובע יידעס און בלימע לאה גאָלדמאַן, וואָס מיר האָבן זיי שטאַרק ליב געהאַט און זיי מיט פרייד אויפגענומען.

מיר קוקן אַרויס צו דער שול. די גראָבע פעסטע מוירן מיט די גרינע, ברייטע טאָפּלטע טירן און הויכע גאָטישע פענצטער האָבן אַ גאַנצע וואָך אויסגעזען, ווי פאַרכישופטער שלאָס. אויפגעלעבט האָט די שול אין שבת און יום־טוב. פול אין דער שול, און אַרום איר פאַרביקע קינדערלעך נעבן יום־טובדיקע טאַטע־מאַמעס. אַלץ האָט געצויגן צו דער שול.

פון דרויסן האָט די שול נישט אויסגעזען שטאַרק הויך, ווייל זי איז געווען 4 קאַנטיק גרויס אין איר פאַרנעם מיט אַ גרויסן דאַך פון קאָפּולעס, אָבער ווען מען איז אַריין אין שול איז מען דערשטוינט געוואָרן פון איר הויך. (עס דערציילט זיך אַז מען האָט זי טיף אַרונטערגעבויט ווייל ס'איז געווען פאַרבאָטן אַ שול זאָל זיין העכער פון אַ קאָשטשאָל), דערייבער איז מען פון אַריינגאַנג אַראָפּ מיט טרעפּן. עס האָט זיך אַנטפּלעקט אַ פּראַכט פון אַ גרויסעס הויכעס קונסט ווערק. אַלץ האָט געוועקט אינטערעס און דערשטוינונג ביי יעדן. די קינסטלעך גרויסע וווּנדערבאַר־געשניצטע מזרח־וואַנט, די פרעכטיקע קונסט מאָלעריי אויף די זייטן ווענט, אויף די ווענט פון אַריינגאַנג די לייבן, וואָס איינער פון זיי איז געווען אַזוי קונסטלעך געמאַכט, אַז ער האָט נאָכגעקוקט יעדן אין יעדער ריכטונג.

דער צענטער פון סופיט האָט אויסגעזען ווי אַן אָפענער הימל. אויף דער מזרח־וואַנט דער שור־הבור מיטן לויתו. איןביידע זייטן אַריינגאַנג טרעפּלעך, וואָס פירן אויף האָלץ־גע־

שניצטע באַלקאָנען, ווו מיר שטייען צו הערן שופר־בלאָזן. אין די גרויסע פאָדער־צימערן וואָס זענען אין דריי זייטן זענען פאַראַן געדרייטע טרעפּ פון דער ווייבער־שול אַרויף, נעבן זיי צימערלעך פאַר השכמה דאַווענערס. אין צענטער פאָדער־צימער איז נאָך פאַרבליבן די קייט פון חרם־אַריינלייגן, די באַוווּסטע קונע.

אַלע מאָל ווען כ'בין געשטאַנען אויף דעם באַלקאָן צו הערן שופר בלאָזן, פלעג איך זיך ווינטשן, אַז עס זאָל זיך באַווייזן דער לייב וואָס פלעגט אַרויסגעבן די ספר־תורה פון ארון־קודש און דערביי אַזאַ נאַטירלעכן ברום טון, אַז שוואַנגער פרויען האָבן זיך דערשראָקן און מ'האָט אים געמוזט ליקווידירן די מעכאַניזאַציע וואָס האָט אים איינגעגעבן זיין לעבן. אין מיינע צייטן ליידער איז ער געווען טויט.

צווישן שול און בית־המדרש איז געווען אַ גרויסער פּלאַץ, ווו מיר, חברה, האָבן אין די וואָכן טעג זיך געשפּילט און אויסגעלאָדן אונדזער ענערגיע און קענטעניש?

פון דעם פּלאַץ איז געווען צוויי טויערן אין די הייף פון ווײַנגאַרטס און ראַטבאַרטס, ווו עס איז געווען די פּיעקאַרניע און הענעלע פלעגט אונדז דערלויבן מאַכן פאַרשטעלונגען אויפן פּיעקעליק. דאָ אויף דער פּיעקעליק־בימה, זענען פאַרגעקומען די ערשטע אונדזערע פּראָבן, וועלכע מען האָט שבת נאָך מיטאָג פאַרגעשטעלט ביי די ראַטבאַרדס אין סאַלאָן, פאַר דער גאַנצער משפּחה און געסט מיט גרויס דערפאָלג.

פיל אַנגסט פלעגן מיר איבערלעבן אין די אָוונטן, ווען מיר האָבן געמוזט דורכגיין דעם פינסטערן הויף, ווי גדליה משה, יאַכלע די מילכשענקערנס זון, אַ שיינער, הויכער, ברייטטער־מאַן מיט פּרעכטיגע שוואַרצע אויגן איז געשטאַנען פאַרזונקען שטיל אין זיינע מחשבות, און פון צייט צו צייט אַרויסגעדונערט מיט זיין געזונטער שיינער שטימע:

איך בין בר־כוכבא ווו איז שולמית?!

יעדן טאָג, אין דער זעלבער צייט, ווערן באַלעבאַט אַלע דריי וועגן צו דער ווייסל, דאָס קומט דער סטאַטעק, די איינציקע זומער קאָמוניקאַציע פּלאָצק־וואַרשע. אויפן פּשיסטאַן ווערט רירעוודיקער מיטן אָנקומען פון דעם סטאַטעק. משה זלאָטניק ווערט טעטיק. טרעגער גרייטן זיך צו פאַרדינען אַ פאַר גראָשן. געסט פאָרן און קומען. סוחרים ברענגען סחורעס פון וואַרשע. מענטשן באַגלייטן געסט.

אין איינעם אַזאַ שיינעם זומער טאָג, ווען דער סטאַטעק איז געשטאַנען ביים פּשיסטאַן און אויפן דעק פון סטאַטעק זענען געשטאַנען אדורכפאָרנדיקע פּאַסאַזשירן און געחוזקט פון יידן איז זייער הומאָר דערגאַנגען ביז אַ געוועט, ווער פון זיי וועט בעסער אַריינצילעווען אָן עפּל אין טרעגער אויפן ברעג. און שוין הערט זיך אַ געשריי, אַ טומל, דער געצילטער עפּל האָט געטראָפן דעם ברייטביינינקן טרעגער יצחק אָקאָוויעץ־רודלאַק. זיין ברייטע, גרויע באָרד איז באַגאָסן געוואָרן מיט בלוט, פון זיין אויסגערינען אויג... נאָך פאַר די דייטשישע נאַציס זענען געווען די פּוילישע כוליגאַנעס.

אין שטעטל גופא, לעבן זיך שטיל אַלע יידן און נישט יידן. דער גוי קאַבעלינסקי זאָגט אויף יידיש:

היט מיך רבונו של עולם, פאַר גויישע הענט און יידישע קעפּ.

ער איז אויך גרייט געווען צו גיין צו אַ דין־תורה איידער צו אַ משפּט.

דאָס שטעטל, לעבט פון אַרומיקע דערפער. פאַרטאָג ציען דאָרפס־גייער, מענער און פרויען אין די אַרומיקע דערפער, זוכן פרנסה. זיין קויפן אויף הינער, פּוטער, אייער, קעלבער, קי. פאַרנאַכט זעט מען זיי קומען צוריק, מידע, דערשעפּטע. ווער מיט אַ פעקל, ווער טרייבט אַ קעלבל, ווער אַן ענטוישטער מיט גאָר נישט...

פאַראַן אויך אַזעלכע, וואָס גייען נישט צופוס, זיי האָבן אַ פערדל און וואָגן און פאָרן זיך פריציש אַרום. אַזאַ איז למשל

דער אַרויפגאַנג צו דער שול

(יעקב און אַנדזיע גמאַך)

געווען איציע ליסער, דער איידעם פון דער מומע מלכה, זיין האַלטונג איז אויך געווען אַזאַ פּריצישע. איציע און חנה האָבן געהאַט 3 שיינע זין, ווען זיי האָבן שטאַרק געוואָלט — ווי אַלע עלטערן, אַז זיי זאָלן נישט נאָכפאָלגן די עלטערנס פרנסה. געגאַרט זיי אַרויסברענגען פון דער באַגרענעצטער פּראָווינץ־מעגלעכקייט.

אין די מאַרק טעג, דינסטיק און פרייטיק, זענען פּויערן געקומען אין שטאָט און אַליין מיט זיך מיטגעברענגט אויף וועגענער צו פאַרקויפן הינער, פּוטער, אייער, אויבסט, קעלבער, קי, פערד, תבואות, חזירים. ס׳איז געווען אַ געפּילדער, אַ גערויש פון מענטשן, קולות פון חיות, מ׳האַנדלט, מען דינגט זיך, מ׳לויפט, מען רייסט איין. נאָך דעם פּויערימס פאַרקויף, הויבט זיך אָן דער פּויערן איינקויף. זיי קויפן איין אַלץ נויטיגע פאַר זייער געברויך: אַרבעטס מכשירים, כלים, פּראָדוקטן, מאַנופאַקטור, וועש, קליידונג. דאָס זענען די טעג, די וויכטיגע, וואָס דאַרפן ברענגען די וואָך פאַרנוסעס.

די רעמבאָווע גאַס, ציט זיך פון מאַרק, לענג אויס דער שטאָט, ביז סוף שאָסיי, ראָג וואַרשעווער טראַקט, דאָרט ווו עס וווינט לייביש גמאַך. דאָ שפּאַצירט מען אין די אָונטן און שבתים. דאָ וווינט מיין מומע מלכה און פעטער יצחק, ווו שבת קומען זיך צונויף אויף טיי די גאַנצע גרויסע משפחה: דער זון זיינוול און זיין פרוי, דער זון הערשל מיט זיין פרוי ביילע פון די קירשטיינס מיט 2 קינדערלעך, די טאָכטער פייגע, דער מאַן, ברוך־דוד הויזענבערג דער זון, די טאָכטער, די טאָכטער חנה, דער מאַן איציע ליסער מיט 3 זין, די מומע הענדל, פעטער שיע, משה און ישראל, דער פעטער יוקל און פרוי מלכה.

*

מיינע עלטערן אברהם און יוכבד זאַוויערוכאַ, קיינער פון זיי אַלע — פּלוס נאָך קליינע קינדער — זענען נישט געבליבן. אַלע זענען זיי אומגעקומען אויף פאַרשידענע געפּייניקטע אופנים פון היטלערס גרויל מעכאַניזם.

הערשל פּוטערמאַן איז געווען אַ קרבן אין די ערשטע שטאָט באָמבאַרדירונגען, ער מיט מנשה גראָסדאָרף (דיאַבלס זון) האָבן זיך באַהאַלטן אין אַן הויז, ווו ס׳איז אַריין אַ ברענבאָמבע און ביידע זענען לעבעדיק פאַרברענט געוואָרן.

אַ טייל פון די יוגנטלעכע פון די משפחות ליסער־פּוטערמאַן, זענען פאַרפּייניקט געוואָרן אין נאָווידוואָרער פאָרט, די רעשט אין די גאַז קאַמערן!...

ס׳געדענקט זיך אַלץ לעבעדיק. מיר דאַרפן זיי אָבער געדענקן אויך נאָכן טויט.

ב. גוטמאַן

יוגנט

מיין שולע איז געווען אין מאַרק עק פלאָצקער־גאַס, איבער שמעון זלאָטניקס רעסטאָראַן. אַ גאַנצע וואָך אַ חוץ מאַרק־טעג, איז דער מאַרק־פּלאַץ געווען שטיל. יעדער איז געזיצן נעבן זיין געוועלב, קראָם, סטראַגאַן און בויד. קעגנאיבער דער שולע נעבן זאַיאָנצס געוועלב, איז דער שטילסטער פּלאַץ, ביי דער ראָלניטשע ווערט אַלץ אַרום אויפגעלעבט יעדן טאָג מיטן קלינגען פון גלעקל, וואָס רופט צום איבערייס אין שולע. אַלע לויפן מיר אַריבער אויף יענער זייט מיט טומל און געלעכטער. אָט שרייען אַלע מיט איין געשריי, אַז עס איז מיר געלונגען דאָס שפּיצל, פון אָפּנאַרן „פּוטשקן" מיט אַ קאַרמעלקע, מיט פעפער און זאַלץ. דער מאַרק ווערט ווייטער שטיל, מיט צווייטן קלינג, וואָס רופט אונדז צוריק אין שולע.

נאָכן ענדיקן די שולע האָט יעדער געמוזט צוליב אָרטיקע באַדינגונגען, זיך נעמען צו דער אַרבעט, וועלכע זיין פאָטער האָט געפירט, ווער אין געוועלב, ווער ביי שניידעריי, שוסטעריי, סטאָלעריי, אָדער הענדלעריי. די מיידלעך, האָבן זיך באַזעצט ביי מיין מאַמען לערנען העפטן און גערופן עס „יוכבד׳ס־גימנאַזיע".

כדי באמת צו לערנען אין גימנאַזיע אָדער פאַך־שול, האָט מען געמוזט אַרויס פון שטעטל, וווינען אין וואַרשע אָדער פּלאָצק, דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט קאָלאָסאַלע אויסגאַבן. נאָר איינצלנע האָבן מיט אייגענעם שטאַרקן כוח דאָס באַוויזן.

„אַבסאָלווענטן" פון יוכבד׳ס גימנאַזיע, וואָס איך געדענק פון דערציילן און פון מיין צייט: זענען געווען גאָלדע בלושטיין, יסכה האָכבוים, רבקה ליסער און דבורה כמיעל, רבקה און לאה שלאָסבערג, ברכה לעווין (צביה׳לעס איניקל), חנה שווירץ, שרה שענקמאַן, גוציע ליכטנשטיין, פייגע רחל און שיינדל ליפּסקער, ביילע ראָזנבערג, סימע בילגאָריי א״אַ.

נישט נאָר העפטן האָבן זיי געלערנט ביי יוכבדן נאָר אויך לעבנס־סדר, לעבנס־חכמה, זיי האָבן זיך מיט איר געעצה׳ט און זי געפאָלגט, געשאַצט און געאַכטעט.

נאָך דער מלחמה האָט יסכה האָכבוים געטראָפן מיין שוועסטער האַנקאַ, האָט זי דאָס ערשטע איר געזאָגט: דו ווייסט וואָס דיר איז אומגעקומען? דו ביזט נאָך קליין געווען, דו ווייסט נישט וואָס פאַר אַן אוצר דו האָסט פאַרלוירן... דיין מאַמען האָבן נאָר מיר געקענט אָפּשאַצן.

פון 1922 האָבן מיר אָנגעהויבן אויספירן פון דער שולע פאָרשטעלונגען אין זאַל פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע,

מיט גרויס דערפּאָלג אַזוי ווי קיין ייִנגלעך זענען אין אונדזער קלאַס נישט געווען, האָב איך מיט מאַניע ווייִנגאָרט געשפּילט אַלס ייִנגלעך.

פון די איינציקע קליינע ייִנגלעך אין שטעטל וואָס האָבן געהאַט שיינע הויזן און גוט אויף מיין מאָס, איז געווען הערשל זילבער און דודל כץ, איך האָב גערן געבאָרגט דוקא ביי זילבערן. אַז עס האָט געטראָפן אַז זילבער איז נישט

שטייען פון רעכטס: ש. מ. קירשנבאַום, א. קראָנגראַד, ב. זאַוויע־רוכאַ, ח. גוטפּאַרב, מ. ווייִנגאָרט.
זיצן פון רעכטס: ס. גמאַך אי. ליכטנשטיין.

געווען אינדערהיים, בין איך געווען געצוווּנגען צו בעטן מיין מאַמע, אַז זי זאָל בסוד באָרגן די הויזן ביי דודלס מאַמע. דאָס האָט זיך דודל דערוווּסט, אין אָוונט פון דער פאָרשטעלונג האָט ער זיך אַוועקגעשטעלט אונטערן פענצטער, און איך האָב מיט גרויס „חרפּה" געהערט אין מיטן דער פאָרשטעלונג, ווי דודל שרייט אַרויף צום ערשטן שטאָק:

בעלאַ, גיב מיר אָפּ די הויזן! און ענלעכע אויסרופן, וואָס האָבן אַרונטערגעריסן מיין „קונסט־פּאָזיציע".

שפּעטער זענען שוין אונדזערע פאָרשטעלונגען נישט געווען די איינצלנע. ס'האָבן זיך געשאַפן דראַמקרייזן, ספּאָרט־קלובן, ביבליאָטעקן, פּאַרטייען זענען אַנטשטאַנען לינקע, רעכטע, ווו מ'ליינט, מ'דיסקוטירט, מ'בעקעמפט זיך. מיטן קומען צום באַוווּסטזיין ווערט דאָס שטעטל ענג און די יוגנט פאַנגט אָן צו פאַרלאָזן דאָס שטעטל און זוכן אַרבעט אין וואַרשע.

*

פון מאַרק ציט זיך די קלויסטער־גאַס, די שטילע גאַס, מיט דעם פּאָסט־אַמט און דער דייטשער קלויסטער, ווייט אַרויף ווו עס הייבט זיך אָן די פּרעכטיקע שפּאַציר־געגנט, לענגאויס דער ווייסל, די טאָלן און בערג, וואָס מיר רופן „סטעגענעס".

דאָרט אין דער עק־גאַס שטייט אַ קליינע הייזקע, ווו עס איז אַ ביבליאָטעק, אַ ספּאָרט־קלוב און אַ דראַמקרייז, דאָס שטילע געסל אין יעצט יעדן אָוונט באַלעבט, אַהין ציט אַ גרויסער טייל יוגנט, דאָרט אַהין צו דער לינק־געשטימטער יוגנט איז געווענדעט דער שרעק געפיל פון טאַטעס־מאַמעס פון פערשידענעם שטאַם, עפּעס איז נישט בסדר מיט זייערע קינדער, זיי גייען אַראָפּ פון גלייכן וועג...

ס'איז געוואָרן מיט איינמאָל אַ טומל אַ גרויסער, ווען פון פּלאָצק איז געקומען דער ספּאָרט־אינסטרוקטאָר טיל, אַ שיינער יונגער בלאָנדער בחור. ס'הייבן אָן פּראָטעסטן פון עלטערן:

ווי איז עס געהערט געוואָרן, אַז מיידלעך גלייך ווי ייִנגלעך! צוזאַמען! מאַכן גימנאַסטיק?

צוליב די סיבות, האָבן איבונגען געמוזט פאָרקומען, ווייט אַרויס פון שטאָט, אויף די „סטעגענעס", אָדער אַלט־שטאָט. אַרום די איבענדיקע, איז געשטאַנען אַ שמירה, צי עס קומען נישט אָן די עלטערן, ביים איבן רעכטס־לינקס, מיטן קאָפּ, רוימט זיך יעדער איין: אַ טאַטע, אַ מאַמע!

סימה בילגאָריי, אַהיימקומענדיק פון אַ לעקציע גימנאַסטיק, איז בעשאָנקן געוואָרן פון איר טאַטן אברהם יחזקאל מיט די שטריק פון זיין געשפּאַן. חנוך ראָזענבערג (דער צעבראָכענער העניך) אַ גרויסער גערער חסיד, צעשלאָגט זיין טאָכטער ביילע, וועלכע אַנטלויפט קיין וואַרשע, אויך צעשלאָגט ער זיין ייִנגערע טאָכטער חוה. אויך אויספלוגן זענען אין די שבת־פרימאָרגן, פאָרגעקומען געהיים. דער קאַמף דויערט, אָבער,ביידע צדדים קענען זיך נישט איבערצייגן.

שלמה (איזידאָר) וויינגאַרט / ראשון־לציון

פון מיינע אלטע זכרונות

דאָס לעבן אין ווישאָגראַד איז געלאָפן יאָרן אָן גרעסערע אויפטרייסלונגען, קרעמער האָבן געהאַנדלט, בעלי־מלאכות האָבן געאַרבעט און מיר קינדער האָבן זיך געשפּילט.

אין 1905 האָבן זיך אין אונדזערע שפּילן אָפּגעשפּיגלט די בולטסטע געשעענישן פון שטעטל. מיר האָבן נאָכגעמאַכט די רעוואָלוציאָנערע רעדנער, ווי זיי שטייען אין מאַרק אויף אַ קאַסטן און אַגיטירן. צווישן זיי זענען געווען אַזעלכע, וואָס פלעגן גיין איבער די הייזער און פאַרלאַנגען געלט. מיר האָבן נאָכגעמאַכט די מאָביליזאַציע פון יאַפּאַנישן קריג, טראָגנדיק די גרינע קופערלעך און די מיידלעך, וואָס פלעגן נאָכגיין און וויינען — ווי די גרויסע.

דאַן איז אין שטעטל געוואָרן אַ קריזיס און מיט אים זענען געקומען שריפות און אַנדערע ווירטשאַפטלעכע קראַכן.

ס'האָט געברענט אַ סטאַדאָלע אויפן פּלאַצקער שאָסיי, קעגנאיבער ליפּאַ וויעזשבינסקיס סקלאַד און שפּייכלער און הינטער אים אויפן וואַרשעווער טראַקט. ס'האָט אויך געברענט אין מאַרק אַ שפּייכלער פון תבואה, אויך דאָס שכנישע הויז פון רפאל זאַיאָנץ האָט געברענט.

אין שטעטל איז נישט געשטאַנען קיין מיליטער, נאָר ווען די מאַנעווערס אין געגנט האָבן זיך אָנגעהויבן האָט זיך געוויזן מיליטער, דאַן האָבן יידן געמאַכט פּרנסה ביי זיי פון פאַרקויפן תבואה און היי.

אין 1914, ביי דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ווישאָגראַד אויפגעבליט, זיך געפּוצט און געבויט, אָבער ס'איז שנעל שווער געוואָרן אויפן האַרצן, יונגעלייט זענען מאָביליזירט געוואָרן און פון וויטנס האָבן אָנגעהויבן אָנקומען ידיעות וועגן רוסישע מפּלות. מ'האָט געזאָרגט, געדאַגהט פאַרן געזונט פון די יידישע מאָביליזירטע. אינצווישן זענען אויך געמאַכט געוואָרן בלבולים, אַז אין מלאָווע האָבן יידן געגאָסן זודיק וואַסער אויף רוסישע זעלנער, וואָס האָבן אָפּגעטרעטן פון די פראַנטן און ס'איז געווען נישט היימלעך אויך ביי אונדז. אינצווישן האָבן די רוסן אויפגעשטעלט אַ פּאַנטאָן־בריק איבער דער ווייסל און דער שטראָם פון רוסישע ריקשריטלער איז געוואַקסן טאָג און נאַכט. און מיט זיי דער פאַרדרוס און שנאה.

האָבן אונדזערע יידן בעסער געטאָן, זיי האָבן געשאַפן אַ קאָמיטעט און מ'האָט געטיילט די געפּלאָגטע רוסישע דורכגייער פּאַפּיראָסן און זיסוואַרג, מיט געבעקס און די פעלד־שפּיטעלער, וואָס מ'האָט צייטווייליק אויפגעשטעלט אין מאַרק האָט מען באַזאָרגט מיט אַלעמען, אַפילו מיט טיי און קאָנפיטורן.

יאַסקע לעווין האָט געשלאָסן קאָנטשאַפט מיטן קאָמענדאַנט פון די קאָזאַקן און דאָס האָט אויך צוגעגעבן אַ סך, אַז די לאַגע פון די יידן זאָל זיך בעסערן.

יידן האָבן אַהיימגענומען צו זיך יידישע זעלנער און זיי געהאָלפן זיך אָפּרוען און אַ ביסל זיך אָנעסן. מיין פאָטער האָט גענומען צו זיך אַ יידישן זעלנער אויף שבת. ער האָט געהייסן ברוך יאַגלאַ. דער טאַטע האָט אים מכבד געווען מיט קידוש און ער האָט ממש אויסגענומען. אָבער ער איז אַוועק אויף צומאַרגנס, אַ טייערער ייד געווען.

דעם זעלבן שבת, האָט דער קאָמענדאַנט געלאָזט רופן דעם מורה הוראה ר' נפתלי שפּיוואַק און אים אויפגעפאָדערט מאָביליזירן אַלע יידן צו גראָבן אָקאָפּעס אום שבת. ר' נפתלי נעבעך האָט מיט אַ וויינענדיק האַרץ געקלאַפּט אין די טירן און געבעטן:

— יידן אַ גזר דין, מ'מוז מחלל שבת זיין בגזרה של מלכות און גיין גראָבן אָקאָפּעס, זאָל קיינער זיך נישט אַרויסדרייען דערפון און נישט ברענגען אַ צרה אויף יידן. פּקוח נפש דוחה שבת.

אַלע יידן, מענער זענען געגאַנגען גראָבן אָקאָפּעס באַלד נאָכן דאַווענען.

אַזוי האָט זיך די מלחמה צוגערוקט צו ווישאָגראַד. דאָ איז שוין געווען סטאַביל אַ מיליטערישער כוח, אַפילו אין בית המדרש איז געשטאַנען אַ ספּעציעלע אָפּטיילונג. ס'איז געווען דער העכסטער בנין אויפן הויכן ברעג פון ווייסל אַ שפּייכלער אין מאַרק. האָט מען אים פאַרוואַנדלט פאַר אַן אָבסערוואַציע־פּונקט פון רוסישן מיליטער.

די דייטשן ווידער האָבן זיך שוין באַצויגן צו אונדז ווי צו אַ רוסישן שטיצפּונקט און גענומען באָמבאַרדירן די שטאָט. זייערע באָמבעס האָבן געטראָפן אין מאָטיע קרויס געשעפט, צו סיני מרדכי באום און אין שענק הויז פון מילערן ווועמענס איידעם אַ רוסישער פּאָליציאַנט איז דערהרגעט געוואָרן.

פאַרן אָפּטרעטן האָבן די רוסן אַרעסטירט ר' פּנחס לוין און אַ יונגן בחור. דער בייגלבעקערינס זון, אַ סטאָליאַר פון דער פּלאַצקער גאַס.

שבת אינדערפרי האָבן זיי אַרויסגעיאָגט אַלע יידן פון דעם דאַווענען מיט די טליתים אויפן מאַרק־פּלאַץ, כדי זיי זאָלן זען ווי מ'הענגט דעם בחור.

אַ דאַנק יאַסקע לעווין מיט זיינע באַציאונגען האָט מען זיין פאָטער ר' פּנחס לוין נישט געהאַנגען און זיך באַגענוגנט מיט דעם, וואָס מ'האָט אים פאַרשיקט אין טיף רוסלאַנד. ערשט נאָך דער רעוואָלוציע איז ער באַפרייט געוואָרן און צוריק אַהיימגעקומען.

דעם זעלבן שבת האָט דער רוסישער קאָמענדאַנט אַרויסגעטריבן די יידן פון ווישאָגראַד.

*

מיר האָבן געהאַט גוטע טעג אין ווישאָגראָד און אין אונדזערע קינדער־זכרונות דערשיינט זי פול מיט שיך און שיינקייט אָבער ווען מיר בלעטערן אין זכרון דערמאָנען זיך אַ סך שווערע, גרויע טעג פון אומרו, שרעק און אומזיכערקייט. ווייזט אויס, אַז אין אַן אייגענער מדינה איז טאַקע בעסער צו זיין אַ ייד.

שלמה וויינגאַרט

פישל קראַנגראַדס יאָרצייט

פורים אין אָוונט האָט פישל געהאַט יאָרצייט. ווי דער שטייגער איז, איז פורים אַ צייט ווען עס איז שווער צונויפּצושטעלן אַ מנין פון אייגענע מענטשן, ווייל יעדער איז פאַרטון ביי זיך אינדערהיים, דערפאַר איז נישט אויסגעקומען צו מאַכן מיט אים דעם „יאָרצייט־לחיים".

מאַניע וויינגאַרט, שלמהס שוועסטער און סאַליע קאָן

פישל קראַנגראַד איז געווען אַ ייד אַ סוחר, שטענדיק פאַרנומען, מיד פון אַ גאַנצע וואָך שווערע האָרעוואַניע, אָבער שבת און יום־טוב פלעגט ער קומען אין שטיבל אַריין מיט זיינע זין. ביים גרויסן טיש, בין מנחה ומעריב אַריינגעקוקט אין אַ משניות, נאָכן דאַווענען אַהיים געגאַנגען, נישט געגאַנגען צו קיין חסידישן צונויפקומען. אַזוי האָט ער זיך געפירט.

אַמאָל, פורים אין אָוונט, נאָך דער סעודה, נאָכן שלח־מנות האָבן זיך חברה חסידים צונויפגעקליבן ביי ליפּא ווערזשבינסקי, פאַרבראַכט פריילעך פורימדיק און שוין ביים סוף דערמאָנט זיך חברה, אַז פישל האָט פורים יאָרצייט. אַזוי ווי נאָך דער סעודה זענען שוין אַלע געווען פריילעך בגילופנדיק, האָט מען פאַרקלערט אַ שפּיצל, קיין לחיים ביי פישלען צוליבן יאָרצייט האָט מען נאָך קיינמאָל נישט געמאַכט, און ער אַליין שלאָפט, האָט מען באַשלאָסן גיין צו אים (זיין דירה איז געווען ביים האָלץ־סקלאַד. די לאָדן פאַרמאַכט פון דרויסן).

מ'קוקט אַריין אין פענצטער, זעט מען: דאָס יאָרצייט־לעמפּל ברענט, מ'שלאָפט. מ'הערט נאָר דאָס כראָפּען פון דעם שווערן פישל. אַ מידער פון אַרבעט און אַ מידער פון דער סעודה ווייזט אויס.

האָט איינער פון דער חברה זיך איינגעהילט אין אַ ווייסן ליילעך, און האָט מיט דעמפּע קלעפּ קוים געקלאַפּט אין לאָדן אַריין. די געשטאַלט הינטערן לאָדן קלאַפּט נאָכאַמאָל און נאָכאַמאָל, ביז דער שווערער פישל גיט זיך אַ דריי איבער אין בעט. דאָס בעט סקריפּעט אונטער אים.

די געשטאַלט הינטערן לאָדן רופט זיך אָפּ מיט אַ דעמפּע שטים ווי פון יענער וועלט:

„ירוחמיל, ירוחמיל, מיין קינד!".

דורכן פענצטער זעט מען אַ שיין גייט אויף. פישל דרייט אַרויף דאָס נאַכטלעמפּל, און גיסט זיך אָפּ די נעגל.

פלוצים הערט ער די שטים פון דרויסן:

„האָסט היינט יאָרצייט נאָך מיר, לערן אַ פּרק משניות".

פישל גייט צו צו דעם טיש, מישט אויף דאָס משניות און גיט אַ בליק צום פענצטער, און זעט דורך די צוויי אויסגעשניטענע הערצער פון לאָדן אַ ווייסע געשטאַלט באַלויכטן פון דער לבנה.

פישל קערט זיך גיך אום צום טיש, עפנט אויף ווי זיין שטייגער דאָס שוין צוגעגרייטע דף משניות'ל און זעצט זיך לערנען מיט התמדה.

חברה זעענדיק דאָס, האָבן זיך פונאַנדערגעלאַכט, אָנגעהויבן קלאַפּן אין טיר:

„פישל, עפן אויף, גיב אַ לחיים, האָסט אַ פּנים פאַרגעסן, אַז האָסט היינט יאָרצייט".

פישל האָט ברייטהאַרציק צעעפנט די טיר און אין מיטן נאַכט האָבן חברה געמאַכט אַ הייסן „לחיים".

נ. ל. דייטש

פאלקס גבורה איןווישאגראד

אין מאַרק ביים מאַגיסטראַט, אין שכנות פון נאַוואָראַצקי דעם לערער האָט געוווינט יעקב יוסף עפּלבוים־אובול, אַ ייד אַ שניידער, וועמענס זון דוד איז געווען קהלה דאָזאָר אין שטעטל, אין די יאָרן 1924/5.

אַמאָל אין אַ פרייטיק־מאַרקטאָג איז צו דעם יעקב יוסף אין קראָם אַריינגעקומען אַ פּויער קויפן אַ פּאָר הויזן, ער האָט די הויזן באַקוקט, באַטאַפּט און אונטער זייערע אויגן געכאַפּט די סחורה און אַרויס פון געשעפט און אַנטלאָפן. דוד, יעקב יוסף׳ס זון, האָט גענומען נאָכלויפן דעם גוי און שרייען מ׳זאָל אים העלפן כאַפּן דעם גנב.

דער גוי איז אַנטלאָפן אין ריכטונג פון באַרג. ס׳איז געווען דאַן בלאָטיק און גליטשיק און דער גוי האָט זיך אויסגעגליטשט, געפאַלן און זיך שטאַרק צעקלאַפּט.

דערזעענדיק דעם צעבליטיקטן פּויער האָבן די גויים זיך צעיושעט, צעקאָכט און געלאָזט זיך לויפן אין שטאָט אַריין מיט איין אויסגעשריי, אַז יידן האָבן געהרגעט אַ קריסט. ס׳האָבן זיך באַלד געשאַפן באַנדעס אונטערגעהעצטע פון פאַרשידענע אַנטיסעמיטן. מיט שטעקנס, מיט סאָסנע צווייגן אין די הענט זענען זיי אַריין צום שניידער אין שטוב, אַרויסגעשלעפּט דעם פאָטער מיטן זון אין גאַס און זיי שרעקלעך צעשלאָגן.

די עפּלבוימס זענען געווען געזונטע יידן, האָבן זיי זיך אַרויסגעריסן פון זייערע הענט און האַלב־טויטע אַנטלאָפן און אַריין אין מאַגיסטראַט, ווו זיי זענען געווען זיכער, אַז די גויים וועלן נישט וואַגן אַריינצולויפן.

אין שטאָט אָבער האָט זיך געטראָגן פּאָגראָם אין לופט. יידן האָבן זיך געשראָקן, די פּאַניק איז געוואַקסן. די שטאָט איז געווען באַוואַכט אינגאַנצן דורך דריי סטראַזשניקעס, קנאַפּע העלדן און נאָך קנאַפּערע יידן־פריינד, אויף זיי האָט מען זיך נישט געקאָנט פאַרלאָזן. די כוליגאַנעס זענען אַוועק, און יעדער האָט געוווסט, אַז זיי וועלן צוריקקומען מיט געשטאַרקטע כוחות.

וואָס הויבט מען אָן צו טון? ווער וועט שיצן יידיש לעבן און יידיש פאַרמעגן? מ׳האָט גערופן אַ קהילה זיצונג. אַלע דאָזאָרעס זענען געקומען. לייבוש גמאַך און הירשל שווירץ, מרדכי מענדל ליכטנשטיין און שמואל לייב קרוק, נחמן דימאַנט, שמואל גערשט, אברהם שענקמאַן. אַלע זענען זיי געקומען. אויך דער בירגערמייסטער און דער סטאַרשע סטראַזשיק פרוסקאָוו און מ׳האָט באַשלאָסן, אַז די לאַגע איז אַן ערנסטע, מ׳מוז שיקן אַ שליח קיין פּלאָצק און בעטן פאַרשטאַרקטע הילף.

אָבער ביז די הילף וועט קומען וואָס טוט מען? די מינוטן זענען געציילטע און די געפאַר וואָקסט און מיט איר די פּאַניק און די אָפּהענדיקייט.

און דאַן איז עס געשען.

פון זיך אַליין האָבן יידן זיך געמאָלדן, פרייוויליק צו זעלבסט־שוץ. אַ הונדערט יונגעלייט פון אַלע שיכטן און קלאַסן. אַ ברודער געפיל האָט באַהערשט דאָס שטעטל. אַלע זענען געווען גרייט צו דער סכנה. אַלע זענען געווען גרייט צו ראַטעווען דאָס שטעטל, די יידן מיט זייער לעבן.

אין שפּיץ האָט זיך געשטעלט אליעזר יורש, מלך גמאַך און פּנחס שטשאַפּאַ. ס׳האָט זיך געשאַפן וועך־מיטלען פון פאַרבאָרגענע ווינקעלעך. די מענטשן זענען פאַרטיילט געוואָרן אויף קאָמפּאַניעס, פאָרלעך זענען צעשטעלט געוואָרן אין אַלע עקן שטאָט און אין די הויפּט־גאַסן. דער גייסט האָט זיך געהויבן. יידן האָבן דערפילט אַז לא אַלמן ישראל, ס׳איז נאָך ס׳יידישע האָב־און־גוטס נישט הפקר.

דער פּאָגראָם איז פאַרמיטן געוואָרן. די כוליגאַנעס האָבן פאַרשטאַנען אַז ס׳שמעקט מיט געפאַר און האָבן פאַרציכטעט אויפן פאַרגעניגן.

יאָרן־לאַנג נאָך האָבן יידן זיך געקוויקט מיט די איינצלהייטן פון דעם געשעעניש און דערציילט אָפּט די מעשה, ווי יידן פון אַ גאַנץ יאָר האָבן זיך דערהויבן צו די הייכן פון העלדישקייט און קידוש השם.

זאָל דאָס איבערדערציילן פון דער מעשה זעלבסט־שוץ אין ווישאָגראָד זיין אַן אָנדענק די טייערע ווישאָגראָדער זין און אַ צייגן פאַר קונפטיגע דורות, אַז יידן האָבן זיך נישט געשפּילט אין העלדישקייט, אָבער ווען ס׳האָט זיך געפאָדערט יידישע גבורה האָבן יידן זי ענטדעקט א י ן זיך און פ ו ן זיך.

א. פעלז

גרויסע ווישאַגראַדער טעג

ערב פּסח

מנחה־צייט, פאַרן צופאַלן פון דער נאַכט, האָט דער חסידישער עולם, זיך אַ לאָז געטאָן, פון אַלע וועגן און טרעפּן, וואָס האָבן געפירט צו דער ווייכסל, מיט טעפּלעך און שטאַרצן, מיט ריין־איבערגעוואַשענע שטיקלעך ווייסע לייוונט אויף אַדורכצוזייען דאָס וואַסער, עס זאָל זיך, חלילה, ניט מיטשלעפּן קיין פרעמדער קערפּער אויסער ריין וואַסער, וועלכע איז צוגעגרייט צום נוצן ערשט מאָרגן מיטאָג־צייט פאַרן טייג פון מצה־שמורה.

אייגנטלעך איז אונדזער באַטייליקונג געווען אַן אי־בעריקע, ווייל אונדזערע פאָטערס האָבן ניט פאַרטרויט די אַרבעט און אַליין דאָס וואַסער געזייעט, אַהיימגעטראָגן און אַרויפגעשטעלט אויף דער שראַנק, אַז קיין ניט־געוואַנטשענע האַנט זאָל דאָס ניט באַרירן, אָבער מיר האָבן זיך פאַר וויכ־טיק געהאַלטן מיט אונדזער אָנטייל אין מים־שלנו ברענגען, פּונקט ווי ביים סדר האָט אָן אונדז די מה־נשתנה ניט גע־קענט געפרעגט ווערן.

די שייערי אין רייבערי אין שטוב איז שוין פאַרביי, אַדורך די שווערע צייט פון „דאָ שטעל דיך ניט”, דאָ ריר זיך ניט! די שאַר־בערשט מיט סאָדע האָט ניט דורכגעלאָזט קיין שטיקל מעבל, קיין ווינקעלע, וואָס זאָל ניט געוואַשן און גערידלט ווערן מיט הייסע און געשוואָנקען מיט קאַלטע וואַסער, געטריבן האָט מען אונדז פון ווו מיר זענען געווען, „נאָר שאָדן ברענגען מיר, גיסן אויס, פאַרשמוצן” און ענ־לעכע בלבולים, איצט אָבער נאָכן מים־שלנו ברענגען, האָבן מיר זיך שוין געזען, ווי אויפן סדר אַוועק דאָס וואָכעדיקע די נייע מלבושימלעך לכבוד יום־טוב, לאָקן אונדז.

יעדע מינוט, יעדע רגע, האָט זיך געהאַט איר באַשטימ־טעס צום טון, אָדער אַפילו וואַרטן פון איין טאַט צו דער אַנדערער. איז אַן און פאַר זיך אויך אַ פּעולה.

געבראַכט מים־שלנו, געדאַוונט מעריב, האָט מען זיך גלייך גענומען בודק־חמץ זיין, יינגערע קינדער האָבן גע־מיינט, אַז עפּעס אַ סאָרט שפּיל קומט דאָ פאָר: די מאַמע באַהאַלט ערגעץ אונטערן טיש, שראַנק אַ. אַ. וו. שטיקלעך ברויט, און דער טאַטע מיט די בנים מיט ליכט אין די הענט זוכן די קרישקעלעך, און ווען זיי געפינען אַזאַ קרישקע, הייבט מען זי פאָרזיכטיק אויף אַ שטיקל געוואַנט אַזעלכעס, מ'קערט נאָך מיט אַ פעדער און מ'זוכט ווייטער אַזוי לאַנג, ביז מען ווערט מיד, פּאַקט מען אַלץ צוזאַמען, די קרישקעס מיט דער פעדער און דאָס ליכט, און מ'לייגט דאָס אויף אַ זיכערן פּלאַץ, מן הסתם וועט מען מאָרגן פאַרזעצן זוכן נאָך קריש־קעס און מ'וועט איבערשפּילן די זעלבע שפּיל.

מיר די גרעסערע, האָבן שוין געוווּסט, אַז עס איז פאַ־ראַן אַ מצווה פון בדיקת חמץ, און אַ מצווה איז פאַרבונדן מיט אַ ברכה. גיי זיי בודק אַ ריינע אויסגעשאַרטע שטוב, וועט מען דאָך קיין חמץ ניט געפונען, וועט דאָך די ברכה זיין לב־טלה, האָבן אונדזערע טייערע יידישע מאַמעס אַוועקגעלייגט אָפּגעציילטע שטיקלעך חמץ אויף פּלעצער, וואָס נאָר זיי האָבן געוווּסט פון זיי און האָבן אונדז געהייסן זוכן, ווען מיר האָבן די אַלע שטיקלעך געפונען, איז זיכער די בדיקה גע־ווען פולקאָם און די ברכה ריכטיק.

די קליינע, וואָס אונדזער דערקלערונג האָט זיי צוגע־רויבט דעם מאָרגנדיקן שפּיל, האָבן דאָך געהאַט די פאָרזע־צונג ביזן מאָרגנדיקן פאַרברענען דאָס חמץ.

באַלד אינדערפרי, נאָכן דאַווענען, האָבן מיר מיטגעמאַכט מיט די גרויסע דעם „סיום־מסכת” (צו פּטרן פון תענית בכורות) און געטרונקען בראָנפן, טיילמאָל איבערגעוואַרט משה יעקב גריצערס סיום. דער פרומער משה יעקב איז שוין גע־ווען דער „מאסף”. ער איז פריער פאַרטיק געוואָרן מיט זיין טעגלעכער פאָרציע משניות, חק־ישראל, תהילים, האָט ער טאַקע מיטגענומען מיט זיין שאַלאַן אַלע פאַרשפּעטיקטע בכורות. אויך איך האָב זיך באַטייליקט און מיטגעטרונ־קען בראָנפן — לחיים.

נאָכן חמץ אָפּעסן האָבן מיר זיך גענומען צום חמץ־ביטלען, חמץ־פאַרברענען, ווער ס'איז געלאָפן פאַרברע־נען ס'חמץ אין הייץ־קעסל פון מקווה, ווער ס'האָט ביי דער אייגענער דירה אין רינשטאָק מיט נאַפט באַגאָסן ס'חמץ און פאַרברענט, אָבער ביי זיך אין הויף האָט דאָס קיינער ניט געמאַכט, ווייל עס קען פּאַסירן, אַז נאָר די פּאַקונג פון אויבן זאָל פאַרברענט ווערן און ס'זאָלן איבערבלייבן שטיק־לעך חמץ וועט דאָך זיין אַ חשש פון עובר זיין אויף „בל־ימצא” און פון אַזעלכע זאַכן מוז מען דאָך אַנטלויפן ווי פון פייער, אויך אין רינשטאָק ווי עס איז אַ רשות הרבים, האָבן מיר יעדעס מאָל צוגעגאָסן אַ ביסל נאַפט, אַז דער חמץ זאָל גענצלעך פאַרברענט ווערן. און ניט יוצא־זיין מיט „נפסל מאכילת כלב”, ווייל אַזוי געשמאַק איז דען זיך אין פּסח אָנטרעפן אויף חמץ?! אַפילו פרעמדס?! אַפילו נאָר דער־מאָנען דאָס וואָרט „חמץ” האָט זיך ניט געוואָלט אין פּסח.

פון 12 אז. בייטאָג האָט דער זעלבער עולם — וואָס האָט פון נעכטן פאָרבערייט „מים־שלנו” — זיך איצט פאַר־זאַמלט ביי יהושועלע פראַדלס דער בעקער, אין קעלער ווו אַ פענצטער און אַ טיר האָט אַרויסגעפירט צו דער פּאַרווע, דאָרט זענען טאַקע געשטאַנען צוגעדעקטע פעסער מיט וואַ־סער, זיי זאָלן זיך ניט דערוואַרעמען פון באַק־אויוון, און ביי די געוויינלעכע מצה־שמורה, איז דאָס טאַקע געווען מיין אַרבעט — אויסער זיך דרייען צווישן די פיס — אַריינצו־ברענגען אַ קוואָרט וואַסער פאַר יעדע פרישע „מיירע” אונ־

טערצושיידן פון די ערב־פסחדיקע שמורה־מצה, וועלכע מען האָט גערופן — מצה־מצוה. — דאָ האָבן זיך ביים וואַסער געפּאָרעט נאָר די טאַטעס, דאָך האָט זיך פאַר מיר אויך געפונען אַ שטיקל אַרבעט, ווי אָפּצושאַבן מיט גלאָז דאָס וואַל־גער־האָלץ, (די שאַב־מלאכה האָב איך געלערנט ביי זכריה דעם שוסטער, ווען איך בין געקומען אָפּנעמען די שיך האָט ער תמיד געדאַרפט נאָך אַ שאַב טון מיט אַ שטיקל גלאָז די זוילן). אויף אַ מאָמענט, ווען דער רעדלער האָט פון האַנט אַרויסגעליגט דאָס מעשענע רעדל — ביז ער האָט זיך געכאַפּט — האָבן מיר דערווייל אַריינגעכאַפּט אַ גאַנג אַהין־צוריק מיטן רעדל אויף די מצה־שמורה.

דאָרט אין צווייטן צימער איז אָפּגעטון געוואָרן די הויפּט־אַרבעט. דאָס וואַלגערן די טייגלעך און זינגען „בצאת יש־ראל" דער געזאַנג האָט זיך איינגעבאַקן אין די טייגלעך, אַרויסגעריסן זיך און צעגאָסן ווייט־ווייט איבער די גרענעצן פון „יהושע־פּראַדילס" בעקעריי־קעלער, ניט איין גוי האָט געצאַרנט וועגן דעם קריסטלעכן בלוט, וואָס מיר „מישן" אין די מצות און מיר האָבן געטראַכט און געבענקט, און אין געדאַנק זיך פאַראייניקט מיט אונדזערע שטאַם־עלטערן, וואָס האָבן אין דער זעלבער שעה ביים זעלבן „בצאת ישראל"־גע־זאַנג, מקריב געווען דעם „קרבן־פסח" און עס האָט אַ נעם געטאָן אַ גלוסטונג צו דעם הייליקן לאַנד פון די „אָבות" און צו ירושלים מיטן בית־המקדש, דאָרט ווו עס פאַרזאַמלען זיך „ערב־פסח" אַלע מאַנסבילן פונעם גאַנצן לאַנד. און גרופּנ־וויז מיטן „הלל־געזאַנג" איז מען מקריב דעם „קרבן־פסח", און דער געזאַנג פאַרגייט זיך ווייט־ווייט איבער די טויערן פון דער „עזרה" און פון ירושלים פון אַלע דורות, און פאַר־אייניקט זיך מיט אונדזער „בצאת־ישראל"־געזאַנג. אויך שעפּן מיר „חיונה" פון די כוחות, וואָס מיר שאַפן אַליין ביים אויס־פירן יידישע ריטואַל־געזעצן, אָדער אַפילו נאָר צערעמאָניאַל־געזעצן, אָדער מנהגים, וואָס מיר אַליין באַטעמען זיי מיט האָ־פענונגס־אויסדרוקן דורך תפילות־־געזאַנגען, וועלכע דריקן אויס אונדזער „ווײ" אינעם „איצט" און די האָפענונג פאַר אַ בעסערער צוקונפט.

פון מאָל צו מאָל פאַרשטאַרקט זיך אין קעלער דער גע־זאַנג, נייע העלפערס, אונטערברומערס קומען צו און אָפּט לאָזט זיך הערן אַן אויסגעשריי, „אַ מצה אין אויוון אַריין"! „אַ מצה אין אויוון" קלינגט ווי דער רעפריין פון „בצאת־ישראל"־ליד.

אין דעם ריטואַל איז קיין אונטערשיד נישטאָ פון אָרעם און רייך, פון חסידים פון פאַרשידענע „חדרים": אַלעקסאַנ־דער, אַמשינאָוו, גער, וווּרקע, ראַדזימין און ראַדזין, אַלע טראָגן זיי אַהיים נאָר צו 6 מצות איינגעפּאַקטע אין אַ בלישטשענ־דיק קלאָרן האַנטוך, וואָס ס'זעט זיך נאָך אין אים די מאַנגל־קנייטשן. און פון די פּנימער שיינט אַראָפּ דער איבערגאַנג פון טאָג־טעגלעכן, פון „חול צו יום־טוב", ווייל די „הכנות" צום יום־טוב זענען טאַקע דאָ אין דער בעקעריי, ביים אויס־פירן די מלאכות פון וואַסער־גיסן, מישן, קנעטן, וואַלגערן, רעדלען און באַקן. ביי געווײנלעכע מצות ווערן די אַלע מלאָ־כות אויסגעפירט דורך דעם בעקער געדונגענע מענטשן ווי אויך דורך אייגענע קינדער, וואָס פאַרדינען זיך אין דעם מצות־סעזאָן, אויף מלבושים און שיך. איצט, איז יעדעס האַרץ פול מיט ווונטשן און האָפענונג אויף אייגענער דער־לייזונג, און ביי דער „הגדה" פילט מען דעם „שלא את אבו־תינו בלבד גאל הקב"ה, אלא אף אותנו", אויך אין גלות פילט מען דאָך אַ „מעין־גאולה" אַ מאָמענט אַ דערהויבענער ווירקט און ווען פיל אַזעלכע מאָמענטן זענען ניט פאַראַן, דאָך די אויסנאַמען דערמעגלעכן איבערטראָגן דאָס יאָר מיט אירע טונקעלע שעהן.

דער לעצטער עטאַפּ פון שייערן און וואַשן איז פאַרגעקו־מען אין מקווה, ווו יעדער ייד האָט זיך געריייניקט, זיך פאַרבערייט מקבל־זיין דעם גרויסן יום־טוב, דאָרט האָט מען אויך געטובלט די נייע יום־טובדיקע כלים.

אין די שולן האָבן די בעסטן בעלי־תפילה זיך צעזונ־גען ביים „מעריב" און דער גוט־יום־טוב פון איין ייד צום צווייטן איז באמת געווען יום־טובדיק. אונדזערע קינדער־מוחלעך האָבן גייענדיק אַ היים דורכגעאַרבעט דעם פאַר־שטייענדיקן אָוונט, די אַסאָציאַציעס פון דער ערשטער טייל „הגדה" האָבן מיר נאָך געדענקט פון שבת הגדול, „עברה שלש, משלחת־מלאכי־רעים־אַרבע, אמור מעתה"?! פעסטל־דיק אַזוי האָבן מיר אויפגעמאַכט די טיר, מיט צעפלאַמטע פּני־מער, איבעראַשט פונעם שטראָם ליכט, וואָס האָט אַרומ־גענומען אונדזער וועזן, האָבן מיר מיט פּיעטעט אויסגעשריגן פון פולן האַרצן דעם „גוט־יום־טוב", געוואָלט אַריינזויגן אין זיך די יום־טוב־שטימונג, וועלכע האָט איבערפולט אונ־דזערע קינדערישע הערצלעך. שטיל האָבן מיר זיך צוגע־קוקט צו די לעצטע טיש־פאַרבאַרייטונגען, וועלנדיק שעפּן כוח אויף צו קענען וואַך־זיין אויך שפּעטער ביים פינאַל פור־נעם געהויבענעם אָוונט, בעיקר ביי די גרויסע אַטראַקציע. ווען אליהו־הנביא קומט טרינקען פון זיין ספּעציעל פאַר אים פאַרבאַרייטן כוס. אַ גאַנץ יאָר האָב איך זיך צוגעזאָגט דאָס מאָל שוין ניט איינשלאָפן דעם מאָמענט, ווען ער קומט, און כ'וועל אים טאַקע בעטן, ער זאָל אויך אונדזערע ערלים־שכנים אַביסל מכהלעך אַריינצייילן, און אונדז איבער מדבר און ימים פירן קיין ארץ־ישראל. ענדלעך איז אויך די קערה — פאַרטיק געוואָרן און מיר האָבן זיך באַזעצט ביים ווייס־געדעקטן טיש באַצירט מיט די שענסטע געשירן, וועלכע זענען נאָר געניצט געוואָרן פון יאָר צו יאָר, און קרישטאָ־לענע קאַראַפינקע, וועלכע האָט פאַרשעמט דעם איינגעלייגטן פעסטקעס־קידוש־וויין, וועלכער האָט זיך באַהאַלטן פאַר „בור־שה" אויפן בוידעם צוזאַמען מיט די חמצדיקע כלים, כדי ניט צו קומען אין די ד' אמות פון דעם רויט־שעמערירנדיקן פסחדיקן וויין. דאָס אויג איז אַריבער צו די אויסגעפּוצטע לייכטער מיט די ברענענדיקע ליכט און צו דער „קערה" מיטן אויסגעהאַפּטענעם מצה־טאַש, און אַ בליק טון אינעווייניק ווי אַזוי ס'לעבן דאָס בשלום דער „כהן, לוי מיטן ישראל". דאָ האָב איך געמוזט איבערייסן, ווייל דער פאָטער, וואָס פלעגט זעלטן ווען אַרויסרעדן אַ וואָרט, אויב עס איז ניט געווען פאַרבונדן מיט תורה, תפילה, אָדער סתם שבחים פאַר השי"ת האָט אָן אַ הקדמה, בלויז אַ סאָרט התראה אַ! נו! אָנגעפאַנגען

דעם „כהאָ״. אַלע זענען צום קידוש אויפגעשטאַנען און פייערלעך מיטגעזאָגט (כמעט מיטגעזונגען) וואָרט ביי וואָרט. ביים טרינקען דעם וויין איז געווען איבעריק מיך דערמאָנען וועגן טרינקען אַ רוב־כוס, כ׳האָב דאַן שוין געהאַלטן ביים רוב פון אונטערשטן האַלבן כוס, און חשיבותדיקן אָפּגעהוסט, ווי דער וויין וואָלט אין האַלדז געבליבן שטעקן און גלייכצייטיגן דאָס נייע סורדוטל, אַלס פאָרשפּיל צו דער גרויסער אויפגאַבע, וואָס איך באַדאַרף אויספירן ביים פרעגן די אייביקע „קשיות״ פון „מה נשתנה״, נאָכדעם ווי אַלע קינדער האָבן געפרעגט די זעלבע שווערע קשיות, האָט מען אָנגעפאַנגען זוכן אַ תירוץ!

דער טראַדיציאָנעלער ניגון און די באַווייזן דורך אויפדעקן די מצות, דעם מרור, צוריקצודעקן, אָפּגיסן איינצלנע טראָפּנס פון וויין און טאַקע באַלד דערנאָך אויסטרינקען דעם צווייטן כוס, מיט דער גוטער סעודה, ווי אויך דער אפיקומן־שפּיל, האָבן פאַרענטפערט אַלע קשיות און דער דריטער כוס נאָכן בענטשן, האָט טאַקע געהאָלפן געשמאַק איינדרימלען און דאַן איז עס געשען, אַז ווען „אליהו הנביא״ איז געקומען זענען מיר געשלאָפן. אויפגעוועקט האָט מען אונדז ערשט ביים פערטן כוס. פאַר פאַרדרוס האָבן מיר ניט געוואָלט גיין שלאָפן, נאָר באַשלאָסן גיין זוכן מעגלעך טרעפט מען אים נאָך ביי אַ פאַרשפּעטיקטן שכן און מיר וועלן אים זען און בעטן, וואָס מיר האָבן זיך פאָרבאַרייטערט. ביי „חד־גדיא, חד־גדיא״ ווען דער פאָטער איז געווען פאַרטיפט אינעם יידישן גורל, ווי די ספרים דערקלערן דאָס, האָבן מיר זיך ארויסגעשאַרט דורך דער זעלבער טיר, וואָס אליהו הנביא איז אַרויס און וואָס ביי „שפוך חמתך״ איז זי ספּעציעל ניט ריכטיק פאַרמאַכט געוואָרן און מיר האָבן זיך געלאָזט זוכן אליהו הנביא, וואַנדערנדיק אונטער די פענצטער. האָבן מיר געהערט ווי מ׳האַלט, ווער ס׳האָט נאָך געזוברעוועט די הגדה, ווער עס האָט זיך געקרעקט מיט אַ קניידל עפּענענדיק דאָס מויל אין דער ברייט, ווי עס וואָלט געפּאַסט פאַרן כזית מרור וועלכן מען דאַרף אויף אַ מאָל אַראָפּשלינגען, איז דאָך אָבער איצט אַ נאַכט פון נסים, איז אים אויך געשען אַ נס, אַז ער האָט ווי עס איז צעקייעט דאָס קניידל און אויסגעמיטן אַ סכנה.

קיין צייט צו וואַרטן ביז ער וועט אויסקייען אַלע קניידלעך, האָבן מיר ניט געהאַט, האָבן מיר זיך געלאָזט צו אַ צווייט פענצטער, דאָרט האָבן מיר זיך צוגעהערט צו אַ קלאָגניגון, ווי עס וואָלט תשעה־באב געווען און אין א ספר געפינט זיך טאַקע, אַז וואָס מיר זאָגן „זכר למקדש כהלל, איז דער מיין „כיליל„ לשון קלאָגן, דאָס מיינט, אַז אויך אין דער נאַכט פון פסח, מאַכט מען אַ זכר למקדש, וועלכער איז חרוב געוואָרן אין דער זעלבער נאַכט פון דער וואָך. אַזוי האָט ער אָפּגעקלאָגט די הגדה ביז דאָס שנאָרכן האָט זיך אויסגעמישט מיט דער „בעל־הביתטעס״ וועקן אים, דער וויין מיט די מאכלים האָבן זייערס געמאַכט, און מיר קריכנדיק פון פענצטער צו פענצטער, זענען אַזוי אַהיימגעקומען מיד און טאַקע גלייך איינגעשלאָפן. דאָס מאָל האָבן מיר ווידער ניט געזען אליהו הנביא, אָבער דאָך באַשלאָסן, פעסט, אַז די קומענדיקע סדרנאַכט וועלן מיר ניט פאַרשלאָפן און ברענגען פאַר אים אַלע אונדזערע בקשות.

דערווייל האָבן מיר זיך באַגנוגנט מיטן טראַדיציאָנעלן אויסגעשריי: לשנה הבאה בירושלים!!!

שבת נאָך מיטאָג

אין שטעטל, אַ שטילקייט, די קלייטלעך און וואַרשטאַטן געשלאָסן, קיין שניידער־מאַשין, לאָזט זיין טיק־טאַק ניט הערן. אויך מאַשינען פון שטעפּערס, היטלמאַכערס און אַנדערע פאַכן, רוען איבערגעדעקט מיט ווייסע טשיכאָלן. אַ רואיקייט הערשט, די שוסטער־האַמערס קלאַפּן ניט, און די קאָוואַדלע בייזערט זיך ניט מיט איר ווידערקלאַנג פאַר וואָס מען קלאַפּט אין איר אַריין די גאַנצע וואָך, אַ מחיהדיקע שטילקייט הילט אַרום דאָס גאַנצע שטעטל, קיין ראָד פון אַ פאַרנאַלקע דרייט זיך ניט, קיין געשפּאַנטע פערד שטערן ניט דעם שפּאַציר פון דער יוגנט אין דער ברייט פון דער גאַס, וועלכע פירט צו די שפּאַציר־געגנטן אויסער דער שטאָט.

בעלי־בתישע יידן פאַרהערן נאָכן שבתדיקן נאָכמיטאָגשלאָף די חדר־ייִנגלעך זייער וואָך לערנען ביי די מלמדים און פאַרענדיקן מיט אַ קנופּ אין בעקעלע און מיט אַ אייער קיכל אָדער אַ פּאָר צוקערקעס, דאָס ייִנגעלע שטופּט זיי אַריין אין קעשענעקע אַריין און לויפט שנעל אין מאַרק אָדער אויפן שול־הויף זיך שפּילן מיט די חברימלעך.

בעלי־מלאכות ענדיקן צו דעם פאַרפעלטן שלאָף, נאָך דער שווערער אַרבעטס־וואָך, עלטערע יידן זאָגן תהילים און מעמדות, יידענעס זיצן אַריבערגעבויגן איבערן „צאינה־וראינה״, זומער־צייט כאַפּט מען אַריין אַ שמועסל פון דער וואָך, זיצנדיק אויף די טרעפּ פאַרן איינגאַנג אין הויז אַרומגענומען מיט די ווייסע פאַרטוכלעך, וועלכע פאַרדעקן זייערע פיס, זעען זיי אויס ווי פון שניי־אויסגעוואַקסענע האַלבע מאַמעס און באָבעס פון אַ נייער שיינער וועלט.

די רעמבאָוואַ־גאַס האָט צוויי עקן, טייל יידן שטראָמען צו מנחה צום בית־המדרש און שטיבלעך, די מערסטע טייל יוגנט שטראָמט אָבער אין דער פאַרקערטער ריכטונג, ניט געשטערט פון דורכפאָרער פאַרנעמען זיי די גאַנצע ברייט פון דער גאַס, זייער וועג פירט אויסער דער שטאָט, קיין שטאָט־גאָרטן איז ניט פאַראַן, אַנדערע שפּאַציר־ערטער אויך ניט, קלויבט זיך ביסלעכווייז צוזאַמען דאָס ייִנגוואַרג און שפּאַצירט אַרויס אויף די ריבאַקעס, סטעגענעס און ווו נאָר עס לאָזט זיך, אַבי זיך אויף אַ ווײַלע פאַראייניקן מיט דער נאַטור.

אין אַזאַ האַרבסטיקן שבת־נאָך־מיטאָג, אויסמעסטנדיק די גאַס לענקט מען אויף רעכטס צום געסל ווו ס׳וווינט דער חזן, און פאַרבייגייענדיק דעם הכנסת־אורחים ווייטער, דאָרט ווו קיין הייזער זענען ניט געבויט און ס׳וווינען מער קיין מענטשן, שאַלטן זיך איינציקווייז אויס די פּאָרלעך, און זייערע שמועסן ווערן אינטימער און מען פאַרגעסט דערביי אויף אַ ווײַלע, עולם ומלואו, מיט אַלע היימישע מחלוקהלעך, ווי אויך די אייגענע וואָכעדיקע צרות, וועלכע פעלן קיינמאָל ניט אויס.

אַזוי שפּאַצירט מען פאַרביי דעם צמענטאַזש און להבדיל אויך אַרום דעם יידישן בית־עולם. ווי געוויינלעך זעצט מען פאַר די אייביקע טרוימען, וועלכע ווערן, לײדער, קיינמאָל ניט פאַרווירקלעכט.

טרעפט, אַז אַזאַ פּאָרל רייסט איבער דעם אייגענעם שמו־עס און קוקט זיך צו צום אַרום, צו די אַראָפּפאַלנדע פאַר־וועלקטע פינף־פינגערדיקע קאַשטאַנען בלעטער און מען דערמאָנט זיך אין דעם, אַז די צייט לויפט, אַז די צייט איז פאַרעטעריש. שפּעטער פאַרגעסט מען אין די אַלע טרוימען, און אַ היים גייט מען באַטריבענע, שווייגענדיקע אַנצופּאַנגען די נייע גרויע וואָך.

סליחות, אָדער רחביה טרעגער

שבת פּרשת נצבים־וילך, פּיל נחת פונעם אָפּגעלאָפענעם יאָר איז ניטאָ, ווילט זיך זייער האָבן דעם „וילך" אַ בעסער ניי־יאָר, ווו עס זאָל זיך הוילכן און אַט דאָ שוין צומאָרגנס פאַרטאָג ווערן אויספאַרקויפט די נייע איינטריטס־קאַרטן צום נייעם יאָר, סליחות...

גלייך נאָך הבדלה איז רחביה שמש אָדער ווי מען רופט אים כאַוויע טרעגער, פון בית־המדרש אַהיים דורכגעלאָפן די גאַס גלייך אין בעט אַריין, צומאָל ניט באַרירנדיק די גוט־וואָכדיקע לופט פון זיין פאַרשטיקט כאַטקעלע, מיט דער

שטייען פון רעכטס: שיינדל, ר' יעקב יהודה פעלז און קלמן
זיצט: אסתר צפורה

קאָלדרע זיך איבערגעדעקט דעם קאָפּ צו קענען פאַרטאָג אויפשטיין וועקן צו סליחות.

אין די קליינע שעהן פון דער חושכדיקער סוף חודש־נאַכט, וואָס הענגט איבערן שטעטל, וועקט זיך רחביה און זוכט דורכן פענצטער — צווישן מיליאָנען שטערן — אַ באַקאַנטן היימישן מאָרגן־שטערן, וואָס באַגלייט אים יעדן טאָג אין בית־המדרש. ער געפינט אים ניט, עפנט ער ברייטער די אויגן און זוכט, און אַרומבינדנדיק די קורטקע מיטן שטריק לויפט רחביה מיט זיין כלי זיין דער האָלצערנער האַמער אין האַנט אין דער גרויסער נאַכט אַריין.

*

ווישאָגראַד האָט געפילט דעם טעם פון אַן אָסיענדיקן רעגן שוין דריי־פיר טעג. פון מאַרק אין די הויפּט־גאַסן איז דאָס וואַסער אָפּגעלאָפן אין ווייסל און זיך שוין פאַראייניקט מיט די וואַסערן פונעם באַלטישן ים. רחביהס שטיוול האָבן געשטעלט די ערשטע טריט און די בלאָטע האָט זיי פאַרשטילט, זיין אָנקום האָט מען נאָר געהערט דורכן קלאַפּ פון האַמער אין לאָדן, מיטן אויסרוף, יידן! ש. ט....ייט אוי...ף צו צו... צו..; ס... לי... חו... ת... דער פינפטער לאָדן האָט באַקומען דעם קלאַפּ, ווען ער האָט געענדיקט ס'ערשטע מאָל אויסרופן צו... צו... ס... לי... חו... ת...

רחביה האָט זיין רונדע אַרום די שטאָטס־לעדן ווייט נאָך ניט פאַרענדיקט — אַט קלאַפּט ער נאָך און וועקט צו סליחות — ווי שוין עפענען זיך טיר און טויער פון אַלע ווינקלעך, ליקן און געסלעך לאָזן זיך יידן מיט לאַמטערנס, יידן אָן לאַמטערנס, יידן מיט ברענענדיקע ליכטלעך אין איין האַנט און מיט דער צווייטער ווי אַ קופּאָל איבערגעדעקט, מיט בייכיקע טליתים־זעק אונטערן אָרעם, פון אַ באָרד טריפט נאָך אַ נישט אָפּגעווישטער וואַסער־טראָפּן, יידן, אַלטע יידן, יונגע יידן מיטליעריקע. אַ חדר־ייִנגל, וואָס גאָטס רחמנות איז נעבעך געוועזן אים אויפוועקן, אָבער שוין נעכטן, האָט ער זיך אויסגערעדט צו גיין מיטן פאָטער צו סליחות. טאָקע צוויי שעה פריער געלייגט זיך שלאָפן און ווי צו להכעיס איינגעשלאָפן מיט אַ שעה שפּעטער. אויפגעוועקט האָט ער זיך שוין האַרט ביים אַרויסגיין פון די עלטערן און שלעפט זיך טאַקע איצט ביים טאַטנס פּאָלטן צו סליחות.

צו סליחות גייען אויך פרויען אַלטע און מיטליעריקע, מערסטנס איינגעהילט אין פאַטשיילעס, די סליחה אַרומגענומען מיטן טאַשנטיכל, אַ ליכטל אין האַנט, אַלץ שטראָמט, ווער אין שול, ווער אין בית־המדרש, אַלע צו סליחות.

ביים עמוד שטייט דער חזן, לאָזט אַרויס דעם באַקאַנטן טראַדיציאָנעלן יתגדל ויתקדש שמיה רבה... דער עולם איז פאַרנומען מיט זיך, יעדער איינער מיט זיינע פאַרלאַנגען. און ביי שמע קולנו גיט אַפילו ביי די סקעפּטיקער אַ צופּ אונטערן קנעפּל... און דער קרעכץ, דער יידישער ווערט אַן אַלגעמיינער, אוי! אַל תשליכנו לעת זקנה... אוי! רבונו של עולם! אַל תשליכנו...

חיים אהרון גראָסדאָרף (ניו־יאָרק)

א פורים אין ווישאגראד

ווען ס'איז געקומען דער חודש אדר, פלעגן די בחורים פון חסידים־שטיבלעך און פון בית־המדרש מאַכן גרויסע שילדן מיט די ווערטער „משנכנס אדר מרבין בשמחה".

אַרום דעם יאָר 1905, ווען מען האָט אין ווישאַגראָדער בית־המדרש אָפּגעלייענט די מגילה, אסתר תענית אָוונט, און דער עולם איז אַהיימגעגאַנגען עפּעס איבערכאַפּן נאָכן תע־נית, זענען די בחורים זיך צוזאַמענגעקומען אין בית־המדרש און באַשלאָסן: אַזוי ווי עס איז אַ מצווה זיך אָנצושיכור'ן אום פורים, וועלן זיי אַלע לאַנגע טישן און בענק אַרויפשטעלן און דאָס צוזאַמענפלעכטן אויפן באַלעמער, אַז ווען די בעלי־בתים וועלן אין דער פרי קומען, וועלן זיי נישט קאָנען לייענען די מגילה, ביז מען וועט זיי געבן אויף משקה.

די בחורים האָבן זייערס אויסגעפירט און געקראָגן וואָס זיי האָבן פאַרלאַנגט, מקיים צו זיין דעם מאמר „חייב אדם לבסומי בפוריא, עד דלא ידע".

ווי אַזוי דאָס ווישאַגראָדער בית־המדרש האָט באַקומען אַ ש״ס

אין ווישאַגראָד זענען געווען צוויי ברידער מיט די נעמען מרדכי און ברוך שמוקלער („שמוקלער" איז נישט געווען דער פאַמיליע־נאָמען, נאָר ווייל זיי זענען געווען זאָקנמאַכער). פיל מאָל האָט מען געמאַכט אַ טעות צווישן מרדכי און ברוך'ן, ווייל כאָטש נישט קיין צווילינג, זענען זיי געווען זייער ענלעך איינער צום צווייטן. ווען מרדכי איז געשטאָרבן אין יאָר 1907 אָדער 1908, האָבן די בחורים באַהאַלטן די טהרה־ברעט מיט אַלע מכשירים אויפן בית־המדרש־בוידעם צווישן די שמות (שיימעס).

ווען די חברה קדישא איז געקומען נאָך די מכשירים און זיי נישט געפונען הינטערן אויוון, ווו זיי פלעגן שטענדיק זיין, האָבן זיי זיך געפרעגט ביי די בית־המדרשניקעס: ווער האָט באַהאַלטן די מכשירים? האָבן די בחורים געענטפערט מיט אַ גמרא־ניגון:

אַזוי ווי דער נפטר האָט נישט קיין קינדער, וועלן מיר נישט אַרויסגעבן די אַלע מכשירים פאַר דער טהרה, ביז מיר וועלן באַקומען דעם ש״ס, וואָס דער נפטר האָט געהאַט, פאַרן בית־המדרש.

און זיי האָבן דעם ש״ס טאַקע באַקומען.

חיים אהרון גראָסדאָרף

און עפיזאד

(איבערדערציילט פון דוד ליפּמאַן)

אַ חסידישער רבי איז געקומען מיט זיין שמש און גבאי קיין ווישאַגראָד. דאָס איז געווען אַרום די יאָרן 1904־1905. דאָס שטעטל איז געגאַנגען כאַדאָראָם. יעדער איז גע־ווען פאַרנומען מיטן געדאַנק, אַז אָט וועט ער געבן שלום דעם צדיק, אָדער גאָר געבן קוויטלעך און בעטן ביים רבין אַ ישועה. דער אינטערעס איז געווען גרויס.

אין שטעטל זענען נישט געווען קיין סאַלאָנען מיט גרויסע צימערן ווו מ'זאָל קאָנען „פראַוווען טיש", נו איז געווען אַ פּראַגע, זייער אַ שווערע פּראַגע: ווו זאָל מען מאַכן דעם רבינס „טיש", אַז וואָס מער מענטשן זאָלן קאָנען בייזיין און הנאה האָבן.

האָט דער רבי געפאָדערט, מ'זאָל אים מאַכן דעם טיש אין בית־המדרש.

די פרויען האָבן זיך צוזאַמענגענומען און געקויפט די בעסטע פיש, ס'שענסטע פליש, געבאַקן גרויסע, זיסע, גלאַנ־צנדיקע חלות און געמאַכט אַנדערע מאַכלים. זיי האָבן די טישן באַדעקט מיט ווייסע בלאַנקענדיקע טישטעכער און אַפילו גע־בראַכט זילבערנע לייכטער פון שטוב.

פרייטיק אָוונט איז דאָס בית־המדרש געווען געפּאַקט. עס זענען געקומען מענער, פרויען און קינדער. דער עולם איז געווען אַזוי גרויס, אַז מ'האָט געמוזט בלייבן שטיין אין דרויסן, אויסער דעם בית־המדרש צענדליקער צענדליקער מענטש. יעדער האָט געגאַרט צו הערן אַ וואָרט פון רבין, כאַפּן אַ תורה־וואָרט פון זיין מויל און הערן אַ פּאָר שיינע חסידישע ניגונים.

ס'דערמאָנט זיך מיר דער אָוונט, די וואָך און כ'קלער, ווישאַגראָד האָט זיך תמיד געוואָלט צוזאַמענטרעפן יידישלעך האַרציק און מ'האָט געמאַכט די גרעסטע אָנשטרענגונג אַבי געניסן אַביסל יידישקייט און האַרציקייט און צוזאַמענקייט.

מאָטל וואַלפיש

פון ווישאָגראַדער פאָלקלאָר

לייבל פלעגט צורעכטמאַכן זייגערס אין די הייזער און אַזוי איז ער געווען איינער פון די פּאָפּולערסטע מענטשן פון שטעטל. יעדן האָט ער געקענט און יעדער האָט אים גע־קענט, נאָענט, מיט אַלע זיינע חנדעלעך און קנייטשעלעך און נאָכגעזאָגט זיינע ווערטלעך און חכמות מיט אַ באַזונדערן טעם און פאַרגעניגן.

איך האָב אים געקענט אַלס גרויסן וויצלער און מענטש פון שאַרפן הומאָר. און וואָס ס'דערמאָנט זיך מיר וועל איך דאָ דערציילן. און נישט נאָר לייבלס וויצן, אויך אַנדערע ווילט זיך דערציילן, כדי ווידעראַמאָל זען אונדזער ווישאָגראַד אין איר לייכטזיניקייט, הומאָר און מילי דבדיחותא, אין וועלכע ס'שפּיגלט זיך אָפּ אַ שלום עליכם'דיקער טרויער און פרייד ווען אַלע שווערקייטן פון לעבן ווערן איבערגעטראָגן לייכט מיטן כוח פון וויץ און גוטמוטיקייט:

*

ווינטער האָבן יידן גערעדט וועגן מאַכן זיך אַ „שווערן מאַנטל". לייבל וואָס האָט נישט געקאָנט זיך פאַרגינען דע־רויף האָט געזאָגט: „איך גיי מיר אויך מאַכן אַ שווערן מאַנטל, כ'וועל אַריינלייגן צוויי שווערע שטיינער אין די טאַשן פון מיין לייכטן מאַנטל וועט ער שוין אַליין שווער ווערן".

*

לייבל האָט געוווינט אין אַ קליין שטיבעלע וואָס איז יאָרנלאַנג געקאַלכט און נישט געמאָלט געוואָרן. אַז דער שכן האָט אים פאַרגעוואָרפן:

„פאַרוואָס זאָלסטו נישט מאָלן דיין שטיבעלע, ס'מאַכט אַזאַ שלעכטן איינדרוק".

האָט אים לייבל געענטפערט:

„כ'פאַרשטיי נישט דיינע טענות, יעדער מאָלט זיי שטוב מיט פאַרבן ווי ער וויל, גרין, געל, רויט, און איך מאָל זיי אויף שוואַרץ".

*

לאַנגע יאָרן איז לייבל געגאַנגען עסן מיטאָג ביי זיין טאָכטער. דער איידעם האָט אַ ביסל קרום געקוקט דערויף, און לייבלען האָט עס פאַרשאַפט אַ שווער געמיט, דאָך שווער פלעגט ער אָבער ווייטער גיין צו דער טאָכטער. איינ־מאָל זאָגט ער:

„בדרך כלל גייען פרויען צו קינד און ווי זיי זאָגן, גייען זיי שווער צו קינד, איך, אַלס מאַנסביל, קאָן אויך זאָגן, אַז ס'איז טאַקע שווער צו גיין צו קינד... עסן".

*

לייבל איז אָפט אָנגעקומען צו גמילות־חסדים און פלעגט אָפט אויך נישט קאָנען זיי אָפּגעבן .אָבער דאָך האָט ער

לייבל זייגערמאַכער אַן אַנדענק

זיך געהאַלטן פאַר אַן ערלעכן מענטשן. ער פלעגט נאָך צו־געבן:

„איך צאָל נישט קיין אַלטע חובות, זיי לאָז איך אַלט ווערן און"...

*

אויף אַ ייד ביי אונדז מיט אַ בלינד אייגל האָט לייבל געזאָגט:

„אים וועט אָנקומען לייכט דאָס שטאַרבן, ער וועט דאַרפן פאַרמאַכן נאָר איין אויג".

*

לייבל האָט ליב געהאַט אָרעמעלייט, ווייל ער איז אַליין געווען אַן אָרעמאַן, אָבער עסן האָט ער זיי נישט געקאָנט געבן. איינמאָל האָט צו אים פאַרבלאָנדזשעט אַן אָרעמאַן צו מיטאָג. וואָס זאָל ער אים געבן, אַז ער האָט אַליין נישט. זאָגט ער צו אים:

„איר זענט גרייט צו עסן נעכטיקע לאָקשן?"

דער אָרעמאַן האָט מסכים געווען, האָט אים לייבל גע־ענטפערט:

„טאָ זייט אַזוי גוט און קומט מאָרגן".

*

איינמאָל טרעף איך אַן אויפן וועג צום בית־המדרש שלום אַבעלעס, אונדזער ווערטל־זאָגער נומער צוויי.

„ס'קומט איך אַ מזל־טוב — זאָג איך — חתונה געמאַכט די שוועסטער, האַ? ווערזשע איז איר חתן?"

ענטפערט ער:

„אַ כירורג, אַ פראָפעסאָר".

איך האָב געוווּסט, אַז ער איז אַ מלמד, האָב איך זיך געוווּנדערט.

„וווּנדער זיך נישט — זאָגט ער — ער האָט מיר אָראָפּ־גענומען אַ הויקער פון פּלייצע, איז ער נישט קיין כירורג?"

*

אַ שמש געווען אין שול מיט גרויס אימתא דציבורא. ווען ער האָט באַדאַרפט אויסרופן וועגן השבת־אבידה האָט זיך ביי אים אָפט פאַרדרייט דער טעקסט.

ער האָט געוואָלט אויסרופן, אַז אַ יידענע האָט פאַרלוירן אַ שליסל מיט 2 ציין, האָט ער אויסגעשריגן:

„אַ יידענע מיט צוויי ציין האָט פאַרלוירן אַ שליסל".

אָדער אַמאָל האָט ער אויסגערופן:

„אַ יידענע מיט אַ גראָבן רוקן האָט פאַרלוירן אַ סידור";

און געמיינט האָט ער, אַ סידור מיט אַ גראָבן רוקן.

קדושי ווישאגראד

על זה היה דוה לבנו,
על אלה חשכו עינינו
(איכה ה, 17)

נישט תמיד איז אונדז געלונגען אויפצונעמען אַלע נעמען פון די פרויען און קינדער, האָבן מיר לײדער געמוזט זיי געבן אָן נעמען, הגם זייער זכרון איז אונדז הייליק און טײער.
מיר בעטן מחילה פון די קדושים, וואָס מ'האָט זיי חס־וחלילה פאַרגעסן, אָדער געגעבן זייער נאָמען פאַרגרייזט — די רשימה איז געמאַכט געוואָרן פון זכרון נאָך אַזוי פיל יאָרן און ס'קאָן פאַסירן.

א.

אגראדניק משה
און זיין פרוי
אגראדניק שמואל מאיר
אַגראדניק טשאַרנע
און זייערע 3 קינדער

אגראדניק זלמן
און זיינע 2 טעכטער
אגראדניק לייבעל
אגראדניקביילה
אַגראָדניק משה
זיין פרוי און 3 קינדער

אגראדניק קלמן
אגראדניק יסכה
אגראדניק אסתר

אייזנבערג יעקב
אייזנענבערג חנה
אייזנבערג פסח
אייזנבערג ישראל
אייזנבערג פייגע
אייזנבערג פאַליאַ

אַלבערט שלמה
אלבערט רבקה

אלבערט יהושע
און זיין פרוי

אַפעלבוים אריה
זיין פרוי און 2 קינדער

אַפעלבוים הינדע חיה
אַפעלבוים טוביה
אַפעלבוים צירל איטע

אלבערט שלמה
און זיין פרוי
אלבערט הירש לייב
אלבערט שיינדעל
אלבערט יהודה
אַלבערט יחזקאל
אַלבערט טויבע
אַלבערט ליבע

אַקאָוויעץ אהרון בער
זיין פרוי מיט 4 קינדער

אַקאָוויעץ יעקב דוד
אַקאָוויעץ קיילע
און זייערע 4 קינדער

אַש יעקב דוד
און זיין פרוי מיט קינדער

אַש יוסיל
אַש חוה פעסיע
און זייערע קינדער

אַרגיבאַנד עזריאל
און זיין פרוי
אַרגיבאַנד מאַניה

ב.

באַראַן ירחמיאל
באַראַן אסתר פייגע
און זייערע קינדער

באַום שמחה
באַום מלכה

באַום סיני מרדכי
באַום חנה

באַום עטיע
באַום הודעס
באַום אברהם
באַום שמואל

באַום יצחק יעקב
באַום פייגע
און זייער טאָכטער
באַום יוסיל
באַום טויבע
און זייערע קינדער
באַום יואל
באַום ראַצע
און זייערע קינדער
באַום טוביה
באַום חיים

באַום יהודה לייב
און זיין פרוי און קינד

באַום מענדיל
און זיין פרוי
באַום יענקל
באַום נתן
זיין פרוי און קינדער
באַום משה
באַום העניע
און זייערע קינדער

באַום ברײנע
באַום וואָפטשע
באַום משה יצחק
און זיין פרוי

באַום רחביה (שמש)
באַום יהודית
און זייער טאָכטער

באַום יאַנקל,
זיין פרוי מיט קינדער

באַום רחביה
און זיין פרוי
באַום מיריל
באַום ראַצע
באַום צערקע

באַום אלעזר
באַום חנה
באַום גיטל

באַום יאַנטשע
באַום חיה
באַום שלום
באַום העניך
באַום עטקע
באַום סאַליע

באַום מענדעל
באַום רויזע
באַום שימעק
באַום משה ליפע

באַמבערג ר' מאיר שוחט
און זיין פרוי מיט טעכטער

בוימגאלד גבריאל
בוימגאלד ליבע

באַל מאכיל
באַל מאַשע

באַל יצחק און זיין פרוי

בוקי יצחק דוד
בוקי שרה
בוקי משה
בוקי רבקה און זייערע קינדער

בוקי שמולעק
בוקי טויבע און זייערע 3 קינדער

בוקי אברהם שיע (פלאַם)
זיין פרוי און קינדער

בילגאַריי יהודית
בילגאַריי זכריה
בילגאַריי אפרת
בילגאַריי מלכה
איר מאַן און קינדער
בילגאַריי שמואל
זיין פרוי און 5 קינדער
בילגאַריי שלום
זיין פרוי און 3 קינדער
בילגאַריי טוביה
זיין פרוי און 2 קינדער

בילגאַריי חונעם פרוי
און אירע קינדער
בילגאַריי חיים

בילגאַריי שלום
זיין פרוי און 4 קינדער

בילגאַריי זיסל
בילגאַריי רבקה
בילגאַריי חנה
בילגאַריי שרה
בילגאַריי יעקב

בילגאַריי יעקב
בילגאַריי רחל לאה
זייערע 5 קינדער

בילגאַריי ברכה
אַ זון און אַ טאָכטער
בילגאַריי שרה ברײינה

בילגאַריי אברהמעלע
בילגאַריי דבורה
און זייערע 4 קינדער

בילגאַריי יענקעלע
בילגאַריי רחל לאה
בילגאַריי זכריה
בילגאַריי אברהם
בילגאַריי נאַכע
בילגאַריי טוביה

בילגאַריי משה'לי
בילגאַריי מרים
און זייערע 2 מיידעלעך

בילגאַריי אברהם יחזקאל
בילגאַריי נאַכע
בילגאַריי שלמה זלמן
בילגאַריי סימע

בוזשניצקי חנה שפרה
בוזשניצקי משה
זיין פרוי און קינדער
בוזשניצקי שלמה לייב
בוזשניצקי קיילע רבקה

בוכנער לייב
און זיינע טעכטער
בוכנער איציק (יצחק)
בוכנער מרדכי און זיין פרוי
בוכנער שמעון
בוכנער ברײינה
בוכנער מאיר
בוכנער צירל

בוכנער הירש
בוכנער חנה רייזל
און זייערע 3 טעכטער
בוכנער שלמה זלמן
בוכנער סאַלע
און זייערע 2 קינדער

בירענהאלץ וועלוול
בירענהאלץ פייגע
און זייערע 3 קינדער
בירענהאלץ הרב יששכר

בענזוים מרים
בענזוים אסתר
מיט איר מאַן
בענזוים משה
בענזוים יוסף
און זיין פרוי
בענזוים הערשל
רבקה איידל
און זייערע 3 קינדער

בענזוים אָשר
בענזוים אסתר רחל
און זייערע קינדער
בענזוים יוסיל

בענזוים חנה ראשע
בענזוים וואָלף
און זיין פרוי
בענזוים יוקיל
זיין פרוי מיט אַ קינד

בענזוים בוטשע
בענזוים בלימע
און זייערע קינדער

בערלינער אברהמעלע
זיין פרוי און קינדער

בערלינער איטשע בער

בערלינער ראובן
זיין פרוי און 2 קינדער

בראַוערמאַן הירשל
בראַוערמאַן חנה
בראַוערמאַן שמחה
בראַוערמאַן באַשע
איר מאַן און קינדער
בראַוערמאַן מאכיל
בראַוערמאַן אסתר פייגע
און זייערע קינדער
בראַוערמאַן רפאל
בראַוערמאַן שרה
און זייערע 2 קינדער

בראַוערמאַן מאיר
זיין פרוי און 5 קינדער

ברעסלער מרדכי מנשה
און זיין פרוי

ברזשעזאבסקי יוסיל
ברזשעזאבסקי שרה
ברזשעזאבסקי משה
ברזשעזאבסקי טויבע

בזשעזאבסקי שמחה
זיין פרוי און 2 קינדער

בזשעזאבסקי זכריה
בזשעזאָבסקי ביילע ראַצע
און זייערע טעכטער
בזשעזאָבסקי יאָסל
און זיין פרוי און 2 קינדער

בזשעזינאַ עלי (אליהו)
בזשעזינא חאַווטשע
בזשעזינא חיים

בזשעזינסקי יאָסל
בזשעזינסקי רויזע הוגרע
בזשעזינסקי הערש־טוביה
בזשעזינסקי יאַכעט
בזשעזינסקי רחל
בזשעזינסקי בלומע

בראַטמאַן פריידיל
בראַטמאַן גרשון
זיין פרוי און 2 קינדער
בראַטמאַן משה
בראַטמאַן פייגה תרצה
בראַטמאַן בלימע
בראַטמאַן יוסף
בראַטמאַן רחל
איר מאַן אברהם נחם
און זייערע 3 קינדער

בריזאַנד טוביה
זיין פרוי און קינדער
בריזאַנד גדליה משה

ג

גאָלדמאַן יעקב משה
גוטגאָלד אלתר
גוטגאָלד בלימה לאה
און זייער טעכטערל

גאָלדמאַן שלמה
גאָלדמאַן חנה ציריל
גאָלדמאַן לאה
איר מאַן און זיירע קינדער
גאָלדמאַן משה דוד
גאָלדמאַן ביילע
גאָלדמאַן ישראל
גאָלדמאַן נתן
גאָלדמאַן שרה

גאָלדמאַן הענעך
גאָלדמאַן חיה פייגע
גאָלדמאַן יונה
זיין פרוי און קינד

גאָלדמאַן יענטע
און 2 טעכטער
גאָלדמאַן אריה
גאָלדמאַן שמעון

גאָלדמאַן טוביה
גאָלדמאַן לאה

גאָלד משה טוביה
און זיין פרוי

גאָלדשטיין בעריל
און זיין פרוי יהודית

גאָלדבערג משה
גאָלדבערג דבורה
גאָלדבערג פישעל
גאָלדבערג העניע
גאָלדבערג פייגע
גאָלדבערג מענדיל
זיין פרוי און קינדער

גאָלדבערג אברהם
און זיין פרוי
גאָלדבערג יחזקאל
גאָלדבערג עוזר מאיר
גאָלדבערג חנה ברײנה
און זייערע 3 קינדער

גאָלדבערג איטשע מאיר
גאָלדבערג אסתר יאַכעט
און זייערע 2 קינדער

גאַלעווסקי לייביל
גאַלעווסקי שרה
און זייערע קינדער

גאַלעק לייזער
גאַלעק חנה מרים
און זייערע קינדער

גאַלעק יאַנטשע
זיין פרוי און קינדער

גורפינקל משה
גורפינקל חיה
גורפינקל יהושע
זיין פרוי און 3 קינדער

גורפינקל שלמה
גורפינקלביילע
גורפינקל שרה
גורפינקל מאיר (מוהל)
זיין פרוי און קינדער
גורפינקל איסר
זיין פרוי און קינדער
גורפינקל יעקב וואָלף
זיין פרוי און קינד

גורפינקל יונה
גורפינקל פראדיל

גורפינקל חיה רויזע
גורפינקל יעקב וואָלף

גורפינקל יאָסל
גורפינקל פעלאַ
גורפינקל צעשאַ

גורפינקל מענדל
גורפינקל דבורה
גורפניקל ביילע
גורפינקל מאיר מאַביל

גוטפאַרב מינדל
גוטפארב טויבע
גוטפאַרב שיינדל
גוטפאַרב יהודה לייב
גוטפארב הענדיל
און זייערע קינדער

גורמאַן משה יעקב (גריצער)
זיין פרוי און טאָכטער
גורמאַן שמואל
גורמאַן הערשל

גלאַשניק פויגל
גלאַשניק הירש יאָסקע
גלאַשניק רבקה
גלאַשניק אסתר הונדע
גלאַשניק חיה צירל
גלאַשניק ביילע
גלאַשניק ראַצע

גילאַרי משה אברהם
גילאַרי מלכה
און זיירע קינדער

גוטשטאַט סלובא

גמאַך לייביש
גמאַך אַלטע חיה
גמאַך מאַרקוס
גמאַך יעקב

גמאַך מלך
גמאַך זיסע
און אַ טאָכטער

גמאַך מרים רייזל
און קינדער

גמאַך גדליה
גמאַך אסתר
גמאַך אבא מאיר
זיין פרוי און קינדער

געזונדהייט יוקיל
געזונדהייט שרה
און קינדער

גערשט איכל
און פרוי
גערשט רבקה
גערשט יאָסל

גראָסמאַן שמואל
גראָסמאַן הינדע רבקה
גראָסמאַן רפאל קאַלמען
גראָסמאַן שיינדל
גראָסמאַן נאַכע
גראָסמאַן יצחק מרדכי

גראָסמאַן מנחם און פרוי

גראָסמאַן אברהם הירש
און פרוי

גראָסמאַן מנשה
זיין פרוי און 4 קינדער

גראָסמאַן בער
גראָסמאַן חיים יצחק
זיין פרוי און 3 קינדער
גראָסמאַן מאַשע
מיט איר מאַן

גראָסמאַן נאַכעלע
גראָסמאַן מאַביל
זיין פרוי און 3 קינדער
גראָסמאַן אהרן
און אַ קינד

גראָסמאַן שרה
גראָסמאַן שיינע־יהודית
און איר מאַן פנחס
גראָסמאַן חיים
גראָסמאַן דבורה
גראָסמאַן יצחק

גרונדוואַלד משה
גרונדוואַלד פסיע
און זייער אַ טאָכטער
גרונדוואַלד שלמה זלמן
גרונדוואַלד אפרים
זיין פרוי און 3 קינדער
גרונדוואַלד אבא
זיין פרוי און 2 קינדער
גרונדוואַלד אברהמקע
זיין פרוי און 2 קינדער
גרונדוואַלד דוד
זיין פרוי און אַ קינד

גזשיוואַטש אברהם
זיין פרוי און קינדער

גראָסדאָרף יעקב
זיין פרוי און אַ טאָכטער
גראָסדאָרף עזרא
גראָסדאָרף רבקה

גראָסדאָרף מנשה
זיין פרוי און 3 קינדער
גראָסדאָרף הערשל

גרינער יאַנקעל
פרוי און קינד

גרינבאַום שלום און פרוי
גרינבאַום מענדל
גרינבאַום שרה

גרינבאַום יצחק
און זיין טאָכטער
גרינבאַום פישל

גרינבאַום יענקל
גרינבאַום שפרה־מאַליע
און זיירע 2 טאָכטער
גרינבאַום אסתר
און די עלטסטע
טאָכטער מיט
איר מאַן אברהם־הערש
און זייערע 3 קינדער
גרינבאַום ישראל־יצחק
זיין פרוי און אַ קינד

ד

דאַנציגער שמעון
פרוי און 2 טעכטער

דאַנציגער עלקע
און אַ טאָכטער
דאַנציגער ישראל
זיין פרוי און 2 קינדער

דזשעדזשיץ רפאל־מרדכי
דזשעדזשיץ שרה
דזשעדזשיץ שמחה
דזשעדזשיץ הערש־לייב

דזשעדזשיץ שלמה
דזשעדזשיץ גאָלדע

דייטש הינדע־חיצע
דייטש יאַכעט
דייטש יוסף
דייטש שרה
דייטש אברהם־יצחק
דייטש שיינע שרה
דייטש יהודית
דייטש לאה
דייטש נתן
דייטש יעקב
דייטש אסתר
דייטש ישראל
דייטש שיינדל
דייטש נחמן
און פרוי
דייטש אהרן אלעזר
דייטש רבקה
און זייער קינד

דייטש סיני
דייטש שמואל
דייטש הרב מאכיל
דייטש צירל חנה
דייטש יצחק־יעקב
דייטש שיינע־פייגע
דייטש שרה בת שמואל גראָססמאַן
דייטש יצחק
דייטש ברײנע־מאַכלע
דייטש גרשון

דייטש צירל־רבקה
דייטש הירש־טוביה
און זיין פרוי
דייטש רחל
דייטש ברוך
דייטש יצחק־יעקב
דייטש מינדל־לאה
דייטש ישראל־גדליה
דייטש אסתר
דייטש לייב־יעקב
דייטש ברכה
דייטש הירש־טוביה
דייטש רחל

דייטש אברהם־חיים
דייטש גאָלדע
דייטש בלומע

דייטש פייוול
דייטש שיינע־מרים
און זייערע קינדער

דייטש יודל
זיין פרוי און 2 קינדער

דימאַנד יעקב־בער
און זיין פרוי
דימאַנד מירל
איר מאַן און קינדער
דימאַנד יצחק
זיין פרוי און קינדער
דימאַנד יוסף (יאַסעצעק)
דימאַנד חיה
און זייערע 2 קינדער

דימאַנד יאָסל בן הירש ברוך
זיין פרוי חנה און זייערע קינדער

דימאַנד נחמן
זיין פרוי און אַ טאָכטער
דימאַנט משה לייב
דימאַנד ציפע
און זייערע 2 קינדער

דרובנער שרה
אַ טאָכטער מיטן מאַן
און זייערע 2 קינדער
דראָבנער מאיר

דינער יענקעל
אַ זון און 2 טעכטער
דינער חיים
דינער בלומטשע
און זייערע 2 קינדער

דרעקסלער הערשל
דרעקסלער שלמה
און 2 טעכטער
דרעקסלער חיים־מרדכי
זיין פרוי און 3 קינדער
דרעקסלער דוד
זיין פרוי און 2 קינדער
דרעקסלער מענדל־מאיר
זיין פרוי און 2 קינדער
דרעקסלער משה־יחזקאל
זיין פרוי און 2 קינדער
דרעקסלער וועלוול
און פרוי

ה

האָלצדאָרף אהרון
האָלצדאָרף רייזל
און אַ קינד

האָלצדאָרף שרה הינדע
האָלצדאָרף רבקה
האָלצדאָרף ציפע

האָכבאַום שמולעק
האָכבאַום גאָלדע
האָכבאַאום יעקב
האָכבאַום מאַכל

האָלענדער חנה
האָלענדער בינעם
האָלענדער שמואל־מרדכי
זיין פרוי און אַ קינד

האָלענדער משה (ראַקאָווער)
האָלענדער דבורה
האָלענדער מינדל
האָלענדער רוזשקע
האָלענדער ישראלעק
האָלענדער דבורה (גמאַך)

האָלענדער אהרון־זעליג
האָלענדער שפרה
און זייערע 3 טעכטער
האָלענדער משה־וואָלף
זיין פרוי און אַ קינד

האָלענדער משה־וואָלף
האָלענדער איטע
האָלענדער חנה לאה
האָלענדער רפאל־יוסף
און פרוי
האָלענדער יצחק־יעקב

האָלענדער יודל
האָלענדער מלכה
האָלענדער גיטל
האָלענדער מאַטל
האָלענדער ישראל
האָלענדער באַשע
האָלענדער יצחק

האָלענדער יאָסל
זיין פרוי און 4 קינדער

האָלענדער מענדל
האָלענדער ציביה
האָלענדער משה־מרדכי
האָלענדער חיים
האָלענדער יצחק
האָלענדער טויבע
האָלענדער פריידע
האָלענדער לאה
האָלענדער ישראל
האָלנדער איטע
און אַ קינד

האָלענדער איטשע
האָלענדער יענטע
האָלענדער מרים
האָלענדער ישראל
זיין פרוי מיט אַ קינד

האָלענדער יעקב
זיין פרוי און 3 קינדער

האָמאַן משה
זיין פרוי און אַ טאָכטער
האָמאַן לייבל

הוזמאַן אהרון
זיין פרוי און 2 קינדער

העלערמאַן ישראל
העלערמאַן ברכה
העלערמאַן אברהם
און זייערע 2 טעכטער

העלערמאַן עזריאל
און זיינע קינדער

העכט אברהם־הערש
העכט חנה חיה
און זייערע קינדער

העלמער הענעך
זיין פרוי און קינדער

הום הערשל
הום דאָברע
און זייערע קינדער

האַמבורגער דבורה
האַמבורגער אברהם־יוסף
האַמבורגער שמעון

הערמאַן ישראל
זיין פרוי און קינדער

ו

וואָלמאַן ברוך (ביומאַנטשיק)
און זיין פרוי
וואָלמאַן יענקל
זיין פרוי און קינד

וואָלמאַן בערל
און פרוי

וואָלמאַן אהרון
וואָלמאַן יהודית
און זייער טעכטערל
וואָלמאַן יעקב
וואָלמאַן איידל
וואָלמאַן שיינדל
וואָלמאַן אברהם
וואָלמאַן רבקה
וואָלמאַן ביילע

וואָלמאַןשמואל־לייזער
און פרוי
וואָלמאַן משה
וואָלמאַן מינדל
און זייערע 3 קינדער

וואָלמאַן חיל־מאיר (נאפטיל)
זיין פרוי און 3 קינדער
וואָלמאַן דוד
וואָלמאַן יהושע
וואָלמאַן דוד
וואָלמאַן שיינדל
און 2 טעכטער

וואַגע שמואל־דוד
וואַגע שיינדל
און זייערע 4 קינדער
וואַגע אברהם
וואַגע יואל
וואַגע שרה־יענטע
און זייערע קינדער

ווייצמאַן מענדל
ווייצמאַן רויזע
און זייערע קינדער

ווייצמאַן בנימין
ווייצמאַן שמואל־הערש
זיין פרוי און אַ קינד
ווייצמאַן בעריש

ווייצמאַן יונה
ווייצמאַן רבקה
ווייצמאַן צירל־לאה

ווייצמאַן אברהם־קלמן (זק)
זיין פרוי און קינדער

וויזנבערג חיים־יוסף
וויזנבערג פייגע רחל
וויזנבערג ברוך דוד
וויזנבערג פייגע
וויזנבערג לייבל
וויזנבערג שרה

ווערניק אברהם־חיים
ווערניק פעסע
ווערניק מנחם

ווידאַווסקי אברהם־משה, ד"ר
ווידאַווסקי סאַלאַ
און זייער זונדעלע

וואַלפיש אהרון
און זיין פרוי חוה
וואַלפיש העניע
וואַלפיש הערש־חיים
וואַלפיש חיה
וואַלפיש משה

וויינגאַרטביילע
וויינגאַרט סאַלע
וויינגאַרט לאה
וויינגאַרט ישראל
וויינגאַרט דבורה
וויינגאַרט משה

ווייצענוואַש שלום
ווייצענוואַש רודלע
און זייערע קינדער
ווייצענוואַש יודל

ווייצענוואַש מענדל
פרוי און קינדער
ווייצענוואַש ראובן
ווייצענוואַש איטע
ווייצענוואַש יהושע
ווייצענוואַש דוד
ווייצענוואַש יצחק
ווייצענוואַש מאַשע

וויינטראַוב דוד
וויינטראַוב צפורה
און 2 קינדער

ווינטער יחזקאל
און פרוי
ווינטער שרה

וויעזשבינסקי אליעזר־ליפּע
און פרוי
וויעזבינסקי אסתר־דבורה
און איר מאַן רפאל
וויעזבינסקי מאָטל
וויעזבינסקי ברכה
איר מאַן יוסף
און 2 קינדער
וויעזשבינסקי ירחמיאל
וויעזשבינסקי יוסף־דוד
וויעזשבינסקי גאָלדע
און קינדער
וויעזשבינסקי שמואל־יעקב
וויעזבינסקי חנה־איטע
וויעזשבינסקי יאַבעט
וויעזבינסקי ברוך־מרדכי
וויעזבינסקי חיים־משה
וויעזבינסקי חיה־פריידע
וויעזשבינסקי חאַשקע
וויין אברהם
וויין חוה, זייערע קינדער

ז

זאָנאַבענד חנה־מרים
זאָנאַבענד גאָלדע
זאָנאַבענד רפאל־משה
זאָנאַבענד דבורה
און מאַן

זאַלצבערג אברהם־עליע
זאַלצבערג שרה

זאַלצבערג יעקב־דוד
און פרוי
זאַלצבערג זלמן
זאַלצבערג יצחק,
פרוי און קינדער
זאַלצבערג קיילע
מאַן און קינדער

זאַמבקאָווסקי שמואל
זאַמבקאָווסקי פריידע
און 5 קינדער

זאַנד יעקב־דוד און פרוי
זאַנד נתן
זאַנד ישראל
זאַנד מיכאל
זאַנד דבורה

זאַוויערוכאַ מלכה
זאַוויערוכאַ גדליה
און זיין פרוי

זאַוויערוכאַ אברהם
זאַוויערוכאַ יוכבד

זויער פראַדל

זילבערשטיין לייזער
זילבערשטיין שרה
זילבערשטיין ברכה
איר מאַן און קינדער
זילבערשטיין איטע
זילבערשטיין שלמה
זילבערשטיין שמואל־מנשה
זילבערשטיין אפרים
זילבערשטיין יהודית
זילבערשטיין פריידע
בת פיני מאיר
זילבערשטיין משה
זילבערשטיין רבקה

זילבערשטיין חיים
זילבערשטיין רחל
זילבערשטיין חיה

זאַיאָנץ יאָסקע
און 3 טעכטער
זאַיאָנץ־אברהם־מאַכל

זאַיאָנץ רפאל
זאַיאָנץ לאה
זאַיאָנץ יעקב־לייב
זאַיאָנץ פריידע און אַ קינד
זאַיאָנץ אלתר
זאַיאָנץ בלימקע

זאַיאָנץ ישראל־מרדכי
און אַ זון

זאַיאָנץ הערש-נח
זאַיאָנץ גיטל
זאַיאָנץ מאַטל
זאַיאָנץ יחזקאל
זאַיאָנץ פייגע
זאַיאָנץ דבורה-ביילע
זאַיאָנץ אורן-לייב
זאַיאָנץ הינדע

זאַיאָנץ שמעון
זאַיאָנץ אסתר-לאה
זאַיאָנץ שרה
זאַיאָנץ אָשר
זאַיאָנץ רחל
זאַיאָנץ אורן לייב

זייפמאַן אהרון
זיין פרוי
און אַ זון

זיידעל משה
זיידעל מלכה
זייערע 2 קינדער

זיידע שמואל יאַנקל
זיידע חוה
און קינדער

זיידע מאיר
זיין פרוי און קינדער

זילבערבוים שמשון
זילבערבוים פריידל
זילבערבוים רחל
איר מאַן משה יעלען

זילבערבוים משה-יוסף
זילבערבוים חוה
זילבערבוים פראדל
זילבערבוים חנה
זילבערבוים גיטל
זילבערבוים זיסל

זילבערבערג עליע
זילבערבערג פערל
און 4 קינדער

זילבערבערג חייקע
זילבערבערג יחזקאל
זילבערבערג משה
זילבערבערג מרים לאה

זלאָטניק יצחק קלמן
זלאָטניק חיה
זלאָטניק אברהם-פנחס
זלאָטניק שמואל-דוד
זלאָטניק חאַשקע
און קינדער
זלאָטניק מאַכל
זלאָטניק הערש-יוסף
זלאָטניק יענקל
זלאָטניק אפרים
פרוי און 2 קינדער
זלאָטניק ברוך-שמחה
פרוי און קינדער

זלאָטניק וואָלף בן מאיר מאַכיל
זלאָטניק רבקה

זלאָטניק שמעון
זלאָטניק רוכטשע
זלאָטניק יאַנקל
זלאָטניק קלמן
זלאָטניק דבורה
זלאָטניק לאה

זלאָטניק אברהם
פרוי מיט 4 קינדער

זלאָטניק משה
פרוי מיט 2 קינדער

זלאָטניק אברהם (זינדלאַק)
זיין פרוי און קינדער

זלאָטניק שמעון (זינדלאַק)
זיין פרוי און קינדער

זלאָטניק וואָלף בן לייביל
זלאָטניק חיה
זלאָטניק אסתר
זלאָטניק מאַניע
זלאָטניק אפרים
זלאָטניק לייבל

זעמעל אסתר און אַ זון
זעמעל יואל
זעמעל אסתר-שרה
און 2 קינדער
זעמעל משה,
פרוי און קינדער
זעמעל לייבל
פרוי און קינדער

זעלמאַן יחיאל
זעלמאַן בריינע-רבקה
זעלמאַן שלמה

זשיכלין איטשע-יעקב
זשיכלין צירל-לאה
זשיכלין הינדע-חיה
זשיכלין חנה
זשיכלין שמואל
זשיכלין בערל
זשיכלין משה-מאַכל
זשיכלין שרה-לאה
זישכלין הינדע
זשיכלין חיים
זשיכלין בלומע

ט

טאַוב יוכבד
טאַוב חנה
איר מאַן און קינדער

טאַוב יצחק-לייב
טאַוב רחל
טאַוב שמואל-מאַכל
טאַוב בריינע
און קינדער

טאַוב יוסף
טאַוב דינהלע
און אַ ייִנגעלע
טאַוב אברהם-מאיר און פרוי

טאַוב הערש-מענדל
און פרוי
טאַוב דוד
און פרוי

טאַוב פעסיע

טאַוב מרדכי
און פרוי
טאַוב נאַבע,
אַ זון און אַ טאָכטער

טאַובענפעלד אוריך-פייוויש

טאַובענפעלד משה-מלך
טאַובענפעלד אסתר-דינה
און קינדער

טיק חיים

טומער לייבל
טומער יענטע

טריב וואָלף
טריב פייגע
טריב מרדכי
טריב הענדל
טריב גרשון
טריב חנה

יאַקובאָוויטש אברהם
יאַקובאָוויטש חנה
יאַקובאָוויטש משה־יעקב
יאַקובאָוויטש שיינדל

יזראַעלעוויטש אברהם, חזן
און זיין פרוי
יזראַעלעוויטש ניסן
יזראַעלעוויטש שאולקע
יזראַעלעוויטש יעקב־מאיר
יזראַעלעוויטש חנה־יסכה

יזראַעלעוויטש טוביה
יזראַעלעוויטש חיה
יזראַעלעוויטש הינדע־לאה
יזראַעלעוויטש כאַנטשע
יזראַעלעוויטש יצחק
יזראַעלעוויטש זכריה
יזראַעלעוויטש אברהם

יענטעס מאיר
יענטעס שרה
יענטעס אברהם
יענטעס פערל
יענטעס חיה
יענטעס יסכה
יענטעס וואָלף, פרוי און קינדער
יענטעס משה און פרוי

יאָעלסאָן הערשל

יעביק חוה־לאה
יעביק אַווראַמטשע
יעביק 3 טעכטער

יעלען, בוכהאַלטער אין באַנק
יעלען מאַניע (וויינגאַרט)

כ

פּהן הענעך
פּהן רבקה־פּעסעלעס
פּהן לייבל
פּהן רחל־לאה
פּהן בצלאל
פּהן יוכבד

כהן חיה איידיל בת לייבל מעניעס
איר מאַן ישראל
זייער קינד חנה־מלכה
כהן הרב ירחמיאל דוד
כהן ביילע
כהן חנה מלכה
כהן לייבל
כהן שיינדל
כהן שרה נענא
כהן נח

כמיעל איטשע הערש
זיין פרוי און קינדער

כמיעל משה
כמיעל רויזע
כמיעל חיה־יהודית, מאַן און קינד
כמיעל אברהם־יהושע
פרוי און 2 קינדער

כמיעל איטשעלע
כמיעל מינטשע
כמיעל שיע־אייזיק

כענטשינסקי משה
כענטשינסקי צביה
און 3 קינדער

ל

לאַבענצקי ראובן־חיים
לאַבענצקי דבורה
לאַבענצקי שלמה־יהודה
לאַבענצקי חנה־פייגע

לאַבענצקי שיינדל
לאַבענצקי יצחק
לאַבענצקי מינדל
לאַבענצקי יקותיאל
לאַבענצקי יוסף
לאַבענצקי גיטל
לאַבענצקי טויבע

לובין מו"צ ר'דוד צבי
לובין פייגע

לובאַס משה
לובאַס שבע
לובאַס יצחק, פרוי און קינדער

ליכטנשטיין רויזע
ליכטנשטיין קיילע

ליכטנשטיין אברהם־חיים
ליכטנשטיין ראַצע
ליכטנשטיין אָשר
ליכטנשטיין קיילע
ליכטנשטיין מאַכל,
פרוי און קינדער

ליכטנשטיין שמואל־מענדל
פרוי און קינדער

ליכטנשטיין רפאל־יונה
ליכטנשטיין מינדל
זייערע 3 טעכטער
ליכטנשטיין אסתר־יאַכעט
ליכטנשטיין פריק

ליכטנשטיין שמואל־הערש
ליכטנשטיין צפורה
ליכטנשטיין חיים
ליכטנשטיין מאַכל

ליכטנשטיין פייוול
זיין פרוי און אַ זון
ליכטנשטיין כאַנטשע

ליכטנשטיין פייוול־מאיר
ליכטנשטיין חוה
ליכטנשטיין הערשל
ליכטנשטיין טויבע

ליכטנשטיין שמואל־יאָסל
ליכטנשטיין לאה
ליכטנשטיין חיים־אהרון
ליכטנשטיין שבע

ליכטנשטיין יהושע
ליכטנשטיין נאָכע און אַ קינד

ליכטנשטיין אברהם און טעכטער

ליסער אביגדור
ליסער יעקב

ליסער מרדכי
ליסער יהודית
ליסער יחזקאל
ליסער גוטשע
ליסער חנה

ליסער איטשע
ליסער חנה
ליסער הערשל
ליסער שמואל משה
זיין שוויגער מלכה רויט
און 2 שוועסטער

ליסער איטשע,
זיין פרוי מיט 2 קינדער

ליטמאַן יאָסל
ליטמאַן פייגע
ליטמאַן רחל־לאה
ליטמאַן נאָכע
ליטמאַן יענקל

ליפסקער אברהם
ליפסקער חיה
ליפסקערביילע־מינדל
ליפסקער קלמן
זיין פרוי מיט 4 קינדער
ליפסקער איטשע־דוד
ליפסקער מאַניע און אַ קינד

ליפסקער משה
ליפסקער ביילע
ליפסקער רייזל
זיין מוטער

ליפסקער הערשל
ליפסקער שרה־מרים
ליפסקער בלומע

ליפמאַן ביילע־מלכה
(די מוטער פון דוד)

ליפמאַן אברהם
ליפמאַן שאַשע
ליפמאַן רחל
ליפמאַן מאַניע

לעווין פנחס
לעווין לאה
לעווין יונה (יונטשע)
לעווין שיינדל
לעווין העניע
לעווין אברהם
לעווין זעלדע
לעווין חנניה
לעווין מאַשע

לעווין הלל, פרוי און קינדער

לעווין אברהם
לעווין רבקה
לעווין חיים
לעווין יאָסקע און פרוי

לעווין מאַנעלע
לעווין הינדע־פעסיע
לעווין אברהם
לעווין חנה־רבקה
לעווין פייגע־לאה
לעווין משה
לעווין מרים
לעווין טויבע

לעווין וואָלף
לעווין שרה־לאה
זייערע 7 קינדער

לעווין פישל
לעווין חנה
זייערע קינדער
לעווין משה־יחיאל
לעווין פייגע־לאה

מ

מאַרקוס יהושע
מאַרקוס העניע
מאַרקוס שמעון
מאַרקוס שאול
מרקוס חיה

מאָסקאָל מארים
מאָסקאָל חיה
מאָסקאָל חנה

מאירסדאָרף אריה־מרדכי
מאירסדאָרף חנה־איטע
מאירסדאָרף דוד־הערשל
מאירסדאָרף חוה־רחל
מאירסדאָרף תרצה
מאירסדאָרף אסתר

מייזעל משה
מייזעל מלכה
און זייערע קינדער

נ

נאַטאַן זכריה
נאַטאַן ליבע־נאָכע
נאַטאַן יאַכעט
נאַטאַן פנחס
נאַטאַן צירל־רבקה
נאַטאַן הינדע
נאַטאַן שמואל

נאַטאַן רבקה לאה
מיט איר מאַן משה

נאַשעלסקי יצחק
און זיין פרוי
נאַשעלסקי ליפע
נאַשעלסקי מינדל

נאַשעלסקי מענדיל
זיין פרוי
נאַשעלסקי שרה
נאַשעלסקי יואל
זיין פרוי און קינדער

נאַשעלסקי ראובן
זיין פרוי און 4 טעכטער
נאַשעלסקי אפרים

נאַשעלסקי דוד־מאיר
נאַשעלסקי פייגע
נאַשעלסקי פרומעט
נאַשעלסקי ציפע
נאַשעלסקי דניאל
נאַשעלסקי יואל

ניימאן אפרת
ניימאן פעסיע
ניימאן נאַכע
ניימאן פיניע
ניימאן אסתר־הונדע
ניימאן חנה
ניימאן אלתר
ניימאן חנה־פעריל
ניימאן טויבע
ניימאן שיינדל

ס

סאַלימאַן שרה
סאַלימאַן יאָסל
און זיין פרוי

סאַפירשטיין משה
און זיין פרוי
סאַפירשטיין שמואל־יהודה
סאַפירשטיין אסתר

סאָקאָלאָוו יהושע
סאָקאָלאָוו רחל
און זייערע 2 קינדער

סאַרניאַק מרדכי
סאַרניאַק חנה־שפרה
סאַרניאַק פייוויש

ספיר יהודית
ספיר ציביה

ע

עלבוים משה
עלבוים חנה
עלבוים דבורה
עלבוים מרדכי
עלבוים חיה
עלבוים רחל
עלבוים שרה

עלסנר יהודה
עלסנר חיה
עלסנר דבורה־יסכה
עלסנר אברהם־יצחק
עלסנר מינדל

פ

פאַסטערנאַק יואל
פאַסטערנאַק פראַדל
פאַסטערנאַק ביינישׁ
פאַסטערנאַק לייזער
פאַסטערנאַק יאַנקל
פאַסטערנאַק רבקה
פאַסטערנאַק צעשאַ

פאַפיער שלמה יוסיל
פאַפיער טויבע
פאַפיער נתן
פאַפיער אסתר
פאַפיער חנה

פאַטשעכאַ חנן
פאַטשעכאַ פייגע
פאַטשעכאַ גיטל
פאַטשעכאַ פעסיע
און 2 טעכטער

פאָפאָווסקי ברוך־עזריאל
פאָפאָווסקי שרה
פאָפאָווסקי אליהו
פאָפאָווסקי יאָסל־דוד
פאָפאָווסקי זאב
פאָפאָווסקי אריה

פוטערמאַן יצחק
פוטערמאַן מלכה

פוטערמאַן זיינוול
פוטערמאַן מלכה־איטע
פוטערמאַן נתן
פוטערמאַן הינדע
און אַ טאָכטער

פוטערמאַן לייבל
פוטערמאַן טשאַרנע

פוטערמאַן הערשל, ראַטמאַן
און זיין פרוי, יולסונם טאָכטער
פוטערמאַן אברהם ברוך
פוטערמאַן בלימע
פוטערמאַן יאַכעט
פוטערמאַן אסתר
פוטערמאַן טוביה
פוטערמאַן שרה־ביילה
פוטערמאַן שמחה

פוטערמאַן ברוך מרדכי
פוטערמאַן חנה
פוטערמאַן יעקב
פוטערמאַן הינדע
פוטערמאַן חיים
פוטערמאַן יהודית
פוטערמאַן שרה
פוטערמאַן קאַופמאַן
פוטערמאַן פאַלטשע
און זייערע 2 טעכטער
פוטערמאַן בריינע
פוטערמאַן פריידע־איטע

פוטערמאַן יעקב (אין מאַרק)
זיין פרוי און אַ זון
פוטערמאַן משה

פוטערמאַן הערש לייב
פוטערמאַן חנה
פוטערמאַן זכריה
פוטערמאַן זלמן
פוטערמאַן וואָלף
פוטערמאַן אברהם
זיין פרוי און קינדער
פוטערמאַן שמחה
זיין פרוי און קינדער

פוטערמאַן הערשל
פוטערמאַן ביילה
און זייערע קינדער

פוטערמאַן משה
פוטערמאַן אסתּר פריידה
און זייערע 3 קינדער

פוטערמאַן יהושע
פוטערמאַן הענדל
פוטערמאַן ישראל
פוטערמאַן אסתּר־יאַכעט
און אַ קינד
פוטערמאַן משה
פוטערמאַן פּעריל
פוטערמאַן חיים־בער
פוטערמאַן לאה
און 3 קינדער

פוקס טויבע
פוקס אייזיק

פוקס משה
זיין פרוי און 5 קינדער

פינקלשטיין דוד
פינקלשטיין מרים־צביה
פינקלשטיין חיים־רפאל
פינקלשטיין חנה
פינקלשטיין מעכל
זיין פרוי און 2 קינדער

פישביין איטשע מאיר
פישביין הינדע
פישביין נוטע נח
זיין פרוי

פלידערבלום שמואל
און זיין פרוי
פלידערבלום הודעס־נענע
איר מאַן זיינוול
און אַ שוועסטער

פלאָם הערשל
זיין פרוי און קינדער
פלאָם מרדכי מענדל
זיין פרוי און קינדער

פישל מאַכיל מאיר מאנעס איידעם
זיין פרוי און קינדער

פלאָם שמואל נתן
פלאָם יוכבד
פלאָם הערש־יעקב
פלאָם חנה־רבקה
פלאָם אָשר
פלאָם עטיע
פלאָם חייקע
פלאָם חיה

פעלז יעקב־יהודה
פעלז אסתּר־צפּורה
פעלז שיינדיל
פעלז קלמן

פערשט חיימל
פערשט חיה
פערשט אייזיק
פערשט ברוך
פערשט שמעון
פערשט ראַצע
און זייער זונעלע

פערשט מענדיל
און זיין פרוי
פערשט מאיר־יאָסל
און 2 טעכטער

פראַוודע הערשל
זיין פרוי און קינדער
פראַוודע פייוול
פראַוודע בלימה
פראַוודע שמואל

פרוסאַק פנחס
פרוסאַק מאַשע
פרוסאַק משה
פרוסאַק ביילע
פרוסאַק רבקה
פרוסאַק חיה־מלכה
פרוסאַק שמואל־לייב
פרוסאַק רישיע
פרוסאַק טוביה־דוד
פרוסאַק משה

פרוסאַק איטשע
פרוסאַק פריידל־רישע
און זייערע קינדער

פרוסאַק שלום
פרוסאַק פייגע
פרוסאַק דבורה
פרוסאַק יהושע
פרוסאַק יעקב
פרוסאַק יוסף

פרוסאַק הערשיל
זיין פרוי אַ קינד

פרוסאַק יוינעם
פרוסאַק איטשע
פרוסאַק שיינע־רבקה
און זייערע קינדער

פרוסאַק שמואל
פרוסאַק יהודית

פרוסאַק עזריאל
פרוסאַק פריידע
פרוסאַק משה
פרוסאַק רבקה
און איר מאַן שלמה כהן
פרוסאַק שרה
איר מאַן מאַן לייבל כהן
און זייער קינד אבא

פרוסאַק איטשע (לייזשעראַק)
זיין פרוי און זייערע קינדער

פרוסאַק פסח
פרוסאַק רחל
פרוסאַק ליבע
פרוסאַק חיה
פרוסאַק ביילע

פרידמאַן הערשל
און זיין פרוי
פרידמאַן אברהם
פרידמאַן שלמה
פרידמאַן לאה
פרידמאַן לאה
פרידמאַן גיטל

פרידמאַן יהושע
פרידמאַן טשאַרנע
פרידמאַן מלכה
פרידמאַן איידל

פרידמאַן יחזקאל
זיין פרוי און קינדער

פרעגער
זיין פרוי און קינדער

צ

צווייגהאַפּט גאָלדע
צווייגהאַפּט גוטמאַן
צווייגהאַפּט חנה
צווייגהאַפּט מאיר
צווייגהאפּט שמואל־לייב
צווייגהאַפּט משה־דוד

צאַפּניק
אַ ברודער און אַ שוועסטער

ק

קאָוואַלסקי לערער
און פרוי (שניידעראָווגאַ)

קאָהן שמואל־לייב
קאָהן חנה לאה
און זייערע קינדער
קאָהן אברהם־וואָלף

קאָהן פישל
און זיין פרוי
קאָהן יאָסל
קאָהן רייזל
קאָהן מרדכי
קאָהן אסתר
און זייערע קינדער

קאָהן מאיר
קאָהן נענע
קאָהן משה־לייב
קאָהן סאַלאַ
קאָהן פישל־מאכיל

קאָה הענעך
קאָהן שרה
און זייער זונעלע

קאָהן ראובן
זיין פרוי און קינדער

קאָהן יצחק־יעקב
זיין פרוי און 6 קינדער

קאָהן יחיאל משה
קאָהן אסתר־יאַכעט
און אַ זון
קאָהן יאָסל
קאָהן בינה

קאָהן מנחם
קאָהן איידיל
און אַ קינד

קאָדעצקי יהושע
קאָדעצקי גאָלדע
קאָדעצקי יוכבד
קאָדעצקי לייבל
און זיין פרוי

קאָזאַק יצחק
זיין פרוי און קינדער

קאַלוואַריסקי אברהם
קאַלוואַריסקי פרומעט
קאַלוואַריסקי רפאל־יוסף
קאַלוואַריסקי לאה
און זייערע קינדער
קאַלוואַריסקי הערשל
זיין פרוי און קינדער
קאַלוואַריסקי יואל
קאַלוואַריסקי הענע
און זייערע קינדער
קאַלוואַריסקי לייבל
קאַלוואַריסקי טויבע

קאָפּענהאַגן יעקב
קאָפּענהאַגן מאשע
קאָפּענהאַגן לייבל
קאָפּענהאַגן בלומע
און זייערע קינדער
קאָפּנהאַגן מלכה
קאָפּנהאַגן אַדאַש

קאַץ חייקע
און אירע קינדער

קאַץ שמואל
קאַץ פריידע
קאַץ יהושע
און זיין פרוי
קאַץ חאנטשע
קאַץ חוה

קאַרפּ יצחק
זיין פרוי און קינדער
קאַרפּ הערשל

קאַרפּ משה
און זיין פרוי
קאַרפּ וואָלף
קאַרפּ איטשע
זיין פרוי און קינדער

קאָשיק אברהם־יצחק
קאָשיק הודעס
קאָשיק לייבעש
קאָשיק חנה־נאַכע
קאָשיק נטע
קאָשיק רחל־לאה
איר מאַן און קינדער
קאָשיק אסתר־יאכעט
איר מאַן און קינדער

קוואַשנע אברהם
קוואַשנע פייגע־מירל

קוסטאַס פנחס
זיין פרוי און 2 טעכטער
קוסטאַס לייבל
זיין פרוי און קינדער

קוסטאַס יהושע
זיין פרוי און קינדער
קוסטאַס חיים־שמחה
און אַ שוועסטער

קופערמאַן פייגע־מירל
קופערמאַן משה
קופערמאַן סאַלאַ
קופרמאַן מינדיל
קופערמאַן רוזשקע
קופערמאַן ביילע

קירשטיין מענדל
קירשטיין איטע

קירשענבאַום מאיר
און זיין פרוי
קירשענבאַום הערשל
קירשענבאַום הודעס
קירשענבאַום מלכה

קירשענבאַום נחמן
קירשענבאַום הינדע־חיה
און זייערע קינדער
קירשענבאַום הרב שמחה

קירשענבאַום זעליג
זיין פרוי און קינדער
קירשענבאַום איציק

קליין עטע רייזע
קליין ריטע
קליין יודע־לוזער
קליין ברכה
קליין איטשע
קליין יאַסל
קליין יעקב

קליינבאַרד יהונתן
קליינבאַרד שמואל־דוד
קליינבאַרד איטע
און זייער קינד

קליינמאַן מאיר
קליינמאַן אסתר־חנה
קליינמאַןביילה
קליינמאַן קלמן
זיין פרוי און 2 קינדער
קליינמאַן אברהם
קליינמאַן ציביה

קליינמאַן אברהם־יצחק
קליינמאַן חנה
קליינמאַן אהרון־לוזער
קליינמאַן יעקב־מרדכי
קליינמאַן מלך
קליינמאַן משה־מענדל
זיין פרוי און קינדער

קליינמאַן חיה־דבורה
קליינמאַן שרהביילע
קליינמאַן אסתר־הוגרע
קליינמאַן הרב אברהם־יצחק
זיין פרוי און קינדער

קליינמאַן רייזל
קליינמאַן חייקא
קליינמאַן יהודה־הערש
און 2 טעכטער
קליינמאַן חיים־גדליה
זיין פרוי און קינדער

קנאַסטער אלחנן
זיין פרוי און קינדער

קעיזמאַן שמחה
קעיזמאַן אסתר
קעיזמאַן שרה
קעיזמאַן יוסף
און זייערע קינדער
קעיזמאַן לייביש
קעיזמאַן גיטל
און זייערע קינדער

קראַמאַזש לוזער
און זיין פרוי

קראָנגראַד ראַשקה
קראָנגראַד אברהם־מאיר
קראָנגראַד איטע
קראָנגראַד אפרים פישל
קראָנגראַד איידל
איר מאַן זישע און אַ קינד
קראָנגראַד יצחק
קראָנגראַד שרה
קראָנגראַד חנה
קראָנגראַד זישע
קראָנגראַד שלמה־לייב
קראָנגראַד מנחם

קראָנענבערג סיני־מאיר
קראָנענבערג וויטל
קראָנענבערג יענקל
קראָנענבערג הערשקה
קראָנענבערג ציפע

קרוי מאַטא
קרוי לאה
קרוי משה
קרוי ברוך
און טעכטער
קרוי יואל־ליפע
זיין פרוי און קינדער

קרוק יענטע
קרוק יהושע
קרוק שלמה
קרוק צפורה
קרוק חנוך
קרוק גיטעלע
קרוק שמואל לייב

קרוק יצחק
זיין פרוי און אַ קינד
קרוק מאַכל
זיין פרוי און אַ קינד
קרוק יחזקאל
זיין פרוי און אַ קינד

קשעטשאַנאָווסקי אברהם
קשעטשאַנאָווסקי שפרה

ר

ראָק אַבא
ראָק דבורה
ראָק בערל
ראָק שיינע־הינדע
ראָק איטע
ראָק שלום
ראָק פערל
ראָק ליבע
ראָק זכריה

ראָזנפעלד אהרון
ראָזנפעלד ציפע
און זייערע 3 קינדער

ראָזנפעלד אברהם־יעקב
ראָזנפעלד הענע

ראָזנפעלד דוד הירש
ראָזנפעלד טויבע
ראָזנפעלד ביילע
ראָזנפעלד שאול
ראָזנפעלד חיה
ראָזנפעלד ישראל
ראָזנפעלד מרים־באשע
ראָזנפעלד יעקב
ראָזנפעלד לאה
ראָזנפעלד משה־מלך
ראָזנפעלד חיה
און זייערע קינדער

ראָזנפעלד פייגע־לאה
איר מאַן און 4 קינדער

ראָזנפעלד הוגרע
איר מאַן און 3 טעכטער
ראָזנפעלד צירל־חנה
ראָזנפעלד שרה
איר מאַן פסח און אַ קינד
ראָזנפעלד צירל־חנה
ראָזנפעלד שמואל
ראָזנפעלד משה־מרדכי

ראָזנפעלד פסח
ראָזנפעלד קיילע
ראָזנפעלד שרה
ראָזנפעלד ברוך
ראָזנפעלד אברהם
ראָזנפעלד טוביה
ראָזנפעלד פייגע־רחל
און זייערע 2 קינדער

ראָזען מאיר
ראָזען קיילע
און זייערע קינדער

ראָזנבערג יענקל
ראָזנבערג אַלטע
ראָזנבערג רייזל
ראָזנבערג פערל
ראָזנבערג רחל לאה
ראָזנבערג משה
ראָזנבערג שאול
ראָזנבערג אסתר

ראָזען שמואל
ראָזען אברהם
ראָזען מאַליע
און זייערע קינדער
ראָזען הערשל
און זיין פרוי

ראָזנבערג מרדכי
און זיין פרוי

ראָזענבערג גאָדל
און זיין פרוי
ראָזנבערג שמחה
און זיין פרוי

ראָזנבערג העניך
ראָזנבערג דבורה
ראָזנבערג חיים

ראָזענבלום רחל
ראָזענבלום שלמה־יואל
ראָזענבלום פייגע
ראָזענבלום אַלטע
ראָזענבלום טויבע

ראָטשטיין יצחק
ראָטשטיין נאַסטיע
ראָטשטיין אַדאַש

ראָטבאַרד שמעון
ראָטבאַרד הינדה־חיה
און זייער טאָכטער
ראָטבאַרד לייזער
ראָטבאַרד חיה־דבורה
און אַ קינד

ראָטבאַרד ישראל־הערש
ראָטבאַרד הינדע־שרה
ראָטבאַרד הענע
ראָטבאַרד בלימע
ראָטבאַרד חנה
ראָטבאַרד לאה

ראָטבאַרד נחמן
ראָטבאַרד מטאַרנע
ראָטבאַרד דוד

רוראַ בנימין
רוראַ אסתר־רבקה
רוראַ הרב נתן־מאיר
רוראַ בצלאל
רוראַ ירוחים
רוראַ שמחה
רוראַ שמואל־לייב
רוראַ נחמה

רוראַ מיכאל
רוראַ חיה
רוראַ ראובן
רוראַ מרדכי
רוראַ שרה

רוסאַק אברהם־יצחק
רוסאַק מאַטיל
און זייערע 2 טעכטער
רוסאַק רחל
רוסאַק שמואל־מרדכי
רוסאַק רבקה
רוסאַק בינע
רוסאַק יצחק

רייכמאַן אברהם יוסף
און זיין פרוי
רייכמאַן שמואל־משה
רייכמאַן ליבע
רייכמאַן פישל
רייכמאַן ראַצע
און זייערע קינדער
רייכמאַן אפרים
רייכמאַן פייגע
און זייערע קינדער
רייכמאַן הירש־יעקב

ש

שוואַרצהאַר לייבל
שוואַרצהאַר עלקע
און זייערע 3 טעכטער
שוואַרצהאַר מלכה
שוואַרצהאַר משה
זיין פרוי און קינדער

שוואַרצבאַרד משה הערש
שוואַרצבאַרד שרה מרים
שוואַרצבאַרד חיים
שוואַרצבאַרד יצחק
שוואַרצבאַרד לייבל
שוואַרצבאַרד פראַדל

שווירץ הערשיל
שווירץ אסתר
שווירץ יהושע
שווירץ חאנטשע
איר מאַן און קינדער

שווירץ דוד
און זיין פרוי
שווירץ העניך
זיין פרוי און קינדער

שוויצקאָווסקי מאכל
שוויצקאָווסקי חנה־שרה
שוויצקאָווסקי יאָסל
שוויצקאָווסקי שלמה־יואל
און זיין פרוי

שוואַרץ יעקב־אריה
שוואַרץ יאכלע
שוואַרץ חאַשקה
שוואַרץ פריידע
שוואַרץ בערל
שוואַרץ גאָלדע
שוואַרץ יחזקאל
שוואַרץ מינדל

שוואַלבער אַ לערער
זיין פרוי (פּרעגעראָווגאַ)
און אַ קינד

שומאַכער שלמה
שומאַכער רחל
און זייערע קינדער

שטערן פּנחס
שטערן חנה־שרה
און אַ זון
שטערן יעקב
שטערן שרה־יענטע
שטערן צפּורה
שטערן יהודה
שטערן עזריאל
זיין פרוי און קינדער

שטערן שרה
און 2 טעכטער
שטערן מאַטיס
שטערן יודל

שטיין לאה
שטיין יענקל
שטיין ביילע
און זייערע קינדער

שענקמאַן אברהם
זיין פרוי און קינדער
שענקמאַן משה
זיין פרוי און קינדער

שיינבלום יענקל
שיינבלום הערש־טוביה
שיינבלום לאה טשע
שיינבלום נאַכע

שיינבלום מאַטיס (מתתיהו)
שיינבלום ביילע
שיינבלום פּנחס
שיינבלום שיינדל
און זייערע 2 קינדער

שיינמאַן (משולם) שילעם
זיין פרוי און קינדער

שיינמאַן איטשע
זיין פרוי און קינדער

שיינמאַן יחזקאל
זיין פרוי און קינדער

שימיינסקי וואָלף
שימיינסקי צעשאַ
שימיינסקי חיים

שימיינסקי אברהם
שימיינסקי יסכה

שימיינסקי יונה
שימיינסקי חוה־רחל
און זייערע קינדער

שיינמאַן אלתר
זיין פרוי און קינדער

שיינמאַן משה
זיין פרוי און קינדער

שינבוים יודל
שינבוים רחל

שייער נתן
שייער שרה־רבקה
שייער שמואל־זיינול
שייער יענטע
שייער שפרה
שייער תרצה
שייער חיה

שלאָסבערג נפתלי
שלאָסבערג אברהם
שלאָסבערג רחל־לאה

שלאָסבערג משה־מענדל
שלאָסבערג פעסיע
שלאָסבערג שפרינצע

שלאַדאָוו נאַבעלע
און איר טאָכטער
שלאַדאָוו ישראל
זיין פרוי און קינדער
שלאַדאָוו שמחה
שלאַדאָוו שמואל
שלאַדאָוו שרה־יענטע
שלאַדאָוו מלכה
שלאַדאָוו מענדל
שלאַדאָוו דוד
שלאַדאָוו יענטע
און זייערע קינדער

שלאַדאָוו שמחה
און זיין פרוי

שלאַדאָוו יחיאל־מאיר
שלאַדאָוו גאָלדע
און זייערע 4 קינדער
שלאַדאָוו שמעון
זיין פרוי און און קינדער
שלאַדאָוו וואָלף
זיין פרוי און קינדער

שניידער דבורה
שניידער הערשל
זיין פרוי און קינדער
שניידער יוסף
זיין פרוי און אַ קינד

שמידט יאָסל
שמידט חיה
שמידט ליבע

שטשאַפּע פּנחס
און זיין פרוי

שטשאַפּע עוזר
שטשאפּע מאַשע
שטשאַפּע רחל
שטשאַפּע משה
שטשאַפּע געלאַ
און זייערע קינדער

שטשאַפּע לייבל
שטשאַפּע שרה יענטע
שטשאַפּע משה דודל

שוואַרצבערג חנה ליבע
איר מאַן משה לאַדעמאַכער
און זייערע קינדער

שפּיוואַק ר' נפתלי הרה"ג זצ"ל
שפּיוואַק לייבל
שפּיוואַק דבורה
און איר מאַן
שפּיוואַק שרה
און איר מאַן
שפּיוואַק מרדכי
זיין פרוי און קינד

שיע פּראַדעלעס
זיין פרוי און קינדער

שפּיכלער יוסף דוד
שפּיכלער עטיע
שפּיגעל יונה
שפּיגעל טעקיל
שפּיגעל ביירעך
שפּיגעל פריידע
און זייערע 2 קינדער

שפּיאַנעק יוסף
שפּיאַנעק חיה
שפּיאַנעק שמואל
שפּיאַנעק הענדל
שפּיאַנעק רחל
שפּיאַנעק אסתר
שפּיאַנעק משה
שפּיאַנעק חנה
איר מאַן שמואל זילבערבערג
שפּיאַנעק שרה
איר מאַן מענדל זילבערבערג

שמות נפטרי וישוגרוד

המוזכרים באספות ההזכרה

חיילים שנפלו במילוי תפקידם

בוקי שמואל בן משה
האַלענדער שמואל בן גוטמאַן
העכט אברהם בן יעקב
מן צבי בן משה מאַכיל (זשיכלין)

אלו שנפטרו אחרי השואה

בלאַשטיין שלמה בן עקיבא
זשיכלין משה מאכל בן מנחם צבי מן
האַכבאַום יסכה בת צבי מאיר

זאַלצבערג חיה שרה בת יצחק אליעזר
טיק שרה לאה בת שמואל משה
טיק חנה בת חיים (שניר)
לעווין יוסף בן פּנחס הלוי
לאַזענסקי יחזקאל בן ישראל
ליפּמאַן עטה בת נחום גאָלדמאַן
מלינעק חוה בת יצחק צבי
סעגאַל שמואל זיינוול בן משה יהודה הלוי

סעגאַל מרים בת שמואל זיינוול
סקזשידלאָ ישעיה בן ברוך מרדכי
סקזשידלאָ דרייזל בת רפאל
פּאַסטערנאַק יצחק בן יואל
צווייגהאַפט יוסף בן גוטמאַן טוביה
קרימקאָ יואל דוד בו משה
קופּערמאַן צירל בת יצחק אהרון
שולמאַן יעקב בן אריה
שווירץ יהושע בן חיים יצחק.

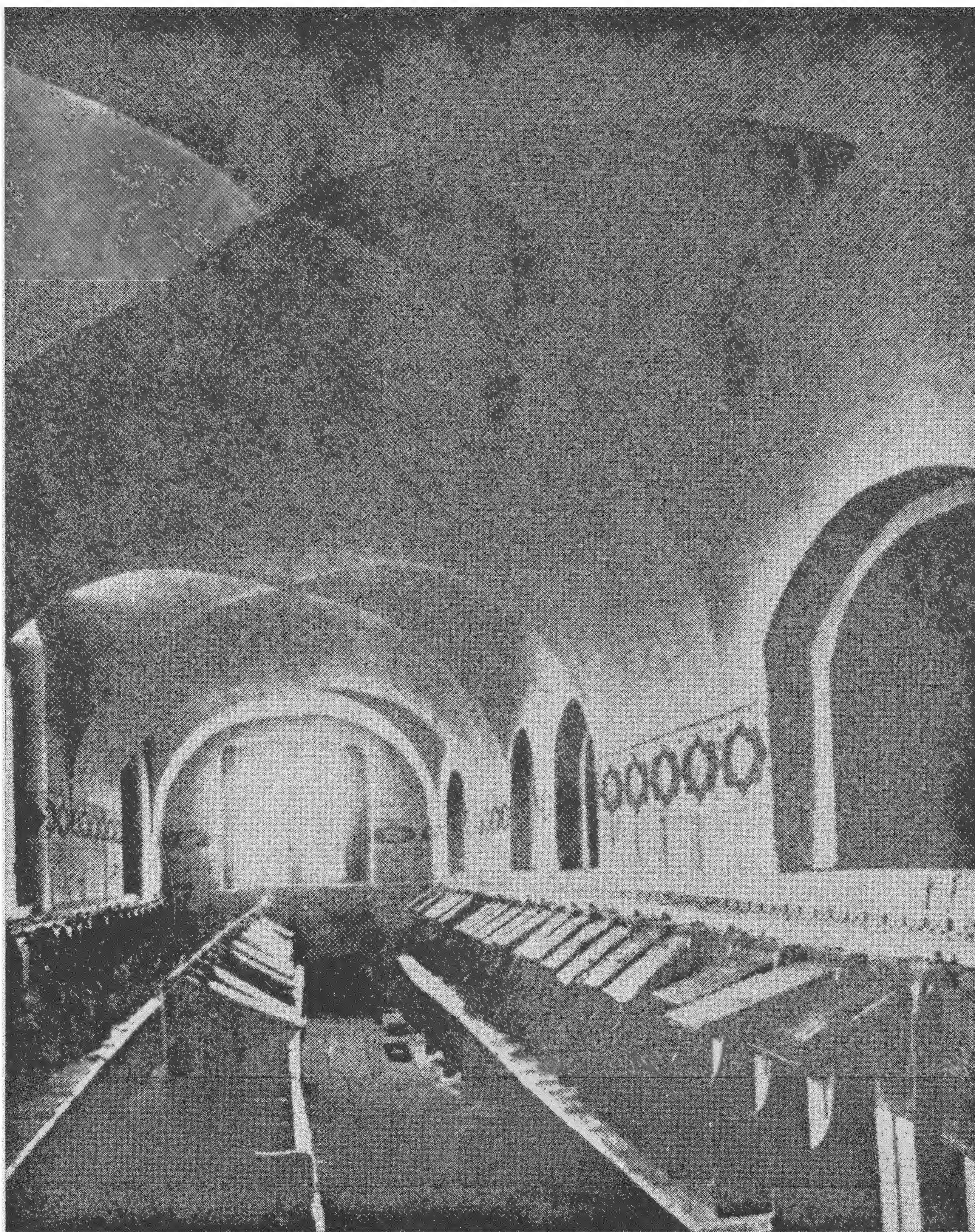
(געזאַמלט און אויפגעגומען דורך נתן־לייב דייטש, ביי דער מיטהילף און קאָנטראָל פון ועדת־הספר און ועד הארגון).

פרקי וישוגרוד באנגלית

VISHOGROD IN ENGLISH

הקיר המערבי של ביהכ"נ והעליה ליציעים

די ווייבער־שול — אויבן אויפן שטאָק

My report is dedicated to the memory of those who worked and gave their time and abilities to educate a generation of Zionist consciousness. I hope my words will serve as a memorial to the blessed activity of those who did not live to see the realization and fruit of their ideals and work.

GABE (Gabriel) LICHTENSHTEIN

The cultural condition in Vishogrod in 1906

(Retold by D. Lipman)

In 1903—1906 the Vishogrod boys founded a lending-library and gobbled up books.

The older ones were not very happy about it. They called the books in Yiddish an abomination and did not want, that "little books" keep away their children from weighty and earnest volumes; they did not want the Yiddish language to tear them away from the Holy Language.

The bookbuyer was Yoske Levine of blessed memory. He used to go every week to Warsaw to buy goods for the shopkeepers of the town, so he bought also the books for the library.

There was no accomodation for library and readers, so every few weeks another boy kept the library with him and distributed the books.

The money to buy the books came from the few cents paid by everybody lending a book.

One of the subscribers was Jacob Biderman. a grandson of the Rabbi's. Once a relative of his, a deeply religius man, caught him reading a Yiddish book. He snatched it from him, started turning its small leaves, smaller than those of the Gmara, casting here and there a glance into it, knit his brows, and took him to task:

— Where from, you young card, have you got such books?

I remember, it was one of Beruch Spinoza's works. Both the author and the work were forbidden and "dangerous", even with simple Jews.

Yankale told him the truth: Gabriel the Rembovian's son gives such books and others, and whoever wants, comes and reads.

The Jew of blessed memory listened to him and continued inquiring:

— And where do you get the money to buy books ?

— Each boy must pay a certain amount, and this money goes into buying, answered him Yankale.

The man stood deliberating for a moment, put his hand slowly into his pocket, took out a rubel and said to Yankale:

— Go, give this money to Gabriel and tell him to send me... Here the books were enumerated which the Jew ordered to be sent to him.

The list is not important, important is the fact in itself that the well-known man would read books in Yiddish.

The town would not have believed it, and who knows... perhaps they would have appraised him differently.

and limiting oneself to emigration to Israel and realization of the ideals. They regarded the current activity of the movement as waste of the potentialities of youth in twoo many directions. The main figure in the Chalutz was Moses Zhichlin (Man), together with Wolf Schladov, who is living now in Australia.

After a time, the General Zionists found that the Revisionist Movement platform was not actually acceptable to them. They renewed their activity in the General Zionist movement in town. The leaders or this movement were Henich Cohen, Feivl-Meir Lichtenstein, Baruch Shpigel, Moshe Cohen, Eliezer Rotbart, and also Menahem Silberstein, who is living nowadays in the U.S.A. They, too, established a youth cell, and called it "The Zionist Youth"; it was led by Avraham Rotbart, now living in Israel. Some of the best youth in Vishogrod were part of this movement. Their activitiets included summer camps, whose main subject was preparing for Israel.

We are now approaching dark days in the history of the whole Zionist movement. I am referring to the eighteenth Congress, in which the Revisionist movement seceded from the Zionist movement, and established their own movement under the leadership of Z. Jabotinsky. The crisis made itself felt in Vishogrod, too. Part of the Revisionists in town including people who did not agree with the separation, decided to stay within the Zionist movement. Among them was the leader Meir Grossman, Leizer Klein, Avraham Wolman, Hanania Lewin, Meir Baum, and myself.

At the same period there was in Vishogrod a religious Zionist movement — Mizrachi. It was moderate and avoided extremes. Its people were realistic and saw in the Zionist movement a heaven-sent sign which should be followed. At the head of the movement in Vishogrod were Ickle Gersht, the bank manager, Haim, Meir Cohen and others. They, too, had their own club and prayer congregation. This movement founded the Yavne school, which was the first in town to teach spoken Hebrew. The lessons took place at the club of the movement, and its main figure was Haim Tyk. The first teacher was Mr. Chaleb, brought over from Plock. Mr. Chaleb's influential activity brought with it a development of Hebraic values and a revival of the Hebrew language. Both his cultural activity outside the school, and his son Moses' activity in Hechalutz, added a special flavor to Zionist activity in our town. When the family left Vishogrod and emigrated to Israel, the place was taken by the teacher Nissenboim from Brisk, who continued in the same line. Savage antisemitic feeling was growing in Poland in the middle thirties, and we began to talk about preparing bodily. The Maccabee club was established for that purpose. It was a lively club, very active, and we supported it with our savings. We could expect help from nobody, and our independence was a source of satisfaction to us.

We concentrated mainly on athletics, but we had also a football team and others. Luckily, we had a good athletics teacher in our elementary school, I mean Frenkell from Plock. Thanks to him, our athletic team was successful. He also trained some of us to be sports instructors. I, too, went through such a training course, and became girls instructor.

For a short time we thought the ground was safe under our feet. But money difficulties were increasing; the leaders of the Zionist movements in town made efforts to win back their youth from Maccabee. To be able to continue its existence, Maccabee had to accept anyone, even Communist youth. But the leaders of the other Zionist movements accused Maccabee of giving legal covering to the Communist activity which was at that time an underground movement. We were invited to Warsaw to explain matters. We justified ourselves by claiming that it was the only possible way to continue our existence. After a prolonged discussion we won, and continued to provide physical training to any Jew. We continued till the Second World War. Among the persons outstanding in their activity were Alter Layoutz, Dvora Gmach, Tevia Appelboim, and (may they live long) Itche Kaizman and Joseph Levin, living in the U.S.A.

We shall not exaggerate saying that all Zionist youth movements in Vishogrod were leading a fruitful activity in the town's social life, as well as imparting the youth Zionist ideals. But the stimulus to all this activity was Beithar's. It armed the Jewish public and started a new period in Zionist social and educational activity.

H. LEVIN

Beithar and the Youth Movements in Vishogrod

In reviewing the youth movements in Vishogrod I shall concern myself with the thirties of our century only. These years are remarkable for a great Zionist awakening, which ended with the disaster.

The beginning of the thirties was marked with growing indifference and lack of action. It seemed that the pioneering ideal had reached its climax, the Zionist movement was declining and facing a fall. It was to be feared that the whole idea was a result of momentary enthusiasm, fading before its being brought into reality, and that it had come to an end.

At this point, the Revisionistic movement was established. It was led by Z. Jabotinsky and Meir Grossman, and brought about a change in the situation.

Vishogrod was not left outside the sphere of the new movement. It developed quickly, and included all the ramifications: Beithar, Hatzohar and Beith-Hachayal. It attracted youth of diverse backgrounds, especially Zionist youth, whose thirst for action made them give up principles and political platform, in order to be part of the new moveemnt.

Most of the youth gathered in Beithar. The Zionists in town approved of it and let them use their big hall and library. The heads of the movement in town were Moshe-Leib Dymant and Mendel Greenboim, whose influence and blessed activity was well felt everywhere.

There were fundamental educational activities, including various fields of interest. The local cell consisted of youth between the ages of 14-18, who were divided into groups. The meetings were conducted by group leaders elected by the cell leaders. On Saturdays the whole cell assembled, and after roll call they heard news concerning Zionist world activities. The outstanding figure in these meetings was Moshe-Leib Dymant. His lectures and explanations impressed us all and are still remembered.

In addition to Zionist activities, the new movement also renewed the library and hold meetings of questions and answers which everybody could attend. Another thing they did was to form a dramatic circle, directed by Mendel Greenboim. It was the only group in town whose theatrical performances were all connected with the revival of Jewish heroism. The plays had nothing to do with the traditional Jewish themes, as martyrdom. Instead, the heroes of the contemporary period appeared on the stage, Trumpeldor, Meir Chazanovitz and others, and they served as model to the youth.

The Beithar cell in Vishogrod was considered one of the best and accomplished in Poland. I remember an anecdote from that time. I was 13 years old. A group of children of my age asked to be accepted as members in the movement. We were rejected because of our young age. At that time the ceremony of raising the Beithar flag took place in Vishogrod. Mr. Aharon Props, the representative of Beithar in Poland, came to town to honor the celebration with his presence. We used the occasion to realize our desire. In the midst of the ceremony, the three of us (Meir Baum, Haim Lichtenstein and myself) climbed the platform and complained to the guest about the "injustice" being done to us. He ordered to accept us, though we were too young. That was due to the good renown of our cell; it was trusted to be capable to manage youngsters like us.

On the same day, after the ceremony, all our members paraded the streets. The parade was so exciting that the leaders of the Left feared it might attract their own people. In order to prevent it, they rudely assaulted the quiet marching people.

The results of the enthusiastic activity were soon to appear. Three of us — Mendel Greenboim, Haim Bilgoray and Tevia Rosenfeld — went to the "Hachshara" to prepare themselves for later emigration to Israel.

But things were peaceful for a short time only. Soon there emerged some people who did not agree with Beithar, for ideological and other reasons. They separated and established Hechalutz. It was the declararation of qualifying for

and Keren Hayessod were widely accepted institutions, bringing in each year more money. And people began thinking concretely about emigrating to Israel, either by means of the alloted certificates or even illegally.

The relation of the Hassidic-orthodox population to us was a complicated phenomenon. The urge for knowledge and the way to it which we had opened in the circles of Jewish youth, earned us the hate of the religious classes of the people, of the Agudas-Israel especially. They simply hated us, whereas the leaders of the Agudas-Israel acknowledged us as equals as spokesmen on all questions of Jewish life.

The Zionist Organization introduced 4 representants in the Town Council, out of 8 Jews in it, and all of them were elected into the town administration. The leadership of the Jewish part in the town council passed into our hands, and our group was dominant in all important questions in town administration. It should be noted that we succeeded to come to an understanding with the Aguda, and with their help we carried through, for the first time in the history of town councils, the vote for a yearly sum from the town budget for the Keren Kayemet l'Israel, and the same sum for the "Bnot-Ya'akov" school. This was in 1933. This is, perhaps, also the only instance in history of Agudas-Israel town-council members voting a subsidy for Keren-Kayemet.

In the thirties Sklodowski released the slogan: "To beat the Jews — no; to boycott them — yes." This meant extermination of Jews, but with elegant means. It was an antisemitic aim, to be obtained in European-democratic ways. The danger was very severe, for it lent legalization to the Endek part of the population, to cool their claims that the goernment was not sufficiently Polish-nationalistic. We were aware of the danger and were standing by, should it happen with us.

And it did happen:

Soon after Sklodowski's appeal the district governor of Plock issued an order to pull down within 4 weeks an entire Jewish quarter in town in which for generations had lived about 100 Jewish families. These were houses passed on from father to son; there lived the children, as the self-evident heirs, in a number of double families of 5-6 in a single room, and their workshops, being their liveliohod, in the same.

The alleged motive was to beautify the looks of the town, but the aim was to take away from the Jews the land and the basis of their existence. Now the Zionist town councillors took a stand, and with their "presence" and energy they cancelled the cruel edict. The Zionist councillors really and truly saved Jewish life and property from ruin and kept Jews from despairing.

We succeeded in coming to an understanding with the town councillors of the Government Party: we had to vote their other bills against the Endeks, and they to annual with their votes the order against the Jews. Before that we caused execution to be delayed for a year, allegedly in order to build the Jews other apartments; but the antisemitic intention of the Endek-minded district governor never was realized.

When relating all this and recalling to mind all our deeds, there turns up anew before our eyes the Zionist Center as a party or moevment of immense value and power.

This was a human elite, who with deep national intuition led their adherents towards a "Jewish nationally secure life", for where they were, there was no longer any room and future for Jews. But at the same time they did not neglect the Jews in town until the time of their emigration, and defended their community, existence and safety, with energy and courage.

The General Zionist Party in Vishogrod was a movement of the ideas of the future and of the politics of the present, which, perhaps, in the course of years, would have saved also its opponents in Vishogrod — if the years had been in its hands, at its disposal.

It is deeply regretted that the will of fate was different.

In remembering and mourning our leaders, our youth and comrades, let us recall friendly our opponents, too.

They were precious men, acting according to their lights and their opinions. Let us mourn them and keep the memory of all precious Jews of Vishogrod — may the Lord revenge their blood.

The discussions were deep-probing, lively and stormy. Guest speakers came from the neighborhood, and delegates of the Warsaw Zionist organization as well, bent on instructing the youth and getting them to think and modernize their views of life generally, and Jewish life and lot, in particular.

The youth drank in the novelty and were agitated. They started taking part in all life-important events, in town and in Poland, and to give expression, in word and deed, in any local and world-wide sphere, as problems were coming up and asking for solution.

Soon institutions were founded in Vishogrod, committees of Keren-Kayemet and Keren-Hayessod were created, a Jewish Bank with a Gmilus-Hassadim Fund to help Jewish businessmen and workmen in their existence under the heavy pressure of increasing antisemitism in Poland.

During elections for Sejm and Senate the Vishogrod youth played an important part, in explaining facts that ought to be known, and becoming members of the election committees, with all their full-blooded temper.

During those years there came also into being in town a leftist youth-movement that seized upon the attention of young people and brought about a political rift in their midst.

The "Zionist center" became the battleground of the wrestlings; both parties wanting to dominate in it and in other institutions as well; but it was the Zionism only that was meant to be undermined, for it had revealed the abyss laying in wait for the Jews there, be it in under allegedly fair regime of Gentiles or in an chauvinistic Old regime.

After a long time of quarrel and arguments, the Zionistic-minded youth won, and the Leftists were obliged to leave the Zionist Center and formed a library of their own under the name of "Workers' Library". As a matter of fact, this was the center of Communist activity of all the neighborhood and as it was asserted then, it was supported by the Russian Communist Party. They considered the Vishogrod leftist leaders efficient people who would be able to conduct the work in the whole vicinity, and so they cultivated them and looked after them.

The struggle between the two extreme tendencies was aggravated in the Jewish public life. There were important matters at stake, especially concerning the solution of Jewish existence and the future of Jewish youth.

Once the leftist elements forced upon us a public dispute and challenged the Zionists to a debate on the theme: "Zionism — reality or utopia."

There was no way out for us, we were obliged to take up the challenge. We had joint meetings, in which an agenda was laid down and the succession of speakers for both sides was fixed. For ourselves, we decided to stick closely to the rules agreed upon, while having doubts as to the other party: they were candid about their motto that "the end justifies the means". It was difficult for us to compete with suchlike fairness.

The dispute took place in the biggest hall in town, at the firemen's.

For the Zionist side appeared Hanoch Kon and Yuda Eliezer Klein. For the other side appeared Yankel Lichtenshtein and Tova Yudith Goldmann.

The hall was crammed full; over 150 people came to be present at the word-combat, in order to sort out some world problems. Everything was ready for an openhearted exchange of opinions about whose points were for the best of us Jews. But as foreseen, the leftists did not fulfill the agreement, and in order to suppress results which were unfavorable for them, they did not allow our last speaker to finish his 30-minute speech, as agreed upon; within the first 10 minutes they burst into the song of the International, and disturbed and broke up the meeting.

The victory was ours, nevertheless. The town was left with the impression that we defended our standpoint well and logically, whereas the left party took recourse to demagogy and used arguments that were often far from truth.

From then on the town divided up into adherents of both sides and two extremist directions were formed, though not similar in size and numbers. The struggle continued until the outbreak of the Second World War.

Since this dispute society in town came to life. The Zionist Organization was held in high esteem in Vishogrod and its influence was felt in all spheres, endeavoring to guide the results to Zionism and Zionist aims.

Our representatives were in the town council, in the bank and in the Jewish community council. Zionist activity widened, Keren Kayemet

MARTIN MENAHEM SILBERSHTEIN

Zionism in Vishogrod

Our town, like all small towns in Poland, was devoid of any modern social activity. Until the beginning of the First World War 1914, Vishogrod knew nothing about Zionism, as well as about socialism and other modern or modernistic movements.

Until the end of the 19th and the commencement of the 20th century there were with us a few Hoveve-Zion, among them the late president of the Zionist Organization, Nahum Sokolov — born in Vishogrod; and Pinhas Levine of blessed memory. We cherish especially the memory of the late Pinhas Levine. He was an exclusively fervent and sincere Hovev-Zion and he harbored in his heart a flaming feeling for everything concerned with the Zionist redemption. I remember him very well. When I used to talk with him about Eretz-Israel, his face was glowing and out of it shone the vision of the Jewish State. His only desire was to live to see the Jewish state. Unfortunately, he did not achieve his desire.

Nevertheless, he was the vessel of Zionist vision and flagbearer of the Zionist dream, without leaving after him a successor and bearer of ideas.

The Jewish youth of Vishogrod of those times had no modern aspirations. It was brought up by tradition-abiding parents, who did not let enter any new ideas into their souls; so naturally they followed into the footsteps of their parents. The child in the small town was from earliest youth harnessed in the old way. At the age of three the boy entered the Heder. At the age of 7, he already knew his prayers and Humash with Rashi and had already made his start in Gemarah — until bar-mizva. Then part of the youth passed over to study at the beis-midrash, and part of them went to other towns, to the Yeshivos, "eating days" in rotation at rich Jewish homes in those towns.

Other young people were workmen: cobblers, taylors, gaitermakers, watchmenders; or they assisted their parents making a living for their family, in most cases numbering 8-10. They worked in the business of their father, a foodstore, dry-goods store, hardware and others. After having grown up and married, the children joined their father's business, living and working together . . .

Most of the newly-founded families, if they wanted a life on their own, found no room for themselves in the parents' shops and could not have another business, not having any money, any courage and any training for it. The rest was the work of the Polish antisemitism which restricted Jewish initiative and energy.

In the twenties of the twentieth century, the Jewish Polish youth, and so did in Vishogrod as well — began thinking about their future and about the situation they found themselves in. The young people woke up, saw their parents had not prepared them any way. They started organizing, founded libraries, let their eyes roam and opinions progress, and with the aid of culture and organization try and solve their own problems.

The library which was founded, contained books, donated by everyone for the use of society.

The lending library opened with 50 books in Yiddish. A few years later it numbered already 1000 books, in Yiddish and in Hebrew. All that with the help of membership fees, enthusiasm and dedication to the case, given to it by the Vishogrod youth, out of their knowledge that the library conveyed to broadening the horizon and opinions of the people in the town.

The founders of the library, who dedicated to it their abilities and their ardent will, were Pinhas Levine, Yoske Levine, David Lipman, Yuda Eliezer Klein, Hanoch Kon, Yehiel and Meir Kon, Feivel Meir Lichtenshtein, Ichl Gersht and Tova Goldman.

"The Zionist Center" was the name given to it, and, indeed, it was the center, the focus and heart of Zionist activity. Young people began reading the books, meetings were taking place, lectures, gatherings for discussion on various themes of interest to youth. The library was the driving power.

DAVID LIPMAN

The "Zionist Center"

It started about the year 1915. Our small town was then under German occupation. Several young people joined and founded a library under the name "Zionist Library". This was the commencement of general Zionism in town.

Of the founders I remember: Yoske Levine, Ichl Gersht, Yuda-Leizer Klein, Yehiel-Moshe Kohn, Meir Con, and myself, the youngest among them.

The library was at Shmuel Lichtenshtein's. The first money came from various donors. In addition to it we collected books from house to house and we also bought every now and then new books in Warsaw.

This activity made itself well felt in town and it had an invigorating influence on society.

Every now and then young people were added, as Moshe Michal Zhichlin, Henich Kohn and Marcus Gemach, Shimon-David Kon, Yidl Deutsch, Simcha Gedalis and Gershon Epshtein. The latter one started giving Hebrew lessons.

There were many girls, too, who helped with distributing the books to the lenders. I do not remember their names, but I can think of Malka Shoichez, Golda Kon, Golda Eizenberg, and others.

Afterwards a "Dramatic Section" was created, under the direction of a Jew from Lodz, by the name of Peies. He had come to work as carpenter at the bridge on the Vistula. He was a fine singer. His sister, too, acted at our Section. I remember her especially in her roles as Dina'le in "Bar-Kochba" and Goldfaden's Shulamith.

There was also conducted enlightening ideological work. We held frequent meetings, with Yoske Levin in the chair and me keeping the records.

We had also dancing parties in the evenings. The town was in an uproar when it became known that boys and girls danced together.

There were fine and lively activitiets.

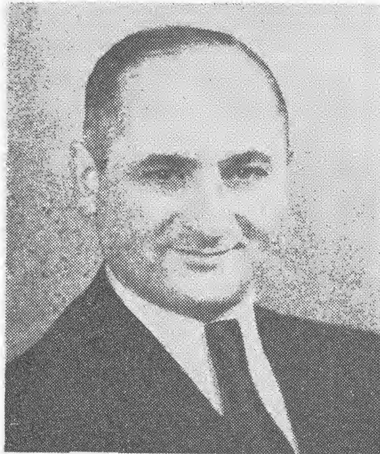
But the library was the focus. It numbered some hundreds of books, in Yiddish, in Hebrew and a few in Polish.

Later on new groups came into being, new names — "Zeirei-Zion", "Poalei-Zion", and others. Everybody wanted to achieve something after his own fashion. The means and ways were "dreamy", and dreams are individual; but all the roads were leading towards one goal: to reclaim Erez-Israel and be a people on its own.

MARTIN MENAHEM SILBERSHTEIN

LIBERATION MOVEMENTS

The Society of Vishogrod in America

The name of our Society in North America is "Hevra Bnei Ya'acov David of Vishogrod". Its Hebrew name indicates an inner yearning for Jewishness. It has always been so, in every country, when assimilation threatened the Yiddish, and there was danger of the language of the country taking over for everyday use, for convenience's sake and as means of communication with the local inhabitants, the Jews have fallen back upon Hebrew, their national holy language, to maintain their community life according to the eternal Jewish spirit.

The "Hevra" was founded the 11th of November 1881. The founders were:

Wolf Rosin, Israel Wolman, Noah Seiman, Hirsh Lovinsky, Max Kon and David Nuss.

Their purpose was to help the Vishogrod Jewish newcomers to America, to make it easier for them in their loneliness in society in the strange country, to aid them morally and assist them, in the first place, materially.

Until 10 years back they had a Gmilus-Hesed Fund.

The oldcomers are all dead.

At the present time the "Hevra" is managed by the brothers Avraham and Moshe Sheer, the former the President and the latter his deputy and Vice-President. The Secretary is Aharon Salzman from Suchachev. Sam Bornshtein is the cashier.

Some years ago the eightieth anniversary was celebrated.

The Vishogrod union (Society) is one of the oldest in the United States, and its age is like this of positive Zionism; the year of its founding coincides nearly exactly with the beginning of the Hovevei Zion. So you might say that in the American Society Jews of Vishogrod have expressed intuitively a sense of brotherly responsibility, and thus have sustained Jewish way of life and Jewish community life in America, where Jews — on one hand — have aspired, once-for-all, to go to Eretz-Israel, and, on the other hand, until Eretz-Israel, they were obliged to look meanwhile for another Golus stopover.

If we see now Jewish grandchildren going from America to Israel, and if Jewishness still is holding its own in the golden alluring country, this is so, perhaps, thanks to the then Jewish intuition, in which our Vishogrod people have their share, too.

when he did not succeed, he never took it out on the prospective objects of his persuasion.

Although he was deeply religious, he did not obstain from secular literature and was very fond of classic books. His private library was among the largest in town and contained Russian translated novels, like Dostoyevsky, Tolstoy and Gorki, and Polish authors, like Eliza Orzeszko. Abraham Meir kept perusing various encyclopedias; and he himself was a walking literary encyclopedia. Everybody knew, therefore, that from a lecture of Krongrad's he would learn something classic, of general value, on man of all nations and times.

His activities in town brought with them cotnnections within the movement, and he became renowned outside town Vishogrod.

A.M. Krongrad, within his movement, challenged conventions and routine. There were many leaders whom he made feel uncomfortable because of his superiority and his erudition; but they could not refrain from admiring him.

For years he was among us, aloof and yet one of us; removed from our concerns and yet involved in them; towering above us in his mental capacity, but inclining in service and putting to our disposal all his abilities.

Also in daily dealings Avraham Meir kept modest; he never was guilty either of false humility or of purposeful haughtiness. He dealt with trifles and achieved great things; he spoke with restraint and aroused enthusiasm for the problems he stood for.

His profundity and original approach made him a rock of thought not to be shattered or conquered. His townsmen, who at first tried to make light of him, the prophet in his country, were eventually compelled to accept him, of their own will, and to refer to his superiority of ideas. You felt there was no quiescency for you when you were with him; you were in for mental agitation, and criticism and new outlook and shattering of illusions; but together with the uneasiness you felt that A.M. Krongrad, out of the shambles of shattered routine that had been alluring and soothing, out of the shaken foundations of peace, would lead you on the rough path towards true peace. Therefore he was so believed and followed.

He was eventually appointed Secretary General of Zeirei Agudas Israel in Poland and his many gifts found an outlet. He was editor of "The Orthodox Journal for Youth" published in Warsaw, and wrote its editorials. He published, in Polish, a periodical for religious academicians under the name "Moriah". The editor was mgr. Prives, but Avraham Meir was the driving spirit and the initiator of its propagation of ideas.

He was very esteemed and liked in his Organization, by many; in spite of this he did not derive much satisfaction from his relations with the leaders of the movement. His "Zionistic" inclination and his constant yearning to emigrate to Eretz-Isarel and to live there put him in a very awkward position and caused much personal grief.

He was taken away early in life and his gifts were not brought to a full development. It is a pity and a cause of sorrow. The Jewish nation has lost a leader and promising guide, and we, the Vishogrod people, have lost a prominent and faithful friend.

May his memory remain with us forever.

didate, as opponent to R'Naphtali, was the Neishtadt Rabbi, a very young man.

Now started the last stage of the election campaign. Both parties put into action the best forces, both blocs arranged meetings, and conducted individual house-to-house canvassing. The Gentiles even were involved in the election campaign.

Election day was a day of extreme tension. Nobody worked. Everybody wanted to win. Great ambitions were at stake. One hour before closing the polls, the situation became clear, and Lipa Wierzbinski together with Hershl Shwirz came out to save the situation, to win over some votes. It was already to be seen that they had lost. Another half-hour, another ten minutes, people stand under the windows and listen to the counting of the votes. The victory of R' Naphtali the Judge is sure already, and here is the final result: R'Naphtali Spivak has been elected Rabbi of Vishogrod.

Spontaneously nearly all the small town assembled at the house of the Rabbi. Jews and Gentiles congratulated him. But the Rabbi, out of joy, faints away. He is brought around; and now the sound of music is being heard behind the window of the Rabbi. Flaming torches are seen; his followers don him a new fur coat and a new fur hat, and boots, too, and lead him out into the street. A festive procession gets started, Jews and Gentiles, young and old, and at the head the just-elected Rabbi, and with the orchester they make the round of the town with the message of victory.

It was a feast of victory. The victory of the simple people, of the simple folks.

Thus R'Naphtali lived to be the last Rabbi of Vishogrod. Unfortunately he, too, perished, together with his holy congregation, by the dirty murderous hands.

PESACH MLINEK

Avraham Meir Krongrad of Blessed Memory

Avraham Meir was born into a religious family and brought up in a Hassidic atmosphere, full of love of the people and Land of Israel.

From his childhood he stood out in society. His companions gathered round him and followed him; he was their spokesman and leader. His notion of life and of the situation of the Jewish people was quite self-reliant, and we swore by him as early as that.

When Avraham Meir grew up, it was evident he was destined to become a prominent community leader and a niche would be set apart for him in the gallery of the men of the century. In his youth he was organizer, planning and carrying out. His main local achievements, due to his initiative, were the easy-loans bank and the founding of the Beit-Ya'acov school that became an incentive to religious girls to free themselves from the generation-long routine.

He was good-looking, of middle stature, and possessed great personal charm. Being very modest, he did not avail himself consciously of this, which made him the more attractive. It was clear he went straight to the core of the matter-in-hand, not paying attention to outside circumstances even though they could be helpful by way of explanation or promoting his activities. This made him a rare phenomenon among party men.

When the organization of Zeirei Agudat Israel became established in Vishogrod, Avraham Meir made his appearance as a persuasive and pleasing speaker. He spoke to the point, keeping to the essential, and was fair in his arguments with opponents. He aimed at the discussed subject and did not mind who represented it. Avraham Meir was able to be on excellent terms with his opponents, without yielding a jot of his opinions. A.M. Krongrad stood by his principles and sought to convince others to accept them, but

tinuous conflict with the Hassidim, the important men, the learned scholars and the big shots in town.

After the First World War, with his term as Rabbi of Vishogrod come to close, Rabbi Davidl left Vishogrod and became Rabbi of Sochaczew. Vishogrod was left officially without Rabbi. At that time R'Naphtali became very active and involved in community life. He introduced some order in "school", in the Bes-Hamidrash, the ritual bath, the cemetery, dropped in often at the slaughter house — and became author of a book. He also started meeting with and talking to guests, Jews and non-Jews, in town and outside it. He became by and by an authority in large parts of the town, if not with his eternal opponents, then with the simple town folks, who were the biggest part of the Jewish population of the town.

In spite of his restricted possibilities, R'-Naphtaly used always to give handsome alms to poor people, and also to meritorious men from other towns who came looking for help.

According to the statute of communal and religious autonomy, Vishogrod had the right to proclaim, within a certain term, election of the town Rabbi. The election could have taken place quite a time earlier, even, but for the struggle going on behind the scene, the official motivation of the majority being that we were not ready for the great expenses connected with this step. Finally, the Governor of Plock officially proclaimed elections of the town Rabbi in Vishogrod for the fall 1925.

Months earlier, already, the smell of the stormy election campaign was being felt in the little town. It was life-and-death struggle of two opposing parties. One of them, the corporations of shoemakers, tailors, carpenters, stitchers, petty grocers, peddlers, butchers and simple folks about town. Their main argument run that it was absoultely imperative to elect R'Naphtali as Rabbi, for he had spent nearly all his life of sufferings in the town, had gone through all imaginable hardships, had served the community faithfully and had not had due recompense for a whole life of distress, sorrow and misfortune. Moreover, he was a great scholar, worthy of occupying the seat of Rabbi of Vishogrod for his later time of life. From a purely humane viewpoint, they argued, R. Naphtali must be the Rabbi.

On the other hand, the poor and small town was not financially able to take upon itself a new Rabbi; this would involve enormous expenses, whereas R. Naphtali was at hand, available.

The arguments were objective and logical, appealing to the heart and the feelings of all the simple Jews in town. The election bloc of R. Naphtali also published proclamations, big and small, with explanations and instructions whom to vote. In one of the proclamations it was recalled, how the Judge, in time of danger, during the First World War, had hazarded his life and gone to the military quarters of the Russian satraps, in order to revoke the bad decrees on the Vishogrod Jews. So it was also when Spudnik the carpenter's son had been caught, the baker of pretzels, and condamned to death. So it was also, when he went to intervene to save the life of the hostage R'Avraham Simha Reichman; and he had succeeded.

R' Naphtali, on his part, asked for mercy, for taking in account his hard-suffering family, those alive, and those already on the Vishogrod cemetery, and begged their votes. His adherents, headed by Moshe Gemach, Israel Gedalia Daitz Ozer-Meir Goldberg, Meileh Gemach, and many others, devoted time and money, and worked wholeheartedly to bring the cause to a victorious end.

The second opposing bloc consisted of Hassidim of Gur, Worke, Amshniava and others. The rich men among the Hassidim started a stubborn election campaign. For this purpose they put into action the best forces. Their argument was, that Vishogrod had a tradition of Rabbis of generation-old lineage of rabbinic dynasties, a tradition of great scholars, great authorities, and R'Naphtali must not be elected. For this purpose they brought over other candidates for the rabbinate of Vishogrod. The first among them was the Rabbi of Zagrova. He talked in the bes-midrash for 3 consecutive evenings, a great speaker and an inexhaustible source of learning and wisdom. He put a spell on everybody with his wondrous arguments. They also brought over the Rabbi of Neishtadt, and he, too, talked in the bes-midrash. Their first can-

her husband is judge there. Daughter Andzia is living in Australia. She is married to our Woftche Sladov.

We are proud Vishogrod has produced such people.

Americans tell us Yoske, in his old age, became fanatically pious and strictly observant, and deeply involved in the metaphysical problem of the Jewish people. They also tell us, that when you say Yoske Levine helped, that means Yoske Levine went around looking for the needy. He did not wait for them to come and ask; "Whosoever saves a single soul" meant with him continuating the saving of the Jewish nation, which for 200 years had subsisted by deep faith and a deep esteem for the human Jewish individual.

We are proud Vishogrod served as environment for such great souls.

M. WALFISH

The Last Rabbi of Vishogrod

In thosc days the only dream of father and mother was to marry off their daughter to a young man, a scholar and God-fearing, give him a years' board and lodging, and let him sit and learn the Law.

Thus Naphtali the Yeshiva student became son-in-law to Menashe Tab, a respected Jew of Vishogrod, a great merchant, an influential man, and a Gur Hassid. Menashe gave him his oldest daughter Haya Zirl, tall and handsome, and promised three years of board and lodging.

The years passed quickly, children were born: Yosl, Dvora, Bezalel, Leibl and Sara. As soon as the board-and-lodging years were over, poverty became a permanent guest at Naphtali's. Misery and want reigned there, the only thought and care was for livelihood.

In 1896 R'Moshe Yehezkel Biderman of bleshad need of an assistent to decide in matters of Kashruth; thus R'Naphtali became a petty judge and ruled on questions of ritual fitness, and Jews had their peace of mind.

He continued in the same capacity also with R'Davidl Bornshtein of blessed memory, who later became the Rabbi of Sochaczew.

The salary was small, the family grew larger, and with it the expenses. They were obliged to do with a minimum. Life was hard, there were hidden cares. The consequences made themselves felt, first of all, upon the mother of the family; she fell ill and passed away still young.

R'Naphtali the judge remained a widower for the rest of his life. These were only the beginnings of his tragedy. Also later on, in R'Davidl's time, his financial situation was not any better. Whoever entered his home, was aware of the heavy nighmare reigning there; a mere crust of bread was considered a luxury. The only happy day of the Year was Purim, when the rich men of the town used to send their ritual judge bounteous presents. After Purim came eve of Passover time. Then Naphtali the Judge prepared himself for two matters: the sermon in the synagogue on Gerat Sabbat, and the petty incomes of Passover, like "cleaning" ritually the sugar in the sugar factory in Malowiez, the same with three ovens for baking matzos, and selling the leaven. With this income he paid off debts accumulated during the whole year.

Owing to these rather bad circumstances, the oldest son, Yosl of blessed memory, a clever one, grew up with affected lungs, and later died. The next son, Mordechai, seeing the difficult situation, became a sabotmaker. The third son, Bezalel, was always sitting at the table and making cigarettes, until the tobacco ate up his lungs, and he died young, in his 18th, year. Simhale died at the age of 14-15, Sara the daughter was continuously ill. All were obliged to work towards the upkeep of the family.

One may imagine the state of mind and the feelings of R'Naphtali after all those heavy blows of fortune. Thus his own state of health, too, became unstable. Added to all this was a con-

morning there was sweet cocoa with long rolls baked of American flour; you could eat your fill. At noon you got milk-rice. In the committee were: Hershl Shwirz, Mendel Fersht, Yitzhak Meir Kon, Sinye Meir Kronberg, Sinye Mordecai Baum, Ickl Gersht, Yehuda Leizer Klein, Avraham Shinkman, Faivel Meir Lichtenshtein and Yoske Levine. All these men had business of their own. They devoted to the kitchen their free time-except Yoske Levine. He was a young newlymarried man, and he was very active. He watched devotedly over the kitchen from early in the morning till late into the night. At 7 o'clock in the morning he was already on the spot, supervising the distribution, lest anybody be wronged.

He was a very handsome aristocratic-looking man, well-dressed. At that time I was learning in the Heder of the late R'Bunim in the shoemakers' lane bordering on Zlotnik's place. Several of us children were hanging around, to see what's going on. Yoske always used to call out to us with a kind smile, give us rolls and say: "— Eat, children and come every day!" Back home I related to my parents Yoske was a very kind man. My late parents said, Yoske was Pinhas-Hananya Sopher's grandson: like grandfather like grandson.

About Pinhas Levine it is written in the memorial book. He was a deeply learned Jew, one of the first Maskilim and Hov'vei Zion. Yoske Levine took after him. He was progressive, founder and leader of the Zionist Center. The older generation of pious Jews did not like it overmuch. But Yoske Levine enjoyed enormous respect. He was considered an honest, incorruptible man. He was member in most of the social institutions. Everybody attached importance to his opinion, though he was still young.

In 1923 Yoske Levine felt the ground in Poland burning under the feet and made up his mind to go away. He emigrated to America. He was back at a time in Vishogrod and took with him the eldest daughter, Pola, who is living till now in America.

When Yoske Levine came to America, new horizons in social and welfare activity for the needy opened up before him. He organized, worked, created. He was not concerned with theory only, but "And Moses grew up and went out unto his brethren and saw them in their suffering." He saw the poor and needy part of the Vishogrod Jews. He had the help of the late Gutman Hollender, Leizer Bunim's son, of David Lipman (long may be live), and of the old Society; and twice a year there arrived a sum of money from America in Vishogrod — in winter for distributing wood and coal and buying sacks of potatoes, and at Passover time for matzos, wine and food for the needy.

The aid was given secretly, not to shame anybody, Heaven forbid! Certain sums were also given to meritorious people to help them out with their livelihood.

Yoske Levin's help kept coming until 1939. In winter 1939/40, close after Sukot, was the last time money from America was distributed in Vishogrod. I was present at it.

Yoske Levine's activity gathered strength after the Second World War, when the last survivors from Vishogrod came to America. Yoske Levine was very dedicated in his interest in the new immigrants. He met them as a leader, a comrade and a friend, with good advice and deed. When we, the survivors, were in the D.P. camps in Germany, all Vishogrod Jews received parcels from Vishogrod Jews in America, owing to the initiative of Yoske Levine, and that led to a feeling of unitedness among them. When we came to Israel, and founded the Irgun and the free-loan Fund, when Golda Gutman came to Israel and promised the first subsidy to the Fund, the money came through Yoske Levine. He, together with David Lipman (long may he live), began to send over money. It is a pity he did not live to see with his own eyes the results of what he had worked.

In 1969 we issued 28 loans, adding up to the amount of IL. 14,950. Tens of immigrants were aided by Yoske's initiative, by our Irgun.

Unfortunately, Yoske Levine was untimely and abruptly taken away. On returning from Sabbat prayers, he was killed by the car of a Reformist Rabbi, on the side-walk. His death is a loss for his family, and for us Vishogrod people, as well.

His children and grand-children may be justly proud of their father and grand-father, a man of such moral excellence. His son, Hanoch, is living in Israel, and is chairman of the Irgun Yotz'ei Vishogrod. Daughter Pola Zwern is in America;

the Messiah, he suspected of heresy, as a man who misinterprets the Law. He changed his prayer and added "Zionists" to the "Just," wherever the latter are mentioned.

He hated, therefore, also the Jewish communists, who preferred the liberation of other nations to the liberation of Israel, and therefore he hated also the Russians, who exploited the naivety of people thirsting for liberation to strenthen their empire, swallowing up small nations and their cultures.

When the disaster reached Vishogrod and I decided to escape to Russia, he was shocked. The Germans, to him, were a transient affliction, whose cruelty was hard, but would pass away. Whereas the Russians devise against the soul and the spirit and prepare the instruments for entire annihilation. The spiritual annihilation was in his eyes harder than the physical one. He loved the Jewish people, the bearer of the Jewish religion; he loved his religion, and thence came his love for the language in which our religion was received. He was not able to forgive anybody who tried to hurt the values of Jewish culture, religion and the Hebrew language. He spoke Hebrew with sephardic pronunciation and used it in writing as a living language. When hearing its sounds over the radio, and from "over there" the haftarah and the weekly section of the Law were broadcast, and the daily chapter, he experienced deep pleasure. He used to come to his son Yonc'e, who possessed a good Philips radio set, to hear the Voice of Jerusalem, and tears of joy were running down his beaming face. When he heard it the first time, he stood up and said the appropriate blessing.

Such a man was R. Pinhas Levine. The torchbearer of national regeneration and the perpetual fire of the feeling of revival. He burned with the flame of redemption and was humbly devoted to it. A very peculiar man, whose peculiarity was a test for the generation which was ordered a great national change, and according to its readiness to change it went the way of liberation or annihilation.

Unfortunately, he also perished and was destroyed in the great disaster and did not live to see the great deliverance whose buds he had fostered and whose roots he had watered with his soul's freshness.

A great soul was among us, and only here have we known it.

NATAN DAICZ

Yoske Levine of Blessed Memory

In the year of 1915, 8 days before Purim, when all Jews were driven out of Vishogrod, I was a child of 6 years. When we returned to Vishogrod, we found doors and windows broken in, the furniture plundered. The German police was in command in town. A little German, named Yoel Koppel, was Mayor. The war continued till November 1918. Food was scarce; the Germans requisitioned everything and sent it to Germany. We subsisted scantily on ration cards. People were literally starving. In those days American Jews were sending food, and a soup kitchen was established. It had two branches — in Blume Haye's yard and at Leibel Zlotnik's.

There was a committee managing the kitchen. Nearly all those who had little children, received there food. For each child there was a sweetened milk can a week, additionally. Each

transition generation to deliverance. His words, coming from his inner heart and without any afterthought, were always taken seriously and the seed was sown in the hearts. In this respect he was a prophet in his own country: he showered his speeches from all platforms in Vishogrod, as he was wont in other towns. Vishogrod loved him together with his speeches. If it happened so and he was not on the orators' list at a certain occasion, he was asked and invited to make a speech, even if it did not seem to him a fit occasion. There was a harassing impulse in him, urging him on to hasten and win souls, to shock, to awaken and stimulate them to self-redemption. He never was free from this urge; all of a sudden, on a simple working day, he was seen going with his bundle to the next town, to set there glowing embers ablaze lest they go out and lest their national warmth and redeemed human light be dimmed.

Above all, was R. Pinhas devoted to the Jewish child and boy. He was able to spend many hours with children, like with equals. He regarded them as the bearers of his vision, the most serious and perfect ones, and he treated them with seriousness and respect. Anytime and anyplace he was liable to gather round him boys of all ages and keep them spellbound with his thought and vision of the future. They also, clung to him and honored him according to his worth and above it. It was curious, too, how these unruly youngsters, these pranksters, unwittingly were behaving deferentially in his presence. They, too, estimated his personality with a special measure of worth and importance.

He prized in equal measure all the youth movements that arose in Vishogrod and existed there. He did not want to probe into the divergencies they ascribed to themselves. To him they were, all of them, seedlings of his sowing and realizers of his life dream.

I recall, when the well-remembered ceremony of hoisting the Beitar flag in the town took place, my beloved grandfather R. Pinhas was invited to the presidential platform. He took in thirstily the whole colorful show of disciplined youth, and warm tears, happy tears, trickled incessantly down his cheeks.

Shalom Ash coined at an occasion the notion "talent for Eretz-Israel" in his story of the same name. Of R. Pinhas Levine it might be said he was blessed with a "talent for Zionism". He nearly was born for Zionism, as the notion of "making a nation", of acquiring qualities and changing values, in a generation which had the task to prepare itself for a long journey towards a still non-existing state. All his life he was under the apprehension of danger that possibly we might inadvertently miss the possibility to turn the apprehension of danger that perhaps we changing our nature.. Therefore he was burning with perpetual fire for implanting these qualifications in the people, in each Jew, and he never had a moment's time for temporary matters, for making a living etc..

He seemed to be a man with no knowledge whatever of the worth of money and the ways of acquiring it. But when it was the matter of Zionism, R. Pinhas revealed himself as a excellent financier who knew how to create something out of nothing. Thence stems his constant devotion to the Jewish National Fund. Between speech and speech and between sermon and sermon he worked for increasing the income and donations to the J.N.F. Nobody appointed him, he by himself embarked on it, and thanks to him the J.N.F. was a continuous presence. Whether there was a committee or not — the General committee of the J.N.F. knew that in Vishogrod the Fund was active. Every now and then he went to Warsaw to report the income and his activities. His calls were a well-known thing in Warsaw, and the heads of the Fund considered him their representative in any respect, and they listened to his opinions. In the Funds periodical, "Our Fund", R. Pinhas was mentioned as a man identic with it and personifying it.

For the sake of income to the Fund he would not back from any means. He was known to have gathered lumber from anywhere to build with his own hands booths and let them to merchants in fairs and thus increase the national fund. Gentiles came to his son, a shoemaker, to order shoes; he used to impersonate a "saint", to give them a (Hebrew) blessing, and was given for it money — for the J.N.F.

Out of his great love of Zionism he abhorred all the movements which distorted its image. Being himself strictly observant, he could not forgive people like him who preached against Zionism. Every religious Jew, who tried to see in the National Federation a forcing of the coming of

H. LEVINE

My grandfather, R. Pinhas Levine of Blessed Memory

R. Pinhas Levine was Nahums Sokolov's contemporary and friend of long standing; but his Zionism was earlier than Nahum Sokolov's. At the period when his older friend was busy as journalist, was editor of "Hazefirah", and was preaching culture and education pure and simple, R. Pinhas Levine already knew that is an enticement of the theory of redemption, of those unreal redemptions; and that his friend would finally reconsider. And when R. Nahum Sokolov did come round and devoted his energy to Zionism, he loved him doubly, and the high esteem in which he held him, rose higher still.

R. Pinhas Levine's Zionism was actually an intuitive feeling, something in his blood he was born with, an inherent part of his life and his being, without any examinations of program and contents, actual achievement and redemption. His intuition itself and the strong impulses of his soul sufficed him to devote his entire life to Zionism, his station in life and his livelihood, without caring for the serious consequences and difficulties that arose.

R. Pinhas Levine neglected his means of maintenance, left the providing for food and upbringing of the children to his wife, and he himself busied himself exclusively with Zionism and winning over souls to the idea. To him, Zionism consisted in three things: in careful study, in devotion to its idea presently, and in bringing up children and youth as the reserves of the people and the hope of its deliverance. To these three things R. Pinhas dedicated himself entirely. Day and night he used to sit and study and ponder over theoretical and philosophical books, in order to establish Zionism on a philosophic basis lest it suffer damage, God forbid, when put to the test of social modern thought, and in order to provide it with academic as well as practical justification. For this purpose he considered Immanuel Kant the greatest philosopher of his own and the previous generation, the ultimate authority that clinched everything. He became an expert on his philosophical system and his thinking method.

After Kant, more relevant to his theme, came R. N. Sokolov. He used to read all his articles, and his dictum was to him the final confirmation of what he had grasped by himself by way of thinking. Sokolov was his steady correspondent, as was customary between friends, and used to send him all his books, each one close to its publication, together with personal remarks and revelations apt to clear up anything indefinite or requiring further reflection, and only alluded to in the text.

These readings of R. Pinhas were followed up by lighter reading matter, to still his simple literary thirst for things of life and descriptions of full life of a people that has to cease to be a problematic people and has to become an actual nation, together with all the peoples, whose members are simple and natural humans.

Many nights he spent sitting in the light of a kerosene lamp, fitted by himself with a reflecting lampshade, in order to concentrate its light and enable him to read much without getting tired.

The town of Vishogrod that was familiar with men spending their nights in study, appreciated this man Pinhas, who devoted his nights to another kind of study, and he was held in no lesser esteem than other highly honored men.

Now, perhaps, a surprising thing should be pointed out, bearing credit to our little town. As a rule, a man used to be judged and estimated according to his success in business and income, and woe to the man whose wife was supporting him. But to R. Pinhas Levine another kind of measuring rod was applied; although being an unpractical man, he was accepted as somebody beyond their comprehension, worthy of high esteem and to be proud of.

R. Pinhas Levine fulfilled in life what was to him the second criterion of Zionism: he used to leave his home every now and then, and roamed about and called at the small nearby towns, exhorting Jews to spiritual awakening, appearing as self-appointed orator in their synagogues, holding up the reading of the torah, mounting the pulpit and making speeches and arousing the enthusiasm of the crowds, to become at once the

cleanhanded gabbe. There were towns where men fought for this post, in spite of the difficulties involved in it, as there were profits to be made out of it.

Vishogrod had the luck — or was it merit? — to have a treasurer, whose praises were told for many years, a virtuous man, cleanhanded, working disinterestedly. It was the grandfather of R'Menahem Silbershtein, R'Moshe Cohen. He was gabbe a hundred years ago. His sons were called, respectively, Hayim Moshe Gabbe's, and Leizer Moshe Gabbe's.

Hayim Silberstein was for many years treasurer of the synagogue of Vishogrod; Leizer Moshe Gabbe's was treasurer of the small synagogue of Gur. The treasurership passed on from generation to generation.

Leizer was a Hassid of Gur, a good cantor. His wife, Sorche of blessed memory, was a pious woman, a match to her husband. He had a hardware store. He had seven children: Braha, Ita, Ides, and Menahem, Shlomo, Shmuel, and Menashe Ephraim. R'Leizer was during many years busy with public affairs, a member of the board of community. He looked after Jewish public matters: easy-loans fund, talmud-torah, bes-Ya'acov, Heder y'sodei torah. In his time, when he was in charge, the roof of the synagogue was constructed. He participated in all matters concerning public needs, in the manner of the gabbes of yore.

Menahem added a link to the dynasty chain, and developed a modern manner of social activity.

Brought up in the spirit of Gur and of religious schools, he turned from both to the road of Zionism. Still young, he was one of the leaders of the "Zionist Center." He contributed much to the propaganda work, looked after the library, held talks, tought Hebrew, draw youth into the ranks of Zionism, procured money for the national funds, and was the natural leading Zionist in town. Menahem was a leading member in politic and economic institutions, in the bank and in town council in the party and at the welfare office, and in schools and educational institutions, as well. He took care of needy Jews; of subsidies for the National Fund, or childrens' schools; of hospitalizing a sick poor Jew at the town's expense; and stood watch lest the Jews become stepchildren to the municipality.

It was essentially "gabbeship", but in a modern manner.

But the dynasty did not continue much longer. The Hitler war wrought the ruin of Menahem's home and kin and drove him into the ghetto of Warsaw. He went through all the horrors there, and participated actively in the revolt.

On the 26th of April 1943, in a fight with the Nazis, he was deported to Lublin, Buzin, Mielec, Plasenburg, Leitmeritz, and Metthausen.

After all these events and sufferings Menahem has remained himself — the faithful servant of the Vishogrod community in America and in Israel. He manages the affairs of the Society, and although his time is much taken up with business of his own, he — together with David Lipman — put himself to the service of the community, and is now chairman of the Society.

During his first visit in Israel in 1958 he soon interested himself in a fitting memorial for the Vishogrod martyrs; the memorial tablet in the holocaust cellar was put up at his own expense. But all his interest was dedicated to the book.

In 1969 Menahem visited Israel again, and he has not given up his idea any more. He did not rest until he convened us, and after meetings and discussions — at the expense of his planned-ahead trips and entertainment — the editor was appointed and we set about publishing the book. Menahem knew our straightened financial circumstances, and he pledged his responsibility for money by collecting it, or, if necessary, giving of his own.

Menahem fulfilled his promise and a glorious link has been added to the chain of his exploits for the public good, his being the main sponsor and initiator of the book, and bringing it to a successful conclusion.

Menahem's place in the Silbershtein dynasty of Gabbaim will be a an honorable one. In erecting the memorial — the book — Menahem proved himself faithful to the Vishogrod community even after it has ceased to be. His public activity achieves the dimension of social and moral quality. Such was the dynasty from its beginnings, and Menahem is continuing. Long live he.

on her way to work, passing my house in Giv'atayim, she felt not well, came in, sat down, and died instantly, a painless death, like the pious woman she was. May she rest in Paradise.

Rahel's husband, Moshe Sapirshtein, was a fine Hassidic young man. He took over the business together with his brother and sister in-law, treated them honorably, kept up the tradition of a proper houshold. Unfortunately, Rahel died very young.

These are the origins of David Lipman.

David Lipman himself is a man of human kindness, warm-hearted, noble-minded. He was brought up both in Hassidic and Hassidism-opposing homes. Until 9 years of age he learned in Krasnosielce. Later on he learned in bes-hamidrash. But he also entered the movement of Enlightment and helped to found the Zionist Center. He worked for Zionism in the years 1915-1923, participated in the dramatic circle, in the management of the library and led cultural activities together with Yoske Levine. Yoske was chairman, and David Lipman, secretary.

David Lipman felt the ground burning underfeet in Poland, and in 1923 he emigrated to America. He married the late Eta, Mendel Goldman's daughter, from a distinguished family. Eta was an orphan, brought up by Seral'e Goldman.

The kindness of David became apparent, when we came to Israel. On our arrival we were sure of our future here, but meanwhile, until one is settled, one needs a loan of several hundred pounds, and on easy terms, to be paid off in easy rates, without heavy interest rate. It was a great boon you could appeal to the Erez-Israel Society of Vishogrod. This was constructive help, providing a basis for livelihood. It is well remembered that the Loans without-interest Fund of the Vishogrod organization in Israel was founded and managed by David Lipman, until 1955 together with Yoske Levine of blessed memory, and afterwards by himself, assisted by our distinguished friend Menahem Silbershtein.

We do know that David Lipman's painstaking work and devotion is being appreciated by our American members, and they keep helping and supporting our fund.

On this occasion it must be stressed: we may be proud of our activity in the field of loans on easy terms. A new immigrant receives honorably a loan that enables him to establish himself. When somebody finds it hard to meet the expenses of a child's marriage or of changing the apartment after years, or changing over from a slum to a decent apartment — he knowns where to apply, and gets his loan easily, without trouble and worry, and without interest.

Our loan fund is a tremendous humane achievement and being established, as it is, by David Lipman, and supported, by his initiative, by our Americans, we accompany him with our best wishes. Such a truly good man ought to live long, for his kind heart and his meticulousness are a source of help and consolation to people.

David Lipman is an honor to our little town, and we shall bestow honor upon him by holding him in high esteem.

Long live David Lipman!

NATAN DAICZ

The Silbershtein dynasty

There was a time when the treasurer (the gabbe) of the synagogue was one of the authorities, or a man — an authority, like the Rabbi, the ritual slaughterer, etc.

The treasurer was second after the Rabbi, he was one of the seven dignitaries of the town. He was the custodian of Jewishness, even hunted up the means involved in its upkeep. He attended to the maintenance of the religious officials: Rabbis, cantors and beadles; to the supplying of wheat money, candles, Kiddush and Havdoleh wine, bread for guests, alms for the poor. If it so happened that ten needy guests remained on Sabbath eve and they must be assigned families for their Sabbath meal, this was done by the treasurer. It was also his task to make the necessary repairs in the synagogue.

Naturally, it was a difficult job to be a treasurer, still more difficult, to be a disinterested one. Happy the little town that had a

PERSONAGES IN VISHOGROD

N. DAICZ

The Lipman family

R'Shmuel-Moshe Lipman of blessed memory was a distinguished man in his own right, a familiar with the Rabbis of Purisov and Sochaczew, with R'Shmuel of blessed memory and with R'Davidl Bornshtein of blessed memory. His family was the best one in Vishogrod. His sisters, Sara'l and Hana-Lea, were among the prominent women in Vishogrod. Sara'l owned the biggest dry-goods store in town; she managed a fine household, gave many alms and loans without interest to poor people. You could get from her clever advice, too. She was called affectionately Sara'l Toibele.

R'Shmuel-Moshe Lipman had merits of his own. He was known under the name R'Shmuel-Moshe Lipman, or Shmuel-Moshe Eisenhändler (which means a dealer in hardware); he had a hardware store. More than being at the store, he used to spend his time studying. The store was managed by David Lipman and his sister of blessed memory. R'Shmuel-Moshe was a great scholar and a cabbalist. He married in Ilove, was cantor and ritual slaughterer in Krasnosielce, in the Lomza gubernya. Before the First World War, 1913, he settled in Vishogrod.

As a small boy, I knew R'Shmuel-Moshe leading the morning prayers in the Bes-Hamidrach during the High Holidays. He was a handsome man, with a rounded beard, distinguished-looking. Always cheerful, a smile upon his face. He was also circumciser. When there was a circumcision in a poor man's family, he used to send money to him on the eve of it for the preparations. Unfortunately, he caught cold when he went, during a great freeze, to a village, to circumcise a child. A week later he died, on the 10th of January 1924, the 4th of Shvat 5694, at the age of 61.

R'Shmuel-Moshe ceased to be ritual slaughterer when he was 51 years old, for he translated the verse: "Al tochal mimenu na" as NA meaning 51 (by the numerical value of these letters). At this age he returned to Vishogrod.

His wife was a pious woman; hers was a fine household, as written in Pirkei Avos: Let your house be wide open and let the poor be your familiars. It was a house open to guests, alms giving and granting loans without interest to the poor. On every Sabbath and holiday there were guests at the table.

They had three children with them in Vishogrod: Sara, the late Lea, David (long live he), and Rahel, besides the married children outside Vishogrod. He had 9 children altogether. The eldest sons were ritual slaughterers.

Sara-Lea Tyk was a truly excellent houswife. She fulfilled for her husband the verse from Prov. 31/23: "Her husband is known in the gates, where he sitteth among the elders of the land." Her husband, R'Hayim Tyk of blessed memory, was a young man of great studying abilities, a genuine scholar. Every morning he spent learning the daily lesson in Gemara, in company with Yankel Taub at the bes-midrash. He possessed also secular education; he was a human being in the fullest sense of the expression. He busied himself with the needs of the community, was among the founders and active members of the "Mizrahi". He helped to found the "Yavne" school, where Hebrew was being taught in Hebrew exclusively. The basic idea was "learning and working", and it prepared youth for emigration to Israel. He was the president of the cooperative bank. As a matter of fact, he was an active party man, but he was like Aaron the Priest: peace-loving, striving for peace.

His wife, Sara-Lea, was a true helpmate. She did not interfere with his sacred business, she did her share in the upkeep of the family, working at the candy store, and lent a hand with everything. She became quite renowned after the catastrophe, when she was in the D.P. camp at Eschwege, in the kibbutz of the Poel-Mizrahi. She was called mamma by all the young people of the kibbutz; she used to try and persuade young couples into marriage. When my oldest son was circumcised, she stayed up all the night, helping prepare the "bris."

After she came to Israel, she worked all the time in her profession, until her last day. Once,

herring and bread, and Jews beamed looking forward to the attending to the religious command. We were united in a great secret and "crime" about to be committed (Heaven forbid!) against the Russian empire — to join another Jewish child to the Jewish people..

The child was circumcised with all the trimmings. The people enjoyed this bit of Jewishness, finished off with herring and whisky. There was great and true rejoicing.

The same day I went to Krasnodarsk, and those precious Jews went each his own way.

The manager found a lodging for my wife and son with a Jewish family where they spent three weeks, until the child recovered.

M. SILBERSHTEIN

Haim Joseph Holender of Blessed memory

Haim Joseph was born in Vishogrod on the 28th of April 1920 to his parents Gutman and Golda.

In his childhood Haim Joseph emigrated with his parents to America and there he spent his life, learned, studied, acquired high education, and was preparing for a normal happy civilian life.

When the Second World War broke out, Haim Joseph enlisted in the U.S. Army, and went to fight the Nazi vandals, more as a Jew than as an American. According to a pronounced Jewish upbringing in the spirit of national pride, Haim Joseph, the young, beautiful, blooming, strong and brave young man wanted to do his share towards the victory over the murderers of the Jewish people.

Haim Joseph was on the most dangerous war-fronts where the Americans were active, to hasten the bloody march to victory.

On the 20th of October 1944, a few months before victory came, Haim Joseph, the son of Gutman and Golda Holender, fel in the battle of Balches-France.

In him another Nazi victim from Vishogrod was added. We will remember the sacrifice of his young life together with the other martyrs.

In 1953 we named our Loans Bank in Israel after him together with the name of Shmuel Buk of blessed memory.

As is well-known, our Golda Holender, Haim Joseph's mother, donated a considerable sum to our Loans Bank during her visit in Israel in 1953 and thus enhanced the Bank's importance. She also activated other Vishogrod people in America to interest themselves in the Bank with money and donations; and all this to spread Haim Joseph's name.

Haim Joseph Holender

Also in the Bar-Ilan University in Ramat-Gan there is a picture of Haim Joseph, in acknowledgment of his mother's activity and donation.

Blessed be His memory

with its stabs, making us weep. We did not know which hurt more: the hunger or the cold.

At resttime we licked the snow to still a little our hunger and thirst.

We were concentrated in miserable shacks that were not heated, in some deserted shack camp.

On the 3rd of May 1945 there came many S.S. men, surrounded the shacks, locked the doors and shuttered the windows with barbed wire. We were trapped, caught.

In the evening the doors opened suddenly, and the Germans appeared. They were very, very quiet. All of a sudden their tyrannic boisterousness had disappeared. They moved about humble and trembling. Their clothes were neglected and there wore a wretched look.

They brought us a large kettle of coffee, but had forgotten to bring a ladle and cups. Out of shock and dismay they had forgotten them in the kitchen.

On the 4th of May 1945 we saw no guards at the gate; the camp was not being garded any longer. We felt that an important change had happened. In spite of it we remained apathetic with blurred mind and in stupor of senses. We had no strengh or energy left. We were lying in a heap, our eyes looking nowhere. Even the will to live had deserted us.

The day before the Germans came and took away our clothes, the remains of it. We were left, the majority of us, half-naked. We stood up, and the feeling of nakedness stirnes our activity anew. We were irritated, like one is who wants to rise, has to rise, has no clothes — and how can he stand up !

This irritation was a good sign for us. I had been with an old winter overcoat. I collected the last of my strength, ripped out the lining and put on the latter like a dress.

On the 5th May 1945 we waked hearing noise and rattling. We looked through the windows and saw Russian tanks approaching.

A few minutes later Soviet soldiers opened the shacks and one of them announced :

You are free !

EZRA HOLLENDER

The manager of the Moscow synagogue from Vishogrod

SANCTIFICATION OF THE HOLY NAME IN MOSCOW (an episode)

In March 1941 I went from Siberia — Novosibirsk — to Krasnodar. With me went my wife, our three-month-old son, and two brothers of my wife. In Moscow we three men went to have a look at the city, and my wife and child remained at the railway station outside town. We asked for the Great Synagogue, and a Jew presented himself, who was willing to show it to us. Walking with us he spoke about its beauty. I say to him, that even before seeing it, I am sure it is not so beautiful as our synagogue. Asks he: — Where are you from, to be so proud of your synagogue? When I told him I am from Vishogrod, he was beside himself, he was quite stunned.

— I am from Vishogrod, he said with a singular warmth, I'm Moshe H'miels brother, and I'm the manager of the Moscow synagogue.

I already had told him who I am. It appeared that he was well acquainted with my grandmother Royze Yanushev of blessed memory. In the course of our conversation, on hearing I was there with wife and baby, asks he:

— How old is the baby? Who circumcised it? Upon hearing he was three months old and as yet uncircumcised, he was entirely shocked.

— How can it be, a native of Vishogrod, and uncircumcised? An unheard-of thing!

He suggested to circumcise the child at once.

And already we were back at the railway station, to talk over his suggestion with my wife. He came later in a cab, together with another Jew, took us with him, and we were off. We came to the Synagogue; the rabbi and a circumciser were already waiting for us, and some other Jews. A meal had been prepared, whisky and

implored her, he kissed her and begged her to stay alive. He would do anything. I saw it from my window.

The next day he went and took the sister out of the crematory completely naked. She had been undressed and was in line for the furnace. Compelled by his love, this fiend endangered himself and pulled her out from there.

And here is the tale related by the girl herself: Wunsch went up to the stoker who put the people into the gas chamber, and before he closed the door, stopped him and said to him, let out this woman. The order was given in a commanding tone, so that the man did not know what to do, and let her out; but as she was naked, they told her to sit down, and she, the sister who told the tale, went to fetch her clothes. Meanwhile the executioner recovered his self-possession and refused to obey the order. There was a commotion, the two S.S. were seen in hot discussion. They sought a riot had broken out and informed the commander's office. Mengele appeared at the head of armed men, to quench the riot. When he learned what had happened, he asked Wunsch: — Why did you do it? He answered:

That's my wife and this is her sister!

Mengele was silent, took his men and went back. Before he went, he told her to come with him.

In his office he told her to relate the whole truth, and not to lie. She said to him:

— It's not him who wanted to save her, but me, I'm guilty, for I told him, if he would not pull her out, I would go and be burned. So he pulled her out.

Mengele did not speak — so she related — showed no reaction, he stood stock-still and looked as if surprised all the time she was speaking. But when she ended her tale, he stood still a moment, and suddenly rushed upon her, seized her hair with one hand, showered upon her with the other hand terrible blows, again without any change of expression in his face. Then he stopped, stood a moment, and shouted:

— You damned Jewess, out with you, and double quick!

Jewish Revolt in Birkenau — Auschwitz

In July 1944 the furnaces in Birkenau were liquidated. First No. 1 was pulled down and No. 2; after a few days No. 3, too. There remained only No. 4, and it was very active. During 24 hours, day and night, it burned Jews, hundreds, thousands and more of them.

In September the rumors grew stronger, that had been abroad for some time already, American planes were nearing. There were some who had seen them flying every now and then. The crematory crew was by now more at liberty and mingling with the Germans and the spirit of revolt arose in them. They were also physically rather fit, as they got not too bad food. They felt strong enough, and they decided to revolt.

The Jewish women who worked at sorting out ammunition, hearing of it, brought them arms and ammunition. The objective was to join the Americans from inside, to blow up the crematory, to save by means of it the remaining Jews destined to be burned, and to make hard for the Germans the work of mass liquidation.

And the planes appeared, in fact.

On the eve of the transportation day and "the changing of the guard", the Jews blew up the crematory, broke through the fence and swept across to escape. But somebody seemed to have informed against them, and when the planes went away, they found themselves surrounded by Germans. They were caught some distance from the crematory and shot dead. Among those shot were Goldfarb and Moshe Leib Diamant (I do not remember Goldfarb's private name).

This killing was executed by Mengele, with his own hands.

At night, when the "disturbance" had died down, Mengele appeared in the women's camp and began to examine us, to investigate and to ask, what was going on in the camp.

When he entered our room, we were lying in our beds, I, Dr. Rosa and Dr. Bimko. He ordered us to rise and to remain standing. We stood up, half-naked and were standing. We waited for a long time, and Mengele did not come back. We were standing so till 4 o'clock in the morning.

The 16th January 1945 all women in the camp were assembled, put into ranks and ordered to follow the German conductors.

We were several thousands. We were led like cattle. We walked eight days from Brzezinki to Leslau in Germany. The frost chilled the last of the blood in our veins and hurt our bodies

she arranged Seders in our block, where she was at night. During my stay there the Seder was celebrated twice, and those two times I was only eye witness. Everything was prepared by Edith with a heavenly zeal and under danger which is inimaginable nowadays. She was ready to pay with her life for saving anybody. And for Jews she was doing more than the humanly possible.

So did Cilly, too, the other just one, also a Slovakian. These two women stirred in all the spirit of hope and faith, silently, by being there, they encouraged people to live. Edith saved my life.

I escaped at once back to my block as Edith had ordered. As nobody had registered my number, nobody paid attention to me. Edith hushed up everything and the matter was forgotten.

At the beginning of 1944 we were sent to Brzezinki. It was a place affiliated to Auschwitz and all the hellish functions of this town. There were four large furnaces, in them people were burned after being killed in gas chambers. Two were in Birkenau, one in the field between Birkenau and Brzezinki, and another one, the fourth, in Brzezinki.

How the Jews were burned

To my great sorrow I was destined to see with my own eyes the whole process of burning.

When the martyred Jews were brought over from their places, Dr. Mengele together with Dr. Ruder used to appear to see the "import". Dr. Mengele did not utter a single syllable. He never made a remark, never gave an order or rebuked anybody. He walked about among the people, looked at each of them, mentally taking their picture. He was silent, and afterwards gave orders to Dr. Ruder, written and oral.

I used to observe his face. It seems to me the man was over-complicated, towards others and within himself. Sometimes a foolish smile of self-satisfaction appeared on his face when he saw a Jew dying.

Sometimes Dr. Mengele turned his eyes away disgustedly from a half-dead body, frowned and passed quickly, as if deliberating:

— What shall I do, speed up his dying or enjoy its prolonged lingering and prolong it with the help of my medical science?

On a day Mengele appeared in the camp, all inhabitants were forbidden to leave the blocks. People got scared when news got round of his arrival. Nobody was told this, but always a curfew was imposed in all the area, and all knew then death was stalking about in the camp.

Never will the survivors forget the days of ghastly ceremonial those idiots arranged for their teacher and master-murderer. I shall never forget my meetings with them together with Dr. Mengele.

When one speaks of Mengele as a physician, as engaged in a scientific employment, one might come to suppose, that here was a scientist, who for the sake of progress sacrificed the man, or that he availed himself of the given opportunity for humanity's sake. But we saw he was not engaged in scientific research, for no notes were taken about his "experiments".

It is doubtful whether Mengele was a physician at all. This remains to be looked into. It is to be doubted if he was sane. It seems to me he was an unhappy man who tried to forget his unhappiness in atrocities, and in the sufferings of his fellow-men he drowned his own pains and sufferings.

Another trait to Mengele's image:

In the Brzezinki camp the commander was a S.S. man, most cruel, named Wunsch. He had a mistress, a most beautiful Jewish girl, brunette, with raven-black locks, burning eyes, and shapely like a statue. As soon as she appeared, the savage was calmed down and we could do as we desired. We did not work then, we did not do anything, and he did not, too. He was like wax in her hands.

She used to say: — When I am here with Wunsch, you may rest yourself; but when Mengele appears, try and work double, and try not to see him.

She heard that a transport from Budapest had arrived, and her sister was in it. The transports passed through our camp. We were the last ones who had a look at them. She was affected very much realizing her sister would be burned, and she would rest with the Gentile. She jumped up and told Wunsch that if he would not save her sister, she herself would follow her. And she began running towards the train as if aiming to join the death convoy. He was afraid, run after her and promised her to fulfil her request. I saw when she ran like one mad, and also afterwards, when he brought her back. He

the door and asked for that nurse of the name of Berliner. When they pointed to me, he shouted:

— What did you do to this nurse? How dare you ?

He showered heavy blows on all the workers in the bathhouse who dared to shave my head and all the time he shouted: — Who gave the order to shave her?

He took me and brought me to block 27 which served as transitional hospital for one night.

It was a brick room 25.30 m long, its small windows 20 x 25 cm. It was 10 m wide and was divided into two by a "stove", which was nothing more than a concrete ditch; it was stoked at one end, and at the other the smoke was passing and "warming" the block.

There were no arrangements in it suggesting its use for medical purposes, except a table at the entrance, used for dressings. The patients lay on concrete bunks running alongside the walls. They were in triple tiers. In the bottom tier lay the "Muslims", that is the men reduced to skeletons, who had no strength left to go up higher. They were lying in fives on one bunk. On the whole there were about 600 men placed on 120 bunks.

We were received at the entrance by the woman appointed to in charge of the block, Bertha Unger, a kind-hearted Slovakian from Chomna in Slovakia. She tried to help us as far as possible and will remain remembered by us as one of the righteous of the Gentiles.

I worked there for three months, made injections, made dressings, made the beds for people, looked after them, together with the others, with true dvotion to our fellow-men. And our hearts ached because we knew all our care was for 24 hours, and after that they would be sent, most of them, to their death.

The arrangement was known: If somebody fell ill and did not report to work, he was taken at once to block 27. On the next day giant Dr. Ruder appeared, looked at the faces of the hospitalized and determined who would remain and who would go to the block 25 of ill fame, whence people would be taken directly to the gas furnaces.

Day after day death took its toll of precious, guiltless people; Dr. Ruder, the ambassador of death and its satanic messenger, officiating devotedly and tirelessly to Moloch.

Now Dr. Mengele began to appear among the physicians, together with Dr. Ruder, to supervise our work. This human monster I was seeing for days on end and he keeps haunting my nightmares till now.

Dr. Mengele was a handsome man, broad-shouldered and tall, with dark blonde hair and very beautiful smiling eyes. Nobody would ever catch him angry or enraged.

Dr. Ruder was in charge of the women's camp with Dr. Anna, a Slovakian Jewess, as assistent; Dr. Mengele was the chief physician of the whole camp, with innumerable helpers. Sometimes it looked as if those monsters were self-appointed physicians without any professional qualifications. But from their talk it became clear that they were real physicians, even good ones. Till now I am not able to understand how a man studies medicine for so many years and appliets his knowledge to being cruel to men.

Once Dr. Mengele and Dr. Ruder entered my block quietly, as if playing at a genuine hospital call. They approached my table very closely and looked around. My heart jumped madly. I was dressing wounds of the patients. Dr. Mengele took down my number and said:

— Tomorrow at the roll-call you'll report to me.

I reported to him the next day and he sent me to the registry. He told me to go there at once, to report to the person in charge and to say I had been sent by him.

In the office there was a Slovakian Jewess named Edith. On hearing Mengele sent me, she went simply into hysterics: — Away with you! Don't remain here a single moment! Don't say anybody you were here. I'll fix it so you won't suffer. Don't be afraid.

She knew for what purpose I had been sent there, and this horrified her. The same day Dr. Mengele performed his experiments in sterilization of women.

She was a true Jewish woman, religious and observant. She never was without a head-cover, lighted Sabbath candles on each Sabbath eve. All the time she was in the camp she never ate meat and subsisted on bread and tea. She kept all fasts of the Jewish religion. She knew their dates and kept them over-strictly. On Passover

who tried to flee and escape the Nazi murderers. Most of them were caught, brought into camp and hanged, before the eyes of all, to put fear into our hearts.

On the 18th of January 1945 the camp was evacuated, and we were driven to Gleiwitz. On the way 50% of the prisoners were shot dead, after they had survived the years in camp. Zecharia Roch met a violent death. Yosua Lichtenshtein tried tu run away, and was shot.

From Gleiwitz Hershl Naiman and I were taken to Buchenwald, into Grauwinkel camp. This was a horrible concentration camp. We slept in airless underground bunkers, without drinkwater. At four o'clock in the morning we got up for roll-call.

★

Hershel Naiman and I were freed in Theresienstadt in Tchekia. On the 20th of May 1945, we came to Warsaw, on the 22th — to Vishogrod. We found there Yoske Levin and his wife Marysia, the late Yitzhak Pasterniak, Ephraim Buchner, Israel Shvarzbart.

I married my present wife, established a new family.

The little town was empty without the Jews. In the morning I used to go to the foundations of the destroyed synagogue, prayed, and had a good spell of weeping. Each other day I used to go to the destroyed cemetery — there was no trace left of it, there was a coppice — asked forgiveness of the souls of our martyrs, recited Kaddish, and my wife said Amen.

After 5 months we left Vishogrod for ever, and went to Germany. We were there some time, and then we went home, to Israel, to the Jewish State, to stay here. We arrived in Israel on the 11th of May 1949.

GOLDA SALCBERG

With Mengele

I left for Birkenau on the 11th of December 1942, together with my husband, my brother-in-law and some acquaintances from Vishogrod, Hirsh Lipsker and his two children, the Taub family, and others, whom I knew as Vishogrod residents without knowing their names.

After we had arrived and were still standing together, I wearing my white nurse's apron, suddenly I heard calls: Berliner, Berliner. I looked in the direction of the call and saw Hirsh Lipsker standing with a S.S. man, a clumsy giant, whose name was Dr. Ruder. I did not know what to do. Hirsh said to him: That's her! He introduced me as his sister and as a medical nurse. He explained to me that he heard they looked for a nurse and he told them I was his sister, in order to enable me to leave the column. He had some sad premonitions and he said:

— You will now be important and in demand. Please, don't forget what I did and help my wife and children.

I promised him.

Unfortunately, I did not fulfil my promise. The same day all of them, the people of my transport, were sent to the gas chambers.

I was left alone and solitary in the Birkenau camp. We spent the night in the bathhouse, and in the morning we were taken out to the showers. They shaved us and placed us on benches and showered us with cold water; afterwards they kept us under steam. Whoever was not able to bear it, fell down and did not rise any more.

They took our clothes and gave us a striped blue blouse only and a shirt. This was the uniform of the camp. And I was given shoes, both of them left ones.

Thus we were sitting from Saturday till Sunday without food. At noon they gave us a tumblerful of soup, 200 gr bread, 20 gr margarine, 20 gr sausage. We were confused. We did'nt know whether to eat it up or to leave a reserve to still the hunger later on. We did know we would suffer more hunger.

That giant S.S. man Dr. Ruder appeared at

brothers, were gassed and burned in Birkenau. May the Lord revenge their blood. May their memory live in eternity.

The Hell

We were picked, 600 able-bodied men; we were told to take off our clothes, and they sheared us from head to feet, 10 men at one time, all hidden spots of the body, tearing pieces of flesh in the process. We were given each a pair of trousers, a shirt, a coat. He were taken to sleep in a horse stable, 6 men in one stall; it was freezing cold. We were so tired, we managed to sleep. In the morning the numbers were tattooed on our arms. Mine was 83059. In the middle of the week we were given other clothes, striped ones. A transport of 30 men went to Bona. We were kept in a 3-week quarantine.

There was money found with me and with my brothers. They kept asking for more money and jewelery, which we did not have.

On Sunday the 18th of January, in the morning all our bloc, 200 men, were ordered out. My brothers and I were ordered to make penal exercises — running, falling down, knee-bending, for an hour. Afterwards we were taken to the bloc. They put all people in and put in a gallows. I and my brother were stood against the wall. The elder of the bloc said: Now the Daicz brothers will be hanged. You, the eldest dog — he said to me — shall hang first. I was ordered to take off the shoes and mount the hanging stool. I said the Confession prayer. They bound my hands behind me, I gave a last look at my brothers and my friends, and called out loudly Sh'ma Israel. The rope was put, not around my neck, but my hands. The stool was pushed away. I was hanging for 15 minutes, suffering tortures worse than death. The bloc elder asked me every now and then where I had hidden the jewelery. After 15 minutes my hands were freed, and he said that he was sure now the Daicz brothers had no more money. He shouted, all prisoners with whom money should be found, would be executed in this way.

★

After 3 weeks in quarantine, I was transported in a labor camp. We worked on hard jobs. Each day the "reserve" of 150-200 men were sent to the gas chambers.

Up to June 1943 my three brothers were destroyed, among the others. A small number of Vishogrod men was left; the rest had died of hunger and overwork.

In June 1943, by a miraculous stroke of luck, I was detached to the shoemakers' shop. That meant sufficient food, and even taking some for the hungry in camp. At that time I became aware that all the women of our transport had been destroyed on the 6th Tevet 1942; not a single woman had escaped. All the people who had been taken in reserve had been destroyed, so I had no relations left. I was in utter despair. I was together with Hershel Naiman. We comforted each other, we must live to see the fall of Nazism, and take revenge.

Yet another thing that kept us up was our religious life. When somebody's relative's death anniversary came round, Kaddish was recited. In High Holidays season we organized prayer congregations in the wash-room. We prayed in the morning before work. A men named Radzik, an electrician, who had a shed at his disposal, had a pair of phylacteries. We hurried there every now and then, put on the phylacteries and said Sh'ma Israel.

Before Passover 1944 we began to take counsel about mazzos and holding Seder. I had some connections with the kapu of the kitchen: I obtained some flour. I spoke with Ephraim Buchner (from Vishogrod, now in America), who was servant and cook of the workleader at the Commander's post. I gave him instructions, and he baked mazzos, under risk of life, and thus 200 Jews were able to fulfil the religious commandment.

We held Seder in the Bona-Auschwitz camp in the year of 1944. We demonstrated and proved that we could be crushed in body, but not in spirit, and on the threshold of the crematory we did not lose faith in The Lord Blessed be He. I am thankful, too, to the elder of the bloc, Bernard Strauss, a Jew from Tchekia, who allowed to hold the Seder in his bloc No. 60. I celebrated the Seder with tears and a bleeding heart; I prayed "This year slaves, next year free men" "This years slaves, next year in the Land of Israel." I think it a great merit to me, to my family and the town of Vishogrod, that Ephraim Buchner and the present writer were the initiators of this Seder.

★

At the end of 1944 many were executed

taken away, and nobody knows till this day were their bones lie. 50 other Jews were driven to the Vistula, put on rafts, beaten up terribly, part of them thrown into the water, part driven to Warsaw.

Jewishness in the Ghetto

In spite of all the persecutions, Jews in the ghetto preserved their Jewishness. There were several prayer congregations. I put set up a minyan in David Meir's storeroom. We put there the Tora scroll from Ze'irei Agudas Israel. Every now and then Jews were caught praying, were driven out into the street, and made fun of and put to shame. But we did not desist, we prayed in congregation each Sabbat and holiday. On Yom-Kippur there was a great minyan in the yard of Meilech, where Kohn had his sugar magazine. Avraham Yizraelovitz the cantor said the Kol Nidrei and Mussaf; Neila — Meir Shochet; morning prayer — the present writer.

★

On Thursday Parashat Vayetze all people from the Belsk camp were brought. On Friday it was already known that on Sabbat all would be deported from Vishogrod. At midnight a guard drew up at the ghetto. People started wailing, crying, saying good-bye to each other.

On Sabbat p. Vayetze all were driven to the market place. 600 Jews were sent to Czerwinsk on farmers' carts; 1200 persons were herded on trucks. They were beaten, the knapsacks were cut off. A great part of them were left without anything, emptyhanded. In the early afternoon we arrived in Nowy Dwor ghetto, broken, humiliated. We were crammed into the small ghetto, 3-4 families in one room. We slept on the hard floor. A committee of three was appointed: Leizer Rotbart, Yoel Lipa Kroy, Yoel Bohm. People were registered, got ration cards. The rations were very small. A soup kitchen was organized to distribute a little soup. A Vishogrod Jew, Hershel Fuks, was cook; he is living now in Israel.

Owing to overcrowding, filth and bad food an epidemic of typhoid broke out. Several hundred Vishogrod Jews died of typhoid in the ghetto of Nowy Dwor.

Life was very hard. We sold our last belongings to keep living. Each day 300 hundred Jews were driven to the river port to work. Overseers were war invalids. They shouted Jews were responsible for the war and for their having become invalids. They took revenge on us, beating and killing. We were compelled to roll the barbed wire rolls like a ball. Blood streamed like from a fountain. Men came home from work completely incapacitated. It was forced labor, unpaid.

Jews smuggled for a livelihood. Whoever was caught, was hanged. Once 7 Jews were hanged, among them a son of Wolf Levin's, a 16-year old boy. They were left hanging in the ghetto for 24 hours. All Jews were obliged to be present at the execution and to look at it. There were many such executions.

★

Jews created congregations and prayed under danger of life. There was one minyan at the Lanziner Rabbi's of blessed memory; another one at the ritual slaughterer's of Zakrocim. In the little ghetto there was a minyan at Shimshon Silberboim's, Avraham Grzywacz had a shophar, and on New Year he went from minyan to minyan to blow it.

Before Passover the Rabbi ordered baking mazzos of the dark flour we received. I and Avraham Grzywacz showed them how to bake the mazzos in the kitchen.

After Passover people were deported to the camps. An order was issued to hand over money and rings. Should something be found with anybody, he would be shot.

In the month of November 1942 all Jews from Czerwinsk ghetto were brought over. 20-30 persons were herded in one room. They started sending transports to Auschwitz. On a certain day 40 persons were wanted to fill up the quota; militia arrived and seized forty. Eleven of them succeeded in getting away. The remaining 29 were taken to a certain place to work. After work, they were ordered to dig a ditch, they were butchered and buried half-alive. Two men from Vishogrod were among them: Shlomo Buchner and Moshe Puterman. At night, when the eleven returned to the ghetto, there was a great tumult there.

★

On the 12th of December 1942 the last transport was sent to Auschwitz, in the morning. In the afternoon, the 6th of Tevet, our nearest and dearest, fathers, mothers, wives, children, sisters,

to take off their hat to every German. Part of the youth escaped to Russia. The rich fled to Warsaw. All businesses were liquidated. Workmen still had something to do. People sold household goods to buy food. Goods were expensive: They had to be smuggled from Warsaw, and therefore the prices rose. Two farm laborers from Grutkowa informed the commissar they had paid fifty marks for a pair of boots, and four men were arrested: Moshe Lipski, Ya'acov Shtern, Shimon Zayonc and his son Asher. They were held in priosn in Plock, until all the Jews of the district were deported, it was made "judenrein". Then they went together with me and another 39 Jews to Auschwitz.

The last session with our Rabbi

Soon after Sukkot 1939 there arrived money from America for needy people. The Rabbi R'-Naphtali Spivak of blessed memory called a meeting: R' David Hirsh Lubin of blessed memory, R'Pinhas Gorbarz, Avraham Grywacz, A'ron Zelig Holender, Israel Gedalia Daicz, Moshe Lipski, Yoshua Sokolov, Pinhas Kostas, Meilech Gemach, Baruch Mordechai Skszydlo, Tovia Goldman, Faivel Meir Lichtenshtein, Yasichek Diamand, Natan Leib Daicz.

The Rabbi of blessed memory said: Brothers Jews, we are in a time of dire stress. We shall be able to ease our situation somewhat only if we help each other without any haughtiness. When two small points are at the same height, like this "it is: God's name; when two small points are one above the other, like this: then — God forbid! — it means sof posuk, the end has come."

These words had their influence upon our town. We may be proud — the Vishogrod people have followed his words.

The first Jewish Council (Judenrat) was asked to put up a list of people to be sent to Belsk. They did not do it. Thereupon the prominent Jews in town and part of the Judenrat were taken. The Gestapo demanded a list of 200 Jews to be deported to Slopie Nowa.

The destruction of our ornate synagogue

At Hanukka time Jews were driven into the synagogue. The Gestapo beat with whips and rifle butts and compelled Jews to pull down the beautiful Eastern Wall and all wooden benches. The Gentiles got this wood to use as fuel.

Till Passover the whole synagogue was pulled down, to its foundations. The source was closed up.

On the 8th of May 1940 all the houses below the castlehill were destroyed, from Reuben Haim Lebenzki's to Meir Yente's. Afterwards all Jewish houses in Shoemakers' street were pulled down, from the butchers' shops to Avraham Stoliarz', on both sides of the street. Then the old cemetery was desecrated, the tombstones broken, the place levelled, and the bones thrown into the Vistula. By means of a big bribe to the overseers the bones could be gathered and buried at the new cemetery.

The 9th of Av 1940 the Belsk camp was established. 120 Vishogroders were there, until the camp was liquidated.

On the 6th of March 1941 700 Jews were deported to Slopie Nowa, and an open ghetto was established: from the market place by Kobilinsky monastery street from the left hand; from the Plock street to Yasieczek's and the place of R'Binyamin, with Moshe Hmiel's house from behind.

On the 9th of Av 1941 the ghetto was closed up, fenced in with barbed wire, and an order was issued, whoever would be caught outside the ghetto without a permit would be shot. 3-4 families were herded in one room. Life became hell.

In summer 1941 groups of one hundred people were taken out to rid them of lice. The people were driven to the electricity plant of Wita. There was a water tank, 100 m. farther there was a building. The Germans beat them terribly. And they were compelled to take their clothes off, men and women together, and run stark naked those 100 m. The Polish inhabitants of the neighborhood peeked and looked. So we were humiliated. Such was Nazi culture. A physician had been brought over from Plock to direct the delousing. On the third day Yitzhak Bohl, the chairman of the Judenrat, managed to bribe the physician with a big sum to annihilate this decree.

In August 1941, many refugees returned to Vishogrod from Warsaw and from Slopie Nowa.

On a beautiful morning people were driven out in the street. 120 were loaded on 3 tracks,

NATHAN DAICZ

From the diary

On Friday the 1st of September 1939, at 6 o'clock in the morning, the Nazis started bombing the Western parts of Poland. We were then in the orchard, 10 km from Vishogrod. We reported immediately in Vishogrod, to enlist in the army, in order to fight the Nazis. We were four brothers: Nathan-Leib, Yitzhak-Ya'acov, Shmuel, Michal. On Friday nothing happened in our town. We were busy gluing papers strips over cracks to prevent gas seeping. (They did use gas, but, to our sorrow, to kill 6 million Jewish martyrs.)

On Sunday, the 3rd of September, Vishogrod was bombed for the first time. Bombs fell into the Vistula, opposite the firemen's hall. Panic broke out, and 60-70% of the Jews fled from town.

Monday the 4th of September 1939: All the authorities fled away and the town was left in anarchy. The vice-mayor Leibish Gemach together with the firemen put up a militia force to keep order.

Sabbat, the 9th of September 1939 — another heavy bombardment, and Vishogrod was occupied. The houses from Kaminski's up to Mendel Firsht's were bombed. The first victims were Menashe Grosdorf's son, Hershl Lisser, Baruch Mordechai Kobelniker, Puterman, and the son of Yoshua Plum's. At the termination of Sabbat the German murderers fulfilled the Scripture of the Ki Tavo'u Section: "Thy ox is slain before thine eyes and thou shall not eat thereof. Thy ass is taken away from thee and shall not be returned to thee. Thy sons and daughters are given to thy foe into slavery for scorn and derision and there is no savior. A shameless people is upon thee that will not respect the old and will not have mercy upon children." All the evil and distress unmentioned in the Book befell us, to our great sorrow. We were like slaves. We spent our strength to the utmost, just to survive. (Later, we were driven afoot to the crematory, to be gassed and burned.)

I and my family, my father and two sons and a daughter, my uncle Zacaria Natan with his family, my brother Yitzhak Ya'acov with his wife, and Shmuel Moshe, and Leibl Kopenhagen, all of us spent the first weeks of the war in the village Stare Wody near Mlodziszyn. We were there till Tuesday after New Year. Two days before Atonement Day we came to Vishogrod. I took at once the Tora scroll of Zeirei Agudas Israel to my house. We read from it all the time we were in the ghetto. We were soon taken to all kinds of filthy work, accompanied by blows. We also worked repairing the bridge.

★

On Yom Kippur part of us prayed in private homes, part in the synagogue. Amidst the prayer at the synagogue, the Gestapo came, drove people out to work and beat them to death.

The day after Yom Kippur a goose disappeared at neighbor Shpitulski's, the manager of the landing pier. Police came and took ten Jews to shoot them: 1. Raphael Mordechai Dziedzic; 2. his son; 3. the present writer; 4. Yitzhak Ya'acov Daicz; 5. Michal Daicz; 6. Saul Rosenfeld; 7. Moshe Meilech Rosenfeld; 8. Nachman Daicz; 9. Tovia Rosenfeld. I do not remember who was the tenth man. It was a miracle the goose was found on the Vistula, and the Jews escaped death.

Sukkot — part of the Jews erected a sukka, but they had to be guarded, like in the days of the Spanish inquisition.

When the Germans occupied the village Sladow eight Jews were found in a cellar: 1. Mates Sheinblum; 2. Pinhas Sheinblum; 3. Wolf Zlotnik; 4. Moshe Mendel Shlosberg; 5. Yosel Holender; 6. A'ron Hosman and his two children. They were shot. Pinhas Sheinblum was lying wounded among the dead for some hours. Then he felt he was alive. At night he came to Vishogrod and told the tale.

Hol-Hamoëd of Sukkot all stores were plundered, and the goods were requisitioned. After Sukkot Mendel Firsht was arrested and deported to Dachau. Some time later the Germans brought a box with his ashes. They asked several hundred marks for it of the family. It was buried at the cemetery.

Jews were compelled to wear a yellow patch,

from Birkenau, and we did not know where we were going.

Before the departure Shaya Lichtenshtein suggested that we should have ready civilian clothing, and escape during the transport. Towards morning I had a pair of trousers and a jacket. I was always light on foot.

On the way they allowed us to rest in a brick factory. We saw this was the time to run away.

When we were out of the brick factory, it was entirely dark. According to our understanding, we were to wait until the whole transport had passed, and then we would meet and go together, and see what we should do later.

We passed a small bridge over which went the highway, and under it went a way for horse carriages. I jumped off and hid under this bridge. Shaya was a bit late; when he jumped off, he was seen and shot.

For two hours I remained lying alone under the bridge. When the night became very dark, I entered a coal-shed and remained all the night. Before morning I started on my way back to Auschwitz, because the Russians were about to arrive there, and Germans were not there any longer.

After a day's walk in the snow, over fields in a strange country-side, I came upon a village. I knocked at the nearest hut. A woman came out; I asked her to let me stay overnight. She was afraid, her son was a German soldier; but when I showed her a good lady wristwatch, she agreed.

I slept in a cellar; she had given me to eat; I slept soundly. About 10 o'clock in the evening the son, the soldier, entered the cellar. He had lost a hand and an eye. He had quite a friendly chat with me; he thought me a Pole. I told him I was from Cracow, so he advised me to go by way of Katowitz — Sosnoviec "home" to Cracow.

It was a very difficult road. In Dombrowa Gornicza was the war-front, so I was obliged to run back. On the way I was caught to dig ditches; I run away again. I spent the nights in ruins, and one night — in a toilet. The Gestapo again, blows, trouble, until finally I came to Rybnik.

The Russian army was there already close to the town. There were still some families there, so I hid with them and waited for the Russians to come. Unfortunately, they stayed for months outside the town. I started working in the coal-mines.

After 4 weeks I was sent, together with 15 other workers, to a factory.

Only 6 weeks later Russians came in, and I was freed.

With my liberation, deep worries started: Where shall I go? Who has been left to me? Where should I make my home?

I went to Katowitz, Warsaw, Sochaczow. There I met a Gentile from Malewicz, one Yankowski, who had worked in the shoeshop of Yontze Levine. He told me my sister was in Vishogrod, and Yoske Levine was there, too.

I rode all night and came home. A home of danger and ruins.

On the Vistula shore — like in old times. There are ferrymen, ferryboats. I boarded the ferry of our neighbor Wladarczyk and went over to Vishogrod.

My sister and Yoske were already waiting for me.

---

1 lived to come to Israel by way of Cyprus, under troubles, but to the country. And here EZEL, and then ZAHAL. And I had become a free Jew.

the danger he was running into and told me to go into the fields.

This was about October 1942. It was very cold during the nights; I used to come at night-time to sleep in the cowshed, and at daytime I was rambling through the fields. I was fed up with this. I went to the farmer and asked him to sell me some victuals, and I would leave the village. I bought some sugar and meat and flour, and went to Nowy Dwor, to the ghetto.

With 40 kg. on my back I walked through the whole night. About three o'clock in the morning I was in the ghetto.

There I found my little brother, my grandmother, my aunts and uncles. They received me like an angel descended from heaven. I gave them one half, and the other one I sold in the ghetto. Jews were grateful to me, and I had some earnings.

Thus I became a smuggler of the ghetto.

After two days in the ghetto I was away again, back to the village; rested myself, bought food, and back again to the ghetto. This time I was caught, together with other Jews from the ghetto, and pressed into forced labor. The Germans required 400 men, the Jewish Council had only 350, so they arranged a raid, and I was trapped.

Each Vishogrod man knows what happened. It was hard work, without food, accompanied with murders. People fell down dead from the Gestapo blows. This happened to one of the Buchner family. Not everybody was able to stand it. Many died, others were shot.

When we were back in the ghetto, I soon slipped away to the village. I had met again Wolf Karp, my "old partner", and we went both. At midnight we left the ghetto, and in the morning we were in the village, with my landlord Wolski.

He was afraid to sell us food. We made the round of other Gentilets whom I knew. We bought goods, wrapped them, and at night set out on our long walk. At 4 o'clock we were already in the ghetto.

So we went smuggling twice a week. We took with us two more fellows, and did quite extensive business.

We were caught once by the Gestapo. It's a mercy we heard them approaching, so we threw everything away, and were caught empty-handed.

First they beat us within an in inch of our lives, then they put us into a cellar full of water, and kept us in the cold water until noon. Only then they handed us over to the Jewish police in the ghetto, and these put us into prison for a day. When we were let out, we were away, Wolf and me, the same night, to the village. The two other men were too afraid. When we came back, they were not there any more. They had been sent to Auschwitz.

We continued smuggling. Now across the frozen river Narew, through Modlin and Zakrocin.

Once we were told that just that day a "transport" would be sent. So we got up at night — and away. Across dense watches of the S.S. and S.D. Germans we tore and over the ice on the river. We lay low for a time, and took up smuggling again.

The last time we came back to the ghetto, we found there scarcely anybody of our relatives. Also not my little brother, Yankale. Only my cousin, David the policeman, was still there. He told us in the morning the ghetto would be "cleaned up". I took counsel with Wolf Karp what we should do. Says he, why shall we be left alone here without Jews, better let us go with the transport.

Two days later we were deported. This was the last transport.

The drive in the chockful cars we shall not forget. We made up our mind to jump out and to escape.

We were standing already on the steps, ready to jump off, when the gard saw it and started shooting. So we went in again, and decided to go with all of them, although we had very sad forbodings.

We arrived in Birkenau. This hell has been described already. From Birkenau to Bona, on foot. In Bona we were put into quarantine. After being washed and disinfected, we were transported into the workers' blocks. I and Wolf happened onto block 12, later on block 10, and there I remained until the end. The German decided before their collapse to extirpate all Jews, so that nobody would be left to bear witness against them.

The deportation from that place was on the 18th of January 1945. Everybody was then taken

took it amiss and reproached me with the conduct of my brethren.

Once the longing for my father overcame me. I told it to my landlord, and he said:

— It is dangerous to go to Czerwinsk, there is danger for you, too, in the ghetto there. The Jewish police will catch you to press you into work and send you into camp.

But I begged him, I want to go to Czerwinsk to the ghetto; so he gave me bread and sugar and flour, and let me go.

In the ghetto I found my little brother and my father. There were in great distress, starved out, broken, lonesome without the killed mother.

In their place there were two long bunks. With them were Raphael Kalman Grosman, and the ropemaker of Rembow street. Their condition was more than bad. I gave them the food, and went back to the village.

Thus I did each week and brought food to my father and brother.

Once I was caught by the Jewish police, and brought before the Jewish Council. There sat the Jewish elderman, Mr. Neuberg, and the police commander Hazkel Braverman (now in Canada). They said to me:

— You must remain in the ghetto, we must not let you stay outside the ghetto, for we pay a 10,000 mark fine for every Jew outside the ghetto.

I explained to them, I'm not on the lists of the ghetto, and I am not obliged to remain there.

I got a "warning" from both, left their office, and away and back to my landlord. But a fortnight later I longed again for my folks. I went another time to Czerwinsk, carrying food, and... was caught again, but this time I remained in the ghetto.

I was taken to work on the other side of the Vistula, and a few days later I was arrested.

In prison there were already some thirty Jews. Another 20 were to be added; they wanted 50 victims.

At nightfall the prison was filled with people. I decided to escape. I told my little brother to go to Ruben Kurshtein's sister, a cousin of mine, and ask her to bring me food before the departure.

Soon she brought the food. Hazkel was on duty in prison on that day. I asked him if he doesn't mind, if go outside to eat, for there is no place inside.

Hazkel allowed me, and I went outside. As soon as he turned away, I wasn't there any more.

I jumped over the wires, and up a tall tree, up to the top. I fastened myself with a belt so I wouldn't fall down, and sat on the treetop the whole night.

From the tree I saw everything that went on in the ghetto. Hazkel was running around like mad, looking for me. About four o'clock in the morning wagons arrived, and all the 50 were taken away. And I was forgotten.

At 7 o'clock in the morning, when everything had quieted down, I climbed down from the tree and went towards the Vistula to wash my face. Somebody saw me and went to inform. So I kept hiding and, much later, went to the village.

Later I went again to the ghetto with food. My father baked mattzos and was somewhat relieved; and I thought I would be at peace for some time and should not be obliged to run into danger in the ghetto.

A few weeks later I felt I had high temperature. I was afraid to tell my landlord lest he turn me out. I went back into the ghetto to my father, into bed.

This was typhoid fever, but my father did not drive me out of his bed, the bunk. My good father.

After 8 days I let myself out, and back to the village. The landlady understood that I had been ill. She asked me, and I related everything to her. She took all my clothes, washed them, and said nothing.

As soon as I felt a little better, I went again to the ghetto.

It was the last day of Passover 1942. I found my father dead. He had died a natural death. He had been 56-58 years old. He was duly buried, and Kaddish was recited for him by me. This was called a happy death: dead in a natural way, brought to a Jewish tomb, with a "kaddish", like a Jew, and got rid of a senseless life.

Meanwhile the Nazis transported all inhabitants of the Czerwinsk ghetto to Nowy Dwor.

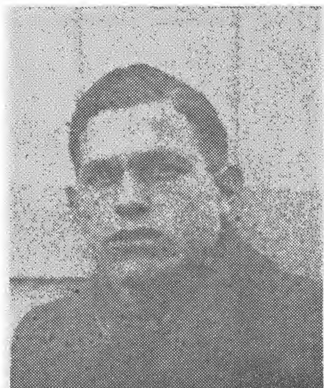
In the meantime I recovered, ate well, became a real worker, and kept on working.

After the harvest was over, the farmer was afraid to keep me any longer. He told me about

YITZHAK PASTERNIAK

THE HOLOCAUST

I Fougth out my life by myself

I was thirteen when we were driven out from Vishogrod.

After the transportation from Vishogrod to Dzialdovo we came to Slupie-Nowa, after a succession of troubles, blows and murders by the Gestapo in Vishogrod.

It was nearly dark when we arrived at Slupie-Nowa, and we had dismal forebodings. Wolf Karp approached me and said, let's go home.

Not in vain I was called old calamity boy, so I asked only, when shall we go?

The same day we were away to the railway. It is a distance of 10-20 km. from Slupie-Nowa to the railway station, a small one. We kept hidden behind trees and waited for the train to come. We were waiting for three hours, maybe. A goods train arrived, we jumped on it and went to Warsaw.

It was already dangerous to be in Warsaw. But Wolf knew Warsaw very well; so we went to the Central railway station and rode to Sochaczev. We intented to reach Mlodziszyn by way of the Protectorate border.

On the frontier they caught us. They asked us were we were going. So we said, we are going to Warsaw. We understood that should we say we go to Vishogrod, they would transport us to Warsaw.

And so it was. The watchmen shouted at us:

— You must go to Vishogrod, to Hochburg! You must not go to Warsaw!

They took us to the commandant's post. We got sound blows there, went through a hard day without food, and at the end of the day they allowed us to go to Vishogrod.

In Vishogrod Wolf Karp went to his family, and I who had nobody left, decided to go to a village, to hire myself out to a farmer for work. A friend of mine from the shoemakers' lane took me with him to Roszewo. I started grazing cattle with one Stanislaw Wolski. At a neighbor's farm Mendel Forshtat's grandson grazed cows.

In harvesttime I helped my landlord with mowing the corn and he came to like me thanks to my good work. I got good food and clothes and also a couple of zlotys in the pocket.

At that time my father came back to Vishogrod. He told me they had caught my mother and sent her away into the camp. What could I do, a boy of fourteen. I related it to my landlord; he gave my father a loaf of bread and butter and a little money, and father went away, for the farmer was afraid to keep him. As soon as he was away, they said — I knew: he is gone to the ghetto.

Once, I was sitting with my landlord, they told us that all Jews had been transported to Czerwinsk; my father and my young brother, Yankale, were there, too.

Once, at night, a car drove up to our farm. Two policemen got down and started searching. The coachman, a Jew whose name was Jacob Kiepchak, asked my landlord:

We want to know whether there are no Jews with you.

My landlord became pale as death; I was just together with all of them, eating. But he answered there were no Jews with him.

Jacob threatened him that should Jews be found, he would be shot. But he kept his wits about him.

Jacob then ordered to prepare for them two ducks. I was sent out to fetch the fowls. I caught them and hacked off their heads, as Gentiles use to do, brought in the ducks and went back into the fields to my work.

Till this day I don't know whether Yacob Kiepchak knew I was a Jew. But the farmer

HAIM AARON GROSDORF

A Purim-Day in Vishogrod

With the arrival of the month of Adar, the young men of the Hassidic small prayer congregations and of the Bes-hamidrash used to make big posters bearing the words "When Adar begins, merrymaking increases".

About the year 1905, after the reciting of the Megillah in the Bess-hamidrash, with the termination of Esther's fast, people went home to break the fast and the "boys" gathered in the Bess-hamidrash and decided: whereas it is a "mitzvah" to get drunk at Purim, they would put all long tables and benches entwined crosswise on the almemor, so that when the worthies of the town would come in the morning, they would not be able to read the Megillah, until they would give the wherewithal for drinks.

And so the boys did and they got what they asked for, in order to fulfil the saying "A man ought to drink at Purim, until he loses his power of discerning".

*

How the Bess-hamidrash of Vishogrod Got a Talmud Set

There lived two brothers in Vishogrod, Mordecai and Baruch Shmukler ("Shmukler" was not their family name, only they were hosiers). Mordecai and Baruch were many times mistaken for each other, for though not being twins, they were very much alike.

When Mordecai died in 1907 or 1908, the boys hid the board of last ablutions and the other implements in the loft of the Bess-hamidrash among the discarded books.

When the Hevra Kadisha came for the implements and did not find them behind the stove, which was their usual place, they inquired of the Bess-hamidrash residents: Who has put the implements away? And the boys answered in a Gemara sing-song:

Whereas the deceased has no children, we will not hand over the implements for the last ablutions, until we receive the Talmud set that was his, for the benefit of the Bess-hamidrash.

And they did get the Shass.

HAIM AARON GROSDORF

An episode (RELATSED BY DAVID LIPMAN)

A Hassidic Rabbi came with his Beadle and Manager to Vishogrod. This was about 1904-1905. The town went wild. Everybody was hugging the thought that soon he would welcome the Zaddik, or even submit a written request and beg the Rabbi for deliverance. There was a great interest.

There were no big drawing rooms in the small town, where the festive reception could be held. A question, a very weighty question arose: Where to put the Rabbi's table, so that the greatest possible number of people could be present and participate in the enjoyment.

The Rabbi asked for his table to be put in the Bess-hamidrash.

The women joined forces, bought the best fish, the choicest meat, baked big, sweet glossy whitebread and prepared other dishes. They layed the tables with white shiny tablecloths and even brought silver candlesticks from their homes.

On Friday night the Bess-hamidrash was packed full. There was such a crowd that tens of people were obliged to remain standing outside the Bess-hamidrash. Everybody longed to hear a saying of the Rabbi, to snatch up a word of learning from his mouth, and to hear some nice Hassidic songs.

I think of this evening, this week, and I muse: — Vishogrod always welcomed gatherings of Jewish heartiness. Greatest efforts were made to enjoy a bit of Jewishness and heartiness and togetherness.

Itzhak. The whole large family gathers there for Sabbat tea: Zeinvel the son and wife, Hershl the son with wife Beile of the Kirshenshtein family and two children, daughter Feige with her husband Baruch-David Wisenberg, daughter Hana with her husband Ize Lisser and three sons, another son and daughter, aunt Hendel, uncle Shiye, Moshe and Israel, uncle Yukl with wife Malka.

— — — —

My parents, Avraham and Yocheved Zawierucha, and the little children, none of them are left alive, all of them found their death as martyrs of Hitler's horrid mechanism.

Hershl Futerman was the victim of the earliest bombardment of the town; together with Menashe Grosdorf (Diabel's son), they sought shelter in a building, a burning bomb fell there, and they were both burned alive.

Some of the youth of the Lisser-Futerman family were martyrized in Nowy Dwor, the rest in the gas chambers.

We recall them, as they were in life. But we must also remember them, after they are dead.

On market days... a noisy commotion.

ficent, great work of art, an object of wonder and interest to everybody: The Eastern wall, large, marvelously carved, the great pictures on the side walls; on the entrance wall, the lions, one of them being so lifelike, that it seemed to look at you from any direction.

The center of the ceiling looked like open heaven, with Shor-Habor and the Leviathan round it. From both sides stairs led up to carved balconies, where we used to stand to hear the shophar blowing. In the large entrance halls, on three sides, there were spiral stairs up to the women's part of the synagogue. Near them, there were small rooms for those coming to pray early. In the middle entrance hall there was still the pillory chain, of the "kuna".

Each time I was standing on the balcony to hear the shophar blowing, I used to wish to see that lion, that used in former days to hand out the tora scrolls from the Holy Ark and let hear such a lifelike deep roar, it scared pregnant women. It proved necessary to take out the contraption which constituted its life. In my time, it was, unfortunately, dead.

Between the synagogue and the bes-midrash there was a large square, where we, our crowd, used to play on workdays and set free our energy and skill.

Two gates were leading from the square into the yards of Weingart's and Rotbart's. There was the bakery, and Henele let us perform plays on the oven platform. Our first rehearsals were held there, and later on Sabbat afternoon we played in the Rotbarts' drawingroom, before the whole family and guests, with great success.

We used to be much scared in the evenings when we were obliged to cross the dark house and the dark yard, where Gedalia Moshe, son of Yohere of the dairy, a handsome, tall, sturdy man, with magnificent black eyes, was standing quiet. deep in his thoughts, and from time to time let out with his loud, beautiful voice: — I am Bar-Kochba, where is Shulamit?

Every day at the same hour, the three roads to the Vistula come alive: the ship is coming, the only means of communication in summertime of the Plock-Warsaw route. On the landing pier, it grows lively with the arrival of the ship. Moshe Zlotnik gets busy. Porters get ready to earn a little money. Guests arrive and leave. Merchants bring goods from Warsaw. People see off guests.

On one of those beautiful summer days, when the ship was at the pier and some passengers on deck were poking fun at Jews, their joking wound up in betting, who of them would have the closest aim, with an apple, at a porter on the shore. And before long there is a tumult, loud shouting: the thrown apple has hit the broad-boned porter Yitzhak Okovietz Rudlak. His broad, gray beard is covered with blood from his plucked-out eye. Even before the German Nazis there were Polish hooligans.

In town itself, Jews and non-Jews live in peace side by side. Koblinski the Gentile says in Yiddish: — God save me from Gentile hands and Jewish heads. He also was rather inclined to go to law before a Jewish religious court than before a civil court.

The town draws its livelihood from the surrounding villages. At dawn, the village buyers, men and women, go out to the villages, in pursuit of their living. They buy up fowls, fodder, eggs, calves, cows. At nightfall they are seen coming back, tired, exhausted, one with a bundle, another driving a calf, another disappointed, emptyhanded...

There are some who do not go afoot; they have horse and wagon, and drive around like gentlemen-farmers. Such one, for instance, was Izie Lisser, son-in-law to aunt Malka — his whole appearance, too, was like a country-gentleman's. Izie and Hana had three beautiful sons, and like all parents, they very much wanted them not to follow their parents' profession, and wanted to push them further, out of the limited parochial possibilities.

On market days, Tuesday and Friday, the farmers used to come to town and bring with them products for sale: fowls, fodder, eggs, fruits, calves, cows, horses, grain, hogs. There was a noisy commotion, of human voices, sounds of beasts; they are buying and selling, bargaining, running about. After the sale, each farmer made his own purchases, in turn: working and cooking utensils, foodstuffs, cloth, clothes. These are the important days providing the living for the whole week.

The Rembova street goes from the market place, continues out of town up to the highway, the Warsaw route turn, where Leibbish Gmach is living. Here one goes for a walk on Sabbat evenings. Here live my aunt Malka and my uncle

BELLA ZAWIERUCHA-GUTMAN

I Remember...

I see you in all the glory and richness of my earliest youth.

Here you are, stretching alongside the Vistula river, on which we look down from our town-on-the-hill. The long way up from the Vistula leads to the rectangular market-place. From there extend all the side-streets, large and small. For me all of it is unique, more beautiful, more friendly, more joyful than anything else; the houses and cottages, the shops of different size and cellars, and the shopkeepers, men and women. I see each baker and his family, each tradesman, each storekeeper and villagebuyer, each orchardist and watercarrier, all the members of the community and the notables.

All, all of them were upright, decent people, high-minded, possessed of the Jewish "over-soul".

Broad is the flow of our Vistula, where it converges with the Bzura. It rushes noisily, carrying with it, every now and then, fragments of the bank belonging to the town or to the castlehill that rises aloof, by itself, and about which we have so many tales and dreams...

The castlehill is very high, and we look up to it, and see in it more and more the enchanted castle of the King Casimir the Great, with his — our — Esther'ke.

It's a long time, nothing has remained of the castle, but it's so good to spin out the legends; everybody likes the legendary and the fanciful.

In wintertime, the Vistula is locked in by the frost and waits silently for the spring, when we will wonder at its surging up, when the ice-floes begin to stir more and more, noisier, quicker, and the flow carries away trees, bridges and huts.

Uphill from the Vistula, you can reach the shoamekers' street, so near to my aunt Hendel's, my uncle Shiye's and my cousins Moshe and Israel.

The small street continues to the Rembova street, ending in a row of woodem, red-daubed huts, bordering on big deep "paroves" (ravines) that follow the whole width of the town, far away, to the Vistula, in one direction, and in the other one, farther still, up to the "stegenes" (uphill paths), this magnificent walk alongside the Vistula.

Because of those deep big ravines that cut the town in two, two streets are connected by a bridge. It seems to us so natural, such a stone bridge in the heart of the small town. We think, sure all small towns are built like that.

One can also ascend from the Vistula to the town center by stairs, leading to the synagogue, close to the house where we are living, and to the house of Sara-Toibele, Ya'acov Moshe Goldman's wife.

This is the home of several families; each one in its inherited quarters, together with the married children. There was the drygoods store of Goldman-Selman, and the hardware store of Lipman, and the button factory of Maisdorf-Popowski. About this house alone you could write a history book of human energy, wisdom, piousness, kindness, and progress.

Our window facing the synagogue was occupied on all Sabbat days and holidays by my friends: Mania and Sala Weingart, Henele Rotbart, Hadaske Baum, Sara Malka Kirshenbaum, Eta Lichtenstein, Sima Gmach, Haya Libe Gutfarb, Eidel Krongrad, Also kept company with us Tove Ides and Blime Lea Goldman. We liked them very much and welcomed them gladly.

We look out at the synagogue. The stout thick walls, the large green double door and tall windows, looked all week long like an enchanted castle, fast asleep. On Sabbat and holiday the synagogue came alive. It was full with people, and round it colorful children with their parents in Sabbat finery; everybody moved towards the synagogue.

From outside the synagogue did not look very tall, because it was quare, big, with a roof with cupolas; but whoever entered it was wonderstruck with its height. (People said that it had been built deep under ground level, because it was forbidden for a synagogue to be higher than a church). Therefore you had to go down from the entrance by stairs. And then you saw a magni-

ends of the upper story there were diminutive beautiful sculptured figures on biblical or legendary topics, as: the beasts entering Noah's Ark, the Tree of knowledge — sign of the Paradise, the "Bull and the Leviathan". Above this story, in the center close to the ceiling, there were two lions holding the crown of Kingdom, the crown of the Torah and the crown of priesthood, each of them fixed separately between two columns of this story. In the lower story, in the semicircular niches (five of them), there were, against a background of phantastic growth, the figures of the four beast symbolizing the characteristic qualities of the Jew: a lion, a deer, an eagle and a leopard, and above them the musical instruments of the Levites mentioned in the Book of Psalms, with the pertinent quotations (Psalms, 103), and articles of worship from among those mentioned in the Temple. There was also in the upper part of the Ark a picture of Moses beside the burning bush with the inscription: "Put off thy shoes off from thy feet etc." (incidentally, this is one of the rare instances of figurative ornament on Holy Arks in Poland), and a series of inscriptions, like: "So David and all the house of Israel brought up the ark of the Lord with shouting, and with the sound of trumpet". On the Torah crown there was written: "The statutes of the Lord are right, rejoicing the heart". And beside the crown of priesthood: "Thus shall ye bless the house of Israel" and "It is appropriate to guard silence at the time of prayer". In the large central niche of the lower story there is the door of the "Ark", and above it an ornamental lintel made into a handsome heraldic composition of birds (hoopoes); above this a plate with the inscription: "And thou shalt make cherubim of gold, of beaten work". The whole structure of the large Ark, in the rococo style, was one of the most ornated in Poland, and "gave the impression of an antique clock with marble columns".

When speaking about the artistic importance of the masonry and woodwork synagogues in Poland, and especially of the Vishogrod synagogue, in Polish art history, Shyshko-Bohut points out: "...our synagogues built in stone during the baroque period, are an invaluable treasure, and this ought to be stressed, as beside the many monuments of ecclesiastical architecture the secular architecture has not many remarkable monuments to boast of".

"These synagogues, semi-secular buildings, fill this void in a great measure".

The Vishogrod synagogue was destroyed and pulled down in 1939 by the Germans, and there is nothing left of it.

P. 63:

"...the synagogue in Vishogrod (as described above) was built according to a plan resembling the type of synagogue — fortress. The building was quadrangular (18 x 18 m.), and though its exterior was not distinguished by those architectural ornaments that are characteristic of the synagogue — fortress, the interior, with the vaulted cupola supported by pillars equally distanced from the walls and in between themselves, created the impression of a monumental structure. Here, too, the "Ark" was Fridlender's handiwork, this time in rococo style. In this holy ark, among the most richlv ornamented in Polish synagogues, the artist introduced not only magnificent sculptures, depicting whole scenes or biblical musical instruments, but also human figures, Moses and Aaron, which is a revolutionary step in the tradition of religious Jewish ornamentation in Poland'.

able to construct it without the pillars, in consideration of the area of the spacious room (about 18 x 18 m.), that is to say, the open space of the relatively large building.

As a matter of fact, in the synagogue of Vishogrod the importance of these supporting pillars is particularly stressed, also from the static, security viewpoint. These "four heavy supporting columns, at equal distance in between themselves and from the walls, joined to each other by semicircular arches that divide the vault into nine spaces. Nearly all the open space in between is taken up by the large platform, and the pillars themselves occupy a rather large room". "The central field of the vault, that is to say, above the platform, is spreading out; the other fields are intersecting."

The entrance to the synagogue is in the West. Close to it, but from the inside, there are wooden steps leading to the "children's choir gallery" built on the entrance wall. This interesting structure, made of wood, known in several synagogues in Poland (Zamosc, Krasnobrod, Pinczow, Gubin, mainly in Congress Poland, and also in the Synagogue Without-the-walls in Lwow). We suppose it was intended for the helpers of the cantor.

The chief ornament of the synagogue in Vishogrod was doubtlessly the Fridlender Holy Ark which extended over nearly all of the Eastern wall. The "Ark" was divided by means of a horizontal open-worked frieze into two stories, each of them being divided, in its turn, by white columns (in pairs or single) into niches. At the

and strong, the world was at peace and well off. The commands in the stores and in workshops increased, for the Jews wanted to enjoy life — to eat and to drink and to dress very very fine. On the other hand, when this commerce fell off, the income of all town inhabitants decreased, even of those in other sorts of business. The red from the cheeks of the shopkeeper changed over into his account books, and the bes-hamidrash student on his bench, and the Rabbi and Judge in his rabbinic seat, nay, the chants of the local cantor became sad and sadder until they touched bottom. There was an invisible, deep and absolute interdependence between Jews and Gentiles, between the poor and the rich, workers and idlers, villagers and town dwellers."

"In those times the town was named "Little Danzig" on the analogy of the Vistula being for Poland something of a sea, and the Vistula waterfront was something like the seashore. In Vishogrod they loaded the ships and boats and the houseboats with grain. These convoys floated at fixed intervals and in a fixed order towards Danzig, the mouth of the Vistula to the sea. German skippers, suntanned and stout, used to go ashore up to town, have a look at the grainstores and turn back to their houseboats moored at the shore, on the flat rooftops of which the "Frau" always was washing and wringing linen. The Jewish rich men made self-importantly the rounds of their grainstores, and all kinds of workers and assistants and stevedores hurried around. On the days of loading the Jewish energy and intelligence, frozen in times of idleness, erupted, like lava, which afterwards broke into pieces spreading and flying in all direction".

"This was the economical mechanism of this town and all neighboring towns. In order to understand the different types and their strivings and controversies and compromises, its parts and particles, one must know this machine, all its wheels and joints by way of which the Jews organized and combined."

The Vishogrod Synagogue

(From **D. Davidovitz:** Polish synagogues and their destruction)

The synagogue in Vishogrod was built in the middle of the 18th century, by the architect, builder, sculptor, painter David Fridlender, and it is a first-rate example of a Polish synagogue built of stone and decorated by a Jewish artist.

Vishogrod-born Nahum Sokolov dedicates to this synagogue a few words in his book "Napoleon in the Ghetto": "According to the legend the Jews bought a quantity of the local stones (i.e. the remains of the ruined castle of the Masovia dukes, which the Prussians sold to the Vishogrod Jews in 1798 D.D.), and erected with part of them the beautiful synagogue of the town, a transformation of the stones of Casimir the Great the Jew-lover into the Jewish synagogue — the selfsame synagogue with the balcony for the children... (meaning the part of the building which ornamented the interior of the house alongside its Western wall D.D.), the synagogue about which the legend relates — like about several others — that its builder, having completed his work, fell down dead, lest he be able to reveal the secret of his art of building. The synagogue has an arched dome, and on its top, in the middle, there is a weather-vane."

Although chronologically belonging to the quadrangular type of synagogues, with four central pillars, of the last ones in Poland, it is, with respect to its interior structure, a near-classic example of the synagogues distinguished by division of the hall area into nine squares, the central square being occupied by the platform in between the four pilalrs; it is not to be doubted that its Jewish builder did not give up easily the "Jewish element" of the pillars, that is to say, continuing the tradition of emphasizing the platform as the center of the house of prayer, even in this "late" synagogue; but, on the other hand, he was not

Vistula and stay different in coloring, not mixing; this attracts the eye of every visitor and rouses mysterious wonder in the soul of the child whose father shows him this marvel. The mouth of it is at the village of Kamien, where there was formerly a saltery of Wieliczka, and many Jews of rich and wealthy family were named after this village, and spread it all over the diaspora".

"In rain and snow time this "castlehill" kept busy the imagination of those sitting up late into night in the "school" opposite it. There is no mention made in the chronicles of wars in the times of the dukes of Masovia or of Casimir the Great. But the bes-hamidrashian fancy liked to see in the castlehill an ancient battle-ground. In fact, you could find there under the ground, between the layers of sand and loam, arrow-heads and coins, pots, dishes, knives and axes, iron plates for leather shields, staves with handles of copper; harnessing gear and riding gear, hunting and fishing tackle; strips of fur, kettles, tent tarpaulins, embossed tin plates, broken stone pillars, and the like. All kinds of spirits and ghosts, so it was told, were roaming and playing there round at night in the deep dark, and they were so delicate and airy, they were invisible even at daytime, but whoever happened to come very near them, heard them humming".

(On the flight of the birds around the synagogue says N.S.:) "It seemed to Leibke like the chant of wonderful small choir-boys; after a short while he saw a large flight of birds soaring like white souls into the blue skies, and on rising, they got stirred up and, made dancing movements like a congregation of Hassidim of the Rabbi R' Bunim of Pshisha, who had began by that time to found their groups in Vishogrod and in other towns around."

"Leibke cast a searching glance on the school. If the synagogue was like an honored father, revered, and sometimes forbidding and cold, the school was like an ever-loving and kind mother. If about the synagogue you could find a pretext (and a pretext only) for the disparagement assimilationists insisted upon, a generation later, that "Jews are citizens of the country of Mosaic confession," and no more, such a negation was an obvious lie, when it came to the bes-hamidrash. For the latter was not only a place of worship, but also a place of study and talk, meeting place, and guest house, parliament and club of a nation living and struggling for its existence; open day and night, open to everybody, a popular institution that had not its like and that counterbalanced all other institutions by its power and influence to keep the nation. The assimilationists who came later, could remain, and hardly so, praying Jews, but not studying Jews, people talking with each other, taking a guest home."

'The school was not able to exist any longer, and the synagogue became still more stern, ceremonial and official than before."

"The characteristic trait of the school was its classifying the degree of scholarship of each one. They were pointing at a person; This one is a great scholar of the Bible, that one is an expert in Ibn-Ezra; another one a specialist in Talmud. These great ones were like spots of Paradise in a vast desert of illiteracy (this serves us as a figurative criterion, for illiterates were, in fact, very rare there)."

"The School was full of a fine way of life, of the sweetness and harmony of family life. There were objects lessons for children (and still we are looking for something to take their place, and have not found it). The roots of the Jewish community were there, not of a group of men-in-the-market, assembled haphazardly, or forming a common body for materialistic and economic reasons, being interdependent for their livelihood, but a living stream full of feelings and elation and a deep knowledge, guided by wise theocratic rule, whose lights and shades were contained in books and from there issued forth by different ways and means and were applied in practical life. This was the nursery that was the background of various types of men". "But the base was strong and sound, a striving for refined life, nobleness of mind and generosity of spirit. This was the gist of R'Michael's toil — to elate the popular crowd to a high level not by learning the Law only, but by the light of the Torah. Therefore, whenever Leibke passed the School, he deemed passing his own home, for inside R'Michael was going over his lessons with the workmen, on Sabbat and holidays. Here was the root of the tailor's soul."

"The main trade in town was the grain trade. In times when this commerce was well-established

N. SOKOLOV

Vishogrod, Town of „Schools"

(from "Napoleon in the Ghetto")

"The ancient town of Vishogrod (the name means: high city), on the right shore of the Vistula river, on a plateau somewhat above the river level. The river is on the verge of sand dunes, bordering its shores. The town is on cross-roads, 65 versts from Warsaw, 29 from Plock, 8 from Dwinsk, facing the latter. The village of Kamien is on the left shore, its inhabitants numbered already in 1827 4 thousands, 3000 of them Jews. After the fashion of those days — an important town and a considerable congregation".

"And, in fact, in ancient times this municipality was a kind of metropole in Poland, quite a permanent town, not erected in haste and patched together overnight, a mechanic produce, but a city born and growing up continually; fading, too, and coming round again; a city with its history, and something else, more indestructible than any building and monument: legends. It is not exactly known when the town was founded; but it is clear that in the 12th century, about a thousand years ago, the town was already built up or, to be more exact, a castle was already built on a hill, which is now much lower owing to the influence of the winds and the river floods. Until today it is called the Castle hill. In 1065 the duke Boleslaw the Brave, Polish king, granted to the Benedictine monks of Mohilna the tithes of the grain. That means it was a town of many inhabitants, they already were sowing and reaping, and already it was worth the while of the monks of Mohilna, which is quite a distance from Vishogrod, to visit the barns there. It was, no doubt, a blooming spot on the earth."

"In 1240, when the Mongols flooded the Rus districts of Poland, and when the town of Halicz (the town of the Caraites), near Lwow, was besieged and in dire stress, the duke Danilo escaped from it and found refuse in the Vishogrod castle, erected, citadel-like, on top a mountain, where he was received by Conrad I, duke of Masovia".

"In those times the castle was built of timber, but the fact it served as asylum to the duke Danilo, proves that it was like a fortress. Thus, a fortress was the cradle of this town".

"Then Casimir the Great came, king of Poland, in whose time the country flourished, and the Jews enjoyed a degree of freedom relatively high in comparison with their condition in other countries — and he built a high stone wall to this castle, which was seen still by the Polish poet Kolonowicz, of the 17th century, who wrote about it: "The place where on the right a lofty citadel reaches heaven". It was the castle of the dukes of Masovia, and there grew in the neighborhood (the climate being more clement then, and there were doubtless hothouses, too) vineyards yielding much wine. But under the reign of the Prussians in Poland, at the beginning of the past century, the castle was already in ruins; and in 1798 the Prussians sold the remains of the ruins. Legend has it that the Jews bought some of the stone of this place and used part of it to erect the beautiful synagogue existing till now in the town — a metamorphosis of the stones of Casimir the Great the Jew-lover into a Jewish synagogue. It is the selfsame synagogue with the balconies for the children, which was so dearly beloved by Izic the saddler, which is opposite the school, where R' Michael Bizhonski is learning daily. The same synagogue of which the legend tells, as of some others synagogues, how the architect who had built it, fell down dead the very moment the work was finished, less he reveal the secret of his building art. The synagogue has a dome, and on its top, in the middle, is a weather vane. It faces the castle-hill, and who is standing there, overlooks the Vistula with its sand bars, and the Conspirators' sandbank among them. There were hiding the Confederates of the Masovia districts during the battles and conflicts in the town of Bar. And the onlooker sees the small Bzura river (so often mentioned in the last war's news), whose translucent blue waters flow into the

shogrod. Nothing at all remained of the textile factories.

...The fortress is there still, commanding the Vistula river, and beside it the synagogue and the market.

...Now (1876) the town numbers 3977 inhabitants, out of them 2997 Jews. There are 107 brickbuildings and 131 wooden huts.

Thanks to its vicinity to the Vistula the Jews there deal in grain.

The town is very picturesque; it is divided into two by a deep valley. A bridge connects the two parts of the town.

Appendix II

Geographical Dictionary (Polish)

Gebetner publishing house, 1895
Edited by: P. Solimski, B. Chlebowski
W. Woliewski

Vishogrod, a township on the right shore of the Vistula river.

Known from the documents of the year of 1232 under the name of Vissegrod or Visegrod. It is situated on a plateau, divided into two by a deep valley, descending towards the Vistula.

In the town there exists a synagogue, a poorhouse, three primary schools of one class (for boys, for girls and coeducational), and a landing pier for steamships.

36 brickbuildings, 54 German buildings, 103 wooden huts, 4009 inhabitants, out of them 3034 Jews.

There is a watermill, two oil presses, a brick factory and an vinegar factory.

In 1827 there were 279 apartments, 3305 inhabitants.

In 1864 — 238 apartments, 3977 inhabitants, among them 2997 Jews.

This is an ancient settlement that had been founded close to a fortress, that had been there for many generations.

...Casimir the Great occupied the fortress and fortified it. In 1938 Janush, duke of Masovia and Prussia, expanded the limits of the municipality. The nearest villages belonged to it from then on (Law of Masovia 126, 127).

...Thanks to its convenient geographical location the town develops in the 15th and 16th century and becomes the center of all of the commerce and industry of the hinterland near the Vistula. Then a textile industry develops up to 5000 bales, breweries also and a big artisanry.

Sigmund Augustus confirmed the corporations of the tailors and furriers.

In the letters patent of Sigmund III there are listed: goldsmiths, locksmiths, blacksmiths, carpenters, coopers, saddlers, glaziers.

...In the 17th century, wars and economic events wrought ruin upon the town. All that remained of the textile industry, was a street of this name.

...1747 a fire broke out and the entire town burned down.

...Under Prussian rule the stream of Jews towards Vishogrod increased. The Jews built a large synagogue. The old fortress was beside the synagogue and the market and existed, as it had been restored by Casimir the Great until the middle of the 17th century.

Swiecicki, in his book "Description of Masovia", calls the fortress "well-known for its beauty".

Appendix III

Jewish Encyclopedia (Russian)

Editors: Dr. A. Harkavy and
Dr. L. Kazenelson, 1908-1913
Vishogrod :

Small town belonging to the province of Plock. No limitations were there to the right of Jews to settle and live there, as there were in the harsh edict on the "reservation".

In 1856 there were there 990 Christians, 2956 Jews.

In 1887-4160 inhabitants, 2735 af them — Jews.

tion in the economic life of Poland, being the factor of financial economics in this country"

And "... many Jews in Poland were engaged in a small-income livelihood, as farming and gardening" (Shipper, ib.).

Casimir the Great published in 1364 a decree, saying: "The King has granted the request of the Jews living in all the Polish towns ... in order do enlarge his royal revenue by their incomes" they are granted: "... freedom of trading, the right to import and to export merchandise, and also to lend money on interest, pawn or mortgage.

As aforementioned, we infer that Vishogrod is included wherever Masovia is the matter, firstly because Vishogrod was the wealthiest town in the whole district, as Levinson says: "... in the lending business the Jews of Vishogrod were outstanding" (1347 H.R.). "... In order to carry out large credit operations, small Jewish bankers (of Warsaw H.R.) associated with the rich men of Vishogrod in co-operatives". ("The history of Jews in Warsaw"). Secondly, because Vishogrod was privileged with a status of independence, and all those who verify their researches with "Deeds of Kings" will not find there Vishogrod.

Besides commerce, finances and agriculture Vishogrod was known for its craftmen. In the 16th cent. already, "Sigmund III confirmed their corporations in the town", and that Jews are meant there, we learn from the anonymous pamphlet published in 1539 "... and there he states that in Poland there are scarcely any Christian craftsmen, and the Jewish craftsmen are the triple number of the Chirstians" (A. Levinson, ib.). When Shipper is speaking of "Jewish gardeners and farmers," it is to be taken for granted that Vishogrod Jews are to be included. As shown in the writings of those participating in the memorial book, gardening had been kept up until their times, without interruptions as it seems. "... in the 17th cent. Vishogrod was renowned for its superb orchards and vineyards' (Univ. Encycl.).

Thus it can be said:

According to all writings and witnesses, direct and indirect, the Jewish community of Vishogrod was well developed and diversified in its economic life, right from the earliest centuries, especially from the 10th century, when Poland received the Christian faith and became closely connected to Germany.

APPENDICES TO HISTORIOGRAPHY OF VISHOGROD

Appendix I

Universal Encyclopedia (Polish) 1867

Vishogrod, a township in the district of Plock, 39 versts from Plock, on the Vistula.

It was a town of the Crown in a part of the Masovian principality, and the exclusive property of the dynasty of the Ziemowit dukes.

... In 1095, when Boleslaw the Courageous founded the Benedictine order, he assigned them certain revenues from the Vishogrod budget.

... From times immemorial there is a fortress in which Conrad I granted refuge to the Duke Danilo who had fled from the Tatars who had invaded Rus.

... Casimir the Great when he wanted to increase the dependency of the princes from the Crown, took away from them all the fortified places and also the ancient fortress, which he himself restored and fortified.

In the reign of his successor, Ludwig, the grand duke Wladislaw caused Vishogrod to assume the status of the principal town of the district by annexing to it 4 large villages. He also presented it with the right of the German constitution, the Magdeburger one, and other privileges in the year of 1382.

... In 1780 the town grew much. Thanks to its autonomy (Magdeburg) and several exemptions, Vishogrod became very populous and owing to its geographic and good commercial position it developed and came to have a big textile industry.

... In 1564 there were listed in Vishogrod ever 300 tradesmen, and there were also many wealthy merchants, and there grew up a brewery.

In 1597 Sigmund III confirmed the rights of tradesmetn, among them: locksmiths, blacksmiths, carpenters, coopers, glaziers, saddlers and goldsmiths.

... In the 17th cent. Vishogrod became renowned for its magnificent orchards and vineyards. All of this disappeared in the Tatar raids.

... The fires and wars destroyed all of Vi-

Sea up the Vistula river to Cracow and Lublin, and to carry on the way home field and forest products from Poland. We may assume that they did not keep off Vishogrod with its natural landing pier of the Vistula. It is sure that the same Jews who were the factor in the development of Cracow, Warsaw and Plock, were also the factor in the development and wealth of Vishogrod, which had an attractive power to Jews and "did not endure prohibition of residence of Jews for ages" (S. "Jewish Encyc. [in Russian]").

In 1095, when the first crusaders committed the horrible massacre of the Jews in the Rheinland, (S. R. Eliezer's from Mainz "Kuntras HTN'U"), Dubnov writes (IV, par. 55) "the emigration changed into a mass flight"; Dinaburg admits ("Israel in exile") "We have no specific information about the flight and its dimensions, but on ground of rabbinic and other contemporary notes we learn that "Jewish merchants from Germany and France visited Poland and Russia and took in time root in the towns they visited". Which means, they built there houses for themselves and in times of stress they made their temporary residences into permanent homes.

This certainly happened in Vishogrod, too. Prof. Mahler asserts explicitly: "...although Jews as permanent citizens in Poland settled in the 12th century, there is much evidence that Jews settled in Poland already two centuries before it, or earlier even".

As to Great Poland which afterwards included Masovia, Mahler admits "...Kadlubek Vincenty (the Polish Historian H.R.) tells that Mieszko III the ruler of Great Poland in the years 1173-1202 inflicted the "Seventy lash" penalty upon a Jew murderer (the same punishment that was imposed for defamation of the name of the king).

"...in Great Poland there are listed in the twelfth Century three villages of the name "Zhydowo" (Mahler, ib.).

Dubnov (IV par. 31), writes explicitly:

"...From that time on (966 H.R.) German Jews began to settle in Poland... even earlier than in the tenth cent. Jews used to come from time to time to the Slavic towns between the Vistula and the Warta".

And about the twelfth cent. says Dubnov:

"...Jews settled at that time (1173-1209) in Great Poland and in Little Poland, in Masovia and in Kuyavia'.

Jews came to Masovia also from Kuzaria, when this state disintegrated in 969, and the Jewish settlement spread into "Poland, Masovia and further" (Shipper, History of Jewish economics I, par. 50). We may accept therefore, with certainty, the year 1095/6, the year of the great flight of the Jews from Germany and Bohemia, as the first year of Jewish settlement in Vishogrod and in other Masovian towns, and perhaps even the year 966.

In annihilating the Vishogrod Jewish community, the Hitler vandals destroyed one of the oldest Jewish communities in Eastern Europe, which had existed, if not for a millenium (Mahler), then for 900 years, at least (Mahler, Dubnov and oth.).

ECONOMIC LIFE AND PROFESSIONS

Nowadays there is no doubt the main occupation was commerce, industry and trades. Dubnov writes of 966 "Jewish merchants using the great trade-route (the Baltic and the Vistula, H.R.) did not pass over Poland".

Of the 12th century Dubnov asserts:

"...Mieczyslaw who needed revenues, made use of the Jewish industry in all professions".

In the 15th century, writes Shipper (History of Jewish economics 517), the way of commerce reopened for the Jews. They brought ash, tar, grain (from Russia H.R.) and shipped them to Danzig via Volinia and Masovia".

We may suppose, therefore, Jews came to Poland-Masovia for economic reasons brought about by persecutions of a background of religious and economic jealousy, but also for considerations of sale combinations. When the need arose to get rid of merchandise apt to get spoiled along the long route, or in order to safeguard the prices, or when obstacles happend en route, merchants might sell in temporary or occasional markets, put up booths or shops on their passage, and workshops even, for carrying out various processings and treatments of the products.

Thus there arose a connection between German Jews and Polish towns (Masovia in particular H.R.), and "...in the 11th and the 12th century already Jews occupied an important posi-

H. RABIN

Jewish Vishogrod

(Historical sources)

Introduction

In our present research we are interested in the Jewish settlement in Vishogrod, its beginnings, its roots, its social image up from the beginning, its transformations until assuming hassidism as its main aspect, and also in the period of revival before the destruction.

Like in any similar research, connected with a memorial book, the aim is to erect a fitting "tombstone" to the destroyed community, bound to describe in minute detail, as far as possible, its rise and fall, stating the particulars of "born" and "died"; but not "buried", for the memorial book will make Vishogrod exist in eternity as a spiritual entity, and nobody dare show the place of its burial.

With this end in view we had to avail ourselves of the sources of research which are based on documents, as far as they are in existence; or to have recourse to books of history and historians who had access to documents and datas that are outside our reach.

So we have had recourse to the Profs. Dubnov, Shipper and Mr. Levinson, even when knowing that their sources are not richer than ours, as above-mentioned. We also mentioned Prof. Mahler though he is an eclectic, only because he concentrated upon Poland.

And it must be pointed out in advance that concerning Vishogrod something must and shall remain uncomplete.

That is so, for Vishogrod, as a free town, independent from kings, provided with privileges by two independent deeds (the "Magdeburgian" and the "Jewish", later also the Kalishian statutes) did not leave over any "Deeds of Kings" or "court records" which are the principal sources of all historiographs and encyclopedists. Exactly as the case is with Warsaw! Because "... Masovia was during all of the Middle Ages an entirely independent principality" (Shipper, par. 118).

Everything stated about Vishogrod are indirect inductions and analogies, but they give us two secure points of support:

1) Its antiquity, i.e. its ancient mentionings in documents;
2) Its special importance as a town with a fortress and advantageous communication, a town of well-based economic life and free social regime.

He who knows about the foundings of Jewish communities, will understand the importance of the second point for our research.

About the last years of Vishogrod we shall have to learn and describe them from the memorial book, which is the last record book of the community.

The board of editors has felt earnestly obliged to state in the book essentials only for the description of the town: facts, reminiscences, portraits, experiences, and the like, which have the value of social testimony, so that this book can be used as a basis of research of the epochs it deals with. Thus we should be able to say we have made use of anything possible to complete the memorial stone of our Vishogrod from "Born ..." to "Died ..."

THE ORIGIN OF THE JEWS IN VISHOGROD

The town appears for the first time in the 'Deeds of Kings" in 1231 (S. Geogr. Dict.), but in the "Universal Encyclopedia" the year 1095 is mentioned, the well-known year the first crusade and Jewish emigration from Germany. There it already appears as a town from which "Boleslaw the Courageous received certain monies" for the Benedictine monks (id.) — and that always means, "from its Jews"; for already at that time the town was rich in taxes and excises and labor-turnover, which goes together with industry and trade only — which spells presence of Jews.

We know that in times of peace Jewish merchants from Frankfort-on-the-Oder and Berlin used to ship their merchandise via the Baltic

CONTENTS

VISHOGROD History, description and values

THE HOLOCAUST

DYNASTIES AND PERSONAGES IN VISHOGROD

LIBERATION MOVEMENTS

VISHOGROD

This Book
IS DEDICATED TO THE MEMORY OF THE VISHOGROD MARTYRS
WHO DIED BY THE HANDS OF THE NAZIS AND THEIR HENCHMEN
1939 — 1945

Editor
HAIM RABIN

Assistant Editor **A. FELZ**